АНГЕЛ ДИМИТРОВ

10 367

РАЖДАНЕТО НА ЕДНА НОВА ДЪРЖАВА

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ

МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЗМА И НАЦИОНАЛИЗМА

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

АНГЕЛ ДИМИТРОВ

РАЖДАНЕТО НА ЕДНА НОВА ДЪРЖАВА

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЗМА И НАЦИОНАЛИЗМА

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR HISTORICAL STUDIES

ANGEL DIMITROV

THE BIRTH OF A NEW STATE

THE REPUBLIC OF MACEDONIA BETWEEN YUGOSLAVISM AND NATIONALISM

Sofia • 2011

PROFESSOR MARIN DRINOV ACADEMIC PUBLISHING HOUSE

60101

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

АНГЕЛ ДИМИТРОВ

РАЖДАНЕТО НА ЕДНА НОВА ДЪРЖАВА

РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЗМА И НАЦИОНАЛИЗМА

София • 2011
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“

Историята лесно може да бъде превърната в мит. Трудно е зад мита да видим реалностите на миналото. Това ни помага да направим изследването на Ангел Димитров.

Книгата има два центъра. Първият е разположен в историята на съвременността и анализира разпадането на Югославия и обстоятелствата, при които Република Македония се превръща в независима държава. Другият насочва вниманието към сложния, противоречив и моделиран отвън път към македонската държавност.

В това първо по своя интегрален исторически подход изследване на произхода на съвременната македонска държава авторът не оставя без отговор и най-сложните въпроси за нейния образ и перспективи за развитие, за състоянието на историческата приемственост, за взаимоотношенията между история и политика.

Тази книга ни помага да разберем не само миналото, но и настоящето. Защото ни предлага анализ колкото на младата македо ска държава, толкова и на българската национална драма.

МСТ

10364

1-000228428

© Ангел Симеонов Димитров, 2011
© Радослав Радославов Маринов, художник на корицата, 2011
© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2011

ISBN 978-954-322-456-2

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 11

УВОД

Настояще в миналото, минало в настоящето, или за двойнствеността на съвременната история 13

Първа глава

ЮГОСЛАВИЗМЪТ И ЮГОСЛАВИЯ, ИЛИ ЗА ПРЕДОПРЕДЕЛЕНОСТТА НА ЕДИН ИДЕЕН И ДЪРЖАВЕН КРАХ

Началото на края 21
Югославизмът: между идейния романтизъм и диктата на политическите обстоятелства 25
Раждането на Югославия и упадъкът на югославизма 35
Втората Югославия: югославизмът като „братство и единство“ 42
Рухването на Югославия 52

Втора глава

СР МАКЕДОНИЯ В СИЛОВОТО ПОЛЕ НА ФЕДЕРАЛНИЯ РАЗПАД

Между политическия интерес и политическата илюзия: национален катарзис или националистическа екзалтация 64
Сблъсък на вътрешните национализми: албанският национализъм като катализатор на македонския държавен национализъм 77
Краят на едноумието 83
Първи свободни избори 98

Трета глава

ПОЯВАТА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ: МЕЖДУ ПОРИВА КЪМ ПРОМЯНА И БРЕМЕТО НА ЮГОСЛАВСКОТО НАСЛЕДСТВО

Реконструкция на властта 107
От СР Македония към Р Македония: мъчителният път към смяна на политическата система 118
Референдумът за независимост, или раждането на една нова държава – хроника на началото 135
Независимост в сянката на ЮНА 143
Първо международно признание: България и Р Македония 155
Затваряне иа кръга, или от власт на СКМ към власт на СДСМ 160

Четвърта глава

ПЪТЯТ КЪМ МАКЕДОНСКАТА ДЪРЖАВНОСТ: ПРЕМЪЛЧАВАНАТА ОСНОВА, ИЛИ ЗА БЪЛГАРСКОТО НАСЛЕДСТВО

Македония в Османската империя, или за наследството от времето на българското национално възраждане: историческо време и водещи тенденции ... 174
Европа и Балканите 180
Силата на възрожденското наследство 183

Македония като оспорвана територия и като територия на вътрешни полемики ... 186
Петко Р. Славейков, Македонският въпрос и политическият македонизъм ... 192
Българското лице на Македония ... 210
Илинденско-Преображенското въстание като знак за българската историческа приемственост ... 219

Пета глава
ДРАМАТИЗМЪТ НА СЪДБОНОСНАТА ПРОВЕРКА
Македонските българи в Балканските войни ... 240
Вардарска Македония в Първата световна война. Местно самоуправление под знака на войната ... 262
Българската власт във Вардарска Македония по време на Втората световна война (април 1941–септември 1944 г.): крахът на илюзията „Целокупна България“ ... 292

Шеста глава
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ В ПРИМКАТА НА СРЪБСКАТА ДЪРЖАВНОСТ
Македония в сферата на сръбските интереси: „Първото сръбско“ ... 330
Живот под сръбска сянка: превръщането на Вардарска Македония в „Стара Сърбия“ и Вардарска бановина ... 340

Седма глава
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ В ПЛАНОВЕТЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ: ЮКП, КОМИНТЕРНЪТ, БКП и ВМРО (об.)
ЮКП и македонските комунисти ... 366
Коминтернът и Македонският въпрос ... 374
ВМРО (обединена), или комунистическият опит за овладяване на македонското революционно движение ... 385
Коминтернът, доктрината на македонизма и БКП ... 397

Осма глава
СЪЗДАВАНЕ НА ФЕДЕРАЛНА МАКЕДОНСКА ДЪРЖАВА: ОТ ПОКРАИНСКИ КОМИТЕТ НА ЮКП КЪМ МКП И ОТ АВНОЮ КЪМ АСНОМ
АСНОМ: между надеждата за самостоятелност и предначертания път ... 419
Първото заседание на АСНОМ и неговите сигнали ... 421
АСНОМ и властта ... 432
ЮКП и БКП: „македонски“ разминавания между съветските съюзници ... 442
АСНОМ, МКП и ЮКП: пътят към еднопартийната държава ... 455
Югославизацията на македонските комунисти ... 462
Партизанското движение във Вардарска Македония: митове и реалности ... 471

Девета глава
ОТ АСНОМ КЪМ ЮГОСЛАВСКА НР МАКЕДОНИЯ: ЮГОМАКЕДОНИЗМЪТ КАТО ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА
Световна война и локална революция, или за носителя на македонската държавност ... 488

Македонският литературен език и неговата ортография: сблъсък между иеизбежността на предизвиканото обособяване и дирижираната сърбизация... 494
Вардарска Македония в капана на комунистическата югославизация..... 499
Дисциплиниране и хомогенизиране на общността..... 503
Стартът на тоталната дебългаризация..... 512
Опит за югославизиране на Пиринска Македония: рухването на съпротивата на БКП..... 536
Коминформбюрото и българо-югославският конфликт: връщане към началото..... 544

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Образът на съвременната македонска държава, или за колизията между реалност и митове..... 555
РЕЗЮМЕ..... 570

CONTENTS

PREFACE 11

INTRODUCTION

Present in the Past and Past in the Present: the Duality of Contemporary History ... 13

Chapter one

YUGOSLAVISM AND YUGOSLAVIA: THE PREDETERMINATION OF AN IDEATIONAL AND STATE FAILURE

The Beginning of the End 21
Yugoslavism: Between Ideational Romanticism and the Dictate of Political Circumstances 25
The Birth of Yugoslavia and the Decline of Yugoslavism 35
The Second Yugoslavia: Yugoslavism as "Brotherhood and Unity" 42
The Collapse of Yugoslavia 52

Chapter two

THE SOCIALIST REPUBLIC OF MACEDONIA IN THE FORCE FIELD OF FEDERAL FISSION

Between Political Interests and Political Illusions: National Catharsis or Nationalistic Exaltation 64
The Collision of Internal Nationalisms: Albanian Nationalism as a Catalyst for Macedonian State Nationalism 77
The End of the One Party State 83
The First Free Elections 98

Chapter three

THE EMERGENCE OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA: BETWEEN THE IMPULSE FOR CHANGE AND THE BURDEN OF YUGOSLAV LEGACY

The Reconstruction of Power 107
From The Socialist Republic to the Republic of Macedonia: The Torturous Road toward Change of the Political System 118
The Referendum for Independence or the Birth of a New State – A Chronicle of the Beginning 135
Independence in the Shadow of the Yugoslav People's Army 143
The First International Recognition: Bulgaria and the Republic of Macedonia 155
Closing the Loop: From LCM-rule toward SDUM-rule 160

Chapter four

THE ROARD TOWARD MACEDONIAN STATEHOOD: THE SUPRESSED FOUNDATION – THE BULGARIAN HERITAGE

Macedonia in the Ottoman Empire and the Legacy of the Bulgarian National Revival Period: Historical Time and Leading Tendencies 174
Europe and the Balkans 180
The Power of the Heritage of the Bulgarian National Revival 183
Macedonia as a Contested Territory and a Territory of Internal Polemics 186

Petko R. Slaveykov – The Macedonian Question and Political Macedonism..... 192
The Bulgarian Face of Macedonia..... 210
The Ilinden–Preobrazhenie Uprising as a Sign of Bulgarian Historical Continuity..... 219

Chapter five

THE DRAMATISM OF THE CRUCIAL TEST

The Macedonian Bulgarians in the Balkan Wars..... 240
Vardar Macedonia in the First World War. Local Self-governance Marked by War... 262
Bulgarian Governance in Vardar Macedonia during World War Two (April 1941 – September 1944): The Crash of the Illusion of Unified Bulgaria..... 292

Chapter six

VARDAR MACEDONIA IN THE NOOSE OF SERBIAN STATEHOOD

Macedonia in the Sphere of Serbian Interests: The First Serbian Rule in Vardar Macedonia..... 330
Life under Serbia's Shadow: Turning Vardar Macedonia into "Old Serbia" and the Vardar Banovina..... 340

Chapter seven

VARDAR MACEDONIA IN THE PLANS OF THE COMMUNIST MOVEMENT: CPY, THE COMINTERN, BCP, AND IMRO (United)

CPY and the Macedonian Communists..... 366
The Comintern and the Macedonian Question..... 374
IMRO (United) and the Communist Attempt to Seize the Macedonian Revolutionary Movement..... 385
The Comintern, the Doctrine of Macedonism, and the BCP..... 397

Chapter eight

CREATING A FEDERAL MACEDONIAN STATE: FROM REGIONAL COMMITTEE OF CPY TOWARD CPM, AND FROM AVNOJ TO ASNOM

ASNOM: Between the Hope for Independence and the Preplanned Way..... 419
The First Session of ASNOM and its Political Signals..... 421
ASNOM and State Control..... 432
CPY and BCP: "Macedonian" Disagreements between the Soviet Allies..... 442
ASNOM, CPM, CPY: The Road toward the One Party State..... 455
The "Yugoslavization" of the Macedonian Communists..... 462
The Partisan Movement in Vardar Macedonia: Myths and Reality..... 471

Chapter nine

FROM ASNOM TOWARD A YUGOSLAV PEOPLE'S REPUBLIC OF MACEDONIA: YUGOMACEDONISM AS STATE POLICY

World War and Local Revolution – About the Carrier of Macedonian Statehood... 488
The Standard Macedonian Language and its Orthography: A Clash between the Inevitability of Macedonia's Forced Establishment as a Separate Entity and the Directed Serbization..... 496
Vardar Macedonia in the Trap of Communist Yugoslavia..... 499

LIBRIS
УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
СОФИЙСКИ УНИВЕРЗИТЕТ

Disciplining and Homogenizing of the Community 503
The Start of Total Debulgarization 512
An Attempt to Yugoslavize Pirin Macedonia: the Collapse of BCP's Resistance ... 536
Cominformbureau and the Bulgarian-Yugoslav Conflict: Returning to the Beginning 544

CONCLUSION

The Image of the Contemporary Macedonian State – A Collision between Myths and Reality 555
SUMMARY 570

ПРЕДГОВОР

Тази книга би могла да бъде озаглавена и „Република Македония и България. История и политика“ – поне такова бе предварителното ми намерение. Във времето, когато комунистическата система рухваше и промените – този път – не отминаха исторически често закъсняващите Балкани, получих рядката за историк възможност да участвам в събития, които обичайно наричаме исторически. В края на 1992 г. заминах на дипломатическа работа в Скопие, в току-що придобилата независимост млада държава и този факт някак естествено отмести професионалния ми интерес към настоящето, към динамичното време на промени, в които участвахме всички и които оставаха незавършени, за да се превърнат бързо в история на съвременността.

В продължение на близо девет години бях – като пръв български посланик в Република Македония – не само пряк участник в изграждането на съвременните българо-македонски отношения, но и непосредствен свидетел на усилията на македонското настояще да направи от противоречивото си минало аргумент за безоблачно бъдеще. Затова първото ми желание бе да изследвам онези особености на Република Македония, които предопределят наличието на трайни проблеми в съвременното ни общуване и препречват пътя към двустранното сближение.

Всъщност тази книга прави и това. Но анализът не би могъл да бъде пълноценен, ако остане затворен в съвременната политическа сфера, ограничаван и от оскъдната официална документация. Без да се отчитат всички исторически фактори, чието действие на Балканите предопредели появата на македонската държавност и част от които продължават да въздействат върху образа на независимата Република Македония, възможните изводи ще бъдат недостатъчни. Затова изследването е разположено в един далеч по-широк исторически и политически контекст, в който е вградена и драматичната тема за премълчаваното или отричано българско наследство. Затова и неговият по-общо звучащ наслов насочва към същинските характеристики на македонската държава, които създават скритото напрежение в нашите отношения.

Натискът на миналото върху настоящето на Република Македония, усложняван от политически дирижираната интерпретация на македонската история, превръща страната в пространство, където митовете властват над реалността. Това състояние беше силово наложено при обявяването на македонската държавност през 1944-та и бе – в противоречие с радикалния дух на политически-

те промени в Източна Европа – преутвърдено и след 1991 г. Сега, двайсет години по-късно, Република Македония изглежда все така неспособна да се измъкне от лабиринта на митологизираните представи за себе си.

От Скопие периодично пристигат сигнали, че склонността към възпроизвеждане и модифициране на македонските митове е по-силна от готовността за изправяне пред тревожните реалности. Емблематично потвърждение на пристрастието към употреба на компенсиращи историческите липси митове е ускореното напоследък преобразяване на столичния град. В ограниченото пространство на неговия център трескаво се градят здания, стилово чужди не само на местната архитектурна традиция, но и на историческото развитие на Македония.

Несвоевременната претенция за внасяне на класицистични черти в образа на града, в който ориенталското и модерното съжителстват органично, сякаш потвърждава мнението, че „характерът на една епоха е изписан на нейните фасади“ (Херман Брох). Още по-смущаващо от прокламирания „македонски барок“, заради еклектичния подход към миналото, е претрупването на символичното градско ядро с паметници на личности от епохи, несъвместими както по собствените си исторически измерения, така и със съвременната македонска държава. Натоварени с фунцията да ѝ придадат историческо значение и представителност, там вече странно съжителстват, или скоро ще се появят, Александър Велики, Гоце Делчев и Даме Груев, светите братя Кирил и Методий и последователите им Климент и Наум, войводата Карпош и солунските атентатори, Юстиниан I и цар Самуил... Всъщност еклектичните измерения на исторически всеобемащия митичен образ, който Република Македония се опитва да си изгради в навечерието на двайсетата годишнина от своята независимост, са своеобразна диагноза за нейното състояние. Но и потвърждение, че тя не се е променила съществено от времето на своето създаване.

Споменавам за новия архитектурно-пластичен „грим“ върху лицето на Скопие не само заради символиката, която носи, но и защото градът край Вардар ме вълнува като част от моя живот. Ще си позволя още нещо лично. С темата „Македония“ се срещнах за пръв път преди 60-ина години чрез една песен. Тогава, в тъмните софийски вечери заради често спиращото електричество, майка ми ни пееше. По-късно разбрах защо повечето ѝ песни бяха елегични, но още тогава знаех, че най-много ме вълнува Яворовата „Заточеници“. Мисля, че в този толкова чувствен и така тревожен текст е част от истината не само за Македония, но и за драматичната българска съдба. Защото край Вардар, но дори и тук, като че ли все още не намираме сили да се завърнем от заточението си в примирението пред политическите обстоятелства.

Тази книга показва как политиката употребява историята, за да моделира живота според конюнктурните си цели. Затова изследването излиза свободно извън темата за раждането на съвременната македонска държава. Всъщност то е моят опит насилствено разкъсаната нишка на историческия континуум във Вардарска Македония да бъде възстановена. За да предложи отговори на мъчителните въпроси, обвързани с настоящето на Република Македония. А може би и с нейното бъдеще.

УВОД

Настояще в миналото, минало в настоящето или за двойнствеността на съвременната история

В реда на времето на настоящето е отредена централната, доминиращата позиция и въпреки това определянето на хронологическите му рамки изглежда винаги несигурно. Поне по отношение на миналото. Ако според астрономическия календар вчерашният ден е вече безвъзвратно отминал, за историческото време той е обвързан неотделимо с днешния чрез нишките на биологичното, на повторяемите структури и наследения опит, в които пулсира житейският континуум. Тази колизия е особено чувствителна при събитията и процесите, на които сме съвременници и които приехме да наричаме история на съвременността (contemporary history). Защото за разлика от значителните събития от по-далечното минало, които са изчерпали своята двигателна социална енергия и са получили ясен исторически образ, независимо дали последиците им продължават да влияят върху настоящето, явленията от „вчера" – в които сме участници или поне свидетели – обичайно изглеждат, а и остават недовършени, за да ангажират очакванията ни за бъдещето. Дори тогава, когато се случват с образа на радикалните промени. Затова пряката връзка на близкото минало с настоящето придава на границата между тях известна условност и неизбежно инфилтрира в интерпретацията на съвременната история трудно преодолима доза субективност, особено когато разглежданите събития попадат в сферата на преките национални интереси.

Рухването на комунистическата система в Европа е социалнополитическият феномен, който не просто означи символичния край на противоречивия XX век, но по особено предизвикателен начин демонстрира двойнствения характер на историческото време. Защото крахът на комунистическата система, градена с амбиция да постигне световно господство, предизвика появата на поредица от драматични въпроси, обобщени от дилемата: способни ли са напускащите я държави и общества да се измъкнат от силовото поле на вътрешните зависимости в тази система и да определят самостоятелно своето бъдеще? Или иначе казано: доколко са годни да се разделят своевременно с тоталитарното си наследство и да се приобщят реално и безвъзвратно към ценностите и нормите на страните, следвали естествения ход на своето развитие?

Въпреки че тези въпроси са на пръв поглед чисто политически, отговорите им са невъзможни без обръщането към техния исторически субстрат, т.е. към взаимната връзка история–политика, разглеждана като доказателство за оперативността на историческото знание и за реалното влияние на миналото върху

моделирането на съвременните процеси. Всъщност отговорите на дилемите около бъдещето на страните, управлявани доскоро от комунистически партии, а впоследствие от партии – техни идейни наследници, биха могли да потвърдят не само достоверността на декларираната от тях посока за развитие, но и възможността за политическо възстановяване на континенталната „цялост", нарушена след Първата и разрушена след Втората световна война; политическо състояние, при което възможният баланс между континентално/глобално, регионално и национално би позволил превъзмогването на множество стари междудържавни противоречия и утвърждаването на общ устойчив растеж, на стабилност и сигурност.

Тази гледна точка към проблемите на посткомунистическото пренареждане на Европейския изток изглежда на пръв поглед претенциозно обобщена. Ако се абстрахираме обаче от нейния идеологически контекст, тя засяга непосредствените ни политически, а в случаите с новите български западни съседи – дори стотици хиляди български лични и семейни интереси. И макар че ролята на историята за намиране на необходимите рационални отговори не е водеща, тя е съществена и неизбежна. Защото единствено тя може да предложи липсващата на политическата теория и практика гледна точка към дълбинните измерения на съвременните проблеми, породени от рухването на една политическа система с доскоро тотален контрол над вътрешното си пространство и с амбиция за централна роля в съвременния свят.

Трудната обозримост на последиците съпътстващи подобни радикални промени би могла да бъде донякъде преодоляна, ако се обърнем към науката за системите. Напомняйки за неизбежната изменчивост на вътрешните връзки и отношения във всяка система и при отношенията ѝ с други системи, тя подсказва за възможното преодоляване на наложени инерционни представи и отношения не само в двустранните отношения, но и в мултилатерален план[1]. В контекста на радикалното преобразяване на Източна Европа напомнянето, че всяка държава и всяка етническа общност са едновременно самостоятелни системи и част от по-голяма система подсказва за многообразието на типа отношения спрямо собственото развитие, спрямо напусканата по-голяма общност и спрямо установяването на нов тип връзки с други системи (държави, политически обединения, международни организации)[2]. В този разширен контекст на съществуване обаче е необходимо да бъдат разпознати онези структурни и темпорални връзки, които осигуряват жизненост на изследваната система. А

---

[1] Според системологията вътрешните промени във всяка система и измененията на отношенията ѝ с други системи са съпроводени неизбежно с разхлабване или заздравяване, с прекъсване на стари или създаване на нови връзки и нови отношения. Вж. K l i r, G. J. Arhitecture of Sistems Problem Solving. New York; К л и р, Д. Системология. М., 1990; G r a u p e, D. Identification of Sistems. New York, 1976; Д р у ж и н и н, В., Д. К о н т о р о в. Проблемiь систематологии. М., 1979.

[2] Употребата на термина „Източна Европа" не е в неговия строго географския смисъл, а в духа на идейно-политическото разграничаване на Запада от Източния блок.

историята от своя страна ще ни предложи не само необходимите факти за уплътняване на представите за променящите се състояния и взаимоотношения, но и базисно познание за осмисляне и по-сигурен подход към проблемите на настоящето и към очакванията за бъдещето.

Модерната европейска история ни дава достатъчно аргументи срещу прекомерните очаквания, съпътстващи големите социалнополитически преустройства. Но и основания да мислим, че натрупаният опит ограничава неизбежно ефектите от политическото поведение, в което ирационално властват инерцията и възпроизвеждащите се грешки. Тъкмо затова освободената при разпада на комунистическата система енергия за промяна бе насочена във всяка от променящите се държави/общности не само към бъдещето, но и към възстановяване на прекъснатия при комунистическото управление исторически континуум.

Стремежът към необратимост на този процес предизвика поредица от бързи и категорични потвърждения за сигурността на избраната нова посока за движение, а усложненото му развитие – много повече въпроси около същността и целите на извършваното преустройство. Защото ако смяната на системата бе заявена и изразена чрез започнатата трансформация от идейно и политически тоталитарно към плуралистично демократично устройство, от централизирано планово стопанство към свободни пазарни отношения и от фиктивно разделение на властите към правова държава с независима съдебна система нейното формално осъществяване се случи в широкия спектър от реалните действия, през палиативните мерки, до само декларативните и мними промени. Същността, но и успехът на поредния радикален политически обрат в Източна Европа обаче бе и продължава да бъде, ако се абстрахираме от конкретната територия на промените, много повече знак за степента на жизненост на променящите се общества и за характера на осъществяваната историческа приемственост – условието, което определя стабилността, посоката и динамиката на всяко развитие.

Мнозинството от осъществяваните промени са естествено с политически характер, защото водещият фактор при всяко целенасочено социално преустройство е политиката. Обстоятелствата около тяхното осъществяване обаче изтъкнаха особеното значение на нейните взаимоотношения с историята, разбирана и като минало, и като наука. Защото техният ритъм и завършеност се оказаха пряко зависими – и продължават да са – от равнището на критичния анализ на тоталитарното време и от типа историческа приемственост, която бе осъществена спрямо близкото минало и спрямо възстановяващата се историческа цялост на засегнатите общества. А също и защото, ако приемствеността в исторически безспорно утвърдените национални характеристики и цели дава възможност за следване на вярната посока към бъдещето, в приемствеността на компрометирани състояния и митове, в тръгването от някакъв грешно обозначен исторически кръстопът, е заложена възможността за провал.

Рухването на политическа и икономическа система като комунистическата, разядена от собствените си недостатъци и премахната с легитимни средства, противоположни на революционния терор, с който е установена, не се случва

като еднократен акт. Всички страни в Източна Европа трябваше да преминат през неизбежния преходен период, но докато политическите, юридическите, икономическите и структурните социални промени придобиваха повече или по-малко конкретен израз във времето, трансформациите в културата и манталитета се оказаха – и продължават да са – далеч по-тежко обременени от белезите на преходността. Особено там, където силовото налагане на идеологическите постулати бе успяло да надделее масовата съпротива срещу тях и да моделира трайно обществения живот. Затова ритъмът и обхватът на промените се оказват различни в зависимост от миналото, от културния и стопанския капацитет и особено от степента на самостоятелност в развитието на всяка една от източноевропейските държави, постигната в сложния политически баланс между централизирано наложените стандарти на системата и съхранените собствени традиции.

Всъщност крахът на комунистическата система в Европа – в нейното държавнополитическо измерение – се прояви на три нива: на цялата система, на федералните формации и на отделните държави. В първия случай той бе обусловен от ерозията на СССР – създателя, охранителя и символ на системата. Тъкмо решаващите сигнали за неговата нежизнеспособност освободиха глобално центробежните усилия и стимулираха конкретните процеси на промяната. Повсеместният разпад на съюзните държави (СССР, Югославия, Чехословакия) пък бе следствие от възстановената енергия на нациите и стремежа им да установят хармонична връзка със собственото си минало. Така чрез възстановяване или придобиване на държавност и на държавна независимост бе оформена новата държавнополитическа структура на Източна Европа, от която поне формално всяка държава би могла да направи вече самостоятелно избор на трайни цели и на посока към своето бъдеще.

Разпадът на комунистическата система бе особено изразителен в Югоизточна Европа, тъй като единствено тук тя бе представена чрез всичките си форми: от принадлежащите към съветския блок България и Румъния, от самоизолиралата се Албания и от изживяващата се като необвързана Югославия. Пак на Балканите за разрушаването на системата бяха използвани най-радикалните средства: екзекуцията след извънреден военен трибунал на румънския диктатор Чаушеску и вътрешната война без правила, унищожила комунистическа Югославия. Картината на драматично изживявани промени бе завършена от повсеместната поява на отчетливи националистически интонации, които белязаха началото на посткомунистическия период както при вътрешнополитическите противопоставяния, така и при отношенията между някои от балканските страни – противопоставяния, чиито исторически мотиви бяха частично приглушавани в близкото минало от идеологизирания интернационален хор на системата.

В това отношение поведението на разпадащата се Югославия е донякъде различно, защото бе различно и преди това във времето на нейната федерална цялост. Политически неангажирана с вътрешните правила на общуване в съветския блок, тя формално спазваше основната норма в системата – да поддър-

жа връзки с „братските“ социалистически страни, но фактически подчиняваше външните си отношения на своите традиционни интереси. Емблематично в това отношение бе нейното общуване с България, което следваше старата посока на сръбската политика и превръщаше македонската тема в удобен инструмент за нейното насочване, като моделираше по този начин отношението към България и на останалите съюзни републики. Така СР Македония бе използвана не само като политически катализатор в двустранните българо-югославски отношения, но и като спомагателен субект за упражняване на директен натиск, т.е. в качеството ѝ на формално притежаваща държавност и право да защитава своите интереси. След рухването на Югославия тази конфигурация се промени, за да постави въпроса за степента на разрушаване – формално и фактически – на доскорошния югославски външнополитически модел и на вътрешните връзки в системата. И преди всичко – да наложи темата за бъдещия образ на независимата македонска държава, за възможностите за развитие на нейните, вече двустранни, отношения с България, както и за способността ѝ да преодолее историческата си обремененост и да открие новата си идентичност.

В контекста на проблема за радикалното обновление на Източна Европа се вписаха – не като форма на осъществяване, а заради историческия си смисъл – и събитията, които провокираха появата на този текст: България, доскорошният най-верен съюзник на Москва, напусна съветската орбита, а Вардарска Македония, най-послушната на Белград република в югославската федерация, обяви държавната си независимост. Така на европейската политическа карта се появи нова държава, а България се сдоби с нова съседка и затова, дори само формално гледано, с променен контекст на външните си отношения. На фона на неизбежния нов вид двустранно общуване между тях, лишено от пряка историческа аналогия с която и да е друга страна и натоварено със символиката на разкъсаните зависимости, тези факти изкушават към анализ на една нова политическа ситуация, чиято историческа обремененост би могла да разкрие не само конкретното, но и типологичното в нейната характеристика.

Промените в политическата идентичност на България и Република Македония създадоха условия за нов тип двустранни отношения, но политическите им практики все още не успяват, макар и по различни причини, в различна степен и с различни цели, да се измъкнат от силовото поле на идеологизираното минало като доказателство за тъмната страна на взаимодействието между история и политика. Въпреки че изследването е съсредоточено главно върху новия исторически и политически феномен – появата на Република Македония като независима държава, то има пряко отношение към това взаимодействие и неговия отпечатък върху съвременното междудържавно общуване, върху политическия натиск при формиране на променящата се съвременна идентичност на македонските и на българските граждани и, най-накрая, върху характера на осъществяваната историческа приемственост.

Интересът към съвременните междудържавни отношения, дори когато не е под формата на конкретното им проучване, е съсредоточен в динамичния и

затова особено деликатен пласт на настоящето, на така подвижната история на съвременността. Това ситуиране във време, по условие лишаващо обществените процеси от завършеност, неизбежно преплита в техния анализ историята с политическата наука и му придава донякъде интердисциплинарен облик. Затова без двустранните отношения между Република Македония и България да са цел на изследването, тяхното възможно развитие в системата на международните отношения изпъква като все още неизяснен политически въпрос. Решаването му, от своя страна, предполага обозначаването на съществуващите политически проблеми чрез старите им и по-нови исторически корени, чрез анализа на техния генезис и разкриването на съвременните им измерения и значение за бъдещето на междудържавното общуване. Изследването обаче е съсредоточено не върху събитийната страна на двустранните отношения, а върху двупосочната връзка минало–съвременност, която действа по различен начин в Република Македония и в България, за да предопредели различията помежду им в реконструкцията на едни и същи събития и в едни и същи отрязъци от историческото време.

Всъщност пулсиращият характер на историята на съвременността, предизвикан от неизбежното преплитане на минало и настояще и напомнящ за двупосочния ефект на нейната социална роля, може да бъде окачествен като ефект на историческата парабола. Този термин би помогнал, ако се ограничим единствено до Република Македония и ако приемем и поставим нейното създаване като изходна точка за изследването – формално равнопоставена и спрямо своето минало, и спрямо своето бъдеще, за да посочим с допустимата категоричност вътрешната противоречивост на един сложен държавен организъм. В този смисъл препратката към математическото значение на параболата става знак за бремето на наследството, но и признание за възможностите за развитие на младата държава. Успоредно разглеждан, смисълът на параболата като литературен термин пък ни насочва към разнопосочните сигнали, изпращани от митологизирането на Република Македония и затова позволява да я видим главно като идейно-политическа конструкция. Самият термин е употребен в значителна степен условно, като възможно обяснение на избраната нетрадиционната структура на изследването, което следва не хронологията, а източниците и вътрешната логика на съществуващите съвременни проблеми на македонската държава.

Необходимо е да подчертая, че това е първото историческо изследване от този вид не само в България, но и в самата Република Македония. Единственото изследване досега на връзката между македонската държавност и държавната независимост е дело на македонския историк Н. Веляновски, но в него основното внимание е съсредоточено върху модификациите на държавния живот между 1945 и 1991 г.[3]. Следвайки генералната посока на македонската историография, то поставя тази хронологическа рамка в неизбежния югославски контекст, макар че фетишизира собствената македонска роля и нейното значение не само за

[3] Велјановски, Н. Македонија 1945–1991. Државност и независност. Скопје, 2002.

началото на държавността, но и при нейния федерален статус. Затова на прехода към държавната независимост – разглеждан като естествено събитие в държавното развитие – в неговото изследване не е отделено специално внимание. Проучванията на западни учени и публицисти върху разпадането на Югославия или конкретно на Република Македония са малобройни и също не отделят внимание на нейния образ, тъй като третират създаването на македонската държавност като нормално следствие от югославското политическо преобразяване или поставят акцента върху нейните вътрешни междуетнически проблеми[4].

Както вече посочих, формален център на проучването е създаването на независимата македонска държава, но завършеност то придобива от проследяването на трите основни фактора, предизвикали нейната поява: българското наследство, сръбско/югославската матрица и моделиращата роля на външните сили и глобално действащите световни/континентални събития. Аргументиращите ги отделни исторически линии са достатъчно добре изследвани, затова тук са проследени – преди всичко и подчинени на основната цел – преките и косвените въздействия върху развитието на проблема „Македония“ и обстоятелства, предизвикали днешното позициониране и отношения между Скопие и София.Този подход позволява изследването да бъде уравновесено между анализа на събитията от реално близкото минало, т.е. македонската история на съвременността и анализа на моделиращото я разнородно наследство. Необходимо е да обърна внимание, че в случая е съществено не стриктното проследяване на събитията и идеите от анализираните различни отрязъци историческо време, а изтъкването на взаимните им връзки и степента на въздействието им върху настоящето.

Акцентът върху различен тип отношения, а не толкова върху описание на събития, обвързва изследването с Модерното време и предопределя поставянето му в широка хронологическа рамка и в различни исторически пластове. В анализа са засегнати различни тематични кръгове както в политиката, така и в широката сфера на културата (фолклор, образование, духовен живот). Огромният документален масив и многобройните разнородни изследвания по темата „Македония“ в нейните различни аспекти, пряко отнасящи се и до България, дават солидна основа за по-общ, отчасти дори теоретичен подход към предмета на проучване. Този материал е практически невъзможно да бъде обхванат изцяло, но познаването на различните гледни точки дори когато не са спомена-

[4] C r a m p t o n, R. J. The Balkans since the Second World War. Pearson Education 2002; P h i l i p s, J. Macedonia. Warlords and Rebels in the Balkans. Yale University Press, 2004; S i l b e r, L., L i t t l e, A.Yugoslavia. Death of a Nation, Penguin Books, 1997. Изключение е изследването на Хю Полтън, което обаче не разглежда специално развитието на македонската държавност. Макар и посветено основно на етническата природа и идентичността на населението на Македония и на междуетническите взаимоотношения, то засяга частично и прехода към държавната независимост. Авторът разполага изследването си в широк исторически контекст, което придава на анализа му по-голяма дълбочина. Вж. P o u l t o n, H. Who are the Macedonians? Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1995.

вани, е съзнателно търсено заради убеждението, че и погрешните тези могат да подскажат аргументи за намирането на верни решения. В изследването са анализирани многобройни материали от наши и чужди архиви, използвани са научни проучвания от различни сфери на хуманитаристиката, както и жанрово различни литературни текстове, материали от пресата и информацията, съхранявана от разнородни материални паметници, както и собствените ми сведения, натрупани като пръв български посланик в Република Македония и пряк участник в осъществяването на съвременните двустранни отношения.

Тъй като централна тема на изследването е появата на младата македонска държава, както и осмислянето на нейните същински и трайни проблеми, въздействащи негативно и върху собственото ѝ развитие, и върху хода на македоно-българските междудържавни отношения, нарочно предимство е дадено на нейните собствени архивни източници и литература – поне за периодите, в които животът на Вардарска Македония е насочван в различна от българската посока. Неизбежен източник за политическите процеси при прехода от федерален към независим държавен статус е и македонската преса, тъй като официалната документация все още не е научно обработена и не е достъпна. Отново пресата, този път чуждата, е съществен източник на сведения за външното отношение към югославския разпад – събитийната рамка на движението към македонската независимост.

Безспорно е, че от един и същ документален материал за едно и също събитие могат да бъдат направени различни изводи в зависимост от подбора на анализираните факти и отношението към изследваното време и изпълващите го събития. В случая съм се опитал да поставя акцента върху значението на безспорните факти, а не върху тяхната моментна идеологизирана интерпретация, върху трайните последици от събитията, а не върху конюнктурните ефекти, както и върху критичността към историко-политически утвърдени интерпретации, противопоставяща се на инерцията наследена от отминали, но недостатъчно преоценени политически времена и властващи в тях гледни точки. Това неизбежно налага интердисциплинарен подход към темата, допуска – въпреки съществуващия риск – възможността да се осмислят в теоретичен план отделни процеси и явления, както и да се въведат в употреба термини от други науки. Убеден съм, че изследваният проблем има освен конкретно историческа и донякъде политологическа стойност и важно приложно политическо значение. Затова смятам, че избраният интердисциплинарен подход към темата ще разшири възможността на предложеното изследване да отговори на интересите, а и да послужи практически на обширен кръг специалисти и читатели в България и Република Македония.

Първа глава

ЮГОСЛАВИЗМЪТ И ЮГОСЛАВИЯ, ИЛИ ЗА ПРЕДОПРЕДЕЛЕНОСТТА НА ЕДИН ИДЕЕН И ДЪРЖАВЕН КРАХ

Началото на края

Четири са историческите фактора, които предизвикват появата на съвременната държава Република Македония (БЮРМ): геополитическото разпокъсване на историко-географската територия, известна под името Македония, последвалата териториалния дележ денационализация на мнозинството от нейното население, установяването на комунистическа власт в Източна Европа и разпадането на Югославия. Първият се появява като следствие от военния сблъсък между държавите–претендентки за власт над Македония през 1913 г. и довежда до замяната на османската власт в нейния Вардарски дял със сръбска. Вторият започва да действа там още през XIX век, но получава реална сила след установяването на сръбската власт и официалното обявяване на македонските българи за сърби. Третият си проправя път към Македония чрез пропагандните химери за световна „пролетарска революция", но успява да се настани край Вардар едва след катаклизмите на Втората световна война, когато моделира, вече под югославска егида, довчерашните българи/„сърби" в етнически македонци и обявява Вардарска Македония за „държава на македонския народ". Четвъртият завършва периода на директна сръбска доминация над тази част от Македония и стимулира достигането на Република Македония до реална държавност чрез обявяването на суверенитет и независимост, за да разкрие сложността на прехода от зоната на тоталната подчиненост в общественото развитие към сферата на самостоятелното съществуване и демократичното обновление. Тези четири фактора обобобщават, макар и непълно, и в ограничена териториална рамка, последиците от историческия разлом в една международно оспорвана територия и обозначават ясно способността на политиката да моделира силово живота на нейното население и да го насочва в посоки, обезсмислящи историческия континуум.

Появата на Република Македония на европейската политическа карта като независима държава е едновременно, като всяко значително историческо събитие, начало на нова фаза от развитието и край на друга, и затова е „пробив" в рутинния поток на историческото време и знак за търсения изход от неговото кризисно състояние. Исторически двусмисленият характер на осъществената трансформация във Вардарска Македония – да бъде нова без същински да се променя – обаче неизбежно ни отпраща към предходната държавна форма на нейното съществуване, която тя напуска, но в която държавността ѝ се заражда и чрез която тя получава своята формална политическа легитимност – СФРЮ.

Когато Мишле определя XVIII век като „най-дългия в историята на човечеството“, той едва ли е осъзнавал, че предлага тема за размисъл около специфичното разминаване между астрономическото и историческото време. От близо вековна историческа дистанция той е наблюдавал налагането на оформената от просвещенския дух национална идея и тържеството на вдъхновения от нея стремеж към изграждане на национални държави, без да подозира, че последните усилия на този стремеж няма да бъдат ограничени дори от края на още „по-продължителния“ XX век.

Ако разпадането на комунистическата система, създадена през века с който така мъчително се разделяме, бе подвеждащият сигнал за обявяне на „края на историята“ (Фукуяма), последвалото разпадане на Югославия, с нейния териториално много по-ограничен, но особено знаков смисъл за Европа, бе неговото бързо опровержение. Защото рухването на амбициозната миниимперия Югославия, градена с мощни външни протекции след Първата световна война и получила геополитическо покровителство след Втората, едновременно върна към живот забравени или само временно изоставени стереотипи от миналото, но и обозначи изгубената валидност на повечето основни политически механизми, чрез които т.нар. Велики сили моделираха европейското развитие през последните две столетия. И с които повлияха за превръщането на Балканите в пример за закъсняваща и неритмично осъществяваща историческото си движение европейска територия, в която разтегливостта на историческото време е емблематична.

Темпоралната усложненост на процесите, довели до създаването на национални държави на Балканите, е предопределена от уникалната характеристика на региона. Всяка радикална историческа промяна отеква по правило като гръмко настояще, което прокарва граница между минало и бъдеще, и неизбежно „говори“ на директно въвлечените в нея по-силно с гласа на бъдещето. Разглеждано в по-широк исторически контекст, обаче рухването на Югославия в началото на 90-те години на XX век и появата на четири нови държави на европейската политическа карта, както и породените от този политически трус събития, носят подчертано белезите на миналото*. В този случай усещането за задействане на балканската историческа „матрица“, възпроизвеждаща нещо познато от миналото на региона, се появява като неизбежно следствие от измъкналите се на политическата повърхност исторически проблеми, създадени най-често след разнородни по форма и цели, но решаващи външни намеси. Така цялостният процес на пренареждане на политическите пластове в земите, подвластни на бивша Югославия, се превръща в пример на зависимостта им от миналото и в поредния повод за изострено внимание към Югоизточна Европа.

Когато на 4 май 1980 г. лекарският консилиум оповестява, че в 15 часа и 5 минути председателят на СФРЮ Йосип Броз-Тито е починал, вероятно малцина са допускали, че една човешка смърт може да е символично начало на „края“ на една държава – комунистическа Югославия. Случайната игра на

* След международно санкционираната независимост на Косово от няколко десетки държави, между които и България, появилите се след разпадането на Югославия държави са вече 6 на брой.

обстоятелствата предопределя още един символичен факт, свързан с бъдещето на федерацията: по това време неин подпредседател е Лазар Кулишевски и по силата на чл. 328 от югославската конституция той поема функцията на председател на колективното Председателство на държавата. Така представителят на най-слабата, най-задължената на Белград и най-послушната на централната власт република – самият той утвърден исторически като пръв македонски наместник на комунистическия югославизъм във Вардарска Македония – е натоварен с формалната отговорност да продължи делото на своя политически патрон. Кулишевски обаче е не само проюгославски ориентиран комунист, но и прононсиран привърженик на идеята за сръбска доминация във федерацията. Няколко години след смъртта на Тито, вече като председател на Съвета за защита, на конституционния ред на СФРЮ и по повод на изострящия се Косовски проблем, той ще изрази патетично емоционалната си връзка със своята „втора родина" чрез лозунга: „Силна Сърбия – силна Югославия" – верую, вградено в основата на великосръбския национализъм[5].

Знаково е, че първият формален наследник на Тито начело на държавата е оспорвана фигура от времето на югокомунистическото начало и от федерална единица, възприемана като поддържник на политическото status-quo, т.е. носител на най-ретроградната представа за югославизма като средство за постигане на сръбска национална доминация във федералната общност. Кулишевски не е авторитетна фигура в югославски мащаб и случайността тъкмо той да поеме след Тито държавното кормило сякаш обозначава тенденцията за бързо натрупване на вътрешно напрежение и за освобождаване на енергия за децентрализация. През 1980 г. обаче, въпреки сигналите за настъпващата икономическа криза, Югославия все още изглежда стопански достатъчно стабилна и способна да играе политическата си роля на необвързан международен фактор, чийто еклектичен образ поддържа жизнеността на мита за нейния уникален и успешен държавен модел.

След силовото установяване на комунистическата власт и на култа към Тито по съветски модел, втората Югославия започва да изгражда към средата на 50-те години своя специфичен държавен образ. Всъщност до 1948 г. и разцеплението в Коминформбюрото, югославските комунисти следват най-плътно съветския пример в изграждането на комунистическата държава и дори критикуват другите комунистически ръководства за недостатъчна революционна решителност. Нещо повече, югославският „случай" в края на Втората световна война се отличава донякъде от общата картина при установяването на комунистическата власт в Източна и Средна Европа. Към главното общо условие – попадането в съветската зона на контрол – тук се прибавя собствената възможност за задушаване чрез военна сила на вътрешните политически опоненти, съчетана с увличащото въздействие на пропагандираната от властите идея за помирение след гражданската война – ядро на новия комунистически югославизъм[6]. Измъкването от съвет-

[5] Цит. по: Ц р в е н к о в с к и, Кр., Славко М и л о с а в л е в с к и. Нашиот поглед за времето на Колишевски. Скопје, 1996, с. 9.

[6] Вж. T e o k a r e v i ć, J. Jugoslavija i Istočna Evropa. – In: Raspad Jugoslavije. Produzetak ili kraj agonije. Beograd, 1991, p. 46.

ската политическа орбита, предопределено от амбициозното самочувствие на приобщената към победителите в двете световни войни балканска миниимперия, обаче налага отклоняването ѝ от универсалния за Източна Европа съветски модел на държавно устройство. Многонационалната федерация постепенно се представя пред света като най-успешен образец в комунистическия блок на етническа, икономическа, културна и идеологическа интеграция, но преди всичко като най-отворена към света комунистическа държава. СФРЮ обаче изцяло съхранява характерната за комунистическия тоталитаризъм идеологическа нетърпимост към политическите опоненти, смесването на властите, зависимостта на правосъдието, контрола над източниците на информация и всесилността и безнаказаността на силовите структури в държавата.

Въпреки че още към края на 60-те години хомогенният образ на страната се пропуква, при смъртта на Тито тя все още изглежда като стабилна общност, която за разлика от кралска Югославия е намерила във федералния югославизъм формулата за своето трайно съществуване. Политическата имунна система на Федерацията обаче е болна и това е ясно не само за противниците на режима от различните републики в емиграция или под строгия поглед на властта, които никога не са се примирявали с държавното устройство, с идеологията и с потисканите си национални въжделения, но и за част от управляващите републикански елити.

Процесът на децентрализация улеснява постепенното измъкване на социалнополитическата повърхност както на старите междунационални, културни и религиозни проблеми, така и на различните нови, понякога дори силно противопоставени икономически и социални интереси на отделните републики. Те са все по-трудно прикривани зад наследения от военното време лозунг „братство и единство“ и все по-неуспешно арбитрирани в ограничеността на еднопартийната система. Националният мотив при всички проблеми, които предизвикват реалното, а след 30 юни 1971 г. и институционализираното разхлабване на вътрешните федерални връзки, се превръща в основен признак за задаващата се югославска криза. Всъщност през 70-те години дълго прикриваното съществуване на националните въпроси се превръща едновременно в интергриращ фактор за отделните национални общности и в дезинтегриращ фактор на виртуалната югославска общност.

Темата за македонската държавност предполага съсредоточаване на вниманието върху втората, комунистическата Югославия. Връщането към югославското историческо начало обаче е неизбежно, тъй като новата Югославия остава в същността си – въпреки структурните, политическите, социално-икономическите и идеологическите промени, които донася – продължение на старата кралска Югославия. Всъщност връзката между двете Югославии е пряка и драматична, защото промяната е наложена силово в една и съща държава, която запазва своето име въпреки историко-политическата му обремененост, като го изпълва с ново идеологическо съдържание. В югославския „стар мех“ е налято „ново вино“ и поредното историческо потвърждение на несъвместимостта

между амортизирания съсъд на обществения живот и осъществяваното в него обновление става знаков за изначалната уязвимост на идеологизираното име и неговата мнима обединяваща сила.

Времето на двете Югославии е хронологичната рамка, в която съществуването на Вардарска Македония и нейното следвоенно преображение Република Македония разкриват исторически парадокс, предизвикан от поставянето им в коренно различни режими на отношение към югославската идея и югославската държава. Докато Вардарска Македония е исторически чужда на югославизма и остава такава дори като Вардарска бановина в условията на кралската диктатура, превръщането ѝ в съюзна република на втората Югославия я разполага изцяло в силовото поле на новия югославизъм и я превръща в негов апологет. Тази нова Македония е продукт на комунистическия вариант на югославизма, затова осмислянето на нейния път от ограничената държавност на федеративната единица до реалната държавна независимост е свързано и с историческите фази на югославизма, които ясно маркират както идеята „Югославия", така и нейната политическа ерозия. Още повече, че въпреки неоднозначното и противоречиво отношение на значителен брой бивши югославски граждани към разпада на югославската федерация, енергичното и последователно самодоказване на обособилите се нови национални държави е най-категоричното свидетелство за скритата криза, разяждала общността дори под маската на временните успехи и привидното благополучие – от създаването до гибелта на Югославия.

Югославизмът: между идейния романтизъм и диктата на политическите обстоятелства

Началото на югославизма е в илиризма и този факт води към два исторически парадокса. Първият е означен от смесването при връзката между двете названия на различни етноси и темпорални редове. Той обаче е по-скоро привиден поради изначалното славянско съдържание, влагано в термина илиризъм. Вторият парадокс е, че двете идеологии възникват сред хърватите – в национална среда, която замисля Югославия като възможност за постигане на хърватските културни и политически аспирации и която, разочарована от състоянието на своето идейно творение, дава в края на XX век решителния тласък за нейното държавно демонтиране.

Илиризмът като идеология се появява през 30-те години на XIX век, „века на национализма". Това става в едно геополитическо пространство, завладяно от външни сили, които поставят традиционното местно население пред изпитанието да отстоява своите интереси и идентичност. Доколкото негов обект са всички южни славяни, които илиризмът определя като части от едно етническо цяло, той насочва вниманието си към целия балкански регион с неговата същност на граница между две империи, три религии и няколко култури – символичен праг между Изтока и Запада.

Модерният демократичен национализъм обективно не може да приеме като възможно и естествено отъждествяването си със заварените в европейския Югоизток две империи – Хабсбургската и Османската, които до този момент не са успели да създадат единни национални структури върху своите територии[7]. Така илиризмът се превръща едновременно в хърватска национална програма и в идеология на южнославянското единение. В първия случай илирийското движение е насочено срещу тенденциите към маджаризация на хървати и сърби, работи за самоуправление на Хърватия и обединение на всички хърватски земи в една държавно-правна единица на Хабсбургската империя. Второто му значение вече го представя като обща южнославянска идеология (югославизъм), ратуваща за постигането на езиково, културно и национално единство на всички южни славяни до превръщането им в единен „илирски народ" на „Велика Илирия" (от връх Триглав в Юлийските Алпи до Черно море). Те са изброени като хървати, словенци (винди), славонци, далматинци, бошняци, сърби и българи, а илирийското име е възприето, в духа на преклонението пред античната древност, за обобщено име – символ, което чрез напомнянето за значението на полуострова, наричан понякога в миналото Илирийски, би им осигурило достойно общо бъдеще. Мимолетното съществуване на създаденото от Наполеон Бонапарт и васално на Франция държавно обединение под името Илирийски провинции (1809–1915), включващо по-голямата част от хърватските земи и Словения, е подхранвало романтичната представа, че древното име може да се окаже щастливо за желаната собствена държавност. Хронологически погледнато обаче, илиризмът се появява и като хърватска реплика на руското славянофилство[8].

Илиризмът е интелектуален продукт на хърватския стремеж за самодоказване срещу германската/австрийска и унгарска доминация и отразява чрез своите цели и средства симбиозата между култура и политика. В своята същност той е програма за културно развитие и културно-политическо съревнование в неравностойни политически условия и затова се превръща в политическа идеология, чувствителна към състоянието на бързопроменящите се политически обстоятелства през втората половина на XIX век. Така след първоначалното свеждане на различията между южнославянските народи само до племенни отлики илиризмът постепенно започва да си дава сметка за историческата обособеност на балканските славяни и да търси политическа формула за тяхното сближение и обединение.

Илиризмът възниква като идеология във време, когато се формира научната славистика и неизбежно в гледната му точка се смесват противоречиво класицистичните (неокласицизма) и романтичните ракурси. Носителите му – во-

[7] Вж. Б и р о, И. Политика, морал, демокрация. Избрани студии 1942–1957. С., 2003, с. 110.

[8] По-подробно за Хърватия и илиризма вж. Т р а й к о в, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. С., 1978; Б о ж и л о в а, Р. История на Хърватия. С., 1998; М а н ч е в, Кр. История на балканските народи. История на бълканските народи XIV–XIX век. С., 2001; Г о л д щ а й н, И. История на Хърватия. С., 2003.

дещи фигури в хърватската наука и в славистиката – не само разширяват бързо познанията си за българите, но и установяват преки връзки с представителите на формиращото се българско национално движение. След първоначалното им географско поставяне само в Северна България и дори отъждествяване със сърбите, впоследствие те заемат в представите на хърватските национални дейци своето обособено и полагащо им се място.

Всъщност още през XVIII век далматинският францисканец Андрия Качич Миошич прави историческия образ на България близък до четящата публика чрез разказа си за нейната някогашна сила и особено чрез романтичната история за женитбата между дъщерята на цар Самуил Косара и неговия пленник, „далматинския" княз Владимир. Около век по-късно българите вече предизвикват специалния интерес на славистиката и на един от духовните водачи на хърватското национално движение и на югославизма епископ Йосип Щросмайер, с чиято щедра и благородна подкрепа се появяват сборниците на Братя Миладинови „Български народни песни" (1861) и на Стефан Веркович „Веда Словена" – Български народни песни от предисторическо и предхристиянско време." (1874)[9].

Две са причините да обърна внимание на илирийския пласт в югославизма: употребата му за представителен „етикет" на чуждо етническо съдържание, с което предшества типологично родствената схема на македонизма, и реалното смислово преливане между двете форми на обобщен интерес към южните славяни. Всъщност още през 1843 г., след официалната забрана за употреба на илирийското име като синоним на славянството, родоначалникът на илиризма Людевит Гай го замества по необходимост с югославското[10]. Югославизмът, като собствено име на идеологията за обединение на южните славяни, би могъл обаче да се свърже по най-пряк начин с дейността на Франьо Рачки и Щросмайер през втората половина на XIX век. В своя пръв „романтичен" период югославизмът заимства от илиризма идеята за обединение на южните славяни, но в донякъде по-реалистична форма, признаваща ролята на различното им историческо минало за „разкъсването на „общата славянска душа"[11].

Успоредно с разширяващите се познания за Югоизточна Европа и със съобразяването с политическите реалности, представата за „племенната" поделеност на единния „югославянски" народ отстъпва на идеята за мирно обединение на исторически формираните славянски народи чрез съхраняване на индивидуалността им в „свободно обединение на различията"[12]. Като естествена

[9] Б о ж и л о в а, Р. Епископ Йосип Щросмайер и българите. – В: Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев. С., 2006, с. 222.

[10] К а й ч е в, Н. „Българите се осъзнаха": „Илирските" представи за българите и тяхното възраждане (1835–1848). – В: Юбилеен сборник. Изследвания в чест..., с. 209

[11] Вж. Б о ж и л о в а, Р. Променя ли Руско-турската война (1877–1878) югославянската идеолотия – В: Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, с. 211.

[12] Пак там, с. 212.

последица от това идейно развитие и преди всичко като съобразяване с бързо ускоряващото се през втората половина на XIX век българско национално движение, идеолозите на югославизма приемат без резерви прелиминарния мирен договор от Сан Стефано като важна стъпка към решаване на Източния въпрос. Убедени в освободителната роля на Русия и във водещата сред балканските славяни позиция на Сърбия, Рачки и Щросмайер призовават Русия „да не отстъпва от Сан Стефано", а Сърбия и Черна гора „да проявят повече търпение и разум", за да не задълбочават нарастващите противоречия между южните славяни[13].

Берлинският конгрес предизвиква тяхното дълбоко разочарование от „разчленяването на България" и от демонстрацията на политика, която се ръководи не от реалните желания на балканските славяни, а от класическия имперски принцип Divide et impera (Разделяй и владей)[14]. Новосъздадената обстановка, засилваща противоречията между хървати и сърби, от една страна, и сърби и българи, от друга, отвежда основните усилия на Рачки и Щросмайер към постигане на културно и духовно сближение между южнославянските народи, осмисляно като стабилна основа за желаното политическо единение. Представата за възможното оформяне на общ южнославянски език и за религиозно единение чрез уния между католици и православни разкрива обаче сериозното разминаване между оценките им за интересите на южните славяни извън Австро-Унгария и съществуващата политическа реалност.

Усложняването на Източния въпрос и особено рязкото охладняване между българи и сърби, след предизвиканата от Белград Сръбско-българска война, разпръскват и последните илюзии на югославизма за възможното формиране на единна „югославянска нация" и довеждат неговите идеолози до федералистката идея като реалистична основа за обединението на южните славяни. Скоро след Сръбско-българската война Рачки отново подчертава в статията си „Заблудите на сръбската политика" (1886), че „федеративното обединение на южните славяни е не само възможно, но и единствено спасително" за тях[15]. То обаче би могло да се постигне не в една държавна единица, а като доброволно създаване на „общност"/„задруга" от самостоятелните държави на южните славяни.

Хърватският югославизъм е последица от хърватския национален подем, но при отсъствието на собствена държавност и в условията на цивилизационно високо развитата Хабсбургска империя се развива като идеология на далечния политически хоризонт, компенсираща слабостта на собственото настояще. Затова представата за общо южнославянско пространство се утвърждава като елемент на панславизма, макар че обективно работи за постигане на собствените си вътрешнополитически цели и главно към политическото обединение на славянските народи в Западната част на Балканите[16].

---

[13] Този призив към Сърбия е направен от Фр. Рачки в писмо до Ст. Новакович. – Пак там, 218–219.

[14] Пак там, с. 221.

[15] Пак там, с. 223.

[16] В случая става въпрос за географски западната част на Балканския полуостров. Широко употребяваният от края на XX век насам термин „Западни Балкани" се появи

Реалното действие на югославизма е само в собственото политическо пространство, макар че е замислен и като трансграничен фактор, способен да влияе върху международните отношения: да кореспондира с руското славянофилство и да разчита на Русия за постигане на радикални промени в Европейския югоизток, както и да смекчи очакваното противопоставяне между хървати и сърби по замислената като обединяваща, но реално гранична балканска зона между Изтока и Запада – Босна и Херцеговина. Тази идеология обаче е изцяло несвоевременна спрямо състоянието на Източния въпрос и политическата обстановка на Балканите, доминирана от нарастващите проблеми между обособените местни националноосвободителни движения и младите държавни национализми. Тя остава чужда дори на сърбите и черногорците, още повече, че реалното ѝ влияние в хърватското политическо пространство е засенчвано от идеи, в които преките хърватски национални интереси търсят решения чрез утвърждаването на хърватската доминация сред западнобалканските славяни, чрез австрославизма и извън сферата на панславизма[17]. Така, въпреки интереса на хърватския югославизъм към българите, те остават реално извън неговото идейно въздействие и го приемат по-скоро като доказателство за правотата на избрания собствен път и като пример за солидарност между близки нации със сходни политически интереси.

Трудното възприемане на югославизма за обединяваща идеология на балканските славяни е като че ли най-подчертано чрез отношението към него на онези, към които директно е насочен: сърбите и черногорците. Още преди оформянето на южнославянския панславизъм и за разлика от хървати и словенци, те имат своя държавност: малкото Черногорско княжество е възприемано през XIX век дори като балкански символ на свободолюбието, а амбициозната Сърбия – като пример за всички южни славяни. За разлика от славяните в западната част на Балканите, които отстояват идентичността си под властта на Австрия/Австро-Унгария, сърби и черногорци формират националната си идеология в географската зона на вече урегулирани отношения между Османската и Хабсбургската империя, но и в конфликтната геополитическа територия на непримиримо противопоставяне между ислямската империя и православна Русия. Тези обстоятелства обвързват собствените им национални програми с руските интереси и политическо влияние и затова с руското славянофилство/панславизъм, но и с идеята за регионален хегемонизъм. Формално и двете княжества си поставят за цел обединението на „сръбството", макар че още през 1866 г. с подписания сръбско-черногорски договор в Цетине признават водещата роля на Сърбия и правото на Михаил Обренович да владее държавата на „освободения целокупен сръбски народ". Колоритният княз Никола обаче няма намерение да се съобразява със сключения договор и не се смята за политически обвързан от него[18].

като политически неологизъм и не е географски прецизен.

[17] Вж. Т у ѓ м а н, Фр. Историската судба на народите. Скопје, 1998. 46–49.

[18] По-подробно вж. Д и м и т р о в, А. Минало настояще в една годишнина от българската дипломатическа история. (110 години от установяването на дипломатически

Черногорските териториални претенции към Новопазарския санджак и югозападната част на Косово дори към западната част на Македония по линията Мавровo–Охрид, се сблъскват с плановете на Белград за пълна доминация сред южните славяни в източната част на Балканите[19]. Въпреки това, като отъждествява черногорците с „южните сърби", княз Никола размива границите между тях и неизбежно се задължава да следва някакви общи сръбски интереси. Така, в желанието си да бъде признат за „старейшина" на всички сърби, той поставя на карта историческата самобитност и държавността на Черна гора, които са принесени през Първата световна война в жертва на политически възкресения югославизъм.

В сравнение със спонсорираното от Русия малко черногорско княжество, чийто романтичен образ на вековен борец срещу могъщата Османска империя е заменен постепенно от снизходителна представа за планинската му политическа екзотика, възстановената през 1830 г. сръбска държава успява бързо да се утвърди като реален и амбициозен субект в международните отношения. Докато княз Никола емоционално издига като черногорско верую славянската и православната взаимност и заради ентусиазма си става дори обект на иронични външни коментари, владетелите от двете сръбски династии лавират между Великите сили, но остават последователни в претенциите си за хегемония сред южните славяни.

Славянофилството е идеен фон и за двете държавни политики, но докато черногорските въжделения достигат до мечтата за сръбско обединение под тяхното знаме, обединителните амбиции на Белград надхвърлят далеч границите на сръбския етнос. Избуялият с възстановяването на сръбската държава млад сръбски национализъм намира израз в създадената от Илия Гарашанин първа държавнополитическа програма на Княжеството – т.нар. Начертание. Именно възстановяването на държавността е политическият акт, който оформя сръбския национализъм и го насочва към неговата завършваща фаза, който привнася историческа легитимност в новите политически цели на Сърбия и който ѝ оси-

---

отношения между България и Черна гора). В: Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Константин Косев. С., 2009, с. 88; A n d r i j a š e v i ć, Z. M., S. R a s t o d e r. Istorija Crne Gore. Podgorica. 2006, p. 245; Черногорският княз Никола запазва двойнственото си отношение към Сърбия дори до Балканската война и постоянно се стреми да постигне водеща роля сред „сръбството". За тази негова нагласа свидетелства и дипломатическата документация от българското генерално консулство в Цетина. Вж. ЦДА, ф.3 к, оп. 8, а.е. 844, л. 39; Пак там, а.е. 588, л. 20.

[19] ЦДА, ф.3к, оп. 8, а.е. 844, л. 3, л. 39; Още през 1896 г. княз Никола демонстрира покрай стремежа си към създаване на съюз на балканските славянски държави високомерно пренебрежение към етническата реалност в Македония. Пред българския дипломатически агент във Виена Д. Станчов той заявява: „Ако ний, славянските господари на Балканския полуостров, се свържем във взаимна и искрена братска връзка... без да обръщаме внимание на дребни въпросчета като например, че това село било сръбско, или онова българско, този наш съюз би бил една сила..." Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1774, л. 6.

гурява позиция за тяхната защита. В духа на националния романтизъм и в еуфорията на амбициозната си държавна младост, сръбската национална програма открива основния ориентир за бъдещето в исторически кратковременната мощ на сръбския средновековен владетел Стефан Душан (1331–1355), при когото Сърбия се разширява на югоизток и съперничи на Византия. Така през XIX век аргументът за „историческо право върху византийското наследство се превръща в претенция за османското наследство, поне върху владенията на империята със славянско население.

В „Начертанието" югославизмът не присъства дори като лозунг: сръбската национална цел е хегемонията над източния клон на южните славяни, осигурена от максимално териториално разрастване на Сърбия, която „трябва... да откъртва и присвоява от сградата на турската държава камък по камък, така че от тоя хубав материал да може да изгради върху стария добър темел на старото сръбско царство пак *велика нова сръбска държава*"[20]. При съществуващите условия лишените от собствена държавност българи се превръщат в обект на непосредствен интерес, а населяваните от тях земи – в най-благодатния материал за сръбския държавен градеж.

Славянската идея в сръбска интерпретация се превръща в мотив за осъществяване на експанзия под формата на обединителна роля на Белград. Тезата „Сърбия – Пиемонт на балканските славяни" обаче е повече знак за мечтания от максималистите пълен успех на сръбската национална програма, отколкото реална идея за съперничество с Австрия/Австро-Унгария. Основните политически действия са насочени към постигане на цялостен духовен и идеологически контрол над всички сърби, както и към засилване на позициите на Княжеството сред българите. Раздвоена между справедливите си обединителни цели спрямо своите сънародници и обяснимото желание за превъзходство над родствената Черна гора, от една страна, и стремежа към хегемония на изток от австро-унгарската балканска граница, от друга, Сърбия само привидно се стреми към политическо приобщаване на югоизточния си славянски съсед. Тя планира етническо поглъщане на българите и в различни дипломатически комбинации, осъществявани в течение на века, изразява претенции към пренасяне на етническите си граници далеч на юг и на изток[21]. Това е времето, когато обединението между сърби и българи под сръбска власт се разглежда като „източен вариант" на югославската идея[22]. Осъществяваното единодействие с различни български организации обаче е преценено бързо от тях като неискрено и българското национално движение, което през третата четвърт на XIX век обхваща почти

---

[20] Цит. по: Ц ъ р н у ш а н о в, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. С., 1992, с.17.

[21] Вж. Ч и л и н г и р о в, Ст. Поморавия по сръбски свидетелства. Скопие, 1942, 44–54. Чилингиров проследява документирано обвързването на сръбските националистически идеи за териториално разрастване на Сърбия на изток и югоизток с действията на държавната политика.

[22] A n d r i j a š e v i ć, Z. M., S. R a s t o d e r. Цит. съч., с. 300.

цялата българска етническа територия, се превръща в обект на скрито и явно противодействие от сръбска страна[23]. От това време се появяват и тезите на крайния сръбски национализъм, че „българите са татари“ и че българските славяни не могат да бъдат нищо друго освен сърби[24]. Всъщност още от началото на 60-те години българските земи са разглеждани от официалната сръбска политика като територия за сръбското държавно разширение и за евентуална подялба между младите балкански държави, а Македония – част от някогашното Душаново кралство – се превръща в една от главните цели на сръбската експанзия.

Берлинският договор от 1878 г. размества политическите пластове в Югоизточна Европа, отдалечава решаването на Източния въпрос от очакванията на балканските нации и като утвърждава поделянето на Балканите основно между имперските интереси на Австро-Унгария и Русия, засилва регионалните национализми за сметка на романтичния югославизъм. Укрепващото самоуправление на хърватите след признаването им през 1868 г. като „политически народ“ и възстановяването на българската държавност ограничават действието на югославизма главно сред онези територии под австрийска власт (Войводина, Далмация, Приморието, Славония), които остават раздвоени между хърватския австрославизъм и сръбско-черногорските призиви за обединение под тяхна егида. Великодържавните интонации в хърватската и сръбската интерпретации на националния образ на южните славяни в Западните Балкани обаче се сблъскват остро в районите със смесено население, за да обозначат федерализма като единствена възможност за единението им в държавнополитическо обединение.

Всъщност отъждествяването на виртуалната южнославянска нация само със сърбите или само с хърватите, обезсмисля югославизма и стеснява ефекта на въздействието му както в териториален, така и в идеен план. Като изключим стремежа на националните революционни движение към единодействие заради необходимостта от общ фронт срещу властващите империи, който отвежда към различните варианти на федералистката концепция, федералисткият югославизъм става основа на местните социалдемократически представи за бъдещото държавно устройство на региона. Така в навечерието на войните югославизмът

---

[23] Би могло да се приеме, че тъкмо през това период се формират някои трайни черти в сръбския национален манталитет като чувството за превърходство над другите южни славяни, представата за предопределена водеща позиция на страната, част от митовете за извънредните сръбски качества и т.н.

[24] До средата на XIX век сръбските автори свързват Стара Сърбия главно с областта Метохия, но впоследствие амбициозно разширяват нейните граници далеч на юг и изток, с претенции не само към Поморавието и Македония, но дори и към цяла България. Още в края на 60-те години се лансира тезата, че българите са „татари“, която става любима на сръбския национализъм още към края на века. Тя черпи самоувереност от първите хипотези за тюркския произход на древните българи, а вероятно и от нежеланието на Русия да допусне ребългаризацията на част от населението от някогашна Волжска България, което официално нарича татари. Вж. Македония, III, 1 март 1869; М и л ю к о в, П. Сръбско-българските отношения по македонския въпрос. – Български преглед,V, № 9–10, 1899; Ч и л и н г и р о в, Ст. Цит. съч., с. 45–46, 55.

се проявява повече като резервна възможност за разрушаване на статуквото, териториално ограничена и идейно неспособна да надделее над националистическите концепции.

Крахът на двете властващи на Балканите империи през второто десетилетие на XX век не само променя радикално политическата карта на Югоизточна Европа, но и превръща югославизма в знаме на осъществения исторически обрат. Излязла от балканските войни с пораснал авторитет и засилени позиции, вече присъединила Вардарска Македония и Косово, Сърбия отново насочва вниманието си на запад, а югославската идея се превръща в удобен израз на нарасналите ѝ хегемонистични амбиции. Година по-късно, в началото на Първата световна война и по време на един от най-драматичните моменти от нейния сблъсък с Австро-Унгария, сръбското правителство заявява чрез Нишката декларация (7 декември 1914 г.) целта си да постигне „освобождение и обединение на всички наши неосвободени братя сърби, хървати и словенци“[25]. Скоро, вече окупирана, но продължаваща войната, Сърбия ще превърне югославизма от идейна доктрина за своята великодържавна хегемония в идеология на своето спасение.

В хода на войната сръбските интереси и интересите на „австро унгарските“ южни славяни се сближават и доскорошната химера на единението се превръща в реален залог, зависим от изхода на войната. Единствено вкусилата за кратко сръбската власт Вардарска Македония празнува през военните години раздялата си със своята довчерашна „освободителка“. Нейното бъдеще обаче също е заложено на резултата от гигантския сблъсък между Антантата и Централните сили, в който старият българо-сръбски конфликт за Македония ще се решава не на бойното поле, а от интересите на бъдещите победители сред Великите сили.

През тежките за южните славяни години на войната идеите на югославизма се проявяват в три различни форми и в различен политически контекст. Първата е олицетворявана от средите, традиционно близки до австрославизма, и нейна основна цел е триализмът, т.е създаването на южнославянска държавност в рамките на Хабсбургската империя и равнопоставена на нейните австрийски и унгарски компоненти[26]. Тя е най-близка на словенците, частично на хърватите и е отхвърляна от сърбите. Преминавайки през различни перипетии и корекции в посока на независимостта, тази политическа линия достига до успеха със създаването на 29 октомври 1918 г. на самостоятелната Държава на словенци, хървати и сърби.

Втората форма на югославизма се поддържа от среди на южнославянската политическа емиграция от Австро-Унгария, които приемат водещата роля на Сърбия и създават през 1915 г. в Лондон организация под името „Югославянски комитет“. Нейна основна теза е, че югославската общност трябва да се формира

---

[25] Димитров, С, Кр. Манчев. История на балканските народи 1878–1918. С., 1975, с. 436.

[26] Анчев, С. Балканите – начин на употреба 1918–1938 г. Велико Търново, 2006, с. 14; Димитров, С., Кр. Манчев. Цит съч., 457–458.

чрез „обединение“, за разлика от сръбската „присъединистка“ идея[27]. Особено важен за нашата тема елемент от плановете на комитета е географската посока за развитие на бъдещата държава. Според него Югославия трябва да има адриатическа характеристика вместо конфликтната сръбска ориентация на юг. През 1915 г. Франьо Супило не включва във федералистките планове Македония, на която отрежда място в България. Комитетът избягва трайно македонската тема при преговорите си със сръбското правителство. Според Анте Трумбич нейното обсъждане може да попречи на бъдещото южнославянско сътрудничество, затова Македония въобще не е спомената в съвместната и основополагаща югославското бъдеще декларация от Корфу (юни–юли 1917 г.). Година по-късно Комитетът остава на същите позиции, а в изработената от него карта на бъдещата Югославия Македония и Южното Поморавие не са включени. Те са отбелязани като част от България[28].

Единен в представата си за държавнополитическо осъществяване на югославизма в адриатическа посока, формираният от хървати и сърби Югославянски комитет остава раздвоен между приемането на компромисно поведение спрямо правителството на Никола Пашич (линията А.Трумбич) и радикално отстоявaната самостоятелност (Фр.Супило). Първата линия постепенно надделява, но етнически балансираният югославизъм става неизбежен партньор за сръбската политика и успява частично и временно да смекчи нейната хегемонистична амбиция.

Третата форма на югославизма е изразявана от великосръбската политика на Белград и е олицетворявана от министър-председателя Никола Пашич. Доктрината за сръбска доминация над южните славяни увлича австрийските сърби и част от черногорците и опряна на авторитета на поставената на колене, но изпълняваща съюзните си задължения Сърбия, е приемана като легитимна от лидерите на Антантата. Осуетяването на инициираните от Централните сили преговори и затягането на войната обаче довежда до демонстративно единодействие с „Югославския комитет“ и до съвместната декларация от Корфу, според която „сърбите, хърватите и словенците са един народ, който на основата на самоопределението има право да се обедини в една национална държава“[29].

Изгубеното руското покровителство след руската революция (1917) довежда до смекчаване на сръбските позиции и до компромис с позицията на емигрантския „Югославски комитет“. След Солунското примирие (29 септември1918 г.) и повторното завземане на Вардарска Македония, след поглъщането на Черна гора и след капитулацията на Австро-Унгария (3 ноември 1918 г.), Сърбия и Държавата на сърби, хървати и словенци се обединяват с посредничеството на „австрийските“ сърби, в единно Кралство на сърби, хървати и сло-

---

[27] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941.С., 1983, с. 10.

[28] Пак там, 12–13; К а т а р њ и е в, Ив. Антантата и македонското прашанце во текот на 1918 г. – ГИНИ, Скопје, 1964, № 2, с. 83.

[29] A n d r i j a š e v i ć, Z.M., S. R a s t o d e r. Цит.. съч., с. 301.

венци, оглавено от династията Караджорджевич и със столица Белград. Така на 1 декември 1918 г. югославизмът тържествува, осъществен политически като хърватска идея, но държавно-правно като смекчено приложение на сръбската национална доктрина.

Появата на новото кралство обаче е колкото резултат от упоритото преследване на собствените за сърби, хървати и словенци цели, толкова и последица от благоприятното стечение на глобалните военно-политически обстоятелства през 1918 г. До средата на годината ядрото на Антантата не се стреми към разрушаване на подредената по имперски стандарт Европа и бъдещето на Австро-Унгария все още не е решено, но след отказа ѝ да сключи отделен мир, съдбата ѝ е преопределена. Трите големи империи – Хабсбургската, Османската и Руската, които от векове владеят и моделират съдбата на Балканите, рухват, а големите победители се нуждаят от реална регионална сила, способна да удържа стабилността на утвърдения от тях следвоенен ред[30]. Така Югославия се появява на международната сцена и се утвърждава като държава с многолик противоречив образ: едновременно на интегративен вътрешнополитически компромис между разнопосочни национални интереси и на национален потисник, на протежиран гарант за интересите на победителите и на заместител на доминиращия в миналото регионален имперски фактор. Така в крайна сметка тя се утвърждава като формация на историческата конюнктура и на държавнополитическия преход.

Раждането на Югославия и упадъкът на югославизма

Моята цел не е проследяването, дори в най-общи линии, на относително краткотрайното и исторически противоречиво съществуване на югославската държава. Нейното съвременно рухване се оказа катастрофално единствено за онези, които я възприемаха като непоклатима идеологическа конструкция на собствената си власт и които стимулираха с неадекватните си действия ускореното развитие на поредица насилствено прекъснати или силно деформирани национални процеси в региона, довели в крайна сметка до нейния крах. Същественото от историческа гледна точка е, че в усложнения контекст на радикалната промяна в края на XX век се оформя ситуация на условно връщане към преддържавното (на КСХС) състояние на условното югославско пространство

[30] Протежирана от Франция, Югославия е натоварена с тази функция както спрямо „реваншистките“ България и Унгария, така и срещу вече неприемливото за Запада руско завръщане на Балканите, чието идеологическо преобразяване подчинява традиционното славянофилство на радикалния пролетарски интернационализъм. Чрез първата си задача и като ядро на Малката Антанта Югославия ще се възползва от международните протекции и ще се оформи в довоенното време като провинциална сръбска реплика на Дунавската монархия, а по време на войната югославската левица успешно ще използва втората, за да преобрази рухналото кралство във федерална република чрез идейната амалгама от хегемонистично осмисляния югославизъм и тоталитарната комунистическа идеология.

и към началото на югославската държавност със заложените в него варианти за развитие, исторически осуетени от диктата на глобално въздействащите политически обстоятелства. Затова, ако се съсредоточим върху темата за югославския разпад, трябва да приемем, че има различни гледни точки към събитията, които биха могли да означат неговото начало.

За изследователите, които приемат югославизма като съзидателна и желана интеграционна идея, началото на разпада е в политическия разрив, настъпил още през 20-те години между неговите реални исторически носители – хървати и сърби. Той се датира с убийството на 20 юни 1928 г. в Народната скупщина на председателя на Хърватската селска партия – Степан Радич и на още няколко негови колеги от опозиционния федералистки лагер, а за край на кралска Югославия се приема обявяването на хърватската държавна независимост на 10 април 1941 г.[31]. Ако пък вниманието се съсредоточава само върху втората Югославия с нейната привидна идеологическа и политическа хомогенност, първите симптоми на кризата се търсят традиционно в събития от управленския идейно-политически живот, които обозначават съществуването на реални национални въпроси. За пръв сигнал се приема едно разширено заседание на ИК на Съюза на комунистите на Югославия на 16 март 1962 г., на което се стига до открито противопоставяне в партийния връх около разискваните национални проблеми в държавата. По нормите на комунистическата управленска практика, възникналите на заседанието спорове, остават скрити за югославските граждани, но към партийните членове е насочено нарочно предупредително писмо от Изпълнителния комитет (Централния комитет – б.а., А. Д.), с което се осъждат пренебрегването на общите интереси на социалистическа Югославия, абсолютизирането на местните интереси, появите на шовинизъм, на стопански партикуларизъм, както и стремежът към икономическо затваряне на републиките[32].

Реалните последици от натрупаното напрежение обаче не могат да останат скрити и намират израз в приетите поправки към Конституцията от 1963 г. Чрез тях Скупщината ревизира на 30 юни 1971 г. конституционния принцип на държавното устройство и обективно дава правни аргументи на стремежите към разхлабване на федералната структура. В поправка XX се дават „суверенни права“ на автономните провинции, които до този момент са били присъщи само на държавите. Тенденцията към либерализация на отношенията във федералната общност чрез децентрализация на югославската държавна структура намира завършен израз в новата Конституция на СФРЮ, приета на 21 февруари 1974 г. Според нея автономните области (Косово, Войводина) стават „конститутивни елементи на федерацията“, а републиките получават статут на национални държави. Промените засягат и идейно-политическата основа на властта чрез своеобразното федерализиране на комунистическата партия, която губи част от интегриращата си роля за сметка на нараснала самостоятелност на комунисти-

[31] K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Hronologija Jugoslovenske krize (1942–1993 godina). Institut za evropske studije – Beograd, 1994, p.10;

[32] Пак там, с.14.

ческите партии в републиките. Така, чрез ограниченото реформиране на държавната и на политическата си структура, Югославия е въвлечена в непозната за комунистическата система политическа колизия.

Трудната съвместимост между демократизирането на обществения живот – израз на търсеното международно лидерство сред необвързаните страни и на либерализацията на икономиката, от една страна, и съхраняването на комунистическите идейни постулати и на практиките от командно-партийната система, от друга, стимулира както масовите латентни нагласи към национално обособяване, така и самостоятелните амбиции на част от управляващите републикански елити. Във всеки случай изкушението пред една тоталитарна държава да отвори „пандорината кутия“ на своето родено във военното време държавно-политическо устройство освобождава духа на национализма, който бързо прониква в политическия живот на всички републики и автономни области на федерацията.

Националните и дори открито националистическите интонации са най-силно изразени в републиките с високо държавно самочувствие като Сърбия, Хърватия и Словения, с компенсиращ проблемите си патос им пригласят и в Скопие, но най-тревожните сигнали за държавния ред идват от Прищина. Всъщност тъкмо засилените след смъртта на Тито стремежи на косовските албанци към равнопоставен държавен статут – през март 1981-ва на масови студентски демонстрации вече е издигнат призивът „Косово-република“ – обагрят най-ярко последното истинско югославско десетилетие, ускоряват взрива на войнствения сръбски национализъм (на 24 септември 1986 г. е публикуван Меморандумът на САНУ) и ускоряват разпада на федералната държава. Това десетилетие дава и най-категоричното потвърждение на тезата, че „национализмът е последната фаза на комунизма“[33].

Отговорът на въпроса за причините за югославския разпад изглежда обаче далеч по-убедителен, ако вместо към конкретните политически събития вниманието се съсредоточи върху същностната характеристика на югославизма като държавна идея. Тук също би могло да има две гледни точки. Ако оспорим самата идея за жизнеспособна държавна общност на южните славяни поради разнородните им етнокултурна и религиозна характеристика, политическо развитие и цялостно историческо наследство, Югославия изглежда изкуствено творение – рожба на два пъти повтаряща се следвоенна ситуация, в която историческият носител на държавността Сърбия е част от победна коалиция[34]. В този случай

[33] На 24 септември 1986 г. е публикуван известният Меморандум на Сръбската академия на науките и изкуствата (САНУ), превърнат в мощен катализатор за политическото настъпление на сръбския национализъм. Изразът е приписван на известния с либералната си позиция полски журналист Адам Михник.

[34] До създаването на КСХС/ Югославия (1 декември 1918 г.) словенските провинции и Далмация са под властта на Австрия, а Хърватия и областите Славония, Бачка, Банат, Бараня и Междумурието са част от Унгария. Босна и Херцеговина (Босна и Херцегавина) са под централната австро-унгарска власт и единствено Сърбия и Черна гора

нейната първа поява е следствие от рязкото преначертаване на европейската политическа карта и неизбежно отразява интересите на победителите от Антантата. Втората Югославия пък е само възстановяване на първата, макар и с радикално преобразен идеологически образ и променена структура, заради създаването си в качествено различния идейно-политически контекст на Втората световна война. Зад нея застават едновременно разнородните сили на победителите – и СССР, и Западът, които обаче се стремят към собствено и различно по характер влияние над идейно-политически обновената Югославия.

Разноликият и противоречив исторически образ на Югославия е вярно и ефектно представен в навечерието на държавния крах от известния литературен историк и критик, популярният по това време дисидент Михайло Михайлов. В интервю от края на 1990 г. той вижда Югославия като „умален свят с много нации и религии, с големи регионални разлики", в която „се съдържат всичките световни проблеми" и която е „държава-епруветка, в която експериментът трае постоянно". Според него първата Югославия „е основана върху наднационалната идея на югославизма", а втората – „върху наднационална идея като комунистическата". След неуспеха на първата се оказва, че и втората „интернационална идея е изчерпана и тази Югославия се разпада". М. Михайлов все пак остава убеден, че „Югославия ще изплува и от тази криза", но вижда възможното конструиране на трета Югославия отново и единствено върху наднационална идея – „идеята на демокрацията"[35].

Тази оптимистична спрямо възможността за запазване на държавното status-quo теза обаче е скоро и категорично опровергана от хода на събитията. За разлика от наднационални идеи като югославизма и комунизма, които бяха наложени силово и подкрепени отвън, идеята за тотална демократизация на страната нямаше нито реални вътрешни двигатели, нито решаваща външна опора. Грешката на сръбския дисидент е, че разглежда, образно казано, федералната югославска държава като ценен съд, който ще запази стойността си, ако бъде подменено неговото развалено съдържание. Подложена на ускоряваща се ерозия, предизвикана от размаха на вътрешните национализми и на кризата на социалистическата си икономика и лишена от демократични традиции, Югославия ще се саморазруши, неспособна да превърне деонтологичния натиск (Дж. Сартори) в хармонизирано осмисляне на противоречието между съществуващите факти и демократичните ценност[36].

Тезата за трудното съжителство между различните народи, населяващи териториално обширната Югославия (КСХС), би могла да бъде оспорена, ако новата държава бе изградена от самото си създаване с уважение към съставящите я нации и бе тръгнала по пътя на федерализма. Дори само дългогодиш-

---

са независими държави. Вардарска Македония и Косово попадат в Югославия като военни придобивки на Сърбия.

[35] Нова Македонија, 4 ноем.1990.

[36] Вж. С а р т о р и, Дж. Теория на демокрацията, кн. 1. Съвременната дискусия. С., 1992, 18–19.

ните тежнения на подвластните на Австро-Унгария южнославянски народи към измъкване от чуждата им политическа опека и към живот в единение с етнически близките им съседи, сочат тази възможност като реална историческа алтернатива. В историята обаче нещата се случват не както е можело, а както доминиращите обстоятелства са отредили. Сръбската политическа доминация предопределя неравностойността на сблъсъка между централистката и федералистката концепции за уреждането на държавата и насочва нейното развитие към унитаристки национален модел, остро враждебен, не само към всяка идея за „племенно"(национално) обособяване, но и към създаването на крупни административни единици, които биха могли да го стимулират[37].

Ако обобщим федералистките концепции, застъпвани категорично от хърватските и словенските партии и групировки, също от мюсюлманските, а и от отделни сръбски политици, трябва да сведем прокламирания федерализъм до правото на отделните „племена" (нации) на обособен национално-културен и религиозен живот и на собствено икономическо развитие чрез законодателна и административна самостоятелност, т.е. за осигуряването на национално равноправие[38].

Още пред Учредителната скупщина в края на 1920 г. са представени няколко идеи за федерално устройство на новата държава, сред които най-завършен е проектът на Хърватската селска партия. Според него държавата е многонационална, като носители на държавността са само три нации – сърби, хървати и словенци, и това предопределя необходимостта от изграждането ѝ като федерация на три държави с два вида ръководни органи – общи за трите държави и автономни за всяка от трите части на федерацията. Освен тези три държави проектът разглежда Черна гора, Вардарска Македония и Босна и Херцеговина като „полуплеменни и полуисторически отечества", чиито народи ще трябва да решат чрез плебисцит към коя от трите съставящи федерацията държави да се присъединят и какъв статут да имат в общата държава[39].

Този проект е в дълбоко противоречие с хегемонистичните и централистични намерения и нагласи на кралския двор и на преобладаващата част от сръбското общество и фактически не достига до разглеждане в Скупщината. Там е приета след продължителни спорове и в отсъствието на хърватските, също и на комунистическите депутати, лансираната от правителството конституция, наречена Видовденска[40]. Тя утвърждава идеите на великосърбизма и унитаристко-централизираната монархия, като само формално назовава държавата като тринационална: Кралство на сърби, хървати и словенци.

---

[37] Цветковска, Н. Македонското прашање во југословенскиот парламент мегу двете светски војни. Скопје, 2000, с. 80.

[38] Пак там, 82–83.Трябва да се има предвид, че във Вардарска Македония и Черна гора нямат собствени партии, а мюсюлманите извън Босна и Херцеговина се обединяват по религиозен признак.

[39] Манчев, Кр. История на балканските народи. От османското нашествие на Балканите до Втората световна война. Велико Търново, 1979, с. 374.

[40] През 1921 г. Югославската комунистическа партия е забранена.

Същността на наложилата се централистка концепция се свеждала до представата, че сърби, хървати и словенци са части от един народ и се различават само по име, азбука и вяра. Утвърждаването на народното единство било приемано като средство за осигуряване и на държавното, затова всяко наследено от миналото различие трябвало да бъде премахнато. В тази концепция водещата роля на Сърбия била преопределена, тъй като уголемена и исторически утвърдена, тя била отъждествявана с „гръбнака" на държавата. Унищожението на всичко напомнящо за държавната независимост на Черна гора, за съществуващите в Австро-Унгария държавно-автономни права на Хърватия и Словения, на Босна и Херцеговина и Войводина, за българската същност на Вардарска Македония, превърната в Южна Сърбия, завършва с отменяне на конституцията, установяване на своеобразна абсолютистка власт на крал Александър и преименуването на държавата през 1929 г. на Югославия. Така името на една идея за обединение на близките по произход южнославянски народи и за освобождението им от чужда власт се превръща в име на диктаторска монархия и в символ на сръбския хегемонизъм.

В контекста на темата за югославския разпад е показателна появата на две крайни форми на великосръбски хегемонизъм, вградени в югославското начало: обявяването на завладяната Вардарска Македония като „дедовина", т.е. наследена от „прадедите" част от „Стара Сърбия", и силовото поглъщане и заличаване на историческата индивидуалност и държавността на Черна гора. Емблематично е, че въпреки огромните различия в положението на Вардарска Македония и на Черна гора под властта на династията Караджорджевич, солидният познавач на Черна гора и Балканите граф Салис ще заяви през 1919 г., че Черна гора е „окупирана от сръбската войска", че „затворите са пълни" и тя „бързо се превръща във втора Македония"[41].

Метаморфозите на идеята, заложена в името, всъщност разкриват и изкушението, и принудата, които различните народи преживяват и които са част от обяснението на съвременния кризисен потенциал на Западните Балкани. Унитарният централизиран характер на Югославия е фиксиран окончателно от Конституцията от 1931 г., според която кралят символизира държавната цялост и в неговите ръце се намира изпълнителната власт. Министерският съвет се отчита пред него, а парламентът е само фасада за установената кралска диктатура. Държавата е правна само дотолкова, доколкото общественият живот се подчинява формално на утвърденото законодателство, но без съдебната власт да притежава реална независимост.

---

[41] Британецът граф Салис престоява няколко месеца в Черна гора през 1919 г. като член на американско-британска мисия, проучваща ситуацията в страната. Бивш посланик във Ватикана и в Черна гора, той разкрива в нарочен доклад, че преобладаващото желание на черногорците е да запазят своите традиции и индивидуалност в една уредена на федерален принцип държава. – In: Serbo Rastoder. Crna gora u egzilu., knijga I, Podgorica, 2004, 277–280. В случая е важно, че положението на Вардарска Македония като потисната чужда земя е превърнато в интернационализирана мярка за негативна оценка на сръбската власт.

Вглеждането в Сръбско-хърватско-словенското кралство поставя основателно дилемата дали това е всъщност нова държава или е само една разширена Сърбия[42]. Конституционното устройство на следвоенната държава и нейните нови символи дават аргументи за първата теза, но международноправните решения около нея водят по-скоро към втората. Тази двойственост става видима и при опитите на победените държави да оспорват легитимността на наложените им репарационни задължения, и при подкрепата от водещите държави сред победителите на тезата за Сърбия като законен предшественик и държавотворно ядро на КСХС. Всъщност причината за фактическото осъществяване на новата държава по-скоро като разширена Сърбия е отчасти в историко-политическата легитимност на сръбското кралство, но много повече в принадлежността му към лагера на победителите. Това му осигурява и необходимата международна подкрепа и влиятелна снизходителност към провежданата държавна политика.

Политическото развитие на страната до Втората световна война се оказва подчинено изцяло на представата за присъединяване към Сърбия и властващата кралска династия на „принадлежащите" ѝ южнославянски краища, на които, въпреки първоначалната идея за тяхната равнопоставеност, е отредена второстепенна политическа роля. Само между 1918 и 1929 г. от съществуващите 24 правителства 22 са сменени по решение на краля, а от министър-председателите на общо 39-те правителства до Втората световна война само един не е сърбин[43]. Ключовите министерства са заемани само от сърби, в централната администрация те са 98%, сърбите подчертано доминират в дипломатическия и в офицерския корпус и въобще във войската, както и в жандармерията (над 60%), а в митническите служби са над 70%[44].

Очевидно е, че създадена под диктовката на великосръбския хегемонизъм, първата Югославия не е възприемана от мнозинството поданици на сръбския кралски двор като осъществен политически идеал; още по-малко като своя държава от подложените на асимилация и политически гнет национални малцинства – противници на режима. Не случайно убийството на крал Александър през 1934 г. не изненадва особено света и е прието като последица от бруталната политика на „единствената в света кралска диктатура" и възмездие за един тиранин, но и като събитие, отговорността за което лежи и върху „държавниците в Европа, които последователно са отказвали да чуят апелите на потиснатите малцинства на Балканите и на другите места в Европа"[45]. Нестабилността на Югославия е забелязана всъщност години преди убийството на краля, а посока-

---

[42] Цветковска, Н. Цит. съч., с. 12.

[43] Словенецът д-р Корошец е министър-председател само за 6 месеца преди въвеждането на кралската диктатура.

[44] Цветковска, Н. Цит. съч., 17–19.

[45] Многобройни външни наблюдатели, запознати на място със събитията в Югославия – някои от тях отколешни прононсирани приятели на Сърбия – застъпват тази позиция. Повечето от тези оценки са събрани от Ив. Михайлов в неговите спомени. Вж. подробно: Михайлов, И. Спомени. Освободителна борба 1924–1934 г. Т. 4, 1973, 532–536.

та на нейното развитие е окачествена от един английски журналист като „път в лоша посока“, който „свършва с разтурянето на държавата“[46].

Проблемите на кралска Югославия не са предизвикани, естествено, само от склонността на династията Караджорджевич към действия, които и осигуряват мрачна историческа слава. Югославия се появява заразена с наследените от великосръбския държавен национализъм политически вируси на експанзионизма, агресивността и високомерието към съседите, а във вътрешен план – от хегемонизма и склонността му към диктатура и силова асимилация на населението в присъединените чужди етнически територии. Това състояние на държавата я зарежда с деструктивно вътрешно напрежение, предизвикано не само от практическото обезсмисляне на идеята за равнопоставеност между носителите на държавността – сърби, хървати и словенци, но и от дискриминационното отношение към турци, албанци, българи и унгарци, както и към всеки политически противник на наложеното устройство.

Въпреки че след рязко и застрашително променящата се политическа обстановка около Югославия към края на 30-те години – аншлуса на Австрия, установения протекторат над Чехия и Моравия, окупацията на Албания – е дадена надежда за възможна федерализация на държавата, създаването на Бановина Хърватска само подчертава компромисния и закъснял ефект от предприетите действия[47]. Те остават недовършени и допълнително подчертават нестабилността на държавата и нейната зависимост от бързо променящата се външнополитическа обстановка. Всъщност разпадането на Кралство Югославия се оказва преодопределено от нейната природа на исторически временно творение, създадено при имперското пренареждане на света. Затова нейното разрушаване е само въпрос на време и подходящи политически обстоятелства, които настъпват с достигането на Втората световна война до Балканите. Лишена от външна подкрепа, Югославия рухва след слаба съпротива за броени дни, при това еднакво безславно и в Хърватия, и във Вардарска Македония, и в самата Сърбия, където падат без бой дори Белград и цяла Шумадия[48].

Втората Югославия: югославизмът като „братство и единство“

Кризисното за Югославия и югославизма време на Втората световна война е белязано от две основни тенденции: на тотален разпад на югославското във всичките му измерения – териториално, политическо и идеологическо, от една страна, и на охраняващата ги съпротива, от друга. В първия случай инвазията

---

[46] Оценката е на английския журналист У.Стийд още от 1931 г. Цит. по: М и х а й л о в, И. Цит. съч., с. 522.

[47] По споразумението Цветкович – за предатели и узурпатори на народната воля. Вж. П е т р а н о в и ћ, Бр. Стратегија Дража Михайловића 1941–1945. Београд, 2000, с .6.

[48] Пак там, с. 12, 95.

на страните от Оста осигурява условията за разкъсване на вътрешноюгославските зависимости и за осигуряване на успеха на радикалните опозиционни тенденции към национално обособяване. Появява се независима хърватска държава (НДХ), крайно враждебна към моделирания по сръбски модел югославизъм, а Италия, България и Унгария присъединяват към териториите си части от земите, третирани от тях като отнети дялове от националните им землища. В останалите области на Югославия е установен окупационен режим, смалената Сърбия е управлявана от марионетно правителство, а албанците в Косово и Западна Македония започват да мечтаят под италианска и германска егида за „Велика Албания“[49].

Втората тенденция е представлявана от съпротивителното движение и се разгръща чрез две противопоставени течения: едното е в духа на сръбския национализъм, чрез охрана на мита за кралска Югославия като продукт на историческата справедливост и сръбските заслуги пред Антантата, а другото – под знамето на класовата борба и радикалната социално-политическа промяна, търсещи подкрепа в подмяната на старите значения на югославизма и югославската държавност със съдържание, моделирано от комунистическата идеология и по съветски образец.

Първото течение е представено формално политически от задграничното правителство и реално – от оглавеното от Др.Михайлович въоръжено четническо движение, предимно на сръбска територия[50]. Докато политическата емиграция олицетворява по-скоро традиционния югославски образ, вътрешната съпротива допуска бъдеща реорганизация на Югославия в духа на започнатия предвоенен федерализъм, но нейното „възкръсване“ е замислено чрез създаване на мегаломански голяма Сърбия с отново доминираща позиция в бъдещата държава. За разлика от емигрантското правителство, което не предвижда – поне във военновременните си цели – нови териториални претенции към съседите, четническата програма прокламира поредното разширение за сметка на България (Видинско и Кюстендилско) и на Албания (северната част с Шкодренско)[51]. Извън районите населени със сърби четническото движение реално не постига някакво забележимо влияние. Дори в „южносръбската“ Вардарска Македония, но затова пък напълно обяснимо, четническо движение е изолирано в ограничен сърбомански анклав, остава много слабо и е по-скоро символично. Разглеждано глобално, по етническия си състав това движение е почти изцяло сръбско, а не „югославско“, независимо от задачата си да „брани“ интегрална Югославия.

Второто течение на съпротивата е по-масово, обхваща по-голяма част от територията на Югославия и обективно само то би могло да бъде наречено,

---

[49] Трябва да се има предвид, че България не участва директно в нападението срещу Югославия и въвежда войски в част от предвоенната ѝ територия едва след нейната капитулация.

[50] Т.нар. черни четници на Коста Пекянац си поставят за цел да действат срещу настъплението на „арнаутлука“ и по-скоро сътрудничат на германските части. Вж. пак там, с. 94.

[51] Пак там, 139–140.

по собственото му определение, антифашистко/антихитлеристко и югославско. Причината за антифашисткия му характер е неговата принадлежност към ръководената от Коминтерна комунистическа съпротива срещу страните от Оста, която възниква едва след германското нападение над СССР и слага край на официалните им приятелски отношения. Показателно е, че въпреки югославската капитулация и държавен разпад още на 10 април 1941 г., решение за започване на въоръжена комунистическа съпротива е взето едва през юни, а забележимото му реално начало е през есента на 1941-ва Югославският белег на ръководената от ЮКП съпротива пък се определя не толкова от нейното отношение към държавата, колкото от политически централизираното ѝ ръководство и нейния класово-партиен и интернационален характер. Затова, след като първоначалните опити за предизвикване на югославски патриотичен подем сред комунистите и техните съмишленици от различните части на Югославия са посрещнати хладно и са изоставени бързо, акцентът е поставен върху решаването на националните проблеми и овладяването на властта в една организирана по нов начин федерална държава. Тези характеристики осигуряват много по-широка база на т.нар. комунистическа съпротива в сравнение с националистическата, а след предопределения през 1943 г. успешен за антихитлеристката коалиция край на войната ѝ осигуряват подкрепа и от Запада, а затова и възможност за постепенно масовизиране[52].

Издигнатият лозунг за борба чрез „братство и единство“ в името на една бъдеща съветска Югославия не превръща обаче комунистическата съпротива в „народноосвободителна борба“. Въоръженият сблъсък в Югославия се случва на фона на глобалния военен конфликт на две равнища: като съпротива срещу завоевателите и като гражданска война. Затова определението „народноосвободителна борба“ или революция е повече идеологически етикет за самоотъждествяването на комунистическата партия с „народа“, отколкото социална и политическа реалност. Глобално погледнато, партизанските отряди са относително малобройни – специално до фазата от военното развитие, в която бъдещото поражение на нацистка Германия вече изглежда сигурно (лятото на 1943 г.), базирани са предимно в труднодостъпните планински райони и обективно са неспособни да постигнат цялостна военна победа. Тя е резултат преди всичко от глобалния ход на военните действия, при които част от Източния фронт преминава през 1944 и 1945 г. през територията на Югославия и фактически осигурява успеха на „революцията“[53]. В създадените условия обаче тъкмо по-

[52] Макар и да влияят върху състоянието на комунистическата съпротива, особено във Вардарска Македония, предимно психологически, събития като овладяването от съюзниците на Северна Африка, разгромът на VI германска армия в Сталинград, англо-американското настъпление на Апенините и капитулацията на Италия, както и Техеранската конференция (декември 1943 г.), дават тласък за нейното разрастване и основание на съюзниците от антихитлеристката коалиция да я третират като елемент от общите съюзнически усилия.

[53] Освен съветската и българската армия, в изтласкването на Вермахта и местните хитлеристки съюзници от западната част на Югославия (Хърватия) участие вземат и

тискането на националното, за сметка на класовото и интернационалното, дава нов живот на югославизма в неговия силно идеологизиран комунистически вариант, осмислян като политически инструмент за правилно решение на вътрешноюгославските национални въпроси. В този политически контекст е зачатъкът на съвременната македонска държавност и появата на македонизма като етноидентификационен знак и като социална реалност.

Контурите на втората Югославия са очертани ясно на Второто заседание на Антифашистко вече на народното освобождение на югославия (АВНОЮ) (29 ноември 1943 г.) макар че единствено авторитетът на Тито успява да заглуши страховете сред хървати и словенци от неприкрития сръбски стремеж към хегемонизъм, както и недоволството на сръбските комунисти, че на Сърбия не се отрежда водеща роля в бъдещата федерация[54]. Сред ключовите стъпки, предшестващи основополагащото значение на това заседание, е достатъчно да спомена решението за формиране на Народноосвободителната армия на Югославия (21 декември 1941 г.) и основаването на АВНОЮ като орган на „партизанската власт" (Първо заседание на АВНОЮ, ноември 1942 г.), а като следствие – пълният контрол на Югославската комунистическа партия (ЮКП) над различните местни форми на комунистическа съпротива и установена власт във „федералните републики" от есента на 1944 г. Всъщност първото временно общо правителство на Демократична Федеративна Югославия (ДФЮ) – начело с Тито – е формирано на 7 март 1945 г., на 10 август 1945 г. (Третото заседание на АВНОЮ) е създадена временната Народна скупщина на ДФЮ, а през 1946 г. е приета първата конституция на Федеративна народна република Югославия (ФНРЮ). В следващите години Югославската федерация придобива своя завършен вид, но в основата на всяко изменение остават принципите от 1943 г. Остава и съмнението, че отделните републикански интереси са оптимално защитени, което е временно успокоено от убеждението в безалтернативността на новият югославизъм като интегрерираща идея.

Създаването на СФРЮ не само реабилитира югославизма, но и го превръща – при наличието на шест съюзни републики и двете автономни провинции в рамките на Сърбия – в основен механизъм за съхраняване на държавния унитаризъм. Пропагандно подкрепян от митологизирания военновременен Титов лозунг за „братство и единство", новият югославизъм е натоварен с очакването

британски части. Така те улесняват реално доминацията на Титовата войска и установяване на комунистическата власт в Югославия.

[54] Вж. В е л ј а н о в с к и, Н. Македонија 1945–1991. Државност и независност. Скопје, 2002, 16–32. На Второто заседание на АВНОЮ обаче не присъстват македонски представители, а при изброяването на съществуващите и предстоящите за създаване на органи на властта във всичките предвидени републики, включително в отделно споменатия Санджак, Вардарска Македония е пропусната. Споменава се само за „инициативен комитет за Земско антифашистко вече на Македония", но това е по-скоро формалната причина. Основната е нежеланието на Сръбската комунистическа партия (СКП) да приеме обособяването на отделна „македонска република".

да смеси постепенно различните нации и национални малцинства в амалгамата на една югославска национална идентичност – състояние, смятано пропагандно и привидно за постигнато след 60-те години. Въпреки че до 80-те години тази идентичност изглежда жизнена и изразявана от мнозинството югославяни паралелно със собствено националната, дори само заради вкорененатa у тях пропагандна представа за предимствата на югославския модел в сравнение със съветския, тя си остава само повърхностен идентификационен пласт, чиято трайност е идеологически охранявана в условията на една относително смекчена форма на тоталитаризма.

Доказателство за утилитарната функция на югославската национална идентичност е фактът, че тя се оказва удобна формула за самоопределение на малцинствени групи, поставени в неблагоприятна среда. Групи, самоопределящи се национално като югославяни съществуват във всички републики и при всички преброявания до 90-те години, но особено в Сърбия и Р Македония[55]. В Р Македония, например, най-значителната част от тези югославяни изглежда са българите – преселници главно от Босилеградско, които практично премълчават националното си име заради антибългарската нагласа на македонизма. Извън това обстоятелство югославската идентичност е приемана в СР Македония като ценност и доказателство за политическа лоялност. Всъщност там югославската идентичност се сплита с македонската като знак за ясно осъзнаваното значение на втората Югославия и новия югославизъм като решаващи фактори за преодоляване на южносръбския синдром, за създаване на македонска държавност и за формиране на македонска нация.

Съсредоточаването върху времето на окончателния югославски разпад с характерното за него завръщане към вътрешнодържавните националните противопоставяния и разпалването на местните национализми дава достатъчно знаци за идейните компромиси, с които е градена и утвърждавана следвоенната югославска хомогенност. Поставянето на държавата в съвършено различен външнополитически контекст и отдръпването ѝ както от предвоенните традиции, така и от съветската орбита след 1948 г., изглежда формират сред част от комунистическите идеолози и партийни водачи склонност към тактически временно примиряване с установените отношения между югославско и национално. Например един от най-авторитетните югославски партийни и държавни лидери – словенецът Едвард Кардел, е възприемал Югославия още през 50-те години, ако се доверим поне частично на акад. Добрица Чосич, като „исторически временно творение“, чиито „народи ще тръгнат към нови асоциации и интеграции според цивилизационните и духовните си афинитети и тя неизбежно ще бъде преустроена като държава“[56].

Свързаният с националистическото изригване в Сърбия след появата на Меморандума на САНУ Чосич говори за стария и дълго прикриван сецесиони-

[55] Статистическите данни сочат, че при преброяването през 1981 г. 1 219 024 души са предпочели да се запишат като югославяни. Вж. Raspad Jugoslavije..., с. 39.

[56] За разговора между двамата – Нова Македония, 12 февр. 1989.

зъм на Кардел близо десет години след смъртта му и във време, когато напрежението между Любляна и Белград вече е постоянно. В неговите думи обаче изглежда има някаква истина, макар че същинската им цел вероятно е било напомнянето, че за двамата вече мъртви лидери – хърватинът Тито и словенецът Кардел, новата Югославия е била средство за обезсилване на старите сръбски национални интереси.

Югославският обществен живот показва през 80-те години, въпреки отстранеността си от съветския блок, всички характерни белези на кризата, обхванала комунистическата система. След смъртта на старите лидери – създатели на социалистическата федерация (Тито – 1980 г., Кардел – 1979 г., Ранкович – 1983 г., и др.) в политиката започва да се усеща липсата на авторитетни гаранти на федералното статукво. Проучванията на общественото мнение показват силен спад на популярността на управляващия Съюз на югославските комунисти (СЮК) и растящо недоверие и недоволство към ефективността на федералните институции. През 1983 г., например, одобрението към федералното правителство сред анкетираните е 36%, през 1985 г. пада до 20%, а през 1987 г. вече е само 10%[57]. Югославската икономическа система колабира и властите се затрудняват при плащанията по бързо растящия външен дълг. Безработицата силно нараства, а в кризисни райони като Косово надхвърля 30%, за да достигне в тревожната 1990 г. до 38,4%[58]. Подобна е ситуацията и в СР Македония. Емблематична за краха на югославското стопанство става галопиращата от средата на 80-те години инфлация. През 1984 г. със своите 62% тя е най-висока в Европа, а в началото на 1989 г. е вече 2500%[59].

Икономическата несигурност отприщва недоволството към системата и поставя под въпрос митовете и стереотипите за „народноосвободителната борба" и единството при изграждане на федерацията, ореола на политическите авторитети и вярата в ефикасността на „уникалния" югославски модел на социализъм. Появяват се текстове с доскоро недопустими интерпретации на деликатни теми като четническото движение, усташите, пропагандно силно преувеличения брой на жертвите от антифашистката съпротива, преговорите между Титовите партизани и германските окупационни сили и т.н. На фона на общия упадък на комунистическата система и неиздържащата сравнение с енергичните западни лидери безличност на застарелите източноевропейски и поредицата смъртно болни съветски водачи, довела до „перестройката"; всестранно задълбочаващата се югославска криза разкрива безпътицата, в която са изпаднали еднопартийният управленски модел и спасяващият го унитарен югославизъм. Позициите му обаче бързо се сриват под натиска на нарастващата склонност към критичен анализ на митологизираното югославско минало, но преди всичко – на мощната опозиция на национализма.

---

[57] C r a m p t o n, R. J. The Balkans since the Second World War. London, 2002, p. 139.

[58] Пак там, с. 143.

[59] Пак там.

Либерализирането на обществения живот се усеща във всички републики: най-силно в Словения и Хърватия, частично в Сърбия и най-слабо в Черна гора и СР Македония. Двойнствеността в Сърбия създава интересен политически феномен. Докато през 70-те години консервативните среди се справят повсеместно с либералните тенденции, обявени за отклонение от революционната посока на развитие, като обвързват в обвиненията си либерализма и национализма, сега, за да възстанови влиянието си, комунистическата реакция се обръща към традиционния национализъм. Призивите за защита на сърбите в Косово и навсякъде извън Сърбия, които постепенно обхващат в емоционалната си мрежа все по-широки кръгове от идейно дезориентираната сръбската общност, откриват своя мотив не толкова в конкретните факти, колкото в нарушения образ на историческото наследство.

През януари 1986 г. до сръбския и до федералния парламент е изпратена петиция от 2000 косовски сърби и черногорци с искане за прекратяване на „геноцида" над тях в Косово. Почти едновременно с петицията е съставен и Меморандум на САНУ в същия дух, като обвинения в извършване на антисръбски действия са отправени и към т.нар. тайна коалиция между хървати и словенци, определена като заплаха за югославската федерация. Идеята за Меморандума е приета на заседание в САНУ още през май 1985 г., а различните петиции, например на 200 известни интелектуалци също през януари, ускоряват завършването му и създават подходяща публична среда за авторитетно поставяне на проблема. Всъщност във всички документи на протеста грижата за Федерацията се отъждествява с грижата за сърбите, които според Меморандума единствени остават с нерешен национален въпрос и към които е отправен призив да поемат сами отговорността за решаването му.

След частичното публикуване на Меморандума в печата през септември 1986 г. националистическата екзалтация в Сърбия става масова, а защитата на унитарния характер на държавата все по-открито се отъждествява с тезата за събиране на сърбите под общ републикански покрив[60]. Понесен на гребена на националистическата вълна, бързо печели популярност и новият сръбски комунистически лидер Слободан Милошевич. През август 1988 г. националистическата психоза вече го превръща в кумир, равен дори на отдавна митологизирания Йосип Броз-Тито. На митинг в Титов Върбас дори запяват: „Сега се народът най-вече пита / кой ще ни замени Тито / вече се знае кой е вторият Тито / Слободан е името му племенито"[61]. Три години по-късно политическият образ на Тито е вече избледнял сред сръбските критици на формирания от него югославизъм. По повод на блокирания избор на Стипе Месич за председател на югославското Председателство един столичен черногорски вестник отбелязва,

---

[60] Меморандумът на САНУ е публикуван на 24 септември 1986 г. във вестник Вечерни новости. Вж. K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Hronologija..., p. 20.

[61] Пак там, с. 22. Определението „племенито" е в смисъла на благородно, расово, елитно. В случая е знаменателно употребено като за водач, който носи надежда и свобода.

че Югославия остава без формален председател за пръв път след Тито, който „като последен югопредседател владее дори мъртъв над тази обезпаметена страна чрез своите авнойски решения, вътрешни републикански и провинциални граници, симетрията на народите, федералните „ключове“ и Устава от 1974 г., с който ни остави в наследство немощна и осиромашена татковина и осем омагьосани и своенравни бащи, по-скоро пастроци“[62].

Сръбското недоволство от създадената ситуация в Югославия е насочено в две посоки и е категорична демонстрация на националистическо обвинение срещу наследения Титов модел на югославски унитаризъм. В първия случай незавидното икономическо състояние на страната е разглеждано като последица – наред с глобално действащите икономически фактори – от политически създадена стопанска дискриминация на Сърбия, а недоволството се насочва фактически към стопански по-стабилните съосновватели на Югославия – Словения и Хърватия, както и към по-слабо развитите републики – „консуматори“. Основният елемент на недоволството обаче е предизвикан директно от съществуващия конституционен ред след 1974 г. и към провежданата федерална политика. Чрез него обвиненията за фактическо разкъсване на Сърбия, поради дадените широки автономни права на провинциите, провокират към промяна на Конституцията, а за обявената като неприемлива снизходителност към антисръбската и сепаратистка политика в Косово и за опрощаване на виновните за нея – към нов тип политическо поведение[63].

През пролетта на 1991 г., във времето на „председателската“ криза и апогея на сръбската самоувереност в успешното налагане на сръбския модел за бъдещето на Югославия, председателят на САНУ акад. Душан Каназир вече ще се отнася към Меморандума като към документ – откровение, чието споменаване напомняло за „голготата, премината от САНУ“, „защото казала истината за дълбоката... криза на югославското общество“. В интервю за белградския в. „Политика“ той заявява: „Многобройните слабости на системата и нерешените национални въпроси доведоха до разпадането на системата, а Меморандумът предвиди това“. Като напомня, че текущите събития са потвърдили правотата на Меморандума, той обвинява „националшовинистичните бюрокрации от Загреб, Любляна, Сараево и Скопие и особено държавно-партийната бюрокрация на Сърбия“, че са се обявили тогава срещу САНУ, „защото се осмелила да каже на всемогъщата и непросветена бюрокрация научната истина“[64].

Високомерието на акад. Каназир към партийните бюрокрации не е лишено от основание, макар че политическото късогледство на тогавашните охранители на статуквото е по-лесно обяснимо от масовото „академично“ пристрастие към великосръбските национални интереси. Дори обичайно благосклонната към Сърбия френска гледна точка оценява по същото време събитията, вероятно и

---

[62] Побjеда, 20 май 1991. Вестникът е издаван в черногорската столица, по това време наричана Титовград.

[63] Večernje novosti, 24/25 септ. 1986; C r a m p t o n, J. The Balkans..., p. 149.

[64] Политика, 30 апр. 1991.

по повод цитираната позиция на сръбския академик, като „директна последица от политиката, започната от сегашното сръбско ръководство още преди четири години и следваща проекта на сръбските интелектуалци от САНУ". Коментарът на един френски журналист определя Меморандума като създаден от „погрешна гледна точка към историята" и от „погрешно дефинирани национални цели", водещи към „политика на демагогия и омраза"[65].

Въпреки че първите официални реакции при появата на Меморандума са критични, неговият ревизионистичен дух е превърнат сравнително бързо от Милошевич всъщност на официалната сръбска политика и автономните права на Косово са реално отнети след конституционните поправки от 1988 г. в Устава на СФРЮ[66] и от 1989 г. в Устава на Сърбия[67]. Политиката му след 1988 г. придобива откровено националистическа характеристика с неосталинистки акценти и действия, които дискредитират представите за съществуването на демократични черти в образа на Титова Югославия и, като превръщат Косово в катализатор на сръбското завръщане към стандартите на предвоенния великосръбски югославизъм, ускоряват сецесионистичната решителност на Словения и Хърватия.

Още при създаването на триединното кралство Сърбия е смятана в Белград за негов гръбнак и център на останалите „сръбски земи": Черна гора, Вардарска Македония, Босна и Херцеговина и Войводина. На Косово е отредена стратегически важната функция да бъде тяхна географска връзка и това предопределя хипертрофираното изтъкване на неговата историческа роля за сръбството. Заличаването на Косовската автономия в края на 80-те години, както впрочем и на Войводинската, основателно пробужда призраците на междунационалните конфликти от предвоенна Югославия и предизвиква отпора не само на конкретно засегнатите, но и на всички противници на Милошевич. На XVII пленум на СЮК през октомври 1988 г., когато в политическото бюро е бламиран само сръбския представител, става ясно, че въпреки лавирането на Топурковски, единствената подкрепа за линията на Милошевич идва от македонските комунисти[68]. Засилващите се националистически интонации в речите на Милошевич, които отричайки сръбския агресивен хегемонизъм от миналото обезсмислят донякъде появата на комунистическия македонизъм, обаче го оставят скоро без солидна подкрепа и в Скопие.

Югославия посреща новата 1989 г. в тежка политическа, идеологическа и икономическа криза: за пръв път в следвоенната история на държавата прави-

---

[65] Коментар на РФИ, цитиран по Бюлетин на Министерството за информация на Р. Македония „Актуални информации" от 8 май 1991 г. Бюлетинът е изготвян по материали от ТАНЮГ.

[66] Службени лист СФРЈ, №. 70/88.

[67] Службени гласник СРС, № 11/89.

[68] Сръбският лидер цитира поименно казаното по-рано от Лазо Кулишевски и сега от Васил Тупурковски: от Кулишевски, че Титовата формула била „Слаба Сърбия–Силна Югославия" и сега от Тупурковски, че „изгуби една република, спечели една безпринципна коалиция". – НИН, Београд, 23 окт. 1988.

телството на Бранко Микулич подава колективна оставка, междунационалните „караници" обхващат дори федералното комунистическо ръководство, а инфлацията галопира със скорост, напомняща бързия срив на югославския външнополитически рейтинг[69]. Председателят на председателството на СЮК Стипе Шувар нарича състоянието на страната „парализа на Югославия" и търси причините в доминиращите националистически нагласи, които насочват поведението на републиканските елити. „В нашите нации – констатира той – бюрократичните и културократичните елити все още държат монополите на решенията и в това и чрез това се репродуцират като адвокати и пазачи на нацията. Поради тази причина прибягват до национални хомогенизации и към създаване на психози, дори на паранои за национална заплаха"[70].

В края на януари, вече на XX пленум на ЦК на СЮК, Шувар прави „панорамна" словесна „снимка" на Югославия, чийто „ежедневен политически живот... отдавна, а от ден на ден все повече, е отровен от националистически страсти и скандали, а от това не е имунизиран и СЮК. Напротив, той все повече е маниакално завладян от националния въпрос, от междунационалните отношения и отношенията между републиките и автономните области, от силата и немощта на федерацията – и на институциите, и на ръководствата на федерално ниво, от въпросите на сепаратизма и унитаризма, партикуларизма и централизма, федерация или конфедерация, употребата на езиците, носене на знамената, националните държавни компетенции, националната самобитност, етногенизиса, историческите заслуги и грехове на отделните народи, по-голямото или по-малкото участие в НОБ (народноосвободителната борба), от въпросите кои народи и народности са югославски ориентирани и кои уж не са, а са повече или по-малко разрушителни и т.н."[71].

Национализмът се оказва най-хранителната среда за различните представи за управлението на кризисните процеси и Шувар констатира, че „Югославия е изправена пред избор между демокрация и неосталинизъм"[72]. За него „идеята за цялостна обществена реформа" е „основа за една нова реинтеграция на Югославия" и „наша единствена алтернатива", а от сблъсъка между „реформистките и антиреформистките сили" между югославския „север" и „юг" ще се определи дали Югославия „трябва да остане социалистическа и федеративна или няма да я има"[73]. Либерално мислещият партиен шеф обаче силно надценява не само

---

[69] Нова Македонија, 4 ян. 1989. Във вестника са отпечатани новогодишни интервюта с партийния лидер Стипе Шувар и министъра на външните работи Будимир Лончар.

[70] Пак там.

[71] Нова Македонија, 31 ян. 1989.

[72] Пак там. Цитираният пасаж е от изказване на Ст. Шувар на XX пленум на ЦК на СЮК.

[73] Алюзията север–юг, която лидерът на партийното председателство прави, е по-скоро реплика на съществуващата социална разлика в Италия и дори в терминологията на световната поляризация между бедни и богати. В Югославия тази разлика също е видима, но подялбата е по-скоро в посока изток–запад и символизира много повече националните и политическите разминавания между Сърбия, от една страна, и Словения и Хърватия, от друга.

способността на републиканските бюрокрации да преодолеят противоречията и да обуздаят националистическите нагласи, но и възможността комунистическата идеология да вдъхне нов живот на югославизма. На фона на задълбочаващата се обща криза на комунистическата система апелът за съхраняване на югославската цялост чрез реформиране на държавата в нейния традиционен идеологически и социалнополитически образ се оказва обречен.

На споменатия пленум в началото на 1989 г. разчитащият на подкрепа от централистки настроените републики срещу „либералните движения в Хърватия и Словения Слободан Милошевич е уверен, че „разплитането на югославската криза" вече е започнало и ще се развива според неговите очаквания. Сърбия обаче започва да губи управленските и партийните си позиции на федерално ниво, а след рухването на комунистическата система през 1990 г. и при повсеместното настъпление на тенденцията за либерализация в общественото развитие губи и надеждата, че ще успее да наложи с политически средства своя модел за бъдещето на Югославия.

През януари 1990 г. хърватската и словенската делегации напускат свиканията извънреден XIV конгрес на СЮК и практически общата идейно-политическа организация, създадателка и „основен стълб на югославската федерация", престава да съществува. До разпадането на федерацията всички ще защитават интересите си от и в нейно име, но както отбелязва един страничен наблюдател, „никой не може да обясни каква ще бъде Югославия и какво точно това значи"[74]. Всъщност още през 80-те години комунистическият югославизъм, отъждествяван с военновременния лозунг „братство и единство" и митологизиран пропагандно чрез материалните и политическите ползи от специфичния югославски неутралитет, губи идеологическото си значение. Идеята за Югославия издъхва дори преди самата държава.

Рухването на Югославия

На първите многопартийни избори в републиките през 1990 г., сполучливо определени в Р. Македония като „край на едноумието", на политическата сцена се появяват партии, чието поведение предвещава скорошния край на Югославия. Политическият сблъсък между Словения и Хърватия, които застават зад идеята за превръщането на Югославия в конфедерация, и Сърбия и Черна гора, които защитават собствената си представа за „чиста федерация" – между тях остават Босна и Херцоговина и Р. Македония с идея за либерализиране на статуквото – дава знак за навлизането в горещата фаза на политическата конфронтация. Сръбската позиция е споделена от командването на ЮНА и стремежът на Милошевич към силово решаване на възникналия проблем става неудържим. На 22 декември 1990 г. в Словения е проведен референдум, на който с огромно мнозинство е гласувано за създаване на независима държава, а в

[74] Оценката е на вестник *Independiente*, 30 май 1991.

Загреб е приета нова конституция, предвиждаща правото на Хърватия да напусне федерацията[75]. На 22 февруари 1991 г. Словенският парламент приема 99-та поправка в Конституцията. Според нея страната се определя като независима държава, която ще урежда международните си отношения на основата на международното право и като наследничка на Югославия. В същия ден хърватското правителство внася в Парламента поправка в Конституцията, според която в Хърватия вече ще са валидни само републиканските закони, т.е. югославската конституция се суспендира[76].

С настъпването на 1991 г. икономическата криза се задълбочава и превръща социалните проблеми в катализатор на цялостното недоволство от състоянието на държавата. При производство под нивото на 1971 г. и бързо обезценяващи се предприятия, в ситуация на преустановено плащане на данъци и издигане на вътрешни пазарни бариери, на многобройни фалити и стачки, за все повече хора става ясно, че Югославия вече се разпада в икономически смисъл. Драматичната стопанската ситуация е описана от председателя на Стопанската камара на Югославия Дагмар Шустер със съответстващата ѝ театрална терминология: „вече сме в последното действие на трагедията, представлението ще завърши до няколко месеца“[77].

Адекватно на икономическата ситуация е и политическото положение на съюзния премиер Анте Маркович. Докато извън Югославия на реформаторските му изявления се гледа като на възможност за нейното спасяване и той среща солидна подкрепа, вътре във федерацията Маркович е изолиран и нежелан, особено в Словения. За словенците той не е „трагична фигура“, както го възприема външният свят, а „своеобразна конструкция на Запада, плод на крайно опростената представа за югославските отношения“[78]. Фактическата безпомощност на премиера да промени действителността е оценена като „край на мита за Маркович“, а оттеглянето му от поста като „полезно за всички, защото вътре би завършило договарянето между републиките, а навън – светът би се разделил с досадната илюзия, че в Югославия има човек, който... може да я спаси от най-лошото, т.е. от разпадането“[79]. Всъщност всички разбират, че както причините за създаването на двете Югославии не са били икономически, така и разпадането на комунистическата федерация няма да бъде по икономически причини.

Поставянето на собствените национални интереси в центъра на политиките на Белград, Любляна и Загреб неизбежно изтласква на преден план въпроса за вътрешните граници. В основата му е официализираната вече сръбска теза, че те са нелигитимни и единствено сръбският национален въпрос остава нере-

---

[75] Хърватският референдум е проведен на 19 май 1991 г.

[76] Вж. K o v a č e v i ć, Sl . P. D a j i ć. Op. cit., p. 33.

[77] Словенецът Шустер пред Nasi rasgledi, 4 апр. 1991.

[78] Delo, 17 апр. 1991. Има свидетелства, че при нарастващата склонност на Югославската народна армия (ЮНА) към намеса в политическия живот е създадена ситуация, в която премиерът Маркович не си говори с военния министър ген. Кадиевич.

[79] Delo, 18 апр. 1991.

шен, като средствата за възможното му преодоляване се търсят все по-открито не в политиката, а в нейното „продължение“ с военна сила. Лансират се различни идеи за преобразяване на държавата и прекрояване на границите, като от сръбска страна се подчертава винаги, че безспорни са само границите с които Сърбия влиза в триединното кралство през 1918 г. – теза, която смущава дори македонския комунистически елит – и че право на самоопределение трябва да имат не републиките, а народите. Напомнянето от Словения, че подобно мислене ще доведе до опасни конфликти не само между републиките, но и в самата Сърбия с нейното значително албанско малцинство (Косово) и етническа пъстрота (във Войводина живеят 28 народности) или забележката на притеснения Изетбегович, че „на тезата на Милошевич за качество на границите противопоставяме тезата за качество на отношенията“, остават без внимание[80].

Още в началото на 1991 г. и за външния свят става ясно това, за което Словения и Хърватия открито говорят, което Босна и Херцеговина и Р Македония официално не смеят да признаят, и което Сърбия и следващата политиката ѝ Черна гора използват за своите хегемонистични цели: Югославия се разпада. Наблюдатели от различни държави и с различни гледни точки отбелязват, че страната е „неизлечимо болна“[81], че „грехът е направен още с раждането на Югославия... чието разпадане изглежда неизбежно“[82], че „ако досега се предполагаше,че Югославия ще се разпадне, сега това вече е факт[83], че „Югославия се хлъзга в хаос още от смъртта на комунистическия властодържец Тито“[84], че „от смъртта на Тито Югославия неумолимо се движи към хаос и разпадане“[85], че „през изминалите години Югославия успя да надмине самата себе си в балканизацията, попадайки повече от десет пъти на ръба на разпадане“[86].

На фона на растящото вътрешнополитическо напрежение и на интернационализирането на югославската криза два проблема фокусират политическото внимание и очаквания: поведението на ЮНА и възникналата конституционна криза при блокирания избор на хърватския представител Стипе Месич за председател на Федералното председателство, т.е. за държавен глава на Югославия. Ако превръщането на Месич – който заявява, че „ще работи за трансформирането на Югославия в демократична общност, в която за начало трябва да бъдат признати реалностите“[87] – в главен партньор на световните лидери е неприемливо и нежелано за Белград, то ролята му на главнокомандващ ЮНА, по силата на конституционната му позиция, изглежда направо кощунствена за ретроградния армейски връх.

---

[80] Danas, 9 апр. 1991; Delo, 16 апр. 1991.
[81] El Mundo, 21 март 1991.
[82] Zechpospolita, 25 март 1991.
[83] The Independent, 25 март 1991.
[84] The Christian Science Monitor, 29 март 1991.
[85] Guardian, 9 апр. 1991.
[86] The Christian Science Monitor, 9 апр.1991.
[87] НИН, 12 апр. 1991.

Нарастващата готовност на генералитета за директна намеса в политическия живот – но не като безпристрастен арбитър, а като фактор, споделящ сръбската гледна точка към югославското бъдеще – засилва страховете от планиран военен изход от кризата. ЮНА и нейното командване стават обект на многобройни анализи, в които между оценките на вътрешния политически либерализъм и на външните наблюдатели няма разлика. Армията е характеризирана като „последната институция в Югославия... титовистко-комунистически знаменосец“[88], като „комунистическа и след като СЮК се разпадна“[89], като носител на „вируса на военна интервенция“[90] и като „намесваща се в политическия живот... и единствена в Източна Европа, която отказва да се деполитизира“[91]. Подчертава се, че офицерският корпус е съставен предимно от „сърби и черногорци, които ще изгубят от една Конфедерация“[92], че мозинството от тях са „националболшевици“[93] и че „най-лошият сценарий би бил опитът на сръбските офицери да държат целостта на страната със сила“[94]. Още по-сурова е оценката за генералитета, определян като носител на „болни политически амбиции“[95], „лоялност към комунистическата идеология“[96], привързаност към „догматичните, унитаристки и хегемонистки сили“[97], като съставен от „националисти и екстремисти“[98] и дори като „военна хунта... върху която се опира националкомунистическата група на Милошевич“[99].

Пряката връзка между Сл. Милошевич и първоначално заявената, а впоследствие и брутално осъществена намеса на ЮНА в политическия живот, го превръщат не само в главна фигура на югославската драма, но и в най-противоречиво приеманата политическа личност. Докато за левицата и стихийния сръбски национализъм той е неоспорим водач и политически авторитет, вътрешните му противници и мнозинството външни наблюдатели го възприемат като фатална политическа фигура. Той е характеризиран като „централна негативна фигура... способна да манипулира със сръбските националистически нагласи“[100] и да ги използва за „вътрешнополитическите си интереси срещу демократичното движение и опозицията, „която иначе в нищо не изостава на терена на национализма“[101].

---

[88] Die Welt, 21 март 1991.

[89] Политика, 21 май 1991.

[90] El Mundo, 21 март 1991.

[91] Оценката е на американския военен анализатор д-р Милан Вего, цит. по: Информационен бюлетин на Правителство на Р. Македония, 10 апр. 1991.

[92] Пак там.

[93] Vjesnik, 11 апр. 1991.

[94] Daily Telegraph, 13 май 1991.

[95] Die Welt, 21 март 1991; Vjesnik, 4 апр. 1991.

[96] The Christian Science Monitor, 29 март 1991.

[97] Vjesnik, 4 апр. 1991.

[98] Оценката е на споменатия М. Вего.

[99] La Stampa, 9 септ. 1991.

[100] The Christian Sience Monitor, 9 апр. 991.

[101] Le Soir, 5 септ. 1991

С навлизането на Югославия във фазата на кървавия разпад оценките за сръбския национализъм и за самия Милошевич стават все по-остри. Сочи се решителността на сърбите да отстояват правото си „да... отмерват такта за другите... в ролята на владетели“[102], при което Милошевич като „тъмна личност и главен актьор в предсмъртната югославска агония“[103] „осъществява проект за Велика Сърбия с оръжие и убийства“[104]. Далеч преди същинския разпад на Югославия испански вестник обобщава: „Мнозина днес смятат, че той ще отведе сръбския народ в най-голямата катастрофа след турското нашествие... Милошевич не е идеолог, а властник... последният голям водач на националсоциализма, който като Чаушеску ще умре, сеейки смърт“[105]. Влиятелният „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ пренася предупреждаващото обобщение дори към цялостната сръбска национална нагласа: „Цивилизованият свят трябва с цялата възможна сериозност да предупреди сръбската нация за последиците, доколкото тя не отстъпи от лудостта си да иска да бъде господстващ народ. “[106]

Ескалацията на противопоставянето във федерацията след блокирания избор на Ст. Месич радикализира отношенията между Сърбия, Черна гора и подкрепящата позицията им ЮНА, от една страна, и готовите за обявяване на независимост Словения и Хърватия, от друга. На 25 юни 1991 г. парламентите на двете страни правят решителната крачка и дългогодишната агония на Югославия е пред своя край. Усилията на югославското ръководство и армията – която под югославското знаме вече открито защитава сръбските интереси – да прекратят със сила разпада на федерацията се провалят в Словения. По този повод „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ от 3 юли 1991 г. не пести сарказма: „Самолетите на ЮНА бомбардираха Словения, летейки ниско над АЕЦ „Кршко“. Нима комунистическа Сърбия продължава да твърди, че Република Словения още е част от Югославия?“[107]. Претърпял провал в Словения, военният натиск се насочва срещу Хърватия, чиито области със смесено население Крайна и Славония са завладени.

Кървавият разпад на Югославия превръща западната част на Балканите в опасен източник на континентална нестабилност и довежда до бързото интернационализиране на кризата. Разглеждан в контекста на следвоенната международноправна подредба на Югоизточна Европа като заплаха за регионалния мир, крахът на Югославия вече ангажира енергично Европейската общност. Още през май тя подготвя Декларация за Югославия и възлага на свои високи пратеници да посетят страната, а на 3 септември 1991 г. с нова деклрация е свикана в Хага нарочна Мирна конференция[108]. Непримиримият сблъсък на противопос-

---

[102] Анализ на Радио Дойче веле, цит. по: Информационен бюлетин..., 25 юни 1991.
[103] The New York Times, 3 ян. 1991.
[104] La Stampa, 9 септ. 1991.
[105] El Pais, 25 юни 1991.
[106] Frankfurter Algemaine Zaitung, 8 юли 1991.
[107] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 3 юни 1991.
[108] Конференцията е свикана на 7 септ. 1991 г.

тавените позиции предопределя нейния неуспех и довежда до формирането на специална Арбитражна комисия към Конференцията за Югославия, ръководена от председателя на Френския конституционен съд Робер Бадентер, която да се произнесе по легитимността на започнатата държавна сецесия[109].

Събитията в Югославия през 1991 г. следват политически лавинообразен ход. Дейността на федералните органи е практически блокирана от продължаващата агресия на ЮНА в Хърватия, която използва и войници, и офицери от все по-резервираните към сръбската политика Р. Македония и Босна и Херцеговина. Увлечени от неблагоприятното за Милошевич развитие на политическите обстоятелства и тези две републики преодоляват колебанията си и през септември1991 г. заявяват категорично готовността си да започнат независим държавен живот. На таен референдум това обявяват и косовските албанци: югославската федерация фактически вече не съществува. Всъщност тези думи произнася формалният председател на югославското Председателство, хърватинът Стипе Месич. Отзован чрез парламента на своята страна (Сабора) от югославското председателство, той заявява: „Мисля, че завърших със своите задължения. Югославия вече не съществува“[110].

В навечерието на Коледа през 1991 г. Германия признава независимостта на Словения и Хърватия и югославският разпад е вече международноправен факт[111]. Решението на комисията „Бадентер“ от 15 януари 1992 г., с което е признато правото на съюзните републики на отделяне, придава на процеса легитимна международна санкция, а с признаването от България на независимостта на всички бивши републики, които вече са я обявили, в това число и на спорната за ЕО/ЕС и САЩ Република Македония, югославският разпад е практически официализиран като международно приет политически акт.

Ако обобщим най-характерните черти на последния период от югославската криза на преден план изпъкват четири определящи явления: размахът на национализма и повсеместното създаване на националистически партии, разпадът на федералните институции, намесата на армията във вътрешнополитическия живот и интернационализирането на кризата[112]. Те са феномени на вътрешното развитие, но много повече са последица от глобални процеси, отключващи блокиращата ги югославска система. Така национализмът намира подходяща жизнена среда в опитите за либерализацията на системата, предизвикани обаче не от съзнание за предимствата на политическия плурализъм, а от общата за ко-

---

[109] Освен Р. Бадентер в Комисията са включени и председателите на конституционните съдилища на Германия, Италия, Испания и Белгия.

[110] Месич е отзован на 5 дек. 1991 г. – цит. по: K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., с. 46.

[111] Германия признава двете държави на 23 декември. В същия ден Народното събрани е на Словения приема новата конституция на страната. – Hronologija..., p. 48.

[112] Британският историк Ричард Крамптън сочи също национализма, разпада на държавните институции и интернационализацията на кризата като нейни основни белези. Вж. C r a m p t o n, R. J. The Balkans..., p. 239.

мунистическия свят икономическа и идейнополитическа криза. Националните съперничества от своя страна блокират федералните управленски механизми, изтласкват на политическата повърхност старите национални проблеми и превръщат историята в аргумент за моделиране на настоящето.

За „завръщането“ в миналото помага и интернационализирането на кризата не само чрез задействането на външните инструменти за ефективна намеса, които международната общност притежава и до които прибягва и в случая, но и заради усещането за поредно възпроизвеждане на типичната за региона ситуация на историческо моделиране отвън. Тъй като, признавано или не, състоянието на Балканите е исторически обременено от многобройни решаващи външни намеси в развитието на местните национални общности и техните взаимоотношения, отношението на влиятелните международни фактори към югославския разпад би трябвало да бъде поне споменато.

Югославската криза поражда в началото на 90-те години не само реминисценции с балканското минало, но и предизвиква появата на нов термин в политическата лексика – „Западни Балкани“. Този неологизъм обаче се утвърждава едва през неспокойната 1999 г., сякаш за да регистрира вече състоялия се кървав разпад на югославската федерация и да обозначи обхванатите от него страни (без Словения, плюс Албания), както и предизвиканите основни последици: отчуждаване или изоставане от регионалния процес на европейска/евроатлантическа интеграция и превръщане в зона на трайна нестабилност. Така терминът се превръща в удобна форма за изразяване, чрез непрецизираната употреба на географския признак, на исторически формираното отношение към Балканите като място на междунационално напрежение и остри междудържавни конфликти. В неговия смислов контекст е вграден обаче друг термин със същия регионален адрес – исторически по-стар и политически реактивиран тук още при събитията в Югославия от началото на 90-те години: балканизация, т.е. поделянето на един регион/държава на повече малки, слаби и противопоставени помежду си държави[113].

Терминът, наложил върху името на региона трайни негативни асоциации, задейства всъщност феномена на повторяемите във времето политически реакции. Предизвикани едновременно от наличието на историческа приемственост във външнополитическите позиции на държави с различно отношение към региона, както и от силата на стереотипите и на инерцията в международните отношения, преобладаващите реакции към югославската криза в началото на 90-те години напомнят за забавените реакции на Европа, проявявани неведнъж пред опасности за континенталната сигурност. Докато за Русия/СССР и гравитиращите около нея държави поддържането на статуквото в Югославия има

[113] За термина „Западни Балкани“ и историческия пласт в съвременните оценки на „югославската ситуация“ вж. Д и м и т р о в, А .„Западните Балкани“: терминологична проекция на европейското отношение Запад–Изток. – В: Проблемът Изток–Запад. България и Балканите.С., 2006, 310–312; Подробно за „балканизация“ вж. у Т о д о р о в а, М. Балкани. Балканизъм. С., 1999, с. 94.

както геополитически, така и идеологически основания и затова е предизвестено и очаквано, резервираността на Запада към усилията на Словения и Хърватия да си осигурят възможност за самостоятелно развитие е приета от тях с изненада и огорчение. За разлика от политическите експерти – анализатори и журналисти, които бързо разбират необратимостта на югославския разпад, официалните външнополитически фактори в САЩ и Европейската общност упорито продължават да поддържат запазването на федерална Югославия и тезата за нейното демократично реформиране.

За САЩ, заети с войната в Персийския залив и политически съсредоточени върху ерозията на СССР, ангажирането със събитията в губещата стратегическото си значение Югославия не е приоритет[114]. Това обяснява донякъде неадекватната скованост на американската позиция в сравнение с динамиката на югославската криза, но като че ли доминиращо е желанието на Вашингтон югославският проблем да не се раздробява по-бързо от собствената му готовност да реагира на новото балканско предизвикателство. Постепенната ерозия на тази позиция все пак е очевидна: от високомерната констатация на посланика Уорън Цимерман, че „в Югославия има прекалено много история" и съвета му към Словения да се „занимава с бъдещето... и да изчака"[115], през спряната финансова помощ за Югославия месец по-късно[116] до призивите за изглаждане на проблемите чрез преговори[117].

Само дни преди парламентите на Словения и Хърватия да вземат решения за обявяване на държавната им независимост (21 юни 1991) американската позиция, изразена от държавния секретар Джеймс Бейкър, продължава да е за съхраняване на едно либерализирано югославско статукво: „за демократична, цялостна Югославия" и против актове на едностранна сецесия[118]. На 1 юли, вече след неуспешната интервенция на ЮНА срещу Словения, САЩ смекчават частично позицията си и като се обявявят срещу „употребата на сила" заявяват подкрепа за създаване на „нова конфедерация", но два дни по-късно вече дават сигнал, че биха приели словенската и хърватската независимост[119].

Позицията на Европейската общност за съхраняването на Югославия е отстоявана още по-упорито, макар че още в началото на кризата нейната хомогенност е нарушена. Превърнала се в повод за проява на исторически формирани отношения и в пресечна точка на разнопосочни външни интереси, ко-

---

[114] S i l b e r, L., Allan L i t t l e. Yugoslavia. Death of a Nation. New York, 1997, p. 29.

[115] У. Цимерман пред словенския Nesavisni dnevnik, 23.IV.1991.

[116] На 20 май 1991 г. правителството на САЩ взема решение за прекъсване на икономическата помощ за Югославия заради „поведението на Република Сърбия" в Косово. Вж. K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., с. 38; Die Presse, 22 май 1991.

[117] The Washington Post, 24 юни 1991.

[118] Дж. Бейкър заема тази позиция при официалното си посещение в Югославия на 21 юни 1991 г. Цит. по. K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., с. 39.

[119] The New York Times, 1 юли 1991; Словенският печат съобщава, че американското правителство е дало сигнал, че размисля за признаването на Словения и Хърватия. Вж. Delo, 3 юли 1991.

лабиращата Югославия пробужда стари политически рефлекси, които връщат в европейската политика неочаквани и неадекватни за стандартите в общността подозрения. На фона на дълго поддържаната – в духа на предпазливост към раздробяването на едно хомогенно държавно-политическо пространство и въпреки реалното състояние на федерацията – единна европейска позиция за съхранението на Югославия, поляризация в отношението към нея се проявява още при първите сигнали за необратимост на започнатия дезинтеграционен процес.

Първа и най-открито заявява подкрепата си за него Австрия, последвана от Германия и Италия, или иначе казано, тя идва от страните, чиито интереси са пряко засегнати при създаването на Югославия. При новите обстоятелства обаче тяхната позиция не е повлияна от закъснял и несъответен реваншизъм, каквито обвинения се лансират от сръбска страна, а от предизвиканото заради специфичния им исторически опит в региона, по-внимателно вглеждане към дълбинните причини за възникналите някога конфликти и за претърпяните от тях самите загуби. Тази специфична гледна точка към миналото, а не някаква политическа свръхпрозорливост, позволява на Австрия, Германия и Италия, както и на нечленуващите тогава в Европейската общност България и Унгария, да разглеждат югославската криза в нейния исторически контекст и да усетят по-рано от другите безвъзвратния ход на започнатия държавен разпад.

На другия полюс застават Франция и Гърция, чиито исторически оформени просръбски нагласи намират израз не само в медиите, но и в изявления на среди, близки до официалните. Докато при Гърция е засегнат прекият държавен интерес и запазената цялост на Югославия е разглеждана като средство за консервиране на македонската тема, във Франция се проявява инерционно действащият синдром за противопоставяне срещу „германския натиск". Критикувайки активността на Австрия, френски дипломати говорят дори за „страх от повторно раждане на германска зона на влияние и обвързване на Германия, Австрия и Словения"[120]. Германската реакция срещу пречките, създавани от френското правителство за признаване на независимостта на Словения и Хърватия, пък става повод за предупреждението, че „колкото повече Западът... се придържа към фикцията на югославското единство, толкова повече създава предлози и възможности за нови провокации, военни акции и ново кръвопролитие"[121].

Въпреки че югославското разпадане пробужда някои тъмни сенки от минали двустранни съперничества, недостъчно хомогенната политически Европейска общност се страхува не от вътрешни противопоставяния в Общността, а от последиците за нарушената европейската подредба, утвърдена след двете световни войни. Крахът на Югославия поставя Запада пред проблема за промяна на държавните граници и предизвиква „панически страх" от въздействието на разпада върху консервираните национални конфликти в Източна Европа. Дълго продължилата склонност на Европейската общност и международните финан-

[120] Liberation, 3 юли 1991.
[121] Die Welt, 8 юли 1991.

сови институции да удължават с „изкуствено дишане“ живота на неизлечимо болната Югославия в „името на демокрацията“, предизвиква остра реакция от засегнатите. Пожелателното изявление на британския премиер Джон Мейджър при посещението на съюзния премиер Анте Маркович в Лондон, че страната му е за запазването на „единна и демократична Югославия“, е иронизирано в Словения чрез оценката, че „Мейджър поддържа нещо, което не съществува... Югославия отдавна не е единна, а демократична никога не е била“[122].

Хърватската реакция е още по-остра: „Европа сякаш не знае как тази държава е създадена, от кои фактори, не я интересува как преди половин век се е определила политически, не я интересува какво всъщност искат народите и републиките, които я съставят“, а се интересува само от запазване „интегритета на тази държава“... От чие име 12-те апостоли на нова Европа присъждат на цели народи в коя държава да живеят?“[123]. Крайно националистическото, идеологизирано и склонно към игнориране на международните норми политическо поведение на Белград обаче обезсмисля началната критичност към започнатата „балканизация“ и към есента на 1991 г. за режима на Милошевич остава само сдържаната подкрепа на Русия и нейните сателити в ОНД.

На фона на относително бързото международно проглеждане за същността на събитията в Югославия и особено за ролята на сръбския лидер Сл. Милошевич интересно звучи персоналната оценка, която му прави иначе смятаният за пръв югокомунистически дисидент М. Джилас. Към края на 1990 г., когато не само сецесионистките, но и антикомунистическите тенденции предвещават разпада на Югославия, той смята, че за страната му е „по-добре Слобо, отколкото Вук“ (Драшкович, б.а.– Д. А.). И уточнява позицията си: „Мисля, че Милошевич е много по-добър като събеседник и политик, който е подготвен за компромиси. За него говорят, че е националист или сталинист, но за мен това са глупости. В него има силни комунистически и национални елементи, но преобладават първите. Показа се неточно, че той е за автократски режим. Той може би се стреми към силна лична роля, но не е диктатор“[124]. Тотално погрешната преценка, направена от Джилас не само за Милошевич, но и за състоянието на Югославия, напомня за силата на комунистическата индоктринация дори върху човек, който е опитал да критикува системата и дълго е бил отхвърлен от нея. В случая обаче изглежда, че проблемът не е толкова в представата на Джилас за приложение на идеята, колкото в един трайно култивиран тип на категоричност от доктринерски тип, съчетан с латентен национализъм. Неслучайно един от македонските затворници на „Голи оток“ нарича Джилас от времето на присъствието му във властта „югославския Гьобелс“[125].

---

[122] Vecer, 17 апр. 1991.

[123] Glas koncila, 17 апр. 1991.

[124] Нова Македониија, 28 окт.1990.

[125] Млад борец, 7 март 1990. Оценката е на Стиле Милевски, който като партиен куриер е водел представителите на ЮКП за Вардарска Македония. Освен за жестоките мъчения, на които са били подлагани арестуваните след 1944 г. и лагеристите на „Голи оток“, той съобщава, че там те били принуждавани да четат текстове на Джилас.

Югославската криза връща термина „балканизация“ към неговия географски адрес, но и напомня, че появата му е свързана не само с темпорален парадокс, но и с оценка на далеч по-глобално действаща политическа ситуация. Всъщност налагането на термина след Първата световна война е предизвикано от оформената представа за несигурен *контрол* над част от европейската територия: поради безогледната политическа геометрия на победителите, разкъсала при преначертаването на границите хомогенни етнически области и въвлекла противопоставените съседи в състояние на трайна конфронтация, поради поставянето на новосъздадените държави под едностранно външнополитическо влияние и, най-накрая, заради опасенията от непредвидимо поведение на умножените малки и слаби държавни организми. Затова влагането на такъв политически смисъл в термина го направи универсален и позволи приложението му и към други световни региони с усложнено и забавено политическо развитие.

Югославският разпад, осъществен на фона на рухналата комунистическа система и краха на комунистическата идеология, въвежда обаче процеса на държавно раздробяване в друг политически контекст. В него историческите аргументи, макар и решаващи при формирането на обществените нагласи, са оставени на втори план и съвременната балканска „балканизация“ е видяна от Запада като възможност за приобщаване на новите държави към неговите политически стандарти. Негативният термин бързо е изоставен, а степента на осъществената промяна става мярка за оценка на тяхното развитие.

Обвързана исторически с постюгославското пространство, Р. Македония е не само част от политически обременените „Западни Балкани“, но и територия далеч по-силно повлияна от остатъчната югославска митология, отколкото страните, исторически обвързани с югославизма. Какви са причините за това е проблем не само с научно значение, но и с приложно политическо измерение. Влиянието на тази обвързаност върху развитието на независимата вече държава е с решаваща роля за избистрянето на македонското бъдеще, защото нейното възпроизвеждане би повлияло задържащо на ритъма на културните и политическите промени и дезориентиращо спрямо декларираната нова посока на историческо движение. Тази негативна тенденция е реална, тъй като проявлението ѝ в социалните структури и политическите модели подлежи на неизбежни корекции, но трайна трансформация в сферата на манталитета и традиционните поведенчески нагласи е възможна само ако в съвременното македонско общество се утвърди политическа воля за критичен анализ на собственото югославско минало.

Дори схематичният исторически преглед на югославизма като идея и на Югославия като държава показва ясно, че Македония се намира спрямо техните фази на развитие в диаметрално разположени позиции. На причините за настъпилия обрат в тези взаимоотношения ще бъде посветено специално внимание в хода на изследването, затова тук само ще отбележа типа на съществуващите различия от хронологична гледна точка. Македония е напълно чужда на преддържавния югославизъм, защото – въвлечена трайно в орбитата на Ориен-

та – живее дълго в православното си раздвоение между гръцкото религиозно-културно влияние и българската си етническа природа и традиционна култура. За нея западните славяни са далечни и непознати „родственици", чиито идеи за общо развитие са познати на малцина – самите те ангажирани единствено да търсят сред австрийските славяни подкрепа за развитие в общобългарската сфера. Не е много по-различно и отношението към далеч по-близките и познати сърби, чиито опити за проникване в Македония остават ограничени и практически неуспешни почти до края на XIX век.

В кралска Югославия Вардарска Македония попада като сръбска военна плячка и опитите страната и нейното православно население да бъдат приобщени чрез тезата за историческата им принадлежност към Сърбия и сръбството срещат масова пасивна съпротива, противопоставянето на политически най-активните среди и въоръженото противодействие на ВМРО. Въпреки постигнатия асимилаторски ефект върху незначителен дял от населението и наложеното влияние на сръбските социокултурни стандарти върху част от младото поколение, Вардарска Македония, макар и изолирана от другите македонски краища, продължава да живее със своите представи за някогашната териториална цялост в Османската империя и с политически надежди за завръщане към българската общност. Докато в предюгославския период отношението към югославизма без разлика на отликите в интерпретацията му е етнически резервирано, през следващия то става и политически противопоставено.

Крахът на кралска Югославия и новосъздадената военна ситуация превръщат югославизма и възстановяването на Югославия в цел само на онези политически структури във Вардарска Македония, които се стремят към завръщане до предвоенното статукво или към промяната му по пътя на федерирането. Сред последните са и малобройните местни комунисти, и ограниченият кръг на техните съмишленици. Доскорошни критици на кралската Югославия, в носъздадената ситуация те виждат първоначално възможност за измъкване от югославската орбита. След овладяването на партийните структури отново от ЮКП, новоизбраните местни комунистически активисти я възприемат и следват вече като средство за достигането им до властта в една ръководена от нея югославска териториална общност. Така организационното им и санкционирано от Коминтерна обвързване с ЮКП легитимира и пропагандирането на новия югославизъм, в който вече се вгражда и доктрината на македонизма. Политически наложен при създаването на втората, комунистическа Югославия, той става средството за моделиране на цялостното развитие на новосъздадената македонска държава. Макар че е условна и непълноценна, придобитата държавност създава обстановка, в която приемането на новите идеологически постулати – македонизмът, югославизмът и комунизмът, става условие за оцеляване, за развитие и преуспяване.

Втора глава

СР МАКЕДОНИЯ В СИЛОВОТО ПОЛЕ НА ФЕДЕРАЛНИЯ РАЗПАД

Между политическия интерес и политическата илюзия: национален катарзис или националистическа екзалтация

СР Македония влиза в 1989 г. – началото на крайната фаза на югославския разпад – някак чужда на вече натрапващото се общо напрежение, обхванало федеративната държава. Поне такава е картината, създавана в духа на традиционния за страната информационен стандарт, от официоза „Нова Македония". На фона на спокойната вътрешнополитическа следпразнична тоналност в първия му брой обширното интервю с председателя на Председателството на ЦК на СЮК Ст. Шувар отеква като политически „взрив", който разтърсва политическата летаргия в Скопие[126]. Но ако първоначално вниманието е привлечено преди всичко от остро критичната оценка на Шувар за състоянието на федерацията и за поведението на републиканските елити, скоро на обсъждане в южната република е поставено вече бъдещето на Югославия и на самата македонска държава.

В края на януари „Нова Македония" публикува в рубриката „Поводи" обширна статия на един от водещите си журналисти, озаглавена „Македония във фокуса" и с директно звучащото подзаглавие: „Кой и защо иска да въвлече и СР Македония в политическия хаос, който се заканва на Югославия с катастрофални последици?"[127]. Статията е типична политическа поръчка и без съмнение отразява позицията на републиканското ръководство, затова нейните основни акценти илюстрират точно официалното отношение към задълбочаващата се югославска криза. Те са съсредоточени върху два основни проблема: състоянието на СР Македония и причините за външния интерес към нея, неговите цели и очакванията за македонска позиция спрямо бъдещето на федерацията.

Анализът на вътрешнополитическото състояние на страната, без оглед на тежката икономическа ситуация, в която тя се намира, е схематичен: целта му по-скоро е да се подчертае политически коректното поведение на местните власти спрямо федерацията. Въпреки признанието, че икономическата криза е съпроводена от социални сътресения, от голяма безработица сред младите, от задълбочаващи се демографски проблеми и от нарастващо междуетническо напрежение, авторът защитава изцяло в стила на обслужващата властта публицистика правилността на републиканската вътрешна политика. Оттук е из-

[126] Нова Македонија, 4 ян. 1989.
[127] Нова Македонија, 27 ян.1989.

веден основният проблем: защо „създателите на политическия хаос... упорито и открито в последно време настояват да повлекат в него и Македония?“. След като обвинява, без да ги назове, онези за които страната е „земетръсен район, в който разните заинтересувани партии от разкъсването на Югославия търсят мегдан“ за влияние и които задават въпроса „Какво се случва с Македония?“, авторът ги обвинява, че водят срещу нея „пропагандна война по отдавна написан сценарий“. За него всяка критика срещу страната, т.е. срещу нейното състояние и политическо ръководство, е злонамерена и е свързана с „политически игри“ около въпросите: „За кого е тя – за Сърбия или против нея? За Слободан Милошевич или за Стипе Шувар? Дали Македония се превръща в сателит на Сърбия? Как ще гласуват македонците на следващия партиен пленум? Защо Македония мълчи по изявлението на Стипе Шувар, че е... обкръжена от четири национализма? и т.н.“.

Авторът отхвърля с характерния за македонската журналистика маниер на гневна категоричност наложилата се извън републиката теза, че „македонското ръководство седи нерешително на два стола“, за да декларира: „Македония не е ничий сателит“, а „твърдо седи на своята революционна определеност още от 1941 година. На югославската, на авнойския стол... Тя може да гласува единствено за здрава и побратимена Югославия, за социалистическата самоуправна Титова общност на равноправни народи и народности в нея“.

Декларативното македонско определяне за Титовата социалистическа Югославия изразява категорично пасивната природа на македонската държавност, следваща от създаването си наложените ѝ отвън събития. Нейното генетично обвързване с „авнойска Югославия“ разкрива както съзнание за дължимата към Тито и ЮКП признателност за „съществуването на македонския народ и език“, така и нежеланието и неспособността на управляващите структури да търсят собствен път за македонското развитие. Демонстрацията на инерционно мислене в статията доказва, че за разлика от водещите републики в югославската федерация през 1989 г. СР Македония все още не е подготвена да осъзнае необратимостта на започналия разпад на комунистическия югославизъм – интегриращата идея на следвоенна Югославия. Всъщност с целия си югославски патос и беззъба атака срещу „създателите на политическия хаос“ този текст – официализиран израз на македонското държавническо мислене – не само потвърждава категорично склонността на управляващите и техните пропагандни структури да „седят на два стола“, но и подсказва, че „сръбският стол“ е предпочитан в Скопие.

Трудно прикриваното предпочитание към белградската интерпретация на традиционния югославски образ проличава и чрез забавеното във времето изразяване на официално македонско отношение към поредицата изявления на формалния югославски партиен шеф от края на 1988 и началото на 1989 г., засягащи пряко и СР Македония. В случая има интересна подробност. Предновогодишното интервю на Шувар остава без своевременна реакция, сякаш не се отнася и до македонския управленски елит, чак до острото възражение срещу

Шувар от Белград, заради тезата му за сръбска заплаха срещу СР Македония. Всъщност на заседание на председателството на ЦК на СЮК на 20 декември1988 г. той споменава във връзка с нарастващото националистическо напрежение в Югославия, че македонската република е обкръжена от заплашващи я национализми, способни да ѝ въздействат деструктивно. „Междунационалните отношения в СР Македония са много чувствителни с оглед на историята и с оглед на настоящето – констатира Шувар, – защото на македонския народ през неотдавнашната история са му се заканвали четири национализма, а донякъде му се заканват и днес четирите съседни народа – гърци, българи, сърби и албанци". Той отбелязва обаче, че се наблюдава и „манифестация на македонски национализъм"[128].

Сръбската реакция срещу тезата, че отношението на Белград към СР Македония напомня предвоенните политически стандарти е особено остра не само защото тя идва от хърватин, но и защото е вярна. Към края на 80-те години в Сърбия зачестяват историко-политическите коментари, поставящи под съмнение истинността на съвременния македонски образ. Представяйки сръбската реакция срещу казаното от Шувар, „Нова Македония" подчертава: „... в последните няколко месеца... в някои вестници в Сърбия бяха публикувани текстове и разговори с различни философи, социолози, научни работници и църковни великодостойнственици (представители на висшия клир – б.а., Д. А.), които третират съществуването на СР Македония като решение на Коминтерна, с което практически пренебрегват съществуването на македонския народ и оспорват неговата национална съмобитност"[129].

Тази статия е публикувана на следващия ден след „Македония във фокуса" и е пряко свързана с нея. Като отговаря на цитирания там „висящ" въпрос за македонското мълчание около заплашващите страната национализми и потвърждава фактически дирижираното от политическата власт поведение на медиите, тя се превръща в ярко свидетелство за характера на политическата атмосфера в СР Македония.

Съществени за политическото раздвижване в Скопие в края на януари 1989 г. са четири обстоятелства: че там обръщат внимание на казаното за югославската криза и за собствената им уязвимост от външните национализми едва след реакцията на Белград, че официално подкрепят федералното status-quo, че не възразяват срещу тезата за четиристранната заплаха срещу македонската република и че премълчават забелязаното отстрани съществуване на македонски национализъм. Така или иначе, 1989 г. започва в СР Македония с надежди, че югославската криза ще бъде преодоляна и със съсредоточаване главно върху националната проблематика; в нейните исторически и съвременни измерения, определяни естествено според постулатите на македонистката доктрина. Насочено отчасти към компенсиране на тревогите от задълбочаващата се социално-

[128] Цит. по: Нова Македонија, 28 ян.1989.
[129] Пак там.

икономическа криза, но и следващо отдавна утвърдената посока на македонската национална пропаганда, националистическото мислене бързо изживява югославските си задръжки и наред с претенциите си към традиционните дразнители извън федералните граници, насочва критики и спрямо двусмисленото сръбско отношение към Македония и македонизма. Извън съществуването на антисръбски настроения в значителна част от македонското население и независимо от примиряващия минало и настояще дух на Титовия югославизъм, критичните интонации към размаха на пробудения сръбски национализъм проникват постепенно и в официалните македонски институции. На фона на разгарящия се национализъм в общоюгославски план, който бързо се превръща в утвърждаваща се „политическа технология“[130], македонското съсредоточаване върху политизираната интерпретация на миналото, върху усилията за пропагандно осигуряване на тази интерпретация и особено за международно утвърждаване на тезата за потиснатите извън югославските граници македонски малцинства, не просто следва собствената си политическа практика, но и придобива отчетливите измерения на държавен национализъм.

Сигналите за все по-засилващите се националистически интонации в политиката на македонското републиканско ръководство идват обаче не толкова от нейната традиционна антибългарска насоченост или от реакциите срещу сръбското незачитане на македонистичните постулати, а от конкретните ѝ действия срещу най-голямото етническо малцинство в страната – македонските албанци. Всъщност македонско-албанските отношения се превръщат в един от най-сериозните вътрешнополитически проблеми пред СР Македония не толкова заради собствената им противоречива историческа характеристика, колкото поради трайната антиюгославска нагласа на огромното мнозинството от албанците, живеещи под сръбска власт.

В комунистическа Югославия единствено те не получават право на „държавност“ и на фона на мимолетното албанско обединение при разпадането на Югославия през Втората световна война, следвоенните им усилия за постигане на пълно политическо равноправие ги превръщат в най-несигурен политически елемент в три от федералните републики: Сърбия, СР Македония и Черна гора. Принудени официално да приемат новата македонска идентичност на мнозинството от населението във Вардарска Македония и да се окажат задълго откъснати от общуване със сънародниците си в Албания, те съхраняват друг и различен исторически спомен за недалечното си минало. Двойнственото им отношение към налаганата норма за нова македонска идентичност и компенсаторно усиленият им стремеж към утвърждаване на единството в интересите и действията с останалите югославски албанци, особено с формално отделените чрез фиктивната „държавна“ граница албанци в Косово, ги превръща в общност, неподвластна на идеологическите постулати за осъществена македонска държавност. Тази тяхна нагласа, чиято националистическа характеристика е също

[130] Teokarević, J. Цит. съч., с. 53.

безспорна, е бариера пред вътрешната политическа хомогенизация на СР Македония, аргумент за възприемането им от властите като „вътрешен проблем“ и – преди всичко – основание за подражаване на сръбската политика, прилагана спрямо албанците в Косово. Следвайки нейното лакътушене, властите в Скопие прибягват към края на 80-те години вече към политически действия не само срещу все по-категорично изразявания албански стремеж към автономизъм, но и срещу галопиращия наталитет на македонските албанци, окачествени от албанска страна като „нео-малтусианство“[131].

Многобройни са аргументите за окачествяване на национализма като „най-силната идеология в света“[132] не само заради нейната историческа трайност и жизненост, но и заради способността му да прониква в другите идеологии и да моделира политическите им практики. Основанията за възникването и значението на национализма, както и ролята на неговите различни форми, аспекти и въздействия, ще бъдат многократно споменавани и анализирани в това изследване в теоретичен и конкретноисторически план. Споменаваният тук държавен национализъм е късна форма на неговото развитие и е родствен на интегралния национализъм, за когото всяко отклонение от политически предписваното отношение и поведение на гражданите към националните въпроси е осъдително. Този тип национализъм прераства естествено в теория на управлението, според която национализмът играе хомогенизираща и социално активизираща роля, т.е. той е мотив за участие в или за подкрепа на политиката[133]. Превърнат в мярка за оценка на националните проблеми, така както ги разбира държавното ръководство, този национализъм диктува външна политика, чиято същност е категоричното отрицание на всяка различна от неговата външна интерпретация на тези проблеми и отхвърлянето на всякаква дискусия за правото на съществуване на други национални интереси в конфликтната сфера на междудържавно несъгласие.

Македонският национализъм е феномен, чието формиране се различава типологично от формирането на основните балкански национализми. За разлика от тяхното утвърждаване през XIX век при създаването на националноосвободителните идеологии и движения, и особено при възстановяването на националните държави, той е късен продукт, съпътстващ комунизацията на Източна Европа и конкретно на Югославия. Лишен от собствено минало, за разлика от другите югославски национализми (освен босненския), той е наложен като хипертрофиран израз на хибрида между две нови идеи – националноидентифициращият етнически македонизъм и държавноинтегриращият комунистически югославизъм. Така в съвременния македонски национализъм се оформят две сфери: македонистична, която се разширява с придобиването на реална дър-

---

[131] P h i l l i p s, J. Macedonia: Warlords and Rebeles in The Balkans. New Haven and London, 2004, p. 45.

[132] Цит. по Б л е к у е л. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997, с. 330.

[133] C a r l t o n, J., H. H a y e s. The Historical Evolution of Modern Nationalism. New York, 1948; К р и к, Б. В защита на политиката. С., 1998, с. 85.

жавност след обособяването на Р Македония, и югославска, която се смалява, но остава латентно присъстваща като специфично политическо наследство и в условията на независимост. От своя страна в македонистичната сфера съществуват два пласта – един, официално граден чрез държавната политика, и друг, по-скоро рефлективно формиран, който отразява неофициално проявяваните последици от тотално налаганата нова етническа идентичност.

Доктрината на македонизма се утвърждава в политическата практика от самото начало като македонски национализъм от югославски тип, защото ѝ е възложено едновременно да се справи с вътрешните си опоненти, разпознавани като врагове на комунистическата власт, и да се изявява спрямо външните си противници, определяни като неприятели на СФР Югославия. Поради уникалния образ и поведение на македонския национализъм е необходимо разчленено обяснение на неговите сфери и специфични пластове, защото той – успоредно с развитието на деструктивните вътрешноюгославски процеси – придобива постепенно свои темпорално и вътрешнополитически проявяващи се нюанси и разлики.

Македонистичната сфера на македонския национализъм – като негова доминираща форма – заслужава специално внимание, но нейният анализ ми изглежда по-убедителен, ако съпътства проучването на различните фази от утвърждаването на доктрината на македонизма в нейния по-широк исторически контекст. Затова тя ще бъде многократно обект на интерес по-нататък в изследването. Всъщност, макар и да възниква още при установяването на комунистическата власт във Вардарска Македония, официалният македонистичен пласт в македонистичната сфера на македонския национализъм се проявява в съвременния си завършен вид като държавен национализъм едва след ерозията на югокомунистическия национализъм. Това е аргументът да проследим най-напред уникалната поява и развитие тъкмо на този пласт, легитимиращ държавнополитическите претенциите на македонизма.

В първоначалния период от своето съществуване югославската комунистическа федерация е най-близо до и най-бързо следваща съветския модел сред всички държави включени в съветската орбита. До разривът с Москва и с Коминформбюрото югославските комунисти дори упрекват останалите комунистически държави в нерешително и непоследователно прилагане на постулатите за революционно обществено преустройство. Те възприемат себе си като пример за региона и тъкмо през този кратък период в новосъздадената СР Македония се изгражда отношение на критично високомерие към „непоследователните", според тях, български комунисти[134]. Акцентът е поставен главно върху необходимостта от бързо осъществяване на сталинското решение за „националния въпрос", тъй като то би осигурило на комунистическия елит доказателство за

[134] Като илюстрация на критичните претенции към българското ОФ правителство в реч на митинг в навечерието на Учредителното събрание се твърди, че Пиринска Македония „няма още национална свобода, тя още не е осъществила своя вековен идеал да се присъедини към Вардарска Македония". Цит. по Нова Македонија, 15 септ.1946.

правото му да властва и слава на обединител, както и териториално разширение на републиката и далеч по-важна роля във федералната държава. Заявявани още преди овладяването на властта, от септември 1944 г. нататък югославските претенции към Пиринска Македония стават все по-директни и настоятелни, като са съпроводени от опити за незабавно създаване на двувластие.

За демонстрация на най-голяма близост със Съветския съюз се използва и славянофилството, което допълва югославизма вече в комунистически идеен контекст. В случая същественото е, че в новия югославизъм като водеща се вгражда именно сръбската активност. Така в духа на традиционните сръбско-руски връзки историческите моменти на близост и съюзничество се използват за постигане на новите югославски интереси. Показателен пример за оформящото се съперничество между Белград и София за вниманието на Москва е, че когато през март 1945 г., още по време на войната, в София е проведен Славянски събор, политически претенциозно обявен за „първи", югославяните претендират за домакинството с аргумент, че те го заслужават повече[135]. През следващата 1946 г. Белград вече домакинства на следвоенния Първи славянски конгрес, на който е създаден Общославянски комитет с президиум, председателстван от югославянин. По този повод сръбският му представител и председател на Славянския комитет на Югославия Яковлевич постига изключително висок „връх" в квазинаучната комунистическа пропаганда. Той извежда политическа формула на славянското движение по математически път, като обявява, че ако А (комунизъм) = В (СССР), а В (СССР) = С (славяни), следователно А = С, или „славянското движение е комунистическо движение"[136].

Рязко променените взаимоотношения между Югославия и съветския блок през юни 1948 г. предопределят самостоятелното развитие на югославския комунизъм, който се превръща в национален комунизъм, т.е. специфичен тип обществено преустройство, прилагано в една единствена страна и различно от интернационално налагания универсален модел. Успешното измъкване на комунистическа Югославия от съветската орбита е могло да бъде осъществено само ако режимът си осигури необходимата вътрешна и международна легитимност, която Тито и Кардел постигат чрез постепенна ревизия на съветския модел. Въпреки че властите се разправят с вътрешните си опоненти с характерната за сталинизма бруталност, от началото на 50-те години комунистическата диктатура постепенно смекчава най-екстремните си черти като понижава „нивото на репресии" и степента на партиен контрол върху сферите на стопанството и културата[137]. Самоуправлението и необвързаността са превърнати в представителни аргументи на югославския комунистически ревизионизъм, чието международно утвърждаване съвпада с времето на „студената война" и печели за Титова Югославия симпатиите на Запада. Приеман като защита на

---

[135] Баева, И., Е. Калинова. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003, 110–111.

[136] ЦДА, ф.141, оп.3, а.е.1, л.2; пак там, а.е. 32, л. 22, 26.

[137] Teokarević, J. Цит. съч., с. 47.

югославската държавна независимост, разривът на Белград с Москва и съветския блок е достатъчен да осигури на югославския комунизъм международна легитимност, утвърдена чрез постепенното отваряне на страната към Западния свят. При тези обстоятелства външните критични оценки за съхранените базисни характеристики на комунистическата система, които продължават да са валидни и за Югославия, са значително по-снизходителни; пропуснато е сякаш и бързото преобразяване на югославския национален комунизъм в комунистически национализъм.

Налагането на комунистическата власт в Югославия се вписва в общия процес на комунизиране на останалите страни от съветския блок, но притежава и своя отличителна особеност. Както навсякъде в съветската зона на военни действия и там решаващата роля за установяването на комунистическата власт играе присъствието на съветската армия и цялостното влияние на СССР, а не направеният от югославските комунисти политически избор по време на войната. Без съветското присъствие легитимното утвърждаване на тяхната власт чрез демократични избори в разкъсваната доскоро от гражданска война Югославия би било твърде проблематично. За разлика обаче от другите европейски държави, в които новата власт се гради в условия на окупация и се опира главно на съветската военна мощ, в Югославия комунистите контролират значителна собствена военна сила. В заключителната фаза на войната партизанските формации са масовизирани чрез редовни рекрути, нерядко насилствено, и – поставени под комунистическо командване – обезсмислят всяко открито вътрешно противопоставяне. Така в уморената от кървавите междуособици страна се установява режим, който само формално и за кратко е вид коалиция на антифашистките сили. Скоро тя се трансформира в „лъжлива коалиция на някакви социалистически сили", за да прерастне в открита комунистическа диктатура[138].

Комунистическите режими в Европа не биха могли да съществуват като легитимни само чрез фиктивни избори и масови репресии. Преминаването от фазата на революционен терор към рутинно упражнявана тоталитарна власт им помага да се утвърдят вътрешнополитически, защото довежда до временна социална стабилизация и подобрение на следвоенния жизнен стандарт, до нови възможности за професионална и групова реализация, както и до постепенно смекчаване на контрола върху обществото. Икономическото стабилизиране, макар и на нивото на житейския минимум, усещането за постепенно нарастване на свободите и достигането до надежда за възможно цялостно подобрение на живота обаче не са били достатъчни за масовото приемане на комунистическите режими. Необходимо е било утвърждаването на обща идеология и ценностна система, но преди всичко на представи за водена политика в

[138] Югославският случай само потвърждава анализа на британския историк Ситън-Уотсън, според когото навсякъде в Източна Европа процесът на концентрация на властта в ръцете на комунистите преминава през бързия преход от „особена коалиция на антифашистките политически сили в лъжлива коалиция на някакви социалистически сили". Вж. S e t o n-W a t s o n, H. The East European Revolution. New York, 1965, p.167.

съгласие с националните традиции и свързаните с тях нагласи на мнозинството от населението[139].

Тези универсално валидни условия се създават по различно време и начин в различните страни от комунистическия блок. В засегнатата тежко от войната и предразположена при новите условия към вътрешно междунационално помирение Югославия те се случват по-рано, защото разривът с Москва дава всъщност тласък на интегративните нагласи. Отказът от съветския социално-икономически модел формира представа за превъзходство на собствения югославски комунизъм, а противопоставянето срещу Сталин и доминацията на Москва – култ към Тито и гордост от собственото независимо политическо поведение. Така през 50-те и 60-те години – времето на отварянето на Югославия към Запада и на нейно най-успешно икономическо развитие – се осъществява необходимата политическа хомогенизация и новият комунистически югославизъм се превръща не само в основна интегрираща идея, но и в идентифициращ знак, натоварен с чувство на превъзходство едновременно към „капиталистическия западен свят" и към съветския комунистически блок.

СР Македония е републиката с вероятно най-висока степен на приобщаване към комунистическия югославизъм като идентифициращ знак поради появата си едновременно като политическо следствие от военния завършек и като фундаментална идеологическа иновация. За утвърждаване на легитимността на нейния политически елит и за политическата хомогенизация на нейното население са валидни същите универсални условия, създадени и задействани в СФР Югославия относително бързо. В македонския случай обаче схемата за създаване на доверие към политика, натоварена с претенцията че изразява тежненията на мнозинството от населението, е по-различна и извежда на преден план, далеч по-подчертано в сравнение с другите югославски републики, усилията за идеологическа хомогенизация. Причината за това е, че докато другаде убеденото или формалното приемане на комунистическата идеология е условие за политическа хомогенизация и стабилност, в Скопие идеологическата пропаганда се провежда на две нива – като национална чрез македонизма и като политически фундаментална чрез комунизма.

Извадена от дотогавашната си тясна партийна среда, доктрината на македонизма отговаря само на един аспект от местните македонски традиции – стремежът към някаква форма на политическа самостоятелност, формиран в усилията за измъкване от лабиринта на Източния въпрос; усилия, които предизвикват появата на политическия македонизъм. Радикалната промяна на македонското място в Югославия – от колонизирана и денационализирана сръбска провинция към формално равноправна република с официално признавани държавност, национална идентичност и отделен език, предопределят обаче постигането на относителна психологическа хомогенизация на македонското общество и при-

[139] B r o u n, J. F. Eastern Europe and Communist Rule. Durham and London, 1988, p.13; T e o k a r e v i ć, J. Цит. съч., с. 48.

емането на властващия комунистически елит като национален. Ефектът от идеологическия екперимент, заложен в осъществения политически обрат обаче е гарантиран от силово охраняваната претенция на новите властници да се отъждествяват с „народа“ и да говорят от негово име.

При тези обстоятелства употребата на македонското име като етнодиференциращ знак, въпреки антибългарската характеристика на македонизма, не влиза в пълно противоречие с традиционната идентичност на македонските българи. Тя се ограничава до неговия регионален смисъл, използван макар и с други цели като обособяващ белег във времето на първата Югославия. А и при действието на Закона за македонската национална чест, под чиито удари попада всеки опит за оспорване на македонистките постулати и при репресивната политика срещу местните българи, обявявани за сътрудници на „българския окупатор“ или за привърженици на Информбюрото след 1948 г., мнозинството от населението е оставено без избор[140].

Въпреки че сръбските и черногорските комунисти, както и комунистите от „северните“ републики, не са били чужди на националистическите нагласи, елементи на национализъм най-рано и най-ясно се наблюдават в поведението на македонските комунисти и в езика на македонската пропаганда. Така още при първите сигнали за усложняване на отношенията между Югославия и България сдържаните критики към „българските другари“, с които в Скопие изразяват нетърпението си за поглъщане на Пиринска Македония, са забравени и вече се говори за „недоверие към българския народ“[141].

Националистическата нагласа в ЮКП е отчетена от британския консул в Скопие тъкмо във времето на обвиненията срещу Югославия в национализъм, които идват от Коминформбюрото: „...изглежда, че по отношение на национализма югославската партия всъщност има, повече или по-малко, добро досие...“[142]. В македонския случай югославският национален комунизъм преминава от самото начало в македонски комунистически национализъм поради действието му едновременно срещу вътрешните противници и срещу владеещите части от Македония югославски съседи, особено срещу България. Този национализъм се гради около лансирането на четири мита: за създаването на НР Македония като завършек на вековни борби за национално освобождение и държавност, за древността на македонския народ и неговите многовековни борби срещу агресивните съседи, за „освобождението от фашизма“ със собствени сили и за

[140] Проблемът с промяната на идентичността на мнозинството от населението на Вардарска Македония след 1944 г. тук е споменат обобщено само като елемент от изграждането на новия македонски национализъм. Процесесът на осъществяване на фундаменталната промяна е разгледан в развитие и по-подробно в последните три глави от изследването.

[141] Нова Македонија, 2 юли 1948.

[142] Доклад на консула Хилари Кинг до посланика в Белград Чарлз Пик от 12 юли 1948 г. – В: Македонците во југословенско-грчките односи. Документи 1948–1949. Т.1, Државен архив на Република Македонија. Скопје, 2003, с.101.

необходимостта от освобождаване/присъединяване на потиснатото македонско малцинство в съседните страни.

Лансирането на тези пропагандни митове е част от усилията на комунистическата власт за постигане на легитимност, но много повече израз на националистически подход за решаване на македонския проблем според традиционната сръбска/югославска гледна точка. Политическата близост между Сърбия/Югославия и Гърция, изградена при общите действия срещу България през Балканските войни и бързо възстановена след кризисното и за двете страни пето десетилетие на XX век ограничава силно размаха на македонистките претенции към Егейска Македония. Високомерното, но и двусмислено отношение на Югославия към Албания и към собственото си албанско население също въздържа ревандикациите на Скопие спрямо „албанските македонци". Според един от видните македонски комунисти, „ние като СРМ сме заинтересовани от отношенията с Албания" поради „съществуването на многобройна шиптърска народност при нас", сред която „присъства иредента"[143]. При тези обстоятелства острието на македонския държавен национализъм, превърнато в инструмент и на републиканската вътрешна и на югославската външна политика, се насочва основно към България.

Комунистическият югославизъм всъщност потиска до 70-те години самостоятелните изяви на всички други югославски нации, освен на македонската, поради външнополитическите задачи с които е натоварена доктрината на македонизма. Докато другите републикански комунистически елити се вживяват в ролята на национални застъпници едва след идейната криза на комунистическата идеология, проявена към края на 60-те години, и при зачестяващите сигнали за съмнения в жизнеността на системата, на македонските комунисти е създаван образ на единствени защитници на нацията още през 40-те години. Поставянето им в тази роля обаче е следствие не на постигнат реален обществен авторитет, а на възложена от югославското ръководство политическа задача. Тяхната лоялност не е поставяна под съмнение, затова моделирането на македонския национализъм става в съгласие с държавната политика и той е насочен извън югославските граници. Така той се утвърждава като опознавателен знак за македонските комунисти, а изискваната лоялност към тяхната политика – като доказателство за патриотизъм и за идеологическа и политическа благонадежност.

Докато за вътрешноюгославските национални проблеми се твърди, че са решени във ФНР Югославия, превръщането на македонския проблем във външнополитически инструмент за засилване на югославската позиция на Балканите – в плановете на Белград той трябва да работи и за териториално разширение – обвързва неизбежно държавната политика с предвоенното отношение към Македония. Връзката между великосръбския характер на това отношение и агресивността в новата югославска политика към българския „дразнител" се

[143] Думите са на Ванчо Апостолски, член на Изпълнителното бюро на ЦК на СКМ. Цит. по: С т а м о в а, М. Албанският въпрос на Балканите (1945–1981). С., 2005, с.149.

превръща в натрапчив признак за самоуверената готовност на Югославия да преследва традиционния си стремеж към регионално превъзходство и предизвиква обвиненията на Коминформбюрото в отстъпление от ленинско-сталинските принципи по националния въпрос и в буржоазен национализъм.

Сходен е проблемът и с Албания, на която ЮКП и Тито са политически ментори до разрива през 1948 г. и чието поглъщане в Югославия, успоредно с присъединяването на България, е сред най-желаните външнополитически цели на Белград. Без дори да информира Москва, Тито прави опит в началото на 1948 г. да си осигури двустранно договорено военно присъствие в Южна Албания под предлог, че ще я пази от агресията на Гърция, САЩ и Великобритания. Игнорирането на съветските планове и югославските опити за договаряне с Г. Димитров, заобикаляйки Сталин, дават всъщност тласъка за конфликтната развръзка на предопределения сблъсък между глобалния хегемонизъм на Москва и регионалните амбиции на Белград[144].

Въпреки периодичното изостряне на югославско-албанските отношения, значителното албанско население в Сърбия, Македония и Черна гора, което живее със спомена за мимолетното съществуване на дарената им от Оста „Велика Албания“ и не престава да търси разширение на правата си, възпира Белград от агресивни действия. Но не и от стимулиране както на масови антиалбански настроения в трите републики, така и от прояви на държавен национализъм срещу албанските претенции за равноправен статус въпреки разминаването им с основополагащия принцип на комунистическия югославизъм –„братството и единството“.

Югославската симбиоза между национализъм и комунизъм напомня, че тези идеологии дълго бяха смятани за несъвместими, като производни на двете съперничещи си идейни направления от XIX век: романтизма и рационализма. Вглеждането в миналото и настоящето на комунистическата система обаче сочи, че взаимното проникване между двете идеологии бе и продължава да е най-силно тъкмо в двете най-привързани към комунистическата идеология европейски страни – Русия и Сърбия. В същото време те са и държавите с най-мощно националистическо наследство. До комунизирането им и в двете власта националният романтизъм, политически осмислен като великодържавен/ имперски национализъм, което предопределя трайното съхранение на национализма в манталитета и поведенческите нагласи на значителни части от тяхното население. И в двете налагането на новата глобална идеология, заместител на обединяващите и подчиняващи идеи от миналото – монархическата, православието и славянофилската/ югославската – е насочено към наднационална територия и смесване на нации с взаимно противопоставено минало. Затова неизбежно предполага и диктува запазването на отношение и практики спрямо тях в духа на собствената политическа традиция.

---

[144] Василиева, Н., В. Гаврилов. Балканский тупик. Историческая судьба Югославии в XX веке. М., 2000, с. 228; Югославско-албанските отношения са подробно описани у Стамова, М. Цит. съч., 57–58 сл.

Тезата за несъвместимостта между комунизма и национализма вече отдавна е опровергана. Открити са многобройни допирни точки между тях, които обясняват убедително взаимното им привличане: те са светогледи, а не точно определени начини на властване, те са квазирелигиозни хилядолетни проекти насочени към идеално подреденото бъдеще, те са колективистични и враждебни/подозрителни към индивидуализма, те са с масова „мобилизираща" природа и са предразположени към преклонение пред харизматични лидери, появяват се в преходни периоди и в общества, засегнати от кризата на модернизацията[145].

Югославия е държава, в която наличието на тези признаци е ясно различимо както от гледна точка на универсалния комунистически идеен контекст, така и според собствената ѝ специфика на развитие[146]. Нейната гранична позиция спрямо комунистическата система от 1948 г. нататък я обвързва с тази система структурно и идейно, но не и строго политически, като ѝ позволява да утвърждава легитимността си от самото начало, за разлика от страните от съветския блок, чрез директни прояви на политически контюнуитет с предкомунистическото си минало. Тази позиция обаче позволява отново в Югославия най-напред и най-отчетливо, в сравнение със страните от Източния блок, пробуждането на национализма след Втората световна война да се изяви в нормалната си роля на противник на комунизма. Национализмът не само се оказва „последното убежище на комунизма", неговата „последна фаза", но и негов разрушител. Особено когато опозиционните сили използват възможностите му като средство за доказване с фактите от миналото, че комунистическите претенции за водеща национална/националистическа роля са политически фалшиви и исторически недостоверни.

Македонският случай, както бе подчертано, е по-различен заради първоначално осигурената на властващите в Скопие свобода на изразяване, която не ги противопоставя на централната власт и ги поставя в особени взаимоотношения с изявите на пробудените по-късно вътрешноюгославски национализми. Антикомунистическата съпротива с български национален знак в НР Македония е сломена чрез сурови репресии относително бързо, затова националните изяви на македонския управленски елит се люшкат между преклонението пред югославизма и омразата към външния враг, т.е. към опонентите на югославския македонизъм. Партийната бюрокрация така и не прави крачката към завършения държавен национализъм, характерна за другите републикански елити, затова пък се включва активно в общия федерален хор на противниците на т.нар. вътрешен национализъм, заявил съществуването си през 70-те години. Обект на нейната критика стават преди всичко онези македонски интелектуалци, които си позволяват при интерпретация на националните теми и проблеми критика, насочена вече освен навън и към вътрешното югославско пространство.

---

[145] Z w i c k, P. National Communism. Boulder, 1983, 11–13.

[146] T e o k a r e v i ć, J. Цит. съч., с.52.

Необходимо е уточнението, че критичните интонации към положението и състоянието на СР Македония в Югославия по това време са по-скоро израз на обективност, отколкото на хипертрофиран патриотизъм. Поставянето на въпроси за македонския интерес в югославски контекст обаче, макар и предимно от гледната точка на марксизма, е окачествено от федералните и републиканските власти като „национализъм". И по силата на естествения отпор срещу тоталитарния натиск създава на част от македонския културен елит репутация на защитници на националните права. Осъществява се, по думите на Димитър Димитров – един от нападаните по това време македонски интелектуалци, „конвергенция на национализма с либерализма", която се превръща в „критика на югославската тоталитарна система"[147].

Сблъсък на вътрешните национализми: албанският национализъм като катализатор на македонския държавен национализъм

Атаката на федералните власти срещу национализма в републиките и съответните нападки на македонските власти срещу местните националисти от края на 60-те години нататък са опит за преодоляване на кризата в системата, но много повече признание за фалша на тезата за решените вътрешни национални проблеми. „Ние твърдим, че в Югославия сме решили националния въпрос, но на практика това все още не е така", заявявя Кардел пред Председателството на СЮК през март 1971 г. и открива национализма „в различните му проявления – било като унитаризъм и великодържавен централизъм, било като късоглед провинциализъм, било във вид на реакционна буржоазна или държавнособственическа идеология"[148]. Всъщност още през 1966 г. са проведени поредица от пленуми на различни равнища, които обсъждат междунационалните отношения и търсят изход от очертаващата се югославска криза чрез извършване на структурни промени на федералната държава. Създадената за целта Конституционна комисия работи цели 7 години – от 1967 г. до създаването на югославската конституция през 1974 г. – и този факт ясно разкрива сложността на противопоставените интереси между различните републики и партийни кръгове[149].

---

[147] Димитров, Д. Името и умот. Скопје, 1999, 13–16; Вж. и Димитров, Д. Македонски работи. Скопје, 1991, с.11 сл.; вж. и Цървенковски, Кр., М. Томовски. Заробена вистина. Скопје, 2003, 628–635. В обработените си с помощта на журналиста Томовски спомени македонският премиер от това време Кр.Цървенковски дава интересни сведения за обвързаността на обвиненията в „национализъм" и „либерализъм".

[148] Кардель, Е .Нацијата и мегунационалните односи. – В: Одбрани дела. Т.1. Скопје, 1980, с. 588; Уставни промени. 16-та седница на Председателството на СКЈ. Образлагања на седницата на заедничката комисија на сојузната скупштина. Скопје, 1971, с. 32.

[149] Стамова, М. Цит. съч., с.162.

Ако използваме определенията на Кардел, в македонската малцинствена политика спрямо местните албанци могат да бъдат открити националистическите акценти както на унитаризма, така и на провинциализма, вдъхновявани от държавнособственическата идеология на македонизма. От създаването на НР Македония като федерална единица на комунистическа Югославия до превръщането ѝ в независима държава отношението на властите към албанците върви по две трудно съвместими и по-скоро противоречащи си линии: на прагматичната политика за приобщаването им в духа на югокомунистическия постулат за раноправното „братство и единство“ и на традиционното югославско високомерие и подозрение към тях. Първата от тях е очертана веднага след 1944 г., когато на пришълците във Вардарска Македония от Албания и Косово е дадено македонско гражданство, последвано от утвърждаването на албанците в Първата конституция на страната през 1946 г. като национално малцинство с право на културна автономия.

Във втората македонска конституция от април 1963 г. тези права са потвърдени и разширени. Малцинствата са наречени в нея народности и им е гарантирано правото да развиват културата си чрез училища на собствения си език и свои учреждения и организации, които да им осигуряват правото на културно развитие. Предвидено е в общините със смесено население жителите да имат право да употребяват своя език в управлението и съда, а обществените надписи да бъдат двуезични[150]. Част от тези права обаче остават неприложени и разминаването между конституционните норми и житейската практика се превръща в постоянен повод за недоволство сред албанците в СР Македония. Конституцията от 1974 г., която разхлабва федералната структура и разширява правата не само на републиките, но и на автономните области, не променя съществено положението на албанците в СР Македония. Годините на продължителна подготовка на новата конституция, през които албанският въпрос се превръща в общоюгославски обаче стимулират постепенната модернизация на цялото албанско население и неговата политическа хомогенизация, изразявана чрез общоалбански искания и солидарни действия. Македонските албанци са неразделна част от този процес, още повече, че местната албанска интелигенция получава образование предимно в Прищина, Загреб и Любляна[151].

Усилията за приобщаване на албанското население в Н/СР Македония към идеологически направляваните общи житейски стандарти довеждат до постепенно увеличаване на броя на училищата на албански език и на албанските ученици и студенти, до създаването на местни албански вестници и на културно-просветни дружества[152]. Промените при тях обаче остават трудно съизмерими с промените в живота на мнозинството от населението.

---

[150] Вж. М и л о с а в л е в с к и, Сл., М. Т о м о в с к и. Албанците во Република Македонија 1945–1995. Легислатива. Политическа документација. Статистика. Скопје, 1997, 17–19.

[151] С т а м о в а, М. Цит. съч., с.146.

[152] Вж. подробно пак там, 145–146.

Паралелно провежданата с политиката на интеграция политика на постоянен натиск върху албанците от позицията на държавния национализъм, дава много повече доказателства за действителното отношение на македонското ръководство към най-многочисленото етническо малцинство в републиката. Тя е израз на културно и идеологическо високомерие и на политическо недоверие, и обективно е предизвикана както от собствените исторически спомени и от характерното за по-новата югославска традиция сръбско поведение към албанците, така и от присъщото на комунистическата власт отношение към всеки съмнителен от нейна гледна точка социален, етнически и религиозен елемент.

Мимолетното съществуване на „Велика Албания" през военните години, макар и под формата на протекторат, завършва в земите на възстановяващата се Югославия с опит илюзията да бъде защитавана докрай. От декември 1944 г. до края на февруари 1945 г. значителна част от Косово е обхваната от албанско въстание срещу установяващата комунистическа власт сръбска партизанска армия. Въстанието прелива и на територията на вече формално обособената македонска република, за да оформи общо пространство на съпротива, продължила и след неговото потушаване. Целта му е открито иредентистка и на югокомунистическата идея за Югославия на „братството" и „равенството" е противопоставена идеята за обединение на Косово и Западна Македония с Албания. Въоръжената нелегална съпротива продължава три години, а ситуацията е овладяна от властите едва след плътното затваряне на югославско-албанската граница през 1948 г. и прекъснатите възможности за снабдяване на въоръжените групи, действащи както в Косово, така и в Западна Македония и Скопска Черна гора.

Общите задачи по установяване на властта и осигуряване на реда в НР Македония и в Косово предопределят не само тясното сътрудничество между сръбското и македонското партийно ръководство, но и синхронизирането на предприеманите идейно-политически мерки и силови действия. От 1949 г. партийните ръководства на НР Македония и Автономната област Косово и Метохия редовно обменят „опит по... работата сред шиптърските маси"[153]. През следващата година е проведен специален пленум на Централния комитет на Македонската комунистическа партия (ЦК на МКП) за приложение на сръбския опит по работа с малцинствата и главно сред албанците. Негова цел е тяхната интеграция, но направената констатация, че сред македонските албанци е популярна не комунистическа Албания, а старата идея за „Велика Албания", не предполага постигането на сериозни успехи. В поредица от документи е подчертана прозападната им ориентация и силен национализъм, но като характерни техни черти са изтъквани и „примитивизма, разбойничеството и силната религиозност"[154]. В тях се подчертава иредентизма на албанското население, на

---

[153] Цит. по: С т а м о в а, М. Цит. съч., с. 133.

[154] Оценката е на нарочно създаден екип, ръководен от Кр. Цървенковски, който в началото на 1952 г. обикаля районите с компактно албанско население в НР Македония, за да проучи ситуацията. Вж. пак там, с.134; Подробно за проучването вж. ДАРМ, ф.427, к. 60, а.е. 6, л.87.

който властите противопоставят своята готовност да следват усърдно сръбския опит за решаване на албанския проблем. Интеграционният процес е обективно затруднен, тъй като тъкмо институциите, призвани да приобщават албанската младеж към югославските и македонските идейни и държавнополитически постулати – училищата, се оказват източници на албанския национализъм и иредентизъм. Още през 1952 г. в дебърските училища се появява лозунг за „Автономна Западна Македония", който е споменаван и по-късно, главно като елемент на идеята за обединение с Косово и подкрепа на идеята за обособяването им в отделна република[155].

Македонските власти наричат албанците в официалните си документи до средата на 60-те години шиптари и това наименование ясно демонстрира приемствеността в отношението към тях от времето на кралска Югославия и на етнополитическото противопоставяне през Втората световна война[156]. Настъпилата промяна в официалното им назоваване обаче е само външен израз на идеята за либерализация, защото тъкмо към края на 60-те вътрешните македонско-албански отношения се изострят. Паралелно с протестните демонстрации в Прищина през октомври и ноември 1968 г. нараства напрежението и сред македонските албанци, особено в Тетово, където се стига до сблъсъци между македонци и албанци. Опитите на властите да овладеят ситуацията с идеологически решения – ЦК на СКМ излиза с нарочен документ „Заключения по някои актуални проблеми в политиката по националния въпрос" – са неуспешни. Тезата за отново прокламираното равноправие между народностите се разминава не само с реалностите, но и с негативната нагласа на албанците към отреденото им място в Югославия. Илюстрация на разминаването между пропагандните постулати и житейската реалност е фактът, че националистически настроения се проявяват дори на V конгрес на СКМ, проведен точно през ноември 1968 г. Тогава при гласуването на членове на ЦК на СКМ от 52 кандидати за 45 места отпадат 6 албанци и турци, а седмият се оказва македонец с по албански звучащо презиме[157].

На 22 декември 1968 г. в Тетово започват демонстрации с антиправителствени лозунги като „Долу Кръсте Цървенковски" и призиви за „гражданска война на албанците" и за „край на робството на албанците"[158]. От Тетово вълненията се разпространяват в повечето селища със значително албанско населе-

---

[155] За задълбочаването на албанския проблем в СР Македония и за предприеманите политически противодействия вж. по-подробно у С т а м о в а, М. Цит. съч., с. 137–139; 143; 149.

[156] Ц ъ р в е н к о в с к и, Кр., М. Т о м о в с к и. Цит. съч., с. 583. Всъщност преди и по време на войната албанците са наричани в комунистическата партийна документация предимно с нежеланото от тях турско название арнаути.

[157] О г н ь а н о в с к и, Р. Македонија во седумдесеттите години. Скопје, 1990, с. 25; Ц ъ р в е н к о в с к и, Кр., М. Т о м о в с к и. Цит. съч., с. 629.

[158] В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., 216–217; R a m e t, S. P. Nationalism and Federalism in Jugoslavia (1962–1991). Bloomington, 1991, p.191.

ние в Западна Македония, като навсякъде се стига до сериозни сблъсъци между демонстрантите и органите на реда.

Исканията на албанците в СР Македония са същите като тези в Косово: обособяване на областите с преобладаващо албанско население в Югославия (Косово, части от Западна Македония, части от Черна гора и Южна Сърбия) в обща държавно-териториална единица под името Република Косово. Настъплението на албанския национализъм обаче се сблъсква с репресивната сила на комунистическия режим, за да отбележи края на илюзията за възможна интеграция на албанците в едно хомогенизирано югославско политическо пространство.

Албанските действия са определени от македонските власти като „националистически", „шовинистки, неприятелски и с открита сепаратиска цел", обобщено като „иредентистки"[159]. За разлика от Косово, властите в Скопие се справят по-ефикасно с албанските вълнения главно защото в силите на реда и службите за сигурност на СР Македония почти няма представители на „народностите", особено албанци. Това обстоятелство гарантира тяхната вътрешна хомогенност, лоялност и ефективност, но се превръща и в доказателство за наличието на еднонационален ключ към важните държавни институции и в силен аргумент за неравнопоставеността на албанците.

Усилията за спасяване на системата чрез демократизация на държавната структура обаче само засилват противоречията между двете основни тенденции в държавната политика спрямо албанците. Още преди приемането на Конституцията от 1974 г. македонските власти компенсаторно разрешават народностите да ползват свои знамена: в случая албанците получават право да използват албанското държавно знаме наравно с македонското. Това решение, както и индиферентността на македонското ръководство към засиления през 70-те години механичен прилив на албанци от Косово към Македония, са по скоро израз на слабост и следване на общоюгославската тенденция към либерализация на режима, отколкото израз на промяна в цялостната политика към албанците. Те довеждат до нарастващо напрежение между македонци и албанци на битово равнище и стимулират размаха на национализма сред двете общности. Сблъскват се два млади национализма и тяхното противопоставяне се превръща едновременно в знак за засилващата се ерозия на СР Македония и в катализатор на представата за нетрайността на Югославия. Албанският национализъм – закъснял в оформянето си спрямо традиционните балкански национализми, но жизнен и непреклонен по силата на естествения си исторически генезис – не се чувства ограничен в териториалната рамка на Вардарска Македония. Той неизменно черпи увереност от представата си за единство на албанската общност и притежава нарастващ етнически потенциал и възможност за хомогенно политическо представителство. За разлика от него македонският национализъм – култивиран като следствие от политически експеримент – се утвърждава

[159] Цит. по: С т а м о в а, М. Цит. съч., с. 195.

като държавно осъществен, привилегирован и затова заплашен. Въпреки насочеността на претенциите му към цялостните географски предели на Македония, валидността му е ограничена в границите на републиката, където навлиза в период, означен от парадоксална ситуация: успоредно с активизирането му започва и неговата идейно-политическа ерозия.

Овладяният силово и контролиран успешно в годините на Титовия авторитаризъм конфликт между двата национализма се усложнява след неговата смърт и при навлизането на Югославия в спиралата на федералния разпад. Така македонската държавна политика спрямо албанците придобива все по-отчетливи националистически интонации, които вадят на политическата повърхност екзистенциалните страхове от нарушаване на количественото етническо съотношение и емоционално засилват съществуващото противопоставяне. Изграждана по подобие на сръбската политика спрямо албанците в Косово, съответната македонска политика започва да следва нейните все по-остри форми и налагани стандарти на взаимоотношения, утвърждавайки представите си за естествено сходство на интересите между тях. Това синхронизиране на поведенческите реакции – масови и институциализирани, привлича вниманието на либералните сили в Хърватия и Словения, подсилва убеждението им, че Скопие ще продължи да кръжи в сръбската орбита и намира отражение във вече споменатите критики към инертната политика на македонското ръководство от началото на неспокойната 1989 г.

Засиленото противопоставяне между македонци и албанци изтласква в центъра на общественото внимание демографските проблеми на СР Македония и утвърждава македонската подозрителност, че албанците превръщат извънредно високата си раждаемост в свое политическо оръжие, в „демографска експанзия“. Докато при преброяването през 1948 г. те са 197 389 души или 17,1% от населението на НР Македония, през 1953 г. според официалните статистически данни намалват до 162 524 души, т.е. до едва 12,5% от населението, но след това започва постепенното им нарастване: през 1961 г. – 183 108 или 13%, през 1971 г. вече 279 871 и 17%, а през 1981 г. – 377 208 или 19,8% [160]. Към края на 80-те години македонските власти предприемат поредица от мерки за административно и юридическо ограничаване на албанската „демографска експанзия“. Според някои данни безплатното здравно обслужване за децата след второто дете в семейството се премахва, прекратяват се и детските надбавки за тази деца. Обявена е забрана за имотни сделки в Западна Македония, за да не могат албанците да изкупуват земя от изселващите се местни македонски граждани и е направена поправка в Закона за религиозно образование, забраняваща на деца под 15 години да учат в религиозни институции. Тези мерки дават повод на албанските комунисти от Косово до протестират пред македонския парламент, като определят предприетите действия срещу „албанския национализъм и сепаратизъм“ за „по-репресивни от антиалбанската политика прилагана в Косово“[161].

---

[160] Милосавлевски, Сл., М. Томовски. Цит. съч., с. 28, 297.

[161] Fillips, J. Цит. съч., с. 45.

Макар посочените по-горе данни да са по-скоро израз на връзката между раждаемостта в и без това многолюдните албански семейства и променящата се политическа обстановка в Югославия, сред македонското население се налага убеждението, че количественото нарастване на албанците и миграцията им все по на изток е политически целенасочена. Добавянето на демографски аргументи, на биологично измерение към чувството на македонското население за културно превъзходство над албанците дава тласък на национализма в междуетническото противопоставяне и създава, наред с идеологическия и политическия сблъсък, вторият, битов план на този сблъсък. Национализмът от своя страна се превръща в основен акцент в картината на обществения разлом и въздейства директно върху определянето на пътя към държавната независимост и македонското бъдеще. През 1989 г. македонският парламент приема поправка в Устава на републиката, според която от „държава на македонския народ и на албанското и турското малцинства" СР Македония се превръща в „национална държава на македонския народ"[162].

Ако сравним обаче националистическия патос в антиалбанския и антибългарския пласт на македонския държавен национализъм, вторият изглежда значително по-силен и последователен. Причината е, че докато антибългаризмът е заложен в идеологическия фундамент на македонизма, антиалбанските нагласи са предимно битово и политически мотивирани, и затова се влияят от вътрешната и от югославската политическа конюнктура. Въпреки това антиалбанизмът, изразяван като проблем на ежедневието, неизбежно се превръща в един от двата основни центъра на вътрешнополитическото противопоставяне, докато антибългаризмът остава важен като идентифициращ инструмент: за пропагандата с нейните характерни националистически интонации и далеч по-приглушено за външната политика, заради нейната идеологизирана инерционна природа.

Краят на едноумието

Докато през есента на 1989 г. СКМ продължава да се изживява като единствено възможен и неоспорим политически субект в страната и заявява готовността си да създаде „цялостна концепция за излизане от кризата", т.е. за запазване на Югославия, част от македонския културен елит заема национално интонирана позиция срещу политическата линия на Милошевич[163]. Така по повод на предвидените чествания на поредната годишнина от създаването на Югославия (1 декември 1918 г.) на събрание в Университета „Св. Кирил и Методи", публично е оспорена сръбската гледна точка към югославското минало. Югославия е наречена „изкуствено творение", в която голяма част от населението е било

---

[162] Пак там, с. 46; В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., с. 354.

[163] Такава позиция е изразена на X конгрес на СКМ. Вж. Нова Македонија, 1 ноем. 1989.

„неравноправно и поробено“, и въпреки отделните просръбски опити да се внушава, че тогава е търсено „обединение на Македония“, надделява позицията за отживялост на празника. Няколко дни по-късно по същия повод излиза официално становище на Македонската академия на науките и изкуствата (уметност) (МАНУ), озаглавено „Неприемливо омаловажаване на македонската идентичност“. В него създаването на Югославия е противопоставено на неосъществената „велика идея за създаване на балканска, южнославянска или югославянска федерация на свободни и равноправни народи“ и след като наричат празника „омаловажаване на историческите стремежи на македонския народ“, академиците се обявяват против честването му като общоюгославски[164].

В македонското медийно пространство обаче доминира тезата за възхвала и запазване на Югославия. Като ехо от реакцията на В. Топурковски, който в Белград се обявява срещу „безпринципната коалиция“, противопоставена на югославското статукво, на Сърбия, СКС и Милошевич, се появяват многобройни статии и дописки в македонския печат, осъждащи националистическите заплахи срещу „целостта на общата държава“, „отхвърлянето на същинските ценности и смисъла на югославската социалистическа революция“, както и „атаките срещу личността и делото на Тито“[165]. Лоялността на македонското ръководство, но и първите, идващи от Скопие гласове с призиви за приоритетно отношение към македонските национални интереси, очевидно са взети под внимание във федералната столица. В началото на ноември Комисията по външна политика към Събранието на СФРЮ излиза със специално становище на загриженост за „положението на македонците“ не само в България и Гърция, но и в Албания и Румъния (!), като нейният извод е, че „следвоенната политика на Югославия по въпроса на малцинствата не е дала резултат“[166]. Тези действия обаче са предизвикани не само и не толкова от развитието на вътрешните процеси, колкото от бързо променящата се обстановка в цяла Източна Европа и конкретно в главния обект на македонската националистическа пропаганда – България.

Съсредоточаването на вниманието без конкретен повод към „положението на македонското малцинство“ в съседните страни както в Скопие, така и на федерално ниво, е категоричен сигнал за поредната „мобилизация“ на националистическата тема като контролирано средство за овладяване на зараждащото се политическо напрежение в СР Македония. Официализираната загриженост за македонците извън страната най-вероятно е трябвало да подобри позицията на македонската партийна бюрокрация и да смекчи зараждащото се недоволство от Белград.

Това решение се оказва щастливо подкрепено от осъществения в София само след дни вътрешнопартиен преврат срещу Тодор Живков, както и от рухването на Берлинската стена. След падането на Живков от власт в България се

---

[164] Нова Македонија, 9 ноем.1989.

[165] Вж. броевете на Нова Македонија, 1–9 ноем.1989 г.

[166] Нова Македонија, 1 ноем.1989.

създава политическа несигурност и временен институционален вакуум, подходящ за активизиране на югославските претенции към смятаната за исторически неприятел съседна страна. Според адептите на югославското status-quo се създава особено благоприятна атмосфера за политическо настъпление по македонската малцинствена тема: съветският блок е силно разклатен, а основият обект на атаки България е изправена пред политически промени с неясни последици. Така в условията на цялостна югославска криза македонският държавен национализъм очевидно получава „зелена светлина" за настъпление срещу България.

На 15 ноември 1989 г., само пет дни след падането на Живков, Съюзното събрание на СФРЮ констатира, че има „много забележки по политиката със съседите" и подема темата за малцинствата[167]. Още на другия ден темата вече е дискутирана в Събранието на СРМ и надделява мнението, че „въпросът за македонското малцинство" трябва да се интернационализира[168]. След седмица Събранието на СРМакедония вече приема официална позиция „за отношенията със съседите и положението на македонците в тези земи". В приетия текст се казва: „Събранието на СРМ оценява, че непризнаването, опитите за асимилация и денационализация на македонското малцинство в съседните земи и омаловажаването на македонския народ на СРМ, което намира израз в отношенията и сътрудничеството между СРМ и нейните непосредствени съседи, са съставен дял от официалната политика на великодържавност и националистическо-хегемонистки претенции на отделни съседни държави към македонските национални малцинства и македонския народ в цялост."[169] След декларираната готовност за „добросъседство и всестранни отношения" оценките за и изискванията към съседите в приетите решения придобиват типичната за македонското политическо говорене императивна категоричност. Констатирано е, че „няма позитивни промени" и че липсата им е особено в „положението и правата на македонското малцинство", настоява се „за единна югославска външна политика", за „единно отношение" по въпроса за „македонското малцинство" и за „по-офанзивни действия" , за по-голяма „активност срещу България", от която се изисква „връщане и почитане на по-рано признатите права на македонското национално малцинство"[170].

Призивите за предприемане на съгласувана югославска външнополитическа офанзива срещу България са предизвикани не само от желанието да се оползотвори политическата нестабилност в България, но и от току-що постигнатия там пробив в усилията за политическо инструментализиране на македонските претенции. Под ръководството на югославското посолство в България на 14 ноември 1989 г. в българската столица е създадена първата македонистка формация „Илинден –1968 г.", заявена като „приемник на нелегална антитоталитарна структура". В условията на все по-активни и масови действия за де-

---

[167] Нова Македонија, 16 ноем.1989.
[168] Нова Македонија, 17 ноем.1989.
[169] Нова Македонија, 23 ноем.1989.
[170] Нова Македонија, 23 ноем.1989.

мократизиране на страната, изразени и чрез осъждането на т.нар. възродителен процес, малобройната група български македонисти, направлявани от Скопие и югославското посолство, започва целенасочено изграждане на организация – оръдие на предвидената политическа офанзива срещу България. Създадената обстановка позволява на югославската политика да потърси своя посткоминформбюровски „реванш“ и да формира контролирана структура, която започва да функционира като неин политически говорител по македонския въпрос. През пролетта на 1990 г. от четири незначителни групи македонисти е създадена организацията ОМО „Илинден“ с цел да интернационализира „проблема с „македонското малцинство“ в България“ и да аргументира необходимостта от грижите на Югославия и Скопие за него[171].

Създаването на македонистка организация в България, която в условията на смяна на политическата система е оставена без адекватна официална реакция, е прието като значителен успех на югославската/македонската политика спрямо България. От една страна, нейното съществуване създава информационен претекст за постоянно ангажиране на македонското обществено мнение с положението на „потиснатите македонци“ в чужбина и за ритмично поддържане на антибългарска пропаганда, от друга – стимулира двусмисленото поведение на югославската страна в югославско-българските отношения и работи за укрепване на доверието във федералните институции като защитници на държавните и на македонските интереси, от трета – заздравява позициите на управляващия македонски комунистически елит и значението на неговите тайни служби, от четвърта – задължава неизбежно за оценка като гореща публична тема и позициите и поведението на зараждащата се опозиция.

При новите обстоятелства обаче централно поддържаното насочване на македонския национализъм единствено навън не успява да спре процеса на нарастващо вътрешнополитическо недволство както от собствения политически елит, така и от състоянието на обезсилените федерални институции и политици. Политическата ерозия на Югославия, предизвикана от всестранната криза на системата, обхваща и СР Македония и предопределя нейното постепенно измъкване от орбитата на Белград. Но и при македонските комунисти, и при мнозинството от новопоявилите политически формации – последица от краха на еднопартийната система – национализмът се превръща повече или по-малко в градивен елемент на тяхната идеология и политическа практика: като трайно формирана нагласа-инерция в политическото себеизразяване и в отношението към несъгласните с македонизма, но и като поведение, повлияно от конюнктурните обстоятелства.

Неразрешената поява на некомунистически политически формации в големите югославски републики към края на 1989 г. поставя началото на политическия плурализъм във Федерацията, който през февруари 1990 г. прониква и в ма-

[171] За създаването на ОМО „Илинден“ вж. Т ю л е к о в, Д. Политическият мит за „македонското малцинство“ в България. Благоевград, 2007, с. 90.

кедонския свят на „едноумието“. Прекъснатата след разгрома на историческото ВМРО през следвоенните години традиция на нелегална антикомунистическа съпротива и липсата на дисидентско движение, в СР Македония предопределят инициативата да бъде поета от част от културния елит, в чиято идейна нагласа смесицата между либерализъм и национализъм дава израз на желанието му за разбиване на сковаващите югокомунистически рамки.

Заявеният стремеж към излизане на страната от орбитата на зависимост от метрополията и към политическо лидерство с претенция за национално визионерство, е заявен в името на първата формация Движение за всемакедонска акция (МААК) с водещи фигури писателите Анте Поповски и Гане Тодоровски. Движението е основано на 4 февруари 1990 г. около няколко идеи за промяна: за стопански напредък, за свободно движение на идеи, познания и опит, за пълни граждански свободи и права, против идеологическия и партийния монопол и за правна и демократична държава с многопартийна система. В програмата на радетелите за „всемакедонско“ действие грижата за малцинствата в чужбина не само е изведена като първостепенна задача, но и чрез нея се заявява собствената им готовност за световен културен принос и се подчертава привързаността им към демокрацията и човешките права. МААК декларира, че „е за цялостно духовно обединение на македонците, независимо от тяхното местоживеене, с ясна цел: да вградят своята национална и културно-историческа различност и традиции в световната култура“. Още по-категорично е подчертана връзката между споделянето от МААК на „всички основни граждански, национални, политически, културни, верски и други права“, които Движението обявява, че ще защитава и македонските „малцинства“: „македонците от Егейска и Пиринска Македония, македонците от Албания и навсякъде, където те живеят, са трайно задължение на МААК при осъществяване на тези права“[172]. Стремежът към разместване на балканските политически пластове в полза на Р. Македония отвежда партията дори до идея за съвременно денонсиране на Букурещкия договор от 1913 г. чрез „ООН и другите международни форуми в Европа“ и до обобщението на нейния председател за историческото предназначение на македонците – „Малък народ за големи идеи“[173].

В подобна тоналност се изявява и обявилата създаването си по същото време Лига за демокрация начело с Гьорги Марянович, обединяваща отново предимно представители на интелектуалните среди, но с по-ясно изразен югославски образ. Тя също декларира „особена грижа за запазване на македонската национална идентичност на македонските малцинства в съседните страни“ и дори предлага: „На студентите от страните, които не признават македонския език, да им се забрани следването, в който и да е югославски университет“[174]. Въобще първите опозиционни политически формации демонстрират – наред с нормалните за източноевропейските общества идеи за либерализация и де-

[172] Млад борец, 31 ян.1990.
[173] Млад борец, 7 ноем.1990.
[174] Млад борец, 31 ян.1990.

мократизация на обществения живот, и въпреки състава си предимно от титуловани фигури с местен професионален престиж – уязвима политическа и международноправна култура. Лекотата, с която те си присвояват правото да бъдат единствени меродавни интерпретатори на исторически събития с наднационално значение и политически съдници на съседни нации и държави разкрива не само склонността им към националистическо мислене и поведение, но и дълбоката колизия в собствения им интелектуален интегритет. От една страна, те критикуват коректно и оправдано системата, в която са формирани и чиито лоялни представители иначе са, но от друга – демонстративно и екзалтирано градят идеите си за промяна върху един от основните постулати на същата система – доктрината на македонизма. Така тази колизия се превръща в индикатор за моделиращата роля на политиката върху общества, в които при подходящи радикални условия и със силови средства се формира екстрактивна национална идентичност. Общността, извлечена от естествената си среда и реален исторически континуум и приела тази извънредна идентичност, базирана върху идеологически постулати и охранявани митове, не проявява стремеж към фундаментален самоанализ и национален катарзис. Тя ги замества само с ограничен политически реформизъм, като екзалтирано продължава да брани „произхода“ си и осъжда само условията за съществуване, отредени ѝ от нейния „създател“.

Двусмисленият характер на софистицираната готовност за политическо реформаторство, аргументирана от лидерите на новата опозиция с демонстративно подчертавано чувство за национална отговорност, е долавян от онези македонски граждани, за които лекомисленият националистически максимализъм е опасност, а не разумен път към бъдещето. Ярка илюстрация на това мислене е читателско писмо – реакция срещу идеите на един от лидерите на МААК, определен като „модификация на един болшевик“. „Нямайки какво да му предложат на този фрустриран народ – пише читателят от Тетово, – някогашните и сегашни любимци на режима кокетират с неговите национални чувства, изработвайки лъжливо романтични, ирационални и гротескни планове за неговото духовно и териториално интегриране на „цялата негова територия“. При това Пиемонтът на тази псевдоисторическа операция ще бъде „единственият свободен дял на Македония“, който привлича сънародниците в Гърция и България със своя икономически и духовен банкрут, за чието професионално подготвяне голям принос даваха и лидерите на МААК... За ефикасното и окончателно оглупяване на своя народ идеолозите на МААК предлагат вариант на китайската културна революция... Ако идеологическите травестити от МААК ни го „свирнат“ още веднъж, това пространство ще стане най-големият етноложки музей в Европа, а ние – ксенофобични европейски амиши“[175].

Фактическото разпадане на СЮК на нейния XIV извънреден конгрес, състоял се през януари 1990 г., принуждава македонските комунисти, изправени

[175] Млад борец, 21 март 1990. Авторът на писмото Йордан Миркоски коментира интервю в предния брой с писателя Гане Тодоровски.

пред опасността да останат в партия, силово доминирана от Сл. Милошевич, да последват словенските и хърватските[176]. Новата ситуация обаче поставя СКМ в двусмислена ситуация: с излизането от СЮК тя се представя като защитник на македонските интереси и, от една страна, формално укрепва политическата си позиция, но от друга – като политическо олицетворение на югославизма и като част от неговия основен интегриращ фактор СЮК – тя губи опора и част от своя авторитет, заедно с бързо ерозиралата обществена представа за нейната изключителност като единствен политически ръководител. Тази политическа колизия е основната причина комунистическата партия да допълни към името си добавката Партия на демократичното преустройство (СКМ–ПДП).

Реалното формиране на многопартийна система в големите северни републики влияе не само върху хода на неформалния политически процес в СР Македония, но и върху стремежа за намиране на конституционен отговор за възникващите политически въпроси. Още в началото на годината в Словения и Хърватия са направени съответните поправки на конституциите, насрочени са и са проведени първите многопартийни и президентски избори, а в Сърбия е предвидено чрез референдум да се реши дали да има промяна на Устава и да се проведат ли избори[177]. Изправени пред неизбежните промени в държавната структура и политическата система, властите в Скопие също тръгват, макар и по-бавно и с характерното за тях следване на събитията във Федерацията, към допълнение на македонския устав и към многопартийни избори. На 22 февруари 1990 г. Събранието на СРМ решава да се „пристъпи към промяна на устава", която става факт при гласуването на направените поправки на 20 септември 1990 г. Исторически погледнато, решението за конституционни промени става израз на вече масовото и в СР Македония убеждение в неудържимостта на югославското status-quo и на съзнанието, че е дошло време и за македонското насочване към политически плурализъм и многопартийни избори, към нова обществено-политическа структура и нов държавен статус.

Осъзнаваната необходимост от неизбежни промени в политическата система поставя пред СР Македония като неин основен проблем как и кой ще извърши необходимите промени. Независимо от променящата се политическа обстановка, властите не се отклоняват от традиционната си практика да решават обществените въпроси, без да търсят отговорите в широка и равнопоставена обществена дискусия. Двусмислеността около заявеното от тях намерение за

---

[176] Създаването на такава ситуация би било реално следствие от сръбския контрол над партийните организации в Сърбия, Войводина, Косово и Черна гора.

[177] Първите многопартийни парламентарни и президентски избори в Словения са проведени на 8 април 1990 г., а в Хърватия те започват на 22 април 1990 г. В Сърбия референдумът е проведен на 1–2 юли 1990 г., като е решено първо да се приеме нова конституция (28 септември 1990 г.), а след това да се проведат многопартийни парламентарни избори (9 декември 1990 г.). В Словения и Хърватия е премахнато определението за държавата като „социалистическа", приети са нови държавни символи и т.н. Вж. K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., 25–29.

реформиране на системата и опасността от лансиране на поредните непълноценни решения е точно доловена от младия юрист Любомир Фръчковски: „Намираме се в такава ситуация, в която... би трябвало да постигнем консенсус около това – какви нови политически темели би трябвало да се поставят пред епохата, в която влиза Македония. Това не са обичайни конституционни промени, а цялостен дисконтинуитет", разрез на всичките възможни обществени нива... на политическата система, в която живеехме досега. Ако това не се разбере, тогава методологията на провеждане на прехода... ще бъде пълна с подчертано силни социални сблъсъци и нестабилност". Като поставя под съмнение легитимността на управляващите досега „да извършат прехода към качествено нова политическа система", той предлага „темелните промени" да се осигурят от „събирането на всички политически сили на... една кръгла маса", на която да „се утвърдят правилата и процедурите, по които да се извършват промените"[178]. Фръчковски, който впоследствие прави солидна политическа кариера като представител на СКМ (СДСМ), участва в изработването на конституционните поправки, но кръгла маса не е свикана. Всички конституционни поправки са извършени от стария комунистически парламент като демонстрация на способност да овладеят всяка нова ситуация, но и с прагматичната цел да си осигурят и в бъдеще възможности за контрол над общественото преустройство. Инерционното властово високомерие на управляващите обаче се оказва донякъде полезно за опозицията. В създадената обстановка на повишени очаквания за политически и икономически промени нейните предложения въздействат по-силно върху общественото мнение от институционализираното реформаторство на властите и бързо разширяват политическото ѝ влияние.

Другото опозиционно течение, което раздвижва по-радикално македонската политическа сцена, се заявява първо извън страната – сред македонските гастербайтери и новите имигрантски колонии, и има по-откровена националистическа окраска. В началото на март 1990 г. от Стокхолм е изпратена до македонските държавни институции и до съседните държави създадената в края на януари 1990 г. платформа на Демократичната партия за македонско национално единство (ДПМНЕ). Под лозунга „Обединени македонци за обединена Македония" тази все още виртуална партия се обявява за „обединена Македония като втора Швейцария", т.е. за „Македонска демократична федерация"[179]. Формалната близост със старата идея на Ив. Михайлов за бъдещо устройство на Македония като „Швейцария на Балканите" обаче е илюзорна. За разлика от старата идея за създаване на държава с административно обособяване на населяващите я етноси, при ДПМНЕ федерацията трябва да обедини македонската нация, събирайки ведно трите дяла на географска Македония. Самоопределяща се като антикомунистическа, партията си поставя задача, изразена с характерната за левицата фразеология: „да мобилизира македонските маси в политическа борба

[178] Млад борец, 21 март1990.
[179] Млад борец, 7 март 1990.

с мирни парламентарни средства за национална свобода и равноправие на македонския народ в Югославия, Гърция и България".

За разлика от опозиционерите от „културния елит", които насочват вътрешните си усилия само към реформиране на системата, в ДПМНЕ очевидно смятат македонците в самата Югославия за национално потиснати и обезправени. При положение, че и те не поставят под съмнение доктрината на македонизма, очевидно като угнетител е определяна не само политическата система, но и реално контролиращата Югославския юг Сърбия. За водещите фигури в партията обаче пътят към успешното национално развитие преминава не просто през реформирането на отричаната система, а през промяната на утвърдения национален образ като възможност за пълно обособяване от съседите. Като изход те лансират неофициално и единствено на нивото на емоционалното внушение идеята за пряка връзка между съвременните и античните македонци. Макар и изразявано само като елемент от аргументацията за цялостна промяна в СР Македония изместването на национално идентифициращата ос, свързваща минало и настояще, от Средновековието и славянската сфера към античността дава тласък за преминаване към по-екзалтирана форма на македонския национализъм. Новите апологети на идеята очевидно не са знаели, че само повтарят първичния израз на антибългарския пропаганден македонизъм от началото на 60-те години на XIX век, чиято поява, върху която ще се спра подробно по-късно, е по-скоро параноична гръцка и сръбска реакция срещу общобългарския национален подем.

Модификацията на модела за автохтонно себеизразяване е още по-несъстоятелна от теорията за изначалната обособеност на македонските славяни. Но националистическият ѝ заряд се оказва по-силно въздействащ върху новата македонската емиграция в Европа, Австралия и Америка като компенсаторен механизъм срещу нейната социално-политическа незначителност в незаинтересуваните от балканските проблеми чужди общества. Идеята за пряка кръвна и културна връзка между съвременните и античните македонци, която постепенно си пробива път и в СР Македония, действа първоначално само като успоредно съществуваща и засилваща тезата за македонската историческа самобитност. Поради глобалния си ефект върху представата за македонската изключителност обаче тя постепенно ще стане предпочитана от онези македонци – независимо от тяхната партийна ориентация – които се оказват най-предразположени към националистическа екзалтация. Официализираното насочване към античното наследство на Македония съпътства още първите усилия за изграждане на държавния образ на съвременната независима държава, но размах то ще придобие едва през новото хилядолетие. Идентичността на СР Македония в началото на 90-те години на XX век обаче си остава все още официално, изцяло и безусловно обвързана със славянската сфера, като едно от потвържденията за естествената ѝ принадлежност към Югославия.

Въпреки опозиционните задачи, които си поставят първите нови играчи на македонската политическа сцена, националистическите интонации в техните

програмни документи се вписват изцяло в тоналността на активизираната югославска външна политика по малцинствения въпрос. Като приемаме, че становищата на заявилите се като реформатори изразяват убедеността им в правотата на македонистката доктрина, отделни съвпадения предполагат действията им да бъдат разгледани в по-широк събитиен контекст. Формирането на МААК и обявената политическа платформа на ДПМНЕ всъщност съвпадат със засилените политически атаки срещу България на републиканско и федерално ниво, представяни като предизвикана подкрепа за тамошното „македонско малцинство". Така в средата на февруари 1990 г. Югославското народно събрание с нарочна декларация настоява „България да възстанови отнетите национални права на македонците". В Скопие веднага е свикан и шумно отразен антибългарски митинг не само от скопската, но и от новосадската телевизия като повод за укрепване на сръбско-македонската солидарност. Сред масираното медийно представяне в СР Македония на случващото се в съседната страна патетично изпъква статията „Призракът на живковизма се рее над България", предхождана и следвана от постоянните карикатурни щрихи, съпътстващи представянето на „мрачния" български образ. Иначе казано, прави се всичко необходимо, за да се поддържа жизнена националистически изгражданата „култура на омразата"[180]. На този политически фон – при югославската лоялност на реформаторски настроените македонски интелектуалци и при отблизо контролираната опозиционност на „борците за македонско национално единство" – гласовете на официалната и неофициалната защита на „онеправданите македонци" в България се сливат в общ политически хор, дирижиран от югомакедонския национализъм.

Публичните отклонения от държавно насочвания национализъм обаче вече са факт и един от първите сигнали за превръщането му в интегрална мярка за отношение към другите идва от винаги готовите за сблъсък ядра от крайни футболни запалянковци. В началото на март се стига до сбивания на няколко места в Скопие между привърженици на местния „Вардар" и на пристигнали от Белград фенове на „Червена звезда". Спортът и особено футболът винаги са обособявали групи от млади хора, идентифициращи се с различни отбори и затова склонни към сблъсъци за доказване на собственото превъзходство. Към края на 80-те години чрез тях открито започват да се демонстрират и националистически настроения. В споменатия случай названията и на двете запалянковски групи – скопските „комити" и белградските „делии" – внушават отношение към собственото борческо минало и сблъсъкът им е обяснен от „комитите" като реакция срещу „сърбищата"[181].

В разпадащата се Югославия политическият заряд на подобни сбъсъци става постоянен спътник на футболните мачове между водещите отбори от различните републики, за да стигне своя връх на 13 май 1990 г. в Загреб при

---

[180] Млад борец, 7 март 1990; Копие от филма на новосадската телевизия се съхранява в Архива на благоевградския филилал на Македонския научен институт. Вж. Тюлеков, Д. Цит. съч., с. 91.

[181] Млад борец, 7 март 1990.

масовия бой между противопоставените футболни запалянковци и полицията по време на мача между местния „Динамо“ и белградския „Червена звезда“. Мнозинството от този тип запалени по футбола и въобще по спорта младежи от Хърватия, Сърбия и Босна и Херцеговина се оказват податливи на националистическа екзалтация и активно участват в последвалия кървав разпад на Югославия.

Въпреки своя националистически заряд антикомунистическата и антисръбската позиция на ДПМНЕ се оказва недостатъчна за постигане на широко политическо влияние в СР Македония, тъй като нейните инициатори не са свързани, биографично или идейно, с единствената историческата структура символизираща съпротивата срещу сърбизирането на Вардарска Македония и срещу налагането на югокомунизма – ВМРО. Всъщност тъкмо обръщането към символа на македонските освободителни борби дава идейнополитическия и социалнопсихологическия тласък за формирането на масова опозиционна формация и е инициирано от младия литератор Любчо Георгиевски. Привлечен първоначално от идеите на партията МААК, той я напуска бързо, „неудовлетворен от нейната пасивност“, за да сформира с „други радикално настроени членове... ВМРО–ДПМНЕ“[182].

Неговото намерение да превърне историческия авторитет на ВМРО в съвременен политически ориентир и да осигури чрез него морален кредит на една нова опозиционна формация вероятно е бил съгласуван с водещата фигура на ДПМНЕ Драган Богдановски, макар че появата на младия Георгиевски на политическата сцена в Скопие е била възприемана първоначално като опит за „възкресяване на духа“ на старата революционна организация. Това той постига като демонстрира желание за приемственост с десницата на ВМРО и с отричани от официалната историография нейни водачи като Тодор Александров и Иван Михайлов, както и симпатиите си към нейните саможертвени герои, между които е и Владо Черноземски[183].

Историческият образ на ВМРО, независимо от различните памети за организацията и от разминаванията между свързаните с нея исторически факти и техните идеологизирани късни интерпретации, е митологизиран в СР Македония и символизира македонското свободолюбие и борчески характер. На историческите манипулации с ВМРО ще се спра по-нататък, но тук трябва да отбележа, че именно противоречивите и противопоставящи се представи за ор-

---

[182] Интервю с Любчо Георгиевски. Вж. У з у н о в, Кр., Ев. Ц а н е в а. Скок зад огледалото. Република Македония – първи избори 1990–1992. С., 1992, с. 60.

[183] За историческите и политическите предпочитания на Георгиевски говори журналистът В. Меанджийски, първоначално ориентиран към ВМРО–ДПМНЕ, а впоследствие неин противник от проюгославски и антибългарски позиции. Той се опитва да внуши, че на среща в Мюнхен между Л. Георгиевски и Др. Богдановски е решено младият политик да оглави обединената партия, за да бъдат привлечени „старите вемереовци“. Пак според него за новите „вемереовци“ били характерни „сърбофобия, гол национализъм, истерия към комунистическия режим и кариеризъм“. Вж. Млад борец, 12 септ.1990.

ганизацията позволяват превръщането ѝ в масов ориентир за съвременната радикална опозиция. Така ВМРО се оказва едновременно привлекателен знак за запазилите българската си самоличност, за приелите новата македонска идентичност, но съхранили родовата памет за българския си корен, както за македонистите – националисти, фетишизиращи революционния патос и борческата митология. Привлечени от харизматичния Любчо Георгиевски и обединени от антикомунистическите и антисръбските си нагласи, тези различни опозиционни групи създават масата от многохилядни привърженици на виртуално съживеното ВМРО. Те и инициаторите на задграничната ДПМНЕ се сливат в партията ВМРО–ДПМНЕ, официално учредена на 17 юни 1990 г. в Скопие и оглавена от Любчо Георгиевски. В нарочно Обръщение към македонските граждани скоро след създаването си партията заявява идеи за радикално преустройство на СР Македония, като отделя специално внимание и на плановете си за преосмисляне и политическо осигуряване на македонската национална цялост, независимо от географските и държавнополитическите измерения на нейните съставни части. Така, изтъквайки огромното значение, което отделят на македонския език, в Обръщението се сочи като важна цел „неговата употреба във всички видове комуникация на територията на Вардарска, Пиринска и Егейска Македония и македонския дял от Албания“[184].

Бързото нарастване на партията – два месеца след създаването ѝ се говори вече за около 60 000 активни привърженици – се дължи до голяма степен на факта, че нейната антикомунистическа и подчертано национална характеристика отговаря най-точно на процеса на югославския разпад[185]. Страхът дори на македонските комунисти от оставането на страната в една смалена Югославия, доминирана от Сърбия и Слободан Милошевич, прави опозиционното говорене – независимо от масово съхранените проюгославски настроения – да изглежда по-категорично и затова по-патриотично. Докато СКМ се ограничава в идеите си до умерено реформиране на системата, ВМРО–ДПМНЕ е за радикални промени. Докато СКМ охранява формираните през нейното управление официални представи за македонското и за югославското минало, нейният най-енергичен противник се обявява за техния критичен прочит и възстановяване на македонския исторически континуум. Докато македонските комунисти – по условие и в конкретната политическа ситуация – се обявяват против национализма в неговия интегрален вид, опозицията съзнателно залага на националните акценти като същност и отлика на собствения си политически образ.

Ограниченият периметър на действие на СКМ го принуждава при новите политически обстоятелства да търси разширяване на влиянието си чрез създаване на нови партийни формации, покриващи политическия спектър в ляво и в центъра. Така през 1990 г. се появяват партии, формално определяни като социалистически и либерални, както и няколко трудови партии (работнически и

[184] Млад борец, 27 авг.1990.
[185] Млад борец, 27 авг.1990.

работническо-земеделски)[186]. Интересно явление сред тях е СРС, който е местният македонски отговор на създадения от Анте Маркович на 29 юли 1990 г. Съюз на реформаторските сили на Югославия. Неговата югославска насоченост обаче се оказва недостатъчна за най-твърдите поклонници на комунистическия югославизъм, които се отделят в партията Движение на югославяните в Македония (ДЮМ).

СКМ запазва своето влиянието и в партии като МААК и Лигата за демокрация, а вероятно и сред част от активистите на ВМРО–ДПМНЕ, и така ограничава силно възможността за категорично пренареждане на политическите пластове. Всъщност още при формирането на най-голямата опозиционна партия е лансирана и тезата, че нейното създаване е стимулирано от властите, за да се осуети опасната за тях поява на ВМРО в нейния оригинален образ. Този проблем, типологично свързан с общия за всички страни от бившия комунистически блок проблем за инфилтрирането на тайните служби в първите опозиционни формации, ще бъде изследователски проучен едва след пълното отваряне на архивите в Р. Македония. Ако се съди обаче по бързото прогонване или маргинализиране на всички активни фигури, радетели за идейна приемственост с историческата ВМРО, както и на членовете на партията, обявени за „българофили", по отделянето от нея на групи с претенции върху името, но отъждествяващи ВМРО – в духа на официалната интерпретация на миналото – главно с нейната комунистическа модификация ВМРО (обединена), или дори само по поведението и изказванията на част от лидерите и партийните активисти, създаването на ВМРО–ДПМНЕ е било, ако не директно направлявано, поне отблизо контролирано.

Всъщност вътрешната логика и динамиката на обществените промени се оказват – както бе потвърдено от много политически събития в европейския Изток – по-силни от илюзорната увереност, че социалните процеси могат да бъдат изцяло направлявани и затова са и по-неподатливи на директен контрол. Така и ВМРО–ДПМНЕ заживява свой независим партиен живот, който постепенно я превръща в основна опозиционна партия и я отвежда не само в държавните институции, но и до спечелване на властта в Р. Македония. В новия XXI век, затваряйки цикъла на собственото си осъществяване в политическия живот, партията неусетно се завърна до началните си идеи, програмно заложени предимно от групата ДПМНЕ. През лятото на 1990 г. обаче, въпреки цялата съпътстваща я политическа двусмисленост, нейното обвързване с историческото име ВМРО е превърнато в удобен повод за обвинения в „българизъм", за връзки с българската организация със същото име и дори за българска намеса във вътрешните работи на СР Македония.

---

[186] Основните сред тях са Социалистическа партия (СП), Социалистически съюз на Македония (ССМ), Съюз на реформаторските сили (СРС), Либерална партия (ЛП) – всъщност над 30 самоопределящи се от марксисти до формации, прагматично съсредоточени главно върху необходимите стопански реформи за излизане от икономическата криза.

Блокът на македонските „национални партии“ допълват съставната партия Демократичен съюз – Партия на земеделците в Македония (ДС–ПЗМ) и Народната партия на Македония. Първата е оглавена от две популярни в СР Македония личности – писателят Миле Неделковски и историкът Димитър Галев, атакувани отпреди като „българофили“, заради опитите им да осмислят македонското минало и съвременните обществени проблеми извън официално наложените интерпретаторски канони. Националната мярка в техните идеи за промяна е съобразена с македонските особености, но е ориентирана по-скоро към утвърждаване на фундаменталните демократични ценности, отколкото към овладяване на механизмите на властта. Показателно за обобщената и политически неконвенционална гледна точка в ДС–ПЗМ е изказването на М. Неделковски, че при изборна победа веднага „ще обявят *свобода*!“ И още: че са по-близки с блока на „националните партии“ – МААК, ВМРО– ДПМНЕ, Народната партия и Лигата за демокрация „не защото са десни... и националистически, а защото в нашата македонска история термините ляво и дясно, заради насилническата история, са си разменили местата“[187].

Народната партия, подобно на ВМРО–ДПМНЕ, търси историческите корени на Македония отвъд нейното комунистическо минало и се обявява за продължител на Народната федеративна партия, основана от Яне Сандански след младотурската революция от 1908 г. – показателен факт за предпочитанията към „левицата“ в освободителните борби, както и за стриктното придържане към официалната историческа интерпретация на македонското минало. Партията не се отклонява от утвърденото становище за произхода на македонската нация и повтаря заявените и от другите партии цели за македонско обединение и признаване на македонско национално малцинство в съседните държави, но търси изхода чрез „включване на Македония и Югославия в процесите на обединяване на Европа“, като настоява „за заличаване на границите между държавите“ и „за формиране на Балканска конфедерация“[188].

По-специално внимание сред пъстрата група малки политически формации, оформящи плуралистичния македонски политически блок, заслужават две формации: движението Балканска федерация „Балкани без граници“ и Партията на човешките права на Македония. И двете са незначителни като обществено влияние, но появата им е емблематична за особения исторически образ на Вардарска Македония. Първата от тях – движението Балканска федерация „Балкани без граници“, е далеч по-категорична от Народната партия в желанието си да работи за заличаване на границите между балканските държави. Идеите на Движението всъщност възпроизвеждат надеждата за общ българо-македонски държавен живот след 1944 г., очаквана от значителна част от македонските граждани до разрива с Коминформбюрото. Замислено от съвременници на провалената федерация, движението се заявява като чуждо на всякакъв национализъм и за осъществяване на балканската федеративна идея чрез референдум и

---

[187] Млад борец, 7 ноем.1990.

[188] Цит. по: У з у н о в, Кр., Ев. Ц а н е в а. Цит. съч., с.158.

с ориентация към Европа. Неговият председател д-р Димитър Даскалов, бивш комунистически министър на здравеопазването в НР Македония през 1948 г., а след това концлагерист на „Голи оток", олицетворява политически романтичната идея за превръщане на Македония „от ябълка на раздора... в обединително звено" на Балканите. Интересен детайл от представата на д-р Даскалов за миналото е убеждението му, че истинският радетел за Балканска федерация е бил Георги Димитров, а идеята е провалена от Тито[189]. На движението е попречено да участва в първите свободни избори, а след тях то е изтласкано в периферията на политическия живот, където бързо угасва.

Партията на човешките права в Македония е локална и е формирана от Илия Илиевски в Струмица, като си поставя за цел декомунизацията и демократизацията на СР Македония. Заради пробългарската ориентация на Илиевски и заявеното програмно намерение македонските граждани да получат „цялостна свобода за национално самоопределение", тя е третирана като „пробългарска". Доколко появата на тази партия е последица от негови трайни намерения или е израз на конюнктурна нагласа, доколко е изцяло лично дело или се появява като реплика на случващото се от другата страна на границата, е трудно да бъде установено. Още по-трудно е да се докаже предположението, че нейната регистрация е била замислена от македонските власти като средство за търсене на реципрочност или само като обект – повод за критични пропагандни атаки. Съществено в случая е, че Илиевски е подложен на полицейски натиск и е превърнат в дразнител за развитието на междудържавните отношение като знак, че антибългарската насоченост на македонския официален национализъм ще бъде негова постоянна и неизменна характеристика. Партията не е допусната до изборите от Секретариата на вътрешните работи и е забранена.

Демонстративните акценти върху националните проблеми и откровените националистически мотиви, така характерни за югославския разпад, влияят при моделирането на плуралистичната македонска политическа сцена чрез създаването и на няколко партии на етническа основа. За разлика от по-скоро демонстративния опит на Илиевски да напомни за българските корени на съвременните македонци, появата на албанските партии – Партията за демократичен просперитет (ПДП) и Народната демократична партия (НДП), на Сдружението на сърби и черногорци в Македония, на Демократичния съюз на турците, на Партията за цялостна еманципация на ромите (ПЦЁР) и Сдружението на гюптите в Македония[190] е предопределена от официалното им признаване в македонския устав като населяващи СР Македония етнически общности. Правното и политическото решение за създаването на тези партии е предизвестено както от дългогодишния флирт на югославските власти с „националностите" и етническите групи в духа на „братството и единството", така и от усложненото демографското състояние на Вардарска Македония, в която към различни ет-

[189] Позицията на д-р Д. Даскалов е от негово интервю. Вж. пак там, с. 72.

[190] Малобройна ромска партия, защитаваща тезата за египетския произход на циганите – гюпти, егюпци, т.е. египтяни.

нически малцинства принадлежат общо около 36–37% от нейното население. Към политическите основания за толериране на етнополитическия плурализъм се прибавя и стремежът на управляващите да демонстрират граждански подход към вътрешноюгославските национални противопоставяния, разглеждани по това време от СКМ като главна опасност за федералната държава. Специфичен щрих към масовите проюгославски настроения в СР Македония прибавя и създаденото Движение на югославяните в Македония, чието съществуване обаче е предизвикано не от стремеж за защита на етнически, а на инерционни политически интереси.

Създаването на партии на етническа основа усложнява рязко македонския политически живот, защото формира в него узаконени предпоставки освен за идейно и за етническо противопоставяне. Причините за усложнените взаимоотношения между отделните етнически партии, от една страна, и между мнозинството от тях и разнородния македонски политически блок, от друга, са историко-политически и могат да бъдат сведени до цялостно незавидното състояние на местната политическата култура и до липсата на собствен демократичен опит в решаването на междуетнически проблеми.

Демографската картина на СР Македония от началото на 90-те години разкрива ясно, че същинският проблем при политическите взаимоотношения в етнически пъстрата държава произлиза от разминаването на интересите и целите между доминиращото македонско население и следващата по големина, значително превъзхождаща количествено другите етнически общности група – албанската. За разлика от албанците в Сърбия и Черна гора македонските албанци получават реална възможност да работят за своите интереси не само по отношение на мястото си в държавата, но и за да защитят своята собствена представа за нейното бъдеще. Двете албански партии бързо намират общ език помежду си и опряни на своя значителен и политически хомогенен електорат не допускат, за разлика от партиите на другите малцинствени общности, да бъдат поставени под влиянието/контрола на властите. Въпреки че лидерът на СКМ–ПДП Петър Гошев се обявява срещу етнополитическата дисперсия като опасност от „втвърдяването на етническите и националните колективитети, които настояват да се обособят тотално по всички линии“, отношенията на албанските партии с управляващите комунисти остават в рамките на нормалното[191]. С партиите от опозиционния македонски политически блок обаче, които поставят акцент върху македонския национален характер на държавата, отношенията на албанските партии по това време са хладни и подозрителни.

Първи свободни избори

Насрочването на първите многопартийни избори за 11 ноември 1990 г. изисква от партиите отговор на основния въпрос, от чието решаване зависи и из-

[191] Интервю на П. Гошев. – Млад борец, 7 ноем.1990.

бистрянето на техните програми: как виждат бъдещето на Югославия и има ли място СР Македония в нея? В македонската есен на 1990 г., която обещава да отвори нови възможности за развитие пред македонските граждани, всички политически партии продължават да свързват бъдещето на страната с Югославия и да следват инерцията на югославските политически и икономически идеи. Във време, когато съвместният хърватски и словенски проект за конфедерален модел на югославската общност – официално внесен в Председателството на СФРЮ на 3 октомври 1990 г. – се появява по-скоро като компромис за предотвратяване на военния сблъсък между републиките, отколкото като реално осъществимо решение, масовите настроения в СР Македония все още не напускат традиционната югославска орбита. Според анкета на в.„Нова Македония“ за бъдещето на страната, проведена в навечерието на изборите, почти две трети от анкетираните граждани я виждат като „модерна федерална членка в Югославия“ (70–60%), почти 14% като „конфедерална единица“ (13,89%), едва 8,24% като „изцяло самостоятелна държава“, а почти толкова (7,27%) демонстрират безразличие и са без мнение[192].

Интересна е картината по партии, макар че тя се отнася само до петте най-големи: в СКМ–ПДП 83,1% от членовете са за федерация, 8,4% – за конфедерация, а 7,3% – за независима СР Македония; в СРС (Съюз на реформаторските сили) 84,5% са за федерация, 7,3% – за конфедерация и 5,5% – за независима държава; във ВМРО–ДПМНЕ 55% са за конфедерация, 20% – за федерация и 16,9% – за независима държава; в МААК 44,4% са за конфедерация, 27,8% – за федерация и 22,2% – за независимост; в албанската ПДП 55% са за конфедерация, 20% са за федерация и едва 4,7% – за независима държава. Сред партийно неопределените, които са 30% от анкетираните, 70% поддържат идеята за федерация, 6% са за конфедерация и 9,3% са за независима държава. Обобщено сумирано 74,5% от македонците са за федерация, всеки 9-и е за конфедерация, едва всеки 11-и е за независима държава, а 5% нямат мнение. Според анкетата при албанците 41,5% са за конфедерация, а всеки пети няма мнение[193].

Въпреки условността на тези резултати поради ограничеността на извадката, данните подсказват някои интересни тенденции както за нагласите сред македонските граждани, така и в сравнителен план с носителите на промените в общоюгославски план. Основната тенденция е, че в СР Македония разбиращите и следващите водещата посока в политическото развитие на Югославия са малцинство. Сред населението на страната доминира проюгославската нагласа за опазване на едно реформирано статукво, изразена от уверенността

---

[192] Нова Македонија, 27 окт.1990.

[193] Трябва да се има предвид, че всички посочени данни са на анкетьорите. Като се съобразяваме с обстоятелството, че вестникът – инициатор на анкетата е официоз и изразител на проюгославската и прокомунистическа линия, можем да предположим, че при някои изчисления са допуснати съзнателно неточности. В цялостните си измерения обаче анкетата отговаря на политическата картина в СР Македония и не би трябвало да се поставя под съмнение.

на комунистическия лидер П. Гошев в поддръжка от Запада „за запазване на Югославия“[194]. Към разхлабването на федерацията се подхожда с предпазливост, а идеята за излизане от югославската орбита е присъща на малка част от македонските граждани, сред които по-значителна е само нехомогенната групата на вемереовците и привържениците на МААК, като това най-вероятно са подвластните на съхранената памет за историческото ВМРО и някои съвременни националисти – антикомунисти. Македонските албанци са радикални по отношение на статуквото, но подозрителни към идеята за самостоятелна държава с македонски национален знак.

При нарастващата несигурност за бъдещето на федералната държава сблъсъкът в предизборната борба е съсредоточен не толкова в конкурентните управленски програми, колкото в дилемата „федерация или конфедерация“. Иронизирайки липсата на реални политически критерии за очаквания избор, опозиционно настроеният журналист Вл. Мокров ще отбележи, че „за Македония изборът е не кое, а защо!“ и че тя отново ще бъде „неподготвена за това, което ще се случи“[195].

Доминиращата представа за сигурно съществуване на македонската нация и нейната държава само в лоното на Югославия възпроизвежда македонизма в неговата югославска интерпретация и обезсмисля сериозните дебати за реалните перспективи пред македонското бъдеще. Дори ВМРО–ДПМНЕ, която в навечерието на изборите стои зад идеята за създаване на хлабава конфедерация, започва да говори за независима държава едва след техния успешен край. Заявяваната масово европейска ориентация обаче остава производна на инерционно поддържаната вяра в привилегированото място на Югославия в очите на Запада, в сравнение с реформиращите се страни от разпадналия се съветски блок, а не на обективен анализ на реалните процеси и проблеми, които иначе обезсмислят все още властващите митове за собственото значение и перспективи. Така, докато Л. Георгиевски залага на стратегическото положение на Вардарска Македония като „център на Балканите“, а в неофициални вътрешнопартийни разговори като най-перспективно се разглежда възможно сближение с Гърция[196], левицата твърдо залага на познатото югославско пространство. Според П. Гошев е „смешно и цинично да се сдружаваме с, например, англичани, французи, германци, италианци... а да бягаме от сдружаването и общността с тези, с които живеем на една и съща почва, пием от един планински извор, с които говорим сродни езици“[197].

При тези обстоятелства в навечерието на изборите, а и през двете седмици между двата изборни кръга, всички партии отново прибягват до политическата карта „грижа за македонското малцинство“, хвърляна като доказателство за патриотизъм и национална отговорност. Л. Георгиевски говори за обединена

---

[194] Млад борец, 7 ноем.1990.

[195] Нова Македонија, 8 окт.1990.

[196] Млад борец, 12 септ.1990.

[197] Нова Македонија, 27 окт.1990.

Македония, П. Гошев критикува „липсата на енергична политика за осъществяване на правата на македонците в съседните държави“, а официозът „Нова Македония“ постоянно поддържа темата за македонското национално малцинство в съседните държави чрез поредица от историко-публицистични опуси[198]. Все в ритъма на предизборното съревнование Лигата за демокрация на Марянович и Форумът за човешки права в Македония, който очевидно си делегира сам права върху цялата ѝ географска територия, организират среща с представител на Хелзинкския комитет на САЩ „за положението на македонското национално малцинство в България и Гърция“[199], а властите отговарят с активност на най-високо ниво чрез нарочно заседание на Председателството на СР Македония. В натрапващ се синхрон с действията на Комисията по външна политика на Събранието на Югославия, която на 14 ноември 1990 г. приема специална декларация в подкрепа на ОМО „Илинден“ с формулировка „подкрепа за части от югославските народи, които живеят като национални малцинства в съседните държави“, македонското председателство решава на 16 ноември да постави защитата на „правата на македонското малцинство в България и Гърция на „преден план“ и да търси намесата на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) в негова защита[200].

В края на октомври 1990 г. е извършено, като своеобразен емоционален център на националната възбуда, организирано препогребване на костите на един от първите идеолози на македонизма Д.Чуповски, пренесени четири месеца преди това от Ленинград. В основата на тази некрофилска употреба на паметта стои акад. Бл. Ристовски – основният персонаж при моделирането на мита за Мисирков, Чуповски и неколцината им съмишленици от т.нар. Петербургски кръг, като фигури с някакво реално значение в живота на Македония в началото на XX век[201]. Всъщност „практиката на повторна инхумация, която претендира да бъде върховен исторически арбитраж“, е позната във Вардарска Македония още от 1946 г., когато костите на Гоце Делчев са пренесени от София в Скопие и в двора на църквата „Св. Спас“ е изграден мемориален гробен паметник. Това събитие още тогава е замислено като акт, който ревизира колективната памет, за да я вгради в новата македонистка идентичност. „Макаб-

---

[198] Млад борец, 7 ноем.1990; Нова Македонија, 27 окт.1990; Нова Македонија, 17 ноем.1990; Нова Македонија, 18 ноем.1990; Нова Македонија, 20 ноем.1990.

[199] Нова Македонија, 6 окт.1990.

[200] Нова Македонија, 17 ноем.1990.

[201] Нова Македонија, 30 окт.1990. Д. Чуповски, починал в Ленинград през 1940 г., е популяризиран от Ристовски като идеен стожер на македонизма. Всъщност сръбският възпитаник Чуповски прекарва целия си живот след училищните години в Русия/ СССР и няма никакво участие и влияние във и върху драматичните събития в Македония. Той е типичен представител на нищожно малката група от моделирани извън нея македонисти, които убедено обслужват чужди интереси. Любопитното при него е, че приема комунизма, работи в издателство „Коминтерн“ и въпреки че е арестуван за кратко през 1934 г., е пощаден в най-страшната вълна от сталиновите репресии.

рената обсесия" (А. Пипиди) и е характерно явление за страните от Централна и Източна Европа както при установяването на комунизма, така и във времето на неговия крах, като най-често тя е израз на усилия за политическа ревизия с националистически привкус[202]. В македонския случай обаче пренасянето на кости има не само националистическата функция да осигури аргументи за политически декретираната нова идентичност, както е при случая с препогребването на Г. Делчев, но и да създаде представа за реално историческо значение на „обекта", както е при Чуповски и при неосъщественото намерение, отново по инициатива на Бл. Ристовски, за препогребение на Кр. Мисирков в Скопие.

При всички особености и отлики на СР Македония в сравнение с носещите идеите на промяната други югославски републики, както и със страните от бившия съветски блок, самата атмосфера на идеен и партиен плурализъм около първите свободни избори предопределя типологичното сходство при резултатите им в почти цяла Източна Европа. Обособяването на двата основни македонски политически блока – третият е представен от малцинствените етнически партии и е доминиран количествено и по значение от местните албански партии – позволява основното противопостовяне да се развие по линията комунистическо статукво–антикомунистическа промяна и да изравни относително политическите сили. Влиянието на опозиционните идеи, представени от партиите на т.нар. национален блок, е затвърдено от формирането в навечерието на изборите на Всемакедонски национален демократичен фронт, в който влизат ВМРО–ДПМНЕ, МААК и Демократичният съюз – Партия на земеделцит[203].

На 11 ноември 1990 г. на македонската политическа сцена се явяват на първия си голям изпит 1156 кандидати за 120 места в Събранието на СР Македония, представляващи 18 партии, една обществена организация и 43 независими кандидати[204]. След изпълнени с неизвестност, с многобройни нарушения и взаимни обвинения два изборни кръга, дали основание на опозицията да обяви изборите за незаконни и недемократични и да поиска тяхното касиране (заради сериозните нарушения на много места са проведени повторни гласувания), краен победител в тях се оказва ВМРО–ДПМНЕ[205]. За победата на желаещата най-радикални промени партия решаващи се оказват не само нейните идеи, особено адекватно звучащи в създадената от властите атмосфера на ос-

---

[202] Вж. П и п и д и, А. Cadavres Exquis: Пренасяне на тленните останки от миналото в настоящето. – В: История, разказ, памет. С., 2001, с. 251, 258.

[203] Нова Македонија, 5 ноем.1990. Всъщност този опозиционен блок е създаден на 8 ноември.

[204] В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., с. 352; Ц и к о в, Ст. Македонија во комунистическиот триаголник. Скопје, 1993, с.164.

[205] Според македонския изборен закон вторият кръг се провежда след две седмици, като на него се допускат кандидатите, преминали на първия кръг бариерата от 7%. За победител на втория кръг се обявява получилият най-много гласове. Страната е разделена на 120 избирателни райна, като изборната геометрия е очертана в полза на управляващите структури. Прегласуванията на тези първи многопартийни избори се проточват почти до края на годината.

тра политическа конфронтация със силни националистически интонации, но и вече постигнатите успехи от опозицията не само в Словения и Хърватия, но и в Босна и Херцеговина. В крайна сметка ВМРО–ДПМНЕ печели 38 депутатски места, Съюзът на комунистите на Македония – Партия за демократично преустройство – 31места, албанските партии ПДП и НДП общо 23 места, Съюзът на реформаторските сили – 11 места, а останалите са разпределени между помалки и гравитиращи към левицата партии, между които две места получава и Движението на югославяните в Македония.

С разпалването от официозните медии на страхове от албанското политическо настъпление в районите със значително албанско население управляващата партия раздухва националистическите страсти, предизвиква създаването на междуетническо напрежение и донякъде сама наклонявя изборната везна в полза на основния си конкурент. Комунистическата партия, прикривала дълго зад лозунга „братство и единство" първоначалното си недоверие към „шиптарите", се оказва в очите на македонските избиратели по-несигурна бариера срещу вътрешния „враг" от заложилата изцяло на националната карта ВМРО–ДПМНЕ. Така на първите многопартийни избори се случва и официалният сблъсък между македонския и албанския политически блок, чиито измерения от самото начало надхвърлят политическото противопоставяне и вадят на социалната повърхност трайните дълбинни противопоставяния на етнокултурни и религиозни различия. Още при първата свободна възможност за легитимно изразяване на албанските политически цели, иначе житейски овладяваното междуетническо съперничество отстъпва място на категорично изразено и противопоставено различие в интересите. На фона на поредица премълчавани, потискани и инкриминирани конфликтни ситуации в годините на комунистическата власт, при които са заявявани албанските етнически интереси, първите избори очертават, наред с основните линии на идеологическо и политическо противопоставяне – *комунизъм– антикомунизъм и национално обособяване–югославизъм* – и третата главна линия на вътрешнополитическия сблъсък: албанци срещу македонци. На пръв поглед той не носи същата острота както сръбско - албанския конфликт в Косово, но предизвикван и подхранван от същите исторически и политически мотиви, които формират обща програма за действие на всички албанци, постепенно се превръща в решаващ фактор за държавното бъдеще на обособилата се през XX век Вардарска Македония. Ключът към неговото задвижване – наследство от времето на силовото моделиране на Балканите – отново и неизбежно се оказва национализмът.

Първите свободни избори, ангажирали в политическия живот на СР Македония и за разлика отпреди вече реално масово нейното етнически пъстро и социално и идейно разслоено население, отразяват не само оформящите се нови политически тенденции, моментните измерения на основните политически формации, както и степента и характера на идейното им противопоставяне, но и трайното състояние на политическата култура в страната. Разглеждани като своеобразна „снимка" на политическата ситуация във Вардарска Македония,

изборите от 1990 г. подсказват нейното усложнено бъдещо развитие като самостоятелна държава, защото разкриват аморфността на съвременната македонска политическа култура.

Ако конкретните изборни резултати свидетелстват за моментното и отчасти конюнктурно моделирано изравняване на силите в македонския политически живот, отношението към собствената нация и държава, проектирано в повече или по-малко ясни политически идеи и оформени политически нагласи и настроения, отвежда към по-дълбинните и трайни проблеми на местната политическа култура. Формирана в условията на по-хлабавия югокомунистически тоталитаризъм – главно под сръбско влияние и недостатъчно граждански развита, тъй като нейният предюгославски пласт е по-скоро със символично значение, а предкомунистическият е изтънял демографски и е политически деформиран – тя съдържа елементи от трите основни вида политическа култура: патриархална, поданическа и участваща[206].

Участие в изборите на 80% от имащите право на глас изглежда като белег за развита участваща политическа култура, при която е налице ясно изразена ориентация[207]. Високата избирателна активност в СР Македония е предизвикана обаче както от увличащите предизвикателства на новите, разширени възможности за избор и въздействието на външния пример, така и от традиционното за комунистическите общества дисциплинирано масово участие в държавно-политическите мероприятия. Постоянният спад на избирателната активност при следващите избори и променливата политическа ориентация сред значителна част от македонските избиратели не поставят под съмнение съществуването на участваща култура, поне доколкото стават израз на появяващото се недоверие и апатия към новосъздадените политически структури и формиращата се политическа класа. Съпоставени с първите многопартийни избори обаче, те разкриват една важна разлика: докато електоралната активност при по-късните избори – от 1994 г. нататък – е насочена към избор с ясни партийни и личностни предпочитания, обещаващи обрати в развитието на собствената държава, то през 1990 г. те са главно израз на недоволство от съществуващата объркана политическа ситуация. За преобладаващата част от избирателите важни се оказват не толкова радикалните държавно-политически и структурни промени, колкото насочването на претенциите и изискванията към съществуващите местни политически и административни авторитети, но в неясния общоюгославски контекст – поведение, по-характерно за типа поданическа култура. Ако добавим и появата на активен етнически вот, при който политическите идеи се свеждат до защита главно на собствения групов интерес (албанци, сърби) и на манипулиран и материално стимулиран извън групата вот, ориентиран към традиционно управля-

---

[206] А л м ъ н д, Г., С. В е р б а . Гражданската култура. С., 1998, с. 55.

[207] Според съществуващите сведения и в двата изборни кръга участват по повече от 80% от гласоподавателите: на първия 80,82%, а на втория – 80,34%. Цит. по У з у н о в, Кр., Ев. Ц а н е в а. Цит. съч., с. 256.

ващите (ромите), става ясно, че македонската политическа култура проявява и белезите на патриархален тип политическо поведение.

Наличието на изразени хетерогенни пластове в македонската политическа култура при навлизане на страната в началната фаза на реална политическа демократизация се потвърждава и от рейтингите на смятаните за основни политически фигури в навечерието на изборите. Според анкета на официоза „Нова Македония" за популярността на македонските политици по-значително одобрение получават само четирима представители на левицата: македонският представител в председателството на Югославия В.Топурковски (43,46%), председателят на СКМ–ПДП П. Гошев (14,05%), председателят на проюгославския СРС Ст. Андов (7,11%) и завърналият се от Белград дългогодишен обитател на високите етажи на югославската власт К. Глигоров (6,62%). Имената на останалите споменати политици, сред които вероятно са и новите фигури от опозицията, са обобщени в анонимната група „други" (10,35%), част от анкетираните не приемат за водеща фигура нито един от македонските политици (8,72%), а останалите са напълно безразлични[208]. Без да пренебрегваме възможността анкетата да е недостоверна и с предизборна пропагандна насоченост – сама по себе си знак за политическата култура на официалните структури в страната – данните сочат типичния белег на поданическата култура: доверие в управляващите и заемащите най-високите властови позиции.

Съсредоточаването на вниманието върху македонската политическата култура, изразител на която стават първите многопартийни избори, изисква постриктна политологическа интерпретация на събитие, сред чиито измерения за нас най-важно е историческото. Тук това е излишно, затова като илюстрация на съществуващите проблеми е достатъчно споменаването на поредица от практики и нарушения на изборния процес, които ясно характеризират дисхармонията между доминиращата политическа култура и императивите на промяната, между натрупания обществен опит и новите политически очаквания: изборна геометрия в полза на управляващите, политически натиск и насилие над избирателите, манипулации и фалшификации, „групово" (семейно) гласуване сред албанскот селско население, „купуване" на гласове и т.н.[209]. Самият Закон за изборите, изпълнен с неясноти и правни капани, както и склонността към пренебрегване на утвърдените от него правила и норми на поведение тъкмо от управляващите структури, подсказва особено ясно, че пътят към промяната на СР Македония ще бъде дълъг и мъчителен. Първо доказателство за това става забавеното конституиране на новата власт, което засилва нагласите сред македонските комунисти и общо сред проюгославските сили, че предстоящите промени няма да отклонят СР Македония от орбитата на собствения им политически опит, традиционни обвързаности и идеологически цели. Всъщност правната подготовка към смяната на системата е извършена така, че да създаде „отбра-

[208] Нова Македонија, 31 окт.1990.

[209] Вж. Ц и к о в, Ст. Цит. съч., 167–180.

нителни механизми“ за съхраняване на „старите институции и техните кадрови структури“[210]. Тези механизми, които юристът Ст. Джиков нарича „законови и политически капани“, усложняват очаквания преход към демократизиране на общественополитическия живот по начин, който позволява този период да се размие, да се разтегли и да се релативизира[211].

[210] К љ у с е в, Н. Предизвици. Книга втора. Бессони ноки. Скопје, 1998, с. 14. Авторът е председател на т.нар. експертно правителство – правителството на Р. Македония, създадено след първите многопартийни парламентарни избори.

[211] Ц и к о в, Ст. Цит. съч., 165–166.

Трета глава

ПОЯВАТА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ: МЕЖДУ ПОРИВА КЪМ ПРОМЯНА И БРЕМЕТО НА ЮГОСЛАВСКОТО НАСЛЕДСТВО

Реконструкция на властта

Конституирането на основните институции на държавната власт започва на 8 януари 1991 г., когато на своето учредително заседание Събранието на СР Македония избира за свой председател Стоян Андов. Човек с опит от най-високите нива на федералната изпълнителна власт и доскорошен югославски посланик в Ирак, лидерът на СРС е възприеман по това време като гарант за оставането на СР Македония в югославската политическа орбита. Неговият избор е колкото признание за влиянието на проюгославската реформаторска формация, заемаща четвърто място по броя на получените места в събранието, толкова и знак за лоялност към Белград, където създателят на партията Анте Марковић оглавява югославското федерално правителство.

Ако надеждите за способността на реформаторските усилия на Марковић и съмишлениците му в републиките да съхранят Югославия са били достатъчно силни в Скопие, далеч по-големи обаче са били страховете от нейното смаляване под сръбска доминация. Те намират израз в едно от първите важни решения на новоизбраният парламент: гласуваната на 25 януари 1991 г. Декларация за суверенитет на СР Македония. Приета с консенсус, тази декларация е фактически основополагащият документ – ориентир за бъдещото устройство на страната и за определяне на отношението ѝ към процеса на югославския разпад. С него не само са заявени суверенитетът и териториалната цялост на СР Македония, но на федералната единица е приписано като уставно качество „независимост... както и правото на македонския народ на самоопределение, включвайки и правото на отделяне“[212]. Споменаването на независимостта като атрибут на държавата е плод на юридически свободно интерпретиране на Конституцията от 1974 г., а концентрирането на вниманието само върху държавния статус – на внесената през 1989 г. поправка, според която СР Македония е „национална държава на македонския народ“. Очевидно е обаче, че чл. 1 от Декларацията е документалният източник на съставения по-късно въпрос на референдума за държавна независимост.

Декларацията за суверенитет и постигнатият консенсус около нея се появяват в приповдигнатата атмосфера след конституирането на новия многопартиен

[212] Декларация за суверенитет на Социалистическа Република Македония. – В: Документи за државноста на Република Македонија. Скопје, 2002, 30–31.

парламент, но и в условията на болезнен за страната социално-икономически и политически срив. Тъкмо той е основната причина, която налага на променящата образа си „политическа класа“ лансирането на общоприемлива и ориентирана към бъдещето идея. При фактическото игнориране на съюзното правителство от големите републики, в Скопие се обединяват около документ, даващ възможност на новите власти да маневрират в условията на задълбочаващата се югославска криза. В Декларацията е изтъкнато, че федералната конституция и закони ще се прилагат в СР Македония, доколкото те не противоречат на републиканския устав и закони (чл. 2) и че републиката самостоятелно ще решава за бъдещите си отношения с „държавите на другите народи на Югославия в съгласие със своите интереси“ (чл. 4). Реалната несъстоятелност на чл. 2, защото македонският устав всъщност копира федералния, е реабилитирана от следващия член, с който Събранието заявява готовността си да приеме нова републиканска конституция, в която „покрай другото, ще се определи общественото устройство и бъдещите символи на държавността на Македония“ (чл. 5).

Докоснала се до националните измерения на атрибутите и символите на държавността, Декларацията прави и откровен реверанс към национализма с чл. 6, според който и до приемането на новата конституция „Събранието и надлежните органи на републиката ... могат самостоятелно да предприемат мерки за защита и подобряване на положението и правата на частите от македонския народ, които живеят в съседните земи като национални малцинства.“ Утвърждаването на суверенитета е доведено до своята кулминация със заключителния чл. 7 и декларираното намерение страната да прибегне – ако вътрешните отношения между републиките на СФРЮ застрашават македонския суверенитет – до фактическо отделяне от федерацията, като СР Македония „поеме извършването на суверенните си права, които е осъществявала чрез органите на СФРЮ и... утвърди начина на споразумение с другите републики за правото на наследство на СФРЮ и за взаимните отношения, според началата на международното право“.

Постигнатият консенсус около Декларацията за суверенитет и последвалите събития, довели до изпълнението на нейния основен смисъл, биха могли да поставят под съмнение данните за масово нежеланото във Вардарска Македония напускане на Югославия. Разглеждано в общоюгославски контекст обаче, както и на фона на нарастващите националистически настроения, общото съгласие за евентуална промяна на републиканския статус изглежда нормално. Заявена в условна форма, за разлика от категоричността в Словения и Хърватия, идеята за независимост е лансирана по-скоро като тактическо средство за защита на македонските интереси, отколкото като непосредствена политическа цел. И ако за партиите от „националния блок“ подобно развитие става все по-желано, за левицата то е свързано, при засилващата се ерозия на Югославия, главно с възможността да съхрани своите политически и икономически позиции.

Интересен политически щрих към Декларацията на македонското Събрание за суверенитета на СР Македония е, че от българска страна официално е заявено признаването на македонския суверенитет като част от общия процес на стремеж към независимост на малките държави от комунистическите фе-

дерални държави, специално в Югославия и СССР. Българското решение обаче е публично премълчано в Скопие и е третирано от властите с неприязън и подозрителност като „двулична политика и намеса във вътрешните работи" – позиция, характерна за традиционните нагласи на антибългарския държавен национализъм[213].

Два дни след приемането на Декларацията, на 27 януари 1991 г., е направена може би най-важната стъпка към цялостното конституиране на новото републиканско управление – новият парламент избира за пръв председател на СР Македония К. Глигоров[214]. Председател на републиката е нова институция в управлението на страната, заменяща старото деветчленно колективно председателство с основно представителни функции и стоящо винаги в сянката на комунистическото партийно ръководство. В него председателят плюс още седем от членовете са избирани от Събранието, а член по право е и председателят на ЦК на СКМ. Мандатът на председателството е 4 години, а на вътрешно избираният председател – една година[215].

Съществено обстоятелство при утвърждаване на новата институция „председател" и на неговите фунции е, че комунистическият парламент си присвоява на 20 септември 1990 г. правата на Учредително събрание и гласува поредица от конституционни промени, между които и прекратяването на ръководната роля на комунистическата партия (Поправка LXXVII). В политическия живот обаче се прави всичко възможно нейната позиция да бъде запазена, ако не конституционно, поне като незаобиколим фактор в управленската практика. Изборът на председател на държавата става един от механизмите за моделиране на прехода в идейно-политически реставрационен дух. Всъщност функциите на новия председател са доста свободно формулирани и позволяват интерпретации, съобразени с политическата конюнктура. От една страна, те са представителни, но от друга, дават възможност за създаване на полупрезидентски режим, ако бъде избрана авторитетна фигура, ползваща се от политическата подкрепа на парламентарното мнозинство. Тъкмо към създаването на такава ситуация са ориентирани и конституционните промени, и излъчената от СКМ–ПДП кандидатура за председател на СР Македония.

Докато цялостната дейност на председателя е регламентирана най-общо с правото да „дава мнения и предложения... за начина на решаване на въпросите от общо значение за Републиката", на функциите му при военно положение е отделено най-голямо внимание и те са конкретно формулирани[216]. Така по вре-

---

[213] За отношението към подкрепящата декларация на МВнР на България вж. Интервю на Л. Георгиевски пред Нова Македония. 8 юни 1991. Официалното отношение е изразено от задаваните въпроси, докато Георгиевски подчертава, че тълкува документа като положителна стъпка и пръв подобен документ на признаване на македонската държава.

[214] Документи за државноста..., с. 32.

[215] Вж. Ц и к о в, Ст. Претседател на Македонија. Скопје, 1997, с. 58.

[216] Вж. Поправки към конституцията (Устава) – LXXV, т. 3, т. 5 и 6. Документи за државноста..., .20–21.

ме на военно положение македонският председател „може с решение със закон-на сила да отмени отделни положения на този устав, които се отнасят до приемането на закони, други разпоредби и общи актове, на отделни свободи, права и задължения на човека и гражданина и на правата на стопанските и другите субекти, или на състава и пълномощията на изпълнителните и административните органи в Републиката“[217]. Извънредните пълномощия на президентите при подобни ситуации са по-скоро обичайна практика, но правото на фактическо суспендиране на конституцията при обстановката в СФРЮ разкрива готовност да бъде попречено с всички средства на промяна на статуквото. При категорично изразената от управляващите позиция за запазване на федералната държава и при подготовката да овладее председателския пост, СКМ очевидно е подготвяла конституционна възможност за блокиране на радикални промени, опасност за които е била по това време не толкова македонската опозиция, колкото албанският сепаратизъм.

Предвиденият вътрешен избор на председателя на републиката от Събранието, по предложение на най-малко 20 депутати и с квалифицирано мнозинство от две трети от народните представители, предопределя сблъсъка на партийно-политически интереси, но и необходимостта от вътрешно договаряне и компромиси. Подходящ повод за сблъсък между противопоставените интереси на основните протагонисти – СКМ и ВМРО–ДПМНЕ, става връщането към спомена за Методи Андонов-Ченто, първият председател на Президиума на АСНОМ (1944), за когото конюнктурно започва да се твърди и се налага мнението, че е „пръв председател“ на формиращата се в хода на Втората световна война македонска държава[218]. М. Андонов-Ченто подава оставка през април 1946 г. и точно след три месеца вече е арестуван с обвинение в „застрашаване на независимостта и неприкосновеността на границите на ФНРЮ“.

Всъщност отъждествяването на новата председателска институция с някогашната е доста свободно, тъй като Президиумът е специфична върховна институция на държавната власт по съветски образец и като колективен орган е тясно обвързан с Народното събрание. Споменът за Ченто и съдбата му на жертва на вътрешните политически чистки, организирани от Белград и просръбските сили сред македонските комунисти, дава обаче мотив за исторически и идейно-политически спор около патриотичните нагласи на някогашната проюгославска комунистическа съпротива, от една страна, и на присъединилите се към нея след 1943 г. местни дейци с автономистка нагласа, от друга. Този спор е подкрепен от ориентацията на двете най-големи партии към личности – кандидати за председателския пост: към митрополита на Повардарската епархия Михаил (Методи Гогов) от страна на ВМРО–ДПМНЕ и към пенсионирания югославски политик К. Глигоров от СКМ–ПДП.

---

[217] Цит. поправка, т. 5, с. 20.

[218] Ц и к о в, Ст. Претседател на..., с. 29. М. Андонов-Ченто подава оставка през април 1946 г. и точно след три месеца вече е арестуван с обвинение в „застрашаване на независимостта и неприкосновеността на границите на ФНРЮ“.

Изборът на двете фигури, олицетворяващи очакванията за партиен успех и налагане на идеи за развитието на страната, разкриват сходен подход към образа на бъдещия председател. И в двата случая декларираният стремеж към промяна е поверен на възрастни мъже, които по силата на биологичните закони и на продължителните си биографии въплъщават традицията и миналото: митрополитът Михаил е роден през 1912 г., а К. Глигоров през 1917 г. И в двата случая се залага отчасти на патриархалната символика, все още имаща действие в македонската битова култура, и много повече на ефекта на политическия патернализъм, формиран във Вардарска Македония/Югославия чрез култа към Тито. Дори да оценим този подход като политически прагматичен, той напомня както за аморфната природа на местната политическа култура, така и за ограничаващото предложенията естество на македонската обществена действителност: липса на общоприети политически или морални авторитети, на дисиденти, на плуралистична медийна среда, на финансова подкрепа за опозицията. Приликите между двете номинирани фигури завършва и с едно случайно обстоятелство – родени са в Щип, известен като родно място на поредица видни фигури в македонските освободителни борби.

В твърде различните биографии на духовника и на политика, дали основание за идейно-политически противопоставените им номинации, има поне още едно обстоятелство, оправдаващо споменаването на основните за тях житейски факти: Глигоров става председател на държавата, а в края на 1993 г. митрополит Михаил оглавява непризнатата иначе Македонска православна църква. В кралска Югославия бъдещият архиепископ Охридски и Македонски завършва богословие и преподава вероучение, а през 1941 г. става български екзархийски свещеник в щипската съборна църква „Свети Никола“, за да поеме трайно пътя на духовник. В късното лято на 1944 г. той се присъединява към АСНОМ и е между инициаторите за създаване на самостоятелна македонска църква като наследничка на Охридската архиепископия. Още през 1945 г. губи доверието на новите власти и е осъден като привърженик на ВМРО. През 1948 г. е повторно осъден и прекарва пет години и половина в скопския затвор „Идризово“. Впоследствие е свещеник в Скопие и след създаването на Македонската православна църква получава отново доверието на властите и е изпратен на служба сред новата македонска емиграция в Австралия. Впоследствие църковната му кариера се развива по възходяща линия и, смятан за един от най-високообразованите македонски духовници, е хиротонисан като архиерей през 1988 г.

Особено важна подробност в случая с ориентирането на ВМРО–ДПМНЕ към митрополит Михаил за евентуален председател на републиката е, че Л. Георгиевски не само получава първоначално съгласието на лидерите на другите големи македонски партии, но и че заедно с П. Гошев (СКМ–ПДП) и Ст. Андов (СРС) го посещават, за да измолят съгласието му да влезе в политическия живот. Още на следващия ден обаче те оттеглят подкрепата си след като ЦК на СКМ–ПДП изразява неодобрението си към Повардарския митрополит и въобще

към възможността духовно лице да оглави най-високата светска институция[219]. Македонските комунисти и производните им партии издигат кандидатурата на К. Глигоров, а предварителната подкрепа, изразена от Гошев и добавена към съдействието му при разпадането на СЮК, очевидно изиграва роля за скорошното му бламиране като партиен лидер.

Опитът на ВМРО–ДПМНЕ за лансиране на обединяваща македонския политически блок личност, адекватна на идеята за символична промяна на традиционния образ на републиката, е пресечен като опасен за интересите на македонските комунисти и за тяхната проюгославска политическа линия. В избора на най-голямата опозиционна партия е я но различим и стремежът, произтичащ от нейната национална/националистическа идеология, към превръщане на президентския пост в символ на православна държава с претенции за особено дълбоки християнски корени[220]. Лишен от главния аргумент за включване в политическия живот – очакваната обща подкрепа, митрополит Михаил обаче оттегля съгласието си и вемереовският опит за повторение на кипърския случай с президент архиепископ Макариос, остава неосъществен.

Комунистическият кандидат К. Глигоров е лансиран от СКМ ПДП с убеждението, че притежава освен личните си качества и три големи политически предимства: че в младостта си се е заявил като македонски патриот, чиято последвала политическа кариера е с общоюгославско измерение и затова е останала извън обсега на местните политически страсти; че е заемал най-високи постове във федералните структури, където е добре познат и откъдето е създал и външни контакти; че ще бъде приет добре от различните етноси, включително албанците, заради публичните му критики през 70-те години срещу проявите на национализъм. Първият македонски президент Глигоров изиграва основна роля при утвърждаването на Р Македония като независима държава, затова споменаването на някои конкретни факти от неговата биография на югославски политик изглеждат необходими.

К. Глигоров е между неколцината младежи с по-високо образование, гравитиращи в началото на 40-те години около малобройното комунистическо ядро във Вардарска Македония. Към края на 1943 г. младият адвокат се присъединява към Инициативната група за свикване на АСНОМ, а като член на Акционния комитет за народно освобождение на Македония (АКНОМ) е сред критиците на Манифеста на Главния щаб, с който се обясняват характера и целите на партизанското движение, наричано „народноосвободителна борба". Според тях основната цел на тази борба трябва да бъде освобождението на обединена Македония, без то да се поставя в тясната рамка на Югославия: теза, окачествена

---

[219] За общото посещение при митрополит Михаил говори Л. Георгиевски в специално интервю по повод нежеланието на партията му да подкрепи кандидатурата на К. Глигоров вж. Глас, 18 ян.1991.

[220] Един от любимите мотиви за утвърждаването на представата за Македония като древна християнска земя е напомнянето за мисията на апостол Павел в Македония и обръщението му към солуняните.

от комунистическите функционери като „неизживян национален автономизъм“ под влияние на Иван Михайлов и като „шовинизъм“ и проява на мислене, поделено между „чаршията и интелигенцията“[221]. Става член на МКП/ЮКП през 1944 г., а през следващата година е сред по-внимателните критици на просръбската политика на Л. Колишевски.

Глигоров е сред македонските комунисти, които са „отстранени“ от Вардарска Македония, според едни, или издигнати, според други, като са изпратени на работа във федералните структури в Белград. Там политическата му кариера е възходяща, като на федерално ниво е последователно член на екипа на генералния секретар на правителството, заместник-министър на финансите, ръководи Съюзния институт по стопанско планиране, става министър, член на председателството на Югославия, председател на събранието на СФРЮ, избиран е за член на ЦК на СЮК, на председателството на ЦК и т.н. През 70-те години е сред критиците на нарастващите националистически тенденции в различните федерални републики. По отношение на СР Македония изтъква през ноември 1972 г., че „в Македония съществува един широк набор на разни националистически настроения, от националистически романтизъм до обезценяване на НОБ (Народноосвободителна борба – б.а., А. Д.)“ и че „почва дори да шокира, че тържествата, свързани с Илинденското въстание имат блясък, по-голям от... онова което е НОБ, най-големият и най-светлият период на македонския народ, когато той се сдобива със социализъм и със своя държава“. Своята критика към обществените настроения в СР Македония Глигоров насочва и към междуетническите отношения, като отбелязва появата на „някои расистки изказвания по отношение на албанската народност“[222]. Очевидно е, че по пътя си от Щип до политическите върхове в Белград, Глигоров се е разделил окончателно с патриотизма на „чаршията“ за сметка на хомогенизиращия комунистически югославизъм. При завръщането му в Скопие през 1990 г. обаче младежкото му участие в опита за припомняне на местните македонски планове, игнорирани от развиващото се под знака на югокомунизма партизанско движение, са припомнени като доказателство за здравото му македонско национално чувство.

В общия ретроспективен подход на двете най-големи партии към политически предстоящото ясно се различават две противопоставени гледни точки: на желанието, от една страна, за утвърждаване на представата за неизбежна зависимост на развитието на СР Македония от старите управленски структури и личности като единствени политически гаранти за македонското бъдеще (К. Глигоров), и на усилието, от друга, тази представа да бъде разбита чрез изтъкване на съществувалите в предверието на македонската държавност идеи за различно, но неосъществено развитие на страната (М. Гогов – митрополит Михаил).

---

[221] Текстът на Манифеста вж. в Зборник на документи АСНОМ 1944–1964. Скопје, 1964, 68–74; За критиките към Манифеста вж. пак там; Доклад на Кузман Йосифовски-Питу до ЦК на КПМ от 29 дек.1943, 85–86.

[222] Цит. по: Ц и к о в, Ст. Претседател на..., 75–76.

Историческият ракурс присъства и в двете позиции, но докато при ВМРО–ДПМНЕ се проявява характерният за промените в европейското посткомунистическо пространство стремеж към възстановяване на силово разкъсания исторически континуум, при СКМ отново е задействан механизмът за охрана на моделираните от нея представи. В македонския случай, за разлика от радикалните политически промени в Средна и Източна Европа, опитът за възстановяване на историческата цялост обаче е хронологически частичен и се свежда повече до коригиране и уплътняване на представите и паметта, отколкото до критичен дълбинен самоанализ. Причината е, че независимо от различията в интерпретацията на миналото, основните политически партии остават подвластни на базисните постулати на македонистката доктрина.

Изборът на Глигоров за пръв председател на републиката не става лесно и преминава през вътрешнопартийно договаряне и сериозни компромиси. При първото гласуване на кандидатурата му той не е избран, но след обещанието на СКМ–ПДП най-големият им политически противник да получи подпредседателския пост и да определи бъдещия министър-председател, на 27 януари 1991 г. Глигоров става първият председател на СР Македония[223]. В своето първо слово пред Събранието той определя като жизнено най-важни въпроси пред страната: „суверенитетът на македонската държава, съдбата на македонския народ в съседните държави, отношението към нашата диаспора и връзките с нея, междунационалните отношения, решението в каква общност ще живее нашият народ и с кого ще се съюзява“[224]. При това изброяване поставянето на първо място на защитата на държавния суверенитет е задължително, а по въпроса за държавния формат и съюзничеството проюгославската ориентация на страната все още не е поставена под съмнение. От тази гледна точка подреждането на приоритетите е съобразено с новите функции на председателя, но преди всичко с общата атмосфера на национална екзалтация. Глигоров определя националната проблематика като задължителен мотив за партиен консенсус и фактически настоява за продължение на традиционната политика на македонските комунисти: на претенции към съседите за съществуването на македонско малцинство, на съхраняване контрола над македонска диаспора, както и над междунационалните отношения в СР Македония.

В своята програмна реч новоизбраният президент сочи икономическата криза и нарастващите социални проблеми като неотложни теми за парламентарно обсъждане, за да ги впише в общата цел: стабилизиране на републиката и цялостно укрепване на Югославия. Стремежът към хармонизиране на вътрешните междунационални отношения за него преминава през създаването на условия, при които „суверенитетът на Македония да е присърце на всички нейни граждани, които да се отнасят към нея с еднакъв респект, без оглед на своята

---

[223] На 19 януари 1991 г.„за“ гласуват едва 60 души, т.е. само 50% от необходимите 2/3, а договарянето между двете най-големи партии става на 22 януари. Пак там, с. 81.

[224] Глигоров, К. Виорни времиња. Република Македонија – реалност на Балканот. Скопје, 2004, с. 15.

верска, национална и политическа принадлежност“[225]. В сравнение с декларативното и абстрактно изразявано залагане за преодоляване на икономическата криза, за демократизация на живота и за добри междусъседски отношения, външнополитическите му претенции са далеч по-ясно изразени и с директен адрес: съседите. Говорейки за СР Македония като за „първа след Самуил и Крушевската република държава на македонския народ“, Глигоров заявява: „Въпреки че е само върху един дял от Македония и с един дял от македонския народ, в нея все пак се осъществява суверенитетът на македонския народ и тя е надеждата, че македонският народ рано или късно ще заживее в единно културно и икономическо пространство и ще осъществи своите легитимни национални цели.“[226]

Превръщането на националната проблематика в център на встъпителната реч на председателя е постигнато от нейния преобладаващ исторически дискурс. Акцентът в него е поставен върху ролята на комунистите за създаването на македонската държава чрез специалното подчертаване на годините 1941, митологизирана като начало на антифашистката съпротива, и 1945, обявявана за формално начало на новата Югославия. Събитията, определяни като исторически жалони на македонското държавно развитие, са в пълно противоречие с идеята за суверенитета, но в потвърждение на намерението официалната интерпретация на миналото да бъде охранявана като ориентир за развитието на държавата и нейното управление. Така в първия случай убийството от засада на един постови полицай в Прилеп (11 октомври) е обявявано за начало на иначе ръководената отвън „антифашистка революция“, а във втория – предопределеното от югославския комунистически връх присъствие на НР Македония в състава на конституираната НФР Югославия е представяно като собствен избор.

Историческият ракурс към проблемите на СР Македония не се ограничава до изтъкване на комунистическите заслуги, а търси глобално внушение. Обобщавайки, че „претендентите за Македония“ са ограбили нейната история, Глигоров извисява емоцията на политическата конфронтация с оспорващите македонистките постулати за миналото до актуалното предупреждение: „Тия опасности не са изчезнали, а вампирясват, като че ли историята не е научила на нищо претендентите за Македония.“[227]

Политическата употреба на историята обаче си отмъщава в конкретния случай, като поставя новия президент в конфузната ситуация да цитира Гоце Делчев погрешно и в съвършено различен контекст от оригинала. Думите на Делчев, че разбира „света като поле за културна надпревара между народите“ са интерпретирани от Глигоров като конюнктурно звучащ призив за политическо единство: „На Македония да и го върнеме достойнството, както казваше Гоце,

---

[225] Пак там, с.17.

[226] Текстът на обръщението е цитиран преди това и от: Ц и к о в, Ст. Претседател на..., с. 84. В двете публикации на текста има малки разлики, като речта вероятно е коригирана при по-късното издание.

[227] Г л и г о р о в, К. Цит. съч., с.15.

да ви подсетя... Македония, това широко поле за работа... Да създадеме условия да бъде истинска суверенна държава."[228]

Успехът на СКМ–ПДП при утвърждаването на Глигоров като единствен кандидат за председател създава сред част от нейните депутати усещането за окончателна победа и те не спазват уговорката да изберат заедно с него и предвидения по конституция подпредседател на председателя (вицепрезидент). Донякъде като реванш срещу съпротивата на опозицията, като дисциплиниращa демонстрация на сила, или поне за да не отклоняват вниманието от тържеството на председателя, младият лидер на ВМРО–ДПМНЕ Л. Георгиевски не получава договорената подкрепа. Това става на следващото заседание (1 февруари 1991 г.), но сред македонската общественост се утвърждава убеждението, че с влизането на страната в решаваща фаза от нейното развитие, политическият живот става зависим от несигурни вътрешни договаряния и безпринципни политически комбинации[229].

Утвърждаването на опитния комунистически бюрократ Глигоров като президент на републиката засилва позициите на СКМ–ПДП и обезценява частично парламентарната победа на ВМРО–ДПМНЕ. Постигнатият скрит политически реванш от проюгославските сили и старите партийни кадри внася в началната дейност на Събранието хаотичността и напрежението от честите демонстративни междупартийни конфликти, които водят и до забавеното формиране на първото некомунистическо правителство. То е парламентарно избрано чак на 20 март, но отново след пренебрегване на предварителния междупартиен договор за определяне на премиер от ВМРО–ДПМНЕ.

След като председателят Глигоров отхвърля и четирите предложения на получилата най-висок изборен резултат партия, между които по-известна публична фигура е само Александър Лепавцов – единственият от кандидатите, получил министерски пост в новото правителство, взаимно съгласие е постигнато около личността на професора по икономика Никола Клюсев (р.1927 г.). Съгражданин на президента, Клюсев отлично се вписва в намерението му с изпълнителната власт да бъде натоварена личност, задоволяваща разнопосочните тенденции, излъчвани от създадената преходна ситуация. Свързан в младежките си години с левицата, Клюсев е репресиран след разрива с Коминформбюрото и е изпратен в най-зловещия югославски концентрационен лагер „Голи оток". Към успешната му научна кариера впоследствие се добавя и увлечението му по литературата с акцент върху патриотичната тема. С възрастта си и успешното си професионално утвърждаване в югославското време той потвърждава тезата на левицата за възможна промяна само в рамките и със силите на системата, а

---

[228] Цит. по: Ц и к о в, Ст. Претседател..., с. 89. В по-късния сборник с речи, интервюта и изказвания на Глигоров, съставителите Вера Вескович-Вангели и Живко Кондев оглаждат израза и той е предаден като: „Да покажем нашата целокупна политическа и културна зрелост: да ѝ го върнем достойнството на Македония. „Македония да стане това широко поле за работа!" ни учеше Гоце Делчев." Редакторски намеси има и на други места в текста, но те не променят неговия смисъл.

[229] Документи за државноста..., с. 33.

с отклоненията си от официалната партийна линия и с емоционално изразявания си македонски патриотизъм дава надежди на опозицията за по-адекватно поведение спрямо Белград и за политика в духа на засилващата се националистическа екзалтация. С неговия избор предпазливият Глигоров се освобождава от възможността да бъде критикуван за задълбочаващите се социално-икономически проблеми на страната, но пък си осигурява – като своеобразно извинение пред федералните власти за все по-самостоятелната позиция на СР Македония в очертаващите се вътрешноюгославски усложнения – високопоставен емоционален „говорител".

Клюсев потвърждава тези очаквания веднага след избора на правителството. При липсата на яснота пред бъдещето на Федерацията и на СР Македония в нея, новоизбраният премиер се задоволява с общи размисли за очакваното излизане от дългогодишната социално-икономическа и политическа криза, като популистки поставя акцента върху „пробуждането на индивидуалната инициатива на македонския човек". Националистическият мотив, свързващ иначе противопоставените теми на формиращия се македонски плуралистичен политически хор, също зазвучава още в първите публични изяви на премиера с предупреждението, че страната е „заобиколена от ненаситния апетит на съседите към македонския национален и териториален интегритет"[230]. Получил подкрепа като мандатор както от председателя Глигоров и от левицата, така и от „националния блок", той събира общите надежди за изход от обърканата югославска ситуация и за външна опора за македонските национални аспирации с тезата за интеграция на суверенната македонска държава в Европа.

Междупартийното договаряне и бързо обозначената водеща роля на председателя Глигоров при формирането на последната важна институция, натоварена със задачата не просто да поеме властта в условията на задълбочаваща се криза на федералната държава, но и да осъществи прехода към плуралистично общество и пазарно стопанство, са олицетворени от нейната идейна и политическа пъстрота. С огромен за малката република състав от 23 души, новото македонско правителство е наречено „експертно", но по-точното му название е правителство на политическия компромис. Въпреки че проюгославските сили в страната го оценяват напълно преднамерено като „вемереовско", то е доминирано от солидни на възраст фигури с доказана лоялност към управлявалата досега комунистическа партия. Мнозинството новоизбрани министри са били нейни членове, като повечето от тях продължават да са близки, а впоследствие и активно обвързани с производните ѝ партии: СКМ–ПДП, СРС и СП. От тази гледна точка опозицията е относително по-слабо представена, а смятаните за ориентирани към ВМРО–ДПМНЕ не са хомогенна група. Политически обединяващо звено между тях – между малцината биографично и емоционално близки до класическата ВМРО и адептите на македонистичната идея за регионално значителна македонска държава, присъща по-скоро на ДПМНЕ – става засил-

[230] Политика, 24 март 1991.

ващата се и в СР Македония нагласа към следване на словенския и хърватския пример за напускане на федерацията.

Линията на компромиса преминава и през съотношението стари–млади, като е изцяло в духа на патерналистичното фаворизиране на дългогодишния опит. Стилът на Глигоров се долавя и в привличането в правителството на трима албанци, единият от които като заместник министър-председател, но на същата позиция, като реверанс към националистическата обществена нагласа, е поставен един от най-изявените модератори на пропагандния македонизъм в македонската хуманитаристика проф. Бл. Ристовски. За символиката на компромиса работи и присъствието в правителството на министри, синове на знакови фигури от времето на формираната под югославска егида македонска държавност – до проюгославски настроения министър на външните работи Денко Малевски, син на текстописеца на превърнатата в държавен македонски химн партизанската песен Владо Малевски, и Яне Мильовски (министър без портфейл), син на югославския посланик в България от времето на амбициите за поглъщане на Пиринска Македония Кирил Мильовски, е поставен Илия Андонов, също министър без портфейл, син на политически остракирания Методи Андонов-Ченто.

От СР Македония към Р Македония: мъчителният път към смяна на политическата система

Линията на твърдо национално поведение на правителството, заявена от премиера Клюсев и осигуряваща му подкрепата на партиите от т.нар. национален блок, е своевременна реплика към решенията на проведения в началото на месеца конгрес на ВМРО–ДПМНЕ. На него вече ясно е заявена ориентацията на партията към фактическа държавна самостоятелност чрез идеята за изтегляне на ЮНА от републиката и за създаване на национална македонска войска – преход, определян политически двусмислено като етап към демилитаризацията на СР Македония.

Тенденцията към държавна независимост е изразена и от искането за създаването на самостоятелни дипломатически представителства в чужбина и за създаване на национална валута, като в духа на отъждествяването с античността е предложена тя да се нарича „статер“. Лидерите на партията и нейните активисти вече категорично изразяват съгласието си с политиката на Словения и Хърватия и убеждението си, че са излъгани от левицата при междупартийното договаряне. Следвайки техния пример и духа на Декларацията за суверенитет, от ВМРО–ДПМНЕ предлагат да се проведе референдум за бъдещето на страната още през май 1991 г. Въпреки че е постигнато формално парламентарно съгласие около тази идея, нагласата за бързо следване на републиките от югославския северозапад среща противодействието на традиционалистите и югореформаторите и референдумът е отложен[231].

[231] В различни интервюта през пролетта на 1991 г. (Пулс, 17 май 1991; Borba, 20 май 1991; Политика експрес, 30 май 1991), а и преди това Л. Георгиевски заявява

Възприетата от премиера Клюсев линия на твърдо национално поведение получава импулси не само от общия ход на събитията в Югославия и от радикализираното отношение към тях на ВМРО–ДПМНЕ, но и от вътрешните промени в СКМ–ПДП. На фона на краха на комунистическата система, на разпада на СЮК и на изгубения си политически монопол в СР Македония, Македонската комунистическа партия е принудена не просто да търси начин за приспособяване към новите условия, но и средства за съхраняване на глобално доминиращата си позицията във всички обществени сфери. Генетично свързана със специфичната форма на държавност, установена във Вардарска Македония през 1944 г., и с утвърждаването на новомакедонската идентичност като национален белег, СКМ–ПДП се възприема като техен единствен сигурен гарант. Заѓова тя е подложена едновременно на два нехармонично протичащи процеса: на трансформация и на консервация. В първия случай тя се отваря към социалната демокрация, а във втория – охранява строго митовете за себе си и идейните постулати за македонското общество, с които исторически и политически се отъждествява.

Издигането на фигура като Глигоров на републиканския политически връх и натоварването му с надеждите за съхранение на партийните позиции и на приеманите като фундаментални за държавността македонски комунистически ценности, неизбежно го превръщат в решаващ фактор при партийната трансформация и съпътстващите я кадрови промени. Това обстоятелство едновременно улеснява либерализацията на икономическите партийни идеи, към която самият Глигоров е проявявал и преди афинитет, и усложнява взаимоотношенията му с по-младите, популярни и утвърдени тъкмо като носители на промяната фигури като партийния председател Гошев и члена на югославското председателство Топурковски.

На проведения през април 1991 г. конгрес СКМ–ПДП се явява, според Гошев, вече достатъчно социалдемократизирана и приема в духа на типичната за трансформиращите се източноевропейски комунистически партии ново име – Социалдемократически съюз на Македония (СДСМ). Личната му заслуга за преобразяването на партията, мотивирана от убеждението му че „дълбоката криза (на Югославия, б.а. – А. Д.) е неизбежна и че ортодоксалната концепция на социалистическо-комунистическото общество не носи повече нищо добро на страната“, се оказва обаче не заслуга, а повод за отстраняването му от председателския пост[232]. За председател на СДСМ е избран 28-годишният, неизвестен и подчертано амбициозен Бранко Червенковски, чиито качества го правят

недоверие в бъдещето на Югославия и подкрепа за случващото се в Словения и Хърватия. Вж. Г е о р г и е в с к и, Л. Цит. съч., с. 37. Още по-категоричен е в изказване пред Събранието. Вж. пак там, 64—65; Доказателство за постигнатото, но неизпълнено съгласие за бързо свикване на референдум за бъдещето на Р Македония дава изказване на Доста Димовска в Събранието на 6 август 1991г. Вж. Д и м о в с к а, Д. Македонија – нај-висока убавина.Скопје, 2004, с. 22.

[232] Интервю на Гошев пред в. „Borba“, 15 апр.1991.

едновременно удобен партньор на „стария лисугер“ Глигоров и агресивен опонент на още по-младия вемереовски лидер Георгиевски[233].

Отхвърлянето на относително младия Гошев, обвиняван от старите комунисти – наречени от него „болшевици“ – като един от виновниците за разпадането на СЮК, затвърждава тъкмо техните позиции, гарантира им сигурен контрол върху партията и осигурява нейното безпроблемно общуване с председателя на републиката. Така формално социалдемократизираната партия опазва характерния си образ на формация – носител на комунистическата традиция: и при създаването на македонската държавност, и при налагането на доктрината на македонизма. С отстраняването на Гошев, според когото „националсоциализмът в Югославия е достигнал своя зенит“, а в СР Македония властва свръхчувствителният на тема „обединена Македония“ нереалистичен „националромантизъм“, заявената тенденция към постепенна ерозия на комунистическия национализъм е прекратена. В конкуренция с ВМРО–ДПМНЕ за позицията на пръв защитник на македонската нация, СДСМ изостря – за разлика от политическия си противник и в духа на македонския държавен национализъм – своето отношението само към външните опоненти на македонизма и особено към България. Създава се обществена атмосфера, в която твърдата национална линия на новото правителство за утвърждаване на македонския суверенитет става не просто необходима, а неизбежна.

Задълбочаването на югославската криза, размахът на национализма във всички републики и особено тревожещите Скопие идеи на Милошевич за ревизия на вътрешноюгославските граници и за права не на републиките, а на народите, засилват раздвоението на македонския политически връх между стремежа към съхраняване на едно модифицирано status-quo и изкушението за истинска самостоятелност. Емблематично в това отношение е поведението на самия Глигоров, олицетворяващ югославския дух на македонската държавност. В началото на април македонският председател потвърждава за пореден път желанието си за съхраняване на Югославия, макар че вече я вижда като „утопия, за която не трябва да се хаби напразно енергия“[234]. Глигоров вече обвързва македонската гледна точка към бъдещето на федеративната държава не просто с принципа на гражданския избор – „волята на нейните граждани“, а конкретно с приетата от парламента Декларация за суверенитет. В характерния си стил на внимателни предизвикателства той обявява, че македонската политика трябва да бъде „политика на двоен коловоз“, т.е. двойно подсигурена, като страната ще се залага за съхранението на една реформирана Югославия, но и ще работи за „собствена държава и нейното международноправно признаване“.

Заявената готовност за политически курс на СР Македония към независимост е последица не само от задълбочаването на вътрешноюгославската криза,

---

[233] „Старият лисугер“ е смятано за ласкателно прозвище на Глигоров. В средата на 90-те години Скопската пивоварна произведе бира, наречена „Стар лисец“, която мълвата определяше като жест към президента.

[234] Политика Експрес, 13 апр.1991.

но и от отношението към нея на македонските съседи. Изявлението на Глигоров е направено на нарочна пресконференция, непосредствено преди посещението на Слободан Милошевич в Гърция – впрочем негово първо посещение в чужбина като сръбски президент. Напомняйки за очакванията си в Атина да бъдат „застъпени и македонските интереси, защото все пак Югославия още съществува", македонският председател очевидно посочва както един възможен аргумент за съхраняване на политическата общност, така и периметъра на собствения интерес.

Всъщност в Скопие осъзнават все по-ясно, че очертаващият се разпад на федералната държава ще засегне не само бъдещето на републиката в нейния югославски контекст, но и имащите фундаментално значение за нея въпроси около проблематизираната от съседите същност на македонската национална идентичност, от които ще зависят нейните външни отношения. Опасенията в това отношение дават допълнителен тласък на националистическите нагласи и придават на пропагандните усилия за доказване на македонската правота онази екзалтирана непоколебимост, така характерна за идейно-политическия фундаментализъм.

В усложнените балкански взаимоотношения около югославската криза, усилията за поддържане на митологизирания в СР Македония страх на „жертвата", заобиколена от ненаситни политически хищници, получават достатъчно поводи за действие. Тъй като все още мощната край Вардар югославска парадигма заглушава страховете от възможното завръщане на сръбския национализъм към предвоенните си тези за Македония и същевременно поддържа високомерието към албанските претенции, вниманието е насочено главно към България и Гърция. Макар и формално еднакво дистанцирани от случващото се в Югославия, двете страни проявяват подчертано различно отношение към бъдещето на федеративната държава. Докато Атина изразява твърда подкрепа за нейното съхраняване с подчертано просръбска мотивация, в София доминират безразличието към югославските перспективи и дори неофициално проявявана симпатия към усилията на републиките за промяна на статуквото. Докато в Атина възможното разпадане на Югославия и появата на самостоятелна държава под името Македония е оценявано като директна заплаха за гръцките национални интереси, в София се отнасят към възможното рухване на федеративната държава като към събитие от цялостния крах на комунизма и като възможност България да напомни за собствената си гледна точка към македонския въпрос.

Отношението на неприязън на Гърция към разпалването на македонския национализъм е предизвикано не само от зачестилите опити на Скопие да интернационализира своите претенции за македонско малцинство, с което нарушава създадения гръцко-югославски баланс на гръцката северозападна граница, но и от все по-шумните аспирации на съвременната македонска държава към наследството на антична Македония. Въпреки признанието на премиера Мицотакис, че в Гърция съществуват „двуезични славофони", нито една политическа партия не приема претенцията на Скопие за съществуването на „македонско

малцинство“[235]. Притеснени от възможността Белград да изгуби контрола си над СР Македония, гръцките власти защитават тезата, че при подобно развитие бъдещето на македонската държава ще зависи от гъвкавостта на нейното ръководство в отношенията с исторически заинтересованите от проблема Гърция, България и Сърбия. Те са убедени, че при „екстремно националистическата позиция“ на Скопие, затрудняваща действията по „интернационализиране на македонския въпрос на съюзно ниво“, и при „нестабилната политическа ситуация в България“, ще бъде трудно да бъде постигнат баланс. Въпреки това е очевидно, че опасенията им са свързани главно с очакванията за възможно едностранно сближение между Скопие и София. Гръцките страхове от бързо завръщане на югославските македонци към българския им корен обаче подценяват изкушенията пред възможностите, които местният национализъм получава в кризисното време на федералния разпад. Концесиите за гръцка подкрепа пред международните институции, обещани на Милошевич, са насочени все пак към съхраняване на старата двустранна връзка и вероятно още при това негово посещение е предвидена възможна тристранна среща между Гърция, Сърбия и България по македонския проблем, официално лансирана скоро след обявяването на македонската независимост.

При традиционното третиране на България като обект за пропагандни атаки в македонските медии и като заплаха в политическите видения на македонския национализъм, подновеният гръцко-сръбски междудържавен флирт превръща сръбското отношение към македонските планове за бъдещето в нов център на тревожно внимание. Ако протестите срещу игнориращия ги Милошевич и очертаващото се все по-очебийно сръбско пренебрежение към доктрината на македонизма стават част от ежедневието на т.нар. национални партии, реалната опасност от ерозиращите нейните митове действия на Белград притесняват и проюгославската/просръбската левица. В Скопие не остава незабелязано, че на няколко пъти официални сръбски полицейски и съдебни органи от различни сръбски селища определят в документацията си, отбелязваща нарушения на македонски граждани, градовете Скопие, Битоля, Тетово и Охрид като намиращи се в Сърбия[236]. Не остава тайна и че в Атина Милошевич избягва всеки въпрос, свързан със СР Македония, а притиснат от местните журналисти обявява македонския въпрос като „маргинален“ за отношенията между Сърбия и Гърция, който може да бъде „леко решен с отваряне на границата“[237].

Недоволството на Милошевич от развитието на събитията в Скопие през пролетта на 1991 г. е засилено и от решението за промяна на македонската конституция, което предвижда „бързо преструктуриране на ... държавата“, осъжда „националистическо-шовинистичните сблъсъци между сръбските и хърватските националисти... довели до невинната жертва на нашия войник Сашко Ге-

---

[235] НИН,19 апр.1991. – Гръцки коментар на К. Йорданис за посещението на Милошевич в Гърция.

[236] Вечер, 11 апр.1991; Vjesnik, 18 апр.1991; Политика, 19 апр.1991.

[237] Vjesnik, 18 апр.1991; Политика, 19 апр.1991.

шовски“ и си поставя за цел да утвърди със закон „войниците от Македония да служат в своята република“[238]. Лошият жребий първа жертва в сръбско-хърватския военен сблъсък да бъде македонски войник от ЮНА засилва политическата тенденция в Скопие към измъкване от опасната хватка на федералните задължения. На фона на задълбочаващата се икономическа криза, галопиращата инфлация и фалитите на многобройни предприятия, които оставят безработни над 30% от трудоспособното население, идеята за оттегляне на местните войници от ангажираната в сблъсъка със Словения и Хърватия ЮНА се превръща в политическа кауза, адекватна на националната възбуда, съпътстваща обществените промени. Тя става и една от ясните разграничителни линии в македонската политика между застъпниците за самостоятелно развитие на републиката и привържениците на безусловния югославизъм.

Смъртта на македонския войник в Сплит, където е ранено още едно македонско момче – през следващите месеци ще последват лоши вести за много македонски и албански семейства в Р Македония – се превръща в гореща тема за всички заинтересовани страни. В Хърватия за убийството обвиняват „сръбски офицер от т.нар. ЮНА... експонент на четническата политика“, в Сърбия го приписват на „усташка ръка“ и недоволстват от уклончивото поведение на македонския политически връх, а в Р Македония оценката за случилото се разделя на три според политическото отношение към Югославия. Докато над пресния гроб местният генерал Ружиновски говори за жертва пред „югославското отечество“, а за президентът Глигоров момчето е „паднал като пръв войник за свободна и самостоятелна македонска държава“, премиерът Клюсев рязко и емоционално определя използването на македонски войници в силовото решаване на вътрешноюгославските конфликти като насилствено, нежелано от правителството и чуждо на македонските желания и интереси[239]. Поел задължението да говори при зачестилите военни погребения, Клюсев открито призовава македонските войници и офицери да напуснат югославската армия и да се завръщат в родината си. Призив в същия дух отправя по телевизията и министърът без портфейл Л.Фръчковски.

До обявяването на македонската независимост и постепенното изтегляне на македонските войници от ЮНА в Хърватия загиват 47 от тях, а над 160 остават инвалиди след ранявания[240]. След кратката и неуспешна за югославската армия кампания в Словения пристигат сведения, че там са пленени поне 26 войници от Р Македония. Тъй като ангажирането на ЮНА на сръбска страна като формален защитник на федеративната държава се превръща в мощен катализатор на македонското решение за отделяне от Югославия, насочва масовите националистическите настроения вече и към Сърбия и поляризира рязко отно-

---

[238] Вж. Документи за държавноста...Решение на Събранието на 9 и 10 май..., с. 38, 39, 40.

[239] Vjesnik, 9 май 1991; Политика Експрес, 14 май 1991; К љ у с е в, Н. Цит. съч., с. 72, 113.

[240] К љ у с е в, Н. Пак там., с. 72.

шението към югославизма, правителствените и различните партийни усилия за измъкване на републиката от задължения към федералната армия заслужават поне кратко внимание.

Такава е позицията на т.нар. национални партии, начело с ВМРО–ДПМНЕ, която призовава македонските войници да дезертират при въвличането им във военни действия срещу други югославски републики, както и на двете албански партии, но известна заслуга има и правителството на премиера Клюсев. Всъщност на парламентарно ниво ВМРО–ДПМНЕ поставя чрез Доста Димовска въпроса да не се допуска мобилизация на резервисти на територията на Р. Македония, която противоречи както на Декларацията за суверенитет, така и на вече взето решение от правителството[241]. Окуражен от подкрепата на най-многобройно представената парламентарна партия и от нарастващите обществени настроения срещу военното решение на югославската криза, премиерът Клюсев и част от министрите, сред които най-активен е близкият до ВМРО министър на вътрешните работи Йордан Миалков, предприемат конкретни стъпки за противодействие срещу извършваната в Трета военна област мобилизация. Те организират тайното изземане и укриване на документацията за подлежащите на военна служба и мобилизация от съответните служби на територията на републиката[242].

Кулминация на организираните усилия за прекратяване на македонското участие във военните действия, водени от югославската армия, става личният ангажимент на премиера и министъра на вътрешните работи за решаване на проблема с бунта на запасняците от Кумановско и Кривопаланечко. Събраните във военен полигон край Куманово и вече въоръжени около 700–800 души мобилизирани македонски войници отказват да заминат извън територията на републиката. Този пръв случай на масово неподчинение в югославската армия, подтикнат от директната намеса на активисти на ВМРО–ДПМНЕ, завършва благоприятно след личната намеса на място на Клюсев и Миалков[243]. Спомняйки си по-късно за драматизма на ситуацията и за превъзмогнатия собствен страх, премиерът цитира собствените си думи: „Синове войници, ни педя по-далече от святата македонска земя. Правителството и македонският народ се гордеят с вас... че останахте в своята татковина независима Република Македония. Правителството на Македония не признава тази война. Тя е мръсна и вие трябва да се върнете назад в своите домове, утре да бъдете стражи на нашите македонски граници“[244]. Макар и да са записани доста по-късно, тези думи са в типичния за Клюсев емоционален стил и в тоналността на националната екзал-

---

[241] Димовска, Д. Цит.съч., 18–19. Парламентарно изказване на 8 юли 1991 г.; Специално внимание по проблема отделя и Л. Георгиевски. Вж. Георгиевски, Л. Цит. съч., с. 67, 87, 91.

[242] Вж. Клъусев, Н. Цит.съч., 114–122.

[243] За ролята на ВМРО–ДПМНЕ в тези събития говори Л. Георгиевски. Цит. по Георгиевски, Л. Остваруванье..., с. 90.

[244] Клъусев, Н. Цит. съч., 123–127.

тация, обхванала значителна част от македонското общество след обявяването на независимостта. Затова и звучат напълно достоверно.

Конкретните действия на ВМРО–ДПМНЕ срещу изпращането на редовни местни войници от ЮНА в Хърватия и мобилизирането на резервисти за военните действия не са документирани, както донякъде и действията на правителството. Не ги датира в спомените си и премиерът Клюсев, но и двете събития – отнемането на документацията за военно задължените и бунтът на резервистите в Кумановско – се случват след обявяването на независимостта, най-вероятно през късната есен на 1991 г. Окуражена от новия, макар и официално още непризнат държавен статус, позицията на правителството около този проблем се втвърдява и случаите на масово неподчинение и бягства от югославската армия на служещи извън Р Македония македонски войници и офицери зачестяват. Правителството обаче, очевидно нехомогенно и притеснено от присъствието на югославската армия на македонска територия, изостава от решенията на Събранието, които са за недопускане на участие на македонски войници и офицери във военните действия. Този процес на оттегляне ще продължи и след като Трета югославска армия напусне Вардарска Македония през април 1992 г.

Пътят на Р Македония до нейното окончателното измъкване от югославската държавна орбита и до отстраняването на непосредствената заплаха от разквартируваната на нейна територия югославска военна сила преминава през поредица от политически актове, едновременно засилващи вътрешнополитическото противопоставяне и забързващи ритъма на обособяването. На 23 май 1991 г. е взето парламентарно решение за приемане на нов Устав на СР Македония, а две седмици по-късно (7 юни) вече са направени няколко поправки на съществуващия. Между тях с емблематично значение е отказът от идеологическия придатък към името на републиката, т.е. тя вече се нарича само Република Македония. На 6 август в разгара на горещото македонско лято и на не по-малко парещото югославско политическо време, е взето и решението за обявяване на референдум за бъдещето на държавата. В чл. 2 на решението е формулиран и въпросът на допитването: „Дали сте за суверенна и самостоятелна държава Македония с право да влезе в бъдещ съюз на суверенните държави на Югославия?“, на който да се отговаря със **„за“** и **„против“**. Референдумът е насрочен за 8 септември 1991 г.[245].

Периодът от създаването на новата власт до референдума за независимост на републиката е особено динамичен и противоречив, като политическият живот се развива по начин, непознат на местните традиции. Еуфоричният патриотизъм, превръщан за броени дни под натиска на събитията в екзалтиран национализъм, съжителства с недоверието в собствените възможности и със сляпото упование в жизнеността и авторитета на югославизма[246]. Фанатичната вяра в

---

[245] Документи за държавноста..., с. 46.

[246] Тези взаимно противопоставящи се настроения са добре познати на всеки, който познава противоречивия дух на македонския обществен живот. Те са авторитетно

македонската изключителност и в нейния предначертан успех се преплита с несигурността от изгубената посока и със страха от бъдещето. Грандиозните планове за Македония се сблъскват с отрезвяващата глобална реалност, за която те са само незначителни, незабележими и непостижими желания. Замисляните политически ходове се изправят пред невъзможността да се предвиждат дирижирани от други събития и бързо се обезсмислят, попаднали в тяхното силово поле. Много от съществуващите стари проблеми се разкриват като непреодолими в обозримото време, а възможностите за своевременно решаване на новите се оказват почти илюзорни. Ходът на събитията доказва ежедневно крещящото противоречие между желани цели и реални възможности, между ограничеността на собствения опит и крайностите на местните очаквания. Така в атмосферата на постоянно възникващи противоречия радикалните сили се опитват да компенсират слабостта си с енергия, а консервативните им опоненти – с предимствата на наследените по-силни позиции и с готовността си да ги охраняват на всяка цена.

Противоречията в македонското общество се проявяват във всички житейски сфери, но въпреки преплитането и взаимното въздействие на съществуващите в тях проблеми изпъкват най-силно на три равнища: социалнопсихологическо, политическо и междуетническо. Въпреки инертната природа на дълбинни нагласи като традиции, митове, стереотипи и манталитети започнатата системна промяна отключва стремежа към преодоляване на нормативите, създавани в миналото, налагани силово и охранявани политически. При създадените обстоятелства около разпада на комунистическата система и на федеративната държава първо и най-бързо ерозира партийно-идеологическият пласт в македонската идентичност, след него се пропуква югославският, за да се стигне до съмнения и в националния.

Въпреки че за институционално установен медиен плурализъм по това време е още пресилено да се говори, с появата на сп. „Глас“ като орган на ВМРО–ДПМНЕ се създава първата трибуна за свободна и декларирано различна от официалната интерпретация на съществуващите проблеми[247]. Поради открито заявената подкрепа за радикални промени или заради поетите директни политически ангажименти от някои писатели, учени и публицисти (М. Неделковски, Д. Димитров, Д. Галев, П. Ефтимов, по-младите Мл. Сърбиновски, С. Симев, Л. Георгиевски и др.), дозирано изразяваните от тях в близкото минало опозиционни тези вече се възпроизвеждат свободно, артикулират се по-ясно и завършено, за да придобият нова, по-широка публичност. Получил реална политическа подкрепа и поставящ под съмнение ключови тези за македонското минало, за ролята на идеологическите митове от времето на „едноумието“ и за реалното значение на мнозинството фигури от македонския и югославския комунистически пантеон, стремежът към постепенно заличаване на „белите петна“ и забра-

---

документирани и от македонския премиер по това време Н. Клюсев. Вж. К љ у с е в, Н. Цит. съч., 21–22.

[247] „Глас“ се появява през април 1991 г.

нените теми от миналото, към вграждането им в новата македонска идентичност и към ревизия на установената представа за проюгославската нагласа на републиката, започва да работи срещу държавното и политическото статукво. През пролетта и лятото на 1991 г. опитите за критичен анализ на официализирания македонски образ, в неговия югославски контекст, са все още предпазливи и често двусмислени, но въздействат реално върху масовите психологически нагласи и се превръщат в оформяща се културнополитическа тенденция.

Далеч по-пряк социалнопосихологически ефект върху обществните нагласи за или против оставането в югославската държавнополитическа и интеркултурна орбита има задълбочаването на икономическата криза. Р Македония преживява общите за югославското финансово и стопанско пространство проблеми, усилени от собствените ѝ ограничени възможности и безпомощност да предприеме ефективни оздравителни мерки. В края на 80-те и началото на 90-те години фалират десетки предприятия, други работят със силно ограничен капацитет, вътрешноюгославската търговия се срива или се свежда до натурална размяна на стоки. През лятото на 1991 г. от 450 000 трудоспособни граждани на Р Македония около 150 000–160 000 са безработни, а още 250 000 получават нередовни и силно занижени възнаграждения. А по официални преценки при започването на предвижданата от федералното правителство приватизация се очаква още от 60 000 до 80 000 души да увеличат групата на безработните[248].

Решителността на най-богатите републики от югославската федерация да я напуснат, от една страна, и прекратяването на традиционните за Югославия финансови инжекции отвън заради нейното навлизане в спиралата на военното решение на проблемите, от друга, влияят по-убедително за успеха на тезата, че скромната икономика на една малка и мирна държава има по-голям шанс да получи спасителна външна подкрепа, от въздействието на противопоставената теза за сигурно пропадане на Р Македония извън федерацията. Любимият пропаганден образ на страната като „оазис на мира", налаган от консервативните прокомунистически сили и председателят Глигоров, се обръща срещу собственото им желание тя да бъде възприемана преди всичко като „конструктивен" фактор в югославската криза.

Въпреки анализите на предишното правителство, че СР Македония е неспособна да живее стопански като самостоятелна държава, надеждата, че тя ще намери спасение извън общоюгославското финансово и икономическо прос-

---

[248] Политика, 22–28 юни 1991. Посочените данни са официални, някои са споменати от премиера Клюсев в интервю. Всъщност в спомените си той съобщава, че през октомври 1991 г. броят на безработните е 165 400 души. През годината македонската икономика се намира в състояние, характерно за появата на рецесия. Обществено производство спада с 15% спрямо предишната година, а индустрията – с повече от 20%. Нараства неликвидността на стопанството, рязко намаляват инвестициите, расте търговският дефицит и дефицитът в платежни баланс, и т.н. Вж. К љ у с е в, Н. Цит. съч., 209–210. За цялостното икономическо състояние на страната по това време вж. и В а к н и н, С., Н. Г р у е в с к и. Македонската економија на крстопат. Скопје, 1998.

транство тъкмо защото остава извън сецесионисткия сблъсък, се превръща в елемент от политическата готовност за държавно обособяване. Така политическият плурализъм и икономическата криза на фона на цялостния крах на комунистическата система и на рухването на Югославия се превръщат във факторите, които бързо разрушават създаденото усещане за монолитност на македонското общество и пораждат първите съмнения във валидността на неговата комунистическа югомакедонска идентичност.

Ако приемем тезата, че исторически нещата се случват в напрежението между опита и очакванията (Козелек), начената смяна на политическата система в Р Македония очевидно създава подходяща атмосфера за вземане на исторически решения и за изостряне на политическите противопоставяния между партии, институции, личности и идеи. Противопоставянето в македонския политически живот изпъква най-силно и организирано около няколко схватки, които се превръщат в знак за непримиримото разминаване между силите на статуквото и носителите на промяната: в идеен план – за характера на държавата и за нейното бъдеще, и в политическата практика – при отстояване и налагане на партийните идеи. В първия случай тезите са мотивирани тактически от конкретните събития в Югославия, но се градят неизбежно на фона на основния идеологически конфликт **комунизъм–антикомунизъм**. Превърнат в мярка за оценка на югомакедонската идентичност, той става ориентир както за търсене на нова посока за македонското развитие, така и за осмисляне на комунистическото минало.

Ограничаването в относително тесния исторически сегмент, свързан със съществуването на републиката, не засяга пряко фундаменталните въпроси около македонската идентичност, но предлага удобно противопоставени политически аргументи на представителите на всички поколения с роля в започналото преустройство. Това ограничаване обаче е конюнктурно предопределено както от въздействието на комунистическия крах и на югославския разпад, така и от последиците на тяхното дългогодишно тотално господство. То е и ясен сигнал за драматичния ефект от силовото моделиране на македонското общество, чийто основен резултат е табуизирането на основния национален мит – за древността и историческата самобитност на съвременните македонци.

Намиращият се в началната си фаза държавнополитически преход създава условия двете противопоставени страни да използват за своите цели и обществената несигурност, и националната екзалтация, а техният конфликт обхваща цялото политическо пространство с неговите нехомогенни, компромисно градени институции. Но ако политическият сблъсък в новия многопартиен парламент около представите за македонското бъдеще, независимо от често неясно и противоречиво формулираните идеи, е естествен и очакван, противоречията в президентската институция и особено в правителството пречат, дискредитират, а в някои ситуации дори блокират осъществяването на македонската обществена обнова. В партийнополитически план сблъсъкът е основно между стремежа на СДСМ за реформиране на системата и настояването на ВМРО–ДПМНЕ за

нейната радикална промяна, която да стане, обобщено казано, според западния модел на обществено устройство. В подкрепата за СДСМ от останалите партии, произлезли от СКМ, има нюанси, но основен остава стремежът на историческата „левица“ към модификация на съществуващите структури и обществени механизми в едно преустроено от нея югославско пространство.

За най-консервативните сили от този блок допустимата промяна трябва да се осъществява върху идейния фундамент на съхранените югокомунистически ценности, докато либералите са готови за далеч по-всеобхватни и съществени промени на системата, особено в стопанската сфера, но при запазване на югославския федерален формат. Всички те обаче действат единно в парламента срещу бързите промени на законодателството. Така, чрез допускането единствено на поправки в съществуващия устав и републикански закони, те създават ефективен механизъм за забавяне и усложняване на прехода към нова държавнополитическа система. Прави се всичко възможно за опазване на старите институции и техните проверени кадри, както и за съхраняването на контрола не само над съществуващите правителствени и фиктивно неформални организации като Съюза на борците (против фашизма, б.а. – А. Д.), старите синдикати, различните творчески съюзи, Съюза на пенсионерите, Матицата на преселниците и т.н., но и за овладяване на новосъздаваните младежки и женски съюзи[249].

Същите цели мотивират и организираната съпротива срещу идеите и опитите за бързи промени на цели институции като армията, съдебната система, основните медии и всички структури, подчинени на държавната пропаганда; подчертан е и отпорът, оказван от мнозинството стопанските ръководители. Символични за силното противодействие на управляващите структури в различни сфери и на различни нива са зачестените сигнали за активизиране на Югославското контраразузнаване (КОС), чиито „дълбоки корени“ в СР Македония „излизат на повърхността“ чрез откритите обструкции на контролираните от нея индивиди с важна социална роля[250]. Това принуждава ВМРО–ДПМНЕ още през лятото на 1991 г. да отправи предупреждение за възможен военен пре-

---

[249] К л ъ с е в, Н. Цит. съч., 14–15.

[250] Отлично информиран, тогавашният министър-председател Клюсев твърди, че под контрола на КОС са „голям брой институции, тела и отделни личности в нашата Република“, а нейни „експоненти все още бяха на ръководни позиции или се намираха в самия Парламент“. – Пак там, с. 23; Изтъкването на проблема с продължаващото присъствие на представители на старата власт на ключови позиции в държавните структури и неприкритото им контролиране от югославските тайни служби е постоянна тема на лидерите на ВМРО–ДПМНЕ. Л. Георгиевски директно заявява в интервю пред македонското списание „Пулс“, че след като на „всички главни позиции в Службата за вътрешни работи са хора на Лазар Колишевски“, може да се каже, че „все още в тази Македония управлява Лазар Колишевски“. – Пулс, 17 май 1991; През декември 1991 г., когато подава остава като „вицепрезидент“ поради несъгласието си с политическото развитие на Р. Македония и дейността на основните институции, той заявява: „Не знам как можем да одиме напред ако за изминалите 10 месеца не успехме да направим никакви кадрови промени, ако целата номенклатура на властта в Македония до ден-днешен остава комунистическа.“ Вж. Глас, 14 дек. 1991.

врат, доказателствата за който вече стават реални след обявяването на държавната независимост[251].

Проюгославски настроеният политически блок, опрян на масовата представа за неразривната връзка между комунистическия македонизъм и югославизъм, създава две тактики за достигане до стратегическата си цел: задържане на собствената реална и всеобхватна власт и съхраняване на вече изградения образ на страната. Първата е свързана с декларациите и конкретните усилия за опазване на югославската федерация, а втората – с приемането на разпада като реалност, създаваща възможност за ново федериране. Председателят Глигоров умело работи за успоредното лансиране и на двете, като става съавтор на плана Глигоров–Изетбегович за запазване на една реформирана Югославия и на идеята за двусмисленост на референдумския въпрос.

Глигоров обяснява ангажимента си с нежеланието „да бъдеме пасивен участник в събитията, с които се определя и нашата съдба" – намерение, което силно контрастира с обичайното поведение на предишните македонски институции и което издига авторитета му на активен защитник на македонските интереси. Като обвързва позицията си с приетата от парламента декларация за суверенитета на страната, той определя като опорни точки на съвместната платформа следните изходни положения за постигане на договор: първо, чрез съобразяване със „суверенитета на републиките като държави, формирани в хода на народноосвободителната война (НОВ) и... тяхното доброволно сдружаване във федеративната общност"; второ, чрез необходимо „откриване на истинска релация между суверенитета на републиките и белезите и атрибутите на бъдещата общност" без страх от общите функции, на които да се гледа през „европейски очила", т.е. със съвременно отношение към суверенитета; трето, с убеждение, че „човешките права и икономическите интереси, формирани върху общ пазар и общо пазарно стопанисване, обосновано от практиката и отношенията в Европейската икономическа общност (ЕЕО) са неоспорими; четвърто, заради окуражаващите сигнали, че „досегашните отзиви за предложената Платформа в страната и в странство основно са позитивни"[252].

Добре звучащите и умело защитени идеи за реформиране на югославската федерация обаче са несъстоятелни по три основни причини: защото повтарят комунистическия мит за създаването на втората Югославия, най-уязвим тъкмо по отношение на Р Македония и Босна и Херцеговина, после – защото са фа-

---

[251] ВМРО–ДПМНЕ внушава неоднократно чрез своите лидери съществуването на възможност за силова намеса в Р Македония. Това Л. Георгиевски индиректно прави в изказване пред Събранието още през юни, а по-директно през декември 1991 г., когато се разиграват случаите на няколко „бунта" на мобилизирани македонски войници. Вж. Георгиевски, Л. Остваруванье..., 66–69; Глас, 14 дек.1991; Вечер, 11 ян. 1992; Далеч по-конкретен е в своите спомени, които основава на водени бележки, премиерът Клюсев. Вж. Клусев, Н. Цит. съч., 133–141.

[252] Цит. по Обръщение на председателя Глигоров към депутатите в Събранието по повод „Платформата Глигоров–Изетбегович" на 15 юни 1991 г. Вж. Глигоров, К. Цит. съч., 20–25.

тално закъсняли, и накрая, защото при съществуващите вътрешноюгославски проблеми идеята за създаване на трета Югославия, по подобие на Европейската общност, е изцяло утопична. Изтъкването от Глигоров на ЕО като образец е донякъде доказателство за собствените му предпочитания, донякъде спекулативна употреба на очакванията за помощ от Запада, донякъде и знак за закърнял усет за югославската реалност. Фигуративно казано, идеята за реформиране на една оприличавана с Европейската общност Югославия би могла да се сравни с вяра, че пренареждането на пътниците в един амортизиран автобус ще го направи сигурен, удобен и бърз като самолет.

Искреността на Глигоров в желанието му за съхраняване на Югославия е извън съмнение, тъй като е защитена от цялата му политическа биография, поведение и изказвания. Като аргумент за предлаганата платформа той изтъква и „поделеността на македонския народ", за когото съжителството в „различни видове на сдружаване и с народите, с които живеем, и със съседите на Балканите, и с европейските народи въобще... е наш национален интерес"[253]. Като оставим настрана ефектната, но куха реторика около желаното от Скопие сдружаване в извънюгославски формати, като реална защита на националния интерес е представено оставането в една нова югославска федерация. При вече изтъкнатите слабости на платформата Глигоров–Изетбегович, това обстоятелство напълно обезсилва опитите за интерпретация на двусмисления референдумски въпрос само като политическа игра за успокоение на Белград. Всъщност опитът нежеланото от „левицата" в Скопие разсичане на югославския възел да бъде представяно като мъдро създаване на благоприятни условия за референдума е дискредитиран и от официално направеното предложение на СДСМ и СРСМ–Либерална партия за следната формулировка на въпроса: „Дали сте за самостоятелна и суверенна Р Македония и нейното влизане в съюз на суверенни държави на Югославия"[254]. Така или иначе през лятото на 1991 г. Глигоровият „двоен коловоз" към македонското бъдеще получава преобладаваща подкрепа в парламента и сред част от министрите, свързани с левицата.

Този подход на Глигоров и проюгославските сили е ефектно иронизиран от министъра на образованието Д. Димитров, според когото политиката на президента води страната в „сляп коловоз", вместо към сигурност и независимост. В статия, озаглавена „Македония чака на сляп коловоз", той прави критичен анализ не толкова на конкретните политически ходове, предназначени да осигурят една привидна промяна, колкото на господстващата философия за охрана на статуквото. Статията е аналитична картина не само на конкретната политическа ситуация през лятото на 1991 г., но и ключ за разбиране на проблемите, съпровождащи формирането на новата държавна идентичност, затова заслужава специално внимание.

---

[253] Пак там, с. 22.

[254] Предложението за Решение за самоопределение на Р Македония и встъпването ѝ в Съюз на суверенни държави на Югославия е направено до Събранието на 26 юли 1991 г. Цит. по К љ у с е в, Н. Цит. съч., с. 62.

Когато констатира, че Р Македония се намира „в страхотно противоречие между стратегията и тактиката“, защото „стратегически е определена като суверенна държава, а тактически прави ходове към самоунищожение“, Димитров говори всъщност не от името на „десницата“, на т.нар. национални сили, а като съмишленик на глобалното обновление, засягащо комунизираната доскоро част на Европа. Според него Р Македония е избрала „позицията на суверенна държава неотдавна, върху руините на комунистическия режим, чиято глобална деструкция в етнически хетерогенното югославско общество постигна поанта като декомпозиция на федералната подсистема. В условията на реакция срещу унитаризма, най-интензивна в Словения и Хърватия, потиснатият потенциал на македонския стремеж към автономия се активизира и така и Македония заигра с картата на своя национален интерес. Заигра и се сепна.“

Посочил изходната точка на обновителния процес за Р Македония, Димитров ясно разкрива и начина за неговото официално блокиране. Той специално подчертава, че след Декларацията за суверенитет тъкмо Събранието на Р Македония приема подход към преговорите за македонското бъдеще, с който „започна тактиката на изневеряване на стратегическата определеност към автономия и на вариации на традиционната роля на Македония в Югославия – инферирорна, посредническа, малодушна, изчакваща“. Според авторът „отстъплението от стратегията на македонското запролетяване, осветено в ретроспекцията на дълготрайната стратегия на полувековната комунистическа власт, добива вид на установяване върху предходната линия – линията на Македония в Титова Югославия, проектирана от Белград, затворена от всички страни, освен към север, подложена на закона север–юг като евтина суровинна база, унижена като перманентно подпомагана и издържана република... мая за култа към Титова Югославия, за поданически манталитет на гражданството, за комплекс за малоценност – беше сатър за автономно ориентираните глави, но пък градина за васали“.

Очертал политика, сляпа за императивите на настоящето и възпроизвеждаща миналото, Д. Димитров сочи две нейни последици, „гибелни в актуален план: страхопочитанието към съюзната власт и свръхразмаха („надкрилуването“) на институциите за лична власт – могъщество“. Първата последица предизвиква „разпадането на югославската федерация да го преживяваме като че ли е дошъл кобния час и да изпадаме в изкушение да идентифицираме застъпниците за независимост... като безотговорни авантюристи, дори – в добрата традиция на соцреализма – като неприятели на Македония, които служат на чужди интереси“. Пряко свързана с възпроизвеждането на миналото, е и втората последица от тактиката на македонския политически връх: „концентрация на извънинституционална мощ в дози, които заплашват принципите на правовата държава“. За Димитров виновници за това състояние на привидно обновление са не просто проюгославските сили, а конкретни фигури с биографии на югославски послушници: македонският представител в югославското председателство, председателят на републиката и председателят на Македонския парламент.

Вгледан в конкретните процеси, протичащи в Югославия и Р Македония, министърът на образованието поставя случващото се край Вардар в контекста на основния въпрос: дали носителите на комунистическото мислене и манталитет са способни да се разделят със своята идеологическа обремененост и биографичната си обвързаност заради интереса на общността и държавата. Според Димитров „дефетизмът, страхът от отделянето, става наша държавна философия", внушаваща търсене на сигурност в опазване на статуквото и активно подхранвана от медиите: „За това състояние част от отговорността носят и средствата за масово информиране. Верни до последния час на стария режим, те излязоха от коритото по време на изборите, за да се върнат назад с избора на председателя на парламента и председателя на републиката: в тях те припознаха своите стари господари."[255]

Позицията на Димитров за категорично решение в полза на независимостта е в хармония с подписаното от 27 депутати на ВМРО– ДПМНЕ „Предложение за директно обявяване на македонската държавна самостоятелност от Събранието на Р Македония" чрез специална декларация[256]. Принудено да лавира между двата подхода за постигане на необходимия политически консенсус, правителството приема варианта със свикване на референдум, но предлага не предопределяща, а хипотетично звучаща „опашка" на поставения въпрос: „Дали сте за независима и самостоятелна македонска държава с право да може да влезе в съюз... на Югославия"[257]. Всъщност, дори и да предположим в случая често срещаната в спомените на политически фигури склонност към представяне на собственото поведение в по-благоприятна светлина, компромисното решение на правителството само доказва идейно-политическата аморфност на правителството и сложните му отношения с председателя Глигоров и Събранието.

Разногласията в основните институции – председателската и правителството – са емблематични за състоянието на републиката, но се различават съществено по влиянието си върху държавната политика и масовите обществени настроения. По новия македонски устав председателят е подпомаган в дейността си от подпредседател и по силата на междупартийните договорености на тази длъжност Събранието избира Любчо Георгиевски. В Устава функциите на подпредседателя не са определени ясно и при значителната разлика между опита, политическото поведение и идеите на 74-годишния Глигоров и на 25-годишния Георгиевски, заместникът не получава реална възможност за споделено участие в работата на президентската институция. При създадената ситуация, особено интересна за чуждите журналисти, младият политик обаче използва активно позицията си за популяризиране на своите и на партията си идеи. Председателят и неговият подпредседател говорят през деветте месеца, в които съжителстват на държавния връх, на различен политически език, изразя-

[255] Нова Македонија, 6 авг. 1991.

[256] Координатор на парламентарната група е Радка Димитрова, съпруга на Д. Димитров. За Декларацията вж. К љ у с е в, Н. Цит. съч, 64–66.

[257] Пак там, 67–68.

ват често различни цели, защитават противоречащи си идеи. Докато Глигоров търси „конструктивни идеи" за Югославия, Георгиевски настоява за отделянето на Р Македония[258]. Докато председателят на републиката критикува понякога, но приема и изпълнява нейните задължения към федерацията, заместникът му призовава често към неподчинение на съюзните решения. Докато „старият лисугер" подхранва двусмислеността около референдума, младият „войвода" го смята за единствено възможен и закъснял македонски отговор на югославската криза.

Ако разномислието и разногласието в сградата на Събранието са приемани като очаквани и естествени – Парламентът и президентът на Република Македония са установени в една сграда – оформянето на различно ориентирани групи в правителството разкрива слабостта на компромисния подход при неговото съставяне и влияе пряко върху неговата ефикасност. Обобщено погледнато, част от министрите са проюгославски настроени и следват в отношението си към ключовите въпроси внушенията на президента и на „левицата", други са категорични привърженици на македонската независимост и една трета, помалка група с аморфен политически образ, е ориентирана по-скоро към подкрепа за държавната самостоятелност. Към първата група принадлежат министърът на външните работи, военният министър и някои от министрите в стопанската сфера, докато линията на фактически независимо държавно поведение е следвана от министър-председателя Клюсев и министрите на вътрешните работи (Й. Миалков), на образованието и физическата култура (Д. Димитров), на градоустройството, строителството, транспорта и екологията (А. Лепавцов), на правосъдието (Г. Наумов). Сблъскващи се постоянно с обструкциите на консервативните структури и стария републикански елит, премиерът и посветените на реалната промяна министри осъзнават, че двойнственото поведение, т.е. президентският принцип на „двата коловоза", е въведен и в изпълнителната власт.

Оформят се два властови центъра – около Глигоров и около Клюсев, чиито противоречия постепенно се задълбочават, за да достигнат след обявяването на независимостта своята кулминация и да доведат през лятото на 1992 г. (7 юли) до падането на първото некомунистическо правителство. Година по-рано обаче отношенията между основните институции са все още в сянката на македонския страх от въвличане на републиката в кървавия югославски разпад. Различните представи за развитието на Р Македония са временно помирени от насрочения референдум за независимост и от политиката на „отворената врата", които той смислово обещава както на привържениците на самостоятелното държавно бъдеще, така и на адептите на проюгославското решение.

---

[258] Позицията му едновременно на фактически партиен лидер и на „подпредседател на председателя" го води до привидно политическо раздвояване: когато се изявява в първия си образ той е за пълна самостоятелност, докато в държавната си функция приема варианта „хлабава федерация". Действителната му и публично утвърдена позиция обаче е партийната, така че формалното му „съобразяване" с югославската реалност само потвърждава управленската двусмисленост в поведението на Р Македония.

Референдумът за независимост, или раждането на една нова държава – хроника на началото

Ако за югославски ориентираните македонци референдумът изглежда като неизбежен компромис с неясен край, македонските албанци го приемат като поредната крачка към усложняване на плановете им за конституционна равнопоставеност в етнополитически план – отчасти в ограничената републиканска рамка и много повече в общоалбанския формат на югославската държавна перспектива. След реконструкцията на властта в СР/Р Македония съществуващите противоречия между македонци и албанци са пренесени на институциализирано политическо ниво и албанските интереси получават парламентарна защита. Оформеният междуетнически сблъсък обаче има освен политически и социалнопсихологически характер. Причината е, че проблемите при взаимното съжителство, проявявани в сфери уредени конституционно по неприеман от албанците начин, са обект на политически сблъсък в републиканските институции. За тях обаче се търсят практически, макар и често неузаконени решения в ежедневието и местното управление. Това нагнетява локалните сблъсъци в общините със смесено население, особено в райони с количествено албанско превъзходство, със силно напрежение и непримиримост.

Превръщането на национализма в печеливша карта по време на първите многопартийни избори е поведение, следвано и от македонските, и от албанските партии. Пряката последица в районите със смесено население е, че в стремежа си да докажат количественото си превъзходство и да овладеят изцяло общинското управление, албанци и македонци създават на места временни, но етнически еднородни изпълнителни съвети. Така в продължение на няколко месеца в Тетово и Гостивар съществуват паралелни общински структури[259]. Стремежът към доказване на превъзходство, а не на нормално всеобщо представителство, раздухва споровете за числеността на албанците в Р Македония и за начина, по който са назовавани от държавните институции и македонските политици.

Македонските албанци практически не участват в проведеното преброяване, като претендират, че са двойно повече от обявените 21%. Като силен аргумент в подкрепа на претенциите си те изтъкват, че от последния набор войници от Р Македония в ЮНА албанците са 44%[260]. Макар че този довод не е основателен при определяне на съответния дял в общата демографска картина на страната, той убедително сочи противопоставените тенденции в раждаемостта между албанци и македонци и нарастващата диспропорция в съотношенията между различните възрастови групи в съответната общност. Друг повод за про-

---

[259] Създаващото се напрежение е специално следено и в Белград и като възможен знак за развитието на усложняващите се събития в Косово. Вж. Borba, 17 апр.1991. Нарастващото напрежение и претенциите на македонските албанци, които поставят под съмнение официалните позиции за техния брой в СР Македония, е отразено в поредица статии в местния албански вестник „Флака е влазеримит".

[260] Flaka e vlazerimit, 12 май 1991.

тивопоставяне с официалните институции и правителството става нерядкото назоваване на албанците като „албанско малцинство“, вместо уставното и желаното от тях „албанска националност“[261].

Централна тема за противопоставяне става образованието, където албанските искания са за доминиращо обучение на албански език на всичките нива от началното до средното образование включително. Силни са и протестите срещу изискването в местните албански училища документацията (дневници, програми, отчети и т.н.) да се води на македонски език, като се подчертава, че до 1983 г. тя е била само на албански, а после е водена двуезично[262]. Протестира се, че за неспазване на новите изисквания на 170 учители от Тетово са наложени парични глоби[263]. Въпреки че през лятото правителството изразява съгласие документацията да бъде двуезична, албанските протести продължават, като по-неотстъпчива е НДП. Задълбочаващите се албански искания за ясно обособяване на отделни образователни сфери са донякъде парадоксален израз на стремеж към равноправие, защото практически водят до самосегрегация. Склонността на някои среди около председателя на републиката за отстъпки пред албанските искания са окачествени от министъра на образованието Д. Димитров като крачка към въвеждане на паралелни образователни системи. В знак на протест той заявява, че обмисля да подаде оставка, което и прави три месеца по-късно. Очевидно е, че наред със справедливите искания за обучение, което да осигури на албанските деца солидно познаване на собствения им език и култура, албанските партии използват състоянието на републиканската образователна система като инструмент за политическо обособяване на етническа основа.

Успоредно с поставянето на искания за разширена употреба на албанския език в образованието, местната администрация и основните политически институции, се настоява и за признаване на македонско гражданство на хилядите албанци, преселили се през последните години в републиката от Косово с аргумента, че албанците са автохтонното население на региона[264]. В същата тоналност са и призивите за връщане от Турция на изселилите се там между 1953 и 1961 г. албанци, още по-предизвикателно е настояването на албанците от района на Дебър за отваряне на границата към Албания – „за рушене на албанската стена“.

Тонът на противопоставянето, характерен за свикваните албански и македонски митинги става все по-остър, а футболните запалянковци отново влизат в ролята на глашатаи на крайния национализъм. През юни 1991 г. на футболен мач между скопския „Вардар“ и отбора на Прищина, съставен предимно от албанци, „комитите“ посрещат гостите с викове „Алах е боклук“[265]. От съ-

---

[261] Flaka e vlazerimit, 3 юни 1991; 21 юни 1991; 26 юни 1991; 3 юли 1991; 17 юли 1991; 24 юли 1991 и др.

[262] Flaka e vlazerimit, 12 май 1991.

[263] Политика, 6 юни 1991.

[264] Flaka e vlazerimit, 12 май 1991.

[265] На този случай се обръща внимание в сръбския печат. Вж. Политика, 22–28 юни 1991.

седна Албания, вече на политическо ниво и със спокоен език, но не по-малко предизвикателно спрямо целостта и самото съществуване на Р Македония, се предлага създаването на отделна република от всички албанци в Югославия[266]. Към разгорещените словесни сблъсъци в македонското събрание се прибавят и протестни албански бойкоти на неговата работа, а глобалната теза – отговор на обвиненията в нереалистичени искания, е, че политическата борба на албанците в Р Македония „не е за права, а за равноправие“[267].

В такава изострена политическа атмосфера се извършва подготовката за обявения референдум за независимост и бойкотирането му от македонските албанци не изненадва никого. Заинтересувани от цялостно решение на албанския въпрос в Югославия, а не от създаването на независима македонска държава, те не участват в държавните актове, определящи образа на държавата – преброяването и референдума, като си запазват формалното право да оспорват техните резултати. Референдумът е бойкотиран и от мнозинството сърби в Р. Македония, които възприемат отделянето на страната като заплаха срещу доскоро привилегированото им положение в републиката.

За разлика от тях останалите по-значителни малцинствени групи/„националности“ като турци и роми са по-скоро склонни да подкрепят замисляната промяна. При започналия югославски разпад създаването на независима държава е почти толкова приемливо за тях, колкото и за македонците, защото без да променя съществено маргиналното им място в обществения живот им дава малко по-големи шансове за участие в него. По-специфично е отношението на македонските власи. Официално те са едва няколко хиляди, макар че според неофициални оценки са неколкократно повече. Причината за това разминаване е във факта, че, претендирайки за древен произход, много от тях предпочитат да се отъждествяват с античните македонци и затова приемат лесно името, наложено с доктрината на македонизма. Обявявайки се за македонци тъкмо в нейния дух, те си осигуряват не само доказателство за лоялност към републиката, но и отличаващ ги исторически белег от местните българи и въобще от славянската маса. Силно представени в стопанския живот, в медиите, във влиятелни професии от сферата на културата и в политиката, те са настроени проюгославски и се отнасят към референдума по-скоро прагматично, като към средство за избягване на кървавия федерален разпад.

Засилването на масовата нагласа за положителен отговор на референдума е в синхрон със съобщенията за ожесточаването на военния сблъсък между ЮНА и хърватите около Вуковар и зачестилите погребения на македонски войници. Само два дни преди референдума в Щип е погребана десетата македонска жертва, а в неговото навечерие завършва и първата част от конференцията за Югославия в Хага. Усещането за предопределения разпад на федерацията прави агитацията за участие в референдума почти излишна. На Хагската кон-

[266] Цит. по: Бюлетин на Министерството на информацията на Р Македония, който се позовава на Ройтер (15 юли 1991).

[267] Flaka e vlazerimit, 3 юли 1991.

ференция участват Глигоров и Тупурковски и македонският председател умело рекламира предстоящото македонско решение като необходим и съзнателно забавен израз на македонската умереност. В своето десетминутно изказване той не само представя страната и собствената си политика като позитивен елемент от настъпващите промени чрез твърдението за полаганите „усилия на републиката да стане фактор на мира и стабилността на Балканите", но и прехвърля, в характерния си стил на меки укори към „недоброжелателите" отговорността за македонското бъдеще към иначе неназованите съседи. Внушавайки, че македонските проблеми идват отвън, той призовава протагонистите на съмнението в безусловната македонска правота „да покажат по-голяма готовност да приемат и почитат стандартите утвърдени от тази общност (ЕО, б.а. – А. Д.) като цяло и особено в областта на почитането на човешките права и правата на малцинствата"[268].

Така артикулирани, македонските проблеми успешно експлоатират не само исторически формирания образ на Македония като „ябълка на раздора", но и аморфната европейска представа за Р Македония като единствено коректно политическо решение на македонския въпрос. Внушението, че за разлика от съседите тъкмо в Скопие се спазват европейските норми обаче е парадоксално: то се гради единствено върху непознаването от европейците на генезиса на доктрината на македонизма, на утвърждаването ѝ като държавно наложен и охраняван идентификационен знак, а и на реалното македонско отношение към нейните вътрешни и външни критици. В случая най-потърпевши от пропагандно създавания образ на враг се оказват македонските граждани, които открито изразяват очакванията си за промяна на отношението към България, както и самата България. Докато напрежението между Скопие и Атина е мотивирано – извън съществуващите реални спорни въпроси след 1944 г. – от политически сблъсък на абстрактно символно ниво (име, знакови атрибути, незащитими претенции към античността), спорът с България е фундаментален. Той засяга доктрината на македонизма в нейната същност и рефлектира върху състоянието на македонската идентичност, върху цялостния местен прочит на историческото минало и официално налаганите представи за бъдещето на македонската държавност. Това обяснява поддържането на постоянно висок градус на несекващата антибългарска пропагандна кампания и превръщането на темата в средство за решаване на вътрешнополитически проблеми: като компенсаторен инструмент срещу нарастващите антисръбски настроения и срещу пропукването на превърнатите в идеен македонски монолит антибългарски митове и стереотипи, като оръдие за тяхната охрана и въобще като сигнал за голяма заплаха.

Докато за „левицата" и нейните медийни говорители антибългарската тема е част от трайно изповядвания държавен национализъм, а българското име се употребява дори само за обвинение срещу вътрешните политически противници[269], употребата на темата за македонските малцинства в съседните страни и

[268] Нова Македонија, 8 септ. 1991.

[269] В навечерието на първите многопартийни парламентарни избори е извършена

особено в Пиринска Македония е превърната в доказателство за патриотизъм и лоялност към републиката от всички политически формации. Критично-настъпателната тоналност на българската тема става част и от непосредствената подготовка на референдума. Дори само в седмицата преди провеждането му темата е ежедневно и разнообразно експлоатирана, а за удобен повод е използвано интервю на българския президент Жельо Желев. В него той дава първия международно насочен сигнал, – интервюто е за германски вестник – че не се съмнява в успеха на референдума и че след него Р Македония може да бъде призната от България като независима държава. Същевременно Желев напомня, че това не означава автоматично признаване на „македонската нация“ и нейните атрибути. Или иначе казано, без да се отрича правото на македонското население да определя своята идентичност, акцентът е поставен върху правото на България да оспорва начина, по който тази нация е формирана, както и претенцията към нея да признае този исторически процес като естествен и справедлив[270].

Независимо че изразената официална подкрепа за референдума е не само първа, единствена и затова политически особено важна, и въпреки че в международноправната практика се признават държави, а не нации, македонските медии и политици съсредоточават вниманието си само върху изразените резерви към постулатите на доктрината на македонизма. Опитът Скопие да монополизира правото на единствено правилна интерпретация на миналото проличава в бързата реакция на Глигоров. Той не се задоволява само да определи позицията на българския си колега като „противоречива“, но прекрачва границата на политическата коректност с обвинение в следване на „Санстефански сънища“ и „намеса във вътрешните работи“[271]. Намекнатото от македонския председател веднага е подхванато и развито от „експертите“ по темата с характерния за македонската публицистика иронично-вулгарен речник. Българската готовност да приеме съществуването на независима македонска държава веднага е обяснено със съществуването на „териториални претенции“[272], а първият демократично избран български президент, доскорошният дисидент Желев е наречен „бедния“и е нареден начело на поредица „вождове Жельо (Желев) , Слобо (Милошевич), Вук (Драшкович), Шешел , Мицотакис...“[273]. Така България и нейната политика изиграват по парадоксален начин двойна роля за успеха на референдума: чрез официалната си подкрепа тя стимулира увереността на реалистично мислещите македонски граждани, а чрез превръщането ѝ в пропагандно плашило – свъхактивността на екзалтирания македонски национализъм.

Темата за положението на „македонското малцинство“ в съседните страни е умело използвана както за разпалване на „националния дух“ в полза на

провокация от СКМ с разпространяването на листовки от името на ВМРО–ДПМНЕ на литературен български език. Това става повод за обвинение, че партията е български инструмент за унищожението на македонската държавност.

[270] Нова Македонија, 1 септ.1991. Интервюто е за вестник Die Deutsche zaitung.

[271] Нова Македонија, 3 септ.1991.

[272] Нова Македонија, 5 септ.1991.

[273] Нова Македонија, 6 септ.1991.

референдума, така и за международното утвърждаване на републиката скоро след неговото провеждане. Освен загрижените интонации на Глигоров на Хагската конференция за Югославия, представителите на Р Македония проявяват изключителна активност на свиканата през септември 1991 г. от КЕБС (ОССЕ) конференция за човешките права в Москва. Там страната успява да се възползва от двойнственото си положение на избрала независимостта формална членка на югославската федерация и поставя своите въпроси и в двете качества. Наред с официалната делегация, оглавена от вицепремиера Ристовски, активно участва и многолюдна неправителствена делегация, сформирани от представители на 14 различни формации от страната, диаспората и от „малцинства в съседните страни". На 19 септември 1991 г. по време на първото посещение на премиера Клюсев в София, където той получава цялостна подкрепа за македонската независимост, те организират в т.нар. Център за паралелни активности в Академията за обществени науки на СССР кръгла маса на тема „Положението на македонците в България, Гърция и Албания". Два дни по-късно провеждат и „Ден за македонската истина", съпроводен от две пресконференции. На него току-що обявилата се за независима държава Р Македония предявява претенции за държавнополитическа „защита" над „300 000 македонци в България, 400 000 – в Гърция и над 130 000 – в Албания"[274]. Целенасочено създаваната атмосфера на остра конфронтация с българските представители, чиито възражения са наречени с езика на пропагандата „върховистки провокации", е определена основателно от българския представител като „опит за отвличане на вниманието от Югославия и за препречване на българо-македонските отношения след посещението на Клюсев в София"[275].

Успехът на референдума е категоричен, вдъхновяващ и очакван. От 1 495 807, имащи право на глас македонски избиратели в него участват 75,75% (1 132 981). От тях **„за"** независима държава се изясняват 1 079 308 граждани или 72,16% от всички избиратели, а **„против"** 39 639 души или 2,65% от записаните в избирателните списъци. Невалиден е гласът на 13 648 от участвалите или 0,91% от избирателите[276]. Въпреки допусната минимална грешка в изчислението – общият сбор на участвалите би трябвало да е 75,72 % от всички участвали, както и разминаванията с публикуваните в медиите крайни резултати – успехът на референдума е безспорен. Според официоза „Нова Македония" са гласували 1 074 658 избиратели или 71,85% от всички избиратели, от които със **„за"** 1 021 880, т.е. 68,35%. Не са гласували 420 968 или 28,15% от избирателите[277].

---

[274] Нова Македонија, 20 септ.1991; Нова Македонија, 21 септ.1991; Нова Македонија, 28 септ.1991.

[275] Нова Македонија, 28 септ.1991.

[276] Цит. по Документи за државноста..., с. 50. Окончателните данни на Републиканската комисия за провеждане на референдума са публикувани на 18 септември 1991 г. в „Службен весник на СРМ", №.29/73.

[277] Нова Македонија, 11 септ.1991.

Тези данни изглеждат по-правдоподобни от обявения официален резултат, защото според него след пълния албански и частичния сръбски бойкот в референдума би трябвало да са участвали почти изцяло не само македонците, но и турците, и ромите. Разминаването с около 4% е смущаващо, но не променя цялостната картина. Тя сочи категорична подкрепа за политика, която би измъкнала републиката от опасния югославски вртоп, без да предрешава пълния разрив с една променена, трета Югославия. Постигнатият резултат показва още, че близо една трета от македонските граждани са противниците на държавната независимост, което предопределя част от бъдещите усложнения в македонския обществен живот.

Двусмисленият въпрос на референдума за независимост изиграва своята примиряваща политическа роля и му осигурява успех, но лишавайки вота от прозрачност и категоричност, задържа процеса на македонския катарзис във всички негови измерения, съпътстващи държавното обособяване – от ритъма на държавнополитическото структурно преустройство до преосмислянето на моделираните в югославския период идейни и нормативни ценности. Всъщност Р. Македония достига до състоянието на реална държавност след формално масов избор, но не и след продължително масово движение с ясна цел. Македонското решение за държавната независимост, извън категоричното желание на относително малка част от македонската общност за самостоятелно развитие, е взето под натиска на външни политически обстоятелства и този факт напомня начина на формиране на македонската държавност през 1944 г. Това състояние подсказва, че при преминаването си към държавна самостоятелност Р. Македония изживява криза на държавността, за лечението на която политическата система прибягва към добре познатото и проверено „лекарство“ – национализма.

Трудността придобитата държавна независимост да се превърне бързо в безусловен фактор за изграждане на нова македонска идентичност, в която югославският пласт да бъде лесно заличен, се потвърждава и от резултата на социологическо проучване за държавното бъдеще, обявено само дни след референдума. Според него 91,19 % от анкетираните са за „съюз на суверенните държави на Югославия, в който да влезе Македония“. При невъзможност страната да влезе в съюз с всички републики, 43,26% предпочитат да остане самостоятелна. По отношение на възможностите за евентуален съюз с някой друг от съседите, 56,22% не искат по-тесни връзки с никого от тях, а спрямо четирите непосредствени съседи предпочитанията са изразени така: за евентуален съюз със Сърбия – 16,56%, с Гърция – 10,88%, с Албания – 8,03% и с България – 7,77% от анкетираните[278].

Ако приемем, че проучването е изпълнено професионално коректно, то потвърждава силата на традиционните югонагласи и производните им стереотипи, сред които и отношение към съседите, но преди всичко – влиянието на задълбочаващата се югославска криза. Не може обаче да бъде изключена и упо-

[278] Анкетата е на сп.„Пулс“. Данните са цит. по Нова Македонија, 12 септ. 1991.

требата на анкетата за моделиране на обществените настроения в удобна за проюгославските сили посока, още повече, че премиерът по това време Клюсев споменава специално сп. „Пулс“ като свързано с КОС[279].

Нагласите от анкетата за възможно сближение с някой от съседите са доста близки до размислите на един македонски историк за държавното бъдеще, публикувани в деня на референдума. В статия, озаглавена „Македония и днешните балкански констелации“, са разгледани различни федеративни и конфедеративни варианти с македонско участие, сред тях и вариант за конфедерация с България. Той бил възможен, ако България „върне Пиринска Македония“, „признае Македонската православна църква“ и „в двете държави се позволи свободно национално изясняване“. Авторът се представя, естествено, като напълно убеден в правотата на официалната македонска интерпретация на миналото и настоящето на „македонския въпрос“, щом допуска вариант, който реално би създал условия за тяхната дискредитация. Този вариант обаче е само спомагателен и е представен по-скоро като доказателство за изчерпателна обективност. За автора по-подходяща („отговаря повече“) би била конфедерация с Гърция и Албания, защото „Македония ще се освободи от славянския синдром“, но „най-добра... е Балканска конфедерация“[280]. Всъщност позицията на автора е разбираема и относително коректна: бидейки като османист добър познавач на Балканите, той остава чужд на националистическата екзалтация и търси изхода в баланса на всички регионални интереси. Същевременно, като македонец с влашки произход, той вижда запазването на съвременната македонска идентичност главно чрез отъждествяване с античните македонци.

На 17 септември 1991 г. Събранието на Р Македония излиза с Декларация, с която „констатира“, че гражданите на страната са изразили „своята воля и са дали своя глас Република Македония да се конституира като „суверенна и самостоятелна държава Македония с право да влезе в бъдещ съюз на суверенни държави на Югославия“[281]. Документът е своеобразна заявка за признание чрез декларираната готовност Р Македония да „уважава общоприетите принципи на международните отношения“ и да обвърже „своя международноправен субективитет“ с „почитането на международните норми за отношенията между държавите“ и да го „основава върху пълното уважаване на принципите на териториалната цялост и суверенитет, ненамесата във вътрешните работи, затвърждаване на взаимното уважение и доверие и развитието на всестранно сътрудничество с всички земи и народи във взаимен интерес“[282].

От тази отправна точка Р Македония заявява, че е „жизнено заинтересувана за включване в интеграционните процеси в Европа, както и за по-голямо участие в билатералните и мултилатералните видове сътрудничество в региона“, на „принципа на неприкосновеност на границите“ и при липса на „териториални

---

[279] К љ у с е в, Н. Цит. съч., с. 116.

[280] Мнението е на проф. Александър Матковски. Вж. Република, 8 септ.1991.

[281] Документи за държавноста..., с. 51.

[282] Пак там, с.52.

претенции спрямо която и да било съседна страна". Разположило държавното бъдеще в защитаващата го рамка на общоприетите ценности и норми за междудържавно общуване, Събранието обаче не пропуска да постави нарочен акцент за защита на македонските интереси, който влиза в противоречие с принципа за ненамеса във вътрешните работи на съседите и фактически обезсмисля заявената готовност за добросъседски отношения и засилено регионално сътрудничество.

Отделен член от декларацията (чл. 5) е посветен изцяло на претенцията за съществуване на македонско малцинство в съседните страни: „Тръгвайки от уставната определеност за грижата за положението и правата на дяловете от македонския народ, който живее в съседните страни като национално малцинство, Република Македония ще продължи да води политика, която ще се опира върху международните норми и чиято основна цел и същност е признаването на основните човешки права и свободи, в тези рамки и на свободите и правата на македонците, които като национални малцинства живеят в съседните страни"[283]. От това обширно и стилистично грапаво изречение, в което пропагандното клише за живеещите в съседните страни македонски малцинства се повтаря два пъти, става ясно: че Скопие поставя собствения си устав над международноутвърдените норми за двустранно общуване, че говорейки за дялове от македонския народ приписва права на Р Македония върху цялата географска област Македония, че отъждествявайки собствената си идентичност с тази на мнозинството от жителите на цяла Македония деформира и фалшифицира етнокултурните и политическите процеси от миналото и обсебва чужда история. Този текст подсказва, че политическата класа в Р Македония възприема референдума като достигане до завършена („заокружена") държавност на републиката, но не смята за необходимо да променя нейния образ, цели и същност, формирани в комунистическа Югославия.

Независимост в сянката на ЮНА

Появявайки се в усложнена политическа обстановка с все още неясен край, поне от гледна точка на външните решения около югославския разпад, непризнатата Р Македония може да разчита реално само на нови съюзни комбинации в югославското политическо пространство и на международно съчувствие в ролята на жертва на непредизвикани от нея обстоятелства, заплашена и от външни неприятели. Изострянето на военния сблъсък между Сърбия/ЮНА и Хърватия ограничава до минимум надеждите за нов югославски съюз и акцентът е поставен върху собствената уязвимост и външните опасности като трайни проблеми. Възприет като елемент на държавната политика и превърнат в център на нейното медийно осигуряване, този националистически подход става характерен за първите стъпки на независимата държава. При сериозно променената етни-

[283] Пак там.

ческа характеристика на Егейска Македония и добрите международни позиции на Гърция, както и заради незначителността на „славянското“ население в Албания и необходимостта от съобразяване със собствения албански проблем, острието на македонския държавен национализъм остава насочено към България.

Македонската пропаганда определя България като основен противник не само по външнополитически съображения – в това отношение следването на линията, очертана от югославската политика, е очевидна – но най-вече заради идеологическите императиви на македонизма, задължен да охранява вътрешната национална хомогенност в променящото се регионално status-quo. Продължаващите масирани медийни атаки срещу „източния съсед“ не само поддържат висок националистическия градус около референдума, но и потвърждават, че при държавната самостоятелност доказаните експерти в антибългарската пропаганда няма да останат без работа.

В дните след референдума на преден план в медиите е изведена очакваната балканска среща за македонското държавно бъдеще и становището спрямо нея на премиера Клюсев. Въпреки ясните сигнали, че българското отношение към резултата от референдума е изцяло положително и че София не е решила дали ще участва в инициираната от Атина балканска среща по повод появата на новата си независима съседка, тамошният македонски кореспондент прави следния коментар: „От една страна, (българското държавно ръководство – б.а., А. Д.) създава впечатление в собствената и международната общественост, че ще поддържа демократичните процеси и че ще се отнася демократично, което е само маска, а от друга, не отстъпва нито една (крачка? – липсваща дума – б.а., А. Д.) от живковистката линия за побългаряване на македонския народ, непризнавайки го нито последния референдум като аргумент, който унищожава всички досегашни великобългарски тези за някаква мнима „българщина“ в Македония. Лавирането и около срещата в Атина, и около поддръжката на македонската държава този път са условени не само от националистически санстефански фикции, които се възобновяват в тези бурни времена на Балканите, но и от все по-широкия антисръбски фронт, който в България добива явно легитимитет“[284].

Стремежът на македонската публика да бъде внушавано, че българската политика е прикрито враждебна и опасна, е обвързан със специалното активизиране на ОМО „Илинден“ в дните след референдума. Раздразнението на автора от неспособността на направляваната от Скопие македонистка организация да придобие забележимо обществено присъствие и негативното отношение към нея на българските власти го прави не само агресивен към българската политика, но и неадекватен на политическата ситуация в собствената си страна. В момент, когато македонските държавни институции официално се разграничават от действията на сръбското ръководство в Хърватия, той непредпазливо изра-

[284] Нова Македонија, 15 септ.1991. По това време кореспондент е Г.Аяновски, а скоро след него в София е изпратен и Вл.Тулевски. Всъщност като кореспонденти в София са изпращани представители на „тежката артилерия“ на македонската политическа журналистика, като повечето от тях по правило вече са заемали, или ще заемат след завръщането си, ръководни позиции в основните македонски медии.

зява собственото си безпокойство от антисръбските настроения в България, т.е. от масовото неодобрение на политиката на Милошевич и разгарянето на сръбския национализъм. Премерен отговор тъкмо на страха от изтъняващата връзка между Белград и Скопие дава президентът Желев, напомняйки, че щом Европа се занимава с югославските проблеми, това трябва да правят и Балканите, но не единствено Милошевич[285].

Цитираната публикация е в навечерието на посещението на македонския премиер Клюсев в София – там той пристига от Букурещ – и акцентите ѝ не могат да бъдат тълкувани иначе, освен като част от усилията на антибългарските среди да се попречи на установяването на нормални междудържавни контакти. Това посещение става на фона на проваленото от неотстъпчивостта на Милошевич поредно заседание на Хагската конференция за Югославия и на оповестената покана за балканска среща в Атина. Всъщност българското държавно ръководство вече е взело решение македонските проблеми да не се разискват в балкански формат без македонско участие, което е и първият случай на реална политическа подкрепа за македонската държавна самостоятелност[286].

Опасенията на просръбските сили, че при създадените обстоятелства част от антибългарските пропагандни митове могат да рухнат още по време на правителственото посещение в София, са съпроводени от конкретни медийни действия. В скопските медии се внушава, че Клюсев е „българофил", който „продава Р Македония на България", организирана е и цяла хумористична програма на тази тема. В същото време, когато „левицата" се опитва да бламира не само неудобния за нея министър на вътрешните работи Миалков и самия премиер, но и да „събори" правителството и когато в Москва се предизвикват скандали с всички съседи, освен със Сърбия/Югославия, фактически се внушава, публично или чрез слухове, страх от безперспективност на македонското самостоятелно бъдеще[287]. Дори срещата на Клюсев в югославското посолство с представители на непризнаваната в София ОМО „Илинден" – един достатъчно предизвикателен и нетактичен акт спрямо страна, от която се очаква подкрепа – не променя подозрителните оценки за посещението. Македонското радио дори прокарва коментар, озаглавен „На Македония не ѝ е потребен патронат", в който на България се приписва противоречащ на фактите стремеж към доминация над Р Македония и се внушава опасност дори само от поддържане на двустранни отношения[288]. Все в духа на традиционния антибългаризъм и въпреки

---

[285] Нова Македонија, 16 септ. 1991. Кореспондентът съобщава за интервю на Ж.Желев за БНТ, в което той обяснява ясно българската позиция спрямо Р. Македония, като се спира и на нейните претенции към България.

[286] Като сътрудник на президента Желев по регионалните външнополитическите въпроси и специално по проблема „Македония" имам не само преки наблюдения, но и лична роля при вземането на решение за неучастие в проектираната атинска среща. Тук ще спомена само, че това бе лесно взето решение.

[287] К ль у с е в, Н. Цит. съч., с.143.

[288] Цит. по: Нова Македонија, 22 септ. 1991.

демонстрираната от българската страна подкрепа за македонската самостоятелност президентът Желев отново е обвинен в „живковизъм", „тоталитаризъм" и „шовинизъм", а нежеланието за развитие на отношенията с България е изразено с призива „Европа най-накрая да се занимае с онова, което се случва в България с човешките права на малцинствата"[289].

В рязко засилената по това време активност на КОС за дискредитиране на държавната независимост и нейните истински творци антибългарската тема се вписва естествено и особено активно. Почти всяко вътрешнополитическо събитие се разглежда, както и преди, през „българската" призма на съответния коментатор, но в този период основното внушение е, че България е враг на македонската държавност. Предстоящото приемане на нова македонска конституция, съответстваща на променения държавен статус, е коментирано така: „...същите сили извън Македония, които обезумяха и с невиждани кампании се противопоставиха на македонското отделяне (от Югославия – б.а., А. Д.), на нейната Декларация за суверенитет, на народния референдум, сега правят всичко възможно да попречат и отложат приемането на новия устав. Кои са тези сили не трябва да се обяснява, защото обществото е достатъчно информирано с какви атаки настъпва най-голямата част от сръбския печат, какви интриги се плетат в съседна Гърция, как се манипулира и спекулира в София с третирането на македонската самостоятелност и с характера на македонския народ, на който се оспорва националната идентичност, как се замисля в Тирана формирането на държава на всички албанци в Югославия... Очевидно конституционната промоция на македонския суверенитет и самостоятелност нарушава някои техни политически стратегии и им отнема възможността за по-нататъшни манипулации"[290].

От лансираната теза обаче е очевидно, че единствено България не би могла да има нещо против македонската самостоятелност, което скоро става международноправен факт. И че обвиненията към нея са само маскировка на раздразнението, предизвиквано в новата обстановка, от създавания нов формат на двустранни взаимоотношения, вече лишаващи македонизма от отъждествяване с интересите на Югославия. Въпреки че обявяването на македонската независимост полага формално историческото начало на реалната македонска държавност, датите 8 и 17 септември 1991 г. само обозначават навлизането на страната в преходната фаза, довела до нейното фактическо излизане от сръбската орбита. Показателно за това състояние на декларирана, но не и осигурена самостоятелност, е сръбското отношение към македонския референдум. Освен чрез отхвърлянето му от местното сръбско малцинство и чрез официално изразяваното в Белград неодобрение към случващото се в Р Македония, това отношение е донякъде хармонично илюстрирано и от представите за македонското бъдеще на радикалните националистически кръгове, и от масовия скептицизъм към смисъла от разпадането на Югославия.

---

[289] Нова Македонија, 22 септ.1991. Кореспонденция на Вл. Тулевски.

[290] Нова Македонија, 10 ноем.1991. Кореспонденция на Г. Аяновски.

В първия случай Шешел прокарва идея за „редуцирана Югославия, без Словения и нащърбената Хърватия, с пет федерални единици: Сърбия със Славония, Босна и Херцеговина, Черна гора, Македония и Сръбска Крайна." На забележката, че Р Македония е пред обявяване на независимост, лидерът на сръбските радикали отговаря: „Македония е Сърбия и ние няма да се съгласим с тяхната независимост."[291] В другия случай вече няколко дни след референдума и в защита на същността на федеративния принцип един белградски коментар ще посочи в далеч по-спокоен тон слабите места на всички югорепубликии: „Илюзията, че излизането от Югославия ще означи влизането в рая, а не на Балканите и в Европа, вероятно ще платим с още много невинни жертви". Като предвижда, че в най-добрия случай всички ще се окажат „на балканския ветрилник, фрустрирани, такива, каквито са", авторът предвижда изпитания за всяка от републиките: „Сърбите да проверят колко наистина струват в балканските и европейските сравнения. Хърватите да проверят още веднъж дали ще се чувстват по-добре сред онези, от които неведнъж бягаха. Словенците да потвърдят колко струва самобитността им на някой друг пазар. Македонците да утвърдят дали имат и държава и нация, или само едното, или нищо... "[292]

Непосредствено след референдума непризнатата държава е изправена пред задължението да неутрализира не само вътрешните си опоненти, но и заплахата от присъствието на нейна територия на югославската Трета армия. Употребата на ЮНА като инструмент за налагане на сръбския план за югославското бъдеще я превръща не само в институция, съхраняваща силово федералните връзки чрез властта си над македонските войници и офицери, но и в политически фактор за ерозия на новопридобития независим статус на Р Македония. Мнозинството от македонския генералитет и офицерския корпус остава лоялно към югославската армия, а сътрудници на нейната разузнавателна служба се оказват македонци от всички сфери и равнища на обществения живот. Сред тях са политици, журналисти, стопански ръководители, служители в републиканските институции в силовите структури и сигурността, фигури от научните и образователните институции – една значителна група от явни и скрити противници на държавната самостоятелност[293].

Двусмислеността на ситуацията, в която попада Р Македония, е ясно изразена от становището на парламента относно взаимоотношенията на държавата с ЮНА, взето на същото заседание, на което е официализиран политически резултатът от референдума за независимост. В него не се поставя под съмнение обвързаността между Белград и Скопие и продължаващото присъствие на Трета югославска армия в „Трета армейска област", макар че вече категорично се

---

[291] Интервю на В. Шешел за италианския вестник „La Republika", 4 септ. 1991.

[292] НИН, 13 септ. 1991.

[293] В бележките си за това време, отлично информиран човек като Клюсев е категоричен, че македонското общество е цялостно и дълбоко обхванато от югославските служби. Вж. К ль у с е в, Н. Цит. съч., с. 23, 53, 56–57, 116–117, 137–143, 144–146.

настоява за промяна в отношенията на републиката с ЮНА. Събранието иска: „Да не се изпращат рекрути... в ЮНА, докато в Югославия не престане войната и не се установи мир", войниците, които служат извън републиката да бъдат върнати на служба от Р. Македония, местните резервисти да не бъдат свиквани на обучение и за други активности, докато не завърши войната, а през това време цялата военната документация за тях да остане под отговорностите на републиканските органи. Решено е с това становище да бъдат запознати не само международните институции, но и всички федерални институции на властта[294].

Извършеният на 3 октомври 1991 г. от представителите на Сърбия и Черна гора апаратен преврат в югославското председателство – подкрепен от ЮНА, който обезсмисля позицията на Месич и самото съществуване на балансиращата различните републикански интереси институция, ускорява процеса на отдалечаване на Р Македония от федералните институции и втвърдява отношението на нейната власт към заплашителното поведение на югославската армия[295]. Още на следващия ден Събранието на Р Македония приема документ, с който осъжда пуча в Белград и заявява, че „ще брани своя суверенитет и териториална цялост" срещу „разширяването на войната... и нелегалните действия на четиримата членове на Председателството на ФРЮ и армейския връх"[296]. Макар че искането за незабавно връщане на македонските войници в републиката – ако военните действия в Хърватия продължат – формално потвърждава съюзната обвързаност на страната, общото звучене на документа подсказва, че нараства готовността за официализиране на решението за независимост.

Проявяваната нерешителност от страна на властите за окончателна раздяла с Югославия, продължаващото придържане към икономическия модел на Маркович и постоянно блокираното обновление на основните институции и на законодателството засилват нежеланието на ВМРО–ДПМНЕ да споделя формално отговорността за управлението на страната. На 22 октомври 1991 г. подпредседателят Георгиевски информира председателя на републиката Глигоров и парламентарния шеф Андов, че подава оставка, като настоява за възможност да обясни решението си пред Събранието. Това той успява да направи едва на 5 декември 1991 г., като на същото заседание оставки подават и подпредседателят на събранието Др. Арсов (ВМРО–ДПМНЕ) и министърът на образованието Д. Димитров.

Георгиевски обяснява оставката си с несъгласие спрямо „отношението към изграждане на демокрацията досега в Македония... и отношението към отделянето („осамостояването"), отбраната и общото състояние днес в Югославия,

---

[294] Документи за државноста..., с. 54.

[295] Тъй като в Председателството са представени и пряко контролираните от Сърбия представители на автономните области – Войводина и Косово, се стига до налагане на нейната гледна точка за югославските събития. Подкрепяни от ЮНА, четиримата сръбски представители искат фактически поставянето на Югославия под сръбски контрол.

[296] Пак там, с. 56.

също към войната в Югославия и Македония". Всъщност в края на своето изказване той допълва: „Вие казвате, че сме избрали най-добрия път, най-мъдрото и най-разумното решение, но аз няма да се съглася с това и, впрочем, това е главната причина за моята оставка. Смятам, че Македония избра един от най-лошите пътища за градене на своята самостоятелност. Резултатите ще се видят много бързо."[297] Обобщавайки цялостната ситуация в страната, Георгиевски я характеризира така: „власта неокомунизма" и за първите „десет месеца... нищо не е поместено от своето място".

В същата тоналност са и аргументите на Арсов, който обвинява „т.нар.ляв блок в парламента с неокомунистически знак" в цялостно блокиране на реформите „във всички сфери на живота" и в неприемлив стил на работа[298]. Димитров от своя страна поставя само привидно акцента върху взетите противоконституционни решения в сферата на образованието и подхранващи албанския сепаратизъм, за да потърси причината в трайните последици от комунистическия тип мислене и управление. „На изхода от тоталитаризма, интериоризиран в манталитет, ни е необходима афирмация на културата на правната държава като алтернатива на извънинституционалния натиск или на личната власт". Макар и в добри отношения с премиера Клюсев, министърът на образованието – една от малкото публични фигури в Р Македония с неоспорван висок граждански и морален авторитет – подава отдавна заявената си оставка като предупреждение, че малодушната политика може да компрометира не само държавната независимост, но и македонското бъдеще[299].

Като приоритет пред републиканските институции е поставено приемането на подготвяния от дълго време нов македонски устав, което става на 17 ноември 1991 г. Според него Р Македония „е конституирана като национална държава на македонския народ, в която се осигурява цялостна гражданска равноправност и трайно съжителство на македонския народ с албанците, турците, власите, ромите и другите националности, живеещи в Р Македония, с цел „да се конституира като суверенна и самостоятелна, и като гражданска и демократична държава"[300]. Приет е и уставен закон за провеждане на конституцията, който предвижда приемането в шестмесечен срок и на закон за държавните символи: герб, знаме и химн. Дотогава обаче се запазва старата символика от 1974 г.[301]. Укрепила формално своя нов статус чрез приемането на правила, управляващи цялостния държавен живот, Р Македония обявява тържествено своята независимост на 20 ноември 1991 г.[302].

---

[297] Г е о р г и е в с к и, Л. Остваруванье на..., с. 83, 93.

[298] Цит. по: Ц и к о в, Ст. Цит. съч., 109–111.

[299] Пак там, с.113. Димитров доказва с оставката си, че четири месеца след статията му „Македония чака на сляп коловоз" и въпреки обявената независимост не вижда същинска промяна в държавната политика.

[300] Конституция, преамбюл. – В: Документи за државноста..., с. 61.

[301] Пак там, с.101.

[302] В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., с. 365.

Противопоставянето между активните привърженици на македонската независимост и намиращата се на македонска територия югославска армия се изостря във времето около референдума, но достига своята кулминация в периода на политическото утвърждаване на неговия резултат. Лишени от сигурна защита срещу заплахата от физическо отстраняване, водещите фигури във ВМРО–ДПМНЕ и някои членове на правителството, между които и премиерът Клюсев, нощуват често извън собствените си домове, охранявани от доверени хора[303]. В Скопие се нагнетява тревожната атмосфера на страх от възможен военен преврат, сигналите за чиято подготовка водят към командването на армейската област.

Намеренията за отстраняване на „сецесионисткото" македонско правителство вероятно не са документирани или поне засега липсват директни писмени доказателства за подготвяно въвличане на Р Македония в силова схема за запазване на сръбските интереси. Съществуват обаче категорични и документирани спомени на някои от заплашените политически фигури, чиято отлична информираност и коректност не може да бъде поставяна под съмнение. Показателен не само за вътрешномакедонското политическо противопоставяне около разхлабващата се връзка с Белград, но и за целенасочения опит за парализиране на правителството, е и парламентарният опит за отстраняване на неудобния министър на вътрешните работи Миалков, тъкмо по време на посещението на премиера в София. ВМРО–ДПМНЕ реагира на целенасочената кампания срещу Миалков с нарочна декларация, която директно обвързва действията на СДСМ и СРС–ЛП с враждебното сръбско отношение към заявената македонска промяна: „Надяваме се че техните акции за сваляне на властта в Македония случайно съвпадат с най-новото изказване на г-н Шешел, че ще свалят властта две седмици след референдума". Министър Миалков оцелява срещу парламентарните атаки на 18 септември 1991 г., но загива след три месеца (19 декември) в автомобилна катастрофа на сръбска територия, някъде между Буяновец и Враня. Обстоятелствата около катастрофата, отстранила от правителството един от най-ентусиазираните радетели за македонската независимост, остават недоизяснени. Известно е, че подложен на натиск за оставка и от председателя Глигоров, министърът заминава на спешно насрочена му среща с федералния министър на вътрешните работи в Белград[304].

Министър-председателят Клюсев не само обръща в спомените си специално внимание на заговорническите действия срещу оглавяваното от него правителство, но дори споменава конкретни ситуации и имена на въвлечените в тях, за които изглежда е имал служебна информация. Освен случаите на активно сътрудничество на КОС от македонски политици, полицаи и „борци-антифашисти", той споменава за специално заседание на висши офицери от Трета ар-

[303] К љ у с е в, Н. Цит. съч., 134–137.

[304] Република, 20, 21, 22 дек. 1991. По това време министър на вътрешните работи на Югославия е ген. Петар Грачанин.

мейска област, на което е обсъждано физическото отстраняване на премиера и „ликвидирането на всички... които работят за отцепването на Македония от Югославия“[305]. Още по-директен е македонският генерал Арсовски, който обвинява командващия Трета армейска област генерал-полковник Куканяц като вдъхновител на военен преврат, организиран при това от македонските военни. Според Арсовски поръчението било поднесено така: „Заключихме, че е дошло времето и вие, македонските генерали, да си върнете дълга към Югославия. Ето, давам ви две-три бригади да свалите правителството на Македония и да я върнете в рамките на Югославия“[306].

Тезата за замислян, но неосъществен военен преврат обаче не е много убедителна. Ако Арсовски е отказал да се противопостави на правителството, готови да го направят македонски генерали и офицери е имало достатъчно. Още повече, че властите не са разполагали с реална сила, способна да се противопостави на армейските части. А и в началото на ноември отделни поделения започват да напускат гарнизоните си на път за Сърбия с цялото въоръжение[307].

Командването на ЮНА и конкретно на Трета армейска област вероятно е искало действително бърз политически обрат в Р Македония, при това осъществен като вътрешно дело, но без предизвикването на масови вълнения и създаване на ново огнище на напрежение в югославски формат, за което отговорността в международен план отново да понесе Сърбия. В емоционално възбуденото от обявената независимост македонско общество, или поне сред подкрепящите ВМРО–ДПМНЕ, запазването на реда и спокойствието след подобна силова промяна на властта обаче е изглеждало, най-вероятно, невъзможно.

Сръбското ръководство и подкрепящото го командване на ЮНА са разчитали много повече на солидно политическо партньорство от проюгославски настроените македонски депутати и особено от самия председател Глигоров. Затова е създадена странна практика на паралелни взаимоотношения между армейското командване и македонските власти: федералният военен министър ген. Кадиевич поддържа контакти с Глигоров, а премиерът Клюсев е ограничаван, в противоречие с нормалната практика за общуване на съюзната и републиканската изпълнителна власт, до контакти с командващия третата военна област ген. Куканяц.

Отношенията между Белград и Скопие се изострят допълнително във връзка с подготвяния бюджет на ЮНА, след като на заседание на югославското правителство Клюсев се противопоставя на военния бюджет за 1992 г. като „много висок“ и неадекватен на интересите на Р Македония. Скоро след това е поканен на официален обяд в Скопие от председателя Глигоров в чест на гостуващия федерален военен министър. Фактът, че премиерът не е бил предварително уведомен за това посещение е показателен сам по себе си, но не по-малко учудващо

---

[305] К л ъ у с е в, Н. Цит. съч., с. 137.

[306] А р с о в с к и, М. Хроника на един неизбежен разпад. Скопје, 1995; Вж. К л ъ у с е в, Н. Цит. съч., 144–145.

[307] Нова Македонија, 1 ноем. 1991.

е, че при създадените обстоятелства от Р Македония е искано да продължи да дава около 6% от бюджета, докато разквартируваната на нейна територия армия се снабдява с местни производства на стойност само за около 1–2%[308].

Свидетелство за неясните контакти на най-високо ниво между Белград и Скопие е интервю на Георгиевски вече от началото на януари 1992 г. В него той съобщава за наскоро проведена в Охрид тайна среща между Глигоров, Милошевич и представители на армейския връх, охранявана от части на съюзната полиция и ЮНА. Единствената „изтекла" информация била, че опасност от „южен фронт" няма и лидерът на най-голямата парламентарна партия е принуден да зададе публично въпроса: „какви са отстъпките?"[309].

Материалната цена на тайната договореност става ясна твърде скоро, а за политическата не са били необходими големи догадки: Р Македония е трябвало да бъде спокоен тил на воюващата остатъчна Югославия и да чака резултата от нейната военна авантюра. Впрочем на 8 януари хеликоптер на ЕО с наблюдатели е свален от югославски военни. Загиват петима души и военният министър ген. Кадиевич подава оставка[310].

На фона на ожесточаващия се конфликт с Хърватия и на изостряща се обстановка в ориентираната също към независимост Босна и Херцеговина, както и на международната изолация, в която изпада Милошевич, неговата цел в индиректно контролираната южна република изглежда е била ограничена до поддържане на ерозиращо властта напрежение, до сплашване на „сецесионистите" и подхранване на масово недоверие в самостоятелното македонско съществуване. Самата идея за държавна независимост в сянката на ЮНА е внушавала във все още подвластната на югокомунистическата митология Р Македония несигурност и безперспективност. При създадената в страната обстановка на остри противопоставяния за нейното бъдеще, но не и около нейната идейно-политически оцветена идентичност, стратезите на югоконсерватизма са разчитали изглежда повече на мощната си „пета колона", отколкото на незначителния фактор „сръбско малцинство"; повече на ефективността на действащите удобни митове, отколкото на аргументи, оправдаващи употребата на исторически компрометираната във Вардарска Македония сръбска военна сила. Или директно казано, решение за насилствено прекъсване на македонския път към държавната независимост след референдума е по-вероятно да не е било взето.

Погледнато в общ план, в Р Македония се оформят четири основни групи с възможности за пряко въздействие върху политическия живот: на антисръбски/антиюгославски ориентирания „национален блок", на привържениците на утвърдения титовистки югославски модел, на македонските албанци и на адептите на просръбския югославизъм. Първата група разчита в официалните институции на депутатите от ВМРО–ДПМНЕ и на национално определената част от правителството, начело с премиера Клюсев. Втората група, съставена от

---

[308] К л ъ с е в, Н. Цит. съч., 147–150.

[309] Република, 9 ян. 1992.

[310] K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., с. 49.

резервираните към настъплението на крайния сръбски национализъм членове на всички произлезли от СКМ партии, има силно институционално представителство и се обединява около председателя Глигоров. Албанският политически блок остава съсредотен върху собствените си интереси, които съвпадат частично с политиката на бавно и предпазливо обособяване, налагана от проюгославската група. Четвъртата група също е представена във всички републикански институции, но зависима силно от хода на събитията извън Р. Македония, предпочита да действа в сянката на втората.

Започналото ускоряване на югославския разпад и задълбочаващата се изолация на Сърбия намаляват до минимум възможността за проюгославски комбинации и осигуряват в държавните институции надмощие на официално прокламираната линия на отстояване на македонския суверенитет и самостоятелност. При приемането на най-важните парламентарни документи е постигнато временно съгласие, но то е конюнктурно, нетрайно и силно противоречиво. Пример за защитна реакция срещу евентуалната сръбска заплаха е текст в преамбюла на новоприетия устав, където са споменати като националности само албанците, турците, власите и ромите, а сърбите са наредени сред анонимните други. Чрез този текст е направен официален опит за осуетяване на възможна сръбска агресия с вече употребения от Милошевич мотив за защита на сръбския народ, както и да се парират сръбските исторически претенции към Вардарска Македония.

Сложността на създадената ситуация проличава от разнородното парламентарно отношение към приеманите основни документи. Албанците и турците например, които иначе подкрепят всяко становище за прекъсване на връзката между републиката и ЮНА, протестират срещу отреденото им в преамбюла „второстепенно“ място в „националната държава на македонския народ“. Проюгославски настроените поддържници на македонската самостоятелност пък целенасочено забавят цялостното преустройство на страната, давайки шанс не само на собствените си надежди за създаване на трета Югославия, но и на подривните намерения на просръбските сили.

Към края на 1991 г. ходът на събитията в Югославия ясно показва илюзорността на надеждата за съхраняване на федералната държава в нейния познат следвоенен формат. Процесът на непреодолим разпад може да бъде доловен и от настъпващите промени във всеки пореден текст на декларациите и споразуменията за решаване на югославската криза, подготвяни от Конференцията за Югославия в Хага. Само между 18 октомври и 1 ноември 1991 г. те са четири, като тезата за съхраняването на Югославия е сведена постепенно до възможност за обединение на желаещите. Този документ е отхвърлен от Сърбия и Черна гора и техните четирима представители в югославското председателство като противоречащ на отстоявания от тях принцип за „самоопределение на народите“ и е определен от Милошевич като „ултиматум“ на Европейската общност[311].

---

[311] Пак там, с. 45.

През ноември 1991 г. обединената западна позиция срещу ръководената от него политика на общия сръбски блок в Югославия се втвърдява чрез вземането на поредица от рестриктивни решения: за въвеждане на санкции срещу Югославия, последвано и от правителството на САЩ[312]; за осъждане на агресията на ЮНА в Хърватия[313]; за икономически санции само срещу Сърбия и Черна гора[314]; за признаване на независимостта на всички югославски републики, които приемат до 23 декември с.г. Декларацията за критериите за признаване на нови държави в Източна Европа и СССР[315].

На 16 декември 1991 г. Европейската общност излиза с обща декларация за насоките за признаване на нови държави в Източна Европа и Съветския съюз. В нея са посочени основните принципи, които новите държави трябва да приемат, за да получат признание. Сред първите от тях са: „почитане... на господството на закона, демокрацията и човешките права", „гаранции за правата на етническите и националните групи и малцинствата", „зачитане неприкосновеността на всички граници, които може да се променят само с миролюбиви средства и общ договор"[316]. Към случващото се в Югославия е ориентирана друга декларация на ЕО от същия ден, в която се конкретизира решението за признаване на всички републики на 15 януари 1992 г., ако изпълняват определените условия и ако потвърдят до 23 декември с.г. желанието си за независимост и готовността да следват утвърдените приницини[317]. При тези обстоятелства на 19 декември1991 г. Събранието на Р Македония приема Декларация за международно признаване на Р Македония като суверенна и независима държава, в която декларира готовността си да следва утвърдените критерии[318].

Междувременно европейското желание за изпращане на мироопазващи сили на ООН в Югославия – идея, лансирана първо от Германия (21 септември 1991 г.) – е възприето и на 27 ноември 1991 г. е приета съответната резолюция 721 на Съвета за сигурност на ООН[319]. Въпреки че изпращането им е обвързано с все още неосъщественото прекратяване на военните действия, на 15 декември 1991 г. е взето решение на Съвета за сигурност за изпращане на група цивилни и военни специалисти, които на място да подготвят условия за изпращането на „сини каски"[320]. То е конкретизирано на 8 януари 1992 г. и с последователното развитие на международните ангажименти за решаване на югославската криза

---

[312] Решение на основания в Рим на 7–8 ноември 1991 г. Съвет на НАТО за сътрудничество със страните от Източна Европа.

[313] Решение на ЕО от 12 ноември 1991 г. на заседание в Нордвик.

[314] Решение на Съвета на министрите на ЕО от 2 декември 1991 г.

[315] Приета на 16 декември 1991 г. от Съвета на министрите на ЕО и нежелана от Сърбия и Черна гора. Като дата за международното им признаване е определен 15 януари 1992 г.

[316] Цит. по Документи за държавноста..., с. 139.

[317] Пак там, с. 141.

[318] Пак там, с. 143.

[319] K o v a č e v i ć, Sl., P. D a j i ć. Цит. съч., с. 46.

[320] Пак там.

се стига до решаващото за бъдещето на Югославия от международноправна гледна точка становище на т.нар. Комисия „Бадентер“ (Арбитражна комисия на Конференцията за Югославия). Според нейното решение от 15 януари условията за признаване са изпълнени от Словения и Р Македония, която обаче остава непризната от ЕО заради възраженията на Гърция относно нейното име.

Всъщност официалното признание за югославския разпад вече се е случило: след като Месич напуска председателството в началото на декември, на 20 декември 1991 г. председателят на федералното правителство Маркович подава оставка в знак на протест срещу формирания държавен бюджет, наричайки го „военен бюджет“. С очакваното оттегляне на двамата хървати, особено на премиера Маркович, приеман в Европа като гарант за съюзната цялост, е сложен край на дългата управленска агония на Югославия[321]. Междувременно отношенията между ЕО, от една страна, и Сърбия и Черна гора, от друга, навлизат в предопределено изостряне, след като те отхвърлят предложените европейски критерии за признаване на държавите[322]. Германия, страната която първа между членките на ЕО предвижда необратимостта на югославския разпад и настоява за своевременни европейски решения в подкрепа на отделящите се републики, отново първа защитава смисъла на приетата Декларация за критериите: на 23 декември 1991 г. тя признава Словения и Хърватия като независими държави.

Арбитражната комисия е готова със становището си още на 10 януари 1992 г., но иска от македонската страна допълнителна информация, отнасяща се главно до отказ от враждебна пропаганда срещу Гърция и въобще до въздържане от „всякаква неприятелска пропаганда, насочена против някоя друга държава“[323]. На 15 януари 1992 г. е обявено, че приелата всички изисквания Р Македония отговаря на критериите за признаване като независима държава. Решението на комисията „Бадентер” обаче е атакувано от Гърция и страните от ЕО приемат като политически готови за признаване само Словения и частично Хърватия.

Първо международно признание: България и Р Македония

Това, което страните от Европейската общност отлагат от солидарност с Гърция, заради задействането на историческия стереотип за Македония като политически несигурно пространство, или просто заради двусмислените сиг-

---

[321] Пак там, с. 48.

[322] Това става на 18 декември 1991 г. с аргумент, че европейското предложение е противоуставно и е покушение срещу Югославия като единен международноправен субект. Потърсена е защита от ООН за целостта и суверенитета на Югославия, а от Арбитражната комисия на Конференцията за Югославия – за подкрепа на правото на сърбите в Хърватия и Босна и Херцеговина на самоопределение в случай на отделянето им от Югославия. Пак там, с. 47.

[323] Известие на Арбитражната комисия на ЕО, част за Р Македония. – Цит. по :Документи за държавноста..., 152–157.

нали, идващи от Скопие, е направено от България. На 15 януари 1992 г., веднага след обявяването на решението на Арбитражната комисия, България признава четирите републики, пожелали независимост: Словения, Хърватия, Р Македония и Босна и Херцеговина. Даден е ясен сигнал, ориентиран главно към Запада, че от София югославският разпад изглежда необратим и че обмисляните в международните институции стабилизиращи мерки трябва да бъдат насочени към всички напускащи федерацията републики.

Първият акт на признаване на Р Македония като независима държава, точно по време на първото голямо външнополитическо поражение понесено от политиката на Милошевич, е сред решаващите събития за македонското държавно бъдеще. Направено тъкмо от България, то сякаш обвързва символично политика и история, минало, настояще и бъдеще, и затова настоява за преоценка и промяна **към** и **в** засегнатия тематичен периметър на традиционни нагласи, на митове и стереотипи, на вече обезсмислени схеми и инерционни практики. От тази гледна точка българското признаване на Р Македония е политически сигнал с няколко значения, независимо дали всички те са замислени политически своевременно или се появяват като следствие от радикалното пренареждане на регионалната политическа география.

Първата група от тези значения е насочена към утвърждаване на новия македонски държавен статус и смислово може да бъде означена като **защита** и **подкрепа**. Признаването на една държава от друга е по условие политически и международноправен акт с предимно билатерално значение, въздействащо положително върху бъдещите двустранни отношения. Ако то обаче е първо, направено е в драматичен период от съществуването на признатата страна и за известно време е единствено, значението му за тази страна се усилва от неговия неизбежен стабилизиращ ефект.

В македонския случай този ефект се проявява в две посоки. Първата води към неутрализиране на вътрешнополитическото напрежение, подхранвано от очакванията за интервенция на ЮНА, а по този начин и за респектиране на нейните вътрешни партизани. Втората насоченост на ефекта от признаването създава пред евентуалния носител на агресия международноправна пречка, предупреждаваща го за възможни регионални усложнения извън югославската рамка. Въпреки че възможността за интервенция на ЮНА срещу македонската независимост в началото на 1992 г. е повече политическа прогноза с относително ниска степен на вероятност, признаването на Р Македония се превръща в превантивен фактор срещу възможното ѝ въвличане в пространството на силово налагане на сръбския вариант за съхраняване на федерацията. Така българското признание се превръща в защитен фактор за македонската независимост и за нейното вътрешнополитическо укрепване. С подкрепата си България неизбежно се превръща в символичен гарант за правомерността на започнатия процес и, откривайки процедурата по международното признаване на Р Македония, допринася за нейното възприемане като реален международноправен субект.

Признаването на Р Македония изпраща същевременно ясни сигнали и към македонското обществено мнение, като се превръща в коректив на официално налаганите в Скопие пропагандни тези за негативно българско отношение към страната. Актът на признаването опровергава по най-категоричен начин внушенията, че България е враг на македонската държавност, че е заинтересувана от нестабилността на страната и че работи за поддържане на недоверието в нейното бъдеще.

Втората група значения на признаването на Р Македония има български координати и се отнася към формирането на новата българска политическа идентичност. Освободена от доскорошната си строга външнополитическа зависимост от Москва, България взема в случая изцяло самостоятелно решение с първостепенно регионално значение, съобразено с нейните собствени национални интереси. В изключително важния за собственото ѝ бъдеще преходен период, тя демонстрира готовност да приеме коректно предизвикателствата пред своя нов държавнополитически статус в радикално променящото се балканско политическо пространство, създавани от появата на нов държавен субект като неин непосредствен съсед. С признаването на Р Македония без каквито и да било предварителни условия България показва, че е съзнателен участник в глобалния процес на политическо преустройство в Средна и Източна Европа и че е подготвена да подкрепи една от най-деликатните му форми: опитът за възстановяване на насилствено прекъснатия при комунистическите режими исторически континуум.

С акта на признаването управляващите демократични структури подсказват, че преоценката на комунистическото наследство е свързана и с темата „Македония" и че решенията на проблемите от конфликтните зони на националното минало могат да бъдат решавани в новия европейски контекст и с присъщите за него средства и възможности. Споменаването тук на този аспект от значенията на признаването изглежда оправдано поради влиянието му при възприемането на новия български образ в Р Македония и преди всичко, защото е експлоатиран превратно от македонската политика и пропаганда.

Третата група значения, произтичащи от признаването на Р Македония и другите пожелали независимост югославски републики, има ясни външнополитически измерения. Те са свързани с изпратените от българска страна сигнали за нейното конкретно отношение към югославския разпад: като за процес, създаващ нестабилност на собствените ѝ граници, но и за своята нова външнополитическа ориентация, новите си цели и държавни амбиции. Заявила позиция, която прави впечатление на фона на европейското изчакване на събитията със своята категоричност, България предизвиква неизбежно към потвърждение или преоценка на външното отношение към себе си; отношение, формирано в повечето случаи при неблагоприятни за нея исторически обстоятелства. Превърнато в знак за нейното собствено „завръщане" на международната политическа сцена, признаването на Р Македония поставя под съмнение и валидността на ред митове и стереотипи около „македонския въпрос" и неговото състояние, както

и за българската роля в модерната история на Европа. Най-важното външнополитическо измерение от първия акт на признанаване на независимостта на Р Македония обаче е международноправният сигнал за началото на един необратим процес.

Въпросът за възприемането и реалните последици от целия спектър значения, свързани с признаването на македонската независимост, е част както от темата за развитието на отношенията между Р Македония и България, така и от разказа за особеностите на българския обществен преход и на българската интеграция в европейските и евроатлантическите структури. То носи част от тогава все още неизбистрената българска представа за активно участие в международния живот, както и за неговите основни механизми – представа възпроизвеждаща илюзията, че рухването на комунистическата система води автоматично до ревизия на отношението към нея. Затова, направено донякъде неочаквано за авторитетните международни фактори, признаването на Р Македония под избраното от нея конституционно име предизвика сред тях известно стъписване заради интернационализирането на една оспорвана политическа реалност.

В контекста на регионалното внимание към новия македонски държавен статус и на българското противодействие срещу игнорирането на Скопие при неговото обсъждане, признаването среща рязко неодобрение само от заинтересуваните страни – остатъчна Югославия и Гърция. При тези обстоятелства българското признаване на Р Македония макар и акт, ориентиран към бъдещето, събира като във фокус исторически и политически обременените нагласи спрямо проблема Македония и Балканите като цяло, затова и оценката му остава обвързана с традиционния за региона исторически контекст. Това обстоятелство и пасивността на българската дипломация при изясняването в международен план на собствената ѝ съвременна гледна точка по македонския въпрос, както и упорито охраняваните в Скопие стереотипни нагласи спрямо България, ще се превърнат обаче в трайни фактори, задържащи развитието на двустранните отношения, чието преодоляване вече има надрегионално значение.

Инерционните нагласи при възприемането на българското признаване на македонската независимост са най-очаквани, но и най-парадоксални, тъкмо в пряко заинтересуваната Р Македония. При обявяването му на 15 януари 1992 г., в края на дългия парламентарен ден, новината, потвърждаваща смисъла на цялата поредица от парламентарни решения през 1991 г., е посрещната – по разкази на преки участници в парламентарното заседание – изненадващо хладно в пленарната зала. За разлика от групата на ВМРО–ДПМНЕ, която единствена акламира българското решение за подкрепа на изпадналата в изолация страна, мнозинството други депутати не крият недоволството си от факта, че тъкмо България „подпечатва“ пътната карта на Р Македония към международното признание. В тази реакция националистическата същност на преднамереното отношение на „левицата“ към България и сметките на партиите с интерес за продължаване на неяснотата около македонския държавен статус надделяват над политическата обективност и общия интерес.

Всъщност признаването на Р. Македония от България не би трябвало да е изненада за македонските политици, тъй като при официалните контакти и по неофициални пътища българското одобрение за македонската независимост е вече ясно заявено. Доказателство за това е и пресконференцията, която министърът на външните работи Малевски дава веднага при получаване на вестта за решението на комисията „Бадентер". Той заявява, че очакванията за скорошно признаване на държавната независимост се свързват с Турция, Австрия, Италия, Германия, България, както и с някои други страни извън Европейската общност[324]. Въпреки това мнозинството от македонските политици предпочитат да демонстрират изненада от българското решение.

Не по-малко контрастни от парламентарните реакции около първия акт на признание на македонската независимост са и първите публични отзиви в медиите. На другия ден след признаването на страната официозът „Нова Македония" съобщава новината кратко и без коментар, а в мнозинството от изказаните мнения около нея българското решение е само отправна точка за калкулации кои ще бъдат следващите признали страната. Единственото своевременно изказване на македонски политик, съдържащо мнение за българската позиция, е на депутата от ВМРО–ДПМНЕ Д. Димовска, която оценява „позитивно активността на България в международен план около признаването на Македония, както и принципната позиция на българското ръководство, които... са в полза на добросъседството и стабилността на Балканите"[325].

В рязък контраст с нейната оценка е коментарът на софийския кореспондент на вестника, озаглавен „Македония – фактор на стабилност". Според него основната причина за признававането на Р. Македония били някакви антисръбски настроения на българите, които трябвало да бъдат убедени, че на „Македония ѝ се заканва опасност от Сърбия". Според македонския журналист, то е направено не от принципни политически съображения, още по-малко от загриженост за кръвно близките македонски граждани, а единствено от страх да не бъде изгубена очакваната „плячка". Внушавайки, че българската позиция е „еволюирала" от надежда за „обединение с Македония" до нейното признание, той открива единствената причина за настъпилата промяна в проведения референдум, който убедил българите че „от „българщината" в Македония няма нищо". Макар и да намеква, че България се надявала на стабилизиращата роля на Р. Македония, – интересно как при „дешифрираните" по този начин български намерения – основното внушение на кореспонденцията е, че „в игра остават познатите комбинаторики (български – б.а., А. Д.) около Македония, без явно да се изразят, но и без да се укрият"[326].

Първият коментар от мястото на събитието е емблематичен със стремежа си да обезсмисли значението на първото признание на македонската независимост, защото идва от България, но и защото засяга югокомунистическия мит за

[324] Цит по: Ц и к о в, Ст. Цит. съч., с.145.
[325] Нова Македонија, 16 ян.1992.
[326] Нова Македонија, 16 ян. 1992.

хармоничната връзка между Скопие и Белград. Неговата политическа логика е подчинена изцяло на културата на противопоставянето, на традиционната македонска пропагандна „комбинаторика“ спрямо България, според която всичко идващо от там трябва да бъде отхвърляно или поставяно под съмнение. Тя е напълно логична за постоянния кореспондент от София по това време, защото непосредствено след референдума и въпреки българската подкрепа за него, официалният пратеник на вестника – държавен официоз, внушава, че там се правят замисли за „мирна окупация“ на Македония[327].

За настъпилата ерозия на този тип мислене обаче свидетелстват публикуваните на другия ден многобройни отзиви на граждани от цялата република. Дали редакцията на вестника е почувствала необходимост от балансиране на тезите на собствения си кореспондент, или като субсидиран от държавния бюджет вестникът се е съобразил с възможно изискване от правителството за поголяма коректност, можем само да предполагаме. Обединени под точната теза, че „с признаването на независимостта на Македония от страна на България... започна онзи дългоочакван процес, на който вече нищо не може да застане на пътя!“, писмата на гражданите разкриват не само радостта си, че „Македония мина теста за международното признаване“, но и че подкрепата идва тъкмо от България. В някои от тях се усеща изненада, предизвикана от опроверганите мисловни стереотипи, но в други българското решение е ясно обозначено като възможност за бързо преодоляване на незадоволителните двустранни отношения. Тяхно лаконично обобщение е надеждата на една читателка, че „след признаването от България очаквам интензивиране на междусъседските отношения“[328].

Затваряне на кръга, или от власт на СКМ към власт на СДСМ

Ако приемем признаването на Р Македония от България дори само като по-маловажна и добавена част към цялостния натиск на Запада срещу Югославия, фактът, че то идва от непосредствен съсед с исторически централна роля в регионалните отношения го прави акт с незаобиколимо значение. При задълбочаващите се усложнения в Босна и Херцеговина и дълбокия разрив между Загреб и Белград, за югославското ръководства става ясно, че откриването на „южен фронт“ в беззащитната Р Македония би било не само излишно, но и военнополитически рисковано. Командването на ЮНА обаче продължава да игнорира македонското правителство, окачествявайки го като сецесионистко – знак за отношение към самата държавна независимост – и да приема като желан партньор само председателя Глигоров. Така формалният сигнал, че е настъпило подходящото време за регулиране на отношенията между ЮНА и Р Македония

[327] Нова Македонија, 28 септ.1991.
[328] Нова Македонија, 17 ян.1992.

идва от македонския председател и, както изглежда, след съгласуване на споменатата тайна охридска среща в началото на януари. Той кани на разговори новия югославски военен министър ген. Аджич с настояване „и по-нататък да поддържаме добри и коректни отношения с командването и единиците на Третата военна област, на основата на договор, който ще бъде постигнат между правителството на Р Македония и Съюзния секретариат за народна отбрана". Като основни теми на срещата са посочени: начинът за осигуряване на държавнната граница на Р Македония след изтеглянето на ЮНА, мирното оттегляне на армията и регулирането на въпросите около военните имоти и статуса на офицерите, войниците и цивилните на служба в югославската армия[329].

Военен договор не е подписан и на 6 февруари 1992 г. Глигоров подновява поканата си за разговори в Скопие, вероятно след известно съгласуване на позициите. Срещата е проведена на 21 февруари 1992 г., след като ген. Аджич получава съответния мандат от югославското председателство. За разлика от стремежа на македонското правителство за трайно регулиране на отношенията, югославската позиция предлага само временно решение чрез „преместване (извън Р Македония – б.а., А. Д.) на личния състав и подвижния имот на ЮНА... в срок от два месеца", но само до подписването на „дефинитивния договор за решаване на държавно-политическата криза в Югославия"[330]. Всички конкретни решения, включително сроковете за освобождаване на местните войници, са поставени в тази рамка, очевидно обвързваща отношенията между Белград и Скопие с развоя на неясни във времето и като резултат събития.

Офицерите и цивилните лица от Р Македония на служба в ЮНА по това време – по занижени поради липсата на цялостна документация правителствени данни – са около 3500 души, от които на територията на републиката са около 1250. Пет месеца след референдума за нейната независимост между 4500 и 5000 местни младежи, от около 11 300 войници рекрутираните през 1991 г. или над 40%, продължават да служат в югославската армия[331]. Затова настояването за освобождаването им от ЮНА до 15 дни е между първите точки в подготвената от правителството Платформа за разговорите, а сред другите правят впечатление изискването за спешно предаване на всички гранични обекти в изправност и с цялото им въоръжение и съоръжения, за спиране на изнасянето на различните видове оръжия, военна техника, съоръжения, оборудване на армията и на местната териториална отбрана, за дислоциране на югославските части, разположени в Южна Сърбия и Косово, и възприемани като „предназначени за евентуални интервенции срещу Македония", както и за „прекъсване на разузнавателната активност срещу Р Македония и... поддръжката от ЮНА на определени политически партии и лидери, чиято активност е насочена против самостойността на Р Македония"[332]. Емблематични за реалното състояние на

[329] Вж. К л ь у с е в, Н. Цит.съч., 154–155.
[330] Пак там, с. 158.
[331] Пак там, с. 161.
[332] Пак там, 161–166.

отношенията между Скопие и Белград са последните две искания, както и оценката, че около 80% от оръжието, техниката и оборудването са вече отнесени извън републиката. Не по-маловажно за разбиране на югославската политика спрямо съседните страни и за практиката на ЮНА при охрана на границите е и искането за получаване на документация за „поставени мини в граничния пояс“[333].

Споменатите искания на македонските власти са игнорирани и подписаният на 21 февруари 1992 г. от Глигоров и ген. Аджич договор за дислокация на ЮНА от територията на Р Македония ясно изразява съотношението на силите, т.е. придържа се до постановките, залегнали в предварителните югославски решения. Определено е дислокацията на частите на ЮНА да бъде извършена до 15 април 1992 г. в пълен състав и с цялото оръжие, муниции, материално-технически средства и подвижен имот. Офицерите и цивилните от Р Македония на служба в ЮНА получават право на свободен избор дали да продължат службата си, като военните власти се задължават да ги освободят до два месеца след изтеглянето на армията от републиката. За войниците е решено да бъдат уволнени най-късно до 30 април. На македонското Министерство за народна отбрана се предават оръжието и снаряжението, предназначени за Териториалната отбрана, както и граничните обекти, но без оръжието и муниците. На летище „Петровец“ край Скопие се осигуряват необходимите съоръжения за нуждите на гражданската авиация, но ръководството на полетите остава под югославски контрол до сключването на крайната спогодба. От трайно изградените свързочни и телекомуникационни центрове ЮНА предава на Р Македония по-незначителните, но демонтира и отнася основните, намиращи се на „Петровец“, в Куманово и в Кичево[334].

Договорът за изтегляне на ЮНА от Р. Македония е доказателство за спокойствието с което Белград приема случващото се край Вардар. Югославската армия отнася всичко, което ѝ е необходимо, без да се съобразява с реалния македонски дял във военното наследство – според участието на републиката в съюзния бюджет – и си осигурява за още два месеца използването на македонските наборни войници, включително и в провежданите военни операции. Приетите решения усложняват избора на част от македонските офицерите и сержанти, поставяйки ги след дислокацията в неблагоприятна професионална ситуация, но и осигуряват на КОС солидни възможности за влияние и контрол над тях след завръщането им и назначението им във формиращата се македонска армия. Договорът показва и още нещо – въпреки пропагандно раздухваните страхове от външна заплаха за Р Македония, югославското ръководство и командването на ЮНА не я разглеждат като възможен обект на събития, способни да създадат несигурност в югославския тил.

---

[333] Пак там, 163–164.

[334] Пак там, с.170.

ЮНА започва масираното си изтегляне от гарнизоните на своята доскорошна Трета област на 24 март 1992 г. и го завършва в общи линии в предвидения срок. Присъствието на македонска територия на отделни служби и малки поделения от съюзната армия след края на април само напомня за прекъсването на една опасна зависимост. Така или иначе изтеглянето на ЮНА от Р Македония отбелязва, макар и с цената на сериозни материални загуби за вече независимата държава, формалния край на нейните усилия за измъкване от институционалната югославска орбита. Отбелязва и началото на нова фаза от развитието на републиката, в която нейната външна политика ще бъде драматично съсредоточена върху международното ѝ признаване, а вътрешната – и като че ли много по-съдбоносно – върху сблъсъка около изграждането на нейния нов образ.

Очакванията, че след 15 януари 1992 г. ще се развие ритмичен процес на признаване на Р Македония като независима държава, са бързо попарени. Въпреки че България е последвана през февруари и март от Турция, Словения и Хърватия, желаното признаване от страни членки на ЕО остава неосъществено поради рязкото противодействие на Гърция. Правното отсъждане на Арбитражната комисия „Бадентер", че самото име Македония не предполага териториални претенции към друга държава, повторено по-късно и от Тадеуш Мазовиецки като специален пратеник на Комисията за човешки права при ООН (14 август 1992 г.), е посрещнато с рязко неодобрение в Атина и скептично от европейската дипломация[335]. А и настояването на комисията, че Р Македония се е обвързала чрез своята конституция и декларирана подкрепа за ред международни документи да „се въздържа от каквато и да било враждебна пропаганда срещу някоя друга държава", изглежда като доста абстрактен аргумент в нейна полза на фона на масовите националистически нагласи и на безскрупулните политическите практики, съпътстващи рухването на Югославия.

Безспорното желание на Р. Бадентер и на колегите му да създадат международноправна атмосфера, предназначена да успокои разпалените отново балкански страсти, подсказва в случая с Р Македония, че предписанията на правната теория са засенчили решително съпътстващия ги задължителен исторически анализ. Едно негово по-късно интервю дава ясни сигнали за наличието на известна двусмисленост в представите му, а вероятно и на колегите му от Комисията, за връзката между минало и настояще в македонския исторически контекст. Така на поставен на Бадентер въпрос за отношенията между правото и политиката, той е категоричен, че „демокрацията е респект към правото" и дава за пример Аристотеловия труд „За политиката". Безспорното му и респектиращо убеждение, че всички конфликти трябва да намерят правното си решение, става обаче неочаквано уязвимо чрез следните негови твърдения: „автор много близък до вас... Аристотел. Всички знаят неговите близки връзки с Македония". И още: „На проблема около името бе придавано постоянно значение. Но

[335] Документи за държавноста..., с. 152; Г л и г о р о в, К. Цит. съч.

суверенна Македония не бе териториално цяла. Тя всъщност беше част от една Македония, която исторически гледано, пък беше част от някогашната голяма „македонска империя"... Затова и въпросът около името не ни изглеждаше като проблем по една проста причина, че никъде в света не съществуваше държава с името Македония. Употребата на името на една държава според нормите на международното публично право е свободен избор. Но в историята и политиката това е друга работа"[336].

Ако приемем, че македонският превод на казаното от Р. Бадентер е точен, въпросите поставени само от тези пасажи не са маловажни. Дори примерът с Аристотел да не е друго, а любезно напомняне за географска близост и за политическата необходимост от разбирателство с Гърция, а историко-географският дискурс към разликите между право, история и политика да е по-скоро съвет за разграничаването им на мисловно ниво и в политическата практика, този тип неточно и небрежно-благосклонно говорене подхранва всъщност тъкмо македонската вяра в собствената безусловна правота.

Представа за това дава едно пространно изложение на Глигоров около македонските външнополитически проблеми в Събранието, вероятно от края на януари 1992 г. Изразявайки огорчението си от „спора с Гърция (за името – б.а., А. Д.), ако зад това не стои нещо друго", и от „опитите да се омаловажи самостойността на македонския народ. Проблемът е свързан с България", Глигоров заявява: „За нашата самобитност, история и култура, за всичко което стои зад македонското име като нация не могат да разискват нито историци, нито академии, нито науки. И да ни кажат, те на нас да ни кажат, кои сме и как се наричаме." Насочил тези думи към България, Глигоров продължава: „Има ли се предвид, че ако се върви по този път ще се появят историци и от Сърбия, и от Гърция, и кой знае от къде... Може ли да си представите независима държава, за националното име на народа ѝ да има дискусия на научни конференции. Има ли го това някъде по света, кой народ би го позволил. И аз от тази трибуна също говорех, че в международните отношения се признават държавите, а националното чувство е интимно чувство и определеност на всеки народ и всеки човек... Не искаме от никого признание. Трябва ли някой нов арбитраж, някоя нова Бадентерова комисия от историци, за да ни каже кои сме? Връщаме ли се във времето на Йован Цвиич, че населението на Македония не е дефинирано, че е аморфна маса? Това беше, всички знаете от историята, научната подготовка за поделбата на Македония и оправдание пред собствените народи. Не завоюваме друг народ, освобождаваме го, той не знае какво е, това е наш народ. Тогава излезе, че сме и сърби, и българи, и гърци, кой знае какво ли не. Нима след всичките въстания на този народ, след 100-хилядната войска и 24 000 жертви през миналата война, 42 в тази война, в която не искахме да участваме, след всичките достижения на македонската култура, език, изкуство трябва други да съдят какво сме?"[337].

---

[336] Пулс, 5 апр.1996.

[337] Цит. по: Ц и к о в, Ст. Цит. съч., с. 133. В книгата изказването е датирано

Историческата фриволност на този пасаж по отношение на фактите, особено на свързаните с оспорващата македонската реконструкция на миналото България, не се нуждае от коментар. От него обаче става ясно, че Глигоров далеч не следва съветите на Бадентер и търси в историята аргументи за политическа правота и за международноправни решения. Исторически акценти в същия дух, макар и по-внимателно поднесени, присъстват във всяко негово изказване на международни форуми и по вътрешнополитически поводи. В тях той интерпретира твърде свободно не само историческите факти, но и съвременните политически реалности, сред които негов любим акцент е твърдението, че Р Македония не участва във войната и е попречила на нейното разширяване. Поднасяни в дистанцираната от историческите балкански ребуси Европа като израз на загриженост за оспорваната македонска държавност, име и историческо битие, тезите на Глигоров са тълкувани, както изглежда и особено при контраста между кървавия югославски разпад и неговия стил на умерен президентски патернализъм, главно като самозащита, а не като претенция. На други пропагандни и политически равнища обаче македонското самообълъщение в непогрешимост и историческа правота приема формите на националистическа нетърпимост към другото мнение и чуждия интерес, както и на неприкрити претенции при отъждествяването на име, нация и територии.

Цитираните по-горе думи на Бадентер, които поставят любезно Р Македония в цялостния исторически контекст, предизвикван от македонското име, подхранват и стремежа край Вардар за отъждествяване с античността. Въпреки че Глигоров се придържа към официалната историческа теза за съвременните македонци като „автохтонен... славянски народ... със самобитна култура... люлка на първата славянска писменост и литература", който „от векове нарича себе си македонци", въздействието на увлечението по античността върху политиката проличава още при приемането на държавните символи[338].

Държавните символи са не просто знаци на държавната и националната идентичност. Те са израз както на представи за себе си и за мястото на държавата/нацията в света, така и на трайната идея за тяхното бъдеще. Хронологически погледнато, първият нов идентификационен знак е наложен като доказателство

на 10 януари, но е възможно и е по-вероятно да е след 15 януари 1992 г. От всичко казано от Глигоров вярно е само казаното по отношение на цитираната теза на Цвиич, която определя обаче единствено сръбската аргументация. Гръцката теза се опира на историческо право върху Македония и на църковната принадлежност като етноопределящ признак, т.е. българите-партриаршисти са славяногласни/българогласни елини. Българската теза се определя от богата аргументация както с историческа дълбочина, така и с признаците на националното самоопределение от модерната епоха. Тя ще бъде анализирана в следващите глави от изследването.

[338] Реч на К. Глигоров в Лондон пред Центъра за политически изследвания. Вж. Глигоров, К. Цит. съч., с. 271. Тезата за автохтонен македонски славянски народ на Балканите е сама по себе си научно незащитима, както и твърдението, че поне от X в. това население употребява за себе си етнонима „македонци". Подобни „исторически" акценти присъстват редовно в речите и изказванията на Глигоров.

за променените политически и стопански условия, макар че сигнализира поскоро за двусмислеността на осъществяваната промяна. На 26 април 1992 г. е приет Закон за паричната единица като израз на монетарната независимост на Р Македония[339]. За разлика от досегашния югославски динар новата парична единица е наречена денар (1 денар = 100 дени), сякаш за да демонстрира единствено чрез звуковата вариативност на наименованието формалния характер на промяната.

В Скопие паричната единица е определена като „денар" и обяснението на тази форма на латинската „денариус", за разлика от употребяваната в Югославия гръцка форма „динар", е, че така е била възприета от местните славяни[340]. В случая обаче по-интересна от съхраняването на символичния мост към Югославия е претенцията на Р Македония за самостоятелна собствена древност. Тази незащитима претенция флиртува с античността, но все още не се е отъждествила официално с антична Македония. Това става през есента, когато са приети закони за герба, химна и знамето на Р Македония.

Утвърдените държавни символи са емблематични за двойнствения образ на Р. Македония. Два от тях – гербът и химнът, остават непроменени и отвеждат към югокомунистическите стереотипи за македонската държавност, но третият – знамето – е нов и изразява амбицията за поглъщане на цялото наследство, свързано с името Македония. На новото държавно знаме (жълто слънце върху червен фон) е изобразено т.нар. слънце от Вергина, приемано като символ на антична Македония. Знаково чуждо на официално заявяваната съвременна македонска идентичност и на нейните традиционни доскоро исторически ориентири, знамето изостря драматично отношенията между Атина и Скопие.

Всъщност безпокойството на Атина от възможни политически усложнения по нейната спокойна доскоро граница с Югославия започва със сигналите за ерозия на съюзната държава, за да се превърне постепенно в открита неприязън към обособяващата се Р Македония. В новата съседна държава е концентриран значителен дял от прогоненото след гражданската война в Гърция българоезично население на Егейска Македония, което – приело вече властващата в републиката македонистка доктрина – се превръща в основен аргумент на Скопие за търсенето на малцинствени права върху останалото отвъд границата българско/македонско население.

За разлика от отношенията между Гърция и България, символизиращи военното и политическото блоково противопоставяне в региона, Югославия – кралска, а и комунистическа – е приемана в Атина като традиционен приятел.

---

[339] Вж. К љ у с е в, Н. Цит. съч., с. 229.

[340] Трябва да се има предвид обаче, че югославското название „динар" за държавната парична единица е наложено както като знак за наличието на дълбоки културни корени на Балканите чрез напомняне за славянското населване в римската провинцията Илирик и за „византийската връзка" на създадените сръбски и хърватско княжества, така и за приемствеността със сръбската история чрез динаровия дял „пара" (1 динар = 100 пари), а вероятно дори заради асоциацията с името на Динарските планини.

Това улеснява възможностите на Скопие за създаване на контакти с онази част от местното население в Егейска Македония, която не е изгубила родовата си памет и приема славомакедонизма по-скоро като потвърждение за негръцкия си произход. Тези усилия обаче са изглеждали, особено при реално слабото им въздействие върху ограничени групи и на фона на добрите отношения с Белград, по-скоро като политически безопасни опити за установяване на влияние и не са предизвиквали някакви сериозни гръцки реакции.

След обявяването на независимостта на Република Македония ситуацията чувствително се променя. Нейното настояване за наличие в Егейска Македония на многохилядно македонско малцинство като неразделна част от собствената нация е възприемано в Атина като исторически несъстоятелно и като политическа провокация, териториална претенция и посегателство над гръцкото историческо наследство. Предизвикателството на младия македонски национализъм на Скопие срещу далеч по-стария и мощен гръцки национализъм е прието в Гърция твърде емоционално и в отговор са задвижени не само механизмите на политическото противопоставяне, но и на масовите остри публични реакции чрез националистическо моделиране на общественото мнение.

В неравностойното съперничество между двете страни, а и между националните митове, безкомпромисната гръцката позиция е посрещната на Запад с удивление, но и с необходимото съобразяване. Нейната вътрешна логика е построена върху отрицанието на претенцията за съществуване на реална македонска държавност в рамките на Югославия с внушението, че републиката се появява като югославско творение и няма суверенитет извън югославския, както и че нейното име е употребявано по-скоро като вътрешноадминистративен, регионален белег. В този смисъл Гърция отрича не правото на републиката да придобие държавност, а да употребява името Македония. През 1992 г. гръцката теза доминира сред страните от Европейската общност и нейна кулминация става т.нар. Лисабонска декларация на Европейския съвет за бивша Югославия, приета на 27 юни 1992 г. Според нея Европейският съвет потвърждава „готовността си да признае тази република в рамките на нейните съществуващи граници... под име, в което не е включен терминът „Македония“[341]. Впоследствие е постигнат компромис и страната е призната и включена в международните институции под името Бивша югославска република Македония (БЮРМ/ FYROM).

Блокираното международно признаване на Р Македония и отложеното ѝ приемане в Конференция за европейска сигурност и сътрудничество (КЕБС) – македонско наименование на ОССЕ – засилват вътрешнополитическото противопоставяне между „националните сили“ и „левицата“. Обвиненията на ВМРО–ДПМНЕ са насочени директно към председателя Глигоров, който фактически е обсебил ръководството на външната политика и към работещия под

[341] Документи за държавноста.., с. 158. Всъщност македонският проблем е разискван на заседанието на Европейския съвет в португалския град Гимараеш.

негово влияние външен министър Малевски. Опозицията срещу Глигоров го държи отговорен за отсъствието на консенсус между политическите сили и за фетишизирането на неговата „платформа“, обявявана като лишена от алтернатива, за липсата на комуникация между „носителите на външната политика и парламента“, за проваленото създаване на „експертни тимове... които за разлика от черно-бялото гледане... биха подходили спектрално към въпроса за признаването“, за неспособността да бъде създаден „поне един приятел в съседните страни“[342].

В статията си „Гибелните резултати на една политика“ Димовска напомня, че докато Словения и Хърватия са успели да намерят влиятелни европейски приятели, които да лобират за тях, от македонска страна се „форсираше платформата Глигоров–Изетбегович, спасяваше се Югославия, лобираше се да не бъдат признати Хърватия и Словения и това се смяташе за успех“[343]. Георгиевски също напомня, че през цялата 1991 г. македонската дипломация „се занимаваше със спасяването на Югославия“ и напомня два емблематични факта за нейното и на Глигоров виждане за македонското бъдеще. Според него само десет дни преди референдума за независимост Министерството на външните работи подготвя меморандум до ЕО, озаглавен „За мястото на Македония в югославската общност“, а след това, „практически до Нова година, цялата наша активност във външнополитически план продължи... упорито да брани... платформата Глигоров–Изетбегович“[344].

В желанието си да види Р Македония възприемана навън по същия начин като Словения и Хърватия, македонската политическа класа очевидно недооценява, или си затваря очите за причините и последиците от нейната историческа и политическа обремененост. Димовска обаче търси логично причината във водената компромисна политика с нейните закъснели реакции и неясни позиции, и особено в забавеното приемане на основните закони. Според нея при липсата на независими медии и ограничавана „свобода на информирането“ се „гради култ към личността“ на Глигоров и се възпроизвеждат „старите методи... за създаване на вътрешен неприятел – националните партии и външен неприятел... в случая Европейската общност... Резултатите от тази политика са: международна изолация,... икономически колапс, дозирана парламентарна демокрация, засилване на репресивните мерки, засилване на междунационалното напрежение и системно въвеждане на неокомунизъм... Следователно може да се очаква същите хора, разбира се, малко по-късно, да ни предложат съюз с Югославия, т.е. със Сърбославия, като единствен изход от ситуацията“[345].

---

[342] Д. Димовска публикува статия, озаглавена „Гибелните резултати на една политика“ в Глас, № 11, юли 1992. Цит. по: Димовска, Д. Цит. съч., 24–25. Л. Георгиевски често говори по проблемите на македонската външна политика и ролята на Глигоров. Той ѝ дава категорична негативна оценка в обширно изказване пред Събранието през декември 1992 г. Вж. Георгиевски, Л. Цит. съч., 96–107.

[343] Димовска, Д. Цит. съч., с. 25.

[344] Георгиевски, Л. Цит. съч., 97–98.

[345] Димовска, Д. Цит. съч., с. 26.

Страхът, че просръбските сили ще се опитат да използват предложената точно от тях втора част от референдумския въпрос е подхранван през летните месеци от някои конкретни сръбски инициативи, лансирани от премиера Панич[346]. С подкрепата на Франция и Великобритания той организира международна конференция за мир в Югославия, чиято цел е намиране на формула за възстановяване на югославската федерация, макар че тактически се предлага и по-широко балканско обединение. В остра парламентарна реч отново Димовска, която се превръща в една от водещите фигури във ВМРО–ДПМНЕ, обвинява Глигоров, че на държана в тайна от парламента среща с Панич е приел изцяло идеята за „асоциация на балканските държави" и вероятно е единственият поддръжник на югославската реставрация. Всъщност нейните основни обвинения от името на опозицията са, че председателят на републиката не просто е иззел от правителството воденето на външната политика, но и осъществява срещи със Милошевич без знанието на парламента и правителството[347].

Същинският проблем в отношенията на президента с правителството е, че той създава втори център на изпълнителната власт и фактически дирижира еднолично македонската външна политика. В случая обаче игнориран е не министърът на външните работи, който работи в хармония с идеите на президента, а премиерът и правителството като цяло. Пренебрегването на Клюсев при воденето на външната политика е дори по-подчертано от незачитането му в отношенията с ЮНА, тъй като председателят Глигоров обсебва всички поважни въпроси, дори нивото за контакти на изпълнителната власт, както става например при личните му обръщения до гръцкия премиер Мицотакис.

По това време Глигоров вече е лансирал идеята за външна политика на еквидистанцията, т.е. на равноотдалеченост от всички съседи като средство за запазване на македонската самостоятелност. Първоначално принципът на еквидистанция е обявен за глобално валиден и спрямо световните сили, и спрямо съседите, но приложението му е бързо ограничено единствено в по-тясната регионална рамка. При несигурното международноправно положение на Р. Македония през 1992 г., лансирането на тази политика е представено като израз на максимална външнополитическа обективност и като възможност за опазване на страната от въвличане в натрапени отвън политически комбинации. В атмосферата на изострена обществена чувствителност към външните пречки пред плановете за развитие на македонската държавност, тези аргументи позволяват принципът на еквидистанцията да бъде възприет първоначално като полити-

---

[346] Самата поява на М. Панич на сръбската политическа сцена е интересен знак за надеждите на Вашингтон от това време, че Югославия може да бъде съхранена под някаква форма или че поне кървавото ѝ разпадане може да бъде избегнато. Панич е американски бизнесмен от сръбски произход и като американски гражданин през 1992 г. получава специално разрешение да стане сръбски премиер. През следващата година, неуспял да намери общ език със Сл. Милошевич, той се завръща в САЩ.

[347] Изказване на Д. Димовска пред 42-рото заседание на Събранието, 7 авг. 1992. Вж. пак там, 27–28.

чески оправдан. Той обаче се оказва неадекватен на бързо променящите се политически обстоятелства и своевременно е разшифрован от опозицията като стремеж към съхраняване на дискредитираните от текущите събития традиционни връзки и просръбска ориентация на Скопие. Показателна за началната раздвоеност в отношението към прокламираната равноотдалеченост от съседите е оценката на Димовска за външната политика от лятото на 1992 г.: „неразбираемо е как вместо принципа на еквидистанция и градене на приятелство с всички съседи и държави са форсирани връзките със Сърбия“[348].

Приниципът на еквидистанция се появява като демонстрация на независимост и политическа безпристрастност, но е по-скоро знак за мисловната обвързаност на неговите създатели с югославското минало на Р Македония. По своята политическа логика той всъщност е едновременно и продължение на националистическата теза за обграждащите страната „вълци“, и отглас от принципа на необвързаност от времето на Тито, който позволяваше на Югославия да лавира между двата основни политически блока, между Изтока и Запада. В първата година от самостоятелното си съществуване все още очакващата признанието на „големите“ Р Македония обаче е лишена от подобна възможност. На глобално външнополитическо ниво еквидистанцията се обезсмисля, тъй като македонските надежди започват да изглеждат постижими само с евентуалната подкрепа на САЩ, към които са преориентирани основните дипломатически усилия и откъдето идват окуражаващи сигнали[349]. На регионално ниво обаче принципът на еквидистанцията е употребен както за подхранване на македонския национализъм, така и за обезсилване на опровергаващите митовете му сигнали, които създадената външнополитическа ситуация ежедневно излъчва. Чрез еквидистанцията всъщност се оправдава дистанцираността към призналата държавната независимост България и резервираността към заинтересуваната от нея Албания, като същевременно се дава шанс във времето за повторно съюзничество със Сърбия и за евентуално сближение с Гърция.

В създадената атмосфера на политическа и социалноикономическа несигурност нехомогенното правителство на Клюсев постепенно губи парламентарна подкрепа и е бламирано. Въпреки че за външнополитическите неуспехи около признаването на Р Македония отговорността на премиера е несравнимо по-малка от тази на председателя на републиката, а правителството постига известни успехи в борбата срещу инфлацията и за овладяване на икономическата криза, на 7 юли 1992 г. му е гласувано недоверие[350].

---

[348] Пак там, с. 25.

[349] Идеята за ориентиране на македонската външна политика за подкрепа от САЩ всъщност е на ВМРО–ДПМНЕ и е възприета от премиера Клюсев. Кръгът около Глигоров оценява възможностите и като специален пратеник в САЩ е изпратен В.Топурковски. Глигоров търси лобиране и чрез избрани от него хора.

[350] ВМРО–ДПМНЕ не подкрепя правителството, защото е убедено, че „на Македония не ѝ трябва експертно правителство, а... партийно правителство, правителство, което трябва да понесе отговорността за своите постъпки и за резултатите от тях“ (Л. Георгиевски). Тази нагласа лишава правителството на Клюсев от подкрепа и въпреки

Изолираната в Събранието ВМРО–ДПМНЕ не успява да състави правителство и това прави СДСМ. Председателят на Социалдемократическия съюз Цървенковски получава мандат и формира правителствена коалиция, в която влизат СДСМ, СРС–ЛП и албанската ПДП. В новото правителство запазват постовете си общо петима министри от т.нар. експертно правителство, всичките близки до СДСМ, между които точно стопанските министри и министърът на външните работи – факт, който обезсмисля тезата за промяна заради правителствен провал. То поема управлението на 4 септември 1992 г. и така движението от македонския федерален статус към държавната независимост затваря описания кръг от дискредитираното управление на СКМ до мимикриращото управление на СДСМ. Постигната е желаната хомогенизация на властта, но идеята за промяна всъщност е върната в ограничената рамка на идеологизираната традиция, за която югокомунистическата закваска на държавността е основна и неоспорима. Международното признаване на държавната независимост е обявено за основна цел пред новото правителство, но вниманието вече е насочено към получаване на подкрепа от САЩ, към засилено пропагандиране на лансираните от Глигоров тези за македонската автохтонност и за Вардарска Македония като пазител на националния дух, носител на държавността и фактор за мира и регионалното равновесие, както и към ангажиране в своя подкрепа на новомакедонската диаспора по света. Приемайки тактиката на стриктно придържане към изградените в югославското време стереотипи за себе си и на целенасоченото им международно пропагандиране, като добавен ефект към полаганите дипломатически усилия за собственото си признание, Р Македония всъщност поставя окончателно политическото си развитие в асоциативното поле на своята митология.

Изправена пред необходимостта да получи международно признание като държава, Р. Македония започва да гради целенасочено своя образ пред външния свят. Извън вътрешнополитическото противопоставяне, което изпраща разнопосочни сигнали за случващото се в страната, но се обединява около идеята за „държава на македонския народ“, пропагандирането на държавата се намира изцяло в ръцете на професионални структури и личности, формирани в югославското минало и въплъщаващи неговия опит, стандарти и практики. Макар че тяхното реално влияние върху външните оценки за страната да се смята за несъществено, в сравнение с думите на представителните за страната политически фигури, медиите, научните и образователните институти и разнородните обществени организации създават основата на официалната позиция, потвърждават я с целенасочената си ежедневна и повтаряща се дейност и обективно моделират масовите вътрешни представи за македонския държавен образ. А по този начин влияят директно и върху основните насоки на държавната политика.

Състоянието на смяна на политическата и икономическата система, на преход от съюзна югославска република към независима държава е основен белег на държавния образ и е успешно третирано като главна, но изцяло временна, ко-

---

предприетите стъпки за оздравяване на икономиката е бламирано. Вж. Георгиевски, Л. Цит. съч., с. 84; Кљусев, Н. Цит. съч., 225–245.

нюнктурна причина за всички проблеми на Р Македония. От тази гледна точка отправяните критични въпроси към македонския произход, име и история, към същността на държавността и смисъла на прехода се разглеждат не като отглас на реалии, а като фикции, създавани от неразбирането, преднамерeността и злонамерeността на различни външни и вътрешни неприятели. Изграден чрез тази пропагандна стратегия – естествена както за ситуацията, така и за собствените политически традиции на Р Македония – македонският държавен образ се формира идеализирано и агресивно.

Държавата е обявена за „оазис на мира" и „зона на спокойствието", за „татковина на македонския народ" – древен и едновременно славянски, но и с античномакедонски корени, с „дълга памет и богата културна история и традиции", „подарил на славяните първата писменост и литература", „чиято религиозна живопис е единствената светла точка в европейския средновековен мрак", но и държава на „албанците, турците, ромите, власите, сърбите и другите националности". Според този образ Р Македония е държава, която е миролюбива и „единствена не участва във войната" (вътрешноюгославската – б.а., А. Д.), която е за добросъседство и приятелство, но има враждебно настроени съседи, сред които „все още съществуват вампирясали националистически, великодържавни и ирационални страсти от миналото". Тя се отнася към тях еднакво (политика на еквидистанция), но в действителност ги третира различно. Тя казва, че „няма териториални претенции", но смята, че е държава на всички „македонци", т.е. на всички славо/антични македонци, обитаващи географската област Македония, независимо в коя държава живеят и как се самоопределят, и чиито интереси трябва да защитава. Държавата твърди, че е несправедливо наказана с непризнаване и икономически блокади, но и че е фактор за регионалната стабилност[351]. В този държавен образ се вписва и успоредно създаваният образ на македонския председател Глигоров като образец за мъдрост и справедливост, като „баща" и „водач"[352].

Този обобщен образ на Р Македония представя държава, която се отъждествява с наследството на цялата историко-географска територия Македония и с мнозинството на нейното население, която претендира за нормален културно-исторически национален генезис и за дълъг път към собствената държавност и която се рекламира като балкански образец на съблюдавани демократични стандарти. Натрапчивото разминаване на този образ с реалните характеристики на държавата е ясно дори само на фона на събитията, споменати по-горе като

---

[351] Тези щрихи от държавния образ на Р Македония са многократно и постоянно повтаряни от медии, политици от всякакъв ранг и въобще от публични фигури и са превърнати обективно в жалони за общественото мнение. Цитатите тук обаче са само от първото изказване на К.Глигоров пред Общото събрание на ООН по повод приемането на БЮРМ за членка на организацията (8 април 1993 г.) и реч на Мечкин камен, Крушево (2 август 1992 г.). Вж. Г л и г о р о в, К. Виорни временья..., 205–206, 439; вж. и статията на Г.Тодоровски „Дали бъдещето вече започна?" (7 април 1992 г.) в „Защита на съдбата" (Скопје, 1995, с. 14).

[352] Г л и г о р о в, К. Атентат... Ден потоа. Скопје, Култура, 2004, с. 259, 296.

съпътстващи югославския разпад и обособяването на Р Македония като самостоятелна държава. Затова той би могъл да бъде определен като пропаганден продукт на югокомунистическия модел за интерпретация на македонското минало и на политическото настояще. Така моделиран, образът на съвременната македонска държава я представя по-скоро като творение на културно-политическа и идеологическа инерция и имитация на промяна, отколкото като отражение на действително състояние и на специфично външно отношение към нея.

През август 1992 г. България прави поредния знак на подкрепа и желание за развитие на двустранното общуване със своята нова съседка, като установява дипломатически отношения на ниво генерални консулства. Формалното оставане на по-ниско ниво от пълните дипломатически отношения е последица от известно съобразяване със забавения ход на международното признаване на македонската независимост, но преди всичко е реакция срещу двусмисленото отношение на македонските власти към добросъседските жестове на София. На 1 декември 1992 г. в Скопие пристига първият генерален консул на България Ангел Димитров, като територията на неговия консулски район съвпада с държавната територия на Република Македония. Осемдесет години след прекратяването на дейността на българските консулства в намиращата се тогава под османска власт Македония, българската дипломация се завръща в територията на своята исторически най-драматична дейност[353].

След създаването си като съставна част от югославската комунистическа федерация НР/СР Македония се е стремяла винаги да представя отношенията си с България като междудържавни, макар че те никога не надхвърлят значението си на вторичен елемент в българо-югославското междудържавно общуване. През 1992 г. обаче – и за пръв път в историята – новопоявилата се на европейската политическа карта независима Република Македония установява отношения с България като самостоятелен държавен субект. Заслугата за това е на България: политически, заради подкрепата и първото признание на македонската държавна независимост, но и исторически. За да разберем защо, ще се върнем в предюгославското време.

[353] Година по-късно Ангел Димитров става и първият български посланик в Република Македония.

Четвърта глава

ПЪТЯТ КЪМ МАКЕДОНСКАТА ДЪРЖАВНОСТ: ПРЕМЪЛЧАВАНАТА ОСНОВА, ИЛИ ЗА БЪЛГАРСКОТО НАСЛЕДСТВО

Македония в Османската империя, или за наследството от времето на българското национално възраждане: историческо време и водещи тенденции

Реалните черти на македонския държавен образ биха могли да бъдат изяснени само след анализ на изминатия цялостен път към държавността и на представящите го основни политически процеси и събития, които моделират трайно общественото развитие на Македония и нейния Вардарски дял. Стриктното проследяване на този път обаче е излишна, а и непосилна задача за изследване, съсредоточено върху историята на македонската съвременност и с акцент върху новите македонско-български отношения. Непосилна, защото модерната епоха натрупа огромно количество информация за десетките събития с противопоставени драматични последици за съдбата на Македония. Излишна, защото векът на романтизма и национализма и последвалият го век на глобални конфликти и силово наложени идеологически и политически експерименти стовариха върху Македония изпитания, подчинени на тяхната оспорвана и осъждана, но ясна и категорична историческа логика. Тъкмо затова тези изпитания, осъществени исторически при сблъсъка на нормално протичащите житейски процеси с радикални и агресивни опити за тяхното деформиране, прекъсване или трансформиране, притежават ядро от неподвластни на фалшива интерпретация факти и исторически образи – исторически потенциал, способен да се съпротивлява на наложения от политиката тенденциозен прочит на миналото.

Парадоксите в общественото развитие на Македония засягат – в различно време и по различен начин – цялата територия на областта. Те обаче са концентрирано и най-силно изразени тъкмо в конкретно интересуващо ни историческо пространство на нейния Вардарски дял. А то, както напомня Р. Козелек за всяко историческо пространство, „се конструира от времето, с което може да бъде измерено и чрез което политически или икономически може да бъде овладяно“[354]. Затова при изследване на съвременната македонска държава и нейното отношение към България особено важен става въпросът за характера на движението на Вардарска Македония към държавността през Модерната епоха: за националните и политическите измерения на неговата изходна позиция, за формалното му осъществяване и най-вече за образа и същността на постигнатия краен резултат.

---

[354] К о з е л е к, Р. Пластовете на времето. С., 2002, с. 9.

До Първата световна война мнозинството от македонското население, на което днешната Р Македония се обявява за наследник и единствена държава, се самоопределя почти изцяло, а е определяно и от мнозинството външни наблюдатели и изследователи, като българско. Тъй като изясняването на основните характеристики, които то придобива под османска власт, е невъзможно извън общобългарските процеси и терминологията, с която ги назоваваме, ще започна проследяването на македонския път към държавността от това време. Този тематичен кръг, включително въведената в Скопие нова терминология, ще бъде анализиран на различни места в текста и при изясняването на различни изследователски проблеми. Затова тук само ще маркирам същността на историческата епоха, така както е разбирана от това население, както и спецификата на неговото участие в общобългарското национално движение от темпорална и функционална гледна точка.

Продължителният период, през който българите, като етническа общност, преоткриват исторически себе си и променят взаимоотношенията си със света, през който личността и общността получават качествено нов опит и нови житейски ориентири, а многопосочността на промените, които изживяват, им дава за пръв път реални надежди извън ограничената рамка на бита и увереност, че хоризонтите на най-смелите им очаквания са постижими, е утвърден в българската история и в общественото съзнание като епоха на българското национално възраждане; или по-кратко Българско възраждане и дори само Възраждане. Употребата на най-кратката форма е обикновено членувано, като израз на респекта към епохата заела и от съдържателна, и от символична гледна точка, централно място в българския исторически континуум[355].

Терминът „възраждане“ се появява в българската книжнина през втората четвърт на XIX век, популяризира се през третата, но в масовото обществено съзнание се налага едва след възстановяването на българската държавност (1878). Всъщност той е възприет като обобщение на промяната, която българите преживяват при вместването си в Новото време и която съдържа в себе си по специфичен начен закъснялото и ускорено, но неоформено и незавършвано докрай преминаване на българското общество през характерните за европейския развой на културно и политическо развитие фази като: Ренесанса („човекът е мерило за всички неща“, т.е. преоткриването на личността), Просвещението („царството на разума“, т.е. културният скок от религиозното към светското при формирането на новобългарската култура), Реформацията (отхвърлянето на

[355] В Р. Македония от години като заместител е наложен терминът „преродба“, който е синоним на „възраждане“ и опит за превод на „ренесанс“. Появата на термина е късна, тъй като през 40-те и дори през 50-те години на XX в. в различните партийни документи, пропагандни материали и опити за научно обосноваване на македонизма, а и при описанието на обществената активност в Македония се употребява терминът „возраждане“, „возродуване“ Този факт сам по себе си е показателен, че идейният живот в областта, естествено извън късния му партийно-политически пласт, е имал българско културно-историческо измерение.

върховната власт на Цариградската патриаршия и създаването на Екзархията като българска национална църква), необратимото въвличане в индустриалната революция и – особено подчертано – вдъхновяващото политическо време на обособяващите се национални държави[356].

Обозначило своевременно доловената обществена промяна, определението „възраждане“ и успоредно използваните съдържателно близки означения „събуждане“, „пробуждане“, „свестяване“, „съживяване“, „възкресение“ на българския народ се оказват особено близко до чувствителността на българина към състоянието му на исторически нешо пропуснал, на изостанал и догонващ другите. В по-конкретен исторически план терминът назовава епоха, чието основно съдържание е: формиране на българската нация в нейните широки етнически граници, чрез създаване на модерна национална култура в условията на стопанска модернизация и чрез начално осъществяване на трайните национални цели. Схващанията за съдържанието, особеностите и границите на епохата обаче са подвижни и варират, в зависимост от съответната научна гледна точка, от преобладаващо интерпретиране на политическата история, през подчертавания културен дискурс до по-късния стремеж към доминиращо икономическо обяснение.

Различията са официализирани с приемането на две долни граници: методологически удобното, но хлъзгаво определение за начало свързано със социалноикономически промени – „началото на XVIII век“, и културно-политически обоснованото начало чрез появата на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски (1762) като първа национална програма. От гледна точка на Македония е необходимо уточнението, че най-популярната теза за произхода на Паисий го свързва с град Банско (Пиринска Македония), но и че всички останали изследователи търсят родното му място наблизо, в Югозападна България (Самоковско и Пернишко). По-важен обаче изглежда фактът, че монашеският му живот е свързан с два от големите светогорски манастира – Зографския и Хилендарския, в които голяма част от монасите са били македонски българи. В тях са идвали от Македония много поклонници и нещата от живота в областта са били естествена и трайна тема в битието на монашеското братство. Отец Паисий Хилендарски е познавал добре Македония и затова тя присъства в неговата история не само като част от българското минало, но и като територия на вълнуващото го българско настояще.

В контекста на цялостното национално развитие и на – темата „Македония“ още по-съществен изглежда проблемът с официално приеманата, горната граница на епохата на Българското възраждане – „1878 година“. Това е така, защото с възстановяването на българската държавност се утвърждава представа за неин политически край. Създадените по решение на Берлинския конгрес

---

[356] По-подробно вж. Д и м и т р о в, А. Българското възраждане и проблемите около историческата приемственост в ново и най-ново време. – Bulgarian Historical Review. Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva, 1–2, Институт за история – БАН, С., 2006, с. 188 сл.

Княжество България и Източна Румелия – първото като васално на султана, а втората като самоуправляваща се автономна област в Османската империя – обаче представляват две обособени и непълноценни форми на държавност само върху около 60% от българската етническа територия и за около 65% от българите; поне така изглеждат те в сравнение с официално определените граници на Българската екзархия, с границите на двете български автономни области според решенията на Посланическата конференция в османската столица от 1876 г. и с границите на българската държава по предварителния руско-турски мирен договор от Сан Стефано (1878)[357]. В княжеството и автономната област са обхванати само по-голямата част от Северна България със Софийско и Кюстендилско (Княжество България) и Горнотракийската низина (Източна Румелия). Одринска Тракия, Родопската област и Беломорието и цяла Македония остават под пряката власт на султана; участвалата активно в Руско-турската война (1877–1878) Румъния е компенсирана за отнетите ѝ от нейния съюзник Русия земи със Северна Добруджа, а включилата се почти символично към край на войната Сърбия – с Южното Поморавие и Зайчарско[358].

Споменаването на определението „етническа територия“ изисква отклонение към проблем, който е в основата на балканското междудържавно съперничество и в конфликтната същност на Македонския въпрос. Тук е необходимо само уточнението, че терминът „българска етническа територия“ не е употребен с претенция за обозначаване на принадлежащи на България земи, а само като сборен за географските области, в които българското население е с дълбоки исторически корени, в които доминира/е доминирало количестве-

[357] През XIX век се натрупва значителен масив от османо-турски правителствени данни и от многобройни домашни и чужди наблюдения и оценки за териториалното разположение, числеността и социалната структура на българската общност. Всички те я поставят географски в областите Мизия, Тракия и Македония, сочат българите като най-многолюдния народ на Балканите и определят числеността им между 4 и 7 милиона. Анализът на многобройните сведения показва, че най-реалистичен изглежда брой около 4,5 милиона. В отделни текстове се говори вместо за Мизия за България, Тракия и Македония, като България се отъждествява с територията на Търновското царство непосредствено преди падането му под османска власт. В случая има смесена употреба на названия с историко-политически и културно-исторически характер. Поради значителния масив от документални свидетелства и литература по тази тема с български и чуждестранен характер вж. История на България. Т. 6. С., 1987, с. 77, 180, 468 и др.; Българският етнически характер на мнозинството от населението на Македония през XIX и началото на XX век е отбелязван и в македонските научни издания на разнообразните свидетелства за това време, основно пътеписи и дипломатическа документация. Вж. Македонија во делата на странските патописци.1864–1874. Подготвил Ал. Матковски. Скопје, 2000; Македонија во делата на странските патописци 1879–1888. Подготвил Ал. Матковски, Скопје, 2002; Особено обемист е масивът от турски държавни и от чужди дипломатически документи (британски, френски, германски, австрийски, италиански и др), издадени от Държавен/ Архив на Македония. Необходимо е да отбележа, че традиционното за по-старите издания и непрофесионално уточняване под българи „да се разбира македонци“, се избягва през последните години.

[358] Пак там, 475–476. За литература по въпроса вж. с. 485.

но и където оставя своя траен етнокултурен отпечатък. Изработваните по това време от различни европейски изследователи геоетнографски карти очертават сравнително точно разположението на различните етноси в трите основни провинции на тази територия: Мизия, Тракия и Македония. Младите балкански национализми обаче не държат сметка за реалната пъстрота на етнограничните територии, игнорират чуждите интереси и, претендирайки за максимални права над цели области като Македония и Тракия, стимулират провеждането на конфронтационни държавни политики със съперниците.

Исторически гледано, основен обект на техния експанзионизъм – още в средата на XIX век и основно гръцки и сръбски, частично румънски – стават земите населявани от българската общност, тъй като поради по-късното възстановяване на нейната държавност спрямо съседните Сърбия, Гърция и Румъния, те се превръщат в естествен обект на стремежите им за териториално разширение. Защитно ориентираният български национализъм обаче отвръща по подобен начин, специално при игнорирането на гръцките аргументи за етнически права над Тракия и Македония, в чиито крайбрежни райони гърците доминират, а във вътрешността им съществуват анклави с малобройно гръцко, или гърчеещо се влашко население, което се противопоставя активно на българското национално движение.

Решенията на Берлинския конгрес са обявени като голям успех за „опазване на европейския мир“ и по своята политическа същност са типичен пример за приложение на т.нар. **Realpolitik** – външна политика, основана не върху морални принципи, а „върху оценката на силата и националния интерес“ на „най-големите играчи в международната система“[359].Изразявайки променения баланс на силите в Европа след обединението на Германия, тази политика води до решения, игнориращи етнополитическите реалности и стремежите на пряко засегнатото население заради удържане на баланса в интересите на Великите сили. От гледна точка на международната политика и високата дипломация явният победител на Берлинския конгрес е Великобритания, скритият – Германия, а губеща е Русия. Неговата голяма историческа жертва обаче е България и българската нация, в този смисъл и Македония.

Етнотомията, на която са подложени българите е мотивирана не от желание за очертаване на прецизни и справедливи граници, а единствено от стремеж към ограничаване на руския експанзионизъм. Неговите западноевропейски опоненти погрешно разглеждат българските земи единствено като руска база за имперско проникване към Средиземноморието и недооценяват фатално решителността на българското движение към самостоятелност в развитието. При оценката си за конгреса, британският историк Травелиан обръща внимание именно на тази грешка на Дизраели, който поначало отхвърля националните движения на малките народи[360]. Тъкмо по тази причина английските и австро-

[359] К и с и н д ж ъ р, Х. Дипломацията. С., 1997, с. 118.

[360] M a c a u l e y T r e v e l y a n, G. British History. – In: The Nineteenth Century (1782–1901). London, 1922, p. 376; V i n c e n t, J. Disraeli. Oxford, 1990.

унгарските интереси диктуват ограничаването на българската държавност от юг и запад, а гръцките и сръбските претенции за разширение получават международно санкционирана подкрепа. Пряката жертва на тези външни интереси – македонските и тракийските българи – обаче не се примиряват с наложените решения и протестират срещу откъсването си от българската държава, веднага щом научават, че бъдещето им остава подвластно на инерцията в международната политическа конюнктура[361].

В сложната игра за обуздаване на руските имперски амбиции, за въздържане на нарастващата германска мощ и за осигуряване на баланса между балканските и близкоизточните интереси на Австро-Унгария, Русия и Великобритания, е пропусната „златна възможност“[362] за изтласкване на Турция от Европа и за създаване на външна политика „основана на нравствеността“ „на справедливостта... и правото“[363], която да създаде условия за създаване на „нов закон на нациите...който признава независимостта, ненавижда агресията, поощрява мирните, а не кървавите решения на споровете, стреми се към трайните, а не към временните решения“[364]. С решенията на Берлинския конгрес обаче мирът е само временно гарантиран, докато външните интереси и местните национални проблеми се оплитат в сложния възел, чието разсичане на Балканите предизвиква и двете балкански войни, и кървавите сблъсъци между балканските държави през Първата световна война. Негово ядро, драматично заредено с враждебна непримиримост между претендентите, става Македонският въпрос.

Всъщност през целия XIX век не само западното обществено мнение, но донякъде и официалните държавни политики са ограничени в преценките си за случващото се в Югоизточна Европа, особено в частта ѝ владяна от Османската империя, заради недостатъчните си познания за региона. Двете основни гледни точки към далечните и диво екзотични за западните пътешественици Балкани се определят от двете основни и противопоставящи се културно-политически и географски предстви за тях. Ако западните наблюдатели разглеждат региона като най-източния край на европейския континент, отношението е високомерно и силно критично. Ако пък виждат в него най-западната точка на Ориента,

---

[361] Отношението си към разпокъсването на българската нация, към населението в засегнатите области изразява чрез многобройни писма и протести срещу решенията на Берлинския конгрес, а кулминация на отхвърлянето им става организираното в Македония Кресненско-Разложко въстание. Тези въпроси са добре проучени и за тях съществува обилен доказателствен материал, затова тук само ще посочим някои от основните източници. Вж. История на България. Т. 6. С., 1987, с. 474, 485; Божинов, В. Берлинският конгрес и отзвукът му в България (1878–1879). – В: Освобождението на България. С., 1982, с. 260 сл.; Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., 1979.

[362] Trevelyan, G. M. Цит. съч., с. 378. Разминаване на имената

[363] Hammond, J. L , M.R.D. Foot. Gladstone and Liberalism. London, 1952, 207–208; Shanon, R. T. Gladstone and The Bulgarian Agitation 1876. London, 1963; Harris, D. Britain and The Bulgarian Horror of 1876.Chicago, 1939.

[364] Думи на Гладстон. Цит по Кисинджър, Х. Цит. съч., с.139.

оценките са най-често добронамерено снизходителни. Поне така е до средата на XIX век. И в двата случая обаче оценките остават повърхностни и преднамерени.

Европа и Балканите

Балканите задълго са за Запада най-енигматичната част на Европа и поредицата от причини за това е дълга почти колкото историята на континенталното име[365]. Употребено като лично име от Хезиод, то се превръща постепенно в наименование на земята, в която богът на боговете отвлича омайно красивата девойка Европа – днешните Балкани[366].

Пътят на мита за Европа от абстрактната представа за мястото на слънчевия залез до назоваването на реалните, познати брегове отвъд Хелеспонта, е един от многото знаци за овладяването на пространството от човека, за „подчиняването“ на природното пред културно-историческото и за обвързването на географията с историята и политиката. „Преобразяването“ на Европа сякаш отнема на континенталния Запад историко-географското право върху това име и, прехвърляйки го върху европейския Югоизток, символично предопределя противоречията, които бъдещето ще натрупа между тях. Но ако взаимната „ревност“ към притежанието на правото върху европейското име е привидна и е само съвременен компенсационен отглас от ефектите на различните им състояния и позиции в континента Европа, противоположните посоки в развитието на Запада и Югоизтока след XIV век предизвикват реални усложнения в общуването помежду им и като последица – създаването на една нова, културно и политически моделирана митология за другия.

Тук не е необходимо да проследявам перипетиите на съперничеството между елинския и римския свят кой да се изживява като същинското ядро на Стария свят. Съществено от гледна точка на западното познание за европейския Югоизток е, че той, въпреки ерозирания си античен културноисторически образ след „преселението на народите“ и вече съчетал елинистичното с римското имперско наследство, ще продължи да отстоява претенцията си за исторически предопределен водач на Европа дори до османското нашествие.

---

[365] В случая „Запад“ е определение, употребено в широкия географски и културно-исторически смисъл, т.е. Средна и Западна Европа плюс производните им страни в Северна Америка и в Далечния югоизток (Австралия и Нова Зеландия). В по-конкретен политически смисъл това са Западна Европа и САЩ (от края ня XIX в.), които участват пряко в моделирането на балканското обществено развитие. Подробно за името „Европа“ и превръщането му в символ и идея за континенталната цялост. Вж. П о п о в, Ст. Идеята за Европа през вековете. С., 1999.

[366] Когато през VI в. пр.Хр. Анаксимандър от Милет съставя първата географска карта, на нея са означени само два континента – Азия и Европа, представени от родните му малоазийски предели и от насрещния континентален югоизток

При „варваризирането“ на Европа през ранното Средновековие християнската цивилизация се поделя на гръцки Югоизток и на латински Запад и макар че българите – вече религиозно приобщени към християнството – създават основата на славянския/славянобългарския културен пласт в класическата европейска територия, утвърдената отпреди подялба ще съпътства европейското развитие дори до Модерната епоха[367]. Отклоненията от тази склонност, предизвикани от политически мотивирания по-късно научен и пътешественически интерес към ислямския образ на Османската империя, но и към подвластните ѝ балканските народи, всъщност никога не се отделят докрай от нея. Като културна нагласа класицизмът и неговото по-късно проявление неокласицизмът, донякъде дори и романтизмът, възпроизвеждат интереса към античното наследство и той присъства често, пряко или косвено, като мярка при оценката на земи и народи от Югоизтока[368].

Западът се отъждествява с целия континент едва след рухването на Източната римска империя, представлявана от нейната късна форма Византия, осъзнавайки отговорността си за неговата съдба след повторното трайно проникване на исляма на европейска земя. В това драматично време папа Пий II произнася словосъчетанието „Европа – наша родина“ като израз на обрата в позициите и взаимоотношенията между Запада и Югоизтока и пред всичко като знак за стремежа към континентално единство, разрушено от агресивното настъпление на един враждебен към християнската цивилизация чужд свят[369]. Макар и произнесени от духовно лице, тези думи са сигнал, че разкъсването на европейската цялост се разбира вече като всеобемащ екзистенциален проблем – емоционален, духовен и най-вече политически. При фактическата невъзможност тази цялост да бъде бързо възстановена и със засегнатата територия да се общува пълноценно, тя става обект на интерес, който отпраща постепенно възникващите нови митове за „изгубената“ Европа от пласта на религиозното към светското. Оттогава до днес Западът ще е Европа, ще се стреми да опоз-

---

[367] K r i s t e l l e r, P. O. Renaissance Thought and Its Sources. New York, 1979, p. 37; Б у р к х а р т, Я. Култура и изкуство на Ренесанса в Италия. С., 1987, 153–154.

[368] Характерен е примерът с Байрон, който обвързва готовността си да се бори за свободата на поробените с примера на „Древна Елада и Рим“ („Станси“), а по пътя си към Гърция, очарован от албанската природа и независимото поведение на албанците възкликва: „Албанио, в теб Искандер роден е, бил фар на младостта и мъдреците; и друг храбрец в горите ти зелени, летял с туй име в битки страховити“ („Чайлд Харолд“). Байрон има предвид Александър Велики и вероятно Скендер бег. Сред албанците също има тенденция да се възприемат като потомци на древните.македонци. Името „Лека“ означава Александър. Цит. по Б а й р о н, Дж. Слънце на безсънните. С., 1988; Б а й р о н, Дж. Странстванията на Чайлд Харолд. С., 1958; Вж. и Западноевропейската литература от Великата френска революция до парижката комуна. С., 1963, с. 91.

[369] Папа Пий II е известен и като историк и географ под името Енеа Силвио Пиколомини. За интереса му към съдбата на Балканите и към османската заплаха за Европа вж. по-подробно: П о п о в а, Ив. Енеа Силвио Пиколомини (Папа Пий II) и Балканите през XV век. Исторически етюди. Велико Търново, 2006; П о п о в, Ст. Цит. съч., с. 7.

нае, да моделира и да направлява развитието на претърпелия исторически крах Югоизток, но и ще се отчуждава от него и, преценявайки го през призмата на своите интереси, ще изтъква като негова най-висока ценност главно античното му наследство.

Израз на цялостно променените взаимоотношения между Запада и Югоизтока става появата на политическия Източен въпрос и на поредицата национално маркирани въпроси, чието решаване е подчинено изцяло на интересите на Великите сили[370]. Така е прокаран пътят, по който античното наследство се вгражда в терминологията на голямата международна политика от XVIII век насам чрез утвърдената макротопонимия на Югоизтока и естествено чрез влиянието, което стереотипите при интерпретацията на балканското минало оказват върху заеманите позиции. Научната и политическата тематика „Македония“ става част от това историческо разминаване между европейските Запад и Югоизток, между неосъществения докрай диалог на познанието отвън и самопопознанието отвътре, между житейските факти и политически удобно моделираните представи. Тази тематика става и знак за драматичния сблъсък в общоевропейски контекст, наследен и от съвременния свят, между уязвимостта на политическия романтизъм и неумолимата твърдост на политическия прагматизъм, между инертната мощ на отдавнашните политически митове и стереотипи и оптимистичната дързост на културното и политическото обновление; сблъсък, който беляза развитието на Модерния свят и особено драматично се прояви на балканска почва. Отношенията между Европа, или Запада, и Македония, или Югоизтока, могат да бъдат видени като символ на този сблъсък на две различни нива: като отношения между имена в историческия пласт и като отношения между проблеми в политическия пласт на общуването. Тази връзка е едновременно емоционална и рационална и, както ще забележим неведнъж през последните два века, е използвана в зависимост от западните интереси към Македония.

Доминиращото отношение към Югоизточна Европа според западните културни стандарти и извън преките политически интереси се гради през XIX век върху предопределящото симпатиите към гръцкото освободително движение класическо образование. Останалите балкански християни и особено българите, които последни възстановяват държавността си, при това под тежката имперска сянка на Русия, напразно очакват подкрепата на свободните западноевропейци[371].

---

[370] Характерен пример за употребата на древността за доказване на права и историческа предопределена роля е фактът, че дори новоизгряла политическа сила като Русия се представя като „втора Византия“.

[371] Жестокото потушаване на Априлското въстание предизвиква острата реакция на демократичните кръгове в различни европейски страни и особено масово във Великобритания, но съчувствието към българското движение е повече израз на хуманност и по-либерална политическа нагласа, отколкото на готовност да подкрепят свободното развитие на една млада нация и възстановяването на нейната съществувала в миналото държавност.

Констатацията на един британски историк за променящата се във времето култура на аргументацията при английските парламентаристи е показателна: „Особено знаменателно е – отбелязва той, – че през седемнайсети век членовете на Парламента цитираха Библията; през осемнайсети и деветнайсети век – класиката; през двайсети век – нищо от това“[372].

Силата на възрожденското наследство

Вниманието към доминиращите на Запад нагласи спрямо Балканите изглежда необходимо, както заради отношението към настъпилите през XIX век промени в региона, така и като обяснение на инерцията в бъдещите политически решения. Ако се върнем към 1878 г., трябва да отбележим, че достигането до хоризонта на дългоочакваната цел – възстановяването на българската държавност – предизвиква промяна във всички сфери на живота и неговата организация сред по-голямата част от българите и действително е знак за ново начало. Макар тази констатация да е валидна с негативен знак дори за българите, превърнати в румънски и сръбски поданици по начин, драматично приеман като безвъзвратен, същинската промяна е за българите в Княжество България и Източна Румелия. Но и там измененията, удържани и направлявани от менторското присъствие на консервативна външна сила като Русия, не следват естествения си ритъм и близкото минало остава да „живее“ в почти всички сфери от живота на българите. Нещо повече, приемствеността между двете епохи в основните политически нагласи и външнополитически ориентации се запазва почти до военното десетилетие на XX век не само като знак за постигнатото политическо съзряване през заключителната фаза на Възраждането и за ролята на преходното „политическо поколение“, но и като средство за държавно-политическа еманципация.

Много по-мощно е въздействието на предвоенните нагласи в неосвободените български земи и особено в Македония и Тракия. Въпреки бързо променящата се обществена среда след 1878 г. и независимо от влиянието на възстановената българска държава върху останалите под османска власт българи, възрожденският процес сред тях продължава по начин, който бих нарекъл със заимствения от физиката термин „дифракция“ на националното движение, т.е. същностните му характеристики се запазват, но съпроводени от ефектите на предизвикани от новите препятствия разсейвания и отклонения от естествения им път/осъществяване. Тъкмо затова смятам за задължителна уговорката, че епохата на националното възраждане продължава като остатъчно възраждане и в много по-ограничена териториална рамка до 1918 г.[373].

---

[372] T r e v e l y a n, G. M. Цит. съч. с. 214.

[373] Ако приемем като граница окончателното премахване на турската власт и присъединяването на освободените земи в Македония и Тракия към България, тя би могла да бъде 1912 или 1913 г. (Лондонския мир), а ако за граница послужи формалното крайно решение на Първата световна война за България и поставянето на изгубените

Политическото разкъсване на българската национална общност е с драматични последици за нейното бъдеще, поради невъзможността ѝ да противодейства адекватно на разпореждащите се с нейната съдба външни сили и да завърши пълния цикъл на националното си самоизграждане и консолидация. То предопределя стесняващата се териториална рамка на хомогенния национален живот, защото, поставени в различен режим на съществуване, разчлененитe части на етническото цяло осъществяват различни форми на приемственост спрямо собственото си минало. Приемствеността в обществения живот се проявява най-мощно и ефективно в автономната Източна Румелия (Южна България), където условията позволяват идеята за съединение с Княжество България да се утвърди като продължение на освободителната борба. Тъкмо нейният успех се превръща в пример за Македония и Одринско, които впоследствие опитват политически най-трудно постижимото: повторение на едно успешно действия срещу същите противници, но в друго, по-неблагоприятно време и при други условия.

След успешното осъществяване и защита през 1885 г. на Съединението образът на бързо укрепващата българска държава добавя увличащия си пример към съхранените възрожденски традиции на българите в останалите под пряка османска власт територии. Така по силата на естествения ход на развитието идеалите на Българското възраждане за освобождение и догонване на модерния свят продължават да организират и да вдъхновяват разделените части на българската нация, чието обединение се превръща в основна цел както за държавната политика, така и за самоорганизиращите се патриотични сили в и извън държавните граници.

Обръщам внимание върху хармонията в историческата приемственост, осъществена при пренасянето и актуализирането на основните цели пред общественото развитие, защото, независимо от постиганите резултати, чрез нея се съхраняват националната енергия и общественият морал. В обратния случай, познат ни от най-новата история след Втората световна война, предизвиканата от насилствено унищожаваните традиционни ценности и от силово налаганите нови ценности обществена ерозия, промени задълго в много страни от Източна Европа посоката, задържа темповете и деформира трайно историческата същност на националното им развитие.

В останалите под османска власт български етнически територии продължават да съществуват и след 1878 г. създадените през Възраждането, или преобразени от него, по-стари национални институции: българските общини и стопански организации (еснафи), българското културно-просветно дело (училища,

---

етнически територии и българско население под нова чужда власт, тя би могла да бъде 1919 г. (Ньойския договор). Най-основателна обаче изглежда граница, съвпадаща с фактическия край на войната (1918), като знак за трайното крушение на българските обединителни усилия и като начало на трайна държавна политика за денационализация на българите във Вардарска и Егейска Македония, както и за предприетото там етническо прочистване.

читалища, книжарници, различни културно-просветни дружества), българската църква (Българската екзархия); основен източник на информация продължава да е българската книжнина и периодичният печат. Всъщност поколението, което подема освободителната борба в Македония и Тракия и което организира и осъществява Илинденско-Преображенското въстание, е възпитано в българския национален идеал от училището, от Българската екзархия, от българската книжнина, от цялостната патриотично формирана обществена среда. От възрожденската епоха то черпи своите исторически ориентири и образци и тъкмо под нейното идейно и морално влияние се старае да следва героично-романтичната си представа за дълг както пред бъдещето, така и пред борческото българско минало.

Необходимо е уточнението, че в отделни части от граничните за българската етническа територия области – обект на вековни претенции от съседите и твърде привлекателни за геополитическите амбиции на Великите сили, възрожденският процес се развива с известно закъснение, със забавен ритъм и под силно външно противодействие. Това се отнася главно за нейния най-южен „пояс" – Одринска Тракия, Беломорието и Южна Македония. Това закъснение е частично валидно и за Вардарска Македония, където гръцката и появилата се далеч по-късно сръбска пропаганда се обединяват срещу българското национално движение. Затова при вдъхновяващия пример на възстановената българска държавност, в Македония „възрожденското" е изживявано и мислено едновременно като собствено битие и като наследен общобългарски образец.

Темата за Македония в Българското възраждане се нуждае от още едно важно уточнение: и българското национално движение, и участието в него на македонските българи са целенасочени и необратимо осъществявани исторически процеси. Те обаче са териториално и социално нехомогенни и не протичат ритмично и безконфликтно. В саморазвитието си българската общност (система) постепенно ограничава/прекъсва връзките си с едни системи (Цариградската патриаршия, Османската държава), или ги разширява с други, като тяхното многообразие и интензивност вече се подчиняват на собствените нужди и следват възходящата линия на отваряне към Модерния свят. В този процес основно средство за българската национална хомогенизация става културната обнова, в която технологическата култура стимулира промените, но за движението напред надделява ролята на идеологическия и на социологическия аспект на културата[374]. Трябва да се има предвид, че трите културни системи са взаимно свързани

[374] Това разграничение на културните подсистеми е в духа на американския културолог Лесли Уайт. Според него културата е организирана интегрална система, в която подсистемите са: технологическа (оръдия за производство, инструменти и техники за употребата им и т.н.), социологическа (междуличностни отношения, изразени в колективни и индивидуални стереотипи на поведение чрез социалните, родовите, етническите, икономическите, политическите, военните, църковните и развлекателните системи) и идеологическа (идеи, вярвания, фолклор, знания, религии, изкуства, наука и т.н.). Вж. У а й т, Л. Науката за културата. С., 1988, с. 230; Д и м и т р о в, А. Българското възраждане и проблемите..., с. 193.

и си взаимодействат, макар и не по еднакъв начин във всички житейски сфери. При ограничаваното, закъсняло и неритмично развитие на българската национална общност по време на османската власт, както и заради подлагането покъсно на части от нея на насилствена денационализация, през най-динамичните и продължителни периоди водещи са социологическият и идеологическият аспект на културата. В Македония така е дори до Балканската война, като израз на доминиращите политически цели пред македонските българи и като средство за съхраняване на националната идентичност и за обосноваване на посоката, водеща към желаното собствено бъдеще.

Македония като оспорвана територия и като територия на вътрешни полемики

Ако приемем тезата на македонската историография, че огромното историческо закъснение на Македония спрямо характерните за Балканите процеси на формиране на балканските нации и конструиране на техните модерни държави се дължи основно на чуждите пропаганди и завоевателните стремежи на съседните държави, проблемът с изясняването на етническия произход на македонското население, на неговото отношение към националните движения на Балканите, т.е. на неговата формираща се модерна идентичност, става основен.

По силата на средищното си положение на Балканите и въпреки разнообразния си географски релеф, Македония е сравнително лесно проходимо пространство, територия на важни стопански и военно-политически комуникации, на смесване на култури и затова обект на подчертано внимание както в рамките на Османската империя, така и на външни стратегически интереси. По своето стопанско и културно развитие през XIX век – времето на създаване на балканските национални идеологии и държави – тя не се отличава съществено от другите географски райони в европейска Турция, а по отношение на градския живот, естествената среда за развитие на новите идеи, има по-стари и силни традиции дори от вече възстановилата държавността си Сърбия[375].

През Модерната епоха срещата между въздействащите върху приемащото го общество по-високи чужди образци и неговите собствени традиции или преоткрити вътрешни ориентири, неизбежно определя степента на промяна на това общество и очертава границата на неговото допуснато под външен натиск социокултурно моделиране. При съществуващата и установена категорично по това време пъстра етническа характеристика на Македония, конфликтната същност на тази среща – независимо от силата на външните влияния – става катализатор на стремежа на различните етнически общности да заявят ясно представите си за своето бъдеще. Затова анализът на историческата картина от пресичащи се

[375] За разлика от населените с българи земи, включително Македония, сръбското териториално ядро няма солидни градски традиции. Единственият значителен градски център през началния период от съществуването на сръбското княжество е Белград.

национални, политически, религиозни и културни системи, в които областта е включена, би могъл да ни даде желания отговор: стреми ли се тя да се обособи в отделна завършена система и да бъде самата себе си, или търси бъдещето си като неразделна част от друга или други системи? И ако това става диахронно на протичащите по това време характерни за Югоизточна Европа процеси, възможно ли е тъкмо по време на Балканското просвещение и през века на романтизма и на национализма, мнозинството от населението в Македония да не притежава етническа самоличност? А ако все пак съществува относителен синхрон в модернизиращите Балканите процеси, дали същинският проблем на това население е в закъснялото му национално самоопределение, или е в препречването на вече избраната от него посока за развитие, като последица от глобалните геополитически трусове, формиращи континенталната/регионалната държавна структура? И дали тъкмо тези трусове и предизвикващите ги идеологически и политически сблъсъци не създават парадоксалния феномен на етническа „подвижност" вместо сред обективно по-уязвимите малцинствени групи сред атакуваното мнозинство от населението?

Отговорите на част от тези въпроси се съдържат точно в „македонския" XIX век, както и в драматичното начало на двайсетия, когато – през неговото второ, „военно" десетилетие – Македония е разпокъсана териториално и етнически. Всъщност точно Македония, наред с южнотракийските райони, е геополитически най-уязвимият дял на населяваните от българи територии поради няколко важни демографски, културноисторически и политически обстоятелства. Те са свързани с глобалното историческо развитие на региона, но са предопределени от нейното географско положение.

Най-напред, като етногранична област Македония е етнически неоднородна територия, в която наред с доминиращото българско население живеят значителен брой турци, гърци, власи (арумъни), албанци, евреи и цигани. Другият съществен момент е, че третирана като изконна гръцка земя, тя е трайно включена в сферата на гръцките национални интереси и навлиза в Модерната епоха под гръцко културно-просветно влияние и гръцка духовна власт. Носители на гръцкия образ на Македония са не само местните гърци и гърчеещите се власи, но и част от македонските българи с тяхната раздвоеност между две все по-противопоставящи се форми на обвързаност: етническата и нормативно религиозната. Въпреки че към края на XIX век българската етнокултурна идентичност започва да надделява и в тяхното поведение над институционално религиозната, гръцкият натиск остава силен и е улеснен от постигнатата власт над най-голяма част от Македония след балканския крах на Турция[376].

[376] Македонија во делата на странските патописци. Скопје, 2002, (пътни бележки на французина абат Амар от 1880 г., с. 65), (пътепис на британеца Валантайн Чиръл от 1880 г., 82–106), (пътепис със статистически данни за населението в санджаците на Солунския вилает от бившия италиански консул в Солун Ламбертенджи 109–115) и т.н. Особено категоричен е В. Чиръл, който отбелязва: „Откакто Берлинският конгрес позволи на турската власт в тези области (Македония) допълнителни улеснения, гръцките

Успоредно с активизирането на новогръцкия експанзионизъм, Македония губи временно и геостратегическото си значение в християнските усилия за изтласкване на Османската империя от Европа: заради смяната на Австрия от Русия като нов носител на „кръстоносната идея", тя остава встрани от насочения главно към Проливите руски интерес и изостава от по-ускорения ритъм на промените обхванал източните български земи[377]. Тези две обстоятелства забавят развитието на българското национално движение в Македония и му осигуряват силен противник в лицето на гръцкия национализъм и обслужващите го институции. Трябва да се има предвид обаче, че гръцките претенции към Македония се съобразяват частично с етническите реалности и преди всичко с гръцките стратегически интереси: запазването на пълен контрол върху южната част на Македония и Тракия, за да бъде съхранена сухопътната връзка към Константинопол и малоазийския център на гърцизма. По тази причина е очертана „северната граница на елинизма" с Драч (Дурес), Охрид, Битоля, Струмица,

---

свещеници удвоиха усилията си да обновят своето разклатено влияние върху християнското население... Гръцките свещеници се натрапват със сила в българските села, броят на гръцките училища се увеличава навсякъде в страната, а помощта на заптиетата се състои в това да принуждават българските деца да присъстват на часовете и да са принудени да участват в панелинистичните статистически показатели... Но това е безполезно. Въпреки че са застрашени... всекидневно все повече българи, в новите села (патриаршистки – б.а., А. Д.) прогонват ортодоксалните свещеници и се присъединяват към националната схизма (Българската екзархия – б.а., А. Д.)" 84–85).

[377] Трябва да се има предвид, че в края на XVIII век дори най-демократичното течение на гръцкото освободително движение, следващо идеите на Френската революция и представлявано от Ригас Фереос-Велестинлис, разглежда гърците не просто като естествени водачи на освободителния процес на Балканите, а като ядро и хегемон на народа/нацията, населяващ бъдещата Гръцка република, независимо от неговата етническа пъстрота („гръцката република е една, въпреки че обхваща различни народи и религии"; „ Гръцкият народ... без разлика в религията и езика"; „Суверенният народ се състои от всички жители на това царство (страна – б.а., А. Д.) без разлика на религията и езика – гърци, българи, албанци, власи, арменци, турци и от всеки друг род".). Велестинлис възприема този своеобразен елиноцентризъм, въпреки че разграничава етнически потиснатите народи и ги призовава към обща борба: „От изток и от запад, от север и от юг, да се обединиме като в един юмрук... Вий българи, арменци, албанци от Епир, ромеи, хайде дружно да скочим най-подир". Вж. В е л е с т и н л и с, Р. Революционно. С., 1998, с. 57, 63 (Конституция) и с. 117 („Бойна песен"). Тези творби на Ригас са писани през 1797 г.

Опит за реализация на тези революционни идеи е широко разклонената в османските владения на Балканите мрежа на „Филики етерия". След възстановяването на гръцката държавност романтичният национализъм отстъпва място на един интегрален, държавен национализъм, който намира израз в създадената през 40-те години на XIX век политическа доктрина „Мегали идея". Вдъхновена от необходимостта за решаване на гръцкия национален въпрос, тя обединява усилията на Цариградската патриаршия и гръцката държава, като е изцяло несъвместима с българското национално движение. След възстановяването на българската държавност и с оформянето на българското националноосвободително движение в Македония и Тракия, гръцката политика придобива твърда антибългарска линия. Подробно вж. К о н с т а н т и н о в а, Ю. Балканската политика на Гърция в края на XIX и началото на XX век. С., 2008.

Мелник, Неврокоп и Сяр[378]. В духа на вече създаденото партньорство със Сърбия официалните среди поддържат тезата за „неясно национално съзнание“ в средната част на Македония, но практическата им политика е изградена върху противодействие именно срещу местните българи. Към края на XIX век професорът по история от Атинския университет П. Каролдис признава, че въпреки гръцките „симпатии и предпочитания“ към сърбите, „правата на българизма са по-големи и повече, отколкото на сърбизма“[379].

Ако добавим до постоянния и институционално осигурен гръцки натиск и хронологически по-късното сръбско настъпление към Македония от север, става ясно, че областта е притисната между два млади и агресивни държавни национализма. Всъщност ограничаваната от запад младата сръбска държава насочва амбициите си за разширение главно на юг и изток, за да се превърне в закъснял, но не по-малко амбициозен от Гърция претендент за Македония. Лишен от етническа база, но опрян върху митологизирания аргумент за свои исторически права в Македония, сръбският национализъм се насочва агресивно срещу българското национално движение през третата четвърт на XIX век като прокарва пътя си чрез антибългарска пропаганда, финансови изкушения за податливите политически интриги и насилие. Негов израз е претенцията, че Македония е сръбска земя и е населена от сърби, а най-коварно оръжие – създадената в Белград и използвана успоредно с денационализаторските призиви теория на антибългарския етнически македонизъм[380].

Всъщност младата сръбска държава обръща поглед към Македония още през 40-те години на XIX век, но специалният ѝ интерес за проникване на юг е от началото на 60-те години, когато се създава специален Комитет за Южна Сърбия и там се изпращат упълномощени негови емисари. Сръбското активизиране е предизвикано като противодействие срещу организационното укрепване на българското църковнонационално движение и постоянно разширяваното практическо излизане на българското население от контрола на Патриаршията. На държавнополитическо ниво сръбските интереси са защитавани чрез тезата за възстановяване на сръбската религиозна власт над Македония, каквато е упражнявана по време на присъединяването ѝ към средновековната сръбска държава, както и за правата на унищожената Ипекска патриаршия (1767), в чийто диоцез е влизала не само Северозападна Македония, но и Кюстендилско, Дупнишко и Самоковско[381]. В самата Македония обаче, където тезата за сръбски произход

---

[378] К о н с т а н т и н о в а, Ю. Цит. съч., с. 169, 195.

[379] Пак там, с. 53, 169. Очевидно официалната гръцка политика е признавала сръбски права над северната част на Вардарска Македония.

[380] Първата теза се опира на сръбското владение над части от Македония през XIII и XIV век, а втората води началото си от 60-те години на XIX век, поне доколкото се опитва да попречи на българската национална консолидация. Избистрен и завършен вид обаче тя получава едва през 80-те години чрез теорията на Ст. Новакович за македонците като отделен и най-близък до сърбите славянски народ.

[381] Притеснени от размаха на българското църковнонационално движение и още преди създаването на Българската екзархия, сръбските правителствени среди разглеждат

на местното население е изглеждала по това време обречена дори за малцината сръбски пропагандисти, усилията са насочени главно за предотвратяване на осъществяваната българска национална консолидация. За тази цел първоначално е лансирано внушение към местното население, че обитавайки Македония, то не може да е българско, защото произлиза от античните македонци – теза, чиято формална логика и примитивна механика на доказване бе възродена отново в края на XX век, за да се превърне понастоящем в мотив за отстояване на съвременната македонска идентичност. Пълният неуспех на тази теза при нейната поява обаче е причина за създаване на друга антибългарска теза, замислена като далеч по-ефикасно средство за борба срещу националната консолидация и като преход към сърбизирането на македонските българи – теорията на Стоян Новакович за изначалната обособеност на македонските славяни и за тяхната близост със сърбите.

Всъщност и претенцията за сръбския характер на Македония, и македонистичната теория се „надграждат“ емоционално още по това време с твърдението, че временната и частична българизация на македонското население е последица единствено от завладяването му от азиатците – българи. С ожесточаването на междудържавния сблъсък за Македония и в откровено расистки дух, обявяваните за „монголи“ или „татари“ българи са обругавани от сръбския национализъм като носители на всички отрицателни черти, за разлика, разбира се от славяните. Показателно е, че тези аргументи и интонации са на мода и сред съвременните антибългарски пропагандисти в Р. Македония като доказателство за сърбоманския характер на днешния войнстващ македонизъм[382].

В невъзможността си да прекъснат българския национален подем в Македония, Гърция и Сърбия обединяват своите усилия, постепенно разграничават собствените си сфери на интереси и не се свенят да търсят подкрепа срещу начинанията на македонските българи от общия исторически противник – турската власт. Турската администрация от своя страна охотно подпомага гръцките

Вардарска Македония като сръбска земя, населена със сърби, и чрез посланика си в Цариград се стремят да осуетят включването на македонските епархии в Екзархията. Настояването е „да не се повредят сръбските църковни права... сръбските епархии да останат и по-нататък в общност с Вселенската патриаршия“ и в Македония „да се изпратят сръбски свещеници“. Вж. Р и с т и ћ, J. Спольни одношаји Србије. Кн. 3, 296–302; Како е постала Бугарска Екзархиа. Београд, 1897, 24–27.

[382] В сръбското обществено мислене, в научните среди и политиката, дори на официално политическо ниво по това време съществува и по-коректна политическа линия, която отчита българските черти в етническия образ на Македония. Тази представа е вградена в част от официалните документи на различни сръбски политически среди дори след Първата световна война и е не толкова израз на компромисен тактически подход за достигане на споразумение за подялба на Македония, колкото проява на политически реализъм. За съществуването му в сръбския политически живот свидетелства и продължаването му в поведението на различни опозиционни политически структури от времето на кралска Югославия. На тях ще обърна внимание по-късно в изследването на югославската власт над Вардарска Македония.

и сръбските домогвания заради действието им като нейни неофициални политически съюзници срещу единствено опасното за империята българско национално движение, но много повече заради собствените си корупционни нагласи. Умението на сръбските емисари да бъдат неустоимо щедри притеснява даже гръцките националисти, когато откриват, че дори някои гръцки архиереи във Вардарска Македония работят за сръбските интереси[383].

Най-накрая, появата на Македонския въпрос след българската етнотомия през 1878 г. като проблем – следствие от големия Източен въпрос, интернационализира безвъзвратно възможните решения за бъдещето на Македония и по изключително драматичен начин противопоставя все по-категорично изразяваното национално чувство на македонските българи на също така категорично ограничаваната отвън възможност да осъществят националното единение. Споменатите обстоятелства оформят в манталитета на македонските българи устойчива нагласа на недоверие както към съседите сърби и гърци, така и към външния свят, към „Европа, блудницата вавилонска“ (Пърличев), чиято дълбинност предопределя неговото спонтанно или направлявано възпроизвеждане и в настоящето, вече в зависимост от политическата конюнктура и съответния групов интерес. В съвременния македонски израз на недоверие към заобикалящия страната свят основно място е отредено, както стана ясно, и на България и българите. Поставянето им обаче сред чуждите, сред потисниците на македонското, е ново идейно-политическо явление от времето на комунистическия македонизъм, когато антибългарската нагласа е моделирана с всички възможности и инструменти на държавата.

Към схематично посочените политически обстоятелства, предопределящи действието в Македония на феномена „едновременност в неедновременното“, трябва да добавим и иманентните ефекти от противоречивостта на собственото развитие[384]. Емблематично за цялата епоха на Българското възраждане и особено в областите с усложнено развитие, каквато е Македония, е подчертано разминаването между реалното обществено състояние и амбициозно поставяните национални цели. Културната неоднородност на българската общност и допълнителното ѝ раздвоение в Македония между неизвестността на националния път и рутинното следване на гръцката патриаршеска посока, засилват вътрешното напрежение при личния и понякога при груповия избор. Подчертаното количествено несъответствие между консервативната маса, живееща в рамките на традиционното, и далеч по-малката, но бързо разрастваща се група на но-

---

[383] Обвиненията са насочени не само срещу отделни архиереи, но и срещу прекомерната остстъпчивост на Цариградската патриаршия към сръбските домогвания в Македония. Някои гръцки консули дори смятат, че Патриаршията „се е продала на сърбите“. Цит. по К о н с т а н т и н о в а, Ю. Цит. съч., с. 255.

[384] Според Р. Козелек това е „един от най-богатите в съдържателно отношение исторически феномени“, т.е. едновременно се случват всевъзможни неща, които и в диахронен, и в синхронен план, „произлизат от съвършено различни жизнени контексти“. Вж. К о з е л е к, Р. Цит. съч., с. 10.

сителите на обществените промени, усложнява постигането на стабилност и хармония в предприеманите начинания. Така българската „неедновременност" спрямо модерния свят и спрямо собствения ритъм на промените пронизва всички равнища на живота и позволява в националния образ да се настанят в трайно съседство черти като привързаност към анахроничното и инертното, но и склонност към свръхамбициозно отношение спрямо бъдещето. В Македония това вътрешно напрежение води до колебания в избора на посока – състояние, което ще позволи появата на иначе българския по характер политически македонизъм.

Състоянието на Македония през епохата на българското национално възраждане е многостранно проучвана и богато документирана тема, затова тук я представям обобщено и чрез нейните основни измерения, проблеми и водещи тенденции. В това историческо време се появяват т.нар. Македонски въпрос и двете основни форми на македонизъм – политическият и етническият, които имат различен произход, достигат през XX век върха на политическото си развитие и се превръщат в аргументи за създаването на коминтерновската доктрина за цялостно решаване на македонските проблеми. Тъй като те, особено политическият македонизъм, са обект на квазинаучни интерпретации и фалшификации, ще им отделя необходимото по-детайлно внимание.

Петко Р. Славейков, Македонският въпрос и политическият македонизъм

В българското обществено съзнание е приета тезата, че Македонският въпрос се появява в международната политика след Берлинския конгрес, че негова същност е проблематизираното бъдеще на македонските българи като част от българската нация и държава, че идеите за откъсването им от българската национална общност чрез македонизма идват отвън, че първият теоретик на етническия македонизъм е сръбският учен и политик Стоян Новакович (1888), че през 30-те години на XX век македонизмът е превърнат от Коминтерна в целенасочено действаща политическа доктрина и че тя е вградена в официалния образ на Вардарска Македония при нейното обявяване след 1944 г. за съставна република от югославската комунистическа федерация[385]. Опорните точки на

[385] Пропагандирането на етническия македонизъм като преходна форма към сърбизирането на македонските българи, лансиран от Стоян Новакович, обичайно се датира с 1888 г., когато той развива идеите си в доклад до сръбския министър на просветата. Новакович обаче е пълномощен министър в Цариград между 1886 и 1891 г. и, както сам свидетелства, е работил „за сръбската пропаганда в Македония" през цялото време на своя дипломатически мандат. Той разполага с малобройна агентура, чрез която са правени опити още преди 1888 г. да се внуши на турските власти, че съществува македонски народ, различен от българския.Така през 1887 г. Коста Групчев[ич] и Наум Евров[ич] молят за разрешение да издават в. „Македонски лист" с програма в антибългарски дух и разпращат меморандум до дипломатическия корпус със същите искания.

тази сборна теза са верни, защото отразяват основните факти от усилията за заличаване на българския образ на Македония, означават реално формирани политически тенденции и са причини за постигнати трайни резултати. Тезата обаче е непълна, тъй като денационализацията на македонските българи, планирана в политическото съперничество за контрол над Македония през XIX век и постигната частично след радикалното пренареждане на Европа през XX век, има по-сложни и по-многопосочни измеренията. В нея липсва политическата предистория на замислената етнотомия, която преминава през фазите на културната и духовната им асимилация, на политическото им поглъщане и накрая, само като компромис, на обособяването на част от тях в отделен етнос. Към тази предистория можем да отнесем и първичната поява на македонизма под различна форма от късното си проявление и без реален ефект върху националната идентичност на македонските българи.

Докато на денационализаторските планове отвън е отделено полагащото им се внимание, пренебрегването от българската историческа наука на началния вътрешен деструктивен импулс позволява на съвременните адепти на македонизма да го тълкуват произволно и да му прикачват значения, несъответни на конкретното историческо време[386]. Основният проблем пред изследователите на

Година по-рано Групчев[ич], Темко Попов[ич] и още един охридчанин издават брошура „Сръбската пропаганда", в която развиват идеите на просръбския македонизъм, а на следващата е отпечатан буквар на „македонски език" с показателното име „Буквар за народне школе, У Цариграду... 1888". През 1886 г. Сърбия открива свои консулства в Солун, Битоля и Скопие, по-късно и в Сяр, и започва целенасочена пропаганда за сръбски свещеници, откриване на сръбски училища, но и за разпространение на създаваните под сръбско наставничество „ македонски учебници". Вж. Цамбазовски, Кл. Културно-општествените врски на Македонија со Србија во текот на XIX век. Скопје, 1966, с. 94–111, 169–180; Ристовски, Бл. Кр. П. Мисирков (1874–1926). Скопје, 1966, 46–58; Стаматоски, Тр. Јазичните особености од писмото на Темко Попов до Деспот Баджович от 1888 година. Вж. МАНУ, Одделение за лингвистика и литературна наука, Прилози, XVIII 2, Скопје, 1993, 108–110; Христов, Хр. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX век. – Исторически преглед, 1979, № 3, с. 26; Църнушанов, К. Сърбизиране на македонския казионен „литературен език". – Македонски преглед, С., 1991, № 1, 55–58; Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. С., 1992, с. 32. Всъщност сръбският интерес за проникване и овладяване на Македония, както ще видим по-късно, е доста по-стар, заложен е още в Начертанието (1844) на Илия Гарашанин и осъществяването му е започнато практически към края на 40-те години на XIX век. Практическата невъзможност за налагане на сърбизма в Македония предизвиква първите „македонистки" интерпретации на македонската ситуация: учебника по география на Й. Драгашевич (1871), речник на слабограмотния Г. Пулевски (1875), агитация в македонистки дух на някои сръбски учители в Македония. Вж. Димитров. А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, 190–199; Църнушанов, К. Македонизмът..., 22–30.

[386] Зина Маркова първа отделя внимание на появата на български „македонисти" и окачествява точно действията им като тактически натиск в хода на църковнонационалното движение. Вж. Българската екзархия 1870–1879. С. 1989, 82–88. Фалшификацията на писма на Славейков по темата от македонския историк Сл. Димевски стават повод за

този специфичен български „македонизъм“ идва от факта, че той не е заявяван реално и публично от своите вероятни носители, а става известен чрез критиката, на която е подложен. Нещо повече, енергичното публично опровержение от „заподозрените“ поставя друг въпрос: дали критичната реакция е била всъщност адекватна на техните цели и действия, или е смесила като обект на внимание две различни форми на отношение към българския национален живот?

Определенията „македонски въпрос“ и „македонисти“ са употребени за пръв път в началото на 1871 г. в едноименна статия на Петко Р. Славейков, предизвикана от разменените реплики във в. „Право“ по повод издадените от Кузман Шапкарев учебници на „македонско наречие“[387]. Според Славейков съществуването на този въпрос е заявено, макар и прикрито, неофициално и в единични изказвания, още през 60-те години – по време на стагнацията в развитието на църковния въпрос. Така „македонският въпрос“ се появява публично в контекста на църковнонационалното движение като част от Българския въпрос, който според самият Славейков, е много повече от „малкий черковен въпрос“, т.е. появява се като елемент от очакванията за пътя към общонационалното българско бъдеще[388]. В този първи текст посветен на противоречивите сигнали предизвикани от въздействието на историческото име и историческия образ „Македония“, Славейков поставя всъщност въпроса за раждането на един социално-политически мит и за неговите възможни последици.

Съвременният поглед към вътрешнобългарското измерение на този „македонски въпрос“ може да стане ясен само ако го приближим към гледната точка на неговия критик Петко Р. Славейков. През третата четвърт на XIX век той е една от най-популярните и влиятелни публични фигури в придобилия вече ясни очертания и засилена динамика български национален живот. Ярък представител на демократичната и либерална тенденция в неговото развитие, той е същевременно между най-радикалните защитници на националната идея сред дейците на легалното национално движение.

опровержение от Ц.Билярски, Ил.Пасков. Вж. Писма на Петко Р.Славейков по унията в Македония през 1874 г. – Векове, 1989, № 1, 61–75. Посветеният на македонската тема архивист Ц. Билярски впоследствие публикува основните материали по темата от българския възрожденски печат. Вж. Из българския възрожденски печат от 70-те г. на XIX век. – Македонски преглед, 2000, № 4. Най- задълбоченият анализ на някои страни от явлението ранен „македонизъм“ прави Илия Тодев в два кратки, но синтезирани текста, посветени на българската национална идея и на мита „Македония“. Тодев ефектно назовава „македонизма“ на някои от активните фигури в българското културно-просветно и църковното движение „архибългаризъм“ и окачествява убедително македонисткия и българския подход към миналото съответно като митологизъм и историзъм. Вж. Т о д е в, Ил. Към друго минало или пренебрегвани аспекти на Българското национално възраждане. С., 1999, 58–74.

[387] Македония, V, № 3, 18 ян. 1871; Право, V, № 40, 30 ноем. 1870; Право, V, № 44, 28 дек.1870.

[388] Македония, II, № 19, 8 септ. 1867.

Славейков е без съмнение най-авторитетният български журналист по това време, а позициите му по проблемите на образованието и възпитанието, на духовното укрепване и обществения напредък са широко приемани и следвани с доверие. Във време, когато учителят, журналистът и писателят са възприемани като интелектуални водачи на общността, житейският опит, политическата активност и доказаните способности на Славейков на тези поприща му осигуряват заслужено влияние, не само сред легалните национални дейци, но и сред революционната емиграция. Носител и изразител на либералния национализъм, той е възприеман и сам се възприема като отговорен пред общността, като неин учител и публичен застъпник. В този смисъл Македония е неговата голяма слабост и негова постоянна грижа. Би могло да го определим дори като основният български „кръстник" на историко-географската област в Новото време, тъй като, давайки името ѝ на своя най-влиятелен и дълготраен, при това най-високотиражен български вестник през Възраждането, той допринася в голяма степен за повторното му масово налагане и употреба, вече и като български макротопоним[389].

В този политически, морален и психологически контекст той се чувства призван не просто да работи за културния и духовния напредък на македонските българи и за измъкването им от духовната примка на гърцизма, но и да предупреждава за всичко, което би им попречило да настигнат намиращите се в по-благоприятна позиция техни сънародници от Северна България и Тракия. Тъкмо заради нагласата си на обществено отговорна към съдбата на македонските българи личност той дава публичност на първите, според него, сигнали за опасност от национално разногласие, което нарича „македонски въпрос".

Употребата и днес на използваните от Петко Славейков определения подсказва за жизнеността на темата, макар че случаят, за който той споменава, обозначава само едно от нейните измерения. Намеренията на първите „македонисти" са сведени от него до стремеж за разглеждане на Македония като специфична територия със свои обособени проблеми, т.е. до зараждане на местен сепаратизъм. Формално погледнато, македонизмът, за който Славейков говори, носи някои от белезите и на късния македонизъм: стреми се към отклонение от създавания литературен български език и търси основание за обособяване в регионалния макротопоним „Македония", който пък предопределя, според ма-

---

[389] Историческите превратности заличават задълго употребата на макротопонима Македония в обичайната му историко-географска територия. Той остава познат главно на тесния кръг образовани хора в Македония, заради античния пласт в доминиращата там гръцка просвета. Местните български книжовници обаче употребяват наследените още от Средновековието имена като Долна България, Долна земя, Другата България и Долна Мизия и едва след гръцкото въстание, в което участват много македонски българи, името Македония постепенно връща популярността си. При голямото влияние на възрожденския периодичен печат Славейковият вестник „Македония" оказва действително мощно влияние за завръщането на македонското име. За името Македония подробно вж. К о л е д а р о в, П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 115 сл.

кедонистите, възможната им връзка с „древните македонци“, или, за разлика от другите българи, само със славянството. Ако продължим аналогията, бихме могли да открием и друга връзка: забелязаните от Славейков македонисти не успяват да предложат научни аргументи за своите твърдения и остават изцяло – както и съвременните македонисти – в сферата на декларативното убеждение и на емоциите.

По-внимателният анализ на информацията от статията на Славейков и на свързаните пряко с нея публикации, както и придържането към събитийния контекст на конкретното историческо време, разкриват обаче картина, която носи различен смисъл. Тя е част от образа на това време, но всъщност не излъчва сигнали за желано отцепничество от българския националния живот, а само вътрешни колебания за правотата на неговите непосредствени цели и действия, както и страхове от усетената липса на равновесие между регионалните му компоненти.

Статията на Славейков разглежда „македонския въпрос“ в два основни пласта: конкретен, когато се спира върху заявеното от един автор на учебници предпочитание към езиков регионализъм, и абстрактен, когато говори за възможното развитие на въпроса от македонистична гледна точка. В първия съдържателен пласт, който е и повод за поставянето на проблема, е заложен дискусионен мотив, засягащ както принципите на оформянето на българския литературен език, така и представите около изграждането и осигуряването с учебна книжнина на българското училище, вече осъзнавано като национална институция. В статията си и в предизвиканите отговори обаче позициите не са диаметрално противопоставени. Съсредоточен върху общонационалните задачи, Славейков защитава тезата за необходимост от единен книжовен език, чието утвърждаване предполага употребата му като учебен в цялата българска етническа територия. Добре запознат с пречките пред развитието на новобългарската култура в областите, подложени на многовековно пряко гръцко влияние, той проявява обаче разбиране за специфичното положение на Македония като обект на силни външни аспирации, както и за нейното изоставане от наложения в българския обществен живот ритъм на ускорено развитие. Затова не отрича смисъла от създаване на учебна литература за начално обучение на местните диалекти и обръща внимание върху необходимостта от тяхното по-широко вграждане в общобългарския литературен език.

Обект на критиката са българските учители от Македония Кузман Шапкарев, Димитър Македонски и Вениамин Мачуковски. Двама от тях отговарят своевременно и публично опровергават обвиненията в македонизъм. Още преди статията на Славейков, най-плодовитият и най-критикуван учебникар на „македонско наречие“ К. Шапкарев отхвърля обвиненията в антибългаризъм, отправени му от негов колега, обозначил се като „един истински македонец“, с напомняне да се четат предговорите на неговите книги, за да бъде разбрано отношението му към „милия ни български народ“[390].

[390] Право, V, № 44, 28 дек.1870; Преди споменатите автори два учебника, съобразени с местното наречие, издава и Партений Зографски (1857). Шапкарев свидетелства,

Далеч по-обширен е отговорът на спомената Славейкова статия, изпратен от Кукушката българска община и писан вероятно от самия Шапкарев, който по-това време учителства в града[391]. В нея не само се отричат обвиненията в езиков „сепаратизъм", но се отхвърля и тезата за съществуването на „македонски въпрос" като израз на някакъв стремеж за обособено развитие на Македония. Това писмо описва ситуация, която категорично опровергава съвременните опити за поставяне на знак на равенство, или за търсене на близост, между фиктивния вътрешен „македонизъм" от 70-те години на XIX век и създадената и наложена отвън късна македонистка доктрина. Тъкмо затова то, както и другите своевременни опровержения, остава извън вниманието на македонските историци. Равностойно по значение на Славейковата статия като две основни свидетелства по т.нар. македонски въпрос, въпросното писмо заслужава по-специално внимание.

„С оскърбление прочетохме", пишат кукушани, че „редакторът на „Македония" се мъчи да докаже, че в Македония имало некоиси македонисти, които мислили божем да отцепят своите съотечественици – македонските българи от общата маса на българския народ. Ние, не като... по-вещи от г-на редактора на „Македония", но като българе... като членове на голямата българска фамилия, за длъжност своя считаме да извадиме истината наяве и да докажеме, че страховете на г-н Славейков са съвсем празни." След като заявяват, че не познават човек, който би искал да „разделя народа" и че като познават „изтънко мислите на укоряемите „македонисти" и особито на едно лице" (К. Шапкарев – б.а., А. Д.) те енергично отхвърлят внушението на Славейков, че подобни настроения има в цели общини. „Сакайки да докажем, че нема в Македония македонски въпрос не отричаме, че нема никакъв въпрос македонски; не, македонски въпрос съществува, но той не е от качеството на Славейковия „македонски въпрос". *Същинскийт македонски въпрос*, наречен българский, наистина е породен преди дванадесетина години, кога нашата епархия, а после и Охридската заедно с всите български епархии, станаха да си искат народноцърковните правдини... И понеже въпросът за горно-българските епархии се реши окончателно, а за македонските остана нерешен, то въпросът си е за нас пак въпрос, а понеже речта е за македонските българи, то и въпросът е македонски въпрос... не за разделение от българската маса, както сънува редактора на „Македония", ами за съединение с нея. Ето ти го прочее същинский македонский въпрос, за когото непрестанно се молиме на... царското правителство да го реши и за нас окончателно, да ни съедини духовно с другите ни братя. Ето що требаше г. Славейков да нарече „македонски въпрос"... ако имал желание да послужи на македонските си братя, а не... да ги наскърбява и раздързнува; зер не им стигаше скръбта що

че и неговият съгражданин Димитър Узунов е публикувал едно букварче и че въпреки поделените мнения в Цариград около употребата на местното наречие, той самият е бил насърчен от екзарх Антим да го използва в своите учебвици. Вж. Ш а п к а р е в, К. За възраждането на българщината в Македония. С. 1984, с. 212.

[391] Право, V, № 52, 22 февр. 1871.

ги яде како червецот дървото, защо са оставали вънка от църковната си народна градина, ами още им липсува да слушат укорения оти искали да се отделят? От кого пак да слушат? – от своите народни наставници, от българските вестници и то от оногова, на челото на когото блещит местното им име „Македония". Толко, мислиме, стига за отговор на трагикомичний, несуществуващ Славейков въпрос""[392].

Позицията на кукушани и на Шапкарев дава три категорични опровержения на тезата за съществуване на някакъв реален македонски сепаратизъм: те изразяват непоколебима българска самоличност, обясняват поведението си единствено със страховете за възможното трайно църковно и политическо откъсване на обширни части от Македония от националната общност и приемат обвиненията като несправедливи и обидни. В същата тоналност е и отговорът на Славейковата статия от учителя Димитър Македонски. И за него „македонският въпрос" не съществува, „освен, може би, в едно-две частни лица". И за него позицията на Славейков е неточна и обидна, като реагиращият Македонски добавя още един интересен аргумент: непознаването на македонските българи от някои техни сънародници, които ги наричали „цинцари"[393].

Тази забележка ни отвежда към особено важните проблеми от психологическо естество, които съпътстват формирането на националната цялост от нейните неравностойно развити регионални елементи. Всъщност тези проблеми са отбелязани, макар и с други акценти, и от самия Славейков. Преди да ги анализирам обаче, както и другите основни причини за възникалото разминаване, наречено от него „македонски въпрос", е необходимо да отбележа, че всичките подозирани учители изминават житейския си път като български патриоти, които многократно доказват привързаността си към националната кауза за самостоятелно и равноценно на другите развитие на българската общност.

---

[392] Пак там.

[393] Славейков е направил редакционна бележка към писмото на Македонски, която се свежда до примиряващото заключение, че на „братята ни македонски българи не трябва да е мъчно", защото и „половин" македонист да съществува трябва да се реагира и „защото злото е заразително и единият неизобличен днес заразява утре и други". Вж. Македония, V, № 7, 16 февр.1871. Съществен белег за липсата на достатъчно взаимно познаване между българите от различните географски краища, но и за нагласата към местни закачки (между махали, селища, области) е твърдението, че македонските българи са наричани от други свои сънародници „цинцари", т.е. арумъни, власи. В Македония власите са били носители на гъркоманията и по този начин изглежда е изразявано отношение и към местните българи, които по-бавно се разделяли с влиянието на гърцизма. Към подобна връзка сочи и фактът, че в Румъния македонските власи са наричани македонци. Емблематичен пример е името, прието от румънския генерал Александру Д. Мачедонски – за него обаче има сведения, че е от български произход – и продължено от неговия син – писателят Александру Мачедонски, като символична връзка на македонските власи с антична Македония. Някои „македонисти" са отвръщали от своя страна, наричайки „горните българи" шопи, т.е. разграничението, доколкото го има, не върви спрямо националното име, а чрез закачката с близкия регионим като местно съперничество.

Фактите от личните им биографии, както и последвалото поведение на българските общини в „заподозрени“ градове като Кукуш, Охрид, Струмица и Велес, категорично опровергават съвременните опити за историческото им обвързване с късния етнически македонизъм.

Тогава къде са все пак причините за отправените към тях обвинения и с какво са дали повод да бъдат причислени към „македонистите“? И ако за обвиненията, отправени от Славейков, и въобще от гледната точка на националия център има основания, дали трябва да търсим проблемите в сферата на вътрешнонационалните отношения или в международната политика на Балканите – глобална и регионална, за чиито интереси и конкретни планове укрепващата българска национална идентичност се превръща в политическа пречка?

Петко Р. Славейков е без съмнение между най-далновидните национални дейци и със сигурност между най-добре запознатите както с драматичните усилия на македонски българи за духовна и културна еманципация от гърцизма, така и с вътрешните спорове в българското църковнонационално движение. В конкретния пласт на неговата позиция по „македонския въпрос“ същността е изразена не толкова от критиката към учебникарското предпочитане на местното наречие, колкото от притеснението, предизвикано от сигналите за страховете на тези учители, че на тях и на Македония се отредежда второстепенна роля в общонационалното развитие[394].

В културнополитическия градеж на националната общност патриотизмът изминава пътя от местното и регионалното към общобългарското. Процесът на единение е съпроводен при идентифицирането на цялото, както от отъждествяване с най-привлекателните му черти, така и от усилията на отделните му части да доказват собствената си стойност и приноси за оформяне на общия образ. Като добър психолог Славейков разбира, че компенсаторната реакция на съсредоточаване върху местните „предимства“ може да намери аргументи само в онези отрязъци от миналото, които изтъкват значението на Македония. Опасенията му, че е възможно да бъде изгубена мярката при едно хипертрофирано самоизтъкване на регионалните качества са напълно разбираеми на фона на чуждите претенции към Македония и на пропагандираната от тях антибългарска интерпретация на нейния етнически характер. Наречените за „македонисти“ учители обаче не попадат в този капан, защото тяхното вглеждане в миналото на Македония, като източник на „особени“ качества, има едновременно компенсаторна роля – спрямо усещането им за подценяване в общобългарската сфера – и идентифицираща функция, спрямо домогванията на съседите[395].

---

[394] В полемиката около езика на учебната книжнина опонентите на тезата за общо македонско наречие го оспорват и подчертават, че всъщност местните диалекти са повече и се различават помежду си понякога толкова, колкото и от източнобългарските. Такава е двайсетина години по-късно и позицията на т.нар. лозари – кръга около сп. „Лоза“, които неоправдано са определяни в Скопие като изразители на македонски националев сепаратизъм. Вж. Лоза, 1892, № 2, 55–58.

[395] Употребата на местно наречие в книжнината е израз на стремежа за по-лесен отказ от гръцкия език в обучението и църковната служба, а не на „езиков сепаратизъм“.

В началото на националното самопознание, осмислено като подтик към българското „пробуждане“ и „възраждане“, е вграден избирателният подход към собствената история: тягостното настояще и робското минало са загърбени за сметка на старото величие на царе и духовни първенци. Примерът и ориентирите от това светло минало дават на незадоволителното настояще посока и самочувствие, защото компенсират частично основните му социалнопсихологически липси: на свобода, самостоятелност и уважение от другите. Въпреки че общественото развитие постепенно налага необходимостта от възстановяване на интереса към историческия континуум заради пълноценността на неговия социален пример, избирателният подход продължава да действа, особено в догонващата националния център културна и етнотериториална периферия. В Македония този подход съсредоточава вниманието върху славянските първоучители – светите братя Кирил и Методий, и върху изявилите се в югозападните български земи техни ученици Климент и Наум, върху цар-Самуиловото време, пренесло и съхранило тъкмо там живеца на българската държавност, върху Охридската архиепископия като най-дълго просъществувала българска духовна институция и, естествено, върху историческия „подарък“, който самото име Македония носи – към славата на античната македонска държава.

Този избор води в две посоки: към претенция за част от общобългарската слава и към домогване до световната слава на Александър Велики и на антична Македония. Той дава същевременно израз и на едно противоречиво отношение към миналото, смесващо гледните точки на рационалния позитивистичен историзъм, заченат от демитологизиращия дух на Просвещението и утвърден през европейския XIX век, и на разцъфналия в началото на същия век митотворен романтизъм.

Докато гледната точка на Славейков в този спор е изцяло определена от историческия позитивизъм, в отношението на критикуваните квазимакедонисти мит и факти се сливат в честолюбиво желание за самодоказване. Но докато

Споменатите учители, които в никакъв случай не са се усещали „по-долу“ от „горните българи“, обаче ясно осъзнават, че собствената им образованост на гръцки език – състояние, вече изживяно в Горна България, ги прави по-слабо конкуретни на националното книжовно поприще. Тъкмо затова изтъкват понякога, че македонските диалекти са съхранили в по-голяма степен „чистотата“ си на славянски език. Всъщност гръцката образованост е била проблем не само за иначе респектиращи книжовници от Македония като Григор Пърличев, но и за гръцки възпитаници от Източна България като д-р Иван Селимински. В същото време те всички използват за себеизразяване производни имена от античните макротопоними Македония и Тракия не просто като знак за класическото им образование, а като претенденти за античното наследство и затова равноценни на гърците: д-р Петър Берон се представя пред света като тракиец и нарича българския език тракийски или трако-македонски, Георги С. Раковски се появява през 1841 г. в Браила с името Георги Македон, българите в Гръцкото кралство се опитват да участват в политическия живот под името „трако-славяни“. Това обаче всички те правят трийсетина години по-рано, като израз на по-ранното преминаване през фазата на респекта към античното наследство, използван и като средство за утвърждаване на българската им национална равноценност с гърците.

митът за принадлежност към античния македонски корен и затова за притежанието и на неговото наследство е само романтично допълнение, доколкото въобще е вземан насериозно, към българската идентичност на споменатите учители, фетишизирането му от „едно-две частни лица", т.е. от поддалите се на ерозиращата българския национален дух чужда пропаганда, отвежда наистина към етнотомията. В тези различаващи се прояви на мита „Македония" първото разкрива компенсационния стремеж за потискане на страха от негативния исторически опит и заплахите на настоящето, а второто – бягството от самата история в света на користната мистификация. Колкото и да изглежда странно, именно този втори подход на митологизираща мистификация е господстващ днес в Р Македония; предпочитан в публицистиката, но използван, твърде зле прикривано, и в съвременната македонска наука.

Ако се върнем към конкретния пласт в критиката на Славейков и към тримата автори на учебници на „македонско наречие" ще забележим, че те са родени в селища от македонския юг, посещавали са гръцки училища и са живели и работили предимно в силовото поле на гръцко културно влияние[396]. Откъсването им от него е показателно за устойчивостта на българската им самоличност, а привързаността към спецификата на региона – за ценността, която му отреждат в общобългарското отечество. Познанието за антична Македония е базисно за тях и употребата му като допълнителен идентифициращ знак е насочена в две посоки: за компенсация в собствената българска сфера и за доказване на равноценност в конфликтната контактна зона с гърцизма. Те обаче навлизат в полето на мита не пасивно, само следвайки увлечение способно да ги защити от незавидната реалност на настоящето, а за да го превърнат в предимство, улесняващо откриването на изход от кризата. А кризата, както можем да обозначим мъчителното развитие на българското църковнонационално движение, особено в македонските епархии и най-болезнено в южните предели на Македония, е хранителната среда както за вътрешните колебания, така и за отклоненията от общоприетата тактика на борбата.

Проблематизираното институционализиране на българската църковна и културна самостоятелност в Македония, което кукушани сполучливо наричат в реакцията си срещу обвиненията в македонизъм „*същинский македонски въпрос*", е сферата, в която най-ясно проличава доколко е основателна позицията на Петко Р. Славейков. Църковнонационалното движение е добре проучено и затова тук само ще маркирам темите и действията, чрез които различни представители на Македония защитават регионалните си позиции: стремеж към равностойно представителство в общобългарски мащаб в ръководещите движението структури, претенции на Македония/Охрид за духовен център като те-

[396] К. Шапкарев е роден в Охрид, Д. Македонски – в с. Емборе, Кайлярско, а В. Мачуковски – в с. Мачуково, Гевгелийско. Те работят като учители предимно в южномакедонски градове, а Мачуковски е дълго време и монах в Заграфския манастир. За подробности и литература вж. Енциклопедия „Българската възрожденска интелигенция" С., 1988.

ритория на най-дълго просъществувалата висока българска религиозна институция, склонност към отклонения от официализираното поведение и тактика, и дори към радикални действия[397].

Тези прояви се засилват при решителната фаза, в която навлиза църковнонационалното движение след създаването на Българската екзархия, когато пътят от формално-юридическото признание до реалното ѝ създаване в набелязания диоцез започва да изглежда затворен за повечето македонски епархии. Славейков е техен внимателен наблюдател и пряк участник в решаването на възникващите проблеми – авторитетен съветник и наставник за местните дейци, но и последователен критик на сигналите за прояви на македонизъм. Този път обаче онова, което в първата му статия е описано общо като заплаха за българското единство и за бъдещето на самата Македония, придобива конкретен адрес: действията на чуждите пропаганди.

Когато обръща внимание върху последиците от неизбежното разделение, което би предизвикал македонизма сред македонските българи, Славейков предвижда в „Македонския въпрос", че „ще се появят партии с противоположни интереси, ще излязат раздори и вътрешна слабост, а от тях – натискания отвън и късания. Занети във вътрешни разправии какви са и какви не са, нашите българи в Македония не ще могат да се запазят от външните посегнувания и от неприятелските притязания на гърци откъм юг и на сърби откъм север. Тогаз? – Тогаз, ако не българи, нищо." Три години по-късно, при една продължителна обиколка из Македония през 1874 г., той вече сочи директно ерозиращите действия на „сръбската пропаганда и гръцката, които, без да показват... задните си мисли, внушават идеи много гибелни: че те не са българи, а македонци, т.е. нещо по-горни от другите българи (Александрови потомци!), че те могат и трябва да бъдат водители и първенствующи на българския народ,... с таквизи проповеди чужденците, подкрепени и от някои наши неразумници,... пристиг-

---

[397] Македонските българи практически имат такова равностойно представителство, тъй като на Църковнонародния събор през 1871 г. присъстват 11 духовници и 39 миряни, като кандидатите за екзархийски митрополити са почти толкова, колкото и от другите български области. Вж. Т е м е л с к и, Хр. Църковнонационалната борба в Македония (от 1870 до 1913 г.). – Македонски преглед, 2000, № 2, с. 37. Славейков приема изтъкването на историческото право на Охрид като основателно, но защитава тезата, че естественият център на Екзархията трябва да е Цариград, където македонските българи са били значителен брой. Вж. Македония, V, № 7, 16 февр. 1871; Македония, VI, № 1, 1 ян. 1872. Униатството, вече проверено в Кукуш през 1859 г. като резултатен метод на действие срещу Патриаршията, е задействано и през 1873–1874 г., използвано е като заплаха и през 1879 г. и дори, чисто политически в годините на националноосвободителната борба. Вж. М а р к о в а, З. Цит. съч., с. 85; С л а в е й к о в, П. Р. Съчинения. Т. 8, с. 475; Б и л я р с к и, Ц., Ил. П а с к о в. Писма на Петко Р. Славейков по униатството в Македония през 1874 г. – Векове, 1989, № 1, 68–69; Тези действия на кукушани обаче са приемани като вредни за Екзархията и за самия Кукуш. Шапкарев нарича унията „проклета, що раздроби Кукуш! Проклети гръцки владици, що принудиха кукушките българи да се отцепят от праотеческата си вяра и от целокупността на народното си тяло!". Вж. Ш а п к а р е в, К. Цит. съч. с. 203.

нали са да разпространяват тези мисли и да ги настройват на гибелний път за отделяне“[398].

Симптоматично е, че при повторното си обръщане към темата за опасността от македонизма, Славейков запазва критичния си тон към българите, увлечени от местния патриотизъм и мита, вграден в самото име Македония, но вече конкретизира външните пропагандни източници, работещи чрез този мит срещу българското национално единство. Този нов акцент с геополитически измерения е последица от преките впечатления, които той събира в различни македонски градове и които го убеждават, че за чуждите политики, разглеждащи Македония като цел за притежание или като средство за употреба във външнополитическите им комбинации, най-голямата опасност е институционализирането на българския национален живот чрез изграждането на Екзархията[399]. Използването на същия подход за прекъсване на българския национален подем от тогавашния солунски валия Мидхат паша пък го отпраща към специфичния стил на османската вътрешна политика[400]. Така „македонският въпрос“ се появява от самото начало не само като част от Българския въпрос, но и като инструмент за проваляне на неговото решаване.

В своите текстове Славейков смесва двата типа отношение към митологизираното минало на Македония: патриотично-компенсационното и антибългар-

---

[398] Б и л я р с к и, Ц., Ил. П а с к о в. Цит. съч., 74–75.

[399] Славейков специално сочи сръбската и гръцката пропаганда, които чрез внушенията към местните българи за пряката им връзка с антична Македония се стремели да ги привличат към себе си (гърците) или да ги отдалечават от България (сърбите), но като първа цел – да всяват недоверие към Екзархията. Той отбелязва, че особено резултатни в тази посока били усилията на един сръбски учител във Велес, който успял да внуши в града някакви сепаратиски настроения. Вж. пак там, 74–75. Постигнатият македонистки ефект е забелязян и от австрийския консул в Призрен Липих, който твърди, че настроенията от Велес се прехвърлят към Скопие, но не се наема да предвиди дали тази тенденция ще има „за бъдещето практически последици“. Липих, както и австрийският консул в Солун Кнапич, които внимателно следят църковнонационалното движение и очакват униатството да засили позициите на Австро-Унгария, обаче навсякъде в писмата си определят мнозинството от населението в Македония като българско. Вж. Н и к о в, П. Австрийски консули в Турция за българите в Македония. – Македонски преглед, I, 1924, № 5–6, с. 114;

[400] Мидхат паша, с огромния си опит на държавник-реформатор, натрупан основно при управлението му в българските земи, вижда в българското национално движение една от най-големите опасности за бъдещето на Империята. Двойнственото му поведение като солунски валия през 1873 г. – да стимулира стремежа им към духовно обособяване, от една страна, и да внушава идеи за вътрешни разногласия, от друга, се вписва изцяло в идеята му за създаване на „османска нация“. Провалил се в опита си да отнеме самостоятелността на българското учебно дело през 1866 г., той очевидно е видял в македонизма средство за ограничаване на българския национален подем. За внушенията му вж. М а р к о в а, З. Цит. съч., с. 87; К а р а п е т р о в, П. Цариградски спомени. – БС, I, 1894, № 11, с. 849. Тази турска политика ще се прилага в периода от Берлинския конгрес до Балканската война чрез снизходителност към гръцката и сръбската пропаганда, за да ги сблъсква с българското национално движение и да осуетява приложението на обещаните реформи.

ското-националноерозиращо, може би защото проницателно открива цялостното негативно значение, което митът „Македония“ може да придобие. Като изграден от житейските обстоятелства политик и социален психолог, той добре разбира, че всяко напускане на реалността, независимо от подбудите, отвежда към опасни за неукрепналата национална общност ирационални представи и действия. Славейков интуитивно усеща, че лишеното от аргументи приемане на представителните черти от едно чуждо минало за свои води към илюзията за цялостна тъждественост с него, и че с „асимилирането“ на представите за това време, като част от идеята за собствения произход, се обсебва чуждо наследство, за което неизбежно се заплаща[401].

От превръщането на Македония през Модерната епоха в обект на разнопосочни политически претенции и при утвърждаването на различни митологизирани представи за нейното минало и съвременен образ, обобщеният мит „Македония“ придобива различни противопоставени значения, т.е. разчленява се на отделни обслужващи политиката митове, които ни отвеждат към социалната психология. Славейков е щастлив да види в края на живота си, че и след разпокъсалия българската нация Берлински конгрес и въпреки задълбочаващите се политически усложнения и невъзможност на българската държава да се противопоставя адекватно на моделиращите националното бъдеще външни сили, доминираща в Македония остава тенденцията към национална солидарност и единство в общонационалните задачи. Тя ще определя живота на македонските българи до установяването на гръцка и сръбска власт върху 90% от нейната територия и в значителна степен, предимно във Вардарска Македония, ще е активно действаща дори до края на Втората световна война.

Опасенията на Славейков се потвърждават обаче през XX век, когато световните политически катаклизми създават кризисни условия, подходящи за проявлението и модификацията и на двете форми на македонизма. До средата на века ще доминира патриотично-компенсаторната му форма, от която в кризисни моменти черпят основание компромисните идеи на политическия македонизъм[402], докато антибългарският националноерозиращ македонизъм е само резервен вариант на директните асимилационни планове на Белград. Той е, както ще установим в хода на изследването, модифицирано възкресен от Коминтерна, но водеща роля придобива едва след превръщането на Вардарска Македония в югославска република. Тогава антибългарският македонизъм получава етнополитическа характеристика и е официално наложен като държавна доктрина, съпътстваща утвърждаването на комунистическата идеология и нейната политическа практика.

---

[401] За въздействията на несъзнаваното върху личността вж. Ю н г, К. Избрано. Кн. първа, Плевен, 1993, 141–145.

[402] Под политически македонизъм би трябвало да разбираме идеите, които под натиска на политическите обстоятелства предполагат тактически кратковременното или по-трайно отделяне и паралелно държавно съществуване на България и Македония, без да се посяга на етническата характеристика на македонските българи.

Темата за силовото моделиране на националната идентичност, водещо до нейната неизбежна и трайна вътрешна несигурност, и съпътстващо всяка по-сериозна социалнополитическа криза от македонската независимост насам, е особено подходяща да напомня за изпъкващия при изследване на т.нар.история на съвременността ефект на историческата парабола. В случая той се проявява в Р Македония като доказателство за „пулсиращия" характер на миналото в едно историко-политически обременено настояще, за да напомни за двупосочността на неговото въздействие – едновременно към неясния хоризонт на бъдещето, но и към сигурността на корените. Затова обобщеното споменаване тук на фазите от движението от българска към македонска национална идентичност, които ще бъдат по-детайлно проследени в изложението по-късно, ми изглежда логически обвързано с анализа на началните прояви за възпиране на българския национален подем от XIX век – времето на романтичния национализъм. Всъщност разглеждана в цялостния хронологически и събитиен контекст на процеса на силовото моделиране на македонската идентичност, нейната вътрешна несигурност е предизвикана от взаимно противопоставящото се въздействие на собствените традиции и на наложените отвън политически норми, на свободния поток на родовата памет и на охраняваните нови обществени идеологеми и митове. Ако се ограничим обаче само до настоящето, тази напрегната несигурност на съвременната македонска идентичност се дължи на сблъсъка между консервативната инертност и психологическата нерешителност, от една страна, и на склонността към ревизиране на наложените в югокомунистическото време македонистки постулати, от друга.

На този исторически фон е важно да се отбележи, че различните значения на регионима македонец, влагани при употребата му през XIX и първата половина на XX век, се оказват все пак обединени в етноним – макар и само виртуално, само в ограничена идеологическа и политическа сфера и върху ограничена територия. Това етническо „инженерство" има за адресат първоначално, след налагането от Коминтерна на етническия македонизъм като средство за сближаването на балканските комунисти и за засилване на напрежението на Балканите, само комунистическите партии и се осъществява реално във Вардарска Македония, както ще проследим по-нататък, едва след 1944 г., при превръщането ѝ във федерална единица на комунистическа Югославия[403].

[403] Коминтерновският подход към усложнените национални проблеми на Балканите е – както ще проследим подробно по-нататък – в духа на съветските радикални представи за тяхното централизирано и силово решаване в полза на „пролетарския интернационализъм", т.е. на външнополитическите планове на Съветска Русия. След Първата световна война старата социалдемократическа идея за Балканска федерация е обсебена от Коминтерна чрез тезата за Балканска комунистическа федерация. През 20-те години традиционните представи за етническите характеристики на поделените области като Македония, Тракия и Добруджа все още се запазват, но фетишизираното противопоставяне между „трудов народ" и съответните национални буржоазии довежда постепенно до размиването на конкретните национални и политически проблеми и до директивното определяне на населението в споменатите области за отделни нации. Решението за

Исторически гледано, българският народ не успява да премине в своята цялост през всичките фази на националното си изграждане, като най-потърпевши в това отношение се оказват македонските българи. Значителна част от тях или остават недокоснати от сплотяващото въздействие на споделяното държавно единство, или го преживяват само чрез деформираните форми на съпреживяване в кризисните военновременни условия. Всъщност военновременните периоди и особено времето на частична българска власт над Вардарска Македония графично илюстрират връзката между глобалния исторически ход, регионалната политическа криза и състоянието на идентичността на македонските българи. Както ще видим по-късно, до 1943 г. отношението към споделената държавност е подчинено на надеждата за общо бъдеще, въпреки неизяснения международноправен статут на Вардарска Македония, и затова общуването между власт и население е спокойно и хармонично[404]. Военнополитическите сигнали през 1943 г. за настъпващия решителен обрат във войната и за предопределения крах на „целокупна България" нарушават постигнатото равновесие, но едва през лятото на 1944 г. идеята за Балканска федерация с българско участие успява да привлече некомунисти към партизанските отряди. Възкресяването на политическия македонизъм за много от тях обаче е съпроводено от съмнения, че е само средство за възстановяването на Югославия. При тези обстоятелства обръщането към политическия македонизъм се превръща в средство за съхранение на българската идентичност, но и в стъпка към отдалечаване от националната сфера. В тази форма на македонизъм латентната привързаност към общобългарското обаче остава основна, докато липсващият пласт на държавността при формиране на идентичността само отваря възможности за проникване на разрушителните идеи за денационализация и етнотомия[405].

Обявяването на македонизма за държавна доктрина създава коренно различна ситуацията в отношението към хората с българска идентичност и към

обявяване на македонските българи за македонска нация е взето по бюрократичен път от некомпетентна комисия и пряко и еднолично повлияно, според собствените му твърдения, от Димитър Влахов. Този проблем ще бъде разгледан подробно в Глава 7, но тук ще отбележа, че това става през есента на 1933 г. и е официализирано главно през 1934 г., макар че е посрещното първоначално със съмнения и съпротива. Всъщност през 1941 г. във Вардарска Македония е имало около 300 комунисти, като значителна част от тях възприемат партийната директива за националността им дисциплинирано, но с резерви, които се проявяват при установяването на българската власт върху част от областта. – За решението на Коминтерна и цялостното развитие на отношението към македонския въпрос има богата литература. Вж:. Мемоари на Димитър Влахов. Скопје, 1970, 356–357; Архивите говорят. БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Т. 1 и Т. 2, кн. 4 и кн. 5. С., 1998 и 1999; П о п о в с к и, Вл., Л. Ж и л а. Цит. съч.Вж. там Македонското прашање во документите на Коминтерната.Т. 1, дел 1 и 2, Скопје, 1999.

[404] Подробно за това – в Осма глава.

[405] По подробно вж. Д и м и т р ов, А. Българската власт във Вардарска Македония (1941–1944) или за ефектите от инерцията в историческото мислене. Вж. Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков. С., 2008, 421–439.

традициите на политическия македонизъм. Първите са заклеймени като „фашисти“ и „слуги на окупатора“ и са подложени на политически репресии и физическо унищожение, а проявените през епохата на Българското възраждане и от левицата в националноосвободителното движение форми на политически македонизъм са обявени за историческо начало на етническия македонизъм. Централизираната дейност по заличаване на спомена за всичко българско в Македония, приемането на Закон за македонската национална чест (1944), насочен срещу всяко оспорване на македонистката доктрина и защитата им със средствата на „революционната“ комунистическа практика, моделират силово националния образ на тази част от Македония. Съчетанието от тоталитаризъм и доктринален македонистки национализъм създава условия за формиране на колективна психика, доминирана от еднаквостта, подражанието и примирението, при която индивидът се отъждествява с нацията до степен на „принудителна фиксация“[406]. Разпадането на Югославия и превръщането на Република Македония в независима държава открива пътя към преодоляване на официализираните митове, идеологическите догми и антибългарските политически и квазинаучни стереотипи, но както стана ясно, централизираната им охрана все още задържа страната, потопена в ентропията на спорното си самопознание.

Всъщност през Модерната епоха претовареното с история и политика име Македония се превръща за българите в име символ, но и име проблем. То се завръща в топонимията на българското Ново време като знак за равноценността на националните интереси с тези на другите претенденти за Македония, но отнема част от цялостното значение на историческото име България. Натоварено с компенсаторни внушения, то помага за легитимирането в международен план на пространствено впечатляващото присъствие на българите на Балканите, но в национален план предизвиква към изграждане на местна представа за обособеност и специфична историческа съдба. Така самото име се превръща в катализатор за националната самоличност, като ускорява или забавя нейните изяви в зависимост от политическите обстоятелства.

Конструирането след септември 1944 г. на ограничена и практически формална държавност във Вардарска Македония под знака на етническия македонизъм и последвалото югославския разпад създаване на независима македонска държава позволи обявяването на този македонизъм за осъществен в исторически континуум и в собствен национален периметър. Бързо проявената криза на съвременната македонска държава и на нейната идентичност обаче компрометира болезнено този митологизиран генезис като знак за слабостта на исторически некоректно конструираната общност и като заплаха за самата държавност. Последица от развитието на един деструктивен за българската нация процес, предизвикан от сблъсъка между исторически традиции и политическо моделиране, македонската държава и съвременното македонско общество се

[406] Образът на подражаващия и фиксиран в пропагандните постулати „нов човек“ се формира на две нива: като македонец и като югославянин. За подражанието като феномен вж. Ю н г, К. Цит. съч., с. 150.

превръщат в пресечна точка на доктринерския официален етнически македонизъм, възстановилия публичността си компромисен политически македонизъм и устойчивия български патриотизъм. Дали и доколко в условията на независимо обществено развитие господстващият македонизъм ще достигне до критичен анализ на сковаващите го постулати и до катарзиса на преоткритите реалности, които са латентно присъщи на политическия македонизъм, ще покажат новите отношения между история и политика. И между две държави, заявяващи споделени ценности и споделящи общо историческо наследство.

Ако ефектът на историческата парабóла логично ни отвéде към съвременното състояние на македонската идентичност, с още по-голямо основание той ни връща към времето на нейния български образ, за да изтъкне измеренията на премълчаваното днес в Р Македония основополагащо българско наследство, както и основните политическите причини за това. Ако се върнем към 70-те години на XIX век и тревогите на Петко Р. Славейков от изтъкването на македонската регионална ценност и условни исторически предимства в общобългарското национално движение, трябва да подчертая категорично, че то е само сигнал за възможността емоционалният регионализъм да се превърне в политически македонизъм. А причината за неговата незначителност по това време е една: независимо от регионалните различия в условия за развитие на българската нация, особено усложнени в Македония и Одринско, през епохата на националното възраждане българите живеят с надежда за единно бъдеще.

Реални условия за превръщането на този специфичен регионализъм в политически македонизъм с български знак се появяват едва след Берлинския конгрес и особено след съединението между Княжество България и Източна Румелия. Уязвимият международноправен статут на България и нейната невъзможност по това време да защитава пълноценно македонските българи като се противопоставя и на османската власт, и на разнопосочните чужди интереси към Македония, предизвикват местна самоорганизация за въоръжена съпротива. На това политическо явление и на връзката му с българските революционни традиции ще се спра по-късно, затова тук отбелязвам само двете му основни характеристики: то е с български образ и е ориентирано към самостоятелност в действията. Първото е безспорен факт, а второто е практически трудно постижимо намерение, заради използването на България – неофициално, но и достатъчно открито – като политическа, финансова, кадрова, военна и логистична база. Заявената като политическа цел на революционната организация автономия на Македония е първоначално само средство за достигане до националното обединение, но след неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание (1903), идеите и поведението на ВМОРО, или поне на нейната левица, се приближават до политическия македонизъм[407]. Той обаче ще придобие завършен вид в дейността на ВМРО едва след Първата световна война.

---

[407] Сред съществуващата огромна документация и литература по темата особено показателни са спомените на създателите и водещите фигури във ВМОРО, както и

Предназначен да защити целостта на Македония при очакваното изтласкване на Турция от нейните европейски владения или поне при достигане на автономия, политическият македонизъм търси решение извън оформения сблъсък на държавните интереси между България, Гърция и Сърбия, надява се на международна подкрепа, но продължава да разчита основно на България. Демонстрацията на самостоятелност е негова основна тактическа характеристика, но защитата на интересите на македонските българи в цялата географска територия е стратегическата му цел. Тъкмо затова удобен за вграждане в съвременната официална македонска интерпретация на миналото се оказва само стремежът на някогашния политически македонизъм към политическо обособяване, но не и неговият български етнически характер.Това е основната причина цялото българско национално движение в Македония да бъде представяно в Скопие като македонско, а неговите незаличими български следи да се обясняват с някаква българска пропаганда, равнопоставяна и дори обявявана за по-агресивна от дейността на различните официални или неофициални гръцки и сръбски структури. По този начин обаче доктринерският подход към миналото отъждествява смислово три несъвместими форми на преследване на интереси: едно местно, масово, дългогодишно и българско по етническия си знак съпротивително политическо движение, защитаващите статуквото действия на официалните гръцки институции, допълвани с пропагандни средства и методи, и агресивното сръбско проникване, осигурявано изцяло с инструментариума на класическата пропаганда и нейната силова подкрепа.

Терминът „чужди пропаганди“ е отглас още от времето на първите остри сблъсъци между българските, гръцките и сръбските интереси в Македония. Употребен първоначално в коректния смисъл за обозначаване на усилия за налагане на идеи, по-късно той е разширен и превърнат в обобщение за всички действия – и интелектуални, и силови – употребени за постигане на съответните национални/държавни цели и интереси. Използването му от българска страна спрямо действията на съперниците в Македония е точно и политически

програмните документи на организацията в периода до Балканската война. Издавани или преиздавани по различно време, те разкриват ясно вътрешните проблеми на организацията, но и нейния безусловен български етнически характер. Само като ориентири отбелязвам някои по-нови документални издания на Държавната агенция „Архиви“, включени предимно в поредицата „Архивите говорят“. Вж. Т а т а р ч е в, д-р Хр. Спомени, документи и материали. Съставител Цочо Билярски. С., 1989; ВМОРО през погледа на нейните основатели. Спомени на Дамян Груев, д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Андон Димитров, Петър Попарсов. Съст. Т. Петров, Ц. Билярски. С., 2002; Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893–1919). Т.1, ч. 1 (т. 45) и т. 2, ч. 2 (т. 46), (Документи на централните ръководни органи). С., 2007; Из архива на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМОРО до 1902 г. (т. 25). Съст. И. Бурилкова, Ц. Билярски. С., 2002; М а т о в, Хр. Македонската революционна система. Съчинения. Съст. Ц. Билярски. С., 2001; Архив на Христо Матов. (Към историята на културно-просветните борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век). (Т. 28). Съст. Ц. Билярски. С., 2004; А л е к с а н д р о в, Т. Непубликувани спомени, документи и материали. Съст. Ц. Билярски. С., 2002.

оправдано: изцяло, когато става въпрос за сръбските действия, и частично, по отношение на гръцките. Причината за това уточнение е, че докато сърбите проникват в чужда етническа среда, гърците имат своя етническа база и подкрепата на ръководещата официално религиозния живот институция като Цариградската патриаршия.

Назоваването на българските действия по същия начин, но вече от страна на опонентите, е само по себе си обаче пропаганден акт. Чрез него, макар и с различни мотиви, двете страни се опитват да доказват собствената си правота, но преди всичко да отклонят обсъждането на проблема от реалния житейски сблъсък в ежедневието на Македония, където са уязвими, към държавните политики, където международноправната позиция на България е неравностойна и лишена от външна политическа подкрепа[408]. Този подход се оказва достатъчно резултатен, защото онези европейски сили, чиито интереси в региона са свързани първоначално със запазване на статуквото, а впоследствие с недопускането на едностранна, т.е. българска доминация в Македония, охотно възприемат тезата за тристранната пропаганда като причина за регионалното напрежение. Потърпевши от това квазибалансирано политическо отношение обаче са единствено македонските българи и България.

В желанието си да отрече не само българската самоличност на мнозинството от християнското население на Македония, но и естествената му обвързаност с живота на българската нация, възприелият този удобен подход съвременен македонизъм свежда всички личности, факти и явления, т.е. цялата знакова българска характеристика в областта до български пропаганден продукт, премълчава я, или просто я фалшифицира[409]. Използвайки сръбската пропагандна схема на отношение към проблема, съвременната македонска интерпретация на миналото фактически поставя под съмнение собствената си научна валидност и ерозира собствената си позиция, защото се лишава от огромен масив сведения за епохата, или свежда аргументацията си до незначителни, периферни и двусмислени факти, дори до фалшификации; обобщено казано, до декларативно подменяне на традиционния етническия знак, представяйки македонското име и нация като историческа даденост.

Българското лице на Македония

Обобщеното представяне на епохата на националното възраждане и на участието на македонските българи в общия национален живот е необходимо тук дори само като напомняне, че мнозинството от македонското население още

---

[408] България обявява своята държавна независимост на 22 септември 1908 г., но нейната нова международноправна позиция е легитимирана след съответното споразумение с Турция на 6 април 1909 г.

[409] Емблематичен пример е изданието на сборника на братя Миладинови, което в югославска Македония и в Р Македония до края на 90-те години на XX век бе преиздавано като

през втората половина на XIX век не е „флотантна маса“, а притежава ясно заявена българска идентичност. То не я показва под натиска на държавни институции, а като израз на исторически формирана самоличност и отношение към своето народно име. В условията на осъществяваната модернизация на живота, с нейните постоянно разширяващи се обществени връзки, тази идентичност е демонстрирана като следствие от свободно и съкровено отъждествяване с интересите на всички българи. В нея пулсира неунищожената от неблагоприятното политическо развитие тяхна способност да се съхранят чрез опазване на своите традиции и чрез историческата приемственост, изразяваща вече систематизираните вътрешни връзки на националната общност.

Сред изобилието от примери за българското самосъзнание на мнозинството от македонското население едни от най-убедителните, но свенливо заобикаляни от съвременната македонска наука, дава фолклорът. А сред различните видове народни умотворения като че ли най-верният изразител на неговите съкровени чувства е песента – „огледало на неговиот животъ“, както я нарича Константин Миладинов в предговора си към сборника „Български народни песни“. Ако тук се ограничим дори само до сбирката на братята Миладинови ще открием многобройни емблематични песенни примери за гордостта от българското име, за усещането за народна общност, за нейните красиви легенди, за символиката на българската природа. В македонските песни „тече“ не само Вардар, но и белият Дунав, „извисяват“ се не само Пирин и Шар, но и Стара планина и Витоша, пътищата водят не само до Солун, но и до Видин и София, еднакво „бушуват“ и Бяло, и Черно море...

В македонските песни, събрани от братята Миладинови например бурно хоро играе „българинът Гюро“, възхита за красотата си събира „Велика дулъберъ Бугарка“, в надпреварата за сърцето на „добрия юнак“ между влахинката, гъркинката и българката, винаги българката „с белите рамене“ печели със силата и с трудолюбието си. Пак там откриваме и първообраза на популярната днес песен за Биляна и охридските извори, само че при Миладинови „Любика бела българка“ избелва платното си на Вардара. И отново там певецът се прекланя пред българката: „мошне ми са мили бугарските моми“, по цял ден жънат „на жежкото слънце“, на крак са „от утро до вечер“ „снопове връзват“, но „како славей пеятъ“, „като ластовици зборувает“ и „ми се бели, како бела книга, с цървени образи, охритско яболко“[410].

Народни песни, собрани от братята Миладиновци, докато премълчаваното му заглавие е Български народни песни..., Загреб, 1861. Същият подход е приложен и към сборника с песни, събрани от босненския сърбин Стефан Веркович. Неговата книга Народне песме македонски бугара. У Београду, 1860, е издадена в СР Македония като Македонски народни песни. Скопје, 1961.

[410] Български народни песни, събрани от братя Миладинови. Загреб, 1861, с. 237, 401, 424, 432, 444, 448 и др. Ценни фолклорни образци, доказващи българската етническа самоличност на населението в Македония, са събрали и Марко Цепенков, Кузман Шапкарев, Михаил Арнаудов, Панчо Михайлов, Коста Църнушанов, Николай Кауфман, Илия Манолов и още много учени или просто любители на българския фолклор. За тях

Фолклорното богатство от Македония е достатъчно добре съхранено и притежава силата на неопровержимо доказателство за народностното съзнание на онази част от македонското население, което се самоопределя като българско и което се отнася към народното си име като към ценност. За силата на историческия спомен подсказва и едно от записаните охридски предания, според което „Вълчата яма" край града е издълбана или от самия Св. Георги, или от „българските цареви"[411]. Цитираните тук песни от сборника на братята Миладинови са само от Македония и ако подчертавам това, то е единствено заради некоректните опити на съвременната македонска наука да обяснява името на сборника с наличието на група песни от Панагюрско и София или, още по-некоретно, да внушава, че то е дело не на неговите създатели, а на техния хърватски покровител епископ Йосип Щросмайер. Трябва да се напомни още, че братята Миладинови събират своите песни още през 50-те години на XIX век, далеч преди създаването на Българската екзархия и развитието на общонационалните български културни институции, обвинявани в пропагандно моделиране на българи в Македония. Така че дори само песните, възпяващи хубостта и работливостта на българските моми, са достатъчни да обезсмислят еквилибристиката, с която в Скопие продължават и днес опитите за обяснение на липсата на македонското име във фолклора с някаква подмяна с българското по историческа инерция, за назоваване на простолюдието, под влияние на българската пропаганда, или просто заради удобство пред властите!

По същия конфузен за македонизма начин е третиран и издаденият година по-рано от сборника на Миладинови сборник с народни песни от Македония на босненския археолог Ст. Веркович[412]. И в него идентичността на възпявани-

---

съществува богата литература и тук не е възможно да се привежда подробна библиография.

Масив от разнообразни фолклорни форми е събран и съхранен и в Р Македония, но там текстове, обозначаващи българската принадлежност на местното население, са по-често избягвани или са придружавани с традиционното обяснение „разбирай македонци". Връзката на местния фолклор с усещането за общобългарска принадлежност води до обявяването на популярни песни от други части на България за „македонски". Например песента за Априлското въстание „Какво е чудо, чудо станало" ("Топчето пукна") откриваме в сборник от Кичевско, Западна Македония, като местна революционна песен, както и по-късната, работническа песен със социален мотив „И ние сме деца". Вж. Македонски народни умотворби от Кичевско. Скопје, 1992, с. 181, 180; В отделни случаи, свързани с имената на популярни български творци от миналото, живата национална връзка води до превръщане на авторски текстове в анонимно народно творчество. Почти анекдотичен е случаят, когато новомакедонски националисти протестираха през октомври 2000 г. пред българското посолство в Скопие – по повод учредяването на иначе официално разрешеното от властите българско културно-просветно сдружение „Радко" – пеейки песента на мразения от тях Стефан Стамболов „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари". В Р Македония тази песен – общобългарско революционно наследство – е мислена за македонска революционна песен.

[411] Пак там, с. 527.

[412] Ст. Веркович живее повече от 20 години в Македония и е сред най-добрите познавачи на битието на македонските българи. Възпитан в идеите на илиризма и дълбоко

те песенни герои е същата, широк е и българският географски простор – ясно доказателство за битуващите представи за етнотериториална общност. И в тях р. Дунав и „черното море“, Стара планина, София и Видин често са място на действието. И там хубавите „булгарки“ са отвличани или преследвани от турци и „арапи“: „Гино море, Гино Булгар кази, / Потурчи се да те земам, да ти кладам турско име... “, или „Дек се е чуло, чуло видело, / На бела лоза црно грозде, / На црна лоза бело грозде, / Та и Булгарка арапин да люби“[413]. Най-категорично доказателство обаче Веркович дава за българската идентичност на македонското население, сред което е живял и събирал песни, в Предговора на книгата си с обяснението защо всъщност го нарича българско, а песните им – български: „Аз нарекох тези песни български, а не славянски, заради това, че днес, когото и македонски славянин да запиташ: какъв си ти? веднага би отговорил: аз съм българин, а своя език наричам български... “[414].

Ако фолклорът дава сила за преодоляване на несгодите на живота, политиката е тази, която мобилизира за постигане на желаните житейски цели. А голямото социокултурно явление през разглеждания период е, че македонските българи започват все по-масово да определят своите стремежи и цели вече с мярката на общността. Нацията, независимо по какъв начин е мислена/„въобразена“ (Б. Андерсън), е реално съществуващ социален организъм, чийто живот се регулира институционално от държавата, а неофициално от „политическата машина“, която всяко общество изгражда. При липсата на собствена държава, при нарастващото недоволство от чуждата власт и засиления стремеж към национално обособяване, политиката се превръща за българите в инструмент за овладяване и насочване на националната енергия. В Македония това състояние е характерно до 1918 г. Там политическото продължава да доминира по утвърдения начин от времето на националното изграждане: то прониква във всички житейски сфери и оформя облика на всяко усилие, което допринася за подема на българското общество. Политиката, особено когато оспорва установения ред, предполага някаква свобода, изисква я и сама я създава. Затова през българския XIX век пътят към далечния хоризонт на политическата свобода преминава през поредицата „освобождения“ от установените норми, вдъхновявани от стремежа към промяна. Затова до Балканските войни и териториалното разкъсване на Македония българското националноосвободително движение там се развива като продължение и модификация на освободителната борба от епохата на Българското възраждане.

предан на идеята за южнославянско единство, той се стреми да отразява обективно общественото развитие в Македония, или както сам уточнява, „не съм възпитан по шумадинските начала... възпитан съм по загребски принцип.“ (Архив на БАН, ф. 14, оп. 1, а.е. 329). Веркович събира песните за своя сборник през 50-те години, като го подготвя за печат още в средата на 1859 г. Подробно за него вж. Р а й к о в а, А. Стефан Веркович и българите. С., 1978.

[413] Цит. по македонското издание В е р к о в и ч, Ст. Македонски народни песни. Скопје, 1961, с. 219, 270, 274, 312.

[414] Пак там, предговор от Ст. Веркович, 7–8.

Разглеждано в своя естествен исторически контекст, участието на мнозинството от македонските българи в трите основни форми на българското национално движение – културно-просветното обособяване, борбата за църковна независимост и въоръжената освободителна борба – е несъвместимо с представата за някаква неясна или двойнствена национална самоличност. Във времето на формиращия се романтичен национализъм, характерен за българското националноосвободително движение, националната консолидация е съпроводена от концентрация на емоционална енергия, която се проявява във всяко действие на противопоставяне срещу ограничаващите я стари и вече неприемливи норми, и която изключва масови решения по принуда и/или употребата на неморални двойни стандарти.

От началото на XIX век и особено от неговото трето десетилетие нататък формите на българското обществено обновление се преплитат и проникват взаимно, като предизвикват неговото ускорение и постоянното разширяване на териториалния му обхват. Разширените връзки със света и въвличането на българите в световния стопански обмен налагат придобиването на съвременно образование; новобългарската просвета от своя страна ускорява националното самопознание и стремежа към културно и духовно обособяване от Цариградската патриаршия; формиращата се модерна политическа култура пък предизвиква избистрянето на националната идеология и появата на различни възгледи за развитието на общността. Така редом с препочитанията към утъпкания път на обществената еволюция, с присъщата за нея последователност и упоритост при защитата на българските интереси, набира сили и завладява въображението на най-радикално мислещите и представата за въоръжената революция като единствено възможно средство за решаване на българския национален въпрос.

На този обществен фон е особено важно, че тъкмо от Македония идват някои от първите сигнали с български етнически знак за ново отношение към житейските проблеми и културните традиции. Призивът на отец Паисий Хилендарски за преоткриване на славното българско минало и за национално единение очевидно не е отминал и югозападните български земи. Още в края на XVIII и началото на XIX век местни книжовници или просто образовани българи дават ясни свидетелства, че приемат българския си произход като ценност. Така още в средата на XVIII век Христофор Жефарович от Дойран е определен документирано като българин[415], а през 1792 г. Марко Теодорович-Везьов от Банско, финансирал иначе предназначения за сръбски деца буквар на З. Орфелин, се представя като „българин от Разлога“[416]. В началото на XIX век кни-

---

[415] Жефарович умира в Москва и в оставеното от него завещание, както и в документацията на Светия синод и руското Министерство на външните работи, е отбелязано че е „булгар“ и принадлежи на „булгарской нации“.Сръбският книжовник Павел Ненадович го нарича „ревнител отечества болгарскаго“. Вж. П е н е в, Б. История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976, 257–258; История на България..., т. 5. С., 1985, с. 122, 218.

[416] Букварът на Захарий Орфелин е издаден във Виена, където М.Теодорович вероятно

жовникът Йоаким Кърчовски от Кичево определя книгата си „Повесть ради страшнаго и втораго пришествия Христово“ (1814) като написана на „простейший язикъ болгарский“, а основните му спонсори са търговци от Щип, Кратово и Крива паланка[417]. Почти по същото време Кирил Пейчинович от с. Теарце, Тетовско, също отбелязва, че книгата му Огледало (1816) е написана на „простейшимъ язикомъ болгарскимъ долной Мизии“[418]. През 30-те години на XIX век архимандрит Теодосий (Синаитски) от Дойран създава българска печатница в Солун, пак по това време като централна фигура в българския книжовен живот се утвърждава Неофит Рилски от Банско[419].

Обобщеното представяне на мястото на Македония в процеса на българското национално изграждане е неизбежно, тъй като потвърждаващите го факти и свързаните с тях личности са изобилни, богато документирани и изследвани в многобройни и разнородни по характер проучвания[420]. Конкретно споменатите по-горе имена обаче заслужават това, не само защото са свързани с началните прояви на характерните за ранното национално възраждане тенденции, но и защото са категорично опровержение на основната теза на македонизма: че българската идентичност, българското име въобще, са пропагандно наложени в Македония от Българската екзархия и различните национални институции. Нещо повече, бележката на К. Пейчинович, нарекъл в началото на XIX век Македония „Долна Мизия“, ни насочва към един съществен исторически феномен, свързан със задълго изгубената памет за античния макротопоним. Поне до 20-те години на века той е заличен в обичайната си историко-географска територия от историческите превратности през последните дванадесет-тринадесет века. В началото на XIX век името „Македония“ е познато главно на тесния кръг образовани местни хора, заради античния пласт в доминиращата там гръцка просвета[421].

е пребивавал като търговец. Той обозначава произхода си като „булгара родомъ изъ Разлога“ на корицата на изданието. Вж. П е н е в, Б. Цит. съч., с. 268.

[417] Според други сведения Кърчовски е роден в с. Осломей, Кичевско. Втората му книга е определена като написана с „иждивением православних християн щипских и прочих градов болгарских“. Вж. пак там, 284–285.

[418] Пак там, с. 273; И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1908, с. 238.

[419] Сам бивш учител, архимандрит Теодосий е не просто издател, но и радетел за книжнина на народния български език, който нарича „ключ от железо и чилик“, единствено способен да отвори оприличената от него на съкровищница народна душа. Вж. П е н е в, Б. Цит. съч., с. 295; 192–193; А т а н а с о в, П. Начало на българското книгопечатане. С., 1959, с. 181. За Неофит Рилски вж. Ш и ш м а н о в, Ив. Нови студии в областта на Българското възраждане. – В: Сб. БАН. С., 1926, кн. XXI; П е н е в, Б. Цит. съч., с. 364; Р а д к о в а, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975.

[420] Библиографското представяне тук дори на най-значителните изследвания по разнообразните аспекти на темата Македония в Българското възраждане е излишно и практически невъзможно. Споменавам само основни, или пряко използвани източници, защото изчерпателната библиографска справка би обременила изследването неадекватно.

[421] Както свидетелства през 1876 г. Ефрем Каранов, в Кратовско „народонаселението се състои от българе и турци; българете по местожителството си се делят на

По-масово употребяваните имена, наследени още от времето, в което Македония е част от българското царство и познати от текстове на местни книжовници или от фолклора, са Долна земя, Долна България, Долна Мизия и Другата България[422]. Макротопонимът „Македония“ връща популярността си едва след Гръцкото въстание (1821–1828), в което участват много македонски българи[423]. Употребата му към средата на века и от българите, преминали през школата на гръцката образованост, вече не е, както бе посочено, само демонстрация на класическото им образование, но и своеобразна претенция за право върху античното наследство и за равноценност с гърците. По това време българи и от Западна, и от Източна България, използват за себеизразяване производни имена от античните макротопоними Македония и Тракия. Д-р Петър Берон например се представя пред света като тракиец и нарича българския език тракийски, или трако-македонски, Георги С. Раковски се появява в Браила под името Георги Македон, а останалите в Гръцкото кралство българи се опитват да участват в политическия живот под името „трако-славяни“[424]. Най-голямо влияние за завръщането на името Македония сред по-широките слоеве от местното население обаче има, както бе посочено, най-популярният български вестник в Османската империя, Славейковият „Македония“.

Всъщност македонските българи вземат участие още при началното утвърждаване на новобългарската просвета през 30-те години на века (Велес и Скопие), при първите опити за отхвърляне на гръцките архиери и за замяната им с български (Скопие, 1828 г.) и във всички въоръжени действия срещу османската власт като неразделна част както от българското културно и религиозно обособяване, така и от българското революционно движение[425]. През третата четвърт на века почти цяла Македония е обхваната от националното движение за промяна на статуквото, т.е. за нова организация на живота. По-сложните условия за неговото развитие там само засилват драматизма на последвалите събития и непреклонността на македонските българи да постигнат свободата и единението със своите едноплеменници, които Великите сили са осуетили.

Глобално погледнато, сред включената в процеса на българската национална консолидация активна част от македонското население се формира една култура на отпора, на противопоставянето, предизвикана от сблъсъка с два основ-

---

„грагяне“ и „селяне“; а селянете – на чисти „шопье“ и „поляци“. Цит. по К а р а н о в, Е. Описание на Кратовска каза. Вж. и К а р а н о в, Е. Роден съм българин. С., 1991, с. 137.

[422] Подробно вж. К о л е д а р о в, П. Името Македония в историческата география. С., 1985; Т о д е в, Ил. Цит. съч., 66–70.

[423] Т о д о р о в, Н., В. Т р а й к о в. Българи – участници в борбите за освобождение на Гърция 1821–1828. С., 1971, с. 98, 143, 144, 176, 177, 305, 323, 647, 648.

[424] Т о д е в, Ил. Цит. съч., 59–60

[425] Сред огромната книжнина по темата, като ориентири вж: Д и м и т р о в, А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987; В а н ч е в, Й. Ново-българската просвета в Македония през Възраждането. С., 1982; Н и к о в, проф. д-р П. Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения. С., 1971; М а р к о в а, З. Българската екзархия 1870–1879. С., 1989.

ни фактора: гръцкото духовно господство и османската политическа власт. Те действат в продължение на около деветдесет години до териториалното разкъсване на Македония и през този продължителен период, разположен в две столетие и при различни социално-политически условия, се формира двойнствено отношение към държавата и нейните институции: на отчуждение от реално съществуващата чужда власт и на компенсаторно идеализиране на непостигнатия живот под общ български държавен покрив.

Това отношение е типично за социално активните слоеве от местното българско население – двигателят на освободителните усилия, но е различимо дори при неговата инертна маса, макар че тя остава пасивна и зависима от глобалния ход на политическите процеси в региона дори когато е жертва на най-брутални форми на терор. Въвлечена неизбежно в конфликтните отношения между различните местни идеи и структури, както и между външните държавни интереси към Македония, особено от деветдесетте години на XIX век насетне, пасивната част от българската общност е все пак солидна база и постоянен източник на попълнения за активните национални сили.

Макар че съпротивата срещу османската власт в Македония, изразявана задълго от традиционните радикални форми на непокорство срещу неправдите, произвола и насилието, никога не е прекъсвала (хайдутство, ограничени стихийни вълнения, подкрепа за воюващите срещу империята чужди сили и за освободителните борби на съседите), като организирано движение тя е значително по-късно явление от борбата за културно-просветна и църковна независимост. Основната причина за това е, че преходът от етническа към национална самоличност се осъществява основно тъкмо чрез тези форми на социална активност, работещи пряко за разграничаването на етническата общност от другите и за нейната консолидация на национално равнище. Тук ще отбележа само, че синхронното им начало в Македония с началото на обощобългарския процес за духовно и културно обособяване се дължи на едно важно обстоятелство: на незаглъхналия спомен, че до 70-те години на XVIII век голяма част от югозападните български земи не са пряко подвластни не на Цариградската патриаршия, а на самостоятелната българска Охридска архиепископия и на сръбската Ипекска патриаршия.

Макар че началната съпротива срещу алчността на гръцките архиереи е предизвикана по-скоро от социални причини, тя се превръща бързо в политическа борба за национално обособяване чрез собствена църковна организация, която да бъде действителен защитник на българите пред властите и да противодейства на процеса на гърцизация, толериран от гръцките архиереи. Това качество на движението за църковна независимост е приемано като най-голямо предизвикателство за гръцките интереси тъкмо в Македония и южните тракийски райони, смятани за изконни гръцки територии. То е и причината за превръщането на македонските епархии в поле на най-ожесточения българо-гръцки сблъсък.

В Османската империя крайната санкция, не само на спора между християнските общности, но и за размера на църковния диоцез, е принадлежала на

султана или, осъвременено казано, на политическата власт. Това обстоятелство ангажира основните усилия на македонските българи тъкмо в църковната борба и става причина за по-ограниченото включване на областта във въоръжената борба за национално освобождение. Съсредоточаването на усилията върху отстояване на националната им идентичност срещу засиления процес на гърцизация обаче изглежда напълно оправдано, защото въпреки изключително неблагоприятните обстоятелства голяма част от македонските епархии постигат до 1876 г. присъединяването си към Българската екзархия. Там това става след неоспоримостта на категоричните резултати в проведени от османската власт „истилями"/плебисцити, които показват българското превъзходство и желание за присъединяване към Екзархията[426].

Превръщането на Русия от втората половина на XVIII век нататък в основен османски противник на Балканите стимулира развитието на българското националноосвободително движение, но донякъде предопределя изграждането на неговите вътрешни центрове на изток от Македония. По тази причина областта остава слабо включена в създадената през третата четвърт на XIX век мрежа от революционни комитети, макар че македонските българи участват достатъчно активно във всички прояви на въоръжената борба. Забележимото им присъствие в редовете на българската революционна емиграция, в двете български легии, във всички по-големи чети, в Априлското въстание и съпътстващите го въоръжени акции, както и в Българското опълчение, е с категоричен националноидентифициращ знак[427]. Същинският размах на българското нацио-

---

[426] Според фермана от 1870 г. в диоцеза на Българската екзархия от македонските епархии е включена само Велешката, а другите остават като спорни въпреки протестите на значителна част от местното българско население. Допитванията се провеждат основно през 1873 и 1874 г., като особено мощно е гръцкото/патриаршеското противодействие в южните епархии на Македония. Те се провеждат след повсеместно изпращани „махзари"/петиции до османските власти. След обявената схизма най-успешни са плебисцитите в онези епархии, които се отричат от Патриаршията още преди учредяването на Екзархията и, уленени от по-слабите позиции на гърцизма в тях, обезсилват възможностите за противодействие. Такива са Скопска (казите Скопие, Криворечка паланка, Куманово, Враня и Тетово), Охридска (каза Охрид и нахиите Крушево, Преспа, Ресен), Пелагонийска (казите Битоля и Прилеп), Поленинска (казите Кукуш и Дойран) и Неврокопската каза от Драмската епархия. Особено категорични са успехите при плебисцитите в Охридска и Скопска епархия, както и в Прилепска каза от Пелагонийската епархия. В Охридска епархия 12 682 души са за Екзархията, а 2862, предимно в Преспанска нахия, са за Патриаршията. В Скопска епархия от 8698 къщи 8131 са екзархийски, а едва 567 – патриаршески. Подробно за борбите на македонските българи за включване в Екзархията вж. М а р к о в а, З. Цит .съч., 71–134.

[427] При отсъствието в началото на века на собствена ясна политическа цел, на идеология и политическа организация сред младата национална буржоазия се оформя тенденция на рефлексивно политическо поведение за подкрепа на чуждите действия и за споделяне на риска в колективното участие. Македонски българи участват активно като част от българските доброволчески отряди в Сръбското и Гръцкото въстания, по-късно в Сръбско-турската война от 1876 г., а чрез Разложкото въстание дават подкрепа и за Априлското въстание.

налноосвободително движение в Македония започва веднага след Берлинския конгрес и нейното оставяне извън българския държавен покрив. Кресненско-Разложкото въстание (1878) – своеобразен протест срещу волята на Великите сили – е само началото на това движение, чийто символ става създадената през 1893 г. революционна организация, а негова кулминация – Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.[428].

Темата за националноосвободителната борба в Македония е в центъра на разминаванията между българската и съвременната македонска интерпретация на миналото, затова ще ѝ отделя малко по-особено внимание. В контекста на политическото наследство от живота в Османската държава обаче е достатъчно да напомня, че създаването на МРК–БМОРК–ТМОРО– ВМОРО като организация на останалите под османска власт българи от Македония и Тракия е продължение на освободителното движение от епохата на Българското възраждане: с името си, символите си, националната самоличност на своите водачи и на огромното мнозинство участници и привърженици, както и според възприеманото като свое българско революционно наследство, което следва и от което черпи своите примери и образци[429]. Тъкмо поради това промените в името на организацията не изразяват промяна на националния идентифициращ знак, а са отражение на модифициращото се отношение към тактическата ефикасност на предприетите националноосвободителни усилия и организационните планове за развитие. Така при постоянно нарастващите международноправни усложнения за размаха на българското националноосвободително движение в Македония и Тракия (Одринско и Родопската област) надделява реалистичната идея, че в етнически пъстрите области успехът на движението ще бъде възможен, ако бъдат привлечени и другите етноси, заинтересувани от радикално реформиране/преодоляване на турската власт[430].

Илинденско-Преображенското въстание като знак за българската историческа приемственост

Създаването и дейността на ВМОРО, както и най-драматичното събитие организирано от нея – Илинденско-Преображенско въстание, са добре доку-

---

[428] Д о й н о в, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., 1879.

[429] МРК е Македонски революционен комитет, БМОРК е Български македоно-одрински революционни комитети, ТМОРО – Тайна македоно-одринска революционна организация и ВМОРО – Вътрешна македоно-одринска революционна организация.

[430] По-подробно вж. цитираните документални сборници с материали на организацията и спомени на нейните създатели и водещи фигури. Като ориентир към богатата литература по темата – вж. С и л я н о в, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1 , Т. 2. С., 1983; П а н д е в, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1873–1903. С., 1979; Е л д ъ р о в, Св. Организации, идеологии и програми на Македоно-Одринското движение в България (1895–1899). – В: Известия на Националния център по военна история. Т. 55. С., 1993.

ментирани и проучени. Затова тук ще посоча само няколко съществени обстоятелства, доказващи принадлежността им българското национално движение и неговата революционна традиция. Първото от тях е, че създаването на организацията противопоставя дейността ѝ на легално работещите в Македония институции като Българската екзархия и официално ръководеното от нея учебно и културно-просветно дело. Сблъсъкът в случая обаче е мотивиран не от противопоставянето на различни национални интереси, както твърди съвременната македонска историография, а единствено от разминаването между двете основни представи за развитие на обществата и съпътстващите ги методи за постигане на поставените целите: еволюцията и революцията.

Двете форми на стремежа към обществена промяна черпят своите примери, както вече бе подчертано, от характерните процеси за епохата на Българското възраждане. От една страна, възстановяването на българската държавност е разглеждано като пряка последица от революционните усилия, предизвикали Руско-турската война и европейската подкрепа за пострадалото българско население; факт, който е осмислян като доказателство за рационалността на въоръжената съпротива. От друга страна, цялостният национален подем е свързван с културния и стопанския напредък на мирното развитие, чиято еволюционна природа вече изглежда обвързана и с възстановеното Княжество България. Така, за разлика от радикализма на революционерите, еволюционистите залагат на убеждението, че успехът може да бъде постигнат само чрез имащата традиции в Македония и укрепваща общността духовна и културно-просветна дейност. На нея се възлага надеждата да доведе до отделянето от Цариградската патриаршия на всички македонски епархии, да постигне духовното единение на всички българи и да предопредели политическото им обединение. Като последица обаче противоречията разделят и временно противопоставят представителите на най-образованите и най-активните македонски българи. Така се появяват две патриотични организации: създадената през 1893 г. ВМОРО, която се залага за революцията на оръжията, и Българското тайно революционно братство (1897), което изповядва „революцията“ на духа. Успоредно македоно-одринската емиграция в България създава своя легална структура, наречена Македоно-Одринска организация (МОО), чийто ръководен орган става Върховният македоно-одрински комитет (1895)[431].

[431] МОО/ВМОК е основната организация, защитаваща принципа за неизбежната обвързаност на революционното движение с българската държавна политика. Тъкмо различията между ВМОК и ВМОРО в тактиката и в представите за достигане до успеха, водещи нерядко до остро противопоставяне в радикалния дух на времето, са използвани от македонската историография за представянето им като изразители на различни национални позиции. Абсурдната спекулативност на тази теза се опровергава от съвместното им участие в Илинденското въстание и след това в Македоно-Одринското опълчение. Необходимо е да се напомни, че и харесваният в Скопие водач на „левицата“ Сандански започва дейността си в македоно-одринското движение първо като член на ВМОК. Вж. П а н д е в, К. Цит. съч., 84–110; Е л д ъ р о в, Св. Цит.съч., 90–120; П е т р о в, Т. Социален състав на Върховния Македоно-одрински комитет (1895–1903).

Другото важно обстоятелство е, че стремящата се към придобиване на политическа автономия на Македония и Одринско ВМОРО/БМОРК до началото на XX век е организация само на българите-екзархисти. Нейният устав, написан от Г. Делчев и Г. Петров, определя, че „Член на БМОРК може да бъде всеки българин без разлика на пол, който не е компрометиран с нищо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава да бъде с нещо полезен на революционното освободително дело" (чл. 3). Официализираното отваряне на организацията към другите етноси става едва през 1902 г., когато в чл. 1 от нейния устав е записано, че ВМОРО/ТМОРО „има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване чрез революция пълна политическа автономия на тия две области"[432]. Тази поправка отразява разширеното влияние на организацията главно сред отделни представители на властите, евреите и особено сред революционно настроените арменци. Същевременно тя дава облик и на съобразения с новите условия български по характер политически македонизъм. Въпреки приобщаването на отделни представители на други етноси, ВМОРО си остава изцяло българска революционна организация. Емблематичен пример в това отношение е едно писмо на представителите на влашката общност в Крушево, адресирано непосредствено след потушаването на Илинденското въстание до Хилми паша. След като обясняват, че това е въстание само на българите, те уточняват: „Между бунтовниците имаше само един ромънец, на име Питу Гули, който отсъстваше двайсет години от общината, живеейки в България, където неговите чувства са напълно променени"[433]. Единството в голямата цел – отхвърлянето на чуждата религиозна и политическа власт над македонските българи, примирява основните вътрешни противоречия между организациите и през 1899 г. първо Българското братство се влива във ВМОРО, а през 1903 г., при подготовката и по време на въстанието – заедно с тях са и дейците на ВМОК.

На фона на тази схематична картина на пътя към Илинденско-Преображенското въстание и при добре документираната му история ни се струва възможно и необходимо да потърсим измеренията му в контекста на неговата трайна социална роля, т.е. на връзката минало–настояще. Това важно събитие както за българското, така и за съвременното македонско общество, е исторически „пулсиращо" събитие, въпреки повече от едновековното му отстояние от днешния ден[434]. Позволявам си условността да обознача някаква форма на жизненост в

– Македонски преглед. С., 2006, № 1, 55–65; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 2. С., 1995; Вж. Македония. История и политическа съдба. Т. 1. С., 1994.

[432] П а н д ев, К. Цит. съч., с. 77; 129–131; 204–210; М а т о в. Хр. За управлението..., с. 31, 37, 50; Националноосвободителното движение..., т. 2, с. 63; 112–113; 219 .

[433] Турски документи за Илинденското востание. Скопје, 1993, с. 212; Питу Гули не е единственият влах, участвал във въстанието, но по-важно е внушението, че той се е превърнал в българин. Хилми паша е по това време главният турски инспектор за румелийските вилаети.

[434] Вж. по-подробно у Д и м и т р о в, А. Илинденско-Преображенското въстание

отдавна отминали събития в случаите, когато техните последици не само ангажират паметта на потомците, но и моделират в някаква степен живота на съвременниците. Достатъчно е да напомня, че въстанието, по-точно Илинденската му „част", се чества в две отделни държави – България и Р Македония. Различната му интерпретация в София и Скопие обаче е категорично доказателство за усложненията, внесени от политическите катаклизми през XX век в отношенията между потомците от равнището на личното и родовото, през различните форми на общественото до държавното.

Ключът към уникалната човешка способност да запазва, да преработва и да възпроизвежда по нов начин резултатите от своето минало е в човешката памет, а тя, въпреки извечния стремеж на властващите да я направляват в своя изгода, има своята непревзимаема „крепост" в сферата на психичното, на недосегаемо интимното. Затова съхраняването на емоционалното въздействие на значителни исторически събития дори когато са подлагани или продължават да бъдат обект на некоректни политически манипулации, се оказва възможно. А в културно-исторически план подобна трайност се превръща в символ на приемственост, в знак за жизненост на традициите и преди всичко в доказателство за проверената от изменящите се критерии на времето тяхна историческа валидност.

Разглеждано като ключово историческо събитие, Илинденско-Преображенското въстание ни предлага няколко пласта знакови значения и точно това обстоятелство провокира да погледем към него от гледна точка, която условно ще нарека ъгъл на историческата семантика. От този ъгъл въстанието поразява с многоизмерността на внушенията, които предлага като знак за българската историческа приемственост. Въстанието от 1903 г. излъчва символиката на приемствеността най-малко по три основни причини: като следствие от генетичната му връзка с епохата на Българското възраждане и с периода на строителство на новобългарската държавност, поради трайността на последиците му, и заради устойчивостта на спомена за него. В първите два случая доминира историята, вторият добавя свидетелство за способността на политиката да я деформира, а третият – за възможността традицията да вземе реванш над задушавалите я политически ограничения и идейни манипулации[435]. Всъщност образът на въстанието с неговите пулсиращи значения се изгражда от три вида връзки: една вътрешна, изразяваща неговия характер и съотношенията между намерения,

---

като знак за българската историческа приемственост. Вж. 100 години от Илинденско-Преображенското въстание (1903). С., 2005, 47–56.

[435] Необходимо е да напомня, че паметта за въстанието бе манипулирана в България в духа на воденатa антинационална политика, но усилията за нейното заличаване във Вардарска Македония бяха далеч по-продължителни и упорити. Последиците там – смес от съпротива срещу забраните и от лековерие към последвалото конюнктурно моделиране на паметта – създадоха един емоционално възбуден мит за Илинден 1903 г., в който за разлика от устойчивата българска представа доминира синтагмата на политическото въображение.

цели и резултати, и две външни, разкриващи обвързаности и разграничавания в систематичен или синтагматичен порядък[436].

Чрез споменатата вътрешна връзка Илинденско-Преображенското въстание придобива значението на символ в исторически съдържателния пласт на българското националноосвободително движение, но и в следващия типологичен пласт на метода, на организацията и на конкретната практика. Неговата връзка с тези пластове е вертикална, дълбока и здрава, като обобщен израз на историческата приемственост. Тази приемственост е сигнално обозначена от повърхностни елементи като знамената на различните революционни окръзи, подчинени на българската национална символика, от наследения революционен девиз „Свобода или смърт" и българските революционни песни или от масовото личностно участие на българи без оглед на родовата им връзка с Македония и Одринско, от сливането във въстанието на усилията на дейци от ВМОРО и Върховния комитет, от пренасянето на българската революционна традиция в организацията и в основополагащите документи на въстанието, от потока бежанци към „Майка България" и т.н., но най-дълбоко и определящо – от местоположението му в потока на българското национално движение.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. се възприема като символ и в Р Македония. Там обаче символиката придобива друго значение, което е подчертано от обявяването на събитието за национален празник[437]. Докато в България символът е цялостен, както е цялостна революционната организация, а решението за въстанието, подготовката му, целите и последиците – единни, в Р Македония всичко „излишно" българско е отстранено и символът е ограничен териториално и съдържателно до Македония и Илинден. Докато в България въстанието е символ на борбата на останалите под османска власт българи за политически права и освобождение, в Р Македония му е назначена длъжност да символизира борба за македонска държава. Докато в България въстанието е завършек (като метод) на един продължителен процес и връх на усилията в една революционна традиция, в Р Македония то е обявено за начало и образец на други усилия, предназначени да формират македонската държавност. Оттук е изведена темата за Втория Илинден, която обосновава подмяната на същинските илинденски идеали с доминираното от Коминтерна и Белград утвърждаване на доктрината на македонизма и оставането на Вардарска Македония, вече като съюзна република, в комунистическа Югославия. Мирното обособяване на Р Македония като самостоятелна държава по време на кървавия разпад на Югославската федерация, не само че не внесе корекции в тази теза, но с избора на въстанието за национален празник ритуално го постави в началото на един

---

[436] В случая използвам представата за знака на Ролан Барт. Вж. Б а р т, Р. Разделението на езиците. С., 1995, 119–123.

[437] Съжителството на 2 август 1903 – Илинден, с 8 септември 1991 (Ден на референдума за независимост на Р. Македония) като два национални празника, при които вторият има наистина държавнотворно значение, сочи ясно политическата функция, с която е натоварено Илинденското въстание.

исторически компрометиран процес. Лишен по този начин от своята цялост и дълбочинна историческа връзка, в Р Македония Илинден 1903 г. се превърна в символ не на въстанието, а на идеологизираната и политизирана късна представа за него.

Символното значение на какъвто и да е знак е невъзможно без неговото дълбочинно измерение, без средата, от която изниква и която обозначава. В нашия случай въстанието, като исторически знак, е невъзможно без вертикалното отношение между него – като единичен революционен акт – и революционната традиция. А тя без съмнение е българска. Тази исторически дълбочинна връзка се разполага всъщност в два пласта: в общия пласт на Българското възраждане и в собствения му пласт на революционната традиция.

Както вече бе споменато, епохата на Българското възраждане създава основополагащите образци и исторически ориентири за националната култура, за политиката и за българския манталитет, които определят след Берлинския конгрес посоката на националното развитие. Тя изгражда духовната и политическата среда, в която е формирано поколението, което поде освободителната борба в Македония и Тракия и което организира и осъществи Илинденско-Преображенското въстание. От възрожденската епоха то черпеше своите примери и идеи и се стараеше да следва героично-романтичната си представа за дълг както пред бъдещето, така и пред борческото минало. Примерите в това отношение са многобройни и добре известни. Ще спомена само някои от тях: връзката Гоце Делчев–Левски, в която по-младият превръща революционния си предшественик в свой кумир още в юношеска възраст[438], както и връзката на Даме Груев и основателите на ВМОРО с идейното наследство на БРЦК[439]. Особено ярка, заради драматичната ѝ същност, е символиката при връзките Яворов–Ботев, в която идеите и поетичният талант на Яворов сякаш следват биографичното русло на предшественика, или при Кръстьо Асенов–Хаджи Димитър (Асенов), в която кръвното им родство придава на сходството в съдбите им митологично звучене[440]. Многозначителни са и типологичните връзки между саможертвеното поведение на революционерите и четниците от националноосвободителните борби през Възраждането и поведението на борците в македоно-одринската епопея, привързаността на наследниците към завещаните им от предходното време революционни символи и т.н.

Дълбочинната връзка на Илинденско-Преображенското въстание с българската революционна традиция напомня обаче, че символното му значение е само част от цялостната му знакова роля в новата българска история. Семиотична аксиома е, че „Знакът винаги излиза извън себе си“ (Чарлз Пирс) – състояние, което, отнесено към обществения живот и формиращите го събития,

---

[438] Я в о р о в, П. К. Гоце Делчев. С., 1972, 20–21.

[439] Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. V. С., 1927, Спомени на Дамян Груев, 9–10; Пак там, кн. IX. С., 1928; Първият централен комитет на ВМРО. Спомени на д-р Христо Татарчев. 102–103.

[440] Кръстьо Асенов е племенник, братов син на прочутия войвода Хаджи Димитър.

е напълно нормално. От тази гледна точка въстанието разкрива различен тип знакови отношения със сходни или противопоставени явления. Част от тях са реални, други виртуални, но те всички проникват в националния живот и значат нещо повече от конкретните последици от въстанието, защото се проектират както в националната съдба, така и в милиони лични съдби.

Ще обърна внимание само върху две връзки на въстанието с основни явления в националния живот, които позволяват различни интерпретации и предразполагат дори към раздвояване на обекта на знака, в случая въстанието, и към създаването на нов предмет по пътя на въображението. Те са част от фундаменталния сблъсък през модерната епоха между двете представи за постигане на обществените цели – чрез еволюция или чрез революция – и засягат не само промените в характера на революционното действие, но и взаимоотношението революция– държава."

Българското революционно съзнание, формирано и обществено утвърдено през заключителната и най-динамична фаза на възрожденската епоха, носи характерните черти на европейското революционно мислене след Френската буржоазна революция. Това е мислене на хора, които предизвикват събитията, за да променят живота, за да сложат „край" на миналото, но и на историята, и да поставят някакво ново, желано от тях начало[441]. Радикалното политическо мислене е по природа праволинейно и категорично, лишено от вътрешните задръжки на легитимизма; поне дотолкова, доколкото вярва, че притежава „ново съзнание за време, ново понятие за политическа практика, нова представа за легитимност"[442]. Основано на убедеността в правотата на революцията и на вярата в нейния неизбежен успех, този тип мислене и поведение е проникнато винаги от емоционалния заряд на готовността за действие. Формирано в българския си вариант през епохата на властващия романтичен национализъм, то постига чистата форма на идеала поради необходимостта едновременно от национална защита и национално съзидание. Половинчатият резултат от националноосвободителните усилия през Възраждането и шокът от Берлинския конгрес му дават нова цел – националното обединение. Въпреки промененото отношение към революцията след възстановяването на българската държава и в един широк национален контекст посвещаването в нейните идеали след 1878 г. продължава да увлича и да предизвиква положителен обществен резонас.

Илинденско-Преображенското въстание е последното усилие за решаване на българския национален въпрос в духа и със средствата на въоръжената бор-

---

[441] Подобен тип революционно поведение, макар и с други цели, и осъществявано с различни средства за утвърждаване, наблюдаваме при завзелите властта след 1944 г. македонски комунисти. Но докато националреволюционерите искат да разкъсат задушаващата ги примка на чуждата османска власт и фактически разчитат на българската държава, „интернационалистите" социалреволюционери късат връзката тъкмо с нея, изпълнявайки волята на външни центрове с чужди на българската националреволюционна традиция интереси.

[442] Х а б е р м а с, Юрген. Морал, право, демокрация. С., 1999, с. 313.

ба от епохата на Българското възраждане. В противоречие с окончателно установения през 70-те години на XIX век консенсус за имперски контрол над политическите процеси в Европа въстанието продължава да е масово приемано като естествен, героичен и национално мобилизиращ тип политическо действие. То обаче вече е лишено от реални перспективи за успех и в известен смисъл е исторически закъсняло. При яркия идеализъм, който характеризира мнозинството революционни дейци от това време, слабостите във външнополитическите им представи изглеждат извинителни. Някои от тях обаче, особено на фона на последователните усилия на българската държава за ревизия на Берлинския договор, изпадат в стратегически колебания и се ориентират към засилените терористични действия и фикцията на „перманентното въстание". Народът обаче е бил готов да поеме риска на бунта в името на желаната близка развръзка, но не и несигурността в едно необозримо дълго продължаващо време на обществена анархия и държавен терор. Част от революционните водачи, психологически моделирани от представата за революцията като висша ценност, ясно разбират настъпващото разминаване и постепенно започват да фетишизират самостоятелността в действията си чрез абсолютизиране на автономията. За тях средството започва да изглежда по-важно от целта, организацията да става по-важна от националния идеал. За разлика от тях, в масовите очаквания на развръзката България става все по-близка крайна цел. Неслучайно надеждите за българска намеса и въобще за спасителна намеса на Великите сили при вестта за българското въстание, изразени в Изложението на Главния щаб, са били възприемани от местните ръководители и въстаниците като компенсаторно потвърждение за смисъла на предприетите действия[443]. Този тип вътрешно напрежение в представите и практиката на революционното действие отваря пробив за идейно и организационно разцепление и отвежда знаковото значение на събитието до интерпретация, подменяща предмета.

Исторически нещата се случват в напрежението между опита и очакванията[444]. И колкото опитът е по-малък и ограничен, толкова очакванията са по-големи и нереалистични. А резултатите понякога – неочаквани. Споменавам това и заради другата специфична смислова връзка – между въстанието и българската държава; връзка, която също е натоварена със значения, използвани в югославска Македония, а и днес, за антибългарски внушения и интерпретации.

Еволюционистката идея от времето на Българското възраждане се проявява в Македония и Тракия след Берлинския конгрес в най-чиста форма чрез екзархийската политика, но неизбежно е вградена и в политиката на българската държава. Държавата вече е основният фактор за осъществяване на национално-

---

[443] Призивът към българското правителство „от името на роба българин да му се притече на помощ по най-ефикасния начин – чрез война" обаче обезсмисля претенциите на революционната организация единствена да носи отговорността за съдбата на въстаналите Македония и Одринско. Цит. по Национално-освободително движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т.2. С., 1995, с. 361.

[444] К о з е л е к, Р. Цит. съч., с. 418.

то обединение, затова нейната политика се възприема като легитимния израз на обществената еволюция. Раздвоена между стремежа си да преодолее ограниченията на Берлинския договор и съзнанието за невъзможността да го постигне сама, държавата обаче демонстрира двойнствено отношение към революционните структури като едновременно ги ограничава и игнорира официално, но скрито ги толерира, подпомага ги финансово и материално и по принцип се стреми да им влияе[445].

Всяка политика се нуждае от странични говорители за това, което тя не иска или не може да си позволи да каже. А, както е добре известно от историята, езикът на оръжията при определени обстоятелства се оказва политически по-красноречив от езика на дипломацията. В случая българската държавна политика не прави изключение и не случайно противопоставянията между ВМОРО и ВМОК се изострят най-вече заради различията им в отношението към държавната политика спрямо Македония и Тракия. Тази двойнственост в поведението на държавата обаче внася специфичен нюанс на морална и политическа уязвимост. Държавата става, независимо дали го желае или не, част от стратегическите планове на самостоятелните революционни структури и затова едновременно заложник на техните действия и външнополитически отговорна за последиците от тях[446]. Това бившите революционери в българската държавна власт като Ст. Стамболов например са разбирали добре и не случайно се опитват да ограничат неподлежащия на контрол и затова предизвикващ усложнения размах на революционните планове сред българите извън Княжеството. Обществените настроения обаче, върху които мощно влияе романтиката на освободителната борба и примерът на нейните герои, създават атмосфера на лесна психологическа възбудимост, на която понякога става подвластна и самата официална политика.

Задължение на държавната власт в критична ситуация, каквато без съмнение е създадена около въстанието, е да направи избор в полза на сигурността на държавата. Този политически императив е защитен чрез решението за военна ненамеса и ограничаване на реакциите само в сферата на дипломацията и политиката. България не поема военен риск, но това, което е правилно решение за

---

[445] Въпреки стремежа си към самостоятелност ВМОРО е финансирана частично от българската държава, а повечето революционни дейци, включително представители на „левицата“ като Яне Сандански, са в постоянен кантакт с представители на държавната власт. Вж. Материали за историята на македонското освободително движение. Спомени на Гьорчо Петров. Кн.VIII. С., 1927, с. 56, 57, 60; Г р у е в, Д. Спомени и кореспонденция. С., 1999, с.151; По-подробно вж. С л а в о в, Сл. Финансовото и военното подпомагане на ВМОРО от българските правителства (1903–1908). Измерения, характер и проблеми. – Исторически преглед, 2006, № 1–2, 81–105.

[446] При доминиращатата по това време в Европа яснота около българската националност на мнозинството от македонското население и на неговите революционни формации международната политика държи отговорна за всички въоръжени актове в Македония именно България – факт, фиксиран в цялата международна кореспонденция около Македонския въпрос.

настоящето, понякога може да се окаже спорно спрямо бъдещето. Недостатъчната активност на българската държава по време на въстанието, критикувана дори от собствените ѝ граждани, отваря първата сериозна пробойна в доверието на част от македонските българи към нея. Сдържаността в политическите реакции, съобразени главно с руските внушения, подхранва впоследствие хипертрофираното чувство за независимост сред част от дейците на организацията и постепенното им отдръпване от София, както и възможността да бъде използвана като антибългарски аргумент от чуждите пропаганди.

Илинденско-Преображенското въстание е сред най-героичните страници в новата българска история, а създадените от него факти и митове го вграждат завинаги в националната култура. Като потвърждение пред света за жизнеността на българската революционна традиция, то се превръща в морален аргумент за правото на българската държава да защити и събере българите под един покрив. Но то дава също и тласък за разцеплението във ВМОРО, обезкървява българите в Македония и Тракия, окуражава чуждите пропаганди и внушава на част от местното българско население поведение, в което чувството за самосъхранение вече ще стои над всичко.

В началото на XX век обаче това са само началните признаци на разколебана вяра във възможността за национално обединение, които ще станат по-отчетливи едва след поражението на България в Първата световна война. Доказва го и Окръжното писмо на Главния щаб на II Македоно-Одрински революционен окръг, т.е. Битолския, където въстанието взема най-широк размах, до организационните членове и македонските българи. След като подчертават постигнатото единство в борбата („Рядко са бивали такива моменти, когато народът ни е бивал тъй сплотен и за врага ни тъй опасен, както в последно време“) и постигнатия международен авторитет и подкрепа („Съчувствениците ни в Европа продължават да се възхищават от геройската ни борба“, да осъждат турските власти, които „Озверени от несполуките си против възстаналите борци с ярост се нахвърлиха върху беззащитния българин“ и предизвикват „възмущението и състраданието“ на „целия просветен свят“), въстаническите ръководители обявяват решимостта си да продължат борбата („Ще развием революционното знаме, свито есенес, за да блесне отново при по-благоприятно време. А това време е наблизу.“) Дори и да анализираме Окръжното писмо от 10 декември1903 г. главно като необходим пропагандeн революционен документ за поддържане на борческия дух на организационните членове и масите, след преживяната трагедия, то е ясен знак за съхранената готовност към радикални действия срещу османската власт. А тя, както ще проследим по-късно, се проявява с цялата си енергия при благоприятните обстоятелства на Балканската война[447].

Непосредствено след въстанието, във времето на униние от поражението и претърпените тежки загуби, на обществената сцена се появява името на Кръстьо (Кръсте) Мисирков, който публикува книгата си „За македонцките работи“,

[447] Цит. по С и л я н о в, Хр. Освободителните борби..., т. 2. С., 1983, с. 19.

определяна в Скопие като манифест на етнополитическия македонизъм[448]. Тъкмо по тази причина на границата между XX и XXI век той бе обявен в Р Македония за „македонец на XX век". Този факт е важен, защото точно илюстрира не само политическото моделиране на миналото – в случая чрез едностранчивата и фактически недостоверна интерпретация на дейността му, обявена за начало на последователното отстояване на македонистката идеология – но и знаковото значение на връзката в Македония между политическа криза и криза на идентичността.

Мисирков и „За македонцките работи" са маргинални явления през 1903 г., изцяло чужди на водещите обществени тенденции и ако ги споменавам точно тук, то е, защото отбелязват началото на собствения македонски преход от политическия към етнополитическия македонизъм. Книгата обаче е категорично доказателство за вътрешната драматична раздвоеност на автора между двете форми на македонизъм – генетично заложената му патриотично-компенсаторна и привнесената сръбска антибългарска-деструктивна. „За македонцките работи" изглежда като опит да се отговори почти дословно на основните обвинения срещу македонистите, формулирани от Славейков в статията му „Македонския въпрос", затова допускам, че Мисирков е познавал този текст. Неубедителни като позиция, тезите на Мисирков иначе доказват, че изходната му точка е неоспоримият български образ на Македония. Неговият преход към етнополитическия, антибългарски македонизъм, за който по-късно се извинява и се самоопределя като „импровизиран политик", обаче е типичен пример за податливост на чужда теза и чужди интереси в условията на криза[449].

---

[448] М и с и р к о в ъ, К. П. За македонцките работи. С., 1903; Мисирков е непосредствен свидетел на подготовката на въстанието, в чийто смисъл не вярва, както и на убийството в Битоля на руския консул Ростковски, за когото работи. Затова трагичните събития от 1903 г. го отвеждат до убеждението, че Македония няма политическо бъдеще като българска земя. Книгата му, писана основно в Русия и издадена в София, отразява илюзията му, че е открил чрез етнополитическия македонизъм средство за превръщането на Македония в обект на по-мощна външна закрила. Тя обаче обслужва изцяло сръбските интереси, чийто политически продукт е този вид антибългарски македонизъм, и е въплъщение на друг мит – митът Русия, чрез който в продължение на два века се моделира съдбата на Балканите. Всъщност влиятелни кръгове в Русия възприемат македонизма като израз на подкрепата си за Сърбия, на подозрителността си към България и на стремежа си към осигуряване на сухопътен излаз на топло море. За Мисирковия престой през 1903 г. в Битоля вж. П е л т е к о в, А. Дневник на Кръсте Петков Мисирков. – ИДА, кн. 64, 1992, 183–200, а за цялостната му дейност вж. Р и с т о в с к и, Б. Крсте П. Мисирков. Скопје, 1966; Т р а й к о в, В. Кръсте Мисирков и за българските работи в Македония. С., 2000; Ц ъ р н у ш а н о в, К. Цит. съч, с. 53 сл. Кр. Мисирков къса с етнополигтическия македонизъм още през 1906 г. и самокритично свързва позицията си от предходните години с поведението на „импровизиран политик". Вж. Т р а й к о в, В. Цит. съч., с. 5, (Предговор от Гр. Велев).

[449] Мисирков е привлечен едва петнайсетгодишен от вече споменатия Н. Евров(ич) да учи в Белград и след първия стрес от срещата със сръбските идеи за овладяване на Македония, който го отвежда за 10 месеца в София, се обвързва трайно със сръбските

Определянето на Мисирков с късна дата като пръв идеолог на македонизма се обезценява допълнително както от отсъствието на каквото и да е обществено-политическо влияние на македонистките му идеи приживе, така и от скорошния категоричен обрат в собствените му позиции, особено през 1913 г. по време на Втората балканска война, когато се изявява като непоколебим български националист[450]. Всъщност обратите са характерно явление в живота на Мисирков, но съмненията му за бъдещето на Македония като българска земя след катастрофата в Първата световна война не разколебават повторно българската му идентичност и не го отвеждат по-далеч от размисли около приложимостта на политическия македонизъм[451].

македонисти. Учи в Белградската гимназия като стипендиант на дружеството „Св. Сава", после в гимназията в Шабац, но завършва Богословската учителската школа на дружеството в Белград. След 1895 г. заминава за Русия, завършва духовната семинария в Полтава, а след 1897 г. е студент в Петербург. Там Мисирков се люшка между българския патриотизъм и влиянието на сръбските македонисти, покровителствани отново от сръбския пълномощен министър Стоян Новакович. Извън краткия си престой в Македония и България през 1903 г., Мисирков живее и работи в Русия почти до края на 1918 г., когато се завръща в България. Споменавам тези факти от биографията му като обяснение за обвързаността му със сръбските македонисти и за русофилската му преданост към политиката на империята.

[450] М и с и р к о в, К. П. Дневник, 5 февр. – 30 авг.1913, София – Скопие, 2008. Спомените на Мисирков, писани в Русия и на руски език през лятото на 1913 г. бяха открити неотдавна. В тях Мисирков се изявява като горещ български патриот, възмутен от поведението на доскорошните български съюзници и от некоректната към България руска политика. Интересен факт е, че тази негова позиция е споделяна и от неговия брат като доказателство за българската патриотична нагласа на фамилията.

[451] Към края на престоя си в рухващата след Първата световна война и болшевишката революция в Русия Мисирков е депутат в Бесарабския сейм в продължение на 11 месеца като представител на българската общност. По това време организира и ръководи „българо-гагаузо-немската училищно-просветна комисия" в Бесарабия и е „директор на българския учителски курс в Болград". Както сам отбелязва, екстернирането му от румънските власти се дължи на „особената омраза, която ромъните питаеха към мен" заради „българската ми националност и големата и открита опозиция, която правих на техната захватна политика". Тези данни той съобщава в писмо до Председателя на българското Народно събрание, в което моли да му бъдат признати за стаж учителските години в Русия. След пристигането си в София той работи като уредник в Народния етнографски музей, а впоследствие и като учител и училищен директор в Карлово и Копривщица. Навсякъде Мисирков работи отговорно, а и сам заявява, че идва в София „за да бъда по-близо до Македония и от тук до края на своя живот да служа по силите си на Македония и българското племе". Мисирков е и изпълнител на завещанието на „бездетния български родолюбец Анастас Велянов от с. Диявато, Битолско", живял и починал в Одеса, който завещава „капитал от 16 322 рубли и 30 копейки за построяване на българска черква в Битоля и 500 рубли за черква в родното му село Диявато". Вж. ЦДА, ф. 232 к, оп.1, а.е.196, л. 226–228, л. 125. През февруари и март на 1926 г. Кр. Мисирков подарява голямо количество свои книги на Македонския комитет в София, отправя молба и получава разрешение от Министерството на просветата да издава месечно списание „Богомил", с „цел защитата на интересите на българското племе под чужда власт – частно Македония". Вж. пак там, л.37, 38, 98. Мисирков умира на 27 юли 1926 г.

Примерът с идейно-политическите лутания на Мисирков категорично доказва, че преходът от едната към другата форма на македонизъм се осъществява при изпадане под чуждо влияние или в пряка зависимост, както е при отделните личности и малки групи, обслужващи чужди интереси още през XIX век[452]. В условията на официално осъществявана денационализация на българите във Вардарска и Егейска Македония след 1918 г. обаче тактичната замяна на етнонима *българин* с регионима *македонец* при публичните им отношения с властите или с непознати чужденци рядко доказва нещо друго освен устойчивостта срещу насилствената асимилация и двусмислеността, заложена в самото име македонец.

Въпреки че споменатите македонисти нямат никаква пряка връзка с националноосвободителното движение, споменаването им тук изглежда подходящо като пример за все по-усложняващата се политическа обстановка във и около Македония в началото на XX век. След Илинденско-Преображенското въстание във ВМОРО се оформят сериозни вътрешни противоречия около тактиката и стратегията на освободителното движение, ожесточават се конфликтите с някои от другите революционни или землячески структури, изградени сред емиграцията в България и обвързващи постигането на свободата главно с военната сила на българската държава.Тяхната острота се влияе директно от състоянието на революционното движение и на Македонския въпрос, разглеждан в неговия цялостен вътрешен и международен политически контекст, като предизвиква утаяването в „македонския образ“ на някои от неговите най-тъмни, смущаващи черти – продукт на недостатъчно развитата политическа култура в екстремните условия за политическа дейност: склонността към вождизъм, нетърпимостта към другото мнение, стремежа към постигане на превъзходство без оглед на средствата и моралната цена, декларативното отношение към единството в общите дела.

По това време се оформят ясно двете идейно противопоставени крила във ВМОРО, на които съвременната македонска историография се опитва да припише някакви национално определени различия и ориентации: умереното крило, „десницата“, начело с Хр. Матов, д-р Хр. Татарчев и Д. Груев, и радикалното крило, „левицата“, оглавявано от Г. Петров, П. Тошев, Я. Сандански и Хр. Чернопеев. Всъщност различията между тях са мотивирани повече от организационно-властовите амбиции на Сандански и Г. Петров и се проявяват при йерархизирането на различни политически ценности, отколкото от дълбоки идеологически противоречия. Умерените вярват в способността на македонските и тракийските българи да преодолеят кризата, убедени са че съхраняването

---

[452] Това се отнася както до първата малобройна група сърбомани от 70-те години като Деспот Баджович, Темко Попов(ич), Наум Евров(ич) и Групчев(ич), които впоследствие работят със Стоян Новакович (в подобна зависимост е и Г. Пулевски), както и до групата, формирана в началото на XX век в Петербург, от която най-известни стават като македонисти Кр.Мисирков и Д. Чуповски. Повечето от тях са или сръбски, или руски поданици и следват съответните държавни политики спрямо Македония.

на централистичната структура на организацията ще възвърне нейната ефективност, както и че умереният реформизъм ще стимулира нейното понататъшно развитие.

От своя страна „левицата“ настоява за широка децентрализация на организацията, фетишизира самостоятелността си и радикалните методи на действие до степен, която я отвежда до стремеж към физическо отстраняване на опонентите. Тази тенденция се оформя ясно след неуспешния опит за възстановяване на единството на Рилския конгрес (1905), но се изостря драматично през 1907 г.[453]. Трябва да се има предвид оба ıе, че част от най-близките до Сандански представители на Серската група като Тодор Паница, Александър Буйнов и Чудомир Кантарджиев, както и водещата фигура в Струмишко – Христо Чернопеев, са от вътрешността на България. Те са просоциалистически ориентирани, така че в техния революционен радикализъм политическото левичарство започва да надделява над националната им определеност. Въпреки това нито „левицата“ във ВМОРО, нито персонално нейните водачи имат нещо общо с етнополитическия македонизъм.

Безкръвната революция на младотурския комитет „Обединение и напредък“ през юли 1908 г. (Хуриета) позволява на християнското население в империята да създаде легални, вече чисто политически структури за защита на своите интереси, смекчава частично противоречията между двете революционни крила, но подчертава и две различни черти в техния образ: националната („десните“) и интернационалната („левите“). В новите условия на конституционен режим от средите на ВМОРО се създават две отделни партии: Съюз на българските конституционни клубове, обединяващ условната „десница“ /„умерените“, и Народнофедеративна партия (българска секция), изразител на идеите на т.нар. левица – сданданистите от Серско, Драмско и Струмишко[454]. Партиите потвърждават настъпилото трайно обособяване на двете революционни „крила“, но и обозначават категорично националната идентичност на организацията и на мнозинството от населението, чиито интереси тя защитава. Двете партии обаче

---

[453] Началото на братоубийствата е сложено от групата около Сандански, т.нар. серчани, с убийството на войводата Михаил Даев (1906), а през декември 1907 г. противоречията им с „десницата“ взимат драматичен характер, след като убиват в София Борис Сарафов и Иван Гарванов. Сред значителната литература по въпроса вж. като ориентири: С и л я н о в, Хр. Освободителните борби..., т. 2, с. 362 сл.; Национално-освободителното движение..., т. 3. С., 1997; История на България 1903–1918. Т. 8. С., 1999, 130–141; П ъ р в а н о в, Г., З. П ъ р в а н о в а. За характера на разцеплението във Вътрешната македоно-одринска организация (1904–1912). – Известия на Института по история на БКП. Т.65. 1989, 202–235;100 години от Рилския конгрес на ВМОРО. История и съвременност. Кюстендил, 2006.

[454] Името на партията изразява един от основните спорни моменти между двете „крила“ в организацията, свързан с желанието на левицата под македонското име да се приютят и да подкрепят революцията всички народности в Македония. В конкретния случай обаче тезата им не се потвърждава в политическата практика, защото освен българската секция друга не е създадена. Вж. История на България..., т. 8, 143–147.

имат съвсем краткотраен живот – след като през 1909 г. Битолският конституционен клуб е закрит от властите, останалите се саморазпускат, за да съхранят организацията и архивите си от конфискация. Скоро прекратява дейността си и по-пасивната и нехомогенна Народнофедеративна партия.

В условията на младотурския конституционализъм, характерен със желанието си да демонстрира прокламираното равноправие на народностите, но и да го манипулира практически във вреда на българския национален подем, македонските българи успяват да изпратят в турския парламент четирима свои представители. По този начин и независимо от издиганите тристранни пречки срещу българската национална консолидация националното представителство е обогатено наред със структурите в духовния и местния административен, в културно-просветния и в стопанския живот от още една легална форма на пряко участие в официалния политическия живот на Турция[455]. Ярък пример за правителственото желание да ограничи българското представителство са манипулациите на избирателното тяло чрез въвеждане на двустепенно гласуване и разпределяне на избирателните секции по начин, според който българските екзархийски гласове да имат в пъти по малка „тежест" от турските или патриаршистките. Въпреки това в турския парламент са избрани четирима българи: Тодор Павлов (Скопски санджак), Панчо Дорев (Битолски санджак), Христо Далчев (Солунски санджак) и Димитър Влахов (Серски санджак)[456].

Идейното разслояване във ВМОРО, довело до вътрешните конфликти в организацията, както и причините за нейния сблъсък с Върховния македонски комитет (ВМК), са обект на многобройни проучвания и не е необходимо тук

---

[455] Трябва да се има предвид, че като израз на отношението си към османската власт македонските българи не са проявявали особен стремеж към получаване на държавни постове. Символ на нежеланието за обвързване с нея е отказът на Симеон Радев да приеме през 1897 г. – избран като отличен ученик в галатасарайския лицей – да стане адютант на султана. Вж. А д а н ъ р, Ф. Националистическият иредентизъм на Балканите и османската национална политика 1878–1912 г. – В: 100 години от Илинденско-Преображенското..., с.70. Аданър съобщава, че в началото на XX век едва 13 българи-екзархисти заемат някакъв административен пост в македонските вилаети. За сметка на това и като израз на оценката за предполагаемата лоялност на местното население, в османската администрация са привлечени 101 гърци (вероятно някои от тях са българи-патриаршисти – б.а., А. Д.), 21 евреи, 21 сърби и 20 арменци.

[456] При избирането на първия кръг на гласуващи представители, наречени „гласни", които пък на втория избират самите депутати, за един „гласен" били достатъчни 250 турски срещу 750 български гласоподаватели. Така в Скопски и Битолски санджак са избрани по двама български и двама сръбски депутати: зад Тодор Павлов (Скопие) стоят гласували 93 256 българи, които избрали 78 „гласни", а зад сръбския депутат – едва 13 852 турци и сърбомани и 13 „гласни". Подобна е картината и при избора на Панчо Дорев (Битоля) – гласували 96 000 българи и 55 „гласни", а за сръбския депутат – гласували 9570 турци и сърбомани и 7 „гласни". Вж. История на България..., т. 8, с. 148. Българските представители се проявяват в парламента като зашитници на правата и интересите на българското население от „румелийските вилаети". Вж. Отоманският парламент за положението в Македония. Прев. от дневниците на парламента. Солун, 1909, 5–7; 27–29.

да бъдат анализирани. Схематичното споменаване на тези основни противопоставяния е само в контекста на темата за живота на македонските българи в Османската империя, на съхранените традиции от участието им в процеса на българското национално възраждане и неговото специфично продължение в Македония до Балканските войни; или иначе казано, като израз на проблема за степента и формата на историческа приемственост при все по-усложняващите се условия за поддържане на стремежа към единен национален живот. През близо едновековния период на обществена модернизация и национална консолидация до Балканската война различните дългогодишни и остри противопоставяния формират голяма част от трайните черти в македонския образ, с които областта привлича световното внимание и които се превръщат в политическо наследство както на македонските българи, така и на днешната македонска държава.

Превръщането на Македония в пресечна точка на интересите на Великите сили и в обект на междудържавни балкански съперничества за „наследството" на загниващата Османска империя създава образа ѝ на „ябълка на раздора" и на фитил за балканското „барутно буре". Последица от „справедливостта" и „миролюбието", демонстрирани през 1878 г. в Берлин, но реално предизвикани от неумерените амбиции и политическата безскрупулност в поведението на младите балкански държави, тези представи са вградени трайно в негативния историко-политически образ на Балканите, който бе възпроизведен при разпадането на Югославия. Пак от тази епоха, макар с различен смисъл от влагания днес в Р Македония, са и чертите от македонския образ, свързани с отстояваните от македонските българи собствени права и надежди за свобода и пълноценно развитие. Тъкмо затова дейността на ВМОРО и особено Илинденското въстание са приети и интерпретирани от света като българско дело и в най-голяма степен стават причина представата за Македония да се свързва с качества като борбеност, жертвоготовност и мъченичество. Наред с тях обаче в тази обобщена представа се настаняват и споменатите по-горе негативни черти, утвърдили се при настъпилото след въстанието вътрешно разцепление в организацията.

Чертите от македонския образ, плод на продължително формираната култура на противопоставянето, могат да бъдат оценявани по различен начин в зависимост от съответните държавни интереси или моментна политическа конюнктура, както и да бъдат подхранвани, манипулирани и използвани за охраняване на исторически несъстоятелни и политически девалвирали идеи. Обективният поглед към усилията на македонските българи да съхранят своята идентичност и да достигнат хоризонта на своите национални очаквания обаче ги представя като устойчива общност, способна да преодолява изпитания и да осъществява приемственост, благодарение на своите дълбинни етнокултурни нагласи и характеристики. Вградено в образа на съвременната държава, макар и не с български, а с македонски знак, това наследство е гаранция, че тя може да намери изход от историкополитическия лабиринт на своите проблеми.

Утвърдена е представата, че завършващата фаза при формирането на националната идентичност съвпада с изграждането на държавността. Вярна като

обобщение на всички националнообразуващи процеси, тази теза заличава до голяма степен типологичните различия между двата основни начина за формиране на нациите: културно-историческия и субективно-политическия. Българското национално движение в Македония до 1912 г. обаче се развива върху основата на етнически дадености и културно-исторически фактори, които предопределят стабилността на утвърдената още през XIX век българска национална идентичност на мнозинството от македонското население. Въпреки гръцкия контрол върху южните македонски предели и създаването на малки сърбомански анклави във Вардарска Македония по-голямата част от християнското население на Македония живее като част от българската нация под духовната егида на общонационалната Българска екзархия и гради представите за себе си и за света чрез обучение в своите български училища и просветни институции. В навечерието на второто десетилетие на XX век – на българското „военно" десетилетие, завършило с разпокъсването на националното землище, в Македония и Одринско има 1255 училища, от които 1061 в Македония; в тях преподават 2088 учители и учителки, от които 1786 в Македония и се учат 76 038 ученици, от които 64 216 в Македония[457].

За бързо разрастващата се национална организация в сферата на просветата и духовния живот свидетелстват и данните от Македоно-одринските братства за състоянието на Българската екзархия и българското учебно дело в Македония и Одринско през предвоенната учебна 1911–1912 година. Според тях Екзархията има 7 митрополити, 1310 свещеници, 1331 църкви, 234 параклиса и 73 манастира. Ръководеното от нея учебно дело е представено вече от 1373 училища, от които 13 гимназии и друг вид средни училища, 87 прогимназии и 1273 основни училища; 78 854 ученици, от които 2191 в средните училища, 4039 в прогимназиите и 72 354 в основните български училища и 2266 учители. От тях само 15 са родени в Царство България, 4 са чужденци, а всички останали са местни българи[458]. Екзархийските данни за църковния живот и българското учебно дело през 1910–1912 г. само за Македония изглеждат най-точни: 1139 църкви, 155 параклиса, 62 манастира, управлявани от 1132 свещеници, 7 архиереи и още 7 управляващи епархии без свои титуляри (1910); 1081 училища с 1763 учители и 56 440 ученици[459].

При сравнение между тези данни впечатление прави слабото намаление на броя на учениците в навечерието на войната, което може да се отдаде на няколко фактора. Основният е свързан с политическото състояние на Македония и турската политика за стимулиране на противоречията между Екзархията и Патриаршията и заради оказваната от властите подкрепа за гръцката и сръбската пропаганда. При тези условия толерираните гръцки и сръбски действия се активизират и Патриаршията успява да постигне, понякога за кратко, възста-

---

[457] Данните са за учебната 1908–1909 г. Вж. Съвременна мисъл, С., I, 1910, №.1, (За българската нация в Турция и училищата ѝ); История на България..., т. 8, с.154.

[458] Пак там.

[459] И в а н о в, Й. Българите в Македония. С, 1980, 93–94.

новяване на властта си над отделни екзархийски села и да закрие тамошните български училища.

Действат и нормални обективни и субективни фактори: затваряне на училища в селища, засегнати от политическите вълнения и репресии над българското население, продължаване на образованието от някои ученици в България или в османската столица, изселвания в България заради нарастващото напрежение в Македония. Въпреки целенасоченото противодействие, което среща, българското учебно дело е далеч по-добре развито в Македония от съперничащите му гръцки и сръбски училища. При общо около 1 100 000 души българско население и близо 2/3 от тях, живеещи под духовната егида на Българската екзархия, на едно училище се падат около 700 души. Това съотношение е близо три пъти по-добро от съотношението за цяла България през епохата на същинското възраждане (до 1878 г.)[460]. Макар че основната заслуга за ускореното развитие на учебното дело е на самоорганизиращите се български общини в Македония, това не би могло да се случи без помощта на българската държава и ролята на Екзархията като пряк ръководител на учебното дело[461].

Особено впечатляващ е бързият ритъм на нарастване на българските училища: от около 250 до 1878 г., през 589 (1895/1896 г.) до близо 1100 в навечерието на Балканската война[462]. На фона на развитието на българските институции в Македония в рамките на османската държава, на тяхната прилика със съответните българските държавни институции и на отношението към тях на мнозинството от населението на областта е очевидно, че в навечерието на Балканската война то може да бъде определено със сигурност като българска общност. Тя има ясно изградена и публично заявена българска политическа структура от държавотворен тип, която защитава нерядко с цената на своя живот. В този смисъл тезата, че българската национална идентичност в Македония остава неоформена, защото областта, с изключение на Пиринска Македония, остава извън българската държава, е само формално вярна и фактически уязвима[463]. Тя ос-

---

[460] Вж. Д и м и т р о в, А. Училището, прогресът и..., 98–100.

[461] Подчинени на Българската екзархия, общините са основната самоуправляваща се институция на българското население в Македония. Те са задължени да защитават интересите на избралото ги население и да бъдат посредник между него и властите, да ръководят неговите училищни и религиозни дела, както и да осъществяват в зависимост от големината и регионалното си значение изграждането и поддържането на единна позиция на българското население. Вж. Л е л ь о в а, Р. Структура и организация на българските градски общини в Македония (1878–1903). – Македонски преглед, № 4, 2004, 61–88.

[462] Д и м и т р о в, А. Цит. съч., с. 100; История на България. 1878–1903. Т.7. С., 1991. с. 436.

[463] Р и х л и к, Ян. Формиране на национално съзнание у славянското население в Македония след 1878 г. и началото на македонизма. – В: 100 години от Илинденско-Преображенското..., 555–564. Рихлик се опитва да лавира между фактите, като фактически поставя акцента върху тезата, че голяма част от македонското население остава национално „неосъзнато" дори до 1944 г., когато лесно приема македонизма. Като теоретична рамка той използва труда на чешкия историк Мирослав Хрох, който разграничава

тава неубедителна в опита си да намери баланс между неоспоримия български характер на обществения живот до Първата световна война и неговата силово предизвикана ерозия впоследствие. Поставянето на акцент върху появата в началото на века на македонска национална идеология (Кр.Мисирков) е само реверанс към съвременната македонска реалност, зад който остава скрит фактът, че промяната след 1944 г. е наложена от външни сили и глобални политически процеси и е предизвикана след фактическа денационализация на част от една политически разчленена национална общност.

Важно значение за институционалните връзки между македонските българи и българската държава до войните имат и откритите през април 1897 г. (Солун, Битоля и Скопие) и през 1898 г. (Сяр) български търговски агентства /консулства в Османската империя[464].Очевидно е, че така разположени българските консулства са получили възможност да покрият функционално цялата територия на Македония. От една страна, те са дипломатически институции с основни задачи около поддържането на междудържавните политически и стопански връзки и защитата на правата на българските граждани в Турция, но от друга – открити в райони с компактно или доминиращо българско население – те се превръщат в неразделна част от живота на местното население и придобиват за него значение, надхвърлящо ограничените им дипломатически функции. Това става защото появата им е не просто начало на конкретна професионална дипломатическа дейност, а своеобразен политически завършек на трайната връзка между мнозинството от местното население и общобългарските институции, предшестващи българската държавност и прокараните след 1878 г. междудържавни граници.

няколко фази при формирането на нацията. Вж. H r o c h. M. Burzoazni revoluce v Evrope. Praha, 1981; H r o c h, M. Obrozeni malych evropskych narodi. Praha, 1971. Пренебрегвайки съществуващите форми на институционална обвързаност на по-голямата част от македонското население с българската общност и преди всичко отношението им към нея, интерпретацията му е повече „политически коректна, отколкото научно защитима".

Подобен конюнктурен подход към деликатния проблем за македонизирането на македонските българи прилагат и някои съветски/руски историци, според които македонската нация започнала да се оформя в началото на XX век. Той фетишизира като идейно начало „За Македонците работи" на Мисирков и формирането на малобройната македонистка група в Петеребург.

[464] След продължителни преговори с Високата порта около двустранното откриване на консулски мисии, усложнявани не само от разминаванията в интересите на преговарящите държави, но и от влошените отношения на България с Русия, въпросът е решен към края на 1896 г. Макар и да изпълняват едни и същи функции, до обявяването на българската държавна независимост (1908) те са наричани търговски агентства, а след това – консулства, макар и да изпълняват едни и същи функции. Българските консулства в Македония/Османската империя прекратяват съществуването си в навечерието на Балканската война. По-подробно вж. Д и м и т р о в, А. Българските консулства в Османската империя: дипломация и политика. – В: В търсене на националния идеал. Благоевград, 2009, 33–40.

Дейността на консулствата може да бъде обобщена до: събиране и анализ на информацията за конкретните консулски райони със значение за българските държавни интереси, подготовка на различни статистически справки, информация и съответстващи действия около развитието на духовния живот и учебното дело на българското население, наблюдение и дипломатическо противодействие на чуждите пропаганди и политическите действия на съседите в консулските им райони. Постоянен обект на внимание е беззаконието и случаите на насилия върху местните българи, срещу които консулите реагират пред властите и чуждите си колеги, постоянни са грижите за осигуряване на правни съвети и медицински грижи за местните българи, анализира се състоянието на освободителното движение, конкретните действия на ВМОРО и отношенията на организацията с легалните български институции[465]. Специално трябва да отбележим усилията по събиране на информация за пострадалите по време на и непосредствено след Илинденското въстание, като по изготвените списъци са разпределени помощи и им е раздаден безлихвен заем в размер на един милион лева[466].

След въстанието в центъра на вниманието на консулствата вече е приложението на оповестените реформи, като българските дипломати правят необходимото да привличат вниманието на чуждестранните си колеги към фиктивното им осъществяване[467]. През този период те осигуряват с помощта на местното население и информация за военното състояние на Турция, необходима за нуждите на вече ориентираната към военно решение на националния въпрос българска държавна политика. Няма да е пресилено, ако определим българските консулства в Турция като институции с фактически двойна функция: дипломатическа спрямо приемащата страна и национално организираща и защитна спрямо местните българи. Тъкмо тази интензивна двустранна връзка с местното население добавя към реалната им институционална роля и значението на символи на бързото развитие на българската държава, което дава надежди на местното население за политическа промяна и засилва патриотичните му чувства.

Всъщност до съдбоносното за Македония военно десетилетие българската национална самоличност на мнозинството от нейното християнско население не е поставяна под съмнение дори от онези претенденти за притежаването ѝ, които оспорват неговия брой и териториално разположение. Събитията, довели

---

[465] Българското правителство с посредничеството на Българската екзархия назначава лекари в райони, където е имало нужда от модерна медицинска помощ. Това става след многобройни писма от общините, в които се изразява доверие главно към българските лекари. – Подробно вж. Га л ч е в, И. Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870–1913). С., 2009, с. 139 сл.

[466] ЦДА, ф. 331к, оп. 1, а.е. 66, л.1–40.

[467] Дейността на българските консулства (Солунското е със статут на Генерално консулство) е богато документирана, като всички консули правят постоянни усилия да ангажират и колегите си от големите европейски страни в защита на местното население. Вж. Д и м и т р о в, А. Българските консулства...

до разпокъсването на Македония през 1913 г., позволяват само по-малката част от Беломорска (Егейска) Македония да премине през държавното „импрегниране“ на националната идентичност, но във Вардарска Македония това става факт по време на Първата световна война[468].Тъкмо затова македонският опит от живота в българската държава ще бъде разгледан в следващата глава, а краткотрайната сръбска власт между 1913 и 1915 г. ще бъде анализирана след това като част от темата за югославското държавно наследство на Р Македония.

[468] Под български военно-административен контрол до края на войната се намира само малка част от Беломорска (Егейска) Македония. През 1916 г. българската армия завзема Рупелското дефиле и контролира територията източно от условната линия Струмица към езерото Тахино до Орфанския залив. През 1916 г. е овладян за няколко месеца и районът на гр. Лерин.

Пета глава

ДРАМАТИЗМЪТ НА СЪДБОНОСНАТА ПРОВЕРКА

Македонските българи в Балканските войни

Военното десетилетие, което приемам като условен край на последната, затихваща фаза на националното възраждане сред подвластните на империята българи, заслужава по-обстойно внимание, защото събира като във фокус знаците за идентичността на македонското население, за неговата политическа ориентация, масови желания, цели и основни поведенчески нагласи. В екстремалните военни условия тези знаци изразяват особено категорично реалното състояние на общественото развитие поради значението си на мнократно повтарящи се доказателства за съзнателно защитаван личен и групов избор. В същото време тези условия се превръщат и в сигурна мярка за проверка, а и в оценка на същността, устойчивостта и смислеността на вече формираните вътрешни политически групировки и за характера на предизвиканите противопоставяния между тях.

За разлика от многовековното османско господство над Македония и седемдесет и две годишната сръбска/югославска власт над нейната Вардарска част през Модерната епоха, българското управление там е краткосрочно и само в извънредните военновременни условия през Първата и Втората световна война: най-напред, когато Македония е фронтова територия (1915–1918), и двайсет и три години по-късно, когато става обект на нарочен интерес за антихитлеристката коалиция и поле за действие на комунистическа партизанска съпротива (1941–1944). Всъщност емоционалното обвързване на македонските българи с избрания от българската държава силов начин за решаване на националния въпрос става далеч преди началото на Балканската война. Той е очакван още преди Илинденското въстание, като военната пасивност на България през 1903 г. е приета с дълбоко разочарование заради неосъществената надежда, че тя ще защити със сила въстаналите македонски българи. Обобщение на създаденото мнение, че българското правителство е пропуснало редица случаи за решителна намеса, стават поредица статии на Хр. Матов, писани по различно време, които той издава през 1912 г. в брошура под заглавие „Пропуснати случаи“. Той я завършва с думите: „Свободни българи, не пропускайте днешния момент! Спасете своите поробени братя и своята национална чест! Защото не схващате ли, че и европейци и турци, макар изхождайки от интересите си да ни хвалят за нашето „благоразумие“, всъщност в душата си вече ни презират и се подиграват с българското име? Преди 25 години във времето на княз Александра Батемберга ни наричаха les bulgares braves (храбрите българи, б.а., А. Д), а днес във

времето на цар Фердинанда не само негласно, ами и гласно зеха да ни наричат les bulgares lâches (страхливите българи – б.а., А. Д.)“[469].

С усложняването на обстановката в Македония през 1911–1912 г. всички организации на македоно-одринското движение засилват натиска си върху българските власти, за да ги подтикнат към вземане на военно решение за освобождаване на Македония и Одринско. Масовите настроения сред българите и в Царството, и в подвластните на султана Македония и Одринска Тракия, са завладени от лозунга „Или сега, или никога“[470]. Въпреки че през лятото на 1912 г. недоверието и противопоставянето между различните организации и съществуващите в тях фракции още не е изцяло преодоляно, общата нагласа е за обединяване на усилията и подкрепа за „военния“ курс на българското правителство. Израз на тази нагласа става резолюцията от свикания на 12 август 1912 г. в София Всенароден събор за Македония и Одринско, т.нар. Македонски конгрес, в която се настоява за незабавна мобилизация и пълна автономия на Македония и Одринско. Искането за създаване на автономна държава със собствени органи на властта и генерал-губернатор християнин, избран от населението и утвърден от Великите сили, е съзвучно с дългогодишната официална българска политика спрямо Македония и е демонстрация на категорично недоверие в опроверганите от времето европейски планове и турски обещания за реформи в полза на християнското население. Българското правителство е призовано в случай на турски отказ да обяви веднага „освободителна война“[471].

Този „конгрес“ на Македоно-Одринските благотворителни братства – най-масовата организация на емигрантите от Македония и Тракия – е не просто демонстрация на жизнената надежда в освободителната роля на българската държава, разбирана като неин дълг към всички останали под чужда власт бъл-

---

[469] М а т о в, Хр. Цит.съч., с. 276. Матов използва френските изрази, защото цитира един, издаван в Париж турски вестник.

[470] Към края на 1911 и през 1912 г. от Македония идват все по-често вести за масови насилия над македонските българи след извършвани от ВМОРО бомбени атентати в Щип (ноември 1911г.), Кочани (юли 1912 г.), Дойран (август 1912 г.). Кулминация на недоволството в България предизвикват събитията в Кочани, когато след т.нар. магарешки атентат властите и фанатизираните местни турци извършват масово клане на мирното население, при което са убити 47 и са ранени 251 души. Особено активен в настояването за военен отговор на зачестилите насилия е в. „Военен глас“, орган на Съюза на запасните офицери в България, който издига цитираните призиви за бърза реакция. Вж. Националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия през Балканската война (1912–1913). С., 1994, 32–33.

[471] През август 1912 г. цяла България е залята от протестни митинги. Протестни резолюции изпращат дори групи от български студенти в чужбина. Кулминация на създаденото обществено напрежение е т.нар. Македонски конгрес. Вж. Е л д ъ р о в, С. Македоно-Одрински благотворителни братства в България (1896–1912). – В: Военноисторически сборник. 1991, №2, 27–29; П е т р о в, Т. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904–1912). С., 1991, с.102. Обилен материал за създадената обществена атмосфера дава и периодичният печат от това време, особено вестниците „Мир“, „Камбана“, „Ден“, „Пряпорец“, „Народни права“, „Вардар“, „Македония“.

гари, но и призив за национално единство. Обявената мобилизация на 17 септември 1912 г. сякаш примирява идейните и тактическите противоречия между различните структури на македоно-одринското движение, заличава враждите им и възстановява доверието им в българските власти заради поетия от тях риск – отношение на единение, което споделят и най-крайните радетели за самостоятелност на ВМОРО[472].

Мобилизацията е посрещната от всички българи „не с радост, не с одобрение, а с буен, неудържим, луд ентусиазъм", забелязан и от множество външни наблюдатели[473]. В атмосферата на очакваната последна битка за решаване на българския национален въпрос доминира мнението, че създаденият Балкански съюз е обречен да победи и да сложи край на многовековната турска власт над балканските християни. Възторженото приемане на войната като необходимо и неизбежно средство за постигане на националното единение временно заглушава съмненията в бъдещото поведение на новите български съюзници, иначе довчерашни противници на българското национално движение в Македония и Одринско. Така, в създадената еуфорична обществена атмосфера правилността на съюзните договори, чиито подробности остават скрити за българската общественост, не е поставена под съмнение[474].

---

[472] „Левицата" във ВМОРО около Сандански, отстояваща най-радикално самостоятелността си от българските власти, също се поставя в услуга на армията. Вж. Я н а к и е в, Н. , Д. М и н ч е в. Яне Сандански по време на Балканските войни 1912–1913 г. – В: Военноисторически сборник. 1984, №.2, 1132–1142; М а к д е р м о т, М. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. С., 1987, 383–386. Всъщност Сандански не прекъсва връзките си с официални български представители и още през януари 1911г. заявява пред секретаря на българското консулство в Солун, военният разузнавач Мустаков, че „в душата си е останал чист българин" и „му е неприятно, че го обвиняват в непатриотизъм", както и че е „готов да помогне на България...при една война", защото „опазил оръжието си...организацията му била опазена ...и че неговият район бил най-важния за България при една война с Турция. – ЦВА, ф.23, оп. 2, а.е. 163, л. 1–5.

[473] И к о н о м о в, Сп. Освободителната война на Балканите. История–впечатления–картини. С., 1912, с. 18; Балканската война през погледа на един французин. С., 1977, 72–73; G i b b s, Ph., B. G r a n t. Adventures of War. London, 1912, 29–31; П ю о, Рьоне. От София до Чаталджа. С., 2009.

[474] Сръбско-българският съюзен договор е сключен на 13 март/29 февруари 1912 г., но е предшестван от поредица разговори, в които сръбската страна последователно работи за постигане на споразумение за подялба на Македония. Може да се смята, че пробивът е направен през есента на 1911 г. под въздействието на руската дипломация. За целта е използвана не само проруската ориентация на управляващата Народна партия, но и някои финансови проблеми на цар Фердинанд. Интересна подробност за рафинирания натиск, оказван върху владетеля, дава един рапорт на руския посланик в София Неклюдов от септември 1911 г. В него той обяснява за желанието на царя да получи от Русия личен заем от три милиона франка и анализира възможните ползи от ситуацията по следния начин: „Да се мисли, че ще купим цар Фердинанд срещу заем от 3 000 000 франка би било наивно и даже не съвсем справедливо... Но нашето любезно съдействие без никакъв пазарлък (на кого е болдът?) за уреждането на паричните дела на българския двор, несъмнено ще се отчете като известно увеличение на нашето влияние върху царя. А точно в настоящия момент цар Фердинанд стои на кръстопът между нас

Емоционално подвластни на очакваната съдбоносна развръзка на националния въпрос са мнозинството българи – състояние, напомнящо масовата обществена нагласа в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. Най-силно то е изразено сред дейците на македоно-одринското движение, които приемат поетия български военен ангажимент като стратегически финал на собствените си революционни усилия. Тази нагласа е сполучливо оприличена от Пейо К. Яворов като драматургична развръзка на дългогодишната националноосвободителна борба: „Македоно-одринското движение бе една драма, завесата на чийто епилог се дигна на 17 септември 1912 г.... Затова в часове като тоя на 17 септември притихват всички други вражди, всички други интереси, всички други стремежи и цял един народ чувства, говори и действа като един човек... На 18 септември ние – десетки хора, принадлежащи на разни течения в македонското освободително движение – се трупахме вече в тясната канцелария на македоно-одринските емигрантски братства. Сякаш никакви вражди не бяха ни делили..."[475].

В създадената политическа ситуация участието на македонските българи в освободителната война става по два начина: като редовни войници в българската армия и като доброволци в създадените под ръководството на Щаба на действащата армия специални формирования. В българската войска са свикани около 30 000 македонски българи като войници, подофицери и офицери, едни от които вече са отбили военната си служба и имат мобилизационни назначения, а други са на постоянна служба в армията. По това време всеки 17-и кадрови офицер от армията е роден в Македония и Одринско (6%), а в хода на войната броят им почти се удвоява със свиканите запасни офицери. Част от тях са висши офицери, а още по-голям процентно е делът на служещите в Генералния щаб (11%). Значителен е броят и на фелдфебелите и подофицерите от Македония и Одринско[476]. Посочените данни свидетелстват, че българската войска е била привлекателна за всички българи не само като национална институция, но и като нарочен избор на професионално поприще, пряко свързано с надеждата на много от очакващите да видят родния си край свободен под общия държавен покрив.

и Австрия, приближавайки се по-скоро до нас, и лично оказаната му услуга може да се окаже поредният тласък в наша полза". Неклюдов подчертава необходимостта от строга конфиденциалност и след като е направено необходимото, цар Фердинанд получава желания личен заем от руското правителство на 2 септември 1912 г., само 8 дни преди обявената мобилизация на войската. – ЦДА, ф. 1909 к, оп. 2, а.е. 440, л. 1–5; Документите са публикувани в: Цар Фердинад – циник, измамник и лицемер. С., 2009, 78–83.

[475] Цит. по: Х л е б а р о в а, Зл. След Илинден. С., 1985, с. 106.

[476] Националноосвободителните борби..., с. 5; Я н а к и е в, Н. Македонските българи – офицери в българската армия през Балканската война. – Македонски преглед, 1993, № 1, с. 116; П е т р о в, Т. Социален състав на Върховния Македоно-Одрински комитет (1895–1903). – Македонски преглед, 2006, № 1, 59–60. Документални източници на данни са периодично публикуваните списъци на генералите, щаб и офицерите от Българската войска по род на оръжието и тяхното старшинство.

Създаването на доброволчески чети и отряди от македоно-одринските бежанци и емигранти в България, които да действат при война в подкрепа на армията или в тила на противника, е замислено още през 1911 г. от офицера в Щаба на войската и деец на македонското движение майор Петър Дървингов[477]. С приближаването на войната идеята е доразвита и потокът от доброволци, които се явяват веднага след обявяването на мобилизацията, предизвиква създаването на специална организация под ръководството на офицери – участници в македоно-одринското движение, наречена Щаб на партизанските отряди (ЩПО). Щабът започва веднага изпращането на чети в Македония и Одринско с разузнавателни и диверсионни задачи. На 23 септември той е трансформиран в Щаб на опълченските дружини (ЩОД), който започва пряката подготовка за превръщане на хилядите доброволци в специална войскова единица, наречена Македоно-Одринско опълчение (МОО).

Въпреки че е невъзможно да се определи съвършено точно колко чети действат в турския тил, тъй като някои са се намирали вече там, а други са формирани на място от местни дейци, сигурни сведения има за общо 91 чети с 2174 четници. От тях в Македония действат 74 – при това най-големите. За това, че броят на четите и четниците е бил далеч по-голям, свидетелства фактът, че след като са изпълнили задачите си до края на 1912 г. и са вече разпуснати, на призива да се влеят в Македоно-Одринското опълчение отговарят 3560 войводи и четници от различни части на Македония и Одринска Тракия, които пристигат до 16 февруари 1913 г. на сборния пункт в гр. Малгара. Необходимо е да напомня, че сред действащите в Македония воеводи и четници преобладават родените в различни нейни краища. Наред с тях са и десетки доброволци, родом от Тракия и Царство България.

Четите са не не само организационно подчинени на Щаба на действащата армия, но и носят знаци, подчертаващи принадлежността им към българската войска, както и военни названия като „партизански взводове, роти и дружини“, а войводите им получават – в зависимост от своя опит, образование и авторитет – офицерски, фелдфебелски и подофицерски звания. За подобряване на способността им за действие във военновременни условия в тях се включват и български офицери, повечето от които обвързани отпреди с македоно-одринското движение[478]. Всъщност мнозинството от войводите и голяма част от четниците

---

[477] Дървингов дава най-подробно описание на подготовката и действията на доброволците от Македония и Одринско. Вж. Д ъ р в и н г о в, П. История на Македоно-Одринското опълчение. Т. 1. Животът и дейността на опълчението във войната с Турция. С., 1919.

[478] По-подробно за дейността на четите – пак там, с. 21, 572, 574, 579, 588, 590, 594, 604, 609 и др.; Националноосвободителните борби..., 96–111; С и л я н о в, Хр. Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. С., 1984; М и л е т и ч, Л. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912–1913 година. С., 1925; П ъ р л и ч е в, К. Сръбският режим и революционната борба в Македония (1912–1913). С., 1917; Македония 1912–1913. Дневници и спомени. С., 1995; и др.

имат солиден четнически опит, който позволява на доброволческите чети да изпълняват разнообразни задачи, самостоятелно или в подкрепа на съюзните армии. Те организират активистите на революционната организация за включване в предстоящите военни действия и подготвят местното българско население за предстоящите събития, извършват разузнавателни и диверсионни действия в тила на турската армия и участват в множество битки като армейски авангард, отличил се с превземането на стратегически важни обекти и значителен брой македонски селища. Сред тях са Банско, Мехомия (Разлог), Неврокоп (Гоце Делчев), Сяр, Кавала, Кукуш, Петрич, Прилеп, Воден, Охрид и много други по-малки селища.

Стотици войводи и четници, представители на доскоро противопоставени революционни организации и вътрешноорганизационни „крила", са наградени за успешните си действия с български военни ордени и медали. Независимо от биографичната си обвързаност с различни идеи и формации навсякъде четите действат единни като представители на българската военна сила. Особено емблематично за състоянието на национален катарзис, постигнат в драматично за българите време, е единодействието в югоизточната част на Македония, където „серчани", бившите „върховисти" и „умерените" във ВМОРО успешно синхронизират действията си. Яне Сандански дори се присъединява към свитата на княз Борис при влизането на българските войски в Солун[479].

Въпреки че четите в Македония действат в подкрепа на всички съюзни армии, отношението към тях е диаметрално противоположно: докато в поставената под български контрол част от Македония на четите са възложени административно-полицейски задачи по осигуряване и опазване на реда, в заетите от сръбската и гръцката армия части на Македония четите са разоръжени и разпуснати веднага след прогонването на турските власти, а много от войводите са арестувани. Показателен за реалната опасност в район на военните действия, определян от българските съюзници като „основен", както и за характера на съюзническите отношения, е фактът, че сръбските и гръцките окупационни власти разоръжават българските чети и местните българи преди да е завършено разоръжаването на въоръженото мюсюлманското население. На фона на все по-ясно изразяваните намерения от сръбска и гръцка страна предвоенните договори с България да бъдат обезсмислени/денонсирани в името на „постигнатите военни реалности", това поведение сочи ясно тяхната основна цел: да бъде опровергано очакването на българите във Вардарска и Егейска Македония за присъединяване към българската държава.

Обезвреждането на четите, на които двете съюзнически армии дължат част от успеха си, им осигурява не само военно спокойствие, но и постигането на психологическо предимство чрез демонстрация на пренебрежение към българ-

---

[479] ЦВА, ф.40, оп.2, а.е.167, л. 105–107; Дневник на Георги Т. Пеев, военен кореспондент на в. „Мир", публикуван през ноември и декември 1912 г. във вестника под заглавие „До Солун и обратно". Публикуван е и в: Македония 1912–1913..., с. 42; Я н а к и е в, Н., Д. М и н ч е в. Цит. съч., с. 141.

ските надежди. Четниците – моралната опора на местните българи – е трябвало да бъдат унизително разоръжени въпреки протестите им пред съюзническите власти, че са български войници и че оръжието им принадлежи на българската държава. По сведения от Битоля и Велес, заради създаденото напрежение им е било разрешено първоначално да задържат оръжието си, но още на следващия ден е издадена заповед, че притежанието на оръжие ще бъде наказвано с разстрел. Сред многобройните свидетелства за настъпилия бърз разрив между местните българи и „освободителите" ще цитирам само един доклад на френския консул в Битоля от 30 ноември 1912 г.: „Българите са възмутени от суровите мерки, взети срещу техните чети от сръбското командване. Те заплашват, че ще усвоят нападателно поведение, ако някои от техните войводи не бъдат незабавно освободени..."[480]. Разбира се, голямата част от оръжието и във Вардарска, и в Егейска Македония не е било предадено и е било укрито за очертаващото се продължение на освободителната борба[481].

Ако дейността на доброволческите чети е знак за латентната стратегическа връзка между революционното македоно-одринско движение и военната сила на българската държава, успоредно формираното Македоно-Одринско опълчение е символ на националното единство в момент на върховно национално изпитание. Тъй като мнозинството от доброволците не са били български граждани, участието им в МОО е юридически регулирано със специален правилник, според който те удостоверяват писмено желанието си да постъпят в българската армия, приемат всички задължения и получават всички права на български войници.

За началник на Опълчението е назначен ген.-майор Никола Генев[482], а за превръщането му в пълноценна бойна единица в него са командировани от различни войскови части необходимите офицери и подофицери. Още при началното формиране на Опълчението през септември 1912 г. кандидатите достигат около 25 000 души, затова сред тях е направен строг подбор, подчинен на съществуващите армейски критерии. Само за една седмица, между 26 септември и 2 октомври, в София са формирани първите шест дружини: 1-ва Дебърска (доброволци от Дебър и околността), 2-ра Скопска (доброволци от Кривопаланечко, Кратовско, Кумановско и Скопско), 3-а Солунска (доброволци от Щипско, Серско, Драмско, Солунско и Кукушко), 4-а Битолска (доброволци от Битолско, Прилепско и Тетовско), 5-а Одринска (доброволци от Одринско, Разложко, Горноджумайско и Петричко) и 6-а Охридска (доброволци от Охридско, Крушов-

---

[480] Цит. по: Б о ж и н о в, Воин. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1876–1913. С., 1985, с. 341.

[481] Д и м и т р о в а, Е., Г. Л у к о в, Българските доброволчески партизански формирования в Македония през Балканската война 1912–1913 г. – В: Сборник. Международна конференция 90 години Балканска война. Кърджали, 2002, с. 239.

[482] По това време ген. Н. Генев вече е преминал в запаса, но е авторитетна личност и широко популярен като председател на Централното управление на Съюза на запасните офицери в България.

ско, Кичевско и Костурско). В началото на октомври са формирани още шест дружини: 7-а Кумановска (в Кюстендил), 8-а Костурска (във Варна), 9-а Велешка (в Русе), 10-а Прилепска и 11-а Серска (в София), и 12-а Лозенградска (в Бургас)[483]. МОО получава своята завършена структура на самостоятелна войскова единица през октомври 1912 г., когато сформираните 12 дружини са разпределени в три опълченски бригади. В началото на март 1913 г. към тях са добавени нови три дружини от доскорошни четници: 13-а Кукушка,14-а Воденска и 15-а Щипска[484]. Изброяването на имената на опълченските дружини и на селищата и земляческите братства, от които те са формирани, е необходимо, защото не само очертава географски произхода на опълченците, а показвайки единството в порива им към една обща цел, потвърждава и състоянието на национална хомогенност, която българската общност притежава в началото на XX век. За Македоно-Одринското опълчение е създадена специална униформа, напомняща униформата на Българското опълчение от 1877–1878 г., а принадлежността му към българската войска е подчертана от металния знак, носен върху калпаците, представляващ българския лъв с националното знаме. Националната символика и историческата приемственост в Опълчението като българска институция са подчертани и от знамената на дружините, сред които за главно е смятано знамето на 11-а Серска дружина, което единствено е развявано по време на боевете[485]. Повечето от тях са варианти на националния трицвет или включват българските символи на храбростта, а главното знаме наподобява знамето на 4-та дружина от Българското опълчение през 1877–1878 г. с образите на светите братя Кирил и Методий – символична връзка с борческото българско минало и със значението на Македония в българската култура.

За разлика от четите МОО действа изцяло в състава на българската армия и с достойното си поведение заслужава уважението и на командването, и на чуждите наблюдатели. Опълчението е с голям принос за освобождението на Източните Родопи и Беломорска Тракия, като достига бреговете на две морета – Егейско и Мраморно. Макар и да не участва в обсадата и превземането на Одрин, то има заслуга и за постигнатия там успех, тъй като противодейства на турския опит за изпращане на войски за деблокиране на крепостта. Не по-мал-

---

[483] В тези дружини са включени освен представители на съответните градски Македоно-одрински братства и доброволци от плевенското и пловдивското братства, група емигранти специално пристигнали от САЩ, както и арменска доброволческа рота и т.нар. юнашки легион – младежи от спортното дружество „Юнак“, начело с учителят по физическо възпитание в България, швейцарецът Луи Айер. – Вж. подробно: Д ъ р в и н г о в, П. Цит.съч.; Националноосвободителните борби..., 70–74; П е т р о в, Т. Създаване на Македоно-Одринското опълчение. – В: Сборник Международна конференция 90 години..., 165–171, и др.

[484] Пак там.

[485] Подробно за знамената вж. у С т о й ч е в, И. Знамената на Македоно-Одринското опълчение. – Български доброволец, 1936, № 3, с. 2; Н а й д е н о в а, Р. Знамена на дружини от Македоно-Одринското опълчение. – Военноисторически сборник, 1986, № 3, 155–162; Националноосвободителните борби..., с. 77;

ко самоотвержено е участието на Опълчението и през Втората балканска война, когато опълченците вече защитават Македония срещу довчерашните български съюзници. През Македоно-Одринското опълчение преминават за времето на неговото съществуване (26 септември 1912 -1 октомври 1913) 14 670 души, от които 14 139 са българи. Сред тях 11 470 са родом от Македония[486]. По време на двете войни загиват или са ранени общо 3 631 доброволци, което представлява около една четвърт от състава на Опълчението. Внушителен е и броят на отличените с различни ордени и медали – общо 2 847 доброволци[487].

Чуждите оценки за водещата роля на българската войска в Балканската война и особено за бойните качества и високия дух на българските войници и офицери са многобройни, но като тяхно своеобразно обобщение ще цитирам само думите на бившия френски министър на отбраната Адолф Месиме: „Малка България победи Османската империя, защото от деня на своето рождение тя се е подготвяла, за да я сломи; защото всичките ѝ синове знаят, че те се сражават, за да отмъстят за петвековното робство и за освобождението на своите братя в Македония и Тракия; защото войниците на тази страна имат вяра в офицерите, които ги предвождат с една сурова, но справедлива и любяща твърдост, с една военна наука, на която трябва да се удивляват и най-старите армии; защото всичките началници знаят, че каквито и да са жертвите, които ще поискат от войниците си, те отиват, за да изпълнят получените заповеди, даже и отвъд границите на човешките сили“[488].

Измеренията на войните в цифри са убедителни, но никога изчерпателни доказателства за тяхното значение, както и за целите, надеждите, преживяванията и поведението на въвлечените в тях хора. Фактът, че над 40 000 македонски българи участват в двете балкански войни като български войници е със сигурност между най-ярките свидетелства за готовността им да споделят отговорността за националното бъдеще. Изпитанията, на които е подложено цялото българско население на Македония, обаче се оказват не по-малко драматични от фронтовите преживявания. За мирните хора, които посрещат съюзническите войски като освободители, безизходицата от бързо излъганите надежди става по-страшна от риска на сраженията. За броени дни те са изправени пред принудата да сторят това, което не е направила многовековната османска власт: да се отрекат от себе си.

Сред многобройните свидетелства за денационализаторския поход, в който сръбската и гръцката армии превръщат настъплението си в Македония, вероятно най-известен е случаят със сръбския престолонаследник княз Алексан-

---

[486] Дървингов, П. Цит. съч., 654–655; Националноосвободителните борби..., с. 77.

[487] Петров, Т. Доброволческото движение на българите за освобождението на Македония и Одринско през Балканската война 1912–1913. – Македонски преглед, 1993, № 1, с. 122.

[488] Шипчанов, Ив. Чуждестранният печат за българските победи през Балканската война 1912–1913 г. – В: Военноисторически сборник, 1983, кн. 2, с. 77.

дър Караджорджевич, който удря в Скопие шамар на посрещналото го с цветя момиченце, защото се представило като българка. Едва ли обаче е широко известно прозрението на Иван Вазов, който в стихове, написани по този повод, предвижда, че македонските българи ще бъдат принудени да крият националността си, за да се опазят от отмъщението на новите завоеватели. Впрочем това не е бил единственият подобен подвиг на сръбския княз – има сведения, че и друго дете е изпитало силата на княжеската „милувка", а са документирани и негови диалози с възрастни македонски българи, които го показват като яростен българомразец.

Емблематичен за съюзническия дух на бъдещия сръбски владетел е разговорът му с жена край скопското село Бразда, преразказан на български офицер от местния учител. След като жената казва, че е българка, престолонаследникът я заплашва с бой и получава следния отговор: „Нас и турци са ни били, па и вие, ако искате бийте ни; аз ви казвам що е право...ние тука така сме се казвали от деди и прадеди, па и сега така си се казваме."[489]

Поведението на новите властелини на Македония „отваря" очите на местните българи още през 1912 г., докато българските власти все така продължават да вярват в сключените споразумения със съюзниците. Но ако обезоръжаването на четите и незачитането на българската самоличност на местните хора, особено във Вардарска Македония, е прието от тях първоначално като неприятна изненада от поведението на военновременните власти, убеждението на новите администрации, че са спечелили власт над Македония завинаги, насочва вниманието на „освободените" към неясните за тях междудържавни договори. Още през декември ЦК на ВМОРО изпраща нарочен Меморандум по този въпрос до цар Фердинанд. След като изразяват радостта си да го видят в Солун, в „главния град на Македония", и декларират, че „крайната цел на въстаническата борба... бе освобождението на поробената ни родина, за да може българският народ целокупно да заживее мирен и културен живот" и че мечтата им – „мечтата на българския народ...зарята на свободата да огрее всички кътове на етнографическа България под българско знаме" се сбъдва. Ръководителите на организацията изразяват тревогата си от създаващата се ситуация в Македония: „...едвам що се завърши окупирането на наши български земи от сръбската и гръцката армия и

---

[489] Ив. Вазов, чиито родови корени са в Македония, пише стихотворението „Па ща си ти?" през 1913 г. Част от него са строфите: „Но ти пази се, прав ответ не давай / Кажи се португалец, кюрд, сириец, / лапонец, негър, циганин, индиец – / но българин се само не признавай. / Че тоз грях смъртен прошка там не знай: / влече позор, побой, затвор, изгнанье – / невидени при прежните тирани. / Скрий, че си българин в най-българския край".

За споменатия и за други случаи на демонстративна грубост и незачитане на българската самоличност във Вардарска Македония от страна на сръбския престолонаследник княз Александър, който нарича българите „татарско племе", се съобщава в поверителен доклад на майор Йосиф Разсуканов, делегиран към щаба на сръбската действаща армия, до военния министър ген. Никифор Никифоров. Документът е от 31 март 1913 г. – ЦДА, ф.176, оп.2, а.е.1229, л. 153–156. Публикуван е в: Сръбските интриги и коварства срещу България 1904–1914. С., 2009, 445–448.

вече се явиха признаци, които ни вдъхват страх за нашето национално бъдеще. Сръбските власти почнаха открито да съветват българина да се отрече от своето име, от своя род. Правят се приготовления, които сочат, че чуждата окупация в нашите области не е само временна. Народът ни в Скопие...вече основателно подозира, че може би ще бъде оставен под чуждата власт. Радостта почва да се смесва с отчаяние..."[490]

От началото на 1913 г. към българските държавни власти е насочен поток от писма и заявления, които описват тревогите на македонските българи от неизвестността за бъдещето. В заявление от българското население на Битоля до министър-председателя Гешов, след като се напомня лесният начин, по който „съюзните войски...завладяха цяла Западна Македония", се казва: „ В това няма нищо обезпокоително в една съюзна война, ако нямаше други признаци, които ни карат да се запитваме с тревога: освободени ли сме ние, или сме подхвърлени на ново робство? Поведението на сръбските и гръцките войски, както и поведението на административните...органи ни създават сериозни опасения за бъдещето"[491].

Почти по същото време и с подобна оценка на събитията към Гешов се обръщат и от Скопския революционен окръг на ВМОРО. Усетили особено остро сръбската безцеремонност, местните ръководители на организацията напомнят, че „нашия крайт е неразделна част от останалата българска Македония и че през настоящата война, с която се преследва освобождението на българските земи под турско владичество, не може да се забрави и...да се остави под ново чуждо владичество. Обаче...до нас достигат твърде печални слухове...Мълви се, че нашият роден край е пожертвуван или че ще бъде пожертвуван на сърбите за тяхното участие в тази война...Сръбските власти у нас се настаняват като че ли завинаги, те като че ли от Скопие правят втора сръбска столица. Те не търпят българското име и непрекъснато оскърбяват нашите национални чувства. Смеем да Ви уверим...че българите от скопския край, които са дали толкова много скъпи жертви, са готови и на нови, за постигането на националния идеал – присъединението на всички българи към царство България."[492] Подобни изложения идват и от църковно-училищните общини в Лерин и Леринско, от Костур и от Тетово, като между адресатите са не само българските власти, но и дипломатическите мисии в София и руското правителство[493].

---

[490] Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, 573–574.

[491] Пак там, с. 577.

[492] Пак там, 583 –584.

[493] Пак там, 584 –586; Меморандумът до чуждите дипломатически мисии в София е подписан от по трима представители за следните македонски братства: Скопско, Кумановско, Тетовско, Кичевско, Паланечко, Кратовско, Дебърско, Демир-Хисарско, Охридско, Стружко, Ресенско, Битолско, Крушовско, Прилепско, Велешко, Костурско, Леринско, Емборско, Тиквешко, Воденско, Солунско, Ениджe-Вардарско, Серско, Кукушко, Разложко, Щипско, Неврокопско, Кочанско (586–590). Узнало, че руският цар Николай II ще бъде арбитър по сръбско-българскиите спорни въпроси за Македония, населението от Тетовско изпраща мемоар до руския министър на външните работи

След като вече са поставили въпроса за поведението на съюзниците пред царя, от ЦК на ВМОРО се обръщат през януари 1913 г. и към министър-председателя Гешов с изявление, което звучи като обобщение на масовите настроения: „Временното окупиране от сърби и гърци на български земи само по себе не е заплашително в една съюзна война като настоящата. Онова, което терзае нашия народ, е поведението на съюзниците ни спрямо българското население в окупираните от тях места...Гърците се стараят да погърчват и постъпват, като че ли няма да изпразнят заетите от тях български околии: Костурска, Кайларска, Леринска, Воденска, Ениджe-Вардарска и част от Солунска. Със сърбите е същото. И те се стараят да посърбяват и да взимат мерки, които говорят, че и те не възнамеряват да изпразнят заетите от тях български краища. Особено се държат като в окончателно завоювани земи в Прилепско, Кичевско, Скопско, Кумановско, Велешко, Тетовско, и Гостиварско". За разлика от гражданските прошения обаче ръководството на революционната организация не само настоява за застъпничеството на българското правителство „с всички средства, с които разполагате, за присъединението на всички български покрайнини към българската държава", но и поема отговорност за осигуряване на пълна подкрепа за всички правителствени действия в защита на Македония: „Убедени, че схващате тежката отговорност, няма да жертвате части от българското национално тяло. От своя страна, уверяваме Ви, уважаеми Господин министре-председателю, че за преуспяването на тези общобългарски въжделения сме готови да прибавим всички възможни жертви към ония, които Македония е дала в продължение на ред години."[494]

Тези документи са особено важни свидетелства за националния характер и политическите очаквания на мнозинството от македонското население, защото идват от неговите три представителни организации: легалните църковно-училищни общини в Македония, ВМОРО и сдружената македонска емиграция в Царство България. В условията на драматично крушение на неговите надежди, изложените позиции са емоционално единни, политически недвусмислени и национално категорични. Фактът, че различните изложения идват от хора, които притежават позицията на вътрешен фактор в развитието на събитията, и въпреки че не познават сключените междусъюзнически споразумения, приемат действията на българското правителство като правилни, изключва манипулирането им от структурите на властта. Нещо повече, македонските българи не мислят за себе си единствено като обект на българската държавна политика, а имат самосъзнание на двигател на освободителния процес: на постоянен и заслужил участник в освободителното движение, способен да влияе върху държавната политика.

Сазонов, в който се заявява, че „автономията за нас беше един етап за присъединяване към България". – ЦДА, ф.568, оп.1, а.е. 878, л. 1–8. Цит. по: М а р к о в, Г. Балканските войни и съдбата на Македония 1912–1913. С., 1992, с. 26.

[494] Македония. Сборник..., с. 581.

Емблематичен в това отношение е Меморандумът на ЦК на ВМОРО до цар Фердинанд, затова цитирането на по-обширен пасаж от него ми изглежда необходимо: „Известно е.., че наскоро след злощастния Берлински конгрес се поставиха първите основи на революцията в Македония, тъкмо защото населението ни веднага се проникна от убеждението, че далечната цел...е да се осуети обединението на българския народ, като се откъсне от България най-съществената, най-ценната за нас част на Македония...Въпреки големите мъчнотии, с които вътрешната организация трябваше да се бори тук и вън, тя неуклонно преследваше все една и съща свещена цел – да се спаси българска Македония за българския народ целокупна, неразделна. Предвид на очевидните грабителски замисли на околните държави и мъчното прямо освобождение на целокупна Македония с помощта само на българската военна сила, вътрешната организация се спря на идеята за първо време да действа само за автономия на Македония, именно за да я спаси от разпокъсване. Тази идея се оказа толкова спасителна, че най-сетне и съюзните сега с България държави, до вчера открити и решителни неприятели на автономията, я възприеха и невъзможният доскоро съюз на балканските държави се осъществи. Както целият български народ, така също и ние тук с възхищение посрещнахме новия съюз и с пълно доверие във Ваше величество и славната българска армия, ние неуморно се старахме да бъдем полезни на освободителното дело.“[495]

Особено важен елемент от формална, но преди всичко от съдържателна гледна точка при съставянето на меморандумите и изложенията е, че уводът им винаги е посветен на мястото и заслугите на Македония или на отделните нейни райони в българската история и особено в новобългарското национално обособяване. Българската историческа рамка, в която местните публични личности и институции поставят своите съвременни проблеми и очаквания за бъдещето, е дотолкова безусловна като израз на собствените им представи за съществуващата национално-политическа реалност, че може да се използва като демонстрационен модел за доказване на културно-исторически формирана национална идентичност. Затова премълчаването на тези документирани изживявания на македонските българи през поредната драматична за тях историческа ситуация – изблик на напрежението между собствения им травматичен опит и техните максималистични очаквания за бъдещето – както и съвременните опити за интерпретацията им като политически манипулирани или само като тактически ход и затова фактически несъстоятелни, са единствено пример за тревожното надмощие на политиката над историята[496].

---

[495] Пак там, 573–574; В ЦК на ВМОРО предполагат все още, че Балканският съюз е изграден върху отстоявания да този момент принцип на автономията.

[496] Всъщност македонската историография лавира между сръбските оценки за хода на Балканската война, неизбежното, макар и дозирано съобразяване с военните реалности, и стремежа да постави събитията изцяло в рамката на македонистичната им интерпретация. Така например се твърди, че в „началото на войната, есента на 1912 г., Македония е главният фронт, на който турската армия търпи първите и решаващи поражения“, а едва след това Източна Тракия станала „главно и решаващо“ бойно поле.

Разглеждано в цялостния контекст на „военното“ второ десетилетие на XX век, особено през призмата на предизвиканото от Втората Балканска и Първата световна война крушение на националните обединителни усилия, отношението на представителните структури на македонските българи към българската държавна политика спрямо Македония изглежда на пръв поглед парадоксално. Българската държавна политика е направила компромис с опасни последици и в началото на 1913 г. първостепенната българска заслуга за радикалната промяна на балканското статукво вече изглежда поставена под съмнение от пряко най-облагодетелстваните – от самите български съюзници.

Ако приемането на чуждата за България идея за дележ на Македония, при това с основните български съперници за османското наследство, е главният проблем и фаталната грешка, лошата дипломатическа подготовка на съюза е вторичната, макар че доста спекулативно е сочена като причина за сблъсъка между съюзниците. Дейността на българските консулства в Османската империя като представителства на оперативната дипломация показва дипломатическата служба в по-различна светлина. Работещи във все по-усложняващата се от началото на XX век политическа атмосфера в европейските владения на Турция, те изпълняват успешно своето предназначение да набавят необходимата всестранна информация и експертиза за българската политика на регионална промяна, както и да осигуряват дипломатическа защита на тамошното българско население[497]. Спорът с емоциите на едно драматично време, в което политическата конюнктура невинаги назовава истинските виновници за неуспехите, е излишен. Необходимо е обаче да напомня, че отговорността за дипломатическите грешки е преди всичко на политиката. Дипломацията е неин инструмент и е успешна тогава, когато политиката оценява точно собствените държавни ресурси, когато открива истинските си съюзници и когато е способна да понесе

Премълчава се същината на реакцията на местното население срещу новоустановената сръбска и гръцка власт, като се лансира тезата, че и трите съюзни държави били смятани за освободители, но нежелани като нови властници. Вместо съпротивата на местното население срещу откровените и бързо изразени денационализаторски стремежи на сръбските и гръцките военновременни власти, изразявана под български етнически знак, като кулминация на отпора се изтъква самостоятелната акция на Д. Чуповски от Петербург – пристигнал за броени дни във Вардарска Македония – за създаване на отделна македонска държава – идея, поддържана от малобройните му съмишленици в Русия и от отделни привърженици на крайната „левица“ в македоно-одринското движение. Вж. Историја на македонскиот народ. Книга втора. Скопје, 1969, с. 361, 369. По-новите изследвания не се отклоняват чувствително от тази отдавна официализирана интерпретация.

[497] По-подробно за дейността на българските консулства в Турция вж. у Димитров, А. Българските консулства в Османската империя: дипломация и политика. – В: В търсене на националния идеал. Благоевград, 2009, 33–40. Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879–1913. С., 1994; Матеева, М. Консулски отношения на България 1879–1986. С., 1988; Маджаров, М. Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1998.

собствената си отговорност. Тъкмо това не е направено с необходимата прецизност при подготовката на Балканската война.

Причината за слабостта на подготвените двустранни споразумения е в политически мотивираната прибързаност и в допуснатите грешки при предварителния анализ на очаквания военен сблъсък. С предвидените, но неосъществени български военни ангажименти във Вардарска Македония в споразумението със Сърбия, съответно на Сърбия в Одринска Тракия, се дава аргумент за отхвърляне на договора[498]. Ако прибавим и интригантския подход на сръбската дипломация, която подхранва агресивната неотстъпчивост на сръбската политика – сръбският пълномощен министър в София Спалайкович внушава, че българската „общественост очаква" Сърбия да задържи завладяното – можем да си представим по-ясно измеренията на допуснатия компромис. Всъщност много неизкушени от политическата игра македонски българи са си давали ясна сметка за катастрофалния заряд на договореното. Милан Матов разказва за политическия урок, който четата му получава от един простоват селянин от Битолско. Още през октомври 1912 г. той му заявява: „Защо сте дошли да ни лажете? Кой ке влези во Битоля! Гърци или сърби... – нема да видиме бугари... Много сте бодали, земя со кръв се дава и со кръв се зема. Гърците нема да си одът ни от Лерин, ни от Битоля... Тоя, що ви е рекъл за суюз со сърби и гърци или е шпионин, или е предател, а вие, даскалите, ни зедохте на душа"[499]. Затова липсата на по-голяма критичност към българските власти изглежда донякъде неочаквана. Тази констатация обаче е симптоматична не само и не толкова за масата македонски българи и за представителите на техните легални структури (църква, училища, църковно-училищни общини), защото чрез Българската екзархия те са свързани с държавата, колкото до ВМОРО. Това обстоятелство е особено показателно, защото и без това силното политическо влияние на революционната организация върху българското население е особено разширено и хармонизирано в навечерието и особено по време на двете Балкански войни.

От една страна, и легалните структури, и нелегалната революционна организация са демонстрирали винаги, макар и по различен начин, привързаността си към идеята за българско национално единство. Затова и винаги разглеждат държавната политика спрямо Македония като инструмент за нейната защита. От друга страна, те дълго я мислят за пасивна и затова донякъде за егоистична, като се стремят, специално ВМОРО, да демонстрират самостоятелност спрямо

---

[498] В българските архиви съществува значителен документален масив, разкриващ недостатъците на сключения съюзен договор и стремежа на сръбската държава да се възползва от това. На 12 май 1913 г. сръбските претенции са официализирани чрез нота, връчена от Спалайкович за ревизия на съюзния договор. – вж. ЦДА, ф.176, оп.2, а.е.1368, л. 239–244. За нотата и много съществени документи, които хвърлят необходимата светлина върху проблема, вж. Сръбските..., 467–476. Подробно за Балканската война вж. у М а р к о в, Г. България в балканския съюз срещу Османската империя 1912 –1913. С., 1989.

[499] Цит по: М а т о в, М. Най комитата разказва. С., 2002, с. 134.

нея. От трета страна обаче, въпреки че съзнават ограничените възможности на България и непреклонността на противопоставените ѝ чужди интереси – те постоянно желаят да предизвикат военната ѝ намеса за решаване на Македонския въпрос. И го правят все по-успешно след 1910 г., когато на фона на задълбочаващия се упадък на Турция и разочарованието от Хуриета тежкото положение на македонските българи се превръща в незаобиколим аргумент за балканско военно решение на Източния въпрос. От четвърта страна, македонските българи, дори политическа структура като ВМОРО, романтично приемат, че правотата на българската гледна точка е неоспорима и че България може както да се справи с балканските си съперници за Македония, така и да убеди Великите сили – пазителите на ключа към решението на Източния въпрос – в собствената си правота. В тази смесица от недостатъчен собствен опит и смели очаквания за бъдещето прозира неизживяният дух на възрожденската епоха с присъщият ѝ романтичен либерален национализъм – двигателят на всички български усилия за национално обединение[500].

Не по-малко парадоксално в създадената решаваща политическа ситуация е и поведението на държавата. До 1912 г. тя официално поддържа идеята за автономия на Македония и последователно отказва предложенията на съседите за дележ. След допуснатия компромис обаче, поела вече основната тежест на войната и изправена пред незачитането на съюзните договори, България реагира самостоятелно и силово – така, както не си е помисляла да действа при всичките основателни поводи, които събитията отпреди войната са ѝ давали. Аналитичното, дори само прагматичното отношение към това непоследователно политическо поведение, особено когато негов залог са жизнено важни национални интереси, неизбежно би било по-критично от демонстрираното през 1913 г. Привидният парадокс и в двата случая обаче – и при отношението на македонските българи към българската държава, и на държавата към Македонския въпрос – се дължи на факта, че възникналите проблеми са свързани не само с политическа култура и политическия опит, а се отнасят и до сферата на психичното, на масовите социални нагласи.

Житейските и политическите действия, на чиито решения сме постоянно свидетели, или които вземаме сами, понякога са неочаквани, рисковани или изначално погрешни. Парадоксът в такива случаи е, че невинаги такива решения са предизвикани само от незнание или липса на опит, а че са психологически мотивирани. Първият случай – отношението на македонските българи към България – изглежда по-разбираем и може да бъде наречен синдром на „отнетото дете“: то познава майка си, обича я и се стреми към нея, знае че и тя чувства и прави същото, но отдава продължаващата раздяла на нейните недостатъчни

[500] Тази констатация се опира на значителен събитиен масив от живота на македонските българи между 1878–1918 г. и на множество конкретни документални свидетелства от всички споменати техни институции. Цитираните в предшестващите страници примери са нищожна част от тях.

усилия да промени обстоятелствата. И я осъжда за това. Когато обаче я види да действа решително, то е готово да я следва във всяка рискова ситуация.

Вторият случай е донякъде по-неясен, защото в оценките на политическите решения крайният резултат винаги обезсмисля, или поне смалява, значението на политическите цели и конкретните мотиви за действие, както и на специфичното в обществената атмосфера, в която те са взети; особено когато резултатът е лош и с трагични последици. Ако продължим обаче използваната метафора за майчинския дълг, българското политическо поведение става по-разбираемо. Извадено от рамката на студения дистанциран анализ, то вече изглежда логично и подсказва защо през 1913 г. македонските и тракийските българи не възприемат България като грешник, а като жертва.

Историческата оценка за българската регионална политика от това време и вписания в нейната същност въпрос за националното обединение е дадена отдавна, макар че поставяните в нея различни акценти имат разнообразни темпорални, идейни и политически мотиви. Смислово свързани и обобщени от противоречието, съдържащо се във връзката между намерения и резултати, те формират една остро критична оценка към последователността на държавната политика, към нейната прибързаност на фона на назряващото глобално противопоставяне в Европа и света, към личната роля в политическия живот на монарха и към амбициите му за регионално надмощие, към предоверяването на външни сили и към липсата на дипломатическа прецизност при сключването на междусъюзническите споразумения.

Конкретен анализ на основните събития от българската държавна политика, свързани с Македония, тук е излишен. Необходимо е обаче напомнянето, че българските оценки на ключови събития като войните, колкото и да изглеждат рационални спрямо техните резултати, са подчинени неизбежно на емоционалната съпротива срещу доживяния неуспех. Затова събитията от конкретния отрязък на историческото време се интерпретират някак технологично, извадени от социалнопсихологическия им контекст, а взиманите политически решения се анализират по условие като задължени на неутралност спрямо доминиращите обществени нагласи.

В интерпретациите на неуспешните войни доминира оправдано критичността към подготвилите ги решения с внушението, че други, по-добри решения, евентуално биха предотвратили катастрофите. Така решенията на българската държавна политика са осъждани за отказа от принципа на автономия за Македония, за ненадеждния избор на съюзници, за доверяването на пристрастен арбитър и най-вече – за прибързаното влизане в регионална война, въпреки долавяните сигнали за възможен общоевропейски конфликт. Същевременно по-ограничените и конкретни дипломатически решения са осъждани за недостатъците на сключените споразумения и за неосигурената външнополитическа подкрепа, а строго военнополитическите – за ангажирането на българската армия основно на главния Тракийски фронт и за изпращането на Македоно-Одринското опълчение в Тракия, далеч от родната за мнозинството опълченци Македония.

Ако приемем факта, че през 1912 г. българската политика вече е обвързала безвъзвратно готовността си за силово решение на Македонския въпрос с очакваната безусловна и многократно потвърдена подкрепа от подвластните на Турция българи, тя обективно не разполага с широко поле за маневри. По това време установеното европейско равновесие още изглежда устойчиво, а при невъзможността на България да се изправи сама срещу османската държава, компромисът с македонската цялост се оказва единствена възможност за постигане на антитурски балкански съюз. Приемането на руския арбитраж пък става неизбежно след трудно възстановените отношения с Русия и при нейната централна роля на Балканите. Ако добавим практически непостижимото осигуряване на външна подкрепа извън страните, въвлечени в създаването на Балканския съюз, се създава политическият фон, на който изпъкват като реално дискусионни два ключови въпроса, свързани с българските решения спрямо Македония: за смисъла от компромис с македонската цялост в името на антитурския съюз на заинтересованите и за насочването на МОО за действие извън Македония.

При създадената кризисна ситуация в Европейска Турция предпазливостта в българската политика става несъвместима с масовите нагласи за решителни действия, а компромисът с автономията – единствено средство за тяхното предизвикване. Всъщност от години, особено през непосредствено предшестващия създаването на Балканския съюз кратък период, Русия дава ясно да се разбере, че не би допуснала появата на автономна Македония. В своята балканска политика от края на XVIII век насам тя няколко пъти променя идеите си за бъдещето на Македония: до 40-те години на XIX век я вижда като неразделна част от една Велика Гърция, после – до 1870 г., я обвързва с голяма Сърбия, и едва при размаха на българското национално движение през 70-те приема етнополитическата реалност, а след военния си успех през 1878 г. достига и до идеята за Санстефанска България[501]. След Берлинския конгрес обаче в руската политика вече надделява становището, че тя може да запази силните си позиции на Балканите само ако подели спорната Македония между балканските претенденти.

От този момент нататък Русия последователно ще отстоява принципа на подялбата, за което постига съгласие и от другия претендент за влияние в Югоизточна Европа – Австро-Унгария. През 1886 г. руската външна политика започва разработването на план за създаване на контролиран от нея Балкански съюз, който започва да изглежда реалистичен едва след възстановяването на

[501] Векъ Екатерины II. Россия и Балканы. М., 1998; Истории XIX века. Под редакцией профессоров Лависа и Рембо. Т. 3, М., 1938; Въпреки наложеното мнение, че Сан-Стефанският договор е повече самостоятелно действие на Игнатиев, то изглежда, дори само в контекста на руските политически традиции, съвсем неубедително. Въпреки предшестващите Руско-турската война от 1877–1878 г. договорености на Русия с основните ѝ европейски съперници за контрол над Балканите да не създава голяма християнска държава, прелиминарният договор е не само ход за пълно морално-политическо и емоционално обвързване на българите към руската политика, но и опипване на реалната готовност на европейските руски съперници за сериозно противопоставяне.

руско-българските отношения през 1896 г.[502]. Именно в духа на тази политика Русия се заема да проправи пътя на Сърбия към Македония, като оказва натиск над султана за назначението в Скопие на Фирмилиян като сръбски митрополит, както и за включване в официалната османска документация на наличието на сръбски народ (сърб-миллет)[503]. За осигуряването на плана за подялба на Македония Русия постига съгласието на Виена още през 1897 г., което е потвърдено и в началото на XX век. Интересно обстоятелство от разговорите по това време е, че двете страни допускат от европейските владения на Турция да бъде създадена само една нова държава – Албания, а останалите територии да бъдат поделени.

Руската политика очевидно си дава сметка за усложненията, които могат да възникнат от съчетанието на четири трудно контролируеми фактора: количественото надмощие на българското население в Македония, засилената активност и нарастналия авторитет на ВМОРО, привързаността на българската политика към идеята за автономия на Македония и конфликтната сила на самото име Македония. Тя се опитва да ги овладее политически, като специално по отношение на универсално действащия фактор – името, предлага и на Турция, и на Австро-Унгария, да го заменят в официалната употреба с техническия му териториален еквивалент – „трите вилаета", т.е. Солунски, Битолски, Скопски. За обосноваването на това предложение граф Ламсдорф ще потърси аргумент и в етническите реалности: той настоява при споменаването на мнозинството от македонското население „да се използва израза „християнско население", защото македонци като отделна нация не съществуват"[504]. Тази позиция на руската политика от 1903 г. не може да се тълкува като страх от създаването на някакво македонско национално съзнание сред населението, защото и неговото мнозинство, и неговите най-активни сили, се идентифицират по това време като българи. Чрез желаната административно-политическа деноминация руската политика преследва всъщност целта си да неутрализира наложилото се българско измерение на македонското име и да обозначи населението само като неутрална маса, която може да се използва в руските външнополитически комбинации. Документацията от това време сочи, че към този подход се придържа и австро-унгарската политика, а на официално политическо ниво – и повечето от големите играчи около Източния въпрос.

Българската политика капитулира пред руския натиск и пред аспирациите на своите балкански съюзници месеци преди Балканската война. Приемайки

---

[502] К и н я п и н а, Н. С. Балканьі и проливьі во внешней политике России в конце XIX века (1878–1898). М., 1994, 74–80.

[503] П о п о в с к и, В. Руската политика за Македония от Берлинския конгрес до Балканските войни. – Исторически преглед, 2009, кн. 5–6, с. 173. Поповски цитира документ от руските дипломатически архиви, според който посланикът в Белград Чариков посочва, че „с назначаването на Фирмилиян в Скопие вече са създадени сърби в Македония", но и констатира парадокса, че „в Стара Сърбия няма нито един сърбин, а само българи".

[504] Пак там, с.178.

дележа на Македония, българската страна обаче не декларира отказ от своите етнокултурни права над местното българско население. Компромисът е отворен за доуточняване и към самата война се пристъпва очевидно не толкова от желание за териториално нарастване на България, колкото за осигуряване на права за българското/християнското население чрез промяна на политическото статукво. Постигнатото споразумение с Гърция е оставено без ясен териториален компонент, а очертаването на две зони на българско право над Вардарска Македония в договора със Сърбия – „спорна" и „безспорна" – всъщност не означава безусловното предоставяне на нейната северозападна част на Белград.

Предоверяването в София на временни или привидни реалности като българското военно превъзходство над съюзниците, очакваното от тях признание за решаващия български принос за победата и коректно отношение към подписаните споразумения може да бъде окачествено като наивно и самонадеяно, но в същността си е легитимистко и европейско[505]. Мотивът за насочване на Опълчението към Тракия пък е заради предпазването на съюзните отношения от преждевременни конфликти и в същността си има същия характер.

Откраднатата българска победа в Балканската война от всички онези, за които една обединена България е била смущаващо силен съсед и нежелан конкурент в Югоизточна Европа, обаче става демонстрация на точно обратния тип отношение. Това отношение е изцяло в традиционното русло на националистическите противопоставяния в региона, от една страна, и на имперските интереси – от друга. В същото време въобразеното българско „моделиране" на Балканския съюз като пакт за бъдещето в неговия претоварен с противоречия формат, както и на отношенията със също толкова неоднозначно определеното му обкръжение, са в противоречие не само с миналото на съюзените страни, но и с актуалните им политически планове. Затова е изначално обречено, ако не на неуспех, поне на непредвидени усложнения.

Политическата амбиция на България да приближи с едно гигантско усилие постигането на своите национални интереси близо до желания максимум е колкото смело и романтично, толкова и политически нереалистично, и затова е с измеренията на стратегическа историческа грешка. Извън интересите, диктува-

---

[505] Най-точно и лаконично обяснение за разделянето на Вардарска Македония на зони на права между България и Сърбия дава един от създателите на съюзния договор Д. Ризов. Според него в Северозападна Македония вече има значително албанско население, което трудно ще бъде контролирано. Същинската причина за решението обаче е прогнозата, че скоро Сърбия ще бъде принудена да влезе в конфликт с Австро-Унгария и ще върне заетите македонски земи, за да запази съюза си с България. Обяснението на този конюнктурен обрат в българската политика е направено в предговора на Ризов и в обясненията към различните карти в публикувания през 1917 г. в Берлин голям атлас с 40 географски и етнографски карти от различни европейски и български автори. Текстовете в Атласа са на четири езика: немски, английски, френски и български, но тук ще го цитираме само по немското и българското название. – In: DIE BULGAREN in ihren historischen ethnographisch und politischen Grenzen 679–1917. Berlin, 1917, / БЪЛГАРИТЕ в техните исторически, етнографски и политически граници. р. VII–X, с. 67.

щи традиционно усложнените балкански междудържавни отношения, българското национално поведение засяга интересите на големите европейски държави и на първо място на Русия. Тя има нужда от Балканския съюз, но не и от една доминираща го, постигнала своите цели силна България, над която руското опекунство вече би било невъзможно или поне би било проблематично. България обаче не би могла да разчита на подкрепа от руския съперник за господство над Балканите Австро-Унгария, защото враждебните отношения между Белград и София биха били подарък за Виена. И тя успешно ги подхранва, като стимулира в продължение на дълги години сръбското насочване към Македония. Така при вече оформената заради съюза с Русия просръбска политика на Франция, при традиционната подкрепа на Великобритания и Франция за Гърция и при засилващото се внимание на Германия към Турция, появата на един неочаквано силен самостоятелен играч в знаков за баланса на европейските сили регион се превръща в опасна непредпазливост.

Когато анализира германската подкрепа за Австро-Унгария при анексията на Босна и Херцеговина, засегнала жестоко руските планове, Хенри Кисинджър отбелязва: „Да унизиш една голяма страна, без да я отслабиш, винаги означава да играеш опасна игра“[506]. Малката, гледана с високомерие и недоверие от Петербург България, прави същото, без да го желае и осъзнава и без да предполага жестокостта на руското отмъщение; както и безпринципността на останалите Велики сили, когато непредизвикани от тях събития ги принуждават да вземат решения в разрез със собствените им политически планове[507]. Така дръзката България е оставена на безскрупулно разграбване от съседите, а един- единствен неин лекомислен, прибързан и веднага официално спрян акт за сплашване на некоректните й съюзници – иначе справедливо осъден като недопустим – е обявен за морално по-неприемлив от грубото погазване на всички съюзни договори и международни норми, които нейните балкански противници си позволяват[508].

---

[506] К и с и н д ж ъ р, Х. Цит. съч., с. 169.

[507] Освен Русия, също и Франция и Великобритания – ядрото на Антантата, имат интерес от запазване на Балканския съюз като свой бъдещ съюзник, способен да изолира Германия и Австро-Унгария от Турция. Улеснени от политическия товар, който Русия е поела с отговорността за арбитраж между противопоставените интереси на България и Сърбия, френската и британската официална политика притискат България, призовават само нея към отстъпки и така, поощрявайки негласно сръбската неотстъпчивост, печелят позиции в Белград. За сръбските изявления за непризнаване на договореностите вж. Г о ц е в, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915 г. С., 1981, 37–45; Д а м я н о в, С. Политиката на Съглашението спрямо България през Междусъюзническата война (1913). – В: Военноисторически сборник, 1983, кн. 2, 3–21.

[508] Пропагандното антибългарско сътрудничество отпреди Балканския съюз между държавно направлявани сръбски, румънски и гръцки журналисти е прехвърлено на политическо ниво още през 1912 г. Сръбската страна търси и получава подкрепа от Румъния за разширяване извън съюзния договор на придобвките си в Македония, а между Белград и Атина е сключен таен съюз срещу България. Още към края на 1912 г. далеч преди войната да е окончателно решена и възползвайки се от обстоятелството,

Българите от Македония, Тракия и Добруджа, които стават жертви на чуждия страх от проявената българска военна мощ, доказват обаче, че за тях най-важни при драматичния обрат на събитията през 1913 г. са реалните морални измерения на случилото се. Признателността им към България за поетия риск, от една страна, и противопоставянето им срещу нейните внезапно умножили се врагове, от друга, е неочаквано единно: демонстрация не само на национална хомогенност, но и на съзнание за единствено желана държавна принадлежност.

Готовността на България да защити със сила правата си е в същата морално политическа тоналност. Предизвикана от погазените съюзни договори, тя е мотивирана да действа не толкова от някакво подценяване на създадената политическа ситуация и надценяване на собствените сили, колкото от шока пред морално политическия крах на приеманите за задължителни норми в междудържавното общуване. Така Междусъюзническата война се превръща в своеобразно отчаяно извинение на българската политика за напразно изоставената защита на македонската териториална цялост, охранявана дълго и доскоро от идеята за политическа автономия на Македония.

Емблематично потвърждение за запазеното сред македонските българи доверие в България е дневникът от 1913 г. на представяния днес в Република Македония за „най-голям македонец на XX век" Кръстьо Мисирков. Въпреки жестоката реалност, която окачествява с думите „България...е ограбена от тези, които мислеха за завладяване, а не за освобождение на балканските християни", той заявява: „Войната на България с Турция и със съюзниците представлява две славни страници...Втората война е не по-малко славна от първата. България не се отчая от огромната опасност да освободи Македония от ново робство. Тя проля своята кръв, за да постигне това освобождение. Македонските българи нямат основание да се оплакват от своите освободени братя, че не са изпълнили дълга си към поробените си братя...Аз съм доволен от свободните българи, те на висока цена отстъпиха нещастната Македония във временно владение на гърците и на сърбите. Пролятата българска кръв върху полетата и планините на Македония, заедно със стоновете на поробените македонски българи, вечно ще зоват за отмъщение и довършване на великата историческа мисия на българския народ...И българският идеал ще бъде постигнат, защото той не заплашва европейските интереси на Балканите, а само пречи на руските планове за безконтролно политическо влияние на Русия на Балканите"[509].

че фактически вече нямат противник в Македония, Сърбия и Гърция открито заявяват пред европейските сили, че няма да се съобразят с предвоенните договори с България. Още на 22 април, преди сключването на Лондонския мир, двете страни подписват спогодба за война срещу България, а на 19 май – само два дни след подписването на мира – подписват Съюзен договор, Военна конвенция и Протокол за общи действия. – За тайните споразумения и съществуващите източници – вж. История на България..., т. 8, с. 213 , 253.

[509] М и с и р к о в, К. П. Дневник, 5 юли – 30 авг. 1913, София–Скопие, 2007, с. 30.

В емоционалната атмосфера на непоколебимо национално единство, предизвикана от бруталното погазване на съюзните договори и на македонските надежди за бъдещето, допуснатите грешки от българската политика изглеждат простени. Тази констатация не игнорира съществуването на вътрешни критици на държавната политика, а е обусловена от доминиращите обществени нагласи и водещите тенденции в публичното поведение. Тъкмо затова крахът през 1913 г. не прекъсва връзката между македонските българи и България. Както пише в спомените си един съвременник, участник в бунта на македонските новобранци срещу полагането на сръбска военна клетва през 1914 г., „България загуби Балканската война, която води за освобождението на Македония, *обаче не загуби сърцата на своите сънародници*. Неправдата, която се извърши спрямо България и спрямо Македония, създаде голямо огорчение в сърцата на всеки българин и се породи едно съзаклятничество за отмъщение.."[510] Истинността на тези думи ще бъде проверена твърде скоро, когато Македония става фронтова територия в най-масовия, най-продължителен, кръвопролитен и съдбоносен въоръжен конфликт, който Модерната епоха познава – Първата световна война.

Вардарска Македония в Първата световна война. Местно самоуправление под знака на войната

„Войната, дори най-победоносната, е национално нещастие", твърди фон Молтке и думите на прочутия военен теоретик и стратег са точна илюстрация на състоянието, в което цената на победата е по-висока от способността на победителя да я заплати без тревожни последици. А на победения – тежко му, както са отбелязали неопровержимо още в древността[511].

България изживява в относително краткото време от октомври 1912 г. до юли 1913 г. огромното напрежение, в което една модерна война въвлича и всичките възможности на държавата, и стоицизма на българската нация. Само два месеца след Лондонския мир триумфът се превръща в катастрофа. След двете войни държавната територия е увеличена на юг с 23 000 кв.км (в Странджа и Родопите, Беломорска Тракия и Пиринска Македония), но е изгубена неизменната част от Стара България, житницата Южна Добруджа (7695 кв.км). Добруджанските българи – особено тежко това е за фронтоваците – попадат под чуждата им румънска власт, но най-трагични са последиците в Одринска Тракия и Македония. След реокупацията на Одринско от Турция областта е почти обезбългарена, като десетки хиляди българи са прогонени или избити, а българското население в Македония е подложено на целенасочена денационализация[512]. Унищожени са всички институции, които местните българи са градили с

[510] Македония. Сборник..., с. 591.

[511] Латинската максима Vae victis гласи „Тежко на победените".

[512] История на България. .., т. 8, с. 229.

огромни усилия и жертви в продължение на близо столетие: българската църква, училищата и културно-просветните организации. Прогонени или избити са свещениците и учителите; практически, почти цялата българска интелигенция в Македония е лишена от правото на труд и е принудена да емигрира.

Цитираните от Карнегиевата анкета (1914) многобройни писма на гръцки войници, открити в пощата на пленения от българската армия край Разлог 19-и полк от 7-а гръцка дивизия, са ужасяващи свидетелства за геноцида, на който са подложени македонските българи. Общата им тоналност е безмислостното унищожение на мирното население, а ключовите думи в тях са: по заповед палиме, изгаряме, унищожаваме, убиваме, изтребваме, изнасилваме, жестоки сме[513]. В

---

[513] Тук ще цитирам кратки извадки от 26 писма: „Изгорихме всички села, напуснати от българите...Където и да отидем, изтребваме до корен този народ", „...прекарахме всичко през огъня...всичко това извършихме, без каквато и да е милост, с жестоко сърце", „избихме всички до един", „От Серес до границата изгорихме всички български села", „навсякъде са български села и всички са избягали. Тези, които остават, са „пушечно месо"...Съдбата на българите не е по-добра и когато ги нападнат сърбите", „На българска територия бием българите...изгорихме селата и когато понякога намерим един-двама българи, убиваме ги като врабци.", „искам да ти съобщя някои новини за войната, която водим срещу българите...Те избягаха в България, а ние убихме всички, които останаха. Освен това изгорихме и селата. Не е останал нито един българин.", „Изгорихме всички български села, които завладяваме, и убиваме всички българи, които ни паднат в ръцете.", „Нещата, които се случват, не са се случвали от дните на Исус Христос. Гръцката армия пали всичките села, където има българи, и избива всичко, което се изпречи пред очите ѝ.", „Изгорихме всички български села през които минахме.", „Всичко е загубено, защото не можеш да си представиш какво се извършва една война. Изгарят се села, а също така и хората, и ние самите вършим неща по-лоши, отколкото вършеха българите", „Дадоха ми 16 военнопленници да ги заведа до дивизията, обаче пристигнах само с двама. Другите ги избих в тъмнината.", „Изгаряме всичко, което принадлежи на тях, села и хора. Така да се каже, ние избиваме българите. Колко жестоко е всичко това!", „По заповед на краля ние палим всички български села...Ние се оказахме по-жестоки от българите – изнасилваме всяко момиче, което срещнем.", „ Тук ние изгаряме селата и убиваме българите, жени и деца.", „Където има българско село, го запалваме и го изгаряме до основа, така щото този мръсен български народ да не може да вдигне глава отново.", „Бяхме пленили 50 комитаджии, които си разпределихме помежду си. Моят дял беше 6 и аз ги очистих до един.", „Всеки ден убиваме.", „Когато минаваме през българските села, запалваме ги и ги опостушаваме.", „Ние трябва – такава е заповедта – да горим селата, да избиваме младите и да пощадяваме само старците и децата.", „Това е истинска война, не като срещу турците. Бием се денем и нощем и сме опожарили всички села.", „Имахме едно малко сражение...с бежанците от Кукуш и Лахна. Оръдията ги покосиха по шосето.", „Изгорихме всички български села по пътя си.", „Невъзможно ми е да ти опиша как са третирани българите. Дори селяните – това е чисто и просто клане.", „Ние убиваме всички българи, които паднат в лапите ни, и изгаряме селата. Нашите трудности са неописуеми", „Всички села тук са български и техните жители са ги напуснали, защото не искат да се предадат. Ние запалваме всички села и ги разрушаваме – това е нечовешка работа. Но трябва да ти кажа, братко, че разстрелваме всички българи, които взимаме като пленници." Цит. по: Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги" от 1913 г. с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт. С., 1995, 291–298.

едно от писмата гръцки войник отбелязва: „Съдбата на българите не е по-добра и когато ги нападнат сърбите“. Всъщност, създадената от Фондацията за мир „Карнеги“ комисия, която през август и септември 1913 г. посещава територииите на двете Балкански войни, констатира, че и сръбската армия е отговорна за разрушаването и опожаряването на десетки села във Вардарска Македония. Многобройни са и свидетелствата за грабежи, изнасилвания и убийства[514]. На сръбските жестокости и незабавно наложената сурова денационализаторска политика в завладяната от Сърбия част от Македония, българите отговарят с две локални въстания още през 1913 г. – Тиквешкото – през юни, и Охридско-Дебърското (съвместно с местните албанци) – през септември[515]. През октомври ЦК на ВМОРО възобновява дейността на организацията, разпусната след 1908 г. и легализирана и поставена в услуга на армията през 1912 г., за да поеме отново курс на въоръжена борба.

Идващите от Македония тревожни вести се превръщат в мощен публичен фактор за усилване на българското обществено недоволство от поведението на „съюзниците – разбойници“ и на стремежа за постигане на заслужен реванш. Събитията в Македония сякаш засенчват необходмостта от критичен анализ на причините за преживяната военна катастрофа и започват да играят компенсаторна роля спрямо покрусата от преживяното. На фона на изострената политическа обстановка в Европа и зачестилите сигнали за трудно удържан конфликт между големите играчи на европейската политическа сцена, идеята, че изгубеното във Втората балканска война може да бъде възвърнато с мощна външна подкрепа завладява очакванията не само на македонските българи, но и масовите нагласи в България.

Обстоятелствата около включването на България във войната са добре известни, затова само ще напомня, че отново основният залог при избора на съюзници и за крайното решение е Македония. За пореден път съдбата на ма-

---

[514] Пак там, с. 299, 346; 350–358. Комисията е председателствана от барон Естурнел дьо Констанс, френски сенатор, а в нея са включени още: Жюстен Годар, юрист и член на Камарата на депутатите (Франция), д-р Йозеф Редлих, професор по право във Виенския университет (Австрия), д-р Валтер Шюклинг, професор по право в Марбургския университет (Германия), Франсис У. Хърст, редактор на сп. „Икономист“ и журналистът д-р Х. Н. Брайлсфорд (Великобритания), проф. Павел Милюков, член на руската Дума (Русия) и д-р Самюел Т. Дътън, професор в Колумбийския университет (САЩ). Отправилият се към Белград проф. Шюклинг е заблуден, че Комисията се е разпаднала и се завръща в Германия, без да участва в нейната работа.

[515] Г о ц е в, Д. Цит. съч., 46–52; М и н ч е в, Д. Тиквешкото въстание 1913 г. – Македонски преглед, 1992, кн. 4, 50–73; Т о д о р о в с к и, Зоран. Тиквешкото въстание от 1913 година. – В: Сб. Международна конференция 90 години..., 172–180; П ъ р л и ч е в, К. Сръбският режим и революционната борба в Македония (1912–1915 година). С., 1917; Т о м о в, А., Г. Б а ж д а р о в. Революционната борба в Македония. Скопје, 1917; Г е о р г и е в, Г. Българо-албанското въстание в Македония през 1913 г. (Политически и военни аспекти). – Македонски преглед, 2010, кн. 1, 19–47; М а т о в, М. За премълчаното в историята на ВМОРО. Спомени. С., 2007; М а т о в, М. Най-комитата разказва..., 84–107.

кедонските българи и активността на македонските организации в България се превръщат във влиятелен фактор за определяне на държавния външнополитически избор. В рамките на три години страната е въвлечена в трета война, още по-изтощителна и непредвидима, за чиито съдбоносни измерения и последици през 1914 г. не си дават сметка дори водачите на най-големите европейски страни. За разлика от Балканските войни, този път цяла Вардарска Македония е поставена под българска власт и се превръща, макар и в извънредните военни условия, в част от българската държава, но и в сцена на поредната българска национална драма. Затова тук няма да проследяваме историята на войната, а само вписаното в нея отношение между македонските българи и българската държава.

Сръбските куршуми, изстреляни в Сараево срещу австро-унгарския престолонаследник Франц Фердинанд, дават повод за обявената и вече очаквана от всички война, превръщат Сърбия във воюваща страна и рязко променят не само положението на подвластните й македонски българи, но и техните очаквания за бъдещето. За пореден път участието във война се превръща в неопровержимо свидетелство за идентичността на населението на Вардарска Македония и в мярка за отношението му към към две държави – Сърбия и България, както и към техните поставени на изпитание интереси. И отново то показва в мнозинството си, че никакъв дълг и никаква воинска клетва към натрапена чужда власт не може го обвърже с нея.

Воюващата Сърбия се нуждае от войници и вниманието е насочено веднага към Вардарска Македония. Намерението на Белград да използва за армията си населението от новозавладените земи се проваля при опита през Балканската война (април 1913 г.) да създаде с пропагандна цел „доброволческа формация“, но е повторено скоро след официалното присъединяване на Вардарска Македония[516]. Вярвайки в репресивната сила на държавата, властите замислят да мобилизират до края на 1913 г. 60 000 души[517]. Съпротивата на местните българи обаче довежда и този опит до неуспех и първият набор е свикан едва през март 1914 г. Всъщност сръбските военни власти успяват да мобилизират през целия период до прогонването им от областта през ноември 1915 г. 44 496 души.

---

[516] Г о ц е в, Д. Цит. съч., с. 107. Въпреки липсата на военна необходимост, поради завършване на военните действия в Македония, сръбските власти планират да мобилизират четири батальона местни младежи като „доброволци“, за да демонстрират пред света близостта си с местното население. Събраната насилствено далеч по-малка група, в която доминират местни албанци, изразява нежеланието си да служи в сръбската армия и при усложнените отношения с България „доброволците“са разпуснати. Според сръбски извори през юни 1913 г. са събрани около 1500 „доброволци“. Вж. Српски извори за историјата на македонскиот народ. Скопје, 1979, с. 156, 159, 160.

[517] Предвидена била мобилизацията на мъжете между 21 и 30-годишна възраст, като групата между 21 и 25 години да служи целия срок на военната служба, а останалите – по-малка част от него. – Вж. М и н ч е в, Д. Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914 –1918 г. С., 1994, с. 16.

Още при първите опити за мобилизация мнозинството от местните младежи започват масово да бягат в България; някои от свързаните с ВМОРО попълват и възобновилите дейността си чети на организацията. Бегълците през границите са хиляди – повечето пресичат източната граница, други преминават през Албания, за да се доберат по море до България. Само от Кривопаланечко успяват да побягнат 2500 от получилите сръбски повиквателни[518]. Създадена е специална организация за спасяването и на онези, които са прибрани в казармите на територията на Вардарска Македония. Битоля, Щип и Велес се превръщат в центрове за организиране на канали за бягства, а към края на 1914 г. във Велес е създаден дори „Комитет за дезертьорите"[519]. Въпреки че със започването на Първата световна война бягствата от сръбската армия стават все по-трудни и опасни, броят им не намалява: до януари 1915 г. в България са преминали близо 10 800 души.

Онези, които не успяват да избегнат мобилизацията пък открито демонстрират, че не желаят да служат в сръбската армия. Емблематичен е случаят от 10 април 1914 г. с изпратени в Крагуевац (Шумадия) мобилизирани младежи от източната част на Вардарска Македония, основно от Щип и околията, от Св. Николе и Овчеполието, от Велес и околията и по-малко от Дойран, Гевгели и др. Според сръбския вестник „Радничке новине" „цялата дружина като един човек отказа да положи клетва", а по спомените на един от участниците в протеста на невъоръжените новобранци, отказът е бил съпроводен с викове „Не приемаме! Не сме сърби!...и с оглушително ура-а-а!" След продължителен побой над протистиращите церемонията по заклеването все пак била формално извършена. Въпреки терора, на който били подложени всички войници, никой не издава инициаторите на бунта. Съпротивата им продължава и по време на обучението, като те отказват да отговарят на сръбски, а при излизане извън казармите демонстративно пеят български патриотични песни и военни маршове. Със започването на войната полкът (23-ти Брегалнишки полк) е разформирован, а войниците, конвоирани като пленници, са разпратени в различни сръбски части[520].

Още при първите военни действия между Австро-Унгария и Сърбия започва масово дезертиране на мобилизираните македонски българи. Съществуват сведения, че от сръбската армия успяват да избягат около 30 000 души, които в различно време и по различни пътища пристигат в България до края на 1916 г.[521].

---

[518] П ъ р л и ч е в, К. Сръбският режим..., с. 63; Г о ц е в, Д. Цит. съч., с. 152; М н ч е в, Д. Участието на.., с. 16.

[519] Г о ц е в, Д. Цит. съч..

[520] Македония. Сборник..., 591—595. (Дописка от сръбския вестник „Радничке новине" и спомен на участника в събията Константин Гр. Ангелов от Св. Николе, съхраняван в ЦВА – В. Търново; С и л я н о в, Хр. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915, 48–50.

[521] В протест на македонските емигрантски организации в България се твърди, че само от Щип и околността са избягали над 2000 мобилизирани. – Вж. С и л я н о в, Хр. Цит. съч., с. 49; В ЦВА съществува значителен масив от сведения за броя на дезертиралите

Въпреки огромните опасности – дезертьорството е наказвано със смърт – те поемат риска на бягството, окуражени и от австро-унгарската пропаганда, че ще бъдат освобождавани от плен. Този ход на австро-унгарската политика е интересен момент от предисторията на българското включване във войната. По този начин тя едновременно дестабилизира своя сръбски противник и подготвя привличането на бъдещия си български съюзник, но заедно с това – декларира официално и безусловно позицията си за националността на пленените войници от Вардарска Македония. Това обстоятелство е важно, тъй като пряко заинтересуваната от разширение на Балканите Хабсбургска империя е един от претендентите за власт над част от Македония и за излаз на Егейско море[522]. И тя като съперничащата ѝ в региона руска империя, има интерес от поделянето на Македония и затова, наред с обективните научни оценки за нейното население, допуска лансирането на тезата за аморфна природа на иначе „специфичното" местно население[523]. С избухването на войната обаче политическите маневри са забравени и официалното признаване на българския произход на мнозинството от македонското население става необходимо[524].

и за начина на присъединяването им към българската армия. Вж. М и н ч е в, Д. Участието на..., с. 24; Г о ц е в, Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893–1941. С., 1983, с. 43.

[522] Като ориентир за основните тези и за литературата – вж. Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. С., 1985.

[523] Австро-унгарската политика следи внимателно още през XIX век събитията в Македония, когато нейната дипломатическа служба документира многократно българския характер на мнозинството от нейното население. Към края на века се оформят две основни линии на оценки: на съобразяване с реалностите и на обосноваване на австро-унгарските аргументи за овладяване на Македония, или поне за доминираща позиция в нея. Две книги от това време, издадени във Виена, ги илюстрират ясно – едната от 1895 г. на Рихард фон Мах, а другата – на Карл Хрон от 1890 г. И двамата автори – първият германец, вторият чех по произход – се стремят към коретност, но първият се придържа повече към фактите и конкретните данни от живота на местното население,а вторият се базира предимно на собствените впечатления и на отхвърляне на тезите на сръбския автор Сп. Гопчевич. Първата книга признава неочакваното от Великите сили превръщане на България в силен регионален фактор с водещи позиции в Македония и апелира за справедливо решаване на Македонския въпрос според чл.23 от мирния договор в Берлин, докато втората лансира идеята за самобитност на македонците. Р. фон Мах анализира проблемите предимно през външнополитическа призма, докато К. Хронги третира сякаш като разузнавач, натоварен с осигуряването на аргументи за бъдещи политически действия. Неговата теза е удобна за австро-унгарската политика, тъй като, опровергавайки сръбските претенции и игнорирайки българския образ на македонското мнозинство, отваря простор за нейната активност. Първата книга е определяна днес в Р. Македония като „пробългарска", а втората – като свидетелство за македонистката правота. – Richard von Mach. Makedonische Frage. Wien, 1895; H r o n, K. Das Voiksthum der Slaven Makedonians. Wien, 1890. Книгите са издадени в Р. Македония като: Х р о н, К. Народноста на македонските словени; Рихард фон Мах. Македонското прашање. Скопје, 1990.

[524] Е в с т а т и е в а, Е. Положението на македонските българи военнопленници в Австро-Унгария и отношението към тях на Австро-Унгария и на българското правителство.

Условията в пленническите лагери са били сурови и немалко пленници умират в разразилите се епидемии от петнист тиф. Всъщност епидемиите са причина и за забавеното освобождаване на част от войниците, тъй като българските власти са настоявали за медицински удостоверения, че освободените идват само от лагери, в които през последните три седмици не е имало заболявания от тиф. Не е малък и броят на войниците, които са ставали жертва на насилие и интриги от страна на сръбските пленници. На места сърбите, които са доминирали числено в лагерите, са се опитвали да тероризират „бугарите", а и сръбските писари са сърбизирали в списъците имената на войниците от Вардарска Македония, затруднявали са кореспонденцията им с техните близки, а по този начин и освобождаването им от плен[525].

Освобождаването на пленниците не става автоматично. Чрез своите близки те търсят застъпничеството на българските власти, които от своя страна създават организация за изпращането им в България. В нея централни фигури са деецът на македоно-одринското движение дякон Евстати Скорнов, българският консул в Будапеща и някогашен депутат в турския парламент от Битоля Панчо Дорев, българският военен аташе в Австро-Унгария подполковник Ив. Тантилов, както и легационните чиновници във Виена[526]. Стотиците молби за освобождаване от плен са важни свидетелства за преживяванията на мобилизираните в сръбската армия войници от Вардарска Македония, но основната им тоналност е българският патриотизъм. Най-съществения момент в тях обаче е желанието на пленниците да постъпят на служба в българската войска. Когато родители молят от името на своите деца те да бъдат взети „за български войници и се изпратят на полето на честта", „да воюват под командата на бълг.[арски] офицер, за да бъдат полезни за своята родна земя и обединението на бълг.[арското] племе", „да бъдат войници под българското знаме и да се борят рамо до рамо с братята си на бойното поле", спекулата с национална самоличност изглежда невъзможна. Защото за пленника войната е завършила, а надежда за оцеляването на децата им, тръгващи отново към бойното поле, давала единствено вярата в Божията закрила, в справедливостта на освободителната война и в силата на българската войска.

Точният брой на освободените от австроунгарски военнопленнически лагери войници от сръбската армия, мобилизирани във Вардарска Македония, остава неустановен по много причини: те пристигат на групи по различно време и на различни места в България, като едни постъпват в болници, други са поставени под карантина, трети са освободени от военна служба по здравословни или социални причини, четвърти попадат временно „по незнайните пътища на войната и бюрокрацият" в български пленнически лагери, но мнозинството по-

– Военноисторически сборник, 1968, № 5, с. 20; М и н ч е в, Д. Българите от Македония и армиите на Сърбия, Гърция и България (1915–1918). – Исторически преглед, 1989, кн. 5 , 15–26.

[525] ЦВА, ф.20, оп.1, а.е. 9, л. 225, 227, 228; ф.22, оп.3, а.е.227, л.116, 287–289.

[526] М и н ч е в, Д. Участието на..., с. 18.

стъпват в българската войска. Освободените от плен македонски българи пристигат в България до края на 1916 г. като общият им брой е вероятно около 11 000 души[527].

Голяма част от мобилизираните в сръбската армия македонски българи успяват да избягат и без да попадат в плен да се доберат до България. Мнозинството от тях са от Брегалнишката дивизия и Кривопаланския отряд, като част от тях дезертират преди включването на България във войната, а останалите се предават още в началото на военните действия. Улеснена от получената чрез тях информация за разположението и състоянието на сръбските войски, допълваща разузнавателните сведения от четите на ВМОРО и местното българско население, българската армия сломява бързо съпротивата на противника и за малко повече от месец овладява Южното Поморавие, Косово и Вардарска Македония[528]. Недвусмислено свидетелство за отношението на мобилизираните местни войници към армията, в която са насилствено включени, и към армията, която е обявена за техен враг и срещу която са изправени, дава сръбската военна документация: „...почти всички войници от новите области са се разбягали или са се предали на българите и със своите действия са деморализирали нашите войски“[529].

Като имаме предвид, че България е между първите държави, подписали Хагската конвенция, според която окупираща страна няма право да мобилизира чужди поданици, и ако приемем, че мобилизираните мъже от Вардарска Македония дезиртират просто, защото като македонци не желаят да участват в наложена им чужда война, възниква въпросът защо постъпват в българската армия? Вече обърнах внимание, че желанието да постъпиш в друга армия и да воюваш срещу армията, към която си принадлежал преди да дезертираш, не е убедителен мотив за освобождаване от плен в трета страна. Още по-невероятно е предположението, че българските военни власти ще мобилизират против волята им представители на чужд народ, за да водят война на негова територия. Това би било военно самоубийство на фона на сръбския опит и при факта, че още през 1915 г. срещу българските войски във Вардарска Македония се изправят войски на водачите на Антантата, т.е. на страните, от чиято политическа воля е зависело решаването на Македонския въпрос.

Понякога маловажните на пръв поглед факти носят големите отговори и за такива съобщават през 1916 г. българските дипломати в Гърция – пълномощният министър Георги Пасаров и генералният консул в Солун Тодор Недков. По това време англо-френските военни представители се опитват да принудят

---

[527] ЦВА, ф.20, оп.1, а.е.9, л. 3, с. 35–40, 65, 8–94, 263 и др.; М и н ч е в, Д. Участието на..., с.24.

[528] Подобно е положението и в гръцката армия, има дезертьори и от румънската и турската армия – вж. Т р и ф о н о в, Ст. За съдбата на българите в Егейска Македония (1913–1914). – В: Военноисторически сборник, 1984, №. 3, 57–74; Г о ц е в, Д. Идеята за автономия..., с. 43; М и н ч е в, Д. Участието на..., с. 26, 30.

[529] Цит. по М и н ч е в, Д. Участието на..., с. 25.

озовалите се в Гърция българи от Вардарска Македония да постъпят в сформиращите се на гръцка територия сръбски части. Но вместо да се опитат да напуснат Балканите, те търсят път през Албания, за да постъпят в българската армия[530]. Диаметрално противоположното отношение на македонските българи към сръбската и към българската армия – само по себе си знак за национално самоопределяне – има далеч по-дълбоки исторически измерения. Обобщено казано, то изразява постигнатия в условията на съдбоносно събитие като войната единен ритъм на национален живот, при който напрежението между възможности и очаквания поражда готовност за поемане на най-краен риск в името на националното обединение.

Периодът между 1912 и 1918 г. е последният бравурен акорд от затихващия процес на българското национално възраждане в Македония. Патосът от миналото, попарен през 1878, 1903 и 1913 г. , е отново пробуден и превърнат в сурова решителност да се успее. Започването на Първата световна война прави достатъчно разбираем и за ВМОРО, и за македонските българи като цяло факта, че бъдещето им е поставено на карта, която все още държи неизвестният победител. При тези обстоятелства измеренията на възрожденското вече надхвърлят значението на съхранените български социални структури и на политическата култура: този тип нагласа се проявява в Македония като демонстрация на поведение, доминирано от романтичната решителност да се противопоставиш на житейските обстоятелства. Но ако през XIX век тази идейна тенденция е присъща на активното малцинство, сега тя се превръща в масова нагласа сред македонските и тракийските българите, останали за пореден път извън границите на България.

Участието на македонските българи в българската армия през Първата световна война повтаря поведението им от 1912 – 1913 г., но с една важна разлика: насочването им към превърнатата в поле на военните действия Македония/ Вардарска Македония променя формите на техния ангажимент към българската държава. Този път Македонският фронт е значително по-широк, тъй като българската армия е разположена не само във Вардарска Македония, но и получава съгласие от съюзниците си да овладее част от Беломорска Македония. С утвърждаването на позиционната война през 1916 г. и създаването на числено и военно-техническо превъзходство на противника обаче, армията отстъпва Воденско и активната фронтова линия се установава приблизително по сегашната граница между Гърция и Р Македония[531]. С обявяването на Първата световна

[530] Трябва да се има предвид, че между македонските българи и албанците са съществували трайни стопански отношения, засилени по това време и от съвместното Охридско-Дебърско вастание от 1913 г. Преди всичко обаче ВМОРО е осъществила и поддържа трайни контакти с отделни албански национални фигури и структури и е създала свои нелегални канали за движение и снабдяване през албанска територия. Докладите са цит.по: М и н ч е в, Д. Участието на..., с. 27.

[531] През 1915 г. германските политически сметки осуетяват възможността за изтласкване на съглашенските войски извън Гърция. Германия води по това време прогръцка политика заради родствените връзки на управляващите династии – гръцката кралица

война Вардарска Македония става тилова територия на воюваща държава и това благоприятно за съпротива срещу чуждата сръбска власт обстоятелство активизира дейността на ВМОРО. През януари 1915 г., когато България още е неутрална страна, в организацията е замислен план за самостоятелни революционни действия. Според него организацията трябвало да въоръжи с помощта на българската държава около 20 000 души на македонска територия, към които от България да се присъедини свиканото отново Македоно-Одринско опълчение и с обща военна сила от 50 000 бойци да бъде започната партизанска война за освобождение на Македония[532].

Този свръхамбициозен план остава нереализиран, тъй като за военните ръководители на ВМОРО става ясно, че българският неутралитет няма да продължи дълго. Планът обаче предизвиква активизиране на четническата дейност във Вардарска Македония, превърната вече в тест за бойните възможности на организацията и в средство за политическо въздействие върху двата воюващи блока, заинтересувани от привличането на България. Емблематичен пример за ангажирането на ВМОРО в действия колкото с военно, толкова и с политическо значение за дипломатическите преговори на страната с Антантата и Централните сили, е Валандовската акция от 20 март1915 г.[533]. Съществено в случая е, че организацията действа не просто като партньор на българската външна политика заради сходство в интересите им, а като фактор за нейното насочване към решение, обещаващо най-приемлив за македонските българи резултат.

София е сестра на кайзер Вилхелм II, а кралят Константин е подчертано прогермански настроен. Въпреки че Гърция, която вече е позволила дебаркирането на значителни съглашенски сили – до края на 1915 г. там са разположени около 180 000 френски и британски войници – и е осигурила коридор за настъплението им срещу българската армия, фактически е избрала страната на Антантата, в Берлин се подхранва илюзорната надежда за нейното възможно привличане или поне за неин неутралитет. Политическото влияние на Венизелос, който заявява, че е „по-добре да се пропадне заедно с Франция, отколкото да се победи заедно с Германия", обаче е по-силно. През 1917 г. кралското семейство е изпратено в изгнание в Швейцария, като Константин е заменен за кратко време от втория си син Александър – вж. Л о т а р Ш т е п а н, Х. Македонскиот јазол. Скопје, 2005, с. 389; Германската забрана пред българската армия да осуети своевременно укрепването на англо-френската армия на гръцка територия, след като през есента на 1915 г. настъплението ѝ на север е спряно и тя е изтласкана обратно обаче създава Македонския фронт, поглъща основните военни сили на България и създава потенциално опасна зона и в самия фронт, и в съюзните отношения. Трябва да се има предвид и фактът, че фронтът в Беломорието, който преминава от Беласица на югоизток до Орфанския залив, е несравнимо по-статичен. Като ориентир за проваленатa възможност за ликвидиране на Солунския фронт и към съответната литература – вж. История на България..., т. 8,..265–268; 329;

[532] Г о ц е в, Д. Идеята за автономия..., с. 43

[533] От лятото на 1914 г. нататък чети на ВМОРО извършват поредица диверсионни акции срещу транспортни и комуникационни обекти и водят успешни сражения с преследващите ги сръбски части. Особено знаменателна е голямата Валандовската акция от март 1915 г., в която участват около 1500 четници и милиция на ВМОРО. Нейните цели преследват широк спектър от революционни и политически резултати: възмездие

Успоредно с активизирането на четническите действия в сръбския тил, началникът на Щаба на армията ген. Климент Бояджиев нарежда да започне формирането на войскова част от македонски и тракийски българи, сходна с МОО[534]. За разлика от опълчението обаче тя е замислена като редовна армейска дивизия (Кадрова дивизия). Първоначалното намерение е традицията да бъде запазена чрез името Македоно-Одринска дивизия, но превръщането на доскорошния враг Турция в съюзник прави напомнянето за Източна Тракия политически неудобно. Така тракийските българи са насочени към 10-а тракийска дивизия, а Кадровата дивизия е наречена 11-а македонска дивизия.

Обявяването на мобилизация в България на 10 септември 1915 г. прекратява фактически самостоятелната дейност на ВМОРО и организацията преминава на пълно подчинение на армията, а новото ѝ положение е определено от Хр. Матов като придобиване на „военна форма“[535]. Обобщено гледано, участието на македонските българи в българската армия през Първата световна война се проявява по четири начина: чрез мобилизацията на онези от тях, които като български граждани са военно задължени; чрез военизиране на четите на ВМОРО; чрез създаването на войскови поделения само от македонски българи; чрез служба във военизирани части на територията на Вардарска Македония, натоварени с военно-административни, военно-полицейски и гранично-охранителни функции.

В първата група са включени македонските българи, които са станали български граждани още преди войните и са редовно призовани в различни армейски дивизии. В навечерието на войната техният брой е бил 18 445 души[536]. Към нея можем да прибавим и мобилизираните в присъединената към България след Балканската война Пиринска Македония. От този край през цялата война участват в различни военни части около 20 000 души, като мнозинството от войниците (11 000) служат в 7 рилска дивизия – единствената българска дивизия, която през Балканската война воюва само в Македония и достига до Солун.

Военизираните чети на ВМОРО действат както и през Балканската война, но този път в координация единствено с българската армия. Четниците получават статут на войници, войводите – подофицерски звания, а четите са наречени партизански взводове. При новите условия действията им са още по-ефективни, като в навечерието на военните действия (до 12 септември 1915 г.) в четите са включени 459 четници. Със започването на войната те действат, подпомагани

над репресиращите местните българи сръбски власти, оценка на възможностите на сръбските войски за бързи действия, нарушаване на инфраструктурата и снабдителните пътища към Солун, проверка на собствените сили в широкомащабен въоръжен сблъсък и на възможността за временно овладяване на значителна територия до намесата на българската армия, политически натиск над властите за отстъпване на България на т.нар.безспорна зона. Вж. Г о ц е в, Д. Националноосвободителната..., с. 147.

[534] Ген. Кл. Бояджиев е родом от Охрид. За сформираните части – по-подробно вж: М и н ч е в, Д. Участието на населението..., 49–65.

[535] Цит. по: М и н ч е в, Д. Пак там, с. 73.

[536] Пак там, с. 34.

от местното население, още по-активно и изпълняват различни разузнавателни и диверсионни задачи. Партизанските взводове участват и в сражения със сръбските и френските войски. През този период четите нарастват, като при необходимост са мобилизирани и селските милиции, затова е трудно да се определи със сигурност общият броя на четниците. След освобождението на Вардарска Македония те се поставят в разпореждане на армейското командване, а някои по-високо образовани четници, или членове на ВМОРО, са насочени към новоизгражданата администрация и са назначавани за кметове и за окръжни и околийски началници[537].

Задълженията по осигуряване на реда и административното уреждане на живота в тила, което българското командване поверява почти изцяло на местните българи и с което първоначално са ангажирани четите и местните милиции, всъщност е основната дейност, поета от македонските българи по време на войната. Тук е излишно да се проследява през какви организационни структури преминава включването им във военните дейности на фронта и в тила. Съществения момент е, че българското командване разчита на тях основно за осигуряване на реда и прехраната във Вардарска Македония и в Косово, за унищожаването на разбойнически или противникови чети, за гарнизонна, караулна и етапна служба – охрана на жп линии, мостове, телефонни и телеграфни линии, за конвоиране на военнопленници и арестанти, както и за охрана на границата с Албания.

Поверяването на сигурността на фронтовия тил на местните хора е не просто израз на общи интереси и на взаимно доверие, а доказателство за рационалността на установения военен ред във Вардарска Македония, основан върху убедеността на българските власти в техните морални качества и реални възможности. Между 1915 и 1918 г. в тила на т.нар. Македонски фронт се създава ситуация, която нито една окупационна сила не би си позволила. Парадоксът е, че ако се придържаме към техническия термин окупация, т.е. завземането по време на война на чужда държавна територия, би трябвало да обявим македонските българи за окупатори на собствената си земя. Проблемът с интерпретацията на това историческо време става още по-сложен, ако терминът окупация бъде поставен в използваната днес в Р Македония пропагандно-политическа рамка, защото тогава мнозинството от македонското население се превръща ав-

[537] За илюстрация тук споменавам само част от имената на натоварените с административно-полицейски функции. За околийски началници са назначени Аргир Манасиев, Тодор Попантов, Ефрем Чучков, Иван Караджов, Иван Попевтимов, Михаил Мангъров и др. Например Д. Влахов, който по-късно застава на антибългарски позиции и е между носителите на новия македонизъм, е назначен за окръжен управител в Щип, след това и в Прищина. Гьорче Петров е назначен за кмет на Драма, Хр. Попкоцев е кмет на Скопие, а Сребрен Поппетров е окръжен управител последователно в Битоля и Куманово. Значителен е броят на назначаваните за полицейски пристави и стражари. – В книгата си Д. Минчев привежда многобройни данни от ЦВА, съществува и богат документален материал от спомени (с. 84, 89).

томатично в колаборационистка маса – предател на собствените си национални интереси.

Как обаче то разбира своите интереси става ясно не просто от масовото участие на мъжкото население в армията и при установяването на военно-административния ред и сигурност в собствената земя, но и от отношението му към поетите задължения. Позиционният характер на войната усложнява нейната развръзка и задълго прави края ѝ неясен. Принудена да носи основната тежест на Македонския фронт срещу постоянно умножаващият се противник, българската войска има нужда от свежи сили и двете дивизии, формирани от македонски българи – 11-а македонска и Планинската, са отправени към фронтовата линия[538].

Изпращането на фронта е било желано и предпочитано от войниците в 11-а дивизия, тъй като тя е съставена от хора с боен опит: участници в МОО, четници, бивши австро-унгарски пленници и дезертьори от сръбската и гръцката армия, както и от младежи, призовани на територията на Вардарска Македония. Същото обаче са желали и войниците от Планинската дивизия, сформирана по-късно и почти изцяло от местни българи, както и от местни турци и албанци. След дислоцирането ѝ на Беласица, тя придобива почти изцяло български облик, като е попълнена от местни младежи, родени през 1898 г. За морала на нейните най-млади попълнения свидетелства споменът на един от полковите командири: „Те не питаха кога ще свърши войната. Те се интересуваха само дали ще си отидат някой ден в отпуск, за да видят своите либета“[539].

Ако фронтоваците са третата група участници във войната, към четвъртата можем да причислим всички онези, които до нейния край продължават да изпълняват не така опасната, но не по-малко важна служба в тила. Мястото на заминалите на фронта е заемано от нови мобилизирани и доброволци, от които са съставени т.нар. Допълващ полк и Втора окупационна бригада, 13-и опълченски полк и местната Народна милиция. В тях са включвани здрави мъже до 40, а в милицията и до 46 години, които са се ползвали с права на войници.

Необходимо е уточнението, че частите с военно-полицейски и охранителни функции осигуряват реда не само във Вардарска Македония и по границата с Албания, а и в Косово (Прищинско и Призренско). Това обстоятелство подсказва, че по това време отношенията между македонските българи и албанското население не само са били добри – укрепени от общото въстание срещу сръбската власт през 1913 г. – и че албанците приемат България като свой естествен съсед, но и че македонските албанци стават лоялни войници в българската армия. Първоначалното разполагане на Планинската дивизия на запад от Охрид-

[538] За командир на 11-а дивизия е назначен полк. Кръстьо Златарев от Охрид, от 1916 г. – генерал, а за пръв командир на Планинската дивизия полк. Александър Протогеров, също от Охрид. Първата от тях е разположена по билото на Беласица (1916), а втората – през есента на 1917 г. – първоначално западно от Охрид, а след това между Беласица и Дойранското езеро (декември 1917 г.).

[539] Цит. по: М и н ч е в, Д. Участието на..., с.175.

ското езеро е по тази причина, а след нейното преместване местните албанци от състава ѝ са оставени да служат предимно в този район[540].

Най-впечатляващата черта от поведението на македонските българи в редовете на армията е, че почти няма случаи на дезертьорство[541]. Символичен завършек на доблестното им поведение като български войници са боевете, които 11-а македонска дивизия и Планинската дивизия водят водят със сръбски и гръцки части след сключването на Солунското примирие (29 септември 1918 г.). На 30 септември, след като главните части на армията са напуснали вече позициите си при Дойран и лагеруват преди преминаването на старата граница, сръбски войски се опитват да ги атакуват внезапно. Спират ги уморените, но верни докрай на военната си клетва войници от 68-и пехотен полк на Планинската дивизия. Така те не само изпълняват своя воински дълг, но и се отблагодаряват на застрашените от вероломна атака части от 9-а плевенска дивизия, която само дни преди това е разбила при Дойран настъпващите войски на Съглашението[542].

Според съществуващите сведения броят на македонските българи, които между 1915 и 1918 г. служат в българската армия и в народната милиция е общо почти 134 000 души. Сред тях преобладават родените във Вардарска Македония – около 110 000 души[543]. Това означава, че областта поема приблизително същата военна тежест, както и останалите части на българската държава, макар че основната задача на мобилизираните македонски българи е била свързана с осигуряването на реда и сигурността на фронтовия тил. Достатъчно е да напомня, че към края на войната българската армия разполага на фронта с около 560 000 души, от които фронтоваците на предната линия – българи от Вардарска Македония са около 30–35 000 души. Очевидно е, че българското правителство и военното командване са се съобразявали с по-голямото напрежение, на което са били подложени жителите на превърнатата във фронтови район област. Затова на местните войници са поставяни предимно задачи, при които опазването на сигурността в родния край обвързва пряко отговорността пред нацията с непосредствената грижа за семейството; задачи, които те биха изпълнили подобре от всеки друг и които изпълняват без колебание до поредното крушение на националните надежди. Това уточнение няма за цел да опровергава несъстоятелните пропагандни тези, разпространявани в Р Македония, че местните войници са използвани в българската армия като „пушечно месо“ на опасните места от фронта, а единствено да подчертае взаимното доверие, което съществува между българската държава и македонските българи[544].

---

[540] Г о ц е в, Д. Националноосвободителната..., с. 175; М и н ч е в, Д. Участието на..., 160–161.

[541] В драмата „Юда Искариотски“ (1923) на банскалията Димитър Молеров се третира темата за доблестта, като антипод е единственият случай на дезертьор в семейството, което предизвиква нравствени колизии сред неговите близки.

[542] М и н ч е в, Д. Участието на..., 173–174.

[543] Пак там, с. 180.

[544] По време на моята дипломатическа служба в Р Македония неведнъж съм бил въвличан в разговори със споменатото пропагандно обвинение.Ще спомена само един

От международноправна гледна точка Вардарска Македония, с изключение на Струмишко, е окупирана от България през трите фронтови години, но, споделяйки всички триумфи и тегоби на националния живот, тя реално и за последен път в своята цялост е нейна неразделна част. Големият проблем на това непълноценно обединение обаче не е в извънредните, специфични условия на живот, които войната създава, а в нейния краен резултат. Войната е върховно изпитание на личностните и обществените сили и сама по себе си е покушение върху нормалното човешко битие – и на войника, и на цивилния, въвлечен в нейното силово поле. Животът на всеки народ, изпратил мъжете си на война, е изключително тежък. Но особено тежък е той за населението в непосредствена близост до фронта или в прилежащата му територия, подложено ежедневно на неестествени ограничения и лишения, които го изтощават материално и морално дори в периоди на победи и на добри за семействата вести от фронта. Тежките преживявания обаче се забравят или поне последиците се понасят по-леко, ако резултатът от всички усилия е очакван и желан. В противен случай цената на загубите става трудно поносима, а помрачените идеали отстъпват на битката за оцеляването и на вътрешния конфликт между рухналите надежди и усещането за тържествуваща несправедливост.

Вардарска Македония преживява през годините на Първата световна война всичко това: от възторга при обединението и постигнатите военни успехи на българската войска, през усещането за тревожно удължаване на войната и на усилващо се напрежение от загубите и лишенията, до повторния след 1913 г. – и този път още по-страшен – крах на надеждите. Завръщането на сръбската власт е съпроводено с масовото осъзнаване на онова, което политически ангажираните отдавна са разбрали и срещу което се противопоставят: за Великите сили Македония е разменна политическа монета, а краят на войната подрежда нещата по волята на победителите от Антантата. Водещите политически принципи, с които нейните водачи се гордеят и с които оправдават правотата на действията си, се оказват забравени в казуса „Македония“.

Преди война коалиции между държавите се създават за постигане на крайна военна победа; след нея те обичайно се запазват, за да охраняват постигнатото предимство. Първата световна война – най-голямата до този момент война в Европа, която за пръв път поделя континента на победители и победени с претенцията да утвърди това съотношение като дълготрайно политическото статукво, обаче довежда до промяна на отношението към международния ред.

случай, защото събеседникът ми бе иначе високообразован човек, професор по медицина. Той упорито търсеше отговор защо войниците от Македония били изпращани на най-опасните места, като настояваше, че те били „хвърлени да превземат Одринската крепост“ и да „бранят Дойран“. Въпреки обясненията ми, че Македоно-Одринското опълчение не е участвало в обсадата и превземането на Одрин, както и че само една бригада от Планинската дивизия е била придадена към 9-а пехотна дивизия, при това за кратко и без участие в последната голяма битка край Дойран, той отказваше да приеме фактите, фанатично убеден, че българската история „крие истината“.

Характерното за XIX век търсене на европейско равновесие е забравено в ожесточения продължителен сблъсък, надминал със своята кървава цена всички предварителни планове и очаквания. Сега се иска не само пълна военна победа, но и морално тържество над противника: върху него се прехвърля цялата вина и на народа му се приписват вродени разрушителни качества. В създаваната обществена атмосфера на националистическа възбуда се развихря държавният национализъм. „Народите на Европа, отбелязва Кисинджър, започват да хвърлят вината за своите страдания на някаква вродена злина у своите врагове и да се самоубеждават, че компромисите не могат да доведат до истински мир; че врагът трябва да бъде разгромен докрай или пък че войната трябва да продължи до окончателното му рухване“[545]. Когато анализира формирането на коалициите, той отбелязва, че с всеки нов съюзник се „задълбочава политическата безизходица“, защото всеки съюзник „предявява претенции за свой дял от очакваната плячка, унищожавайки и последните остатъци от гъвкавост, евентуално останали в дипломацията“[546].

Втвърдяването на международните отношения е ясно фиксирано в Парижката система от мирни договори, които победените страни са принудени да подпишат през 1919 г. По-съществената последица обаче е, че негативната пропаганда, развихрена през военните години спрямо противниците, запазва дори и след войната склонността си към тяхната сатанизация. Това обстоятелство улеснява пригаждането на новите държавни позиции в международните отношения към променената политическа обстановка и в най-голяма степен допринася за жертването на морал и етнически реалности пред императива на целесъобразността и съюзническото единство.

По време на войната съюзниците от Антантата се специализират в моралистични, макар и лишени от реализъм лозунги за войната като „Война за слагане край на всички войни“ или „За да стане светът безопасно място за демокрацията“. Насочени срещу Германия и Австро-Унгария, те предвиждат не само пълното им разоръжаване, но и разрушаването на вътрешните им институции[547]. С премахването на двете монархии, териториалното им разчленяване и цялостното разпадане на Хабсбургската империя това е постигнато, но прокламираният вечен мир остава химера. Причината е не само в необяснимата природа на войната, появяваща се винаги като последно и най-ефикасно средство за решаване на излезли извън политически контрол проблеми, но и в характера на самата Версайска система от мирни договори. Версайският мир, а това важи изцяло и за Сенжерменския (10 септември 1919 г.), Ньойския (27 ноември 1919 г.), Трианонския (4 юни 1920 г.) и Севърския, е дотолкова отмъстителен, нереалистично безкомпромисен – сякаш проникнат от страх от бъдещето – и затова зареден с проблеми, че сам провокира реваншизма[548].

---

[545] К и с и н д ж ъ р, Х. Цит. съч., с. 190.

[546] Пак там.

[547] Пак там.

[548] Версайският договор третира отношенията с Германия и е подписан на 28 юни 1919 г., Сенжерменският – с Австрия и е от 10 септември 1919 г., Ньойският е подписан

Това, което съюзниците от Антантата замислят срещу Централните сили, е приложено и спрямо техните съюзници от „периферията“ – най-лесно и най-безпощадно срещу България, която дори е третирана по-сурово от смятаните за „причинители на войната“[549]. Тук е излишно да се спирам дори бегло на условията за мир, в които победителите във войната поставят победените и конкретно България. Глобално погледнато, отношението на основните страни от Антантата към нея е сходно: тя е третирана като виновна за удължаването на войната, интересите ѝ са изцяло игнорирани и е наказана с нова загуба на територии и българско население, също и със сурови военни и икономически ограничения. Добронамерените съвети към нея се свеждат до очакване за помирение и сътрудничество със съседите – победители.

Политическото унижение, на което България е подложена, е знаково материализирано от отнемането на стари нейни територии по „стратегически съображения“, т.е. за обуздаване на нейната „агресивност“, чрез прокарването на част от западната граница буквално през български села, къщи, църкви, имоти и

на 27 ноември 1919 г., а Трианонският – с Турция, е от 10 август 1920 г. Последният е отхвърлен от Мустафа Кемал и след Гръцко-турската война е подписан нов договор в Лозана на 24 юли 1923 г. В анализа си на Версайския договор британският икономист Джон Мейнърд Кейнс обръща внимание, че „мъдростта и великодушието“ на Уилсъновата програма (14-те точки на американския президент У. Уилсън) е изгубена в „блатото на Париж“, призовава към почтено отношение към Германия, респективно към победените страни, и предупреждава, че отказът от принципи като „справедливост“ и „добросъседство“ може до доведе до нова война. – M a y n a r d K e y n e s, J. The Economic Consequences of the Peace. London, 1919. Кейнс обръща внимание върху възможните последици от извънредно тежкото икономическо бреме стоварено над победена Германия, затова предупреждението му манипулативно не се приема като генерална политическа оценка. Този подход е забелязан от У. Полк така: „Анализът на Мейнърд Кейнс за Версайския мирен договор очертава пътя към катастрофата на Втората световна война, но за него се твърди, че е предназначен единствено за икономисти“. Вж. П о л к, У. Съседи и чужденци. С., 2002, с.17; Ньойски договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов. С., 1926.

[549] Руският юрист П. Богаевски, професор по международно право, отбелязва в предговора си към цитираната по-горе книга „Ньойски договор“: „И Германия, и Австрия, и Унгария, макар и всичките да се считат за непосредствени виновници за войната, получиха, в една или друга форма, помощ и облекчение във връзка с изпълнението от тях на задълженията по Договорите. Единствено България е лишена от каквато и да е помощ и облекчение. Още повече, че тя полага огромни усилия – това се признава от всички – за да изпълни задълженията си, при условията на живота си, понякога непоносимо тежки“. – Ньойския договор... VI–VII. Това тя дължи главно на своите съседи, на „победителите“ от съюзната периферия и на необяснимата отмъстителност на френската политика. Необходимо е да се отбележи, че след успешната за Турция война с Гърция и установяването на републиканско управление старият мирен договор е отхвърлен и мотивите за новия се основават на друга военно-политическа реалност. Това обаче е възможно заради геополитическото значение на страната, отчитано от влиятелните европейски сили, докато териториално орязаната България губи част от геополитическите си предимства.

гробища[550]. Смислово обаче то е означено от третирането на стремежа ѝ да не забравя и да поставя пред света своите жизнено важни държавни и малцинствени проблеми като доказателство за нейните „справедливо" наказани агресивност, милитаризъм и реваншизъм. Въпреки тази обща тоналност, в отношението на Великите сили – победителки има отчетливи нюанси и дори сериозни отлики.

Най-добронамерени към България са САЩ, чиито протестантски мисионери са опознали добре българите в широките им етнически граници и са се превърнали за американските власти в източник на точна информация за българските националните проблеми и стремежи. Неслучайно българското правителство отхвърля германския натиск и за разлика от Турция не обявява война на САЩ. От своя страна американският Конгрес, верен на националния принцип като средство за решаване на междудържавните проблеми и на Уилсъновия стремеж към хуманност и справедливост в международните отношения не ратифицира Ньойския договор[551]. Това е и главната причина различни организации на македонските българи да отправят молби за справедливо решаване на Македонския въпрос предимно към САЩ, въпреки че североамериканската република е все още далеч от позицията на важен фактор за решаване на европейските проблеми. Желанието „да стане мандатор над една автономна македонска държава, включваща Вардарска и Егейска Македония обаче е отхвърлено от Франция и Великобритания, както и от пряко заинтересуваните Гърция и Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС)[552].

---

[550] Всъщност още по време на войната, в период на временен крах на сръбската държавност, сръбските политици демонстрират нагласа към максималистични претенции спрямо България. Така при дискусиите на Югославския комитет на о. Корфу (1917) като водеща теза в сръбските настоявания пред съюзниците заляга искането „Сърбия да бъде господар на Моравската и на Вардарските долини" и спрямо България да бъде прокарана „стратегическа граница" Пашич пък обвързва Македонския въпрос с бъдещето на Елзас и Лотарингия и така ограничава френските възможности за бъдещи политически маневри. Вж. К а т а р ц и е в, Ив. Македонското национално прашанье и създаването на СХС до обзнаната. – В: Развиток на државноста на македонскиот народ. Скопје, 1966, 128–130.

[551] За отношението но У.Уилсън към доминирания от Франция поход на отмъстителността – вж. К и с и н д ж ъ р, Х. Цит. съч., с. 195; 201–213;

[552] Тази идея е изложена при дипломатически разговори с британски и френски представители и е международно официализирано от нарочен Меморандум на президента У. Уилсън, подписан от 24 видни европейски общественици. Българският характер на Македония е косвено подчертан от факта, че Пиринска Македония не е включена в тази държава, а като отговор на сръбските и гръцките тези, че местното население е неоформена маса („fluid") е лансирана идеята „Македония за македонците". Сред подписалите са някои от участници в Карнегиевата анкета, както и известни приятели на България, като Х. Брайлсфорд, С. Бъкстон, Л. Ламуш, Д. Мърфи, П. О, Махони и др. Вж. М и н о с к и, М. Соединетите американски држави и Македонија 1869–1919. Скопје, 1994, 82–84. През 1919 г. са изпратени няколко меморандума: един до Международната конференция на ОН в Берн от Македонските дружества в Швейцария и няколко до американския президент Уилсън, до американския държавен секретар Р. Лансинг и до американски публични фигури от името на ВМРО (П. Христов), на дружествата в

Ако САЩ са на единия, да го наречем символично положителен за България полюс в Съглашението, най-близо до американското отношение към нея и нейните национални аспирации от европейски стожери на Съглашението, е Италия. Притеснена от новопоявилото се сръбско/югославско съперничество в Адриатика, по-близкото общуване с изолираната България става желано за нейната политика, а непроменето в Италия убеждение за българския характер на мнозинството от македонското население остава подходяща основа за сближение[553].

Въпреки че дори през 1915 г. британската политика или поне нейните най-реалистично мислещи представители признават справедливостта на българските интереси в Македония, след войната в Лондон доминира желанието за запазване на установения политически ред в неспокойните Балкани; независимо че Великобритания се опитва, макар и само вербално, да върне доверието на България към британската политическа коректност[554]. Цялостната британ-

---

Швейцария и на отделни личности като д-р Анастас Коцарев, К. Стефанов и др. Активна страна са чувстващите се по-свободно групи в Швейцария и емигрантите в САЩ, но най-съществения елемент в позицията им е доверието в принципността на американската политика и недоверието в европейските стожери на Антантата. При съществуващите обстоятелства те настояват за създаването на македонска държава под американски протекторат и застават зад тезата „Македония за македонците", но акцентът е поставен само върху политическия македонизъм. – Пак там, 154–207. За американската политика спрямо България и Македонския въпрос вж. П а н т е в, А. Проекти на САЩ за определяне на границите на България 1918–1919. – Исторически преглед, 1981, №. 1, 33–49; П а н т е в, А., П. П е т к о в. САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983; П е т к о в, П. Позициите на САЩ на мирните преговори в Париж през 1919 г. относно южната граница на България. – В: Сб. Студентски проучвания. С., 1983, 159–193.

[553] Като ориентир вж. богатите документални свидетелства в: Италијански дипломатски документи за Македонија. Т. 1, кн.1,1918–1924, Скопје, 2001; Италијански..., т. 1, кн. 2, 1924 –1927, Скопје, 2005.

[554] Само като илюстрация на разминаванията между политическите реалности и преднамереното отношение към България на британската политика ще приведа два примера от британската дипломатическа кореспонденция. В първия случай разминаването е между британския военен представител в София ген. Беърд и Форин офис. На един негов внимателен и коректен доклад за положението в България (2 септември 1919 г.), в който между другото съобщава за меморандумите, изпращани от френския ген. Франше Депре, според когото в Тракия „изобщо нямало българи" или „мнозинството от населението е турско", е поставен коментар: „Ген. Беърд изглежда твърде пробългарски настроен". Вж. Архивите говорят. 38. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1944). Съставител Д. Митев. Т. 1 (1919–1934). С., 2005, 14–15. В друг доклад британският пълномощен министър А. Пийл (5 май 1921 г.) разкрива в анализа си картина, която е очевидно добре известна в Лондон, но официално не е признавана от британската политика: населението в Македония и Тракия е преобладаващо българско, а политиката на Белград спрямо София е агресивна и опасна. По повод на непотвърдените сигнали, че Сърбия ще окупира български територии, той пише до маркиз Кързън: „Аз се чувствам длъжен да предупредя Ваше Превъзходителство, че в случай на сръбско нападение съществува реална опасност от възпламеняване на националистическите

ска ориентация към защита на гръцките интереси и подкрепа за повишилия политическата си цена сръбски съюзник обаче подхранва натрупаните през войната антибългарски нагласи. А и преодоляването им изглежда практически невъзможно, след като още през решаващата за крайния баланс на силите 1915 г., изправена пред „въпроса дали да се угоди на нашия съюзник (Сърбия – б.а., А. Д.) или да му се помогне", британската политика избира да угоди на Белград: военно-политически за сметка на собствения си стратегически рационализъм и глобално – във вреда на България[555].

Темата с британската интерпретация на македонския проблем изисква да напомня, че линията, пренебрегваща българската идентичност на мнозинството от местното население заради собствените имперски интереси се появява политически още по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. И макар че публично остава в сянката на тезата, признаваща съществуването и количествената доминация на македонските българи, е фактически вградена в решенията на Берлинския конгрес. Британският историк Тревелиан, впрочем използван от Форин офис през XX век като експерт и участник в дипломатически мисии, прави през 1922 г. в изследването си върху британската история през XIX век опит да реабилитира не толкова решението на Дизраели да предотврати създаването на Санстефанска България, колкото съвременната му британска политика. Той отбелязва, че през XIX век очакванията за руска доминация над България са били погрешни, защото не са отчитали българските интереси и готовността на младата държави да ги защитава дори срещу Русия, така че с разпокъсването на българската нация е провален не руският, а българският излаз към Средиземноморието. Веднага обаче добавя, че реалното възражение към Сан Стефано от

чувства на българите и спонтанното формиране на комитаджийски чети с цел вдигане на въстание в Македония и Тракия, нещо което българското правителство няма да бъде в състояние или няма да иска да спре". Вж. пак там, 51–52.

[555] Б ъ к с т о н, Ноел и Чарлз. Мисия на Балканите. С., 1987, с. 125. Лорд Нордклиф, председател на Специалното бюро за пропаганда към британското правителство, предлага в писмо до външния министър Балфур, ако привличането на България „е невъзможно до се постигне... с убеждение и натиск, Сърбия и Гърция да приемат етнографския принцип за българска Македония". Той смята за „особено полезно създаването на автономна Македония", която би била приета от „македонските българи". Цит. по П е т к о в, Д. Виновниците за погрома на България през септември 1918, въз основа на историческите документи и факти. С., 1927, с.150. След неуспеха британската политика започва да отрича официално и за сметка на съюзническите интереси етнокултурните реалности вЕгейска и Вардарска Македония; поведение, противоречащо на нейните собствени позиции от края на XIX и началото на XX век. Достатъчно е да напомня, че тогава Форин офис признава преобладаващо българския характер на Македония и подкрепя исканията за назначаване на български владици в Скопие и Охрид. Всъщност през 1890 г. политиката на Стамболов по този въпрос получава подкрепа пред Високата порта не само от британския посланик, но и от посланиците на Германия, Австро-Унгария и Италия. Това е категорично подчертано в годишния обзорен доклад за 1906 г. на британския посланик в България Джордж Бюкенън. Вж. British Documents on Foreign Affairs. Part II, Series F Europe, Volume 15. Bulgaria 1907–1914. London, p. 15.

съвременна гледна точка („за нашия модерен поглед“) се съдържа не толкова в нарастването на руската военна сила, а в обстоятелството, „че жертва справедливите искания на гърци и сърби, които не биха останали задълго спокойни при договореност, която игнорира техните расови права и дава всички предимства на България“[556].

Линията на британско отношение към деликатната македонска тема, подчинявана изцяло на собствения интерес, предпочитащ постигането на някакъв регионален баланс, впоследствие бързо открива предимствата на заличаващия българските аргументи фиктивен етноним „македонец“. Употребата му от някои влиятелни фигури и вестници дори по време на Илинденското въстание, предизвиква известният археолог и добър познавач на Македония Артър Еванс да напише нарочно писмо до в. „Таймс“, озаглавено „Кои са македонците?“. След като изтъква продължителното си пребиваване в Македония, която преброжда във връзка с археологическите си изследвания и което му позволява да си създаде „безпристрастна преценка за положението на страната“, той заявява: „Нека да започна с поправката на една почти всеобща заблуда. *Там няма „македонци“. Там са българи.* Там има румъни...Там има гърци, вкл. повече или по-малко изкуствено елинизираните румъни. Там има „турци“, вкл. Мохамедани- българи, и някои истински турски села...Там има една примес от шкипетари или албанци към западните и северните краища. Накрая, там има едно голямо испански говорещо еврейско население в Солун. Но там няма „македонци“[557].

На символичния отрицателен полюс и най-сурово към България след войната е отношението на Франция, за която официално Македонският въпрос вече престава да съществува. Всъщност още преди войните Франция възприема на политическо ниво гледната точка към Македония на своя основен съюзник срещу усилващата се германска мощ – Русия. Еднакво заинтересувани от отслабването на Централните сили (Германия и Австро-Унгария), те залагат на нейната подялба като средство за изграждане на антихабсбургски Балкански съюз, макар че скрито толерират Сърбия. Усилията на Франция да създаде нов ред, който ще гарантира силово статуквото, срещат съпротивата дори на нейните най-важни съюзници Великобритания и САЩ, защото то се гради върху смазването на Германия[558]. След неуспешния си опит да „раздели“ Европа на

---

[556] T r e v e l i y a n, G. M. British History..., 377–378.

[557] Писмото на Артър Еванс е отпечатано в Times, 30 септември 1903. То опровергава главно гръцките претенции, докато сръбските Еванс очевидно смята за абсолютно безпочвени. Той заявява: „Аз мога да кажа, и то от мое лично наблюдение след проучване почти на цялата вътрешност на областта, че вън от тесния пояс, вече споменат (южната част на Македония, б.а. – А. Д.) и някои малки градски центрове, практически цялата маса от населението е славянска, говореща характерно български диалекти. Българските изговори, като например поставянето на члена след думата, се простират дори до Скопския район, понякога претендиран от сърбите, на които истинската реч започва едва северно от Шар планина...Обикновено много несъвършена представа се създава от чужденци и дори от консули, чието запознаване с Македония се ограничава главно до градове като Солун или Битол“. Цит. по: Македония. Сборник от документи..., 497–499.

[558] К и с и н д ж ъ р. Х. Цит. съч., 202–203.

две неравностойни части и лишена от традиционната си руска подкрепа, Франция става особено благосклонна към своите малки военни съюзници, щедро облаготелствани от свръхамбициозната ѝ политика за наказване на победения противник[559]. Най-близки сред тях са отношенията ѝ със Сърбия, което предопределя политическата снизходителност на Париж към бруталното потискане на Вардарска Македония; предопределя и пълното пренебрежение към всеки опит да бъде напомняно за българския характер на мнозинството от нейното население, признаван от демократичните среди във Франция не само през неясната за военния изход 1915 г., но и след това[560]. Същата снизходителност е проявявана и към Гърция и Румъния, чието репресивно отношение към българите от завладените територии в Егейска Македония и Южна Добруджа не е приемано като заплаха, нито дори като политически проблем при удържането на регионалната стабилност.

Всъщност още през 1912 г. в Париж е създадено специално сръбско пропагандно звено, към което са привлечени гръцки и румънски пропагандисти, чиято основна задача е създаването на негативен образ на България като агресивен претендент за власт над чужди, т.е. сръбски земи и население[561]. Въпреки че като цяло френската наука и френската дипломация имат до този момент достатъчно точна представа за етническия характер и историята на Македония, изборът на Париж не е случаен. С приближаването към назряващия континентален сблъсък на интересите между Великите сили, Франция открива в руското протеже Сърбия и свой удобен съюзник. Така, още преди Балканската война, сръбското, румънското и гръцкото пропагандно сътрудничество създава във Франция и във Великобритания свои приятелски журналистически кръгове, които пригласят на тяхната антибългарска пропаганда.

---

[559] Някои френски политици очевидно са имали радикалната нагласа да „делят" нехаресваните от тях държави. Такова намерение спрямо България изразява още през 1913 г. тогавашният френски посланик в Петербург Делкасе. Така, след като привежда обилен материал за крайно антибългарската официална френска позиция още преди 1912 г. и цитирайки Джеймс Баучер, Хр. Силянов напомня, че тогава Делкасе – през 1915 г. вече министър на външните работи – „се осмели да предложи раздялата на България". Вж. С и л я н о в, Хр. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915, с. 37.

[560] Силянов подчертава, че особена роля за насаждането на масови просръбски и антибългарски настроения във Франция през 1912–1913 г. има пресата, която „в по-голямата си част се оказа най-податлива на сръбско-гръцките козни, ласки и пари". Вж. пак там, с. 36. Той обаче обръща внимание, че авторитетни личности – публицисти, учени и политици, не се поддават на антибългарската пропаганда и издигат глас в защита на „потъпканата справедливост на Балканите". Крайно негативната спрямо България роля на френската политика по това време е специално анализирана и от Кр. Мисирков в споменатия му дневник от лятото на 1913 г. Тезата за странно ентусиазирания ангажимент на голяма част от френскиата преса се потвърждава и от Анри Пози в уникалното му външнополитическо журналистическо разследване от 1934 г. Вж. П о з и, А. Войната се завръща. С., 2010, с. 132, 140.

[561] За стила и идеите на сръбското правителствено Пресбюро, за неговите грижи за пропагандата в Западна Европа и Русия, както и за образа на дългогодишния му ръководител д-р Радованович Вж. подробно пак там., 139–156.

За политическото пренареждане на Европа след Първата световна война е платена непредвидено високата цена на огромните човешки жертви и икономически загуби, на масовия морален крах и цивилизационна криза, унищожили империи и династии и разкъсали не просто нации и държавни граници, а континенталната политическа цялост и относително устойчивия ход на обществената еволюция. Особено значение има промяната в Източна Европа, където изчезва един от основните играчи на европейската политическа сцена през последните два века. Мястото на Русия – самоназначилият се европейският жандарм и претендент за хегемон на славянството – е заето от новото държавно-политическо образувание СССР, обосновало съществуването си върху идеологическия императив за създаване на нов, вече наднационален и надконтинентален световен ред. Подчинени на интернационалната комунистическа идеология, но ръководени от Москва, още първите практически действия за създаването на този нов ред ще се насочат обаче в традиционните посоки на руската имперска политика.

Между затъналите в социалноикономически проблеми и във вътрешнополитически конфликти заради понесените поражения победени страни, „славянска“ България привлича комунистическото внимание като особено слабо звено в европейската държавна структура. Сред историческите огнища на нерешени национални въпроси пък специалните интереси са насочени към Македония. Така в създадения триъгълник от охраняващи статуквото политики, от противопоставените им реваншистки нагласи и от претендиращата за носителка на трайни решения комунистическа идеология, въплътена в дейността на Коминтерна, надеждата за решаване на Македонския въпрос според етнокултурните реалности и националните стремежи става илюзорна[562].

Ограниченията, в които са поставени победените държави, създават особено благоприятна среда за избуяване на нови крайни идеологии, в които традиционният политически морал, погазен от интересите на победителите или заменен от новите атеистични идеологически постулати започва да губи значението си. В атмосферата на подготвяни или осъществявани радикални промени, пропагандата винаги развява знамената на новите истини, на новите интереси и на новите идентичности. Тя не отминава, а направо обсебва традиционно болезнените национални проблеми, които се оказват усложнени от поредното пренареждане на Европа и затова особено удобни за употреба като обект на нови решения, третиращи реалностите по различен начин от традиционната политика.

---

[562] Независимо от новия „интернационален“ подход към нерешените национални въпроси на Балканите, съветската политика запазва инерцията на натрупания от десетилетия в Русия негативизъм към опитващата се да защити собствените си интереси България; обоснован в новите условия и от приетото като предизвикателство подслоняване в България на част от „бялата армия“. Обявена за „предател на славянството“, България остава лишена от симпатии в столицата на планираното световно преустройство. Политиката на Съветска Русия и Коминтерна ще бъде разгледана в Седма глава.

Пропагандата е винаги по-агресивна и по-опасна не когато утвърждава нови тези и позиции, а когато претендира да овладее доминиращите, за да ги контролира или промени. В сложните игри около непосредствената подготовка на войната и около окончателното оформяне на противопоставените коалиции, пропагандата на собствените интереси и цели – това винаги означава и контрапропаганда срещу интересите на съперника, настоящия противник или бъдещия враг – с лекота напуска границите не само на политическата добросъвестност и почтеност, но и на обичайния морал. На комунистическата пропаганда спрямо България и Македонския въпрос, развита след установяването на болшевишката власт, ще се спра при разглеждането на доктрината на македонизма. В контекста на проблема за ролята на Първата световна война за задълбочаването на македонската криза тук обаче ще напомня за конкретната роля на пропагандата за моделиране на превратни, фалшифицирани представи за етническия характер на Македония.

Всъщност, ако цитираните вече военните послания са имали глобалната цел да внушат, че постигането на траен мир е невъзможно без спечелване на войната, пропагандираният негативен образ на противника е бил насочен към нейното ожесточаване. Тъй като пропагандната война в Европа започва преди истинската и е водена и от двете противопоставени коалиции, тук няма да се връщам към горещите страници на пресата от онова време. Ако все пак поставям акцента върху пропагандата на страните от „ядрото“ на Съглашението спрямо България, единствената причина е, че тя става фактор за промяна на тяхната позиция за българския характер на Македония тъкмо по време на Първата световна война.

За значението и последиците от пропагандната война ще напомня само един факт от нея, който прави впечатление дори на фона на традиционно ожесточената след 1870 г. реторика във френско-германските отношения: резкият обрат в британското обществено мнение спрямо Германия и германците. Превръщането на двете страни, които дотогава не са воювали помежду си и които цивилизационно изглеждат най-близки на континента в основни противници, дава основание за разгаряне на типичната за военновременния национализъм склонност към негативни обобщения. Провокирана от първите английски цивилни жертви на германски въздушни атаки, както и бързото „прегазване“ на Белгия и Холандия, британската пропаганда определя германците като варвари, нарича ги „хуни“ и това прозвище придобива такава жизненост на Острова, че се използва дори в доклади на британското разузнаване през Втората световна война[563].

Нагласата за обобщена отрицателна оценка на основния противник, пренесена върху качествата на нацията и особено силна сред националистически възбудените среди, се прехвърля и към новия германски съюзник България. Обявени за „прусаците на Балканите“, българите са приравнени с германците като

[563] Вж. Британски воени мисии во Македонија 1942–1945. Избор Т. Чепреганов. Скопје, 2000, с. 141 и др.

естествени противници на „демокрацията“: „С България, както и с Прусия, ние сме във война поради много ясна и етична причина. Каузата на демокрацията срещу милитаризма почти фатално ни въвлече в конфликт с „прусаците на Балканите“... По чисто политически въпроси – и вътрешни, и външни – отново има очебийно сходство между положението в Германия и това в България. Двете правителства и до известна степен и двата народа са свързани не само с договори на книга, но и със сходни интереси и идеали“[564]. Тези думи са наречени от Ноел Бъкстон „дрън-дрън“ и са окачествени като „нещо по-лошо – това е съзнателна глупост“. Те обаче разкриват ясно і реднамереността към България в определени среди, подвластни на вече изградените си стереотипи в отношението към страните от Европейския югозапад. В случая българският образ изглежда особено силно деформиран чрез категоричното изтъкване само на недоказани отрицателни черти. Основната заслуга за това обаче е не толкова на отделни западни наблюдатели, колкото на активното моделиране на този образ от противопоставените на България нейни съседи и техните руски покровители.

Когато става дума за негативната пропаганда срещу България трябва веднага да подчертая, че малкият, но основен балкански съюзник в Съглашението – Сърбия, има добра и достатъчно дълга пропагандна практика. Тя е насочена за въздействие в две посоки: към Русия и към големите европейски страни. В първия случай се експлоатират по-старите, близки и високопоставени връзки на сръбския кралски двор и политическата класа с императорската фамилия и консервативните славянофилски среди, за да се докаже, че България и българите са несигурното звено в славянския ланец, който трябва да привърже Балканите към Русия. На руското обществено мнение се внушава, че българите всъщност не са славяни, а „татари“, като се използва исторически негативният в Русия образ на татарите, както и фактът, че те се настаняват в земите на някогашната Волжска България[565].

Ако пък за българите се пише като за славяни, те задължително са обявявани за стоящи на по-ниско интелектуално ниво и най-важното – за неблагодарни

---

[564] Б ъ к с т о н, Ноел и Чарлз. Цит. съч., 127–128; Сп. „Нова Европа“, основано и редактирано от Р. Ситън – Уотсън, се появява в годините на войната. Оказва влияние върху британската външна политика, а в балканския му аспект публикациите са с просръбски, прогръцки и антибългарски характер. След войната и особено след установяването на кралската диктатура Р. Ситън- Уотсън е критично настроен към състоянието на Югославия и положението на малцинствата. През 1931 г. той пише: „В Югославия всичките малцинства живеят в състояние на скрито гонение:...българските населения са не само лишени от училища, но дори им е забранено да се наричат българи“. Цит. по: М и х а й л о в, Ив. Спомени. Т. 3, с. 105.

[565] В случая сръбската пропаганда използва умело и първите научни хипотези, които търсят произхода на пра/българите сред тюркските народи или сред угро-фините, както и фактът, че към края на XIII век Балканите, включително и Сърбия, са постоянно под ударите на татарската Златна орда, от която България дори за кратко губи самостоятелността си. Към края на XIX и в началото на XX век пък в Русия, сред някои образовани кръгове от населението на някогашната Волжска България, наричано официално – както и до днес – татари, се заражда стремеж към официално връщане към древния

към Русия, чужди на славянското единство и егоистично агресивни в преследване на своите собствени интереси. Следвайки своята стара, но внезапно очертала се като възможна мечта за „Велика Сърбия“, т.е. за господство не само над южните славяни, но и на Балканите, сръбската пропаганда дори определя „създаването на българската държава като грешка“ и предявява териториални претенции – в минималистичния си вариант до Искър и Струма, а в максималистичния до Янтра и Марица[566]. Тази пропаганда идва като желана подкрепа за обладаната от патриотарско въодушевление руска преса, която с малки изключение се нахвърля срещу непослушната България. На фона на събитията от годините непосредствено преди войните, разминаването между обвиненията срещу нея и фактите не тревожи официална Русия. Щом българите не следват внушенията на Петербург, откъдето продължават да възприемат България „като своя провинция“, значи са предатели „Юда на славянската кауза“[567].

български корен. Този процес, исторически съвпадащ с хладните отношения между Русия и България, е преследван от руските власти – отношение, което продължава и след болшевишката революция. Всъщност в Модерната епоха безоблачните отношения между сърби и българи траят едва до 60-те години на XIX век, до когато мнозинството от сръбските културни среди признават съседството си с българите на изток по долината на р. Българска (Южна) Морава и на север към р. Тимок. След това започва бързата ескалация на сръбските претенции не само към Македония, но и към земите дълбоко в Източна България. Вж. подробни извадки от сръбския печат у Чилингиров, Ст. Поморавия по сръбски свидетелства. Скопие, 1942, 181–186. Най-всеобхватен анализ на външнополитическите пропагандни действия на балканските държави – от възстановяването на държавността им до времето на Първата световна война – прави Иван Илчев. – В: Илчев, Ив. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923). С., 1996.

[566] Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 11 сл.; Силянов, Хр. Сръбско-българският спор..., 18–24. Силянов привежда обилен материал от сръбския печат и сръбска информация до руската преса за периода 1913–1915 г., когато клеветите и претенциите към България днес изглеждат абсурдни. Сръбският национализъм обаче съхранява дълго тази своя нагласа и А. Пози свидетелства, че дори в началото на 30-те години сръбският двор, политическият елит, военните и мнозинството държавни чиновници продължават да мислят в същите свръхнационалистически категории. Той цитира държания в тайна „Наръчник на войника“, приеман от него като характерен за „начина на мислене на хората, които управляват днес Югославия в името на Велика Сърбия“ и окачествен като „огромна заплаха за мира в Европа“: „Всички наши провинции все още не са присъединени към кралството. Италианците владеят все още Истрия с Горица, Градишка и Триест, чак до Изонцо;... Австрия все още владее северната част на Каринтия и Щайермарк. Унгарците – северната част от Бараня и Прекомурие. Румънците – източната част на Банат. Българите окупират областите Видин и София, а албанците владеят Скутари и част от Северна Албания... Макар Наръчникът на войника да е ужасяващ с разкритието на тайните планове на великосръбските водачи, със страховития манталитет на войнстващ национализъм...той е далеч по-скромен от някои географски карти, официално издавани в Белград“. Пози илюстрира думите си с описанието на карта, която само на изток и юг достига: „в гръцка територия до Флорина, Солун, Драма и Тасос, и в България – далеч отвъд София...“. Вж. Пози, А. Цит. съч., 134–135.

[567] Бъкстон, Н. и Ч. Цит. съч., с. 47. Авторите цитират различни руски издания, най-често „флагмана“ на руския национализъм „Новое время“.

В руския печат направо се твърди, че „Русия няма да позволи да се вземе от героите сърби нито парченце територия, освободена от тях от чуждо иго“ и че единствено „Фердинанд не позволява на България да се обедини с Русия и Сърбия“. Антибългарските настроения достигат върха на националистическата екзалтация с решения например като на едно „Дружество за развитие на руските курорти“, в което можело да членуват всички, „с изключение на германци, австрийци и българи“[568]. И това става през септември 1914 г., когато България още пази строг неутралитет![569].

Сръбската пропаганда отправя и към западноевропейското обществено мнение същите внушения по адрес на България и българите, но в тях акцентът е поставен върху деформирането на българския морален образ, а в зависимост от отношението на съответната страна към Русия, на България се приписва или неблагодарност към „освободителите“ или пък ролята на руско протеже. В най-популярните антибългарски опуси издавани на Запад – едни от най-безогледните са под псевдонимите Веритас и Балканикус – всеки опит на България да защити сънародниците си в Македония и въобще националните си интереси, е обясняван като агресивност, алчност, подлост, за да доведе до смайващото твърдение, че след всичко станало, „сръбско-българският антагонизъм не би могъл да се поддържа по-нататък (от българска страна, б.а.– А. Д.), освен от личности, на които липсва дълбочина на духа“[570].

Любопитна атака срещу несподелящите сръбската теза около „ябълката на раздора“ между Сърбия и България се съдържа във въведението на книгата „Македония“, чието първо издание е през 1918 г. и е на английски език. С намерението да разбие утвърдената представа, че Македония е населена с българи, авторът полемично започва със съжаление, че „традициите и вече утвърдените мнения трудно умират... дори най-неточните“. Според него погрешните представи в Западна Европа, че Македония не е сръбска се дължали на „незнание“ или „политически сметки“, на „подвеждане от българите“ или на небрежност-

---

[568] Силянов цитира многобройни статии от „Новое время“, „Новое звено“, „Русское слово“, „Утро Россіи“, „Одесскій Листокъ“. Вж. С и л я н о в, Хр. Цит. съч., 21–22

[569] Хр.Силянов цитира и много от най-солидните руски издания като „Русскія Ведомости”,” Рускій Инвалидъ“, „День“, „Утро Россіи“, Биржевьія Ведомости“, „Славянскія Известія“, „Речь“, които остават встрани от просръбските и антибългарските изблици на руския национализъм. Тяхната обективност обаче не повлиява върху вземаните политически решения и масовите националистически нагласи. Вж. пак там, 25–32.

[570] Брошурите и статиите, подписвани под псевдоними Veritas и Balkanicus, преминават по своите антибългарски обобщения границата на политически допустимото и носят откровен шовинистичен и расистки характер. Според Силянов зад тях се крие бившият министър на вътрешните работи Стоян Протич, най-популярният радикал след Пашич. – С и л я н о в, Хр Цит. съч., с. 24 ,56. Обвинението в „ липса на дълбочина на духа – вероятно славянския, пък е направено в Паметна бележка от сръбското правителство по повод искането му България да приеме сръбското завладяване на Вардарска Македония като нормален свършен факт от „съюзническите“ отношения. Документът е подписан от Ст. Новакович. Вж. пак там, с. 59.

та и неподготвеността на някои, естествено неназовани автори, които „нито са умеели, нито са искали да проучат критично данните за Македония". Затова те не били разбрали, че за сърбите Македония е „кулминация на нашия стар военен и политически напредък, домовина на нашето Царство и Патриаршия, връх на нашата икономическа мощ и отечество на Душановото законодателство... най-хубавата страница от нашата история и най-скъп исторически спомен"[571].

Въпреки че не малко влиятелни политици и дипломати в основните страни от Съглашението – във Великобритания, във Франция и дори в Русия – осъзнават, че привличането на България на тяхна страна минава единствено през ревизия на Букурещкия мир от 1913 г., това не е постигнато. Извън неподлежащото на съмнение българско право над Южна Добруджа и готовността им да задоволят българските интереси за сметка на Турция, водещите сили на Съглашението разглеждат като необходим елемент от тази ревизия връщането на България на част от Вардарска Македония. Ако обръщам внимание на тази неосъществена готовност за компромис, то е единствено заради напомнянето на факта, че с приемането на идеята за подялба на Македония цар Фердинанд и правителството сами поставят под съмнение основния български политически аргумент – желанието на македонските българи за единение със сънародниците им в Царството. Това обстоятелство дава основание на големите държави да търсят оттук насетне баланс при подкрепата си на претендентите за Македония, като последователно ограничават българските права само върху „безспорната зона". В конкретния случай обаче обмисляният компромис е свит още повече: върху хипотетичното връщане от Сърбия единствено на част от територията на левия бряг на Вардар[572].

Проваленатa възможност за привличане на България на страната на Съглашението е един от примерите за настъпилата промяна при регулирането на международните отношения от началото на XX век. Търсенето на баланс на силите е изоставено за сметка на желаната развръзка в духа на интегралния национализъм чрез постигане на безусловна победа над противника. Оказва се, че националистически мотивираната неотстъпчивост, захранвана от самовъзвеличаващата се реторика на Сърбия и от историческата аура на Гърция, влияе по-мощно върху вземаните политически решения от признаването на допуснатите грешки[573]. Нейното въздействие върху склонните и без това да приемат България като смутител на очерталото се чрез новото статукво решение на Македонския въпрос, затова и като нежелан участник в Съглашението, се оказва особено ефикасно. Така, скоро след присъединяването на България към Централните сили, пропагандно насочваният негативизъм към нея в страните от Съглашението се превръща в стереотипна нагласа за общественото мнение, а краят на войната – в крах на българските надежди за национално обединение.

---

[571] Ђ о р ђ е в и ћ, Тих. Р. Македонија, Панчево. 1920, 1–5.

[572] История на България..., т. 8, с. 243, 249, 254.

[573] През тези години Сърбия създава новата си героична митология като твърди, че през 1912 г. е победила Турция, през 1913 г.– България, а през 1914 г. – Австро-Унгария.

Стремежът към обективна позиция по Македонския въпрос във водещите европейски страни – поддържан от представителен кръг учени, журналисти и политици – е заместен след Първата световна война от рутинното политическо отношение на целесъобразността, подчинена на охраняване на статуквото. Така политиката и съпровождащата я продължителна антибългарска пропаганда в страните от Съглашението формират обществено мнение, безразлично към редките напомняния, че реалностите в Европа са различни от установената следвоенна подредба. В атмосферата на високомерие към победените обещанието за контрол над спазването правата на малцинствата се обезсмисля и дори се превръща от възможност за ограничаване на денационализаторските действия на новите властелини на Македония в средство за натиск върху България[574]. Нещо повече, както икономическите клаузи на мирните договори са забелязани като една от причините за нова война, така и усложнените малцинствени въпроси стават източници на политическия реваншизъм, и приемна среда за деструктивните крайни идеологии[575].

Изборът на губещата страна в големия европейски конфликт, направен от България главно заради несправедливостта от 1913 г. и нежеланието на т.нар. Велики сили да я коригират през 1915 г., довежда до зачеркване на вековното българско присъствие в Македония в техните политически схеми и реално слага край на българската държавна политика, насочена към осъществяване на идеалите на Българското възраждане. След 1918 г. подложената на натиск от съседите – победители и от политическите ментори на новата европейска под-

---

[574] Българската страна подписва без притеснения клаузите, третиращи отношението към малцинствата, тъй като и Българската конституция, и житейските традиции, и политическата практика в страната са били подчертано по-демократични от съответните им закони и практики в съседните страни победителки. С готовност са подписани и текстовете за свободата на емиграция на малцинствата, тъй като е смятано, че така не само се урегулират възможностите за доброволно изселване, но и се потвърждават малцинствените права на всички онези, които ще останат по родните си места. Както е известно, Сърбия отказва да признае правата на македонските българи, а от средата на 20-те години и Гърция има същото отношение. Силно ограничени са правата на българите в Южна Добруджа. Всъщност балканските страни победителки използват, при снизходителното отношение на големите държави, малцинствения проблем главно като средства за лишаване от поданство на огромната маса бежанци в България. Смята се, че към 1926 г. те наброяват над 400 000 души, неразполагащи при пристигането си с каквито и да било финансови и материални средства. Тяхната социална адаптация е изключително тежко бреме за икономически опустошената България и се превръща в носител на различни социални и политически проблеми. Вж. Ньойски договор..., с. 16, 18–19; 144–152.

[575] Френският публицист Брун забелязва, очевидно във връзка с френските интереси в Елзас и Лотарингия, че: „Проблемът на малцинствата беше един от зародишите на войната. За да бъде стабилен, мирът трябваше да донесе решение на този проблем". Цит. по Ньойски договор..., с. 147. На Балканите обаче се случва точно обратното и съществуването на малцинствените проблеми предопределя както мирното връщане на Южна Добруджа в българската държава, Македония като освободителка.

редба България променя същността и духа на своята външна политика. Обединителният идеал е заменен от прагматичния стремеж за излизане от наложената изолация и за достигане на смятани за постижими политически придобивки – политика, люшкана между откровения отказ от Македония (Ал. Стамболийски) до внимателното напомняне за нейния български характер.

Новият тип противопоставени вътрешни и международни отношения, разположени вече освен в традиционната политическа сфера и в изразената територия на идеологиите, предопределя непоследователността на междувоенната българска външна политика по националния въпрос. Нейният срив по отношение на Македония през управлението на БЗНС и през 1934 г. се проявява не само като последица от изтласкването на страната в периферията на европейските дела, но и като сигнал за започналата ерозия на представата за национално единство. Моментите на демонстративно приеман национален минимализъм и дори на поддаване на натиска на чужди интереси неизбежно въздействат върху силата на емоционалната връзка между България и останалите извън пределите ѝ македонски българи. В периода между двете световни войни – време, в което израства едно цяло и се формират две поколения – тази връзка между част от тях и лишената от възможност българска държава да ги защити и дори да поддържа нормални контакти, се прекъсва или поне изтънява значително.

Всъщност в новосъздадената ситуация на официална и снизходително наблюдавана от международните фактори денационализация на македонските българи радикално се променят техните възможности за социално и културно развитие. Оттук нататък те ще вървят по четири неравностойни пътя: по пътя на поставящата ги извън закона съпротива срещу новата власт, способни на която са били малцина; по пътя на емиграцията, която не е била толерирана и която е криела опасна неизвестност; по пътя на ежедневното оцеляване, чиято цена става ерозията на идентичността; и накрая, по пътя на колаборационизма с новите владетели. Капаните, в които политическото битие поставя македонските българи, са разположени на всички нива и във всички посоки: и при принудителния отказ от традиционната самоличност заради неизбежното адаптиране към новите житейски условия, и дори при търсенето на успешни форми за съпротива срещу тях. В първия случай българското име става табу и е заменено постепенно с етническата форма на неутрално и удобно звучащия топоним – „македонец", а във втория антиюгославизмът намира израз чрез завръщането към идеите на автономията или на нейното модернизирано продължение – Балканската федерация.

В рязко променената политическа ситуация дори ВМРО – най-старата, категорична и последователна революционна организация на македонските българи, попада в спиралата на една непреодолима криза. Макар да отстоява категорично българския си характер, ВМРО се обръща отново към постулатите на политическия македонизъм – идейна конструкция, чиято противоречивост стимулира разпалването на вътрешните противоречия и връща в организационната практика, сега още по-саморазрушително, кървавите междуособици и делби.

Разминаването между целите на организацията и политиката на българските правителства става все по-директно зависимо от външнополитическия натиск за изтласкване на Македонския въпрос от регионалната политическа сцена, за да доведе през 1934 г. дори до забрана за дейността на ВМРО и до преследване на нейните лидери.

Всъщност причината за задълбочаващата се несигурност и сред активните македонски дейци, и сред мнозинството от населението на Македония е една единствена: налагащото се убеждение, че международните фактори няма да позволят промяна на статуквото, смятано от тях като задоволително решение на Македонския въпрос[576]. На този политически фон става очевидно, че обратът в официалното отношение на Запада към етническите проблеми във Вардарска Македония/Егейска Македония, от една страна, и в публично изразяваната самоличност на мнозинството от местното население, от друга, е предизвикан не от промяна на етническата картина, а от конюнктурни политически съображения. Моделирането на новата идентичност на македонските българи, макар и политически силово, безпрекословено и затова само формално успешно, обаче е лишено от вътрешните аргументи на свободния избор. Това ключово обстоятелство при самоопределението предопределя реалния провал на великосръбската политика във Вардарска Македония.

Българската власт във Вардарска Македония по време на Втората световна война (април 1941–септември 1944 г.): крахът на илюзията „Целокупна България“

Събитията от началото на 40-те години на века, 23 години след официалното обявяване на македонските българи за сърби и гърци потвърждават привидността на тяхната реална денационализация. Със започването на Втората световна война положението на България се променя радикално. На Македония също. През 1941 г. българската държава и македонските българи са въвлечени, както през 1915 г., в ситуация, създадена от други, външни и неподлежащи на противодействие сили. За разлика от събитията в навечерието на Първата световна война обаче политически по-изолираната България е постигнала сериозен външнополитически успех: по дипломатически и международно санкциониран начин е осъществена ревизия на Ньойския договор чрез възвръщането на Южна Добруджа. Но пък за разлика от 1915 г. нейните възможности за избор

[576] Въпреки политическото пренебрегване на етническите реалности в Македония защитата на исторически многократното им утвърждаване продължава и между двете войни. В началото на 1931 г. председателят на Балканския комитет в Лондон сър Едуард Бойл пише нарочно писмо до в. „Манчестър Гардиън“. В него той заявява: „Моето лично познаване на страната, както и това на мис Дъръм, датира от трийсет години. Преди трийсет години един консул или един вице-консул в Македония би се смял на идеята, че това население е нещо друго освен българско. Сър Артър Еванс, чиято опитност като

между двата противопоставени военнополитически блока са практически обезсмислени от глобалния ход на военните събития.

Обстоятелствата около българската намеса във войната са добре известни, затова само ще маркирам основните фактори за предприемането на този съдбоносен акт: исторически утвърденото съзнание за принадлежност на завзетите земи и тяхното население към българската етнотериториална общност и превръщането им в обект на нерешения национален въпрос, наличието на активна жива връзка с тях чрез значителната маса бежанци в Царството, романтичната надежда, че съществуващият огромен масив от чужди научни и политически потвърждения за правотата на националните аспирации все пак ще бъде взет под внимание от външните политически фактори след международно подкрепеното възвръщане на Южна Добруджа, продължителните конфликтни отношения за тези земи с вече капитулиралата Сърбия – подобна е ситуацията и с Гърция – нагласата за преопределеност на решението поради частичното съвпадане на българските интереси с интересите на страните от Оста, приятелските отношения по това време между влиятелните в българския обществен живот Германия и Русия /СССР.

В контекста на създаденото след Първата световна война напрежение между победители и победени, ограничаваната в наложената ѝ роля на политически грешник България е въвлечена през 30-те години на века в политика, която можем да наречем спирала на повтарящата се външнополитическа грешка. Присъединяването на страната към Оста на 1 март 1941 г. е изразът на тази повторена грешка, но цялостното българско политическо поведение показва, че изборът е бил принудителен и неизбежен[577]. България се оказва фатално раздвоена между стремежа си към ревизия на Ньойския диктат и съзнанието, че не притежава собствени възможности да я извърши, между нежеланието си да воюва и страхът да не пропусне историческия шанс за решаване на националния си въпрос.

изследовател археолог и етнограф обхваща петдесет години, никога не се е съмнявал, че македонските славяни са българи. *Преди ерата на пропагандата* (курс. а., А.Д.), различните публикувани етнографски карти посочват същото нещо: Ами Буе, Сиприен Роберт, Тозер, Макензи и Ърби, Хаан, Иречек и мн. др." След това, като характеризира леди Гроган като познавач на областта и „която говори български и сръбски и прекара една година в Македония в акция за подпомагане в 1903–1904 г.", Е. Бойл я цитира: „Селяните в Македония обявяват сами себе си за българи...Фактът, че те са българи не е поставян никога под въпрос от пътешествениците, които са ги описали и са направили карта на страната, преди да започне ерата на националната пропаганда. Като българи те се повдигнаха против турците през 1903 г. и платиха с тежки наказания и дълги преследвания тяхното национално потвърждение.. Няма нито следа от един сръбски или гръцки бунт в Македония под турците". Цит. по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., с.104.

[577] Компетентен и добронамерен външен наблюдател като директора на Американския колеж в София Флойд Бляк, който приема Ньойския договор като наложен не „да се решат или изкоренят причините за конфликтите, а по-скоро те да бъдат изтъкнати или умножени", отбелязва: „...в тези дни слизането на България в ада бе направено леко, естествено и привидно приятно. Всеки български държавник, който би се опитал да промени тези тенденции, щеше да бъде изправен пред незабавно поражение." Вж.

В началото на заплашващата да взриви докрай европейската политическа подредба 1941 г. българският държавен връх осъзнава ясно пълната военна и политическа уязвимост на страната и от двете противопоставени в Европа групировки. Основният български проблем обаче произтича не само и не толкова от невъзможността на България да се противопостави на военен противник с надрегионални амбиции, колкото от трудността да направи избор, уравновесен между предупредителните сигнали на собствения негативен политически опит и надеждите за успешно решаване на основния си външнополитически проблем – националното обединение. Същинската дилема е, че страните, чиято държавно-политическа система е по-близка до българската, са противници на нейните национални интереси, докато благосклонни към тях се оказват идеологически чуждите привърженици на радикалните промени. При обективната невъзможност да бъде удържан държавният неутралитет от четирите възможни варианта за избор: съюз с Германия или противопоставяне срещу нея, ориентиране към Великобритания и САЩ, или към СССР, е направен единствено реалистичният – първият. Вторият би бил военно и политически самоубийствен, третият – безперспективен в контекста на съвременните реалности, четвъртият – политически опасен и идеологически абсурден.

Българското военно обвързване с новосъздадената балканска ситуация не е съпроводено от прояви на агресивност и започва в празничната тоналност на вече преживяното посрещане на българската войска в Южна Добруджа, т.е. България не воюва и приема ангажименти, ограничени първоначално само до част от нейните териториални аспирации[578]. Отправените навън сигнали, че предприетата стъпка е единствено „за запазване на реда и сигурността“ и за защита на тамошното българско население обаче не срещат разбиране[579]. Спо-

---

Б л я к, Фл. Американският колеж в София. С., 1993, с. 70. В своите, по стечение на обстоятелствата предсмъртни бележки, тогавашният министър на външните работи Ив. Попов разкрива, че решението за пропускане на германските войски през България е било взето с огромно притеснение и че са поискани гаранции, че те ще зачитат договорите на България за приятелство с Югославия и Турция. Вж. Публикация на материали от Архива на МВР. – Летописи, 1992, № 3, с. 128..

[578] В цитираните вече бележки на Ив. Попов се подчертава, че дори за част от правителството влизането във Вардарска Македония е било трудно решение: „Даже към окупацията на Македония не пристъпихме тъй леко. С генерал Даскалов (Теодоси Даскалов, министър на войната – б.а., А. Д.) бяхме сериозно загрижени, когато министър-председателят ни повика да ни съобщи, че германците предлагат да ги окупираме. Ние искахме да не се бърза, но в това време италианците бяха вече влезли в Македония от запад, а ние знаехме какви бяха техните претенции... Италианците имаха претенции върху Македония до Вардара, а даже и до Струма. Скопие, Битоля и прочие бяха за тях албански градове. Македония те искаха, за да уголемяват Албания. Трябваше ли да оставим македонското население в италиански и албански ръце? Знаете какви оплаквания имаше от онния места, които останаха под албанците като Струга, Дебър, Тетово и пр.“ Вж. Летописи..., с. 130.

[579] АМВнР, ПМК, ф.176, оп.15, а.е.21, л.109; вж. и С и р к о в, Д. Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, с. 113, 126; Т о ш к о в а, В. България и Третият райх. С., 1975, с. 55.

ред западните съюзници на Югославия България е замесена в „неоправдано нападение“ над нея и над Гърция и вече не е неутрална[580]. Нападението на Германия срещу Съветския съюз и трагичното по своите последици обявяване на война на Великобритания и САЩ оформят окончателно външнополитическия контекст, в който ще бъде оценявано българското поведение през Втората световна война.

За разлика от Първата световна война, когато България успява да се противопостави на германския натиск и да запази дипломатическите си отношения със САЩ, сега е прекъсната лекомислено връзката с влиятелна държава, чиято политика по това време разбира българския национален въпрос и е доброна-мерена към българските интереси в Македония. Така се създава обстановка, в която България успява да осъществи в краткосрочен план част от своите национални интереси, но губи възможност да защити политически тяхната справедливост.

Разширяването от началото на 1942 г. на българската окупационна зона в бивша Югославия и постепенното въвличане на български военни части в схватки с партизаните нарушава пасивния характер на българското военно присъствие, но не и същността на военния ангажимент на страната във Втората световна война. Той остава ограничен само до гарантиране на сигурността в завзетите територии, като България единствена сред германските съюзници не участва във фронтови действия, дори под формата на изпратени доброволци[581].

---

[580] Такова е становището на президента Рузвелт, а британската позиция е предопределена след като дипломатическите отношения между България и Великобритания са прекъснати още в началото на април. Вж. С и р к о в, Д. Българският национално-териториален проблем по време на Втората световна война. – В: Сб. Българската народност и нация през вековете. Т. 2, С., 1988, с.128; Д и м и т р о в, Пл. Установяване на българска държавна власт в Скопска и Битолска област през 1941 г. – ВИС, 1998, № 5, с. 67. На 14 август 1941 г. на среща между Рузвелт и Чърчил край брега на Ню Фаундленд е обявена т.нар. Атлантическа харта, която се противопоставя на всякакви промени на предвоенните граници. Присъединяването на България към Антикоминтерновския пакт (25 ноември 1941 г.) завършва външнополитеческата рамка, в която страните от Антихитлеристката коалиция разглеждат българските действия през Втората световна война.

[581] След капитулацията на Италия съществуват предположения, че е възможно да бъде открит нов фронт на Балканите. Това е главната причина за формирането през 1943 г. на 17-а пехотна Щипска дивизия и за численото нарастване на V армия от 14 600 през 1942 г. до 42 000 души през 1944 г. Изградените по южната граница инженерни съоръжения са определяни като Македонски укрепителен фронт. Вж. ВИА, ф.1, оп. 1, а.е. 518, л.58; ВИА, ф.9, оп.4, а.е. 46, л. Трябва да се има предвид, че общата численост на Българската армия през тази 1944 г. е 182 621 души и е съобразена с мирновременните стандарти. Това означава, че разположената във Вардарска Македония войска, която е рекрутирана предимно от запасняци и местни младежи, е едва около 1/5 от цялата армия. По-голямата част от първоешелонната армия е дислоцирана още от пролетта на 1941 г. на турската граница. За числеността на армията вж. К р а п ч а н с к и, В. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878–1944 г. С., 1961.

Тази констатация е валидна за цялата завзета територия, но различията в характера на българското присъствие и на упражняваната власт обособяват три зони на отговорност: окупационна зона с ограничена, спомагателна военна отговорност в Източна Сърбия, граждански администрирана и военно осигурявана зона с проблематична етническа характеристика и усложнено политическо битие в Южното Поморавие и Нишко[582] и зона на цялостно управление във Вардарска Македония и Западните покрайнини[583].

Ако се ограничим само до Вардарска Македония и приемем, че въвеждането на български военни части е окупация – през април 1941 г. техническият термин е използван дори от някои български политици – ще установим, че това е със сигурност най-нетипичната, най-странната и противоречаща на установените представи окупация, която модерната европейска история познава. Първите български представители – военни, полицейски, административни, църковни и граждански – са посрещнати навсякъде с доверие и надежда като свои и дългоочаквани освободители, а самоорганизиралите се през междувластието местни Български акционни комитети символично им предават властта[584].

Появата на Българските акционни комитети е емблематичен пример не само за съхранената национална идентичност на мнозинството от населението във Вардарска Македония, но и знак за жизнеността на историческата приемственост, която във военновременната обстановка отново изтъква на преден план очакваните действия от българската държава. Съществен момент от предисторията им като организации за национално себеизразяване и самоуправление е, че идеята за тях идва от няколко дейци на ВМРО (об.), т.е. от представители на левицата в българското националното движение във Вардарска Македония като П. Шатев, Ал. Мартулков, Хр. Ампов, В. Хаджикимов, както и близкия с тях Ст. Стефанов[585]. Последните двама стават двигателите на идеята и на 8 април

---

[582] Разглеждана като част от исторически българската етническа територия, тази зона е включена в сферата на основните териториални претенции. След 63 години сръбска власт над Южното Поморавие етническата характеристика на областта обаче е частично променена чрез денационализация и преселвания. Това предопределя по-силната съпротива срещу българските власти в сравнение с Вардарска Македония.

[583] Първоначално на българските войски е разпоредено да завземат територията до р. Вардар, като впоследствие към българската държава е присъединена около 4/5 от Вардарска Македония. Останалата част, приблизително наполовина от т.нар. спорна зона от Сръбско-българския съюзен договор от 1912 г., е окупирана от Италия.

[584] Българските акционни комитети са резултат от вътрешна инициатива и самоорганизация, обединяват хора с различна политическа ориентация и изразяват очакванията за неизбежен български ангажимент към Вардарска Македония. За Българските акционни комитет вж. М и н ч е в, Д. Българските акционни комитети в Македония – 1941 г. С., 1995; Д а с к а л о в, Г. Българските акционни комитети във Вардарска Македония (април–август 1941 г.). – Исторически преглед, 1991, № 8, 58–74.

[585] М и н ч е в, Д. Цит. съч., с.12. Обвързването на началната идея за създаване на организация, която да подеме акция за обособяване на областта от Югославия и за присъединяването ѝ към България с левицата във Вардарска Македония, е странно само на пръв поглед. Макар и да е намерение само на група дейци, отдавна свързани с

1941 г., още на следващия ден след падането на Скопие, в някогашния Галички хан в града се събират представители както на историческата ВМРО, така и на левицата, между които и членове на ЮКП. Във все още неясната ситуация пред Вардарска Македония част от привържениците на Ив. Михайлов настояват за създаването на отделна македонска държава под германски протекторат, т.е. продължават линията на етнически българския политически македонизъм, но постепенно надделява идеята за пряко присъединяване към България. Няма никакви данни, че в идеята за акционните комитети има намеса на българските власти. На 13 април вече е създаден Български централен акционен комитет в Скопие, а веднага след това започва формирането на Местни акционни комитети. За броени дни те се появяват в почти всички по-значителни селища във всички части на Вардарска Македония: Велес, Щип, Кочани, Виница, Пехчево, Царево село (Делчево), Берово, Радовиш, Струмица, Кратово, Куманово, Св. Никола, Битоля, Прилеп, Кавадарци, Неготин, Гевгели, в окупираните от Италия Тетово, Гостивар, Дебър, Струга, Охрид, Ресен, Леуново, Маврово, Лазарополе, както и в други големи и по-малки села; организира се и Македонски женски съюз към Български централен акционен комитет (БЦАК) в Скопие[586]. След формирането на БЦАК, в Скопие започва да излиза като негов орган в. „Македония“[587].

Обществената нагласа за самоорганизация на македонските българи е богато документирана и въпреки това оспорвана от съвременната македонска историография като недостоверно свидетелство за българския етнически характер на мнозинството от местното население. Тя обаче не е временно състояние, предизвикано от гибелта на кралска Югославия, а е формирана далеч преди това и открито изразявана още при първите сигнали за рухването на Версайската система. Всъщност още преди започването на войната полицейски анализи и

българското националното движение, то отразява очакванията на левицата – при германско-руското сближение по това време – за радикални промени в региона. Този проблем ще бъде по-подробно изследван в Седма и Осма глава. Тук само ще отбележа, че в създаването на Акционните комитети се отразява и нежеланието на дейците на вече разпуснатата ВМРО (об.) да продължават обвързаността си с ЮКП. Тежнението им към България и БРП (к.), с които са етнически и биографично свързани, скоро ще се прояви и в конкретната партийна сфера.

[586] Подробно за създаването и дейността на акционните комитети вж. М и н ч е в, Д. Цит. съч., 16–20, 27 сл. Трябва да се има предвид, че Битоля пада на 9 април, а Югославия капитулира на 17 април, т.е. създаването на Акционните комитети следва частично хода на събитията. Водещите фигури в Комитетите са някои от най-авторитетните фигури с ясна национална позиция през годините на сръбската власт, но те обединяват всъщност местните българи, независимо от социалния им статус и идеологически предпочитания.

[587] Вестникът е печатан в печатницата на Васил Д. Пупков, негов директор е Ст. Стефанов, а редактори В. Хаджикимов и Б. Благоев. Вж. М и н ч е в, Д. Изграждането на българските национални институции. – В: Македония – история и политическа съдба. С., 1998, с.33; Л ю б е н о в а-Б а к а л о в а, М. Българското слово и печат във Вардарска Македония 1941–1944 г. – Македонски преглед, 2010, № 2, с. 86.

военни разузнавателни сведения съобщават, че в България зачестяват „ревизионистични“ изказвания и прояви и че българите от пограничните райони на Югославия – Царибродско и Босилеградско, но и в цяла „Южна Сърбия“, стават все по-активни. Така през юли 1939 г. се съобщава, че „сред българските студенти в Белградския университет е проведена акция за създаване на Македонска държава под италиански протекторат“ и се подчертава като опасност, която трябва да бъде пресечена, че „нашите просветни работници в Южна Сърбия, като професори, учители и свещеници, които са повечето местни, при всеки подходящ случай и на всякакви места говорят само на български език“[588].

Като илюстрация на политическата обстановка във Вардарската бановина почти година преди войната ще посоча само два вътрешни източника. В първия случай сръбски заселник, запасен полковник и бивш депутат, описва през юни 1940 г. в писмо до министър-председателя Цветкович „реалната обстановка“ в „нашата дедовина Южна Сърбия“. Според него сръбското влияние е „напълно изгубено“, в областта владее духът на „автономизма“ и „сепаратизма“, слуша се главно Радио София, открито се злорадства по адрес на Франция и Англия за военните им загуби и се възхвалява Германия, чака се помощта на „братята българи“ и т.н. Спасението той вижда само в решителната защита на сръбските „национални и държавни интереси“[589].

Почти по същото време тези тенденции са автентично потвърдени от друг документ „отвътре“ – анализ на обстановката във Вардарска Македония и адресиран към българското обществено мнение, в който се твърди, че „..днес Македония не само, че не е изгубена за българския народ, а напротив, в нея българският дух е по-здрав от когато и да било“, че ако „някои се изясняват като македонци, това е поради ужасните реакции, които българското име предизвиква при сърбите“, че „мислите на македонския народ и днес са насочени към България“, че „българите в Македония и българите от свободна България живеят един духовен живот“, за да завърши с клетвения призив: „Проклятие ще

---

[588] Архив на ИНИ, к. XXXVI/7, 756, от 21 юли 1939 г. Доклад до Министерството на войската и флотата, изпратено и до Министерството на външните работи.

[589] АИНИ, к.XXXVI/ 8 777/677, л.1–4. Сред примерите за видимата ерозия на властта и за изгубения респект към нея са признания че: събеседник казал на сенатора Каламатиевич, че той е „останал единствения сърбин“ (във Вардарска Македония – б.а., А. Д.), че според самият Каламатиевич (сърбоман от Щип – б.а., А. Д.) в Щип от повече от 200 къщи, които били започнали да празнуват сръбския обичай „слава“, сега останали „два до три дома... докато останалите се върнали към стария Имен ден“, че „в Прилеп днес и не се усеща да има сърби“ и че тамошния училищен надзирател, който единствен се сърбеел, го наричали не по име, а „Перо сърбина, за разлика от всички останали“. Като съобщава за повсеместното слушане на Радио София вместо Белград дори на публични места, той описва случай от Крушево, където сръбски чиновник настоял в гостилница да бъде сменена радиостанцията. Гостилничарят изпълнил молбата, но посетител веднага станал и отново „пуснал“ Радио София. След това гостилничарят затварял в 9 часа, за да не го карат да пуска новините по Радио Белград. Според автора на писмото „в Южна Сърбия Белград се слуша много рядко или въобще не се слуша“ и т.н.

падне върху всеки българин, ако забрави своите поробени братя, които понасят стенейки тежкото робство“[590].

Цитираните писма отразяват две противопоставени гледни точки, но и двете свидетелстват за доминиращата обществена нагласа във Вардарска Македония, която – при развитието на военно-политическите събития през пролетта на 1941 г. – сякаш за пореден път въздейства решаващо върху българския политически избор. Израз на национални позиции, тези документи отбелязват и сигналите за формирането на една нова идентичност – идейно лява и етнополитически македонска. Тъй като нейните носители се отъждествяват исторически не само с победителите във военния конфликт, но и с дейците на предвоенното българско националноосвободително движение в Македония, съществен е въпросът доколко реално е било тяхното обществено значение, какви са били неговите водещи фигури, неговите организационни връзки и зависимости, неговите заявени и скрити цели[591].

В навечерието на югославския крах сред ляво ориентираните местни младежи вече е оформена склонност към национален сепаратизъм в духа на коминтерновския македонизъм. Променената обстановка обаче скоро разкрива, че нейни убедени носители са само част от малобройните местни комунисти и ограничения кръг на идейните им съмишленици – активна група без широко обществено влияние. Тя също не е единна: мнозинството от нея са антисръбски настроени и предпочитат самостоятелните действия, но съществува и малка част обвързана с ръководството на ЮКП и много повече със сръбското културно влияние. Първите се ориентират при променената ситуация през 1941 г. към БРП, а чрез вторите сръбските емисари възстановяват влиянието на ЮКП над местните комунисти, за да насочат действията им в руслото на югославската комунистическа съпротива.

Комунистическата съпротива ще бъде разгледана в отделна глава, затова тук само ще отбележа, че появата ѝ е през есента на 1941 г., но развитието ѝ във Вардарска Македония става след югославизацията на местната партийна организация и поставянето в нейното ръководство на просръбски ориентирани

---

[590] Методија Андонов-Ченто. Документи и материали. Скопје, 2002, 58–63. Авторът на писмото-обръщение е неизвестен, но вероятно е от привържениците на ВМРО.

[591] Всъщност отъждествяването е с „левицата“ във ВМОРО, на която се приписва македонска национална характеристика. Чрез тази идеологизирана интерпретация се обсебва част от българското националноосвободително движение в Македония, за да се придаде историческа легитимност на направляваното отвън комунистическо движение. Опитът за обвързване на интернационалната природа на проповядваната класова борба с националноосвободителното движение срещу османската власт създава понякога проблеми при контактите между македонските и гръцките партизани, които приемат споменаването на Гоце Делчев като партизански патрон за завръщане към българското минало. – Вж. Британски воени мисии во Македонија 1942–1945. Скопје, 2000, с.145; Тридесет години по-късно в Югославия честванията на Илинден 1903 г. са гледани с подозрение като израз на национализъм, ако въстанието и неговите дейци са изтъквани повече от НОБ. – Вж. Д и м и т р о в, Д. Цит. съч., с. 134.

млади комунисти, както и че преминава през период на неуспешно, символично съществуване до края на 1943 г., за да се активизира едва през лятото на 1944 г. Комунистическата съпротива не разполага с широка и здрава социална основа и до пролетта на 1944 г. е базирана почти изцяло извън територията под българско управление. Дори до юли–август, когато изходът от войната е вече безусловно ясен и България дава официални сигнали за желано излизане от нея, на българска територия спорадично действат малки партизански групи неспособни да влияят реално върху военно-политическата обстановка[592].

При съществуващите през пролетта на 1941 г. благоприятни политически и етнокултурни обстоятелства във Вардарска Македония, българската власт е установена впечатляващо бързо и със съдействието на мнозинството от населението[593]. Още през първите месеци се очертават основните управленски тенденции: едната е организационна, за незабавно включване на присъединените

---

[592] Партизанските бази са в частта от Вардарска Македония под италианска/албанска власт, в северозападната част на Егейска Македония под гръцки контрол и на север от Куманово към Вранско в Поморавието. По македонски данни в края на юли 1944 г. на цялата територия на Македония партизанските сили броят около 3000 души, а по български разузнавателни сведения са вероятно без част от партизаните в Западна Македония около 1100 души предимно в основните си бази. Вж. Димитријевски, М. Македонската војска 1944–1945. Скопје, 1999, с. 68; вж. ЦВА, ф.10, оп. 2, а.е. 158, л. 246–247. Поне една трета от партизаните обаче са от Косово и Поморавието. Партизанската активност се свежда основно до нападения над гранични постове, над полицейски и военни часови и патрули, по-рядко над изолирани селища и рудници и едва през късното лято на 1944 г. започват ръководени от английските мисии саботажи по жп линиите. Всъщност българската войска не е преследвала активно партизанските отряди и се е задоволявала с недопускането им в районите с важно комуникационно значение и с изтласкването им извън българската територия. Вж. ЦВА, ф. 9, а.е. 46, л. 272. След обявения от мин.-председателя Багрянов курс към примирие с Великобритания и САЩ и към пълен неутралитет спрямо войната между Германия и СССР се очаква изтегляне на България от земите на бивша Югославия. Заповед за изтеглянето на окупационния корпус от Сърбия е дадена на 29 август, а за изтегляне от Вардарска Македония на 6 септември 1944 г. Вж. ЦВА, ф. 9, оп. 4, а.е. 46, л. 21–22.

[593] Особено интересен е недостатъчно изясненият въпрос за отношението на Ив. Михайлов към установената българска власт в част от Македония. Според Хр. Огнянов той продължавал да се придържа към идеята за автономия, не само като традиционна за организацията, но и заради опасенията в неблагоприятен край на войната. Според него, ако ВМРО се обвържело изцяло и официално с българската администрация, при такъв изход щяла да си отиде и организацията. Тази негова позиция била подкрепяна и от политическите реалности: българската власт била само върху част от Македония, при това без солидна международна санкция. Според Огнянов лидерът на ВМРО казвал: „Аз искам да видя един международен договор, подписан от Великите сили, където стои „Македония, присъединена към България“. Тогава се създава едно ново положение и ние... ще действаме тогава като представители на Македония в българския парламент... Без да видя този подпис – не се връщам“. Както е известно, Ив. Михайлов не се завръща до септември 1944 г. Това обаче не е свързано с неприязън към българските власти, защото в Загреб той редовно посещава българското посолство и общува с българските дипломати. Вж. Кирякови, Б., Христо Огнянов..., с. 98.

земи в българската държавна структура, а другата политическа – за активно приобщаване на населението към общонационалния живот и за привилегировано отношение към новите земи. За техния успех се очаква и се настоява да бъде демонстриран висок граждански морал от държавните служители, а се възприема и подход на снизходителност към местните политически нарушители на реда и закона.

Първата тенденция се проявява чрез енергичните действия на българското правителство, което бързо създава – съгласно българските закони – всички необходими структури и служби за нормален живот във Вардарска Македония. Въпросите около уреждането на „новите земи" стават неизменна част от заседанията на Министерския съвет, като още на 24 април 1941 г. за устройството на административните служби е одобрена сума от 10 млн. лева[594]. Два дни по-късно е решено спешното откриване на клонове на Българската народна банка и на клонове на структурите на Министерството на финансите. Подготвено е и ново административно делене на заетата част от Вардарска Македония, като са създадени две области – Скопска и Битолска[595].

Ако проследим хронологически установяването на различните форми на власт, става ясно, че подходът е нетипичен за овладяване на чужда територия, а следва стъпките за преодоляване на проблемите в бедстваща собствена територия. Още на 23 април, макар и с минимални сили, е организирана полицейската власт за запазване на реда[596]. Веднага започва организацията по възстановяването на стопанския живот и осигуряването на продоволствието. Още на 26 април току-що назначеният управител на Скопска област А. Козаров обявява, че „от днес се установява редовната гражданска, административна и общинска власт на Царство България", както и че „влизат в сила всички граждански и административни закони" на българската държава[597]. Седмица по-късно това става и в Битолска област. Търговците и занаятчиите са приканени да отворят магазините и работилниците, като е издадена строга забрана срещу спекулативните действия – укриване на стоки и повишаване на цените. На 30 април Министерският съвет оценява, че продоволственото състояние на Скопска област може да бъде приравнено с бедствие и отпуска 2 млн. лева за спешно осигуряване на храни[598]. Замисленото и неколкократно предлагано още през XIX век железопътно свързване на София и Скопие става тема за обсъждане в правителството

[594] ЦДА, ф. 284, оп.1, а.е. 7647, л.1–2.

[595] В Скопска област са включени и Вранска, Бояновска и Сурдулишка околии, принадлежащи към Южното Поморавие, и Качанишка околия, намираща се днес в Косово.

[596] Представители на полицейската власт влизат във Вардарска Македония дори преди войската. Вж. Д и м и т р о в, Пл. Цит. съч., с.68.

[597] Пак там. На 8 май вече е назначена градската управа на Скопие начело с Янко Мустаков – кмет, Спиро Китинчев – зам.-кмет, и няколко пом.- кметове, които ръководят и основните отдели в общината. Вж. – Македония, 3 юни 1941.

[598] ЦДА, ф. 284, оп.1, а.е. 7651, л. 3.

на 3 май, като е решено да бъдат изградени две линии, а строителните работи на началните и крайните участъци да започнат само месец по-късно (1 юни)[599].

В средата на май 1941 г. проблемите на „новоосвободените земи" влизат в Народното събрание, където е гласуван допълнителен бюджетен кредит от 340 млн. лева, с който да се стабилизира състоянието на заетите части от Вардарска Македония и Беломорска Тракия[600]. Дни след това заседание голяма група народни представители, сред които и членовете на бюджетната комисия, посещават Вардарска Македония, за да се запознаят на място със състоянието на областта и най-належащите нужди[601]. Една от последиците от тяхното пътуване е, че събирането на данъци е временно отложено и е уреден начинът за по-нататъшното им събиране[602]. Установената данъчна политика е чувствително по-лека от предишната сръбска политика, което обаче се тълкува в съвременните македонски изследвания единствено като политическа манипулация[603]. Всъщност през май и юни към Вардарска Македония, в т.ч. и към бедстващите райони под италианска власт (Галичник, Маврово, Лазарополе и др.), от София потеглят ешелони с хранителни продукти и стоки от първа необходимост. Само в Скопие са доставени около 100 вагона храни и са отпуснати 200 000 лв. помощи за бедните, а стоките от първа необходимост се раздават срещу купони, за да бъде избегната спекулата. За съживяването на стопанската дейност са повишени изкупните цени на тютюна, вълната и други селскостопански продукти. Същевременно постепенно започва системна дейност за развитие на производствата, въведен е осемчасов работен ден и е забранен детския труд[604].

Въпреки съдействието на местното население – изключение прави демонстрираното недоверие, дори враждебност от някои чужди етноси – установяването на властта се сблъсква и с трудности от организационен и психологически характер. Архивите на бившите полицейско-административни служби са унищожени, в общините липсват регистри за гражданското състояние, както и част от необходимата общинска документация, държавното имущество е уни-

---

[599] Пак там, л. 4.

[600] Стенографски дневник, 25 ОНС, II РС, 88 заседание, 21 май 1941, с. 2303; – Държавен вестник, 30 май 1941, с. 9.

[601] Целокупна България, 30 май 1941 г.

[602] Това става през юли 1941 г., когато е решено облагането с преки данъци, но е предвиден преход с отделен закон. Вж. Стенографски дневник, 25 ОНС, II ИС, I заседание, 9 юли 1941 г., 15–19.

[603] Един съвременен македонски изследовател на банковото дело се спира мимоходом на българското му приложение във Вардарска Македония с признанието, че българските „популярни банки", т.е. тамошните филиали на Земеделската и Кооперативната банка, „имали развит широк спектър на кредитни и други услуги, които давали на населението при изгодни условия". Тази оценка обаче е веднага обезсмислена с политическото твърдение, че това се правело единствено „македонският народ... да приеме като „своя" новата власт". Вж. Т р п е с к и, Л. Пари и банкарство. Скопје, 1995, с. 269.

[604] ЦДА, ф.1932, оп. 4, а.е. 32, л. 26; ЦДА, ф.1591, оп. 3, а.е. 28, л.1; М и н ч е в, Д. Българските акционни..., 66–67.

щожено или разграбено[605]. Особено проблематично е общуването със сръбските колонисти, за които новата власт означава лишаване от предишния им привилегирован статус, опасност да бъдат лишени от раздадените им земи, дори да бъде потърсена сметка на някои от тях за поведението им спрямо местните българи в югославското време. Разглеждани като политически несигурна част от населението, по-голямата част от тях са изселени от Вардарска Македония с мотив по „политическа необходимост". До края на 1941 г. са изселени в Сърбия общо 26 451 души от семействата на сръбски колонисти, а още 11 773 сърби са предвидени за изселване. Към края на годината изселването е преустановено по германско настояване, а след това се изселват само сръбски семейства по собствено желание[606]. На междудържавно ниво германската намеса е била напомняне, че въпросът за окончателното присъединяване на „новите земи" към България още е отворен, но тя е имала и конкретен прагматичен политически смисъл: преселените в Сърбия колонистите са разглеждани като възможен резерв за антихитлеристката съпротива. Тази оценка е била точна, тъй като след създаването на партизанско движение във Вардарска Македония част от останалите там сърби се присъединяват към него.

Наложеното изселване е било без съмнение лична и семейна драма за много от сръбските колонисти. То обаче е посрещнато с одобрение от местното българско население, тъй като щедрото оземляване на колонистите по югославската аграрна реформа е било за сметка на местното население. За преобладаващо селска страна като Вардарска Македония това социално-политическо наследство е представлявало ключов проблем, затова българската власт е принудена да го решава с радикални средства. Тя осъществява през 1942 г. своя аграрна реформа с нарочен Закон за трудовите земеделски стопанства, която е насочена предимно към оземляване на най-бедните, към възстановяване собствеността на хора, от които е била насилствено отнета по време на сръбската власт, както и за осигуряване на различни културно-просветни и благотворителни институции. Реформата е ориентирана само към прехранващи се от земеделски труд, а

---

[605] Димитров, Пл. Цит. съч., с.70.

[606] Апостолов, Ал. Колонизацијата на Македонија во Стара Југославија. Скопје, 1990, 17–27; Ачкоска, В. Аграрно-сопственичките односи, промени и процеси во Македонија 1944–1953. Скопје, 1998, с. 55. Всъщност някои от сръбските колонисти започват да се изселват още преди установяването на българската власт. След спирането на изселванията от германска страна в територията под българска власт остават около 12 000 души, като част от тях се включват в партизанското движение. Вж. ЦДА, КМФ, 23-М-830-96, л. 60–65. Неприязненото отношение на мнозинството от македонското население към колонистите проличава от факта, че още в началото на 1940 г. на конференция на ЦК на ЮКП М. Шатаров се обявява за изселването им от Македония, в края на 1944 г. македонските комунисти забавят тяхното завръщане, а появата им в началото на 1945 г. предизвиква недоволството на местните хора. Вж. Националното прашање и револуцијата. Скопје, 1978, с. 50; Минчев, Д. Македонският въпрос и Българо-югославските отношения 9 септември 1944–1949. С., 1994, с.78. Още за сръбската колонизация вж. в Шеста глава.

низходящата градация на ползвателите е подредена така: безимотни или малоимотни, които получават земя до средния тип земеделско стопанство; дребни занаятчии, които успоредно се занимават и със земеделие; общински и държавни служители с ниски заплати, ако лично или в семейството се занимават със земеделие (занаятчиите и служителите получават земя до 50% от средния по размер стопанство); право на оземляване получават „илинденците и другите заслужили в освободителните борби"; връща се несправедливо отнетата земя на собственици по време на сръбския режим; оземляват до средния тип земеделско стопанство и народните училища, църкви и читалища за осигуряване на издръжката им, а безплатните училищни кухни получават до 20 декара земя. Училищните кухни и читалищата получава земята безплатно, а докато за частните стопани, училищата и църквите е предвидено да я изплащат 20 години с еднакви безлихвени вноски. Неизселените сръбски колонисти запазват земята, но са третирани като арендатори и заплащат наем на държавния поземлен фонд[607].

Аграрната реформа дава право на оземляване на „всички българи по произход и поданство", но поставя и условия да бъдат доказано трудолюбиви и способни за земеделска дейност, да са жители на местата, в които са оземлени, да са семейни (предвидени са изключения), да нямат обществено осъдителни пороци, да не са лишени от граждански и политически права. Реформата е проведена успешно и е една от причините въпреки неизбежното и за Вардарска Македония военновременно обедняване областта да стане основен източник на храни за Сърбия и други части от новата Югославия още от края на 1944 г. Социално най-значителният момент в нея е, че от раздадените на частни лица общо близо 50 000 хектара земя, близо 70% са раздадени на безимотни или малоимотни селяни. Като добавим и възстановената справедливост и подпомагането на културно-просветните институции и църквата, става ясно защо огромното мнозинство от населението не се поддава на комунистическата антибългарска пропаганда и остава чуждо на комунистическата съпротива. Затова констатацията на съвременната македонска историография, че аграрната реформа преследвала единствено асимилаторски цели и предизвикване на междунационален сблъсък е в противоречие с реалните измерения на социално-политическите процеси във Вардарска Македония по това време, както и с характера на отдавна установените взаимоотношения между македонското население и сръбските колонисти.

Специалното внимание към областта се изразява и в това, че към нея е насочен значителен дял от държавния бюджет. Интересна оценка за стопанското състояние на Вардарска Македония е записана в дневника на министър-председателя Филов, който я посещава още на 1 и 2 май 1941 г. След като отбелязва, че освен пътищата и казармите всичко друго е занемарено, той прави следното обощение: „Изобщо Македония е останала много назад както в благоустрой-

[607] А ч к о с к а, В. Цит. съч.,59–63.

ството, така и в стопанско отношение; навсякъде видяхме да се оре само с дървено рало. Голяма бедността въпреки плодородието на земята. Ще трябва много да се работи, додето се достигне нашето положение“[608]. Затова там са вложени значителни средства за разнообразни строителни и благоустройствени дейности, като между 1941 и 1944 г. са изразходвани само за ремонти и строителство на жп линии, шосета, мостове и диги над 4,5 млрд. лв.[609]. Във Вардарска Македония са извършени дейности по проучване и строежи на каптажи, водопроводи и канализация за около 85 000 000 лв. В Скопска област е работено по водоснабдяването и канализацията на градовете Скопие, Куманово, Щип, Крива паланка, Берово, Царево село, Свети Николе и в 14 села за около 50 млн. лева, а в Битолска област – в Битоля, Прилеп, Крушево, Ресен, Гевгели, Неготино, Кавадарци и 33 села за около 35 млн. лв.[610]. За периода 1941–1944 г. са изградени и над 1000 км телефонни линии за над 55 млн. лв.[611]. Неслучайно през февруари 1945 г., когато за нормалното фунциониране на още неизградената държава Президиумът на АСНОМ решава да използва закони от бивша Югословаия и от България, като валидни за „напояване и отводняване на земята“ и „за благоустройство на населените места“ са използвани българските закони[612].

Една от темите на комунистическата пропаганда по време на войната, подета безкритично и от македонската историография, е ограбването на македонското стопанство. Съществуващите данни сочат различна картина. От изготвените своевременно таблици за вноса и износа на най-различни земеделски продукти и храни през периода 1941–1944 г. става ясно, че единствените некомпенсирано изнесени от Вардарска Македония във вътрешността на България стоки са 275 тона памучено семе и 66 тона опиум. При всички възможни други продукти и храни местното производство е било допълвано с внос от българското стопанство, например: пшеница – 11 711 тона, царевица – 130 461 тона, ориз – 4706 тона и т.н. Още по-подчертана е разликата при вноса на храни, „колониални стоки“ и подправки, като единствено 70 тона сирене и 32 тона кашкавал са „изнесени“ като наряд за войската. При всички други стоки местните нужди са допълвани с внос, като: пшеничено брашно – 23 187 тона, захар – 13 311 тона, олио – 2436 тона, сол – 9520 тона, кафе – 6040 кг, чер пипер – 7811 кг, различни сапуни – 60 840 дузини, цигари общо – 59 943 кг, 104 каси кибрит и т.н.[613].

---

[608] Ф и л о в, Б. Дневник. С., 1990, с. 320, 322.

[609] ЦВА, ф. 42 в, оп.1, а.е. 382, л. 164. За сравнение българският държавен бюджет през 1939 г. е около 8 млрд. лв. Вж. История на инженерните войски в България. С., 1992, с. 164.

[610] ЦВА, ф. 42в, оп.1, а.е. 482, л. 191–193; Любопитна подробност е, че по това време са изградени отоплителни инсталации в Административната палата в Скопие, т.е. днешната сграда на Събранието и седалище на президента, и на Царския музей в Скопие, общо за близо 3 млн. лв. – ЦВА, ф. 42в, оп.1, а.е. 382, л. 199.

[611] ЦВА, ф. 9, оп. 4, а.е. 40.

[612] АСНОМ. Документи. Скопје, 1987, с. 75.

[613] ЦВА, ф. 42в, оп.1, а.е. 382, л. 166; Липсата в списъка на тютюн е заради износа му изцяло за Германия.

Картината на „ограбената Македония“ може да бъде допълнена и с данните за вноса и износа на текстил, вълна и облекла. За периода 1941–1944 г. от Вардарска Македония са изнесени към вътрешността на България единствено 1581 тона вълна, 593 тона памук, 72 тона коноп и 615 тона отпадъци за преработка. Обратно обаче са внесени 17 902 тона вълнена прежда, 563 632 метра вълнени платове, 939 524 метра памучни платове, 1599 одеала, 21 143 чифта обувки, 248 637 кв. м кожи и т.н., както и всички индустриални стоки и превозни средства[614]. Всъщност една изготвена към края на 1944 г. таблица за направени от българската държава разходи за културни строителни, здравеопазващи и други социално необходими дейности дава обобщено и приблизително точно финансово измерение на отношението на българската държава към администрираната част от Вардарска Македония. То е приблизително, защото справката се отнася и до района на Южното Поморавие, но поне две трети от изразходваните средства, а в някои от случаите изцяло са използвани за стопанското развитие на Вардарския край. Според нея за подобрение на земеделското производство са вложени 190 млн. лв.; за строеж на жп линии и жп съоръжение – 2 369 000 000 лв.; за строеж на пътища, отводнителни канали, мостове, диги и пр. – 2 117 000 000 лв.; за строеж, довършване и поправка на училищни, държавни и общински сгради, бани, казарми, гаражи, работилници и др. – 866 млн. лв.; за каптажи, водопроводи и пр.– 111 млн. лв; за телеграфопощенски съобщения, съоръжения, електрическа мрежа и пр.– 281 млн. лв.; за мероприятия по здравеопазването на населението – 110 млн. лв.; за други строежи, подобрения , обзавеждане на държавни учреждения и пр. – 4 565 000 000 лв.; т.е. общо 10 млрд. и 609 млн. лв. Ако добавим и отбелязаните още близо 43 млрд. лв. вложени средства, голяма част от които представлява стойността на изоставеното при българското оттегляне имущество, става ясно, че преповтарянатa до днес теза за „ограбената Македония“ е по-скоро пропаганден мит, наследен от отдавна отминалото и компрометирано време на идейно-политическото противопоставяне между българската власт и югославските партизани, и по-късно – между двете комунистически държави. Необходимо е да отбележа, че тази справка е изготвена по време на съвместната война срещу Вермахта, в периода на търсено сближение и не е оспорвана[615]. Също така е задължително и уточнението, че стратегически суровини като различните видове руда и рудни концентрати, както и тютюн и опиум, са изнасяни изцяло за Германия или са използвани, както е с местното производство на цимент, предимно за нуждите на германската армия[616]. Тяхното

[614] Пак там, л. 165.

[615] ЦВА, ф. 38, оп. 2, а.е. 119, л. 29.

[616] Важно обстоятелство за осигуряване на работата на рудниците е, че по решение на българската Дирекция за гражданска мобилизация миньорите от държавните и частните рудници са освободени от военна служба. Освободени са също и работниците в млечните стопанства, обслужващите екипи на вършачките и соларите. Общо са освободени около 22 000 души, но данните са валидни за цялата българска територия. За значението, отделяно от Германия на рудодобива във Вардарска Македония, е показателно,

предоставяне на водещата страна в Оста е решено като предварително условие при сключване на германо-българския договор и последвалите допълнителни споразумения и гледано прагматично, е част от цената, с която Вардарска Македония заплаща своето относително спокойно преминаване през годините на нацистката доминация над Европейския югоизток.

Темата за бързото установяване на българската власт във Вардарска Македония би била непълна, без да отбележа, че Българската православна църква е не по-малко енергична и успешна в дейността си от българските държавни структури. Български свещеници придружават челната моторизирана колона, която влиза в Скопие още на 19 април 1941 г., тъкмо за Великденското богослужение[617]. Завръщането на Българската църква е прието добре от македонските българи, тъй като едно от първите им настоявания в кралска Югославия е за самостоятелност в духовната сфера. Още в края на април Светия Синод обсъжда на извънредна сесия въпроса с църковното уреждане на новите земи, като Вардарска Македония е поделена на три епархии: Скопско-Велешка, Преспанско-Битолска и Злетовско-Струмишка[618]. Издръжката на църквите е улеснена, както бе посочено, и чрез включването им като получатели на земи при изключително изгодните условия, предоставени им чрез проведената Поземлена реформа. Известен проблем е създаден от недостига на необходимите свещеници, тъй като по-голямата част от сръбските свещеници напускат Вардарска Македония. Значителна част от свещениците обаче са местни и за тях очакваната лоялност към Българската екзархия не е проблем. Те преминават естествено към Светия синод – нагласа, която е предварително отбелязана, както вече бе споменато, в рапортите на сръбските предвоенни власти. Въпросът е относително бързо решен – освен с пристигането на свещеници от различни български епархиии – и с ръкополагането на нови местни духовници, като например Методи Гогов – бъдещият архиепископ Михаил, оглавил Македонската православна църква в Р. Македония[619].

Подобна на църковната е и ситуацията с учебното дело. Бързата и успешна раздяла с предвоенните образователни стандарти е осъществена колкото чрез

че към Щаба на Вермахта „Югоизток“ има специален пълномощник за рударството в Македония. Във Вардарска Македония са добивани олово, манган, хром, антимон, молибден, азбест и др. Тези, както и други сведения за състоянието на минното дело се съдържат в германските архиви. Цит. по АИНИ, NAW - n - t - серия 77 - 613/1799259, 1799519, 1799541-2, 1799827-9, 1799950-1. От германска страна е договорена с българското МВР и охрана на рудниците под българско полицейско ръководство, като разносните се поемат от рудниците.

[617] Утро, 30 април 1941.

[618] Д и м и т р о в, Пл. Цит. съч, с. 70; За църковното уреждане на Вардарска Македония по-подробно вж. С т о я н о в а, В. Вардарска Македония в диоцеза на Българската екзархия 1941–1944. Вж. Studia Balcanica. Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. II. С., 2001, 715–726.

[619] Такива назначения са правени периодично, а за новоназначени нови 10-местни български свещеници съобщава скопският в. „Македония“. Вж. – Македония, 3 юни 1941.

конкретните действия на българското правителство, толкова и заради нагласата на обществено активните местни българи за желана и очаквана промяна. Самоорганизацията им за възстановяване на задълго прекъснатата връзка с българската просвета проличава при създаването на Учителски комитет към Централния български акционен комитет, който обединява местните учители – българи, в усилията им да съхранят документацията и имуществото на училищата[620].

Недостигът на подготвени учители се оказва по-голям от очакваното, тъй като през 30-те години сръбските власти намаляват чувствително броя на училищата във Вардарска Македония, а и след дългото прекъсване на връзката с българския литературен език и въобще с модерната българска култура, по-младите местни учители се нуждаят от приспособяване към българските просветни стандарти. Проблемът е решен с командироване на учители от България, а мнозинството местни учители са преназначени след двумесечен курс в България – факт, който е достатъчен да опровергае съвременната теза за съществуващи езикови и етнокултурни различия, както и внушението, че развитието на учебното дело във военното време е единствено пропагандно средство за денационализация на македонците[621]. Подобно откъсване на този отрязък време и на най-характерните за него събития от техния исторически контекст – сякаш духовното и културно-просветното развитие на мнозинството от населението на Вардарска Македония до Балканската война не се е развивало под български национален знак, а между 1919 и 1941 г. не съществува като „сръбско" – е не само исторически некоретно. То е и непрофесионално, защото се опитва да обясни културни процеси, отнасящи се пряко към феномена историческа приемственост с идеологизирания инструментариум на политическата конюнктура.

Веднага след установяването на българската администрация са положени огромни усилия за възстановяване на учебното дело в областта. През лятото на 1941 г. Народното събрание разрешава на Министерството на народното просвещение да сключи заем за 350 млн. лв., с който да бъде улеснено откриването на училища в т.нар. нови земи[622]. Още за първата учебна година – 1941–1942, са открити „около 800 основни училища, 180 прогимназии, 10 пълни и 7 непълни гимназии"[623]. Стремежът към възстановяване на старите български просветни традиции в икономически неблагоприятно за страната време, но преди всичко към достигане до националния образователен стандарт довежда до поредица мерки за осигуряване на учебното дело: ремонтират се стари и се строят нови училищни сгради, издръжката на училищата се подпомага и от поземлената реформа, осигуряват се стипендии, безплатни училищни трапезарии, интернати и т.н. Съвсем естествено и за разлика от времето на сръбската власт във Вардарска Македония, училищата са посещавани от мнозинството деца в училищ-

[620] Македония, 3 юни 1941; М и н ч е в, Д. Българските..., с. 52.
[621] Историја на македонскиот народ. Кн. Трета. Скопје, 1969, с. 293.
[622] Летопис на МНП 1879–1995. С., 56–57.
[623] Историја на македонскиот..., с. 293.

на възраст[624]. Образователната система е завършена с появата през 1942 г. на университета „Св. Климент Охридски", създаден като филиал на едноименния Софийски университет. През учебната 1943–1944 г. в него вече функционира пълноценно Историко-филологически факултет с три специалности[625].

Успоредно с развитието на учебното дело се възстановява и една от най-характерните просветни форми, позната във Вардарска Македония още от епохата на българското национално възраждане – народните читалища. В новата им поява и като знак за връщане към собствените културни традиции са вградени усилията на дейците на Акционните комитети, те също получават материална подкрепа чрез безвъзмездно осигуряване на доходоносни земи. Само за една година са създадени/възстановени 106 читалища в Скопска област и 57 в Битолска, а до оттеглянето на българската администрация от Вардарска Македония има сведения за съществуващи 220 български читалища[626].

Тук е невъзможно, а е и излишно да се проследява създаването или обновяването на основните институции от сферата на културата и масовата информация. По-интересно за нас е отношението към тях. Само за илюстрация ще напомня, че скоро след създаването на Радио Скопие за негов директор е назначен един от най-високообразованите македонски българи Димитър Гюзелев, както и че ежегодно зрителите в новия държавен театър в Скопие, както и в малките провинциални театри са по-многобройни в сравнение с предвоенното време. И ако в първия случай македонистичната интерпретация на българското време във Вардарска Македония вижда политически преднамерено не национално-културния смисъл от назначението, а само един личен ангажимент, за който Гюзелев заплаща след 1944 г. със живота си, обяснението на втория главно с пропагандните функции на изкуството е крайно неубедително[627].

---

[624] Пак там, с. 294.

[625] Особено благоприятно за развитието на образователните институции във Вардарска Македония е обстоятелството, че министър-председателят и министър на народното просвещение Б.Филов е учен и университетски преподавател с европейско реноме. Ето как той оценява професионално през май 1941 г открития в Скопие преди войната сръбски университет: „Посетих университета, който много ме разочарова; малка библиотека, повечето книги неподвързани, книги има и в отделните семинари. Старо и неудобно здание. Доста неща разграбени, маси и чинове съвсем липсват, архивата разхвърляна. Съседно с него, също старо, зданието на Скопското научно дружество в същото положение, както при университета". Вж. Ф и л о в, Б. Цит. съч., с. 322. В новия Скопски университет заминават като преподаватели редица от най-обещаващите български учени.

[626] По-подробно вж. Л ю б е н о в а-Б а к а л о в а, М. Читалищата във Вардарска Македония 1941–1944 г. – Македонски преглед, 2007, №3, 117–132; ЦДА, ф.177 к, оп. 2, а.е.1903, л. 29; ЦДА, ф. 2 069 к, оп.1, а.е.12, л. 4; Д а с к а л о в, Г. Българските акционни..., с. 71.

[627] Скопският държавен народен театър е създаден на 1 юли 1941 г., като за трите му сезона българската държава изразходва 21 300 000 лв. Вж. Л ю б е н о в а-Б а к а л о в а, М. Скопският народен театър 1941–1944 г. – Македонски преглед, 2007, № 2, с. 74; Гореспоменатата официална оценка за българския театър във Вардарска Македония

Ако обобщим процеса на установяване на българската власт става ясно, че най-спешно необходимите административни служби започват да функционират още през април, а цялостната уредба на двете области – Скопска и Битолска, е завършена с постигнатото разширение на българската територия до настъпването на есента. Успоредно с устройването на гражданската администрация Вардарска Македония е напусната от първоначално въведените военни части и от август 1941 г. е превърната в нормална военноадминистративна област – гарнизон на новосъздадената V армия. От есента на 1941 г. започва редовното рекрутиране на местни младежи в българската армия, като през 1943–1944 г. те са между 40 и 60% от състава на V армия[628]. През февруари 1942 г. армията е съставена от две дивизии: 14-а Вардарска пехотна дивизия, наброяваща 8673 души, като един от нейните полкове е дислоциран извън Македония (Враня), и 15-а Охридска пехотна дивизия в състав от 5686 души – общо 14 634 войници и офицери. Щабът на 14-а дивизия е в Скопие, а на 15-а в Битоля.

Година по-късно V армия е в същия състав, а през март 1944 г. е издаден указ за формирането на още една дивизия към нея – 17-а Щипска пехотна дивизия. През май 1944 г. новата дивизия е вече дислоцирана и наброява 7117 души. По това време 14-а пехотна дивизия наброява 20 873 души, а 15-а – 14 946 войници и офицери. Или общо през лятото на 1944 г. V армия разполага с 42 936

дава С т е ф а н о в с к и, Р. Театарот во Македонија. Скопје, 1990, с. 390. Конкретните данни, които неговото изследване предлага за различните периоди от съществуването на театъра, особено разгледани в сравнителен план, обаче показват ясно, че грижите за театъра са най-големи в периода 1941–1944 г., както и че театралните зрители тогава са около два-три пъти повече в сравнение с предвоенните сезони. (с.236, 280, 411, 415). За Радио Скопие и българския печат вж. по-подробно Л ю б е н о в а-Б а к а л о в а, М. Българското слово и печат във Вардарска Македония 1941–1944 г. – Македонски преглед 2010, № 2, 85–100. Съществуващата радиостанция в Скопие е била почти изцяло унищожена при сръбското отстъпление, така че новата е практически изградена изцяло. Директорът на Радио Скопие Д. Гюзелев (1901 – Дойран, 1945 – Скопие) – една от водещите интелектуални фигури във Вардарска Македония е сред ръководителите на съпротивата срещу сръбския денационализаторски режим. За участието си в Македонската младежка тайна организация (ММТРО) е осъден на 20 години затвор. През 1943 г. защитава докторат по философия в Загреб на тема „Шопенхауеровата прагматическа критика на ума“ (D j u z e l e v, Dr Hr. Schopenhaueova pragmatisticka kritika uma. Zagreb, 1943).

[628] Вж. по-подробно Д и м и т р о в, Пл. Установяване на българската държавна власт в Скопска и Битолска област през 1941 г. – ВИСб, 1998, № 5, 67–74; ЦВА, ф. 023, оп.1, а.е. 2, л. 1. Останалите младежи, подлежащи на редовна военна служба, служат в поделения на българската войска, дислоцирани в различни райони на България – факт, който също опровергава тезата за езикови и национални различия. По това време започва да функционира и гражданската съдебна структура. Знак за бързото приобщаване на Вардарска Македония към Царството дават и своевременните посещения там на министър-председателя Б.Филов и група министри (1 май 1941 г.), на много депутати, на разнообразни официални и неофициални делегации в двете посоки, както и включването на областта в разнообразни структури и дейности с общонационален характер. Показателно е, че цар Борис посещава Македония още на 27 април 1941 г., на 3 октомври 1942 г. пък прави неочакано посещение в Скопие и Куманово и отново е посрещнат с въодушевление. Вж. Ф и л о в, Б. Цит. съч., 320–322; 532–534.

офицери и войници[629]. За сравнение числеността на югославската V армия, дислоцирана след края на войната (май 1945 г.) във Вардарска Македония, надхвърля 50 000 войници и офицери[630].

Втората водеща тенденция при установяването на българската власт е изразена от поредица политически и административни мерки: привличане към административния апарат на местни хора – част от тях български граждани, другите с административен опит от предвоенното югославско време, споменатото вече преназначаване на местните учители с български произход и на местните свещеници, приели върховенството на Българската екзархия, действия за освобождаване от германски и италиански плен на мобилизираните в югославската армия македонски българи, отпускане на пенсии на поборниците в националноосвободителното движение, отбелязните по-горе отпуснати финансови помощи за областта, освобождаването ѝ за продължителен период от данъци и наряди, осъществяване на аграрна реформа, специални грижи за македонските българи – бегълци от териториите под албански и гръцки контрол, редовно регулираното заплащане за граждански мобилизираните в помощ на армейски дейности и т.н.[631].

През 1941 г. историята от 1915 г. със спасяването на пленените като сръбски войници македонски българи се повтаря. След българско държавно застъпничество хиляди македонски българи са освободени от германски и италиански плен[632]. Усилията за освобождаването и на последните останали в плен продъл-

---

[629] ЦДА, ф. 9, оп. 4, а.е. 46, л. 8; ЦВА, ф.1, оп. 5, а.е. 595, л. 69. Нарастването със сигурност е отчитало активизирането на югославската комунистическа съпротива по това време, но е предизвикано основно след англо-американският десант в Италия, от необходимостта за противодействие срещу възможен десант и на Балканите. Организацията на необходимите укрепителни дейности е поверена на щабна сруктура обозначена като Македонски укрепителен фронт, но без засилване на числения състав на армията. Вж. ЦДА, ф. 1, оп.1, а.е. 518, л. 193.

[630] Димитријевски, М. Македонската војска 1944–1945. Скопје, 1999, с. 204.

[631] Партизанската пропаганда отделя специално внимание, за да разколебае бежанците от Западна Македония към територията под българска власт. Нейните опити обаче са неуспешни, тъй като стотици македонски българи предпочитат да изоставят имотите си, но да получат закрила и сигурност извън натиска на местните албански властници. Вж. АИНИ, к. 5, №2 50; Извършваният труд от граждани повикани на обучение, или наети за нуждите на армията, е заплащан по определен дневен наем. Цените са коригирани в зависимост от променящите се стопански условия по начин, който да не ощети ангажираните цивилни. Заплащан е наем и за използвания добитък, коли и амуниции, както и моторни превозни средства. Вж. ЦВА, ф. 1, оп. 1, а.е. 1.заповед № 74.

[632] Подробни данни за освободените от плен се съдържат в ЦВА, ф. 22, оп. 3, а.е. 22, л. 38–513; Към Щаба на войската е създадена специална военнопленническа служба, която успява за около месец да издейства освобождаването от германски и италиански плен на 12 669 души. Вж. ЦДА, ф. 396, оп. 1, а.а. 37, л. 4. За пленените на територията на Вардарска Македония са организирани комисии, които да определят тяхната националност, а освободените още през април българи са веднага зачислявани на храна в трудовите дружини. Точният бой на освободените от плен е трудно да бъде изяснен,

жават и през 1942 г., а в отделни случаи дори през 1943 г.[633]. През спокойната за България 1941 г. те на са необходими на армията като войници, но мнозинството от офицерите сред тях изявяват желание да преминат на служба в българската армия. От изготвения през 1941 г. списък на 99 офицери, родени във Вардарска Македония и служили в югославската армия, става ясно, че 48 имат такова желание. От останалите 3-ма са били още в плен, 12 не са се завърнали, няма отбелязани сведения за 32-ма и само 4 души са заявили, че не желаят да продължат службата си в армията[634]. Пожелалите са приети на служба, макар и като офицери в Трудовите войски. При вече ясния ход на войната през лятото на 1944 г. няколко от тях отиват при партизаните, но скоро след края на войната са отстранени от югославската комунистическа армия като неблагонадеждни българофили.

Между югославските офицери, за чиито намерения в цитирания списък е отбелязано, че все още няма сигурни сведения, е и основната фигура в развитата по-късно въоръжена комунистическа съпротива – бившият майор от сръбската армия и впоследствие партизански генерал Михайло Апостолски (Михаил Митев Апостолов). Неговият случай е емблематичен и затова заслужава специално внимание. На 21 юни 1941 г. баща му Мите Апостолов пише до министъра на войната с молба за освобождаване на намиращия се в италиански плен майор Михаил Митев. След като изтъква заслугите си като „добър българин от гр. Щип... работил за България и българщината“ и „опълченец от българската армия“ – военен инвалид от Първата световна война, бащата обяснява югославската кариера на сина си по следния начин: „постъпи на служба в сръбската армия не от любов към държавата им, а като крайно бедни хора да намери там временно препитание и с надежда, че страната ни ще се върне един ден към майката родина и тогава да може да служи на нашия любим български Цар и Държава“[635].

Дори да открием в стила на цитираното писмо чужда доброжелателна намеса, едва ли можем да поставим под съмнение искреността на бащата. Още повече, че след завръщането си от плен синът действително прави опит да постъпи в българската армия, като настоява да запази позицията си на висш офицер от Генералния щаб. Молбата му е отклонена след проучване и породени съмнения в неговата лоялност, предизвикани от успешната му кариера в консервативна и националистическа структура като кралската югославска армия. Все пак по личното предложение на началника на Генералния щаб на българската войска

но вероятно е между 17 и 20 000 души. Вж. ЦВА, ф. 20, оп. 1, а.е. 117, л. 80, 138, 214, 219; оп. 3, а.е. 26,. 28, 29.

[633] ЦВА, ф.22, оп.3, а.а.22, л. 38–39, 77, 85, 132, 273, 415–513.

[634] ЦВА, ф.22, оп.1, а.е. 197, л. 77–80.

[635] ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 26, л. 674. На 2 юли молбата получава положителна резолюция и майор Михаил Митев Апостолов скоро е освободен. Молбата е била придружена и от служебна бележка, издадена от Щипската община, че пленникът М. Митев е българин. Вж. пак там, л. 695.

в края на 1941 г. му е предложена работа, „отговаряща на неговия ранг“ като отговорен чиновник на гара Скопие[636]. Амбициозният Апостолов обаче отказва, след няколко месеца се поставя в услуга на Титовите партизани и през 1944 г. се превъплъщава в партизанския генерал Апостолски. Ако се върнем към македонските българи – доскорошни младши офицери в югославската армия, трябва да отбележа, че интересът им за постъпване на българска служба продължава и през 1943 г. Тогава е решено 300 души да бъдат насочени, след едномесечен подготвителен курс, за попълване на Трудовите войски[637].

Липсата на достатъчно подходящи местни хора за всички необходими служби обаче размива отношението на властите спрямо онези македонски българи, които са се борили срещу сръбската политика, и онези, които са били лоялни към нея. Въпреки че е съществувал интерес сред местните хора към постъпване на държавна работа – още през май 1941 г. 113 кандидати за работа в полицията от Скопска област са одобрени и след обучение в Държавното полицейско училище в София започват служба – проблемът с необходимите квалифицирани кадри е бил сериозен. Първоначално е предвидено назначенията да са съобразени с изискванията на действащия Закон за държавните служители, но бързо става ясно, че той ще бъде трудно приложим в „новите земи“ и още през август 1941 г. е решено, че някои от разпорежданията няма да важат за местните българи. Документацията разкрива, че освен с липсата на образователен ценз и съответния професионален опит областните управители са се сблъскали с наследството на „сръбските управленски похвати“, което е формирало манталитет на „корупция, разврат и угодничество“[638].

Въпреки инструкциите да се направи необходимото за приобщаване към отговорностите на управлението на всички високообразовани и влиятелни македонски българи, тъкмо някои от тях се чувстват донякъде пренебрегнати. Със самочувствието на народни водачи в борбата срещу сръбския денационализаторски режим като лидери и активни участници в ММТРО и (МАНАПО) Македонското народно движение (покрет сръбски), а и като „български националисти“, както сами се наричат, те очакват да получат и настояват за водещи позиции в управлението на родния си край. Някои от тях са назначени на отговорни административни постове или, ако упражняват само свободната си интелектуална професия, са публично ценени като авторитетни обществени фигури, но все пак се чувстват морално неудовлетворени. Основната причина за това е в усещането им, че не получават не само и не толкова заслуженото политическо доверие, колкото желаната от тях висока политическа отговорност.

Тяхната загриженост за развитието на Вардарска Македония като българска земя проличава от няколко запазени документа, в които те правят анализ на нейното състояние в новите условия. Още през юни 1941 г. инж. Д. Чкатров, Д.

---

[636] ЦВА, ф. 25, оп. 1, а.е. 60, л. 465, 534.

[637] ЦВА, ф.23, оп. 1, а.е. 693, л. 4. Съответната заповед е от 11 януари 1943 г.

[638] Димитров, Пл. Цит. съч., с. 70.

Гюзелев и д-р Б. Светиев се обръщат с писмо до министър-председателя проф.Б. Филов, в което правят обстоен анализ на състоянието на Вардарска Македония и характеристика на българската администрация и взаимоотношението ѝ с местното население. Писмото им е ярко свидетелство за романтичната нагласа, с която е очаквано българското „завръщане" в Македония, но и доказателство за безкомпромисната им позиция на доказали се във времето защитници на интересите на македонските българи. Според тях „народът в своята душа идеализираше всичко, което е българско и беше твърд в своята вяра, че само пристигането на българската войска и власт може да го спаси и избави от робство" и че „един и същ народ живее от Добруджа до Охрид и от Дунав до Егейско море". След като наричат завръщането на българската войска и власт „исторически момент" и напомнят, че са посрещнати с „въодушевление и радост", те обръщат внимание върху едно забравяно обстоятелство: „по това време почти цялата младеж и интелигенция са на фронта, част в Сърбия, други интернирани", а сред посрещачите са били и тези, „които са служили на сърбите"[639].

На фона на картината на очакванията те започват с безпощадната откровеност на отговорни интелектуалци своя критичен анализ на оформящата се политическа ситуация. Като пръв недостатък на новата власт те виждат факта, че „без да познава обстановката, българската власт е започнала да фаворизира национално нездрави елементи", „компрометирани хора" и така не само се накърнява „доверието на народа", но и „компрометираните... получават възможност да се обединят и противопоставят". Като смущаващи моменти те сочат поредица от факти като оставането на голяма част от Македония извън българските граници, продължаващото оставане на сърби в Македония, които „с цел да поделят народа днес ширят идеи за някакъв протекторат над Македония", нерешеният чиновнически въпрос, който оставя неосигурени част от местните образовани хора и ги прави подозрителни, който засилва значението на непознаването на местните условия от дошлите от „Стара България" и прави хората по-чувствителни към икономическите и финансовите проблеми, към някои действия на властта „без такт и топлота... сякаш с непознаване на народния манталитет, личности и борби в течение на робството, в което е живял народа". Критичният си анализ те обобщават в оценката, че се усеща липсата на „изработен план" както по отношение на споменатите конкретни проблеми, така и по „отношение на големите национални задачи, които ни предстоят днес в новоосвободените краища на нашето царство".

Авторите на анализа предлагат, естествено, ясни и категорични мерки за решаване на проблемите. Те настояват за: „облягане... на национално здравите народни сили", прогонване на „всички пришълци сърби и други неприятелски елементи", отстраняване от държавните служби на колаборационистите със сръбската власт, решаване на чиновническия въпрос, „по-благо отношение към

[639] АИНИ, к. 40 а. № 8135. Писмото е от 5 юни 1941 г.

народа... за да усети братската любов и свободата“, „немилосърдно унищожаване на спекулата и корупцията, което остана от сърбите“, правилно решаване на аграрния въпрос, действия срещу безработицата, строителни и санационни действия (пресушаване на блата, регулиране на реки, изграждане на водопроводи, училища, разработване на рудни богатства и т.н.)“, бързо преминаване от „сръбски пари към левове“, подобряване на здравеопазването със специални грижи „за унищожението на маларията“, „изработване на план за бързо издигане на културното и просветното развитие на населението“, да се даде възможност за завръщане на емиграцията, да се открият необходимите училища според съществуващата в България образователна система, да се стимулира „уреждането на икономиката, нарочно износа... с оглед на народните нужди“, да се „развие“ системно представяне/„силна пропаганда в народа и специално между младежта за величието на българския народ и минало... за да се изгради дълбоко народно единство“.

Позицията на авторите на писмото би могла да бъде наречена националистическа – впрочем те самите се определят като български националисти. В конкретния исторически контекст обаче, представяна от хора, посветили се на борбата за защита на народните интереси срещу сръбската денационализаторска политика, тя е ясно продължение на романтичния, отбранителен национализъм от времето на националното възраждане. Техните искания не са егоистични, а са подчинени на стремежа към историческо възмездие и политическа справедливост; преди всичко обаче – към подобряване на живота на населението във Вардарска Македония. Значителна част от очакваните от тях действия на българската държава са повече или по-малко изпълнени, други остават като проблеми, някои дори се задълбочават. Причините за това обаче са не само в ограничените икономически и политически възможности на българската държава или в препречващите постигането на цялостна хармония между власт и граждини управленските недостатъци, но и в генералната посока, по която поема хода на световните събития.

Доколко обстановката се е променял и до каква степен местните лидери на българското национално движение са били склонни на компромис със собствените си принципи и очаквания, би могло да подскаже друг документ, вече еднолично дело на един от тримата споменати автори на писмото до премиера Филов. Това е анализ на инж. Д. Чкатров за положението във Вардарска Македония от 20 ноември 1941 г., шест месеца след установяването на българска власт – време, през което новата администрация е изградена, но е недостатъчно тя да реши поставените основни въпроси. След като подчертава, че през този кратък период македонските българи са „доказали пред целия свят, че Македония е била и е само българска земя и че нейното население е компактно българско“, както и че „народът в Македония не гледа властта, а българската държава, за която толкова е мислил, с нетърпение я е очаквал и е дал толкова жертви“, той отново прави критичен преглед на създадената ситуация. Според него още се допускат грешки в продоволствената, стопанската и финансовата политика,

както заради непознаване на местните особености, така и заради личните интереси на някои чиновници. След започнатите или реално подготвена поредица от очаквани мерки в образованието, строителството, благоустройството и здравеопазването в центъра на вниманието му остават кадровите въпроси и преди всичко несигурността в отношението към македонското бъдеще.

По първия проблем Чкатров смята, че „местните интелектуалци.. са очевидно подценени", а другият предизвиква дълбоката му изненада, че идеята за „автономия", разпространена много повече в „старите предели", отколкото в самата Македония, сега е повод за недоверие към местните българи. В този смисъл той противопоставя тяхната постоянна борба за общонационално единство, тяхната привързаност съм „българския корен и българското име" на склонността на „личности и групи в свободна България да се откажат от своите братя в името на лъжливия идеал за някакво „южнославянско единство". Тъкмо затова той смята, че точно от България идва духът на „пораженство". Анализирайки създадената политическа ситуация – през октомври са първите опити за въоръжена комунистическа съпротива – Чкатров обръща внимание, че при борбата срещу тях не е потърсено съдействието на местните националисти. Така е можело да се избегнат допуснатите полицейски грешки, „народолюбиви елементи... най-добри националисти" да бъдат подозирани като комунисти. В този контекст той обръща внимание, че „комунизмът в Македония никога не е бил представител на българския народ", че като идея „му е чужд" и „че не представлява някакъв тежък проблем".

Решението на проблемите инж. Чкатров вижда в повишаване на обществената роля на местните интелектуалци – доказани борци за правата на македонските българи, в националното възпитание на младежта чрез създаване на „национални клубове", в очистването на властите от компрометирани в миналото хора, в изселването на всички сърби, в наказването на предателите и насилниците от югославското време, в бързото осигуряване на достатъчно учители, в стимулирането на стопанското развитие и намаляването на безработицата, в демонстрацията на строго, но не грубо полицейско поведение, в реалната ангажираност на чиновниците с проблемите на хората, в изчистване на административния апарат от бивши сръбски колаборационисти и попълването му с главно с местни хора. Своята представа за необходимата промяна той обобщава с искането „за провеждане на една строго национална политика... докато народът не е станал пасивен и не е изгубил вяра". Точността на оценките на Чкатров не може да бъде поставена под съмнение – той познава отлично страната си и иска превръщането ú в пълноценен, равностоен и уважаван дял от българската държава. В тях обаче ясно се усеща и продължаващият емоционален максимализъм на очакванията, които очевидно игнорират противоречивостта на глобалната политическа ситуация и трудното възстановяване на прекъснатата задълго връзка между Македония и българската държава[640].

---

[640] АИНИМ, к. 40 А,. № 8136.

Особено интересен факт от усилията на местните интелектуалци да влияят върху българската правителствена политика е, че използването на съществуващите проблеми от антибългарската пропаганда става аргумент за смекчаване на присъдите на местни комунисти. Така в края на 1941 г. адвокатът Ст. Стефанов – един от организаторите на Българските акционни комитети, обяснява в писмо до военния министър, че икономическите трудности и допусканите административни слабости се използват от чуждите пропаганди, чиито оръдия са „албанци, турци, цинцари, гърци, евреи, сърби – останали в Македония", като конкретно назовава съществуващите проблеми. Стефанов поставя акцента върху тежкия живот на осъдените младежи, които са „родени в робство и са израстнали под ударите на една зловеща асимилаторска политика за политическо безправие, стапанско разорение и социално унижение на българите... деца на много добри български семейства – дали и човешки жертви в борба с поробителя и за българщината – израстнали откъснати духовно от България – не са комунисти (в идейно отношение), не са и врагове на България, но са в плен на психозата на сиромашията и безработицата... и неизвестността дали ще намерят работа, или не, а също така и поради простотията са готов материал за агентите на чуждите пропаганди, между които и комунистическите агитатори са доста дейни". Стефанов не само изтъква тези обстоятелства като основание за очакваната милост към осъдените на смърт, между които е и Л. Колишев(ски), но и дава конкретни препоръки за цялостната правителствена политика във Вардарска Македония: „Ако при това пък Правителството вземе бързи мерки да няма безработица в Македония (там нема индустриален капитал и индустриално работничество в европейския смисъл на думата), да се даде работа и хлеб през зимата и пролетта на около 5000 работници, на около 1000 души еснафи-занаятчии, на около 200–300 души интелектуалци-интелигентни, които от Освобождението насам са без работа и са в голема мъка и неволя, то тогава и за разните антибългарски пропаганди ще настане много черно време... за всички, които ще продължат да злословят и работят против България"[641]. Фактите сочат, че не само призивите за снизходителност са били чути, но и че са направени опити за съобразяване със стопанските и политическите препоръки на местното ядро български патриоти.

Поддържането на авторитарен режим в крайно сложното за България историческо време на световен сблъсък, в който ключът за победата е не само в силата на коалициите, а и във водещата ги идеология, когато залогът за успеха вече е не само обозримо политически, а съдбоносен, усложнява неимоверно бързото и здраво възстановяване на прекъснатата връзка между Македония и българската държава. Лишени от собствено политическо представителство в политическия живот на кралска Югославия, най-активните и образовани македонски българи попадат в политически ограничаващото ги военновременно ежедневие на авторитарната българска държава. Жадували за възможността да

[641] ЦВА, ф.16, оп. 2, а.е. 103, л. 87–88.

поведат политически своите земляци, те са принудени да приемат ролята на политически статисти в обществен живот, лишен от ролята на партийно организираната и парламентарно представена народна воля, и подчинен на „модния водачески принцип“ (Ст. Попов). Всъщност те и не се примиряват докрай с тази роля.

При нормално структуриран политически живот, дори във военно време, недостатъците на българското управление вероятно биха били приети по-леко, като рутинни недостатъци, каквито те в някаква степен обективно са. Неучастието на македонските българи в парламентарния живот обаче отнема правото им да се чувстват отговорни за създадената ситуация и позволява на ръководените от чужди сили местни комунисти да се представят като борци за Македония. Неудовлетвореността от тази ситуация е документирана през юли 1942 г., когато в Скопие се събират на среща най-активните участници в ММТРО и в МАНАПО като д-р Димитър Гюзелев, инж. Димитър Чкатров, инж. Тома Кленков, д-р Борис Светиев, д-р Тодор Гичев, д-р Богдан Гьорчев, Сотир Тренчев и още няколко техни другари – авторитетни обществени фигури, представляващи Скопие, Битоля, Прилеп, Велес, Струмица, Щип, Кавадарци, Гевгели, Охрид, Ресен, Кочани, Св. Николе, т.е. от почти всички по-големи селища на Вардарска Македония под българска власт. Разтревожени от допусканите грешки от властите, които според тях отблъскват младите, накърняват „любовта на народа към България“ и го правят политически пасивен, те решават отново да действат като негови отговорни представители, каквито винаги са се чувствали. Главната причина за това те виждат в ограничените от политическата система общобългарски демократични права, т.е. във факта, че политиката на „обезличаване“ на народа е само продължение на „това, което става в старите краища“. Обширният протокол от двудневното им съвещание потвърждава тяхното безпокойство, че проблемите от края на 1941 г. не са решени[642].

Ако в тяхната нагласа можем да открием известен максимализъм, патриотична екзалтация и характерното за политически изкушените интелектуалци сдържано пренебрежение към професионалните политици, в умереното дистанциране на властите от тях виждаме точно обратното: те ги възприемат като твърде емоционални, политически безкомпромисни и прекалено самостоятелни. В епоха на властващи радикални политически системи, на все по-ожесточаващ се световен военен сблъсък и в ограничената рамка на собствената българска авторитарна политическа система, частичното политико-психологическо разминаване между тези две групи е донякъде предопределено. Практическата невъзможност именно естествените народни водачи да олицетворяват политически българската власт обаче оставя своя негативен отпечатък върху развитието на събитията във Вардарска Македония. Поставянето на живота единствено

[642] Протоколът от заседанието, както и цитираният по-горе анализ на инж. Д. Чкатров са в препис на сръбски, така че при направения от мен превод са възможни несъществени, стилистични отклонения от оригинала. – АИНИМ, к. 40 А, № 814.

в рамката на държавно контролираните институции и организационни форми – по това време не е отменена присъдата над Ив. Михайлов и все още съществува формална политическа забрана на ВМРО – отваря пространство за действие на югославската комунистическа съпротива и при негативното за България развитие на войната предопределя по-лесната югославизация на македонското бъдеще. И трагичната съдба на най-образованите и обществено отговорни македонски българи.

Компромисите, правени при назначаването на чиновници, служили и на сръбския режим, вероятно са били допускани не само заради използването на опита им – решено е българи, бивши сръбски чиновници да бъдат преназначени като знак за желано избягване на сътресения в ежедневието – а и като демонстрация на толерантност. В случаи, когато такива чиновници са създавали напрежение, реакцията на възмутените македонски българи обаче се е обръщала не само срещу тях, но е засягала и установения ред. За разлика от политическия подход на интелектуалците, провокираните редови граждани понякога са били готови да употребят сила, за която в условията на сръбската власт не биха и помислили. За илюстрация може да послужи случай от гр. Щип, където около 300 души не само протестират срещу назначения комисар по прехраната, но и разбиват канцеларията му и със сила го принуждават да си напише оставката. Мотивите на протестиращите са патриотични: комисарят бил от лошо семейство, брат му някога предал войводата Мише Развигоров, а и самият той се отнасял зле с хората. Заради запазване на респекта към реда и закона във военновременните условия организаторите на „бунта“ са осъдени на 10 години затвор. След писмо за случая на военния министър ген. Михов до царя обаче присъдата им е намалена на „шест месеца без лишаване от права“ като „отлични българи“[643].

Още при установяването на българската власт е оценено, че нейният успех ще зависи в значителна степен от осигуряването на качествени кадри за различните административни служби и национални институции. Въпреки че българското завръщане във Вардарска Македония предизвиква патриотична възбуда и огромен интерес сред българските граждани – само до юни 1941 г. са поискани над 30 000 молби от частни лица и неофициални делегации за открити листове за посещения – кандидатите за служба, въпреки предвидените финансови стимули, са недостатъчни. В родния край се завръща значителен, но недостатъчен брой македонски българи, живеещи отдавна в България. По тази причина за пълноценното действие на българската администрация са ангажирани и служители от различни райони на България, като броят на командированите се оказва значително по-голям от първоначално предвидения. Някои от тях пристигат с нежелание, други трудно се приспособяват към новата обстановка, трети се оказват неподходящи, четвърти проявяват открито недостатъците си.

Създаденият кадрови проблем усложнява постигането на предварителната цел – представителите на различните видове власти да бъдат носители на висок

[643] ЦВА, ф.16, оп. 2, а.е. 103, л. 602–604.

морал, но тезата, че поведението на българската администрация е отблъснала населението изглежда силно пропагандно преувеличена. По-голямата част от служителите са изпълнявали съвестно задълженията си, а и провинилите се в спекула, кражби, корупция и насилие са подлежали на строги наказания и съдебно преследване[644]. Трябва да се отбележи обаче, че от средата на 1943 г. нататък строгостта към дисциплинарно провинените спрямо закона и военния устав като че ли се смекчава. И както изглежда, основната причина за това е както в усещането за безперспективния за България ход на войната, така и в неофициалното съобразяване с психологическата обремененост, създавана от усложняващата се военно-политическа обстановка[645].

Въпреки че водачите на македонските българи са очаквали от властите провеждането на по-категорична национална политика, тя е фаворизирала достатъчно ясно българското мнозинство в сравнение с малцинствените етнически групи, както и православните християни за разлика от малцинствените конфесии. Макар че държавната политика се стреми да приобщава всички лоялни граждани, към представителите от други народности е изразявано подчертано недоверие. В това отношение е интересна една инструкция за отношението на

---

[644] Военните архиви дават примери за впечатляваща строгост към провиненията дори на офицери, кметове и полицейски служители. Например висш офицер, изпратен да подготви пристигането на армейския щаб в Скопие, е осъден, защото по негово нареждане шофьорът му е пренасял до дома му килим от сръбското военно имущество. Кмет е осъден за корупция с тежка присъда, други двама офицери също за обсебване на „военна плячка", подофицер – за опит за изнасилване, войници – за кражба или получаване на подкуп, подаръци и т.н. Трябва да се има предвид, че значителна част от войниците и офицерите в V армия са призовани на военна служба запасняци, което частично обяснява някои дисплинарни проблеми. Цит. по ЦВА, ф. 16, оп. 2, а.е. 93, л. 79, л. 81, л. 102–103, л. 150, 148, 172–173 и др. (1–248); ЦВА, ф. 16, оп. 2, а.е. 108, л. 366–384. За назначаваните служители вж. и: Д и м и т р о в, Пл. Рекрутиране и функциониране на българската администрация в Скопска и Битолска област 1941–1944. – В: Втората световна война и България. С., 2002, 188–203. Трябва да се има предвид, че през 1941 г. българските власти предприемат стъпки дори с цената на създаване на известна несигурност, за да не създава излишно напрежение в новоприсъединените земи. За да се избегнат възможните недоразумения и злоупотреби е издадена нарочна заповед претърсванията да се извършват винаги в присъствието на поемни лица, като се забранява на отделни войници и командири да правят обиски на отделни лица. През юни 1941 г. дори е наредено да се прекрати обезоръжаването на населението в Скопие, Битоля, Прилеп, Велес. Вж. ЦВА, ф. 16, оп. 1, а.е. 72, л. 195; ф. 23, оп. 1, а.е. 568, л. 100–102; ф. 22, оп. 3, а.е. 395, л. 60–61. На дивизията, разположена в Поморавието, е забранено да участва в палежи на къщи, а при необходимост това да се оставя само на частите на Вермахта. Тази заповед е показателна за цялостната нагласа на военното командване и косвено обяснява далеч по-спокойната ситуация във Вардарска Македония. Вж. ЦВА, ф. 24, оп. 3, а.е. 158, л. 77.

[645] Дисциплинарните провинения, които количествено не са много, са наказвани, но присъдите са относително по-малки в сравнение с началото на войната. Намалявани са присъдите на вече осъдените, включително на политическите затворници, с различни царски укази за помилване. Вж. ЦВА, ф. 1, оп. 1, а.е. 518 ; ф. 16, оп. 2, а.е. 93, л. 79, 81, 100, 135–137, 145–147.

чиновниците към инородното население: „да се наблюдава внимателно, да се държи здраво, строго и настрана от обществения живот, да не му се позволява да влияе и при всеки опит да се смути реда да се взимат съответните мерки... но без ексцесии, внимателно, без шум и дразнене“[646]. Инструкцията е предназначена да даде посока на взаимоотношенията между властите и небългарското население, като в този начален период съмненията са насочени основно към сърбите и сърбоманските анклави. Впоследствие, успоредно със създаването на комунистическата съпротива, това недоверие към сърби/сърбомани и власи се засилва, а често обект на недоверие от страна на властите стават и местните мюсюлмани – турци и албанци. При такъв подход, както и заради изключването им от аграрната реформа, не е случайно, че участниците от малцинствените етнически групи в комунистическата съпротива са процентно повече, отколкото е общият им дял от населението на управляваната от българска администрация част от Вардарска Македония.

Отношението към македонските българи, независимо от тяхната политическа ориентация, е било друго. В духа на желаната национална хомогенизация е проявявана, особено в началния период от установяването на българската власт, впечатляваща снизходителност дори към участниците в първите въоръжени действия на комунистическата съпротива. Всъщност българските съдебни власти демонстрират необходимата строгост, но политическият стил на по-меко отношение към осъдените за противодържавна дейност се запазва през целия период на българското управление. Според установената практика мнозинството от осъдените на смърт комунисти са помилвани от цар Борис III по предложение на военния министър, като изключение правят няколко малобройни случая на осъдени за въоръжени нападения с убийства небългари. Не са помилвани и осъдените на смърт в колективни процеси, които са успели да избегнат ареста[647]. Смъртните присъди обичайно са заменяни с доживотни, съответно на осъдените на дълги срокове с доста по-кратки, интернираният са били за кратки срокове и т.н.[648].

Като илюстрация ще цитирам аргументите за ходатайство на военния министър ген. Михов до цар Борис в един от многобройните му подобни доклади: „Като се вземе предвид, че осъдените са македонски българи, доживели до днешната си възраст все под чужда власт и възпитавани в незачитането ѝ

---

[646] Цит по: Д и м и т р о в, Пл. Установяването на..., с. 71.

[647] Такъв е случаят с осъдения на смърт Страхил Пинджуров (Страшо Пинджур), за чието помилване молят майка му и сестра му. Основният им аргумент е, че Страхил е дете на български родолюбци, а баща му, бивш ръководител на ВМРО във Ваташа, е участвал в МОО и е загинал през 1915 г. като български войник при Криволак. Той и В. Малинска, избегнала също процес, в който е осъдена на смърт, убиват полицейски агент. По-късно Пинджуров е убит от полицията. Вж. ЦДА, ф. 16, оп. 2, а.е. 103, л. 683–684, л. 587.

[648] ЦВА, ф. 1, оп. 1, а.е. 518; ф. 16, оп. 2, а.е. 106, л. 357, 398, 408, 465, 506–510, 528, 543, 600–723 ; ф. 16, оп. 2, а.е. 93; ф. 16, оп. 2, а.е. 108; ф. 16, а.е. 106, л. 398–651; ЦВА, ф. 16, а.е. 103, л. 1–155, 320–528, 600–690.

като чужда за тях, че поради същите причини са били податливи на объркани политически влияния, обстоятелство, използвано от функционерите на комунистическата партия, за да ги привлекат в своите групи, че същите след осъждането им, което е станало отсъствено, сами са се предали на властта, очаквайки снижхождение – намирам за уместно да ходатайствам пред Ваше Величество за замяна на наказанието им с доживотен затвор“[649]. Архивите съдържат изобилие от документи с молби на осъдените или на техните близки за помилване и снизходителност, разкаяния и готовност да се работи за „Царя и майка България“. Сред десетките заявили разкаян ие и помилвани местни комунисти е и бъдещият наместник на Белград в Скопие, съорганизатор и главен изпълнител на антибългарската политика в НР Македония Лазар (Лазо) Колишев/ски.

Запазени са неговите молби за помилване до министъра на войната, с която апелира за застъпничество пред царя, и до цар Борис III, от която ще цитирам най-съществената част: „Никога в живота си престъпно не съм мислил и действал – изобщо и особено по отношение на българската държава, която всички ние – роби българи, сме очаквали с трепет в душата ни и от много дълго време: да ни освободи и приобщи в майчините си обятия!... Никога не съм чувствал, че в мене има някаква оформена мисъл и идея, бил съм пък и сега съм далече от проклетото левичарство – донело толкова злини на толкова много млади хора и родителите им, а всъщност не го разбирам и никога не съм бил под неговите тенденции. Син съм на родители българи, чувствувал съм се и осещам се българин, въпреки страшното робство – запазил съм си и бит, и език и нрави български...ВАШЕ ВЕЛИЧЕСТВО, Искрено ВИ моля да...вникнете в моята молба и да разберете трагедията – моя и на моите родители...отправям моя зов към ВАС и към ВАШЕТО РОДИТЕЛСКО СЪРЦЕ за ВАШАТА ЦАРСКА МИЛОСТ – да замените смъртното ми наказание с друг род наказание, като ВИ уверявам, че като се върна един ден към свободен живот благодарение на ВАШАТА ЦАРСКА МИЛОСТ, ще съумея да се възползувам от най-скъпия урок в живота ми, за да бъда с дела, достоен българин и верен поданик на ВАШЕ ВЕЛИЧЕСТВО и на майка България!“[650]. Интересен факт около ареста на Колишевски е, че след като адвокатът му Ст. Стефанов доказва, че при задържането му комунистическият функционер е бит, е образувано следствие срещу извършителите[651].

Молбите на Колишевски, както и повечето други молби за помилване са писани от адвокатите на осъдените комунисти и са подписвани обикновено от представители на семействата им. В случая обаче е важна не толкова цялостната достоверност на декларираното – тя е извън съмнение, когато се отнася до

---

[649] ЦВА, ф. 1, оп. 5, а.е. 595, л. 340–341; В този случай са помилвани Тодор Бисинов и Йовче Матев от Велес, които участвали през септември 1942 г. в нападение срещу с. Рудник, Велешко, при което е убит селският пазач.

[650] ЦВА, ф. 161 оп. 2, а.е. 103, л. 64; Молбите са от 7 дек. 1941 г.

[651] ЦВА, ф. 16, оп. 2, а.е. 106, л. 647.

миналото и идентичността на родителите – колкото съгласието на осъдените то да послужи за помилването им или за намаляване на получените присъди. Масовата готовност да се използва снизходителността на българските власти – нерядко разкаянието е било искрено – подсказва не само за вътрешната несигурност на част от местните комунисти, но и за известна идейна и морална уязвимост. Проявеното към тях отношение обаче не намира реципрочен отговор, когато те овладяват властта и репресират политическите си противници. Жертви на репресиите стават и повечето от авторитетните адвокати, които преди това са спасили живота им.

Непостигнатият цялостен ефект от предвижданите мерки за приобщаване на новите територии се дължи естествено на ред субективни, но преди всичко на обективни политически причини с непредотвратими социалнопсихологически последици. Основната причина има структурен характер и предопределя с течение на времето усилването на ефектите от собствените български политически недостатъци. Този фактор на колебанията във връзката власт–общество е следствие от неизяснения международноправен статут на българското управление във Вардарска Македония: въпросът не е трайно решен дори със съюзниците от Оста, а според международното право осъществена анексия би могла да бъде призната само след споразумение със засегнатата страна или с одобрението на международната общност[652]. Неприкритото разминаване между очаквания и реалност формира в българското общество и дори в държавната политика, въпреки постигнатото междувременно разширение на присъединената територия, едно противоречиво състояние на възторг от мирното националното обединение, на неудовлетвореност от неговата частичност и зависимост от чужди фактори и на тревога от неясното бъдеще на постигнатото. При негативното за България развитие на войната се засилват тъкмо смущаващите тенденции в това обществено състояние, които постепенно снижават динамиката в общуването между население и власти.

Върху общуването влияят негативно и антидемократичните утайки, които „замърсяват" обществения живот на победена България между двете войни, проявяват се неизбежно и в новите земи и са успешно експлоатирани от антиправителствената пропаганда: дейността на формираните радикални политически структури, зависими от чужди интереси и с идеи от интернационалистичния национален нихилизъм през колебливия патриотизъм до възбудения реваншистки национализъм, ограниченията върху демократичния ред и разбиването на многопартийната система, пренебрежението към ислямските малцинства, приемането на антиеврейски закони и частичната капитулация пред германския

---

[652] Въпреки договореностите Германия поддържа впечатлението, че българското владение върху част от територията на Вардарска Македония – при силно германско военно и икономическо присъствие там – ще бъде трайно решено едва след края на войната. Вж. Т о ш к о в а, В. Цит. съч., с. 55.

натиск за депортиране на евреите[653]. Много от тези проблеми са били познати на Вардарска Македония в далеч по-драстични форми от времето на кралска Югославия, но наместването им в хоризонта на новите очаквания е изглежда-

---

[653] Спасяването на близо 50-те хиляди евреи – български граждани през Втората световна война е със сигурност най-значителният политически факт от българския отрязък на това драматично време и едно от най-хуманните военновременни събития в световен план. На другия политически полюс за България е депортирането в нацистките концлагери на 11362 евреи от „новите земи": от Вардарска Македония (7122 души), Беломорието и Пирот (общо 4240). Първият случай е високо оценен от безпристрастни изследователи като американеца Фр. Чери и британеца М. Гилбърт, които виждат в него пример за останалите европейски народи. Върху този светъл политически пример хвърля сянка депортацията на евреите от „новите земи", която предизвиква и досега постоянни пропагандни атаки срещу България от страна на заинтересуваните македонски кръгове, а затова и задължението за коректна оценка на случилото се. Защото България носи част от историческата вина за тази трагедия, но тя е несъизмерима с характера на обвиненията и претенциите към нея.

Съществува огромна българска и германска документация, която доказва, че антиеврейското законодателство и политика са отхвърляни от българското общество, от преобладаващата част от българските политици, също от българския цар Борис III. Фр. Чери не вижда в тях „социален антисемитизъм", а само наложен от Германия „политически антисемитизъм".

Сред обясненията за случилото се, основните аргументи са свързани със следните обстоятелства: България не притежава, а само администрира части от Вардарска и Егейска Македония, единствено по двустранно политическо споразумение с Третия Райх. Това предопределя правото на Берлин да налага решения, свързани с германските интереси в тези територии:

– По чл.21 от Закона за защита на нацията (23 януари 1941г.) евреите от „новите земи" не могат да стават и не стават български граждани. Това обстоятелство се превръща във формална причина за приемане на нацисткия натиск.

– Германските власти започват подготовката за депортиране на най-голямата група евреи от Македония – солунските евреи, през януари 1943 г. Те са заинтересувани действията им да бъдат продължени и в „съседните" части на Македония. Депортацията се извършва и като своеобразна реакция в психологически кризисния за Берлин период на поражението при Сталинград.

– Българското правителство не желае да се ангажира с еврейския проблем и оставя временно цялата инициатива за приложението на съответното двустранно споразумение във властта на престаряващия се комисар по еврейските въпроси Белев.

– Царят и правителството вероятно дават съгласие за депортацията по време на преговори през февруари 1943 г., на които е отказано изпращането на български войски на Източния фронт;

– Акцията по депортацията е наблюдавана от съответните германски власти, проведена е внезапно и с тяхно участие, без предварително оповестяване и затова възможностите за спасяване на отделни личности, семейства или по-големи групи е била осуетена.

– Евреите в „новите земи" не са защитени от местното население, както става в „Стара" България.

Във Вардарска Македония обаче остава неизвестно, че 67 души от местните евреи – лекари, аптекари и семействата им – са спасени по инициатива на командирования

ло болезнено[654]. Дисонанс в етнокултурната хармония внасят и последиците от двадесет и тригодишното съществуване на Вардарска Македония в орбитата на сръбската култура и политика, моделирало последните две поколения и прекъснало задълго връзките с България. Особено силно последиците от прекъснатите връзки са усещани в езика на младото поколение. Още при първото си посещение на 1 и 2 май 1941 г., Б. Филов отбелязва в дневника си: „Българският дух е бодър и добре запазен, обаче всички употребяват много сърбизми. Ученички от гимназията в Скопие не знаеха вече български. Ако сръбското владичество се беше продължило още 20–30 години, в градовете българският език сигурно щеше да изчезне, поне у интелигентната класа“[655].

Оценката на Филов е приемлива дотолкова, доколкото образованието на сръбски език и професионалната кариера в сръбска среда безспорно са въздействали негативно върху съхраняването на родния език. В същото време обаче тъкмо в тези среди се проявява политически осмислената съпротива срещу денационализацията на македонските българи. Всъщност и двете страни в осъществената след дългата раздяла историческа среща са заредени със свръхочаквания една от друга, влияещи отрицателно върху подготвеността им да се разбират взаимно. Идеализацията на българската държава и на чаканите ползи от нейното завръщане в Македония, от една страна, и на очаквания безкористен патриотизъм от македонските българи и надеждата, че те ще понесат стоически поредните военновременни изпитания, от друга, се оказват неадекватни на реалностите. Последвалият „разрив“ между българската власт и населението на „новите земи“ обаче е следствие не от изгубения ентусиазъм, от взаимните разочарования и накърненото доверие или от пропилените идеали, а от въздействието на моделиращите кризисното време глобални исторически процеси.

Отношенията между власт и граждани в област с неизяснен държавноправен статут като Вардарска Македония неизбежно попадат в силовото поле на зависимостта между хода на войната и представите за бъдещето. До 1943 г.

като главен лекар в Скопие д-р Атанас Костов, като са обявени за незаменимо необходими на здравеопазването. Спасени са и намиращите се по това време в трудови лагери в България, както и всички евреи – поданици на други държави. Някои от битолските евреи също избягват жестоката участ, като получават документи за пътуване в Албания от български военни и цивилни служители, и успяват да заминат преди деня на депортирането. Емблематичен за българската признателност към най-изявения евреин – участник в националноосвободителното движение, илинденският войвода Рафаел Моше Камхи, е фактът, че със специална акция той е изведен от Солун и е единственият спасен сред многохилядната еврейска общност в града. Вж. C h a r y, F. B. The Bulgarian Jews and the Final Solution 1941–1944. University of Pittsburgh Press, 1972, p.197; G i l b e r t, M. The Holocaust (The Jewish Tragedy). London, 1990, 547–548; Т о ш к о в а, В. България – своенравният съюзник...; Т о ш к о в а, В. Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България. С., 1992; М о ш е К а м х и, Р. Аз, войводата Скендер бей. Спомени, писма документи. С., 2000 и др.

[654] През 1939 г. в Югославия вече съществува антиеврейско законодателство. Вж. C h a r y, F. B. Цит. съч., с. 46.

[655] Ф и л о в, Б. Цит. съч., 322–323.

отношенията, особено на фона на повсеместната военна разруха, са спокойни и доминирани от масовата представа за единение и споделено общо бъдеще. Ясните сигнали за предопределения провал на „целокупна" България след краха на Оста в Северна Африка и при Сталинград, и особено след съюзническия десант в Италия, нарушават постигнатото равновесие и насочват масовите очаквания към старата автономистка идея, романтично модифицирана в идея за обединена и независима Македония. Нейните автентични носители обаче са чужди на коминтерновския етнически македонизъм, така че част от тях виждат Македония по-скоро под егидата на западните съюзници. Затова опитващата се да си присвои идеята комунистическа пропаганда лансира официално отново компромисния федералистки вариант за обединена Македония в Балканска федерация с българско участие, от което ЮКП вече се е отказала[656]. В навечерието на балканската военна развръзка (август–септември 1944 г.) тази идея дава тласък за масовизиране на партизанските отряди, но не успява да преодолее резервираността към крайностите на етническия македонизъм и страховете, че тя води само към възстановяване на Югославия[657].

Крахът на илюзията „Целокупна България" не е социално-икономически и културен, нито дори толкова политически в управленския смисъл на термина, а военнополитически – предизвикан и предопределен от българската позиция

---

[656] Анализът на основните документи на Покраинския комитет на ЮКП и от пролетта на 1943 г. на МКП открива темпорално низходяща градация в отношението към България и българите – от началната критика само към официалната политика и нейните представители и поставянето на българите на първо място сред приятелите (АИНИ, к. 3, № 109 от 1 май 1942 г.), до постепенното фаворизиране на сърбите и все по-обобщаващи оценки с антибългарски привкус. В желанието да се търси връзка със старото националноосвободително движение има опити партизаните да бъдат наричани комити. Вж. АИНИ, к. 5, № 4811; Всъщност Темпо еднолично превръща Покраинския комитет в МКП към ЮКП, за да го откъсне от българското влияние и „да позволи събиране на всичките слоеве... българофилски, гъркомански и сърбофилски в борба за национално освобождение." Вж. Извори за ослободителната војна.., т. 1, кн. Втора. Скопје, 1968, с. 189. Подробно вж. в Осма глава.

[657] Темпо остро реагира срещу всяка теза, според която македонското обединение не минава през Югославия и дори дискредитира колегата си Радосавлевич, който приел подобно предположение. Вж. Извори за ослободителната војна..., с. 189. В същото време той прави всичко възможно българските партизански единици, съставени от дезертирали войници, да бъдат насочвани към Вардарска Македония, за да повлияят върху „българските чувства" на населението и то да „се приобщи към борбата". Вж. пак там, с. 193; Б а л к а н с к и, Тр. Нашите партизански пътища. С., 1985, с.139; Р у с е в, Ат. Димитровци в бой. Спомени. С., 1984, с.192. Недоверието към плановете на ЮКП се засилва след споразумението между Тито и Шубашич (16 юни 1944 г.), което оставя открит въпроса за бъдещото държавно устройство на Югославия. Предстоящата военна развръзка постепенно привлича (доброволно или чрез натиск) към партизаните – единствената организирана структура с обещаващо бъдеще – и хора с некомунистическо мислене. След 1944 г. обаче всички недоволни от установения пълен сръбски контрол над Вардарска Македония и от усилващите се антибългарски настроения са бързо маргинализириани, отстранени или репресирани. Подробно вж. в Осма глава.

в глобалния сблъсък и от хода на войната. За четвърти път в един исторически кратък трийсетинагодишен период най-крайното средство за решаване на излезли от политически контрол проблеми се оказва неподходящо и пагубно за българското завръщане в Македония. Недостатъчните собствени сили на България и двукратно неуспешните външнополитически комбинации, чрез които тя търси решение на Македонския въпрос, довеждат до национален колапс българското историческо наследство в Македония: в неговото етнокултурно, идейно и материално измерение. Всъщност войните се превръщат за македонските българи в специфичен психосоматичен маркер по отношение на надеждата за общобългарско обединение. Те им причиняват неизброими душевни и физически травми и загуби, но над всичко – обезсмислящото националната им идентичност откритие за непреодолимостта на исторически наложеното им откъсване от България. Но докато през първата четвърт на XX век преживеният шок от военните неуспехи поддържа латентен българския национален дух, след 1944 г. македонските българи изпадат постепенно във водеща до безизходица криза на доверието в България и на самодоверието им в способността да се противопоставят за пореден път на наложени отвън политически обстоятелства; криза, предизвикана не само от въвличането на страната в комунистическата система, не само от вътрешното развитие на комунистическа Югославия, но и от антинационалната политика на комунистическа България.

В условията на радикалното обществено преустройство, предизвикано от Втората световна война, българската власт във Вардарска Македония обаче стимулира, макар и по парадоксален начин, достигането до македонска държавност. Поради стратегическото значение на Вардарската долина за германските комуникации присъединяването на областта към България съхранява нейното население от възможните му сблъсъци с немската военна сила, запазва и дори развива във военновременната обстановка неговия икономически потенциал, създава условия за изграждане на обособена местна църковна йерархия, освобождава областта от депресиращото присъствие на мнозинството привилегировани сръбски колонисти, предотвратява първоначалния замисъл на сръбските комунисти да насочат неговото бъдеще към идейно замаскираните предвоенни стандарти[658], възпира албанския натиск на изток. А след политическия обрат в България и ангажирането на българската армия за изтласкване на Вермахта от Вардарска Македония македонските комунисти получават възможност да издигнат себеутвърждаващата теза за освобождение със собствени сили. Тези факти са табу за доктринерския македонизъм и неговата историография, кои-

[658] Обвързването на македонското бъдеще с „народнодемократична“ Югославия става, както бе посочено в Първа глава, чрез АВНОЮ. На неговите първи и решаващи две заседания обаче не присъстват македонски делегати. Предвижданото съществуване на Вардарска Македония като отделна единица във Федерацията и въобще идеята за формална равнопоставеност на републиките не е било желано от сръбските комунисти, които са очаквали държавата да има „сръбски“ характер. Вж. В е л ј а н о в с к и, Н. Македонија..., 19–21. Подробно вж. в Осма глава и в Девета глава.

то упорито отказват да признаят дори решаващия български военен принос за изтласкването на германската армия не само от Вардарска Македония, но и от Южното Поморавие, Косово и Източна Сърбия. Увлечени от интерпретаторската си склонност да конструират с късна дата едно въображаемо минало на победители, те не забелязаха и не забелязват как някои от скритите заплахи се завърнаха и продължават да се завръщат.

Връзката между българската власт във Вардарска Македония и бъдещата македонска държавност е само привидно парадоксална, защото тъкмо между април 1941 г. и септември 1944 г. мнозинството от населението се отъждествява реално с държавата и се подготвя психологически, за разлика от времето на кралска Югославия, да бъде носител на собствена държавност. Макар и ограничавана и втвърдявана от императивите на войната, българската власт остава органически чужда на окупацията, тъй като нейният смисъл не е формалното териториално разширение, а промяната на държавно-политическия статут на македонските българи. Това е и един от факторите, които позволяват в новите условия след септември 1944 г. колапсът на българското наследство във Вардарска Македония да бъде преодолян чрез трансформацията на българската идентичност и спасителното ѝ отъждествяване единствено с нейното регионално измерение.

Националното обединение е заложено като основна цел във външната политика след възстановяването на българската държавност, но осъществяването му в териториално измерение е принципно различно от стремежа към териториално разширение заради постигане на политическо равновесие или икономически изгоди, каквато е доминиращата практика в имперски подредения свят, следвана и от българските съседи. В този смисъл политиката на Третата българска държава не е обсебена от териториите, а е насочена към правата. Ако се абстрахираме от подробностите, диктувани от политическите реалности, ще видим тази нагласа заложена в отстояваната до 1912 г. теза за автономия на Македония, при опитите между двете войни темата за българското малцинство в Югославия да не бъде забравена и, разбира се, в иначе самостоятелната по това време политика на ВМРО с нейната амбиция да бъде коректив на изгубилото политическия си тонус отношение на българската държава към Македонския въпрос[659]. В условията на Втората световна война обаче реална защита на македонските българи е можело да бъде постигната само чрез установяване на българска политическа власт.

Установяването на българско управление във Вардарска Македония е исторически предопределен опит за решаване на българския национален въпрос и това усилие е ясно разбрано от мнозинството доскорошни „южносърбианци". Затова българската войска и църковните йерарси са приети като символи на единението, на българската сила и духовност. Затова за десетките хиляди мест-

[659] Късен отглас от тази нагласа, макар и проявен в съвършено различни условия, е и признаването на независимата Република Македония, направено първо от България.

ни българи с памет за дългата история на собствените им български общини и училища, за Българската екзархия и за собствените им битки под българското знаме завръщането на българската държава става знак за възстановена историческа приемственост. С изтриването тъкмо на тази жива и неконтролирана историческа памет – задължителното условие за оформяне на новия македонистко-югославски образ на новосъздадената република – се заемат след 1944 г. комунистическата власт и нейните пропагандни и научни институции.

Шеста глава

ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ В ПРИМКАТА НА СРЪБСКАТА ДЪРЖАВНОСТ

Македония в сферата на сръбските интереси: „Първото сръбско“

Насочването на възстановената сръбска държава към Македония през XIX век е психологически мотивирано, идейно утвърдено и превърнато в трайна политика от действието на четири взаимно обвързани и противопоставящи се фактора: стремежът на Сърбия към хегемония над южните славяни, политиката на Великите сили за решаване на Източния въпрос, българската национална консолидация и развитие на националноосвободителното движение и гръцките аспирации към областта. Първият фактор създава аргументите за проникване в Македония, вторият предизвиква формирането на комбинативни външни отношения за получаване на чужда политическа подкрепа, третият открива основния противник, а четвъртият – необходимия близък съюзник. Сръбското проникване в Македония получава политическия си ориентир от идеите на Начертанието (1844) и замисля организационни действия в края на 40-те, но прави първите си дипломатически стъпки и предприема реални практически действия от началото на 60-те години на XIX век[660].

През 1861 г. са проведени разговори за сключване на сръбско-гръцко споразумение по определяне на съответните сфери на влияние на Балканите и конкретно в Македония. Според сръбската страна дейността на нейните агенти трябвало да се простира от Адриатическо море през окръжията Драч (Дурес), Елбасан, Охрид, Прилеп, Велес, Кратово, Горна Джумая до Балкана, т.е. двете млади балкански държави си поделят Македония, като сръбският интерес е насочен към почти целите нейни днешни Вардарски и Пиринski дялове. Опитите за налагане на сръбското влияние в Южното Поморавие и Македония започват скоро след това, но са неорганизирани и непоследователни, по-скоро лично дело на отделни сръбски учители. Системното културно-политическо проникване на Сърбия в Южното Поморавие и Македония започва от лятото на 1868 г., когато е създаден специален Комитет за подпомагане на сръбската просвета в Османската империя, т.е. Комитет за училища и учители в „Стара Сърбия“. Според сръбската политика тези райони били населени от „заблудени от българската пропаганда сърби“, затова първите си трайни успехи тя постига

[660] По-подробно за сръбските планове, за сръбско-гръцките преговори около желаната от тях териториална подялба на Балканите, както и за литературата по въпроса. Вж. Д и м и т р о в, А. Училището, прогресът и националната революция..., с. 179; 191–199; 220–221.

едва към края на XIX век, когато организира масирано пропагандно, културно-политическо и дипломатическо проникване в Македония. Възползвайки се от руския стремеж към контрол над региона чрез политиката на подялба на спорната област, Белград постига важен външнополитически пробив с издействането от Високата порта разрешение за назначаване в Скопие – след продължителен руски натиск – на сръбски митрополит. Така с назначението през 1902 г. на митрополит Фирмилиан е формално признато съществуването на сръбско население в Македония. След държавноорганизираното си, щедро финансирано и силово осъществявано проникване на юг към края на XIX век, Сърбия засилва влиянието си в Северна Македония, но успява да създаде до Балканската война свои контролирани анклави едва в няколко села в Скопско и Кумановско, както и пò на юг, в района на Азот и Поречието (беден планински район между Брод и някои села западно от Велес)[661].

Ограничавана в естествените си национални стремежи към Западните Балкани от Австрия/Австро-Унгария и в размаха на компенсационните си политически амбиции от Русия, Сърбия се стреми към максимално териториално разширение главно на юг. До 1912 г. обаче Белград се съобразява както с гръцките интереси, така и с несравнимо по-силните български позиции в Македония, опряни на българската идентичност на мнозинството от местното население. Интересни сигнали в това отношение идват дори от сръбската администрация, настанена през 1913 г. във Вардарска Македония. Посрещната враждебно от македонските българи, тя се заема с „инвентаризация“ на завладяното като официално потвърждава българския характер на част от получената неочаквано голяма военна плячка. Това обстоятелство е може би най-важният щрих от картината на първото сръбско завладяване на Вардарска Македония, тъй като иначе негова основна характеристика е конфликтът между местното население и новоустановената чужда власт.

В паметта на македонските българи „първото сръбско“ остава тъкмо със съпротивата срещу налаганите чужди институции и обществени стандарти и с шокиращите масови репресии, предизвикали избухването на Тиквешкото и

---

[661] Засиленото сръбско проникване в Македония от 80-те години на XIX век нататък, което допълва и усложнява проблемите, свързани с противодействието срещу гърцизма, повлиява както за ускоряване на организацията и разрастването на въоръжената освободителна борба, така и за активизирането на българската държавна политика в областта. То е един от аргументите за създаването на ВМОРО и на Македонския комитет, но и за откриването на Българските търговски агентства (консулства) в Солун и особено в Битоля и Скопие. За противодействието на революционните дейци и на Българската Екзархия вж. по-подробно: П а н д е в, К. Националноосвободителното движение..., 68–70; Български екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992; Р а д е в, Т. Екзархията и българският революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия 1893–1903. Пловдив, 2010. За противодействието чрез българско дипломатическо присъствие виж: ЦДА, ф.176 к, оп.1, а.е. 1125, л.1; 2, 10, 21 и др. За сръбската пропаганда вж. и албума – Алманах Македония. С., 1931, 98–104.

Охридско-Дебърското въстания[662]. На първите прояви на съпротива срещу наложената нова сръбска власт бе обърнато внимание в предходната глава, посветена на българската основа на македонската държавност, макар че проблемът за взаимоотношенията между новата власт и местното население, особено след Първата световна война, ще бъде анализиран и по-нататък в изложението[663]. Причината за това хронологическо разместване е, че докато сръбската/югославската власт над Вардарска Македония оставя следи, превърнати в структурно, идеологическо, политическо, икономическо и културно наследство, доминиращият български характер на предюгославското местно обществено развитие и на съпротивата срещу наложената сърбизация отвеждат към по-дълбинните етнокултурни пластове и към самия фундамент на политическия македонизъм.

България отстъпва за пръв път от последователно защитаваната си теза за автономия на Македония през 1911 г. На 20 и 21 септември в Белград Димитър Ризов, натоварен с мисията да съобщи за компромиса, направен от царя и правителството, посочва, че в името на съюза срещу Турция българската страна е склонна да признае на Сърбия права в територията на запад от р. Пчиня до вливането ѝ във Вардар и оттам на запад с градовете Куманово, Скопие, Тетово и Гостивар[664]. Сръбското контрапредложение, сведено до „крайната граница, която нашите нужди допускат", настоява за дележ от българо-турската граница по течението на Брегалница и през Вардар до Охридското езеро между Охрид и Струга[665]. При този вариант Сърбия получава допълнително Велес, Прилеп,

---

[662] Определението „първото сръбско" (робство) е на съвременния македонски писател Миле Неделковски, но то е употребявано масово от македонските българи. Н е д е л к о в с к и, М. Потковица на смртта и надежта. Скопје, 1989.

Ценна картина на острия конфликт между македонските българи и сръбските власти дава двутомното изследване на македонския историк Димитър Галев. Вж. Г а л е в, Д. Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910–1941. Штип, 1991. Т.1 (посветен е на периода до Първата световна война, където са посочени поименно стотиците случаи на убийства, насилия и различни репресии. Макар и ограничено до околиите в югоизточната част на Вардарска Македония – Щипска, Велешка, Светиниколска, Кочанска, Винишка, Радовишка, Пехчевска, Пробищипска, Неготинска, Гевгелийска, Дойранска, Валандовска и Струмишка, то дава ясна представа за категорично отрицателното отношение на македонските българи към сръбската държава).

[663] Тук смятам за необходимо да отбележа само, че освен в цитираното съчинение на Д. Галев, особено многобройни са посочените примери за съпротивата на македонските българи срещу трайно установената сръбска власт във Вардарска Македония, както и за нейната насилствена политика срещу местното население, в спомените на Ив. Михайлов (М и х а й л о в, Ив. Спомени. Т.2, 1965; Т.3, 1967; Т.4, 1973) и в изследването на К. Църнушанов (Ц ъ р н у ш а н о в, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. С., 1992).

[664] Д. Ризов води две вечери в продължение на часове дълги разговори с министъра на външните работи Милованович, с министър-председателя Пашич и министър Стоянович. Вж. Бележки на министър Милованович за хода на преговорите между Сърбия и България предшестващи сключването на сръбско-българския договор от 29 февр.1912 г. – В: Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914. Скопје, 1979, с. 27.

[665] Пак там, с. 29.

Кичево и Струга, а югоизточната част на Вардарска Македония с Битоля и Охрид остават за България[666].

Показателни за сръбското отношение към завзетата през Балканската война Вардарска Македония са поредицата подробни доклади на назначените окръжни полицейски началници за общото състояние на съответните окръзи. Повечето от тях са свидетелства за сериозен административен подход към една недостатъчно позната територия, но преди всичко – за предварителната нагласа, че договорът с България няма да бъде спазен. Така още в началото на април 1913 г., докато българската армия прави всичко необходимо да пречупи турската съпротива след падането на Одрин и в деня, когато Османската империя иска примирие, полицейският инспектор при върховното командване на сръбската войска докладва на министъра на вътрешните работи, че организацията на властта в завзетата Вардарска Македония е завършена. По повод на осъщественото преброяване той докладва: „На определянето кой е сърбин, а кой българин, не е обръщано толкова внимание, защото ония, които са се представяли преди като българи, сега и сами се наричат сърби, затова от тази гледна точка данните не могат да се смятат за точни: затова като българи са отбелязани само онези, които заради близостта на българската граница са под силно българско влияние“[667].

Особено важно свидетелство, че не България, а тайното договаряне между Белград и Атина за българска сметка е причина за разрива в Балканския съюз, е един поверителен доклад на шефа на полицейската служба към Върховния щаб на сръбската войска до министъра на вътрешните работи. Той се отнася до практическото очертаване на границата между двете държави. В този документ от 7 юни 1913 г. се съобщава за „отстъпените на Гърция... общо 132 села“, но в основата му е решение още от ранната пролет и вече споменатия акт от 3 април[668]. Всъщност емблематичен за неуспеха на Сърбия да убеди външните наблюдатели, че е освободителка на свои „сънародници“, е провалът на опита да бъде сформирана доброволческа част по подобие на Македоно-Одринското опълчение. През май 1913 г. генералният щаб нарежда да бъдат сформирани 4 доброволчески баталиона в „Стара Сърбия“ – три на територията на Вардарска Македония и един в Косово. Въпреки твърденията си, че сръбската власт е приемана като своя от местното население, командването не разчита особено на „бившите четници християни“ и нарежда „в доброволческите баталиони да се приемат предимно турци и арнаути, които вече са служили във войската (турската – б.а., А. Д.) и които ще запазят чиновете си“[669]. Въпреки че са мобилизирани общо около 1800 души, начинанието си остава неуспешно и сръбските власти във Вардарска Македония започват редовна рекрутация едва след офи-

---

[666] Пашич настоява за такава гранична линия между Сърбия и България още през март 1910 г. пред Изволски в Петербург. – Пак там, с. 29.

[667] Доклад от 3 април 1913 г. – Пак там, с. 102

[668] Пак там, с.150.

[669] Пак там, 365–366. Документът е от 18 май 1913 г . За изпълнението на заповедта, което продължава през юни, вж. с. 20, 141, 156, 159.

циалното присъединяване на областта към Сърбия. В случая е важно, че задачата е възложена от армейското командване на инспектора на полицейския отдел, което подсказва за предвижданите спомагателни полицейски функции на т.нар. доброволци. Очевидно е разчитано с тяхна помощ да се установят по-близки отношения с местното население и то да бъде поставено под пълен контрол.

Още в първите доклади, описващи окръзите от територията, към която Сърбия има стари и категорични претенции, новите администратори наричат местното население сърби. Повечето обаче признават, че значителна част, особено градските жители, са „българизирани". Това обаче те отдават на „пропагандата" и „терора" на Българската екзархия, българското училище и особено на ВМОРО. Описвайки Дебърски окръг, например, окръжният началник поставя акцента върху „аморфната" самоличност на местното население, която отдава на необразованост и продажност: „когато сърбите дадат някой наполеон повече – сърби са; когато българите дадат някоя лира повече – българи са." Според него „така народът се е лутал от Патриаршията към Екзархията", но веднага самоопровергава тезата си с признанието, че „докато българите имат митрополия, митрополит, десетина свещеници и ново триетажно училище (основно и трикласна гимназия) с 10 учители и над 300 ученици, ние сърбите сме имали само една бедна стая, на която пише „Сръбска основна школа" (начално училище – б.а., А. Д.), в която никога не е имало повече от 7 ученици!"[670].

Началникът на Тетовския окръг отбелязва същата ситуация, но категорично и исторически погрешно говори за „поява на българизъм в Тетово, Гостивар и техните околности... точно от 1873 г"., т.е. след създаването на Българската екзархия, като иначе признава за съществуването на „български шовинизъм"[671]. Същото смята и началникът на Кавадарския окръг, подобно е мнението и на велешкия околийски началник, както и на повечето висши представителите на сръбското Министерство на вътрешните работи[672]. В доклада на кумановския окръжен началник обаче се отива по-далеч и с констатацията за българизация на „сръбския елемент в този край" чрез Екзархията се признава – в район, смятан за изконно сръбски – че по-голямата част е „боядисана под българско име". Задавайки си въпроса „от къде е сред масата народ бугарашкия български дух и съзнание?", полицейският началник прави следната „категоризация" на неговите носители: „българските възпитаници и наемници, участниците в българските организации, изтъкнатите бугараши са фанатизирани и неизлечими българи; сред народната маса този дух е чиста сугестия, създадена... и майсторски осъществена от организацията (ВМОРО – б.а., А. Д.).[673] Тъкмо на ВМОРО полицейският началник приписва главната роля за българското съзнание на хората от Кумановския окръг: „Такава организация, като някаква организирана войска, е можела да държи народа в послушание и българизъм"[674].

---

[670] Пак там, с. 93. Докладът е от 2 април 1913 г.

[671] Пак там, с. 111, 125. Доклад от 26 април 1913 г.

[672] Пак там, с. 131.

[673] Пак там, 169–170. Документът е от 1 август 1913 г.

[674] Пак там, с. 173.

Въпреки че докладът – като повечето доклади на полицейските началници от периода между април и септември 1913 г. – е проникнат от самоувереност, че след прогонването на Българската екзархия и закриването на българските училища, след оставането в България на голяма част от най-активните членове на революционната организация и на мнозина от местните български войници, както и че след въвеждането на строг полицейски ред е сложен край на „българизма", той дава ясни сигнали за трудното организиране на живота по сръбски модел.

Показателно е, че на много места вместо закритите български училища е невъзможно да се отворят сръбски. Това става, според сръбските чиновници, или заради отказа на местните учители да приемат новите образователни и културно-политически стандарти, или заради недоверието на властите в лоялността на онези, които изразяват някаква готовност да приемат промяната. Едните отказвали с аргумента, че не знаят сръбски език, а другите пък се съгласявали, само ако бъдат оставени да учителстват на старите си места. Това тяхно желание е оценено като „лицемерно" и като „открита неискреност: с техния фанатичен българизъм, с незнанието на езика, непрофесионализъм и некултурност те не могат да разпространяват сръбската писменост и сръбската книга, камо ли сръбските истини и интересите на сръбската държава..."[675]. Денационализаторските намерения на сръбската политика обаче стават ясни тъкмо чрез предложението на полицейския началник, смятаните иначе за неподготвени и „некултурни" учители да бъдат оставени на работа като „жест на сръбската културност и толерантност към тях". Но не като учители, а за да бъдат, „употребени за административно фискални занимания, или още по-добре, да им се плаща на сухо дотогава, докато с времето всеки от тях, след строг полицейски надзор, не бъде очистен от всички свои български качества"[676].

За цялостното отношение на местното население към сръбската власт свидетелства оценката, че то проявява недоверие към създадените общински съдилища като пример за „още прикриваната несимпатия (sic!) спрямо сръбския режим и сръбските учреждения, поддържана от остатъците от българската революционна организация"[677]. Тези настроения очевидно са били не само масови, но и трайни, защото висшият сръбски полицай ги потвърждава отново, месеци по-късно[678].

Въпреки проблематичните си отношения с местното население, сръбската власт се опитва демонстративно да го въвлече в прояви, доказващи, че е приемана като своя и очаквана. Организираните чествания на анексията на Вардарска Македония обаче са посрещнати враждебно от населението. Така на 15 септември 1913 г. кумановският окръжен началник съобщава, че „отпреди няколко дни в целия окръг съществува сред екзархийския елемент видима пасивност

---

[675] Пак там, с. 201. Доклад от 1 август 1913 г.
[676] Пак там, с. 201.
[677] Пак там, с. 208.
[678] Пак там, с. 233.

спрямо сръбските власти, по която може да се заключи, че сред масите е внесено объркване и е подготвено известно движение против реда". След това обобщение на настроенията той съобщава, че въпреки предварителното нареждане от общинския съд, никой от село Младо Нагоричане, „което е най-българско в цялата кумановска околност", не излязъл да посрещне сръбския митрополит Викентий. В Кратово пък, на тържествената служба в църквата дошли „само няколко граждани от християнския елемент" и „в църквата имало повече мюсюлмани, отколкото християни". Очевидно притеснен от демонстрираното от местното население отчуждение и като обръща внимание на зачестилите бягства в България, полицейският началник предвижда възможност от „подготовка на народа за въоръжен отпор срещу властите и реда"[679].

В същата великосръбска тоналност е и един обширен доклад на брегалнишкия окръжен началник, вече от началото на 1914 г. Той самоуверено представя обстановката като спокойна и овладяна и поставя акцента върху предложенията за подобряване на реда, макар че отделни изпуснати преценки поставят под съмнение верността на цялостната му оценка. Така, половин година след официалното присъединяване на Вардарска Македония към Сърбия, се оказва, че просветата е в упадък спрямо близкото минало. Предупреждението на окръжния началник е, че „неотварянето на училища, особено там, където преди са съществували, създава твърде неприятни последици"[680]. А свидетелство за сериозността на проблема са собствените му данни, че до установяването на сръбската власт в целия окръг е имало 60 български училища и само 3 сръбски[681].

Въпреки че повечето доклади са проникнати от националистическо високомерие към заварената културно-просветна ситуация и от полицейска самоувереност, че българското наследство ще бъде лесно преодоляно, проблемите пред сръбските власти остават сериозни. Неслучайно през пролетта на 1913 г. във Вардарска Македония са разположени освен войсковите части и над 1000 жандарми, през август същата година те вече са 2500, а през януари 1914 г. достигат 3100 души[682]. Всъщност при оформената след Букурещкия мир конфигурация на междудържавните политически отношения на Балканите и временно затихналата дейност на революционната организация, новите властелини на Вардарска Македония се опасяват единствено от невъзможността да докажат, че са посрещнати като свои и освободители. Затова и един от първите им актове, утвърждаващи сръбската власт, е обявяването на специална Наредба за обществена безопасност в освободените земи, която забранява на местното население всякаква политическа дейност и предвижда най-строги наказания за пропаганда против държавата и краля[683]. Установеният политически режим е

---

[679] Пак там, 233–234.

[680] Пак там, с. 337.

[681] Пак там, с. 295.

[682] Пак там, с. 231, 349.

[683] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941. С., 1983, с. 47.

по-скоро колониален, независимо от официалната претенция за присъединяване на собствени земи и население. Всъщност в завзетата част от Македония сръбската конституция така и не е цялостно въведена и там е установено военно и полицейско управление[684].

Интересно е, че докладите на окръжните началници в южните райони са доста по-внимателни при определяне на местното население като сръбско. Така битолският началник предпочита да определи мнозинството от населението като славянско и разграничава ясно основните етнически групи. Според него в петдесетхилядната Битоля около 24 000 души са християни, мюсюлманите са около 20 000 и евреите около 6000, като християните са обозначени като сърби, българи и цинцари. „Българите са около 10 000, а цинцарите, които са в мнозинството си гърцизирани, са около 12 000. Останалите са сърби и куцовласи. Между мохамеданите има около 4000–5000 арнаути“[685]. В случая е очевидно, че прикриването на нищожния брой местни сърбомани става чрез съобщаването им заедно с куцовласите, т.е. арумъните, които са били забележима част от битолското население. Когато описва религиозните и просветните институции, окръжният началник използва отново етническата характеристика и съобщава, че българите имат най-много църкви и училища, като отбелязва дори, че съществуващите американски училища са с преподаване на английски и на български език[686]. Сръбският администратор използва при описанието на останалите селища в окръга същата формула: казано обобщено – славянско население, а конкретно – българи със свои институции.

Още по-конкретен в представянето не само на състоянието, но и на причините за българския характер на поверения му окръг е охридският окръжен началник. Отговаряйки очевидно на някаква директива за бърза сърбизация на населението, той напомня на Министерството на образованието, че далеч преди създаването на Екзархията и на подема на българското национално движение („борбата за българското име“) просветата и народният език в Охрид не са били сръбски. Според него на Министерството на просветата трябва „да е познато, без съмнение, че охридчани и велешани са били най-активните борци за Екзархията, а след нейното създаване, най-големите поборници за българското име и народните им дела“. Като сочи водещото място на Охрид и в просветното движение, и в революционните акции, и в легалните политически борби, той обобщава: „с една дума: Охрид е бил гнездо на българското име и на българските народни дела. Има и още нещо... българският език (литературен) е проникнал сред народните маси в Охрид като в никой друг град в Македония, а при този случай националното съзнание трябва да е хванало много по-яки корени“[687].

---

[684] Цветковска, Ц. Македонското прашање..., с. 24.

[685] Српски извори..., с. 223. Доклад от 20 авг.1913.

[686] Пак там, с. 221. Става въпрос за американските мъжко и девическо протестантски училища.

[687] Пак там, с. 388.

Окръжният началник обръща внимание, че сръбска „капитална грешка е да не водим сметка за миналото“ и предупреждава: „Изразът „Той ще стане сърбин само за една-две години“ тук не трябва да се чува. Особено е погрешно да се сочат като примери Лесковац, Враня, Ниш и Пирот. Тези градове са живяли в съвсем други условия“, докато в Македония „генерации са преминали през училищата и са възпитани в български дух“[688]. И накрая, предупреждавайки, че радостта от привидната асимилация на интелигентните македонци е прибързана, той отбелязва: „ако му се отдаде удобна възможност (на местния човек – б.а., А. Д.), веднага ще видим неговата душа пълна с омраза към всичко наше, точно така, както е и при онези от другата страна на Цариброд“[689]. Като потвърждение на думите си окръжният началник сочи широката мрежа от български училища в целия окръг, които „българите са имали“, срещу нищожния брой сръбски училища, учители и ученици, създадени „след освобождението в този окръг“, за да завърши с оценката: „всичко останало, което се пише... по вестниците е празна хвалба и реклама, и нищо друго“[690].

Подходът към съществуващите проблеми в докладите на битолския и особено на охридския окръжен началник се различава чувствително от отношението и тоналността в анализите на техните колеги, дори когато и в техните доклади се изтъква българското съзнание, „българският шовинизъм и фанатизъм“ като пречка за бързото сърбизиране на Вардарска Македония[691]. Отношението на всички високопоставени полицейски служители към поставената задача за сърбизиране на „новоосвободените земи“ е единно и като сръбски националисти те всички споделят убеждението, че Македония е сръбско историческо наследство. Изкушаващо е да предположим, че различията в отношението към северната и към югоизточната/южната част на Вардарска Македония са съобразени с предварителните планове за подялба на областта и са израз на известно съобразяване с бъдещото развитие на сръбско-българските отношения. Категоричната нагласа на сръбската политика към задържане на всички завладяни през Балканската война земи още преди разрива между съюзниците обаче обезсмисля съществуването на подобна предвидлива коректност.

Различният подход в докладите на окръжните началници идва не толкова от личната и професионалната им култура и качества, а преди всичко от сте-

---

[688] Опитът на автора да представи относително успешната сърбизация на българите от Южното Поморавие като предопределена от сравнително кратката история на българското национално движение в тази област преди присъединяването ѝ към Сърбия, е исторически несъстоятелен. Участието на моравските българи в общонационалното движение е в синхрон с националната активност на македонските българи. Всъщност по логиката на историческия парадокс сърбизирането на споменатите градове се ускорява след Сръбско-българската война от 1885 г., когато местното население се убеждава, че Южното Поморавие ще остане част от Сърбия, въпреки българската победа във войната.

[689] Пак там, с. 388.

[690] Пак там, 389–390, Докладът е от 1914 г.

[691] Пак там, с. 111, 171 и др.

пента на познаване на една територия, патетично обявена за исторически принадлежаща на Сърбия и затова освободена. В това отношение е необходимо да отбележа, че битолският окръжен началник е един от най-високо образованите служители в сръбското Министерство на вътрешните работи, а охридският, за разлика от колегите си, е човек, който заема поста си след натрупан дългогодишен опит в Македония като сръбски учител в Куманово, Велес, Дебър и Битоля и като секретар до 1912 г. на Велешко-Дебърската митрополия[692]. За разлика от мнозинството свои колеги, той очевидно е добре запознат със състоянието на обществените процеси в Македония и затова – и със сложността на проблемите, стоящи пред новата власт. Достатъчно е да спомена, че докато охридският началник напомня за ролята на Велес в българското национално движение, тамошният началник още през май 1913 г. самоуверено смята влиянето на „разни пропаганди и терористични организации... за проиграно“[693].

Охридският окръжен началник Киркович – някогашен активен участник в усилията по сръбското проникване в Македония, очевидно е разбирал по-добре от всичките си колеги, че обяснението на съществуващия там „български дух и съзнание“ единствено с появата на Българската екзархия и с ролята на ВМОРО е пропагандно самовнушение, неспособно да убеди външния свят в историческото право на Сърбия за власт над новопридобитите земи. Той е осъзнавал ясно, че единствено продължителната асимилация на населението в присъединените територии може да затвърди представата пред външния свят за пълноценната им принадлежност към Сърбия. Тъкмо затова, като обръща внимание, че по протежение на границата, но вече на албанска територия, се намират 15 християнски села, той предлага на министъра на вътрешните работи Протич да направят необходимото и за тяхното сърбизиране: „би трябвало да се предприемат известни мерки тези села да придобием за себе си, защото ще бъде твърде неудобно за нас, ако са на нашата граница и се признават за българи. Ако българите отворят свои училища в тези места ще бъде лесно да уверят всеки чужденец, че техните съседи, на наша територия, са българи, затова по всякакъв начин трябва да направим нещо от тази гледна точка. Нашите просветни власти са най-подходящи за това, а полицията само ще им помага“[694]. Последвалите събития обаче бързо опровергават както самоуверените колеги на Киркович, така и собствените му по-далновидни очаквания за успех чрез просветата: още през

---

[692] Битолският окръжен началник Алимпич е юрист, специализирал като висш полицай в Швейцария, Румъния, Франция и Белгия. Преди Балканската война е полицейски началник на Белград, инициатор за създаването на техническата полиция и неин пръв началник, а след Първата световна война е главен жупан в Министерството на вътрешните работи. Охридският му колега Киркович пък остава до смъртта си през 1928 г. във Вардарска Македония и, по някои сведения, е известен като един от най-последователните денационализатори на македонските българи, наричан заради поведението си „Кирко паша“. Пак там, с. 373.

[693] Пак там, 147–148, Доклад от 26 май 1913 г.

[694] Пак там, 413–414.

следващата година властите се сблъскват с решителната съпротива на местните българи при рекрутирането им в сръбската армията, ВМРО продължава да бъде до Втората световна война най-опасен и влиятелен противник на новите властници, а сръбската просвета се проваля в своите асимилаторски планове.

Живот под сръбска сянка: превръщането на Вардарска Македония в „Стара Сърбия“ и Вардарска бановина

Сръбското завръщане във Вардарска Македония след Първата световна война премахва опасенията на Белград от външно оспорване на правото ѝ на власт над тази част от Македония, обявена официално още през 1914 г. за „Стара Сърбия“. Причината е една-единствена: след края на войната сръбското кралство се оказва не само между страните победителки, но и с нов внушителен образ като ядро и водач на нова голяма държава – на Кралството на сърби, хървати и словенци, наречено през 1929 г. Югославия. За нейните влиятелни съюзници ролята ѝ на гарант на установения следвоенен ред в региона и бариера срещу комунистическото настъпление е вече по-важна от прокламираното спазване на малцинствените права на югославска територия; още повече, ако напомнянето за тях идва от обявената за заплаха за мира България. Всъщност тъкмо в навечерието на войните и особено по време на Първата световна война много европейски политици, а и много европейски политики рязко променят отношението си към събитията в Македония, престават да идентифицират публично мнозинството от населението като българи и заменят изразяваното съчувствие към неговите борби с доверие към политическите тези на съюзничката Сърбия. Достатъчно е да спомена само преобразяването на Клемансо, за да добием представа за радикалния обрат в отношението на страните от Антантата към възможността македонските българи да защитават идентичността си и желанието си за близко общуване със сънародниците им в България[695]. Въпреки изключително удобната ситуация, при която Белград безпрепятствено осъществява асимилацията на българите във Вардарска Македония, сръбската политика реагира особено рязко при всяко външно действие, което поставя под съмнение тезата ѝ за сръбския произход на македонските славяни. Потърпевша от този подход за защита на собствените интереси става дори Гърция, в пълно съдействие с която е изтласкан от по-голямата част на географска Македония главният противник България. А причина за временното охлаждане на отношенията между тях става не нереалистичната сръбска амбиция за разширение към Солун, а гръцкото признание за съществуването на българи в Егейска Македония.

[695] До Балканските войни Клемансо не поставя под съмнение българския образ на мнозинството от християнското население в Македония и изразява съчувствие към неговата освободителна борба.

След Малоазийската катастрофа гръцкото правителство е принудено да търси външни заеми, за да осигури настаняването – главно в Тракия и Македония – на многобройните гръцки бежанци. Международно компрометирано след масовите насилия и убийството през лятото на 1924 г. на 19 българи в серското с. Търлис, то приема българското предложение за двустранно регулиране на положението на малцинствата. Така се стига до ситуацията министрите на външните работи на двете страни Калфов и Политис да подпишат на 29 септември 1924 г. в Женева отделни протоколи със Съвета на ОН за взаимно покровителство на малцинствата. Този акт е фактическо признаване на съществуването на българско малцинство в Гърция – факт, многократно потвърждаван от обилната документация и изказвания по този въпрос на различен тип гръцки публични фигури: от организатори на гръцката националистическа борба за овладяване на Македония като митрополита Каравангелис до влиятелни политически фигури като генерал Кондилис[696].

Белград реагира особено остро срещу позицията на най-близкия си балкански съюзник. Сръбският министър на външните работи Маринкович връчва на гръцкия пълномощен министър в Белград нарочна нота, в която е заявено: „Ние не желаем, нито можем да желаем, само с оръжие да браним сръбска Македония. За нас е съществено, щото никаква трета страна да не може да оспорва сръбския характер на тази територия. Следователно догмата, че славянските жители на македония са сърби, е основоен принцип на нашата политика. Ние не можем да приемем, че северно от границата тези славяни са сърби, докато зад тази граница същото население е българско. Да се признае, че славяните от Воден или Лерин са българи, значило би да се разстройват истинските основи на нашата политика спрямо сръбска Македония. Това е базата на нашата политика и ако Гърция не ни поддържа по този въпрос, тогава, за съжаление, ние ще

---

[696] Национално-освободителното движение..., т. 4, с. 92, 257; – Демократически сговор, 9 дек. 1924; – Демократически сговор, 29 ян. 1 925; Македонското прашање..., с. 589–590; Ген. Кондилис, под чието ръководство през август 1926 г.е съборена диктатурата на ген. Пангалос, заявява: „Ако малцинството, съществуващо в Македония иска права, моето мнение е, че те трябва да им се дадат. Що се отнася до въпроса дали това малцинство е българско или сръбско, аз съм в състояние да заявя, че то не е сръбско. Под турско владичество българите от Македония бяха разделени на екзархисти и патриаршисти. Екзархистите манифестираха с голям фанатизъм своето българско национално самосъзнание...". Изявлението е пред атинския кореспондент на българския в. „Знаме", публикувано е и в женевския „Ла Маседоан" през 1932 г., но тук е цитирано по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., с. 137. Далеч преди него цялата дипломатическа кореспонденция около гръцко-българския църковен конфликт документацията около Илинденското въстание или дори само спомените на водача на гръцката националистическа борба в Македония – костурският митрополит Каравангелис, определят противопоставящите им се „славофони" в Егейска Македония като българи. Вж. К а р а в а н г е л и с, Германос. Македонската борба. Скопје, 2000. Мемоарите на Каравангелис се отнасят за времето от 1900 до 1907 г. но гръцкото им издание е от 1939 г. в Солун – факт, който ясно говори за етническите и историческите реалности.

бъдем принудени да променим тази база и да потърсим едно споразумение с България за поделяне гръцка Македония на сфери на влияние“[697].

Сръбският стремеж към Солун е бил многократно и открито заявяван, а и готовността на правителството на Цанков за нормализиране на отношенията с Белград позволява предприемането на двустранни дипломатически стъпки, които укрепват югославската позиция в региона[698]. Неподновяването на вече изтеклия десетгодишен сръбско-гръцкия договор за сътрудничество засилва натиска върху Гърция и потиска и без това само декларативното желание за съобразяване с българските интереси в Беломорска Тракия. Всъщност заплахата за евентуално трайно сближение между Белград и София за гръцка сметка едва ли е разтревожила особено Атина, независимо че безскрупулният подход на Сърбия при защитата на собствените интереси е бил добре познат, а и не е бил чужд на гръцките политици и дипломати. Гневът на гръцкия национализъм от допуснатия компромис, допълнен от желанието да не се развалят отношенията с историческия партньор при осъществяването на националните планове на двете балкански държави, бързо взема връх и подписаният от Политис протокол е не само отхвърлен от гръцкия парламент, но пада и цялото правителство[699]. През април 1925 г. разногласията между Белград и Атина са вече близо до предоляване и започва подготовката на договор, който да възобнови близките им съюзни отношения. Основен акцент в него е решаването на въпроса за националното малцинство в Македония чрез пълното игнориране на местните българи. Според доклад на съветския дипломатически представител в Атина Устинов това става като „българите въобще се изключват; признават се само „славофоните“, които гърците имат право да обявяват в сръбска Македония като гръцко нац.[ионално] малцинство, а сърбите в гръцка Македония като сръбско нац.[ионално] малцинство“[700]. Договорът, въпреки сближаването на позициите, обаче е сключен едва през август 1926 г.[701].

Ако сръбската политика успява да затвори някак външнополитическите „пробойни“, предизвикани от официалното отношение на нейните съюзници към тезата за сръбския произход на мнозинството от македонското население,

---

[697] Цитираният пасаж е от книгата на: W i l k i n s o n, H. R. Maps and politics. Liverpool, 1951, 258–259. В нея той се позовава на текст от една гръцка История на гръцката външна политика (1923–1941), издадена в Атина през 1948 г. Цит. по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., с. 138.

[698] Темата за усложнените гръцко-югославски отношения занимава сериозно съветската дипломация и съветското разузнаване в началото на 1925 г., все още силно заинтересувани от осъществяването на комунистически пробив в България. Македонският проблем и сръбският интерес към Югозападна България и териториален пробив към Солун е многократно анализиран. Вж. Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Съст. Владо Поповски, Ленина Жила, кн. втора, Скопје, 2008, с. 589–590; 594–600.

[699] Национално-освободителното движение..., т. 4, с. 92.

[700] Македонското прашање..., кн.втора, с. 694.

[701] Пак там, с. 811.

провалът ѝ във вътрешнополитически план не може да бъде прикрит. Властите срещат сериозни затруднения при денационализаторските си действия във Вардарска Македония, която се превръща в емблематично доказателство за нестабилността не само на сръбския модел за устройство на Югославия, но и на установения следвоенен ред в Европа. Категорично свидетелство за непрегнатите отношения между властите и „освободените южни сърби“ през 20-те години представляват поверителните доклади на коменданта на Трета армейска област с център Скопие до министъра на войната. В тях се подчертава опасността от силното българско самосъзнание на македонските българи и от усилията им да възвърнат духовните и културно-просветните си права и се настоява за сурово законодателство срещу българските комити и арнаутите – отметници, както и за строги мерки срещу техните семейства и помагачи (интерниране, конфискация на имот, настаняване на войници в домовете им на тяхна издръжка и др.)[702]. Това състояние естествено не остава скрито за външния свят и е многократно подчертавано от различни наблюдатели и журналисти както от страни с „реваншистка“ нагласа към последиците от войната, така и от представители на страните победителки[703].

Емблематично от тази гледна точка е журналистическото разследване на рисковите за европейския мир взривоопасни континентални зони, направено от французина Анри Пози. Според него Дунавската долина и Балканите, специално Югославия и конкретно Вардарска Македония и Хърватия, са най-вероятният конфликтен район, способен да предизвика избухването на нова световна война[704]. Известен като добър познавач на региона още от времето на Балкан-

---

[702] Сръбският генерал отбелязва, че „българските свещеници и учители и днес са носители на българската пропаганда в Стара Сърбия и Македония; те са, които на първо място тровят с българизма младежите и децата, а във възрастните поддържат вярата и надеждата, че Македония, когато и да е, ще бъде българска“. В оценката му очевидно има признание за продължаващи проблеми и в Южното Поморавие, но по-същественият момент е, че опитният военен е убеден в успеха на репресивните мерки срещу въоръжената съпротива, но се страхува от съпротивата в културната сфера: „От досега заловените документи се вижда ясно, че бугарашите от тази област са повели отчаяна кампания да получат своя българска църква и училище, основавайки поведението си на договора за защита на малцинствата“. Докладите са от архива на Военноисторическия институт в Белград. Цит. по: П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос в буржоазна..., с. 53.

[703] Значителен материал с такива оценки на балканската и конкретно на македонската ситуация, ясно назоваващи македонското население като преобладаващо българско, са събрани от Ив. Михайлов. Вж. М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., 100–138.

[704] Всъщност възможността от предизвикване на война заради още по-тежкото положение, в което изпадат македонските българи след замяната на турската власт в Македония със сръбска и гръцка, е предвиждана от много западни наблюдатели и анализатори на балканския политически възел: Брайлсфорд (1927), мис Дъръм (1931), дипломатът Листър (1931) и т.н. Според Листър „положението, създадено от третирането на българското население в Македония, съставлява най-голямата заплаха за мира в Европа.“ Цит. по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., с.102, 105.

ските войни и като сръбски приятел, като демократ и авторитетен журналист, подчинил перото си на търсене на истината, Пози определя смисъла на анкетата си като желание да сигнализира навреме за надвисналата заплаха пред европейския мир: „Единствената ми цел беше да покажа какво е положението в едната половина на Европа четиринайсет години след установения де юре мир и да посоча защо се е получило така; да предупредя какви катастрофи ни очакват, ако не проявим нужното внимание, и да обясня защо сме стигнали дотам". В книгата си той привежда многобройни примери за ужасилата го действителност в Македония под сръбска власт, която обобщено определя в предговора като „тази българска Македония, тръпнеща от безсилна ярост под петата, смазваща врата ѝ "[705].

Вардарска Македония е обявена официално още при завладяването ѝ през Балканската война за част от Стара Сърбия. След сръбското завръщане край Вардар в края на 1918 г. това име е наложено като административно-политическо и областта попада вече трайно в силовото поле на сръбската държава. Първите политически мерки след нейното овладяване, последвали българското излизане от войната и оттеглянето на българската войска, напомнят обаче налагането на власт в чужда и враждебна територия. От есента на 1918 г. до края на август 1919 г. във Вардарска Македония е отново въведена Наредбата от 1913 г. и дори отдавна отменението в самата Сърбия стар Закон за изтребване на разбойниците от 1895 г. Действието му още тогава е бързо прекратено заради протестите на сръбското обществено мнение, но в току-що „освободената сръбска земя" този закон е възкресен като средство за респектиране на местното население[706].

Преименуването на областта е не само формален израз на настъпилата радикална промяна: целият живот в областта е подчинен на тезата за нейния сръбски произход и характер, която предопределя цялостното моделиране на живота на местното население по сръбски образец. Фактите разкриват обаче драстично разминаване между претенцията за управление, насочено към приобщаване на задълго откъснати от родината съотечественици и реалната сръбска политика, утвърждаваща рестриктивно и силово властта си в завладяна след война етнически чужда територия.

Историческата оценка за сръбската власт над Вардарска Македония между двете световни войни е произнесена отдавна и въпреки поставяните различни акценти, в зависимост от националния белег на съответната историография, колонизаторският и денационализаторски характер на типа управление не би

---

[705] P o z z i, Henri. La guerre revient. Paris, 1933, 8°, p. 362 (Edition Paul Berger); Широкият отзвук, който книгата получава, става причина за публикуването на част от нея в Македонски прегледъ, 1934, № 1, както и в отделна книжка с предговор от автора – П о з и, А. Войната се връща... С., 1934, второ издание от 1991 г. Книгата е издадена цялостно през 2010 г. под по-точното заглавие „Войната се завръща". Цитираният пасаж е от последното издание – с.17, 19.

[706] П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 47.

могъл да бъде оспорен. Посочването дори само на някои от основните данни, изразяващи количествените измерения на властта и на състоянието на областта, е достатъчно да освети нейния наложен чрез сурови полицейски мерки колониален статут. За „въвеждането на ред и сигурност“ във Вардарска Македония през 20-те години например са ангажирани 35 000 души – жандармерия, войници и паравоенната структура на четниците. Само жандармерията, ударната сила за „омиротворяване“ на Вардарска Македония, е 12 000 души, т.е. 70% от цялата югославска жандармерия[707]. Други данни, изглеждащи логични заради военното значение на Вардарска Македония и разполагането на допълнителна гранична стража, потвърждават броя на жандармите, но сочат, че само войската е към 50 000 души[708].

Ако в общоюгославски мащаб сръбското участие във всички държавни институции е силно доминиращо и е между 60% в жандармерията, 70% в митниците, 80% в дипломацията и армейското командване и 98% в централната администрация, във Вардарска Македония то е почти абсолютно[709]. Доколкото малцина представители на мнозинството от местното население, извън формирания към края на XIX век сърбомански кръг, са допуснати до политиката, местната администрация, регионалният стопански елит и престижните професии, това става възможно единствено под сръбски етнически знак и като част от съществуващите сръбски структури. Създаването на собствени местни политически и стопански организации не е позволено. Така от избираните от Вардарската бановина депутати в Скупщината едва около 30% са по произход местни хора, а сред тях активно защитаващите интересите на национално потиснатото население са малцина. При това в присъствието на местни хора в депутатските листи се наблюдава, от хронологическа гледна точка, една низходяща тенденция, очевидно зависима от трупаното недоверие на централните партийни организации към местните активисти[710].

Въведеният полицейски и денационализаторски режим би могъл да бъде символизиран дори само от едно политическото действие, разобличаващо особено натрапчиво тезата на властите за освободена собствена земя и население: целенасочено провежданата колонизация на сърби и черногорци във Вардарска Македония. Стратегическото значение, придавано на колонизацията става ясно

---

[707] Историја на македонскиот..., т. 3, с. 41; Цветковска, Н. Цит. съч, с. 32.

[708] ВМРО (об.). Документи и материали. Кн.1. Съст. Ив. Катарджиев. Скопје, 1991, с. 206.

[709] Цветковска, Н. Цит. съч., с. 19. По- различно е положението със състава на армията, тъй като значителна част от хърватските войници са изпращани на служба не в родината си, а в Сърбия или във Вардарска Македония. Според сръбското командване по свидетелства на Пози „младите хървати били проникнати от довоенните си идеи и приятелски връзки“, затова оставането им на служба в Хърватия било нежелано. Нещата можело да се променят „след десетина години“ при вече сърбизираното „младо поколение“, когато „военната служба в родния край няма да представлява никакво неудобство“. Вж. Позн, А. Цит. съч., с . 36.

[710] Цветковска, Н. Цит. съч., 65–66.

от насочването на заселниците към всички плодородни райони, но предимно по долината на Вардар и в източната част на областта, за да може към строго охраняваната граница с България да бъдат добавени и защитни етнически анклави. Колонизацията е използвана за раздаване на земя като награда за четници, военни ветерани, различни категории чиновници и бедни сръбски селяни, затова те се превръщат в ангажирани охранители на наложения нов ред.

Идеята за проникване в Македония чрез колонизация на сръбско население е разглеждана от сръбската пропаганда като ефикасен инструмент за създаване на реален аргумент за властови претенции още в края на XIX век. Изпълнението на създадения правителствен план за колонизация на Вардарска Македония започва през 90-те години на века, като първите стъпки са свързани по-скоро със съпътстващо пропагандата икономическо проникване[711]. В началото на XX век в политическите планове на Белград се утвърждава убеждението, че Македония ще принадлежи на този, който „пръв я колонизира", което след завладяването на нейната Вардарска част се превръща в категорична колонизационна политика. Същността на тази политика е ясно изразена от един от нейните ръководители, според когото „едва след колонизацията на новите краища, ще се осигурят ползи за нас"[712]. В първите сръбски „ползи" обаче лидерът на ВМРО (об.) Панко Брашнаров вижда само груб натиск върху местното население: „заселват сърби в чисто български краеве, с цел да се тормозят съседите и да не им се даде на тях земята"[713].

Систематичната колонизация на Вардарска Македония започва след 1919 г. като важна част от приетата аграрна реформа в КСХС и се осъществява на два етапа: до 1931 г. и между 1931–1941 г. През първия етап са населени 2874 семейства, на които са раздадени 22 240 хектара земя, а през втория още 4118 семейства, които получават още 33 734 хектара[714]. В сравнителен план с другите присъединени след Първата световна война области на Югославия, Вардарска Македония се оказва най-много и най-постоянно колонизирана. Докато в Босна раздадената на колонисти земя е 2,39% от общата площ – обект на аграрна реформа, а в северните райони 17,9%, във Вардарска Македония тя е 52,44%. При това колонистите получават по-голямата част от раздаваната при реформата земя, въпреки че са десетократно по-малко на брой от местното македонско селско население; те получават над 52% срещу 39,55% за македонските селяни.

---

[711] А ч к о с к а, В. Аграрно-сопственическите односи, промени и процеси во Македонија 1944–1953. Скопје, 1998, с. 43; А п о с т о л о в, Ал. Колонизацијата на Македонија во Стара Југословија. Скопје,1990, 17–27.

[712] Пак там, с. 43.

[713] Тази констатация Брашнаров прави в специален доклад за състоянието на ВМРО (об.) под Сърбия. Цит. по: П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 29. Сходни са и оценките в официални документи на ВМОРО (об.) в: ВМРО (обединета). Документи..., кн.1, с. 62; 76–78; 82; 85–86.

[714] А ч к о в с к а, В. Цит. съч., с. 44. Всъщност началото на колонизацията е още по време на първия период на сръбска власт между 1912 и 1915 г.

Според други сведения, трайно уседналите колонистки семейства по времето на Кралска Югославия са между 4120 и 4167[715].

Независимо от спорния брой колонисти и значителната площ владяна от тях земя, фактът, че са пръснати из цяла Вардарска Македония и в количествено отношение са несравнимо по-малко от местното селско население сочи, че стопанското им значение е било незначително в сравнение с политическата и денационализаторската роля, която им е отредена. Като привилегировано и ангажирано в охраната на реда население, те стават обект както на нетърпимост от страна на местното селско население, така и на въоръжени атаки от ВМРО и на политическо отхвърляне от малобройните местни комунисти[716]. Затова изселването им от частта на Вардарска Македония под българска власт през периода 1941–1944 г. е прието като естествено и необходимо политическо действие, а една от първите стъпки на установения през септември 1944 г. местен комунистически режим е да забрани тяхното завръщане[717]. Затова колонизацията на югославска Македония може да се разглежда като явление – исторически знак. Той носи символиката на чуждата власт и същевременно насочва към измеренията на две съществени характеристики на областта, пряко свързани както с нейното управление и състояние, така и с формирането на вътрешни идеи за промяна – моделирането на културния живот и нейното социално-икономическо развитие.

При тотално насочената и последователно прилагана денационализаторска политика на Белград всички форми и средства на културата са подчинени на главната цел – прекъсване на българските културни корени на мнозинството от местното население и приобщаването му към сръбските културно-просветни стандарти. Опряна на задължителната употреба на сръбския език, тази политика залага на всички съществуващи възможности за въздействие и моделиране на нова национално културна идентичност, но насочва основните си усилия към образованието. Всъщност фактите сочат, че състоянието на образованието във Вардарска Македония е подчинено на интересна двойнственост. От една страна, то е натоварено със задачата да формира младото поколение като част от сръбската нация, но от друга, собственото му развитие е съзнателно ограничавано до съществуване на относително ниски образователни нива и структури.

---

[715] Пак там, 44–48.

[716] На Петата земска конференция на Комунистическата партия на Югославия (КПЮ) М. Шатаров заема остра позиция срещу сръбските колонисти, които са определяни като представители на великосръбската асимилаторска политика. Вж. А ч к о в с к а, В. Братството и единството 1944–1974 помегу хармонија и дисхармонија. Скопје, 2003, 19–20.

[717] Още по време на войната, на 1 декември 1944 г., съгласно решение № 143 на Президиума на АСНОМ, е решено временно да не се забранява завръщането на бившите колонисти. Някои от тях не се съобразяват със забраната и правят опити да се заселват в бившите си имоти, което създава сериозен проблем пред „Поверенството", т.е.структурата, отговаряща за вътрешните работи през 1945 г. Вж. Зборник на документи АСНОМ..., с. 620; АСНОМ. Документи. Т.1. Кн. 3. Скопје, 1987, 360–361. Впоследствие част от бившите колонисти се завръщат.

Първият и основен белег на негативните тенденции в просветното развитие на областта – стесняването на училищната мрежа – придобива истинското си значение, ако бъде разположен в по-широк исторически контекст. Този процес има своите различни фази и обрати, но като цяло следва низходяща линия, зависима от периодите на повече или по-малко напрегната политическа обстановка в областта и като цяло – от недоверието на метрополията към присъединеното несръбско население. Така през първата половина на 20-те години намалението на броя на училищата и снижаването на образователното им равнище, в сравнение със заварената българска училищна мрежа, е чувствително. След 1918 г. българските учители, както и свещениците са прогонени и заменени от сръбски. Голям брой училища, създавани с усилията на местните българи и с помощта на Българската екзархия, са затворени. Мнозинството от новите учители са пришълци от Сърбия, които остават чужди и неприети от местното население; малцината заварени учители – сърбомани от предвоенния период, бидейки повече политически пропагандисти, отколкото преподаватели, пък отдавна са се превърнали в символи на сръбската етнополитическа експанзия. Главната причина за образователния срив във Вардарска Македония през този период обаче се дължи на напрегнатите отношения между властите и „освободеното“ население, на чийто фон денационализаторското поведение на чуждите учители и нови просветни дейци внася само допълнително напрежение[718].

С утвърждаването на сръбската власт започва възстановяване на училищната мрежа. В началото на 20-те години дори започва създаването на пълни и непълни гимназии в околийските центрове, а като знак на внимание към стопанското развитие на областта в най-големите градове са създадени и няколко стопански училища[719]. За нуждите на новото образование в Скопие е създадено и Педагогическо училище, а за цялостното моделиране на представата за историческа принадлежност на Македония и нейното население към Сърбия – клон на Философския факултет на Белградския университет и Скопско научно дружество. Тяхната цел естествено е доказването и разпространяването на тезата за „сръбския характер“ на Македония[720].

Временното раздвижване в сферата на образованието е прекратено през 1929 г. след установяването на кралската диктатура и с формалното навлизане в югославското време. Великосръбският хегемонистичен режим приема нарочен Закон за основните училища и гимназиите, предназначен специално за Вардарска Македония, по който са закрити непълните гимназии в Струмица, Ресен, Кавадарци, Кичево, Гевгели, Кочани, Струга, Дебър и Гостивар, а училищата в Крива Паланка, Свети Никола, Кочани и Берово са временно спасени по поли-

[718] Историја на македонскиот..., т. 3, с. 56; Цветковска, Н. Цит. съч., 154–155.

[719] Палешутски, К. Цит. съч., с. 50; Соколов, Л. Бројната состојба и социјалната структура на средношколската интелигенција во Вардарска Македонија. – ГИНИ, № 1–2, 1960, 231–237.

[720] Историја на македонскиот..., т. 3, с. 57.

тически причини, главно заради непосредствената си близост до българската граница. Нивото на пълните гимназии във Велес, Щип, Прилеп, Охрид и Куманово е снижено до непълни гимназии, закрито е и педагогическото училище в Прилеп[721]. Формалната, вероятно и достоверна причина за предприетите мерки, е тяхното лошо състояние и липсата на квалифицирани преподаватели, но зад тях прозира ясното съзнание за провал на амбициозния план за бърза денационализация на македонските българи. Изглежда, а и изцяло по логиката на колониалната практика, е надделяло мнението, че насочването на средства към неефективна широка училищна мрежа е непрактично, за сметка на поцентрализираните усилия и привличането на ученици и студенти към Сърбия, или поне извън естествената им среда. Така в началото на 30-те години се достига до ситуация, в която на 100 000 души във Вардарската бановина има само по едно средно училище[722]. Тази практика се оказва само частично успешна, тъй като част от македонските младежи избират да учат в Хърватия, а и сред учащите в Сърбия онези, които се поддават на великосръбската пропаганда, са ограничен брой.

Незадоволителното състояние на образованието във Вардарска Македония продължава и през 30-те години. То е многократно обсъждано в парламента, където критичните акценти са поставяни върху стесняването на училищната мрежа – през 1937 г. повече от половината училища са затворени – и постоянното снижаване на образователното равнище, върху липсата на подготвени учители в „югославския Сибир“, както е наричана Вардарска Македония, върху цялостното пренебрежение към културното развитие на най-южната югославска бановина.[723] В парламентарните дискусии се изтъкват шокиращи факти за неграмотността, която при мъжете достига до 88%, а при жените дори до 91% от тамошното население. По този показател, в сравнение с другите части на Югославия, Вардарска Македония се оказва областта с най-ниско образователно равнище[724].

Един по-внимателен анализ, отнесен само към македонските българи, би снижил тези проценти до ниво, близко до общите нива на грамотност в самата Сърбия (65% мъже и 85% жени), Черна гора (66% мъже и 86% жени), или поне в Босна и Херцеговина (83% мъже и 89% жени). Това изглежда възможно поради различните културни традиции на етнически пъстрото македонско население и поради многохилядния бежански поток до 1918 г. на македонски българи – значителна част от най-образованите и активни македонци – към България и Новия свят. Последиците от емиграцията на най-образованите и активни македонски българи са отбелязани в един анализ на Панко Брашнаров. Към края на 20-те години той забелязва подчертана склонност на тънкия слой забогатяваща

[721] Цветковска, Н. Цит. съч., с.153. Авторката се позовава на югославски правителствени документи.

[722] Палешутски, К. Цит. съч., с. 51.

[723] Цветковска, Н. Цит. съч., 155–156.

[724] Пак там, с. 157.

местна буржоазия и малобройна интелигенция към колаборационизъм. Според него останалата във Вардарска Македония интелигенция е „малко и слаба, а голямата част е проникната от сръбски дух и... е без инициатива за борба“[725].

Колкото и изненадващо да звучат посочените цифри на фона на ускорено развиващото се българско учебно дело в Македония до 1912 г., те са убедително доказателство за катастрофалните последици от откъсването на една територия от нейната естествена културна сфера и от подчиняването ѝ на чужда държавна структура, силово налагаща своите национални културно-политически стандарти. В случая обаче проблематичното състояние на образователното равнище във Вардарска Македония има значение и като фактор за определяне на нейното бъдеще. Защото не може да има съмнение, ако се пренесем във времето след 1944 г., че задълго прекъснатите връзки с българския литературен език и култура, раздвояването в ежедневното общуване между наложения официален сръбски език и неофициално употребяваните като реакция срещу него местни диалекти, появата на две поколения, формирани в условията на тотална сръбска доминация във всички сфери на живота, довела до незавидното им образователно равнище и деформирана политическа култура, както и обреченото на краен неуспех частично българско завръщане през Втората световна война, създават подходящи условия както за отпор срещу насилствената сърбизация, така и за ерозиране на собствените етнокултурни устои. В атмосферата на безпомощност пред моделиращите бъдещето им глобални политически обстоятелства, македонските българи приемат идеята за собствена държавност в рамките на една обновена Югославия като единствена възможност за по-добро съществуване. А покрай нея и заради нея, и съпътстващата я маргинална в предвоенното време доктрина на комунистическия македонизъм.

В същия контекст изглежда необходимо и споменаването на някои данни за стопанското и социалното състояние на Вардарска Македония от времето на Кралска Югославия. Доминиращо в нейната социална структура е селското население, изчислявано през 30-те години на XX век на около 80% от цялото население[726]. В активна стопанска възраст сред него обаче са по-малко от 44%, което подсказва, че формираното в други условия най-старо поколение и най-младите, отглеждани в условията на тотална сърбизация, са преобладаваща част от селячеството. Тази негова вътрешна структура, въпреки характерния за селото консерватизъм, ще се окаже благоприятна за относително лесното му приспособяване към наложеното революционно преустройство на обществения живот след 1944 г. Защото, докато зрелите поколения, преки участници или поне свидетели на драматичното разкъсване на Македония и самите те – обект на болезнена денационализация, са вече житейски уморени от изпитанията и остават по-скоро пасивни наблюдатели на революционните промени, младите

[725] К. П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 188.

[726] Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч., с. 123; По други данни селското население е около 75 %, но този процент изглежда съзнателно занижен. – Вж. Историја..., т. 3, с. 59.

ги приемат, погледнато глобално, като неизбежен резултат от волята на победителите и се приобщават по-лесно към новите условия, в които виждат неочаквана възможност за собствена реализация.

Политически налаганите промени на собствеността са винаги съществен елемент за формиране на трайни политически нагласи и решаващ фактор при определяне на отношението към властта. На този проблем ще се спра по-късно, но тук е необходимо да подчертая, че огромното мнозинство от македонските селяни са предимно дребни собственици. Подобна е социалната картина и при коренното местно население сред градските жители. В неговата структура доминират занаятчийското съсловие и дребните търговци, докато по-едрите собственици, интелигенцията и работниците са далеч по-слабо представени. Тъй като целта на това изследване е насочена към изясняване на механизмите на политическа промяна, задействани в отговор на императивно въздействащи върху тях исторически събития, тук ще се ограничa единствено до данни за състоянието на т.нар. движещи сили на социалната революция. Доколкото според историческия материализъм, поставен в основата на комунистическата идеология, а и според съвременната официална македонска гледна точка, революционните социални промени се осъществяват и във Вардарска Македония са осъществени от трудовите слоеве начело с работническата класа, е важно да отбележим нейното място в социалната структура на областта. В нашия случай това е ключов проблем, защото пътят към македонската държавност в годините на Втората световна война би трябвало да е изминат тъкмо от нея и ръководещата я комунистическа партия, както твърдят македонските комунисти и македонската историография.

Разпокъсването на Македония след 1912 г. превръща нейната Вардарска част в крайгранична провинция на Сърбия/Югославия, лишена от традиционните си стопански връзки на изток и на юг. Разглеждана като стратегически важна военна придобивка, но и като политически несигурна територия, Вардарска Македония привлича икономическото внимание на новите си господари единствено като суровинна база и източник на селскостопански продукти, сред които с особено значение са тютюнът, маковият опиум, оризът; развито е и овцевъдството. Въпреки че при включването ѝ в КСХС там има едва 16 индустриални предприятия, а през 1941 г. те са вече 111, т.е. между двете световни войни броят им е увеличен почти седем пъти, областта остава сред най-слабо развитите в промишлено отношение части на Югославия. Според съществуващите данни близо 65% от инвестираните капитали са югославски, т.е. – насочени към Вардарска Македония, а останалите са местни. По-голямата част от тях обаче принадлежат на установили се във Вардарска Македония сърби и други югославски граждани. В споменатите цифри не се отчита и реалният дял на чуждестранния капитал, който финансира основно рударството, електропроизводството, хранителните предприятия. Все пак постепенно се оформя тънък слой от местни по-едри собственици, които „намират благоприятни условия за развитие в голяма Югославия“, проспособяват се към белградския режим и

се превръщат в противници на евентуалното отделяне на областта от кралска Югославия[727].

Съществуващите предприятия обаче са дребни, в сферата на леката индустрия и с малък брой работници. Преобладават предприятията от типа на мелници, маслобойни, рафинерии за олио, тютюневи складове, малки текстилни фабрики. През 30-те години са построени петнадесетина малки електроцентрали, осигуряващи постепенното електрифициране на областта, разработени са и няколко рудника. Индустриалните предприятия са твърде неравномерно разпределени, като над 40% са концентрирани в Скопие, а останалите са пръснати в по-големи селища като Битоля, Куманово, Велес, Кочани, Прилеп. В повечето македонски градове обаче няма никакви индустриални предприятия и в тях стопанският живот се ограничава до занаятчийството[728]. Ако погледнем обобщено към стопанството на Вардарска Македония, би могло да го характеризираме като подчертано аграрно, с незначителна промишленост и като изцяло подчинено на сръбската/югославската икономика, както и на нейните външноикономически интереси.

Състоянието на стопанския живот, а и ниското качество на живот, са свързани безспорно с незадоволителното състояние на транспортната мрежа във Вардарска Македония. Въпреки че в средата на 30-те години е построена жп линия от Велес до Битоля (1936), а в навечерието на войната е открит международният път Скопие–Гевгели, транспортното развитие на Вардарската бановина е слабо и изостава от общоюгославските темпове. Парламентарните архиви разкриват, че шосейната мрежа в областта е най-слабо развита в цяла Югославия, като на 100 000 души се падат само 101 км пътища, а на 100 кв. км територия – едва по 3 км път[729]. В контекста на забавеното развитие на Вардарска Македония, което я поставя на опашката в развитието на Югославия, изглежда логично да спомена някои от най-сериозните социални проблеми: ниски доходи, нарастваща безработица, масова липса на водопровод и канализация, включително в най-големите градове, широко разпространие на болести като малария и туберкулоза. През 1937 г. например от малария боледуват около 500 000 души, т.е. около 1/3 от цялото население на областта, а в някои околии болните са дори около

---

[727] Такова становище излага П. Брашнаров в един споменат по-горе анализ на ситуацията във Вардарска Македония, в който търси причина за неуспеха на ВМРО (об.) да оглави съпротивата срещу режима. Позицията му отразява вярно оформящата се на границата между 20-те и 30-те години на века тенденция към колаборационизъм на позаможните местни собственици, както и на някои представители на свободните професии, но не отчита нежеланието на част от тях за близко сътрудничество с левицата. Цит. по: П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 187.

[728] Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч., с.133. По съществуващите данни през 1936 г. в занаятчийските сдружения са регистрирани общо 7544 самостоятелни занаятчии във Вардарска Македония. През 1940 г. е имало около 5880 занаятчийски работници, над 25% от които са в Скопие.

[729] Железопътната линия е построена с френски капитали. Населението на Вардарска Македония по това време е около 1 400 000–1 500 000 души. – Пак там, 131–132.

70% от населението[730]. Причините са в липса на държавна грижа за саниране на нездравословните условия за живот, но и в ниското ниво на здравна помощ. В това отношение е емблематично, че през 30-те години във Вардарска Македония един лекар се пада, в зависимост от развитието на отделните райони и селища, на средно между 50 000–100 000 души[731].

Ако се върнем на въпроса за социалната база на осъществената през септември 1944 г. радикалната промяна, трябва да отбележим, че по това време работническата класа е статистически незначителна част от македонското население. Смята се, че през 1940 г. работниците и служителите във всички индустриални предприятия наброяват 10 853 души, но половината от тях са чужденци или пришълци от други части на Югославия, ангажирани заради по-високата си квалификация. Над 66% от работниците обаче са ангажирани в тютюневата индустрия и са предимно жени. Като цяло картината на индустриалния живот във Вардарска Македония е бледа и маловажна не само в сравнение с индустриалното развитие на другите части на Югославия, но и в сравнение със значението на местното селско стопанство[732]. Показателен за това състояние е фактът, че работниците във Вардарска Македония са едва 1,8% от индустриалните работници в Югославия, но и само около 0,3–0,4% от цялото население на областта[733].

Кралската диктатура и полицейският режим, денационализацията и културният застой, стопанската зависимост и социалната несигурност са доминиращи характеристики на живота във Вардарска Македония между двете световни войни. Всички те определят колониалния статус на областта, поддържат духа на противопоставяне срещу чуждата власт и предопределят политическото отчуждение на мнозинството от местното население от югославската държава. Успоредно с тях обаче се развива и процес на приспособяване към наложената организация на живот с неговите задължителни и официализирани сръбски/югославски форми, стандарти и структури, на които е подчинено македонското ежедневие. Населението, особено градското, става практически двуезично след превръщането на сръбския език в език на образованието и на официалното общуване. Модернизацията на живота създава от своя страна естествен респект към метрополията заради ролята ѝ на носител на новостите. Този процес води до реално обновяване на образа на градовете, особено на главния град Скопие, в чийто живот се появяват непознати преди културни форми, нов тип забавления, нов стил на публично поведение и всички онези популярни и натрапчиво въз-

[730] Пак там, с. 148.

[731] Пак там, с. 147.

[732] Необходимо е да отбележим, че в промишлено отношение Черна гора не е по-развита от Вардарска Македония, а и значителни части на Сърбия са с предимно аграрно стопанство.

[733] Историја на македонскиот народ..., кн. 3, с. 65. Ако добавим и работниците в занаятчийските работилници, излиза, че всичките наемни работници във Вардарска Македония са под 1% от цялото население.

действащи образци, които осъществяват диктата на модното. Раздвоена между собственото си драматично минало и безперспективното си бъдеще, Вардарска Македония живее югославското си настояще в инертния ритъм на пасивното участие в общия държавен живот. Но неизбежно се приспособява към него и поглъща, съзнателно или не, част от предизвикващите забрава на собственото ѝ минало плодове на сръбското влияние и на стандартите на югославизма.

Ежедневно натрапващото се противоречие между реалното минало на Вардарска Македония и силово налагания неин нов образ е не само постоянен политически проблем и тема на много външни наблюдатели. То намира израз дори при обсъждането на държавната структура в югославския парламент. Макар че темата за мястото на Вардарска Македония в СХСК/Югославия не е поставяна като отделен държавно-правен въпрос, тя прониква в иначе доминираната от сръбските националистически партии институция по три начина: чрез спора за унитарна (централистична) или федерална държава, чрез опозиционните реакции срещу великосръбското политическо господство и чрез опитите да бъдат защитавани местните интереси.

В първия случай Вардарска Македония присъства в дебатите по-скоро косвено, чрез сблъсъка, воден основно между сръбските представители, от една страна, и хърватските и словенските депутати, от друга. Първоначално политиците от западните области не се интересуват специално от македонския проблем, но бързо разбират, че той е силен аргумент в усилията им да отслабят сръбската доминация, работеща за еднонационална югославска, но по своята същност сръбска държава. Те постепенно възприемат идеята за автономия на Вардарска Македония, като по този начин се противопоставят на преименуването ѝ на Стара Сърбия. Особено активна в това отношение е Хърватската републиканска селска партия (ХРСС), чийто Проект за конституцията от 1921 г. предвижда „народно самоопределение... чрез свободен плебисцит... под международен контрол“, за създаване на „република в Хърватия, Черна гора, Македония, Банат, Бачка и Бараня“[734]. Нейният председател Степан Радич, смятан в чужбина за изразител на мнозинството несъгласни с държавната политика, е – до убийството му през 1928 г. – най-последователният застъпник за правата на македонското население[735]. Заслугите му за парламентарната защита на македонските българите срещу „беззаконията и грабежите, вършени от сръбската администрация“ във Вардарска Македония изтъква в спомените си и Иван Михайлов[736]. Убеден в българския произход на македонските революционери, Радич обаче не разбира достатъчно ясно идеите на ВМРО, като смята, че организацията е зависима от българската държавна политика. Въпреки това, като предан на легитимизма политик, той търси контакти с Тодор Александров с предложение ВМРО да легализира дейността си в КСХС под формата на поли-

[734] Цветковска, Н. Цит. съч., 94–95.

[735] Радич е убит на 20 юни 1928 г. при атентат в Скупщината срещу него и съмишлениците му от опозиционния федералистки лагер.

[736] Михайлов, Ив. Цит. съч., т. 2, с. 165.

тическа опозиция, както и да насочи вниманието му към възможно сътрудничество със Съветска Русия[737].

Въпреки сериозното разминаване между методите и конюнктурните тактически връзки на двамата лидери, от това време се създава трайно усещане за близост в интересите на ХРСС и ВМРО. Контактите между двете формации през есента на 1923 г. и през 1924 г. са постоянни, макар че различният им характер не позволява да стигнат до пълноценно единодействие. За Т.Александров, като лидер на организация на изцяло обезправен и подложен на денационализация народ, насочването към легална политическа дейност в КСХС е само несигурна тактическа възможност, докато за политическия легитимист Радич тя е същност на дейността му: „пацифизмът е моята политика, а не само тактика“[738]. Нещо повече, в плановете на Радич Македонският въпрос се решава в рамките на югославската държава и става повод за привличане и на България към „една истинска Югославия“. След подобно развитие на южнославянския обединителен процес е можело, според хърватския политик, да се мисли и за присъединяването на Егейска Македония[739].

Нагласата за единодействие между хърватската опозиция и нелегалната ВМРО все пак има една особено здрава и неразрушима основа: съгласието по необходимостта от разрушаване на унитаристкия модел и преминаване към федерална структура на държавата. Това отношение на хърватите е изключително важно за Вардарска Македония, тъй като не само обещава разхлабването на сръбската политическа хватка, но и признаването на българския национален характер на мнозинството от нейното население. През февруари 1924 г. ХРСС (ХСС) в специално комюнике за управлението на Пашич обръща особено внимание върху насилията на властите край Вардар и настоява македонците да получат права на българско национално малцинство[740]. През пролетта е създадена благоприятна обстановка за натиск върху правителството след като завръщането на хърватските депутати в Скупщината прави опозицията мнозинство. Тази възможност обаче е провалена от разрива в сръбската Демократическа партия, който позволява на сръбските интереси да съхранят статуквото в неспокойните южни области на държавата.

---

[737] Ст. Радич е бил съзнателно дезинформиран за характера и действията на ВМРО от Д. Влахов, който посредничи за обвързването с Москва както на ХРСС, така и на ВМРО. Левоцентристкият хърватски лидер, който поддържа за един продължителен период доста близки отношения със СССР, обаче остава разочарован от опитите на комунистическата централа да подчини на интересите си националните движения на Балканите и прекратява контактите с нея. Краткотрайното общуване между Коминтерна и ВМРО завършва далеч по-бързо, а отдръпването на революционната организация довежда косвено до убийството на Т. Александров. Вж. М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., 313 –317.

[738] Цит. по: П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 146.

[739] П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч, с. 147; вж. и Македонско съзнание, 1 март 1924. Вестникът е орган на федералистите в македонското движение, а представянето на тази идея на Радич става малко преди повечето от тях да преминат на сръбска служба.

[740] Пак там, с. 148.

Нагласата на хърватските депутати в Скупщината да защитават интересите на потиснатото население във Вардарска Македония се запазва през следващите години и при наследника на Радич д-р Владимир Мачек. В началото на 1929 г., непосредствено преди въвеждането на кралската диктатура, Мачек лансира идея за федерално устройство на държавата чрез създаването на седем федерални единици: Сърбия, Хърватия, Словения, Босна и Херцеговина, Войводина, Черна гора и Македония[741]. Всъщност близостта на интересите между представители на хърватската партия и техни съмишленици във Вардарска Македония прераства постепенно в реални трайни връзки. Още през 20-те години хърватски депутати посещават южната област, а през 30-те – контактите стават още по-интензивни, особено след създаването през 1934 г. на югославския опозиционен „Блок на народното споразумение“[742].

След възстановяването през 1931 г. на прекъснатия при въвеждането на кралската диктатура парламентарен живот (1929) и особено във връзка с опитите за решаване на Хърватския въпрос (1938– 1939) се пробужда надеждата, че хърватските политици ще работят за интересите на македонското население и за административно-политическото обособяване на Вардарска Македония. Нейното положение до Втората световна война обаче остава непроменено. Всъщност думите на Мачек, че „не е в състояние да носи на старческите си плещи товарът, който му поставя македонския народ, но ще се потруди да помогне“, са показателни за раздвоението му между необходимостта да извлече политическия максимум при решаването на Хърватския въпрос и да потвърди хърватските симпатии към потиснатите във Вардарската бановина[743].

Още в началото на двадесетте години, но малко по-късно от хърватската опозиция, идеята за областно самоуправление на Вардарска Македония възприемат и словенските привърженици на федерализма[744]. Д-р Никола Смодлака, който лансира идеята за превръщане на Вардарска Македония в отделна област със свое областно управление, обаче веднага е обвинен, че идеята му има „българска форма“. Всъщност всяко предложение за някаква форма на самоуправление в най-южната част на СХСК „винаги било квалифицирано като българска автономистка теза, като преходна форма за присъединяването на Македония към България“[745]. Тази нагласа на традиционните сръбски партии обаче далеч не отразява, както твърди македонската историография, някаква инерция в тяхното политическо мислене, нито пък само стремеж смятаната за исторически съперник България да бъде дискредитирана и държана в международна изо-

---

[741] Цветковска, Н. Цит. съч., с. 108.

[742] Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата..., 159–162. Църнушанов цитира твърде интересните спомени и на хърватски политици и на техните съмишленици във Вардарска Македония, които недвусмислено показват, че в Загреб нямат никакви съмнения в българския произход на новите „южносърбианци“.

[743] Цветковска, Н. Цит. съч., с. 112.

[744] Пак там, с. 95.

[745] Пак там, 95–96.

лация като реваншистка държава и смутител на установения ред. Защото подозрителността им към съществуващата латентна българска съпротива срещу властта не е част от някаква ефикасно действаща, но конюнктурна политическа схема, а исторически утвърдено и многократно проверено в реални стълкновения отношение.

За сръбските власти е ясно, че зад пропагандната фасада на спокойствието във Вардарска Македония, според която освободените „южни сърби" се връщат към корените си като част от „Стара Сърбия", мълчаливата съпротива на мнозинството от местните жители носи български знак, без да е пряко стимулирана от България. Сръбският национализъм знае точно с какво население се е сблъскал в Македония, какви са неговите наследени институции и идеали, какви са собствените му местни противници и каква е морално-политическата цена, платена от Сърбия за постигнатото завоевание. Тезата на Пашич след Балканската война, че са необходими двадесет години местното население да придобие „сръбско национално съзнание", е доказателство не толкова за предвиждан труден процес на новата му „национализация", колкото за очаквани проблеми с неговата денационализация[746].

Въпреки международния пробив на теорията за македонското население като „флотантната маса", едва ли някой друг сръбски политик е познавал по-добре от Пашич способността на македонските българи да устояват на тежки национални изпитания[747]. Тъкмо затова и оплакването, че Първата световна война е прекъснала рано този процес и е попречила за бързото асимилиране на завладяните земи, потвърждава ясно сръбските страхове, че зад привидното си подчинение мнозинството от македонското население крие латентно съществуващата готовност да изразява при всяка удобна възможност своята исторически формирана българска самоличност. Искането за автономия на Македония е същност на българската политика за решаване на Македонския въпрос до 1912 г. и е смятано винаги от сръбската политика като враждебна на нейните интереси „българска идея". Затова вътрешнополитическото лансиране на тази теза, макар и в югославска форма и рамка, е възприемано от сръбските националистически среди като българско политическо оръжие за ерозия на Югославия и затова е отхвърляно винаги рязко и последователно.

Всъщност обект на обвиненията в обслужване на австрийски или български интереси, отправяни при всяко изтъкване на необходимостта от децентрализация и защита на етнически права, обичайно били хърватските и словенските депутати в Скупщината. Сръбските политически интерпретации на

---

[746] Цит. по: Цветковска, Н. Пак там, с. 85.

[747] Въпреки че е от български произход, Н. Пашич се утвърждава като един от най-последователните и успешни носители на сръбската национална политика, която преследва издигането на страната като първа балканска сила. Като политически емигрант (1883–1889) по време на властването на крал Милан Обренович Пашич престоява във Видин и София и дори прави опити да влезе в българския политически живот.

федералната идея, оттам и на тезата за някаква македонска административна самостоятелност, са отхвърляни от интергралистите и крайните сръбски националисти по-скоро като необмислени и непатриотични, а в един от случаите и като идеологически разрушителни. Първите квалификации се отнасят до онези буржоазни партии или партийни фракции, които допускат някаква административна автономия на „Стара Сърбия", а последната – за сръбските/югославски комунисти, според които междунационалните проблеми в новосъздаденото КСХС са доказателство за неговата недемократична природа и погрешно вътрешнополитическо развитие.

Темата за незавидното състояние на Вардарска Македония не е чужда на представителите на сръбските партии и присъства относително ритмично в парламентарните дискусии. Най-често критичният тон на местните или на сръбските депутати извън областта е предизвикван от опасения, че желаното приобщаване на местното население към сръбската нация остава все така неосъществено, или пък е реакция на засегнати местни икономически интереси. Изказвания и инициативи на идващи от областта депутати в защита на потиснатото население, носещи подтекста на национално-политическо противопоставяне, са рядкост. А и депутати, позволяващи си несъгласувани с белградската партийна централа инициативи, като Глигор Анастасов(ич) и Трайко Арсов(ич), които обявяват намерението си за създаване на независима местна политическа организация например, са отхвърляни своевременно като политически грешници.

Опит за организиране на част от местните депутати, избрани от листата на Демократическата партия, в самостоятелно представителство на гражданите на областта е направен през есента на 1923 г., а Григор Анастасов го обяснява така: „Искаме да създадем една македонска организация, чиято цел ще бъде обединението на всички истински патриоти. Тази акция няма за цел никакви сепаратистични, автономистки или антидържавни стремежи... а нейната цел е да може с по-голям успех да осигури на гражданите в тия краища по-голяма сигурност, уважение, гражданско равноправие и свобода, за което би искала от държавата повече средства за културен и икономически напредък"[748]. Намекът за търсене на малцинствени права, който съвпада и с исканията и на ВМРО, е бил достатъчно ясен за ръководството на партията, която ги изключва от парламентарната си група. Всъщност действията на двамата местни депутати са били съгласувани с ВМРО и те, особено Анастасов, са били доверени лица на организацията. Анастасов, адвокат от Кавадарци, както и колегата му Д. Илиев от Прилеп, редовно защитават в съда изправени пред политически обвинения македонски българи. На 14 януари 1930 г. те и бившият помощник – кмет на Скопие Д. Шалев подават в Обществото на народите в Женева петиция за положението на македонските българи, която предизвиква силен международен отзвук. В него, след като се обясняват различните средства, прилагани от властите

[748] Пак там, 104–105.

„за унищожение на българщината в Македония", се казва: „Българското население в Македония има дълбока вяра към великата мисия на ОН и иска да вярва, че то бди над точното прилагане на международните договори... Затова... българското население в Македония, организирано в своите национални организации, реши да ни изпрати в Женева... като негови законни представители... да искаме... протекция в качеството ни на национално малцинство в Югославия". Емблематично не само за националността на подписалите, но и за отношението към държавата, е уточнението, че го правят „От името на българското население под сръбско иго... "[749]. За петицията е официално уведомен и сръбският министър на външните работи. Така че единичните опити за защита на правата на местното население от малцината проникнали в Скупщината македонски българи реално са били насочени не само към осигуряване на по-добри условия за живот, но и на малцинствени права и косвено са изразявали протест срещу самата структура на държавата и срещу нейната денационализаторска политика.

Критичните парламентарни оценки за състоянието на „Стара Сърбия" или за Вардарската бановина, отнасящи се предимно за Вардарска Македония и идващи от сръбските партии, са ясни доказателства за двусмисленото отношение на Белград към новоприсъединената територия: тя е приемана едновременно като ценна придобивка и като политическо бреме. В отделни случаи обаче критичността отвежда някои от политическите съперници на крайните сръбски националисти – радикалите, дори до изоставяне на политическите стереотипи за областта като неразделна част от Сърбия и до търсене на специфични форми за нейното управление. Хронологически погледнато, случаите на излагане на идеи за обособено управление на Вардарска Македония са лансирани през два различни периода: единият е на избистряне на структурата и образа на югославското кралство, а другият – на смекчаване на кралската диктатура. Първият започва с дискусиите около създаването на първата конституция и завършва с установяването на кралската диктатура, т.е. трае във времето между 1920–1929 г., а вторият е свързан с раздвижването около идеите за нова вътрешнодържавна структура между 1931 и 1938 г.

В началния период – при съчетанието на партийните стремежи за получаване на влияние във Вардарска Македония с националистическите амбиции за бързо увличане на македонските българи в сферата на сърбизма – се достига до разнообразни идеи, отклоняващи се от официалната позиция за мястото на областта в държавната структура. Те се движат от протест срещу премахване на името Македония, интерпретирано обаче като сръбско наследство, през предло-

---

[749] Петицията е публикувана изцяло у: В е р и т а с. Македония под иго – 1919–1929. С., 1931, с. CXCI сл.; П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 70. Петицията е подготвена през декември 1929 г. и поднесена на главния секретар на ОН Ерик Дръмонд във връзка с предстоящото му посещение в Югославия.; Ц ъ р н у ш а н о в, К. Македонизмът и съпротивата..., с. 144. Почти едновременно свой меморандум представя в ОН и д-р Асен Татарчев. За връзката между подадените мемоари и ВМРО. Вж. М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., т.3, с. 569.

жение за отделен „правителствен представител“ за Южна Сърбия, на когото да са пряко подчинени всички военни и цивилни власти в областта, първоначално дори за „правителство на една притежаваща отделни автономни атрибути Южна Сърбия“, до идеята за поделяне на КСХС на 9 административни области, една от които да е Южна Сърбия, т.е. Македония с Косово и Санджак[750].

Последната идея дори идва от едно крило в Радикалната партия, оглавявано Протич, чийто специален интерес към Македония датира още от времето на глобалните идеи за нейното овладяване, създавани от сръбския национализъм през XIX век[751]. В самото начало на 20-те години като министър-председател и отговорен за подготовката на проект за първата конституция, той смята че приобщаването на присъединеното население към сръбската нация трябва да става по-гъвкаво, с отчитане на „завареното състояние... и придобитите навици“[752]. Тази идея Протич влага в проекта си за държавно устройство, в което всяка област трябва да има високо ниво на административно самоуправление. Проектът обаче не намира достатъчно привърженици в най-крайната националистическа партия и е отхвърлен от мнозинството около Пашич.

За разлика от Протич, който третира македонското население като сръбско, но подлежащо на очистване от българското влияние, Сръбската републиканска партия ясно го обозначава като несръбско и предлага за областта особен статут в една федерално уредена югославска република. Партийният лидер Любомир (Люба) Стоянович се противопоставя на сърбизирането на македонските българи, подчертава, че на „македонците трябва да се позволи да бъдат македонци“, смята че македонският въпрос е еднакво важен с хърватския и че не може да се реши без самото население[753].

В либералните и като цяло в опозиционните сръбски среди обаче българският характер на македонското население се премълчава и акцентът се поставя като продължение на по-стария сръбски македонизъм върху съществуването на „македонски народ“. В условията на симбиоза между диктатурата на краля и властовите амбиции на сръбския национализъм Републиканската партия е по-скоро носител на стремеж за морално-политическо обновление на сръбското

---

[750] По-подробно – вж. Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч., 89–90; Историја на македонскиот..., кн. 3, с. 26; Депутатът, който протестира срещу налагането на името Стара Сърбия, смята, че така македонското наследство се предава на България и въобще на съседите. Идеята за правителство на Южна Сърбия пък е лансирано от публициста Марко Цемович още през 1919 г., а за своеобразен министър или губернатор, като овластен изпълнител на правителствената политика, пък се залагат от Земеделската партия и от Демократическата партия.

[751] Протич пише през 1880 г. специална брошура за Македония с основна цел да опровергае нейния български образ и да защити сръбските аспирации. Тя ще бъде издавана и по-късно, а и той е един от най-последователните апологети на безогледната пропаганда срещу българските интереси в Македония. Вж. П р о т и ћ, Ст. О Македонији и македонцима. Београд, 1928.

[752] П р о т и ћ, Ст. Око Устава. Београд, 1921, с. 68.

[753] Цит. по: Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч., с. 94.

общество и за демократизиране на държавата. Тоналността на нейния в. „Република“, включително и по отношение на ситуацията във Вардарска Македония, свидетелства за нагласа, изражение на която е и отхвърлянето на сръбския денационализаторски поход на юг, в чието прекратяване републиканците виждат възможност за смекчаване на напрежението на Балканите.

Интересно е, че опозиционен политик като Светозар Прибичевич, който знае и дори пише в емиграция за българското минало на Македония, през 30-те години говори за македонски народ, който би могъл да бъде сърбизиран. Но не с насилие, а чрез модерно културно-политическо поведение на сърбизма: чрез „идеята за свободата, предимствата на своята култура, чрез своите напреднали институции и широтата на своите концепции“. В началото на 1934 г. обаче той казва пред френския вестник „Ла Репюблик“ думи, които могат да обяснят не само страха на македонските българи от идентифициране чрез етническото им име, но и компромисната същност на тезите на югославската опозиция по отношение на Македония: „...дори само фактът на произнасяне на българското име в Югославия под режима на крал Александър е считан като престъпление на предателство“[754].

В края на първия период – след убийството на Радич и преди установяването на кралската диктатура – македонската тема се използва все по-често в югославските политически сблъсъци. По това време водеща опозиционна структура, която поставя въпроса за преустройство на държавата, става Селската демократична коалиция, обединяваща съответните хърватски и сръбски партии. Съществуващите вътрешни противоречия в коалицията провалят по-прецизното формулиране на заявената идея за държавна уредба, опряна на „историческо-държавните и народно-политическите индивидуалности“, но е даден знак за признаване на правото на Вардарска Македония за обособено развитие в рамките на Югославия[755]. Във вече споменатия план на Мачек за ново държавно устройство Македония присъства като една от седемте федерални единици.

Премахването на парламентаризма след въвеждането на кралската диктатура въвлича Югославия във фазата на най-агресивно поведение на сръбския хегемонизъм, изразен във Вардарска Македония от налагане на още по-сурови денационализаторски мерки. Опитите за засилване на четническата формация не дават очаквания резултат и там е създадена организация с показателното за налаганата модификация на интегралисткия модел име – „Югославска младеж на Вардарската бановина“ и с девиз: „Здрава и единна Югославия, с единен югославски народ, е оста на Балканите и на интегрална Югославия, която ще обхване всички южни славяни“[756]. Всъщност след 1929 г. сръбският хегемони-

---

[754] Св. Прибичевич е лидер на т.нар. пречански сърби – сърби от Хърватия, и е лидер на независимата Сръбска демократическа партия. Бивш министър, но и изявен противник на кралския режим, той е принуден да емигрира. Цит. по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., т. 3 , с. 135; П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 75.

[755] Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч., с. 107.

[756] Историја на македонскиот..., кн. 3, с. 73.

зъм не само не отстъпва пред усложнените национални проблеми в държавата и пред опозиционните искания за решението им чрез нейната федерализация, но заявява и амбиции за „поглъщане“ на България и тотална доминация на Балканите.

Новият югославски устав/конституция от 1931 г. не променя нищо съществено, и дори обявява монархията за наследствена, а нейните поданици – за „югославски народ“. Отказът от промени и затвърждаването на интегралисткия характер на Югославия дава нов тласък за критики от федералистката опозиция и от комунистите. Политическият натиск на опозицията за промяна на държавното устройство се засилва особено след 1935 г., но до войната статуквото остава непроменено. През този период, особено след смекчаването на напрежението между Югославия и България, настъпило след 1934 г., все по-често се лансира идеята за широко южнославянско обединение. Тази идея обаче не довежда до очаквания успокояващ ефект върху македонското население. Публичната гласа на недоверие и високомерие към изолираната България подсказва, че в Белград виждат източния си съсед не като равностоен партньор, а като обект за присъединяване към доминираната от Сърбия южнославска общност. Затова, а и заради опитите на българските правителства към сближение с Югославия, заплатено с демонстративно преследване на ВМРО, македонските българи остават скептични към правителствените сигнали за възможно общославянско обединение на Балканите. Зачестеното поставяне на акцента върху югославизма като обобщена държавна идентичност обаче не остава без въздействие върху онази част от населението на Вардарска Македония, която се стреми амбициозно към социална реализация в голямата държава – такава, каквато тя е и каквато иска да бъде приемана. Случаите на двусмислено декларативно самоидентифициране чрез югославското име през 30-те години обаче са само удобен тип политическо поведение, което позволява успоредно да се употребява публично и регионима „македонец“[757].

Във връзка с актуализирането на Хърватския въпрос през 1938–1939 г. надеждата за промяна на ситуацията във Вардарска Македония се възражда чрез опита на създадената гражданска организация (МАНАПО), да стане равноправен участник в политическия живот като част от обединената опозиция. Сръбските партии обаче категорично отхвърлят не само възможността за общи действия с една македонска политическа формация, но и правото ѝ на съществуване. Меморандумът на доверие към ХСС и нейния водач Мачек, с когото от МАНАПО настояват наред с хърватските интереси да бъдат защитени и правата на македонците/македонските българи, и за когото вече бе споменато, също

[757] К. Църнушанов привежда многобройни свидетелства от македонски българи и хърватски опозиционни политици за този вид поведение на населението, позволяващо да бъдат избягвани публичните конфликти при нежеланието хората да се декларират като „сърби“ или „югославяни“. Ц ъ р н у ш а н о в, К. Цит. съч., с. 145, 149,150, 153;159–168.

не води до резултат. Хърватският лидер отхвърля доверената му отговорност с предложение за политическа самоорганизация на македонските българи, а активистите на МАНАПО пък са укорени от сръбската опозиция за действията си от името на „някакъв измислен македонски народ“[758].

Съвременната македонска историография третира МАНАПО като израз на национална борба в духа на македонизма, но дори само споменаването на имената на участниците в акцията и автори на Мемоара опровергава подобна теза. Делегацията, която го връчва на Вл. Мачек, е водена от Димитър Гюзелев и включва група активни македонски българи, повечето вече съдени за съпротивата си срещу денационализаторския сръбски режим като Тома Кленков, Димитър Чкатров, Сотир Тренчев, Методи Андонов-Ченто. Документът е подписан от над 40 души от различни селища, мнозинството от които са бивши членове на ММТРО, които сами се наричат по-късно „български националисти“ и които стават жертва на комунистическите репресии след 1944 г.

Тази група македонски интелектуалци оставя един безпорен документ в потвърждение на тезата, че са действали през целия си живот като патриоти, отговорни за съдбата на македонските българи: протокол от специалното им съвещание през юли 1942 г. в Скопие, за което вече бе споменато. На тази среща, на която присъстват голяма част от най-активните участници и в ММТРО, и в МАНАПО, те решават да действат отново като негови отговорни представители, каквито винаги са се чувствали. В този смисъл Гюзелев казва: „Кой може днес да каже, че ние не представляваме този народ, кой ще си присъди да откаже, че не е съществувало едно общо македонско освободително движение, което се е наричало веднъж Младежка организация, друг път МАНАПО и според условията се е представяло пред неприятеля – сърбин, като първостепенен политически факт, за който той е държал сметка“[759].

Създаването на Хърватска бановина, което практически приближава хърватите до желаното обособяване на национална основа, засилва в навечерието на Втората световна война опозиционния натиск за федерално преустройство на държавата. Очакваното продължаване на реформения процес с национален знак обаче остава неосъществено. Надеждите за промяна във Вардарска Македония са бързо охладени от реакцията на крайните сръбски националистически кръгове, които предлагат дори създаването на специална сръбска бановина („сръбска земя“) с център Скопие и автономни области с центрове Ниш, Нови Сад, Сараево и Цетина[760]. Така реакционният национализъм, възраждайки аргу-

---

[758] Цветковска, Н. Цит. съч., 112–113.

[759] АИНИМ, к. 40 А, №.8144; Още по-категорично защитава идеята за съществувало и преди македонско освободително движение с български патриотичен характер инж.Чкатров в също споменатия анализ на положението във Вардарска Македония шест месеца след установяването на българска власт. – АИНИМ, к. 40 А,. № 8136; Цветковска, Н. Цит. съч., с.112; Чърнушанов, К. Цит. съч., с. 150; Михайлов, И. Цит. съч, т. 3.

[760] Палешутски, К. Цит. съч., с. 74.

ментите за Душановото кралство и за Скопие като столица на сръбската държава, демонстрира готовността си да се противопостави на всяка идея за излизане на Вардарска Македония от сръбската национално-политическа орбита.

Краткият преглед на идеите за промяна на югославското държавно устройство, които предвиждат обособяване на Вардарска Македония като отделна федерална единица със собствен (областен) образ, показва, че темата все пак остава маргинална в югославския политически живот и се появява само като елемент от цялостната критична аргументация на федералистки настроената опозиция. Тя е артикулирана относително ясно само от хърватската опозиция, която вижда в лицето на македонските българи съюзник срещу сръбския хегемонизъм. Независимо от конюнктурната ѝ употреба и въпреки невъзможността на македонските българи да създадат своя легална политическа партия, която да защитава с легитимни средства малцинствените им права в Сърбия, темата за възможното, поне административно обособяване на областта, се превръща в част от политическото битие на Вардарска Македония.

Разпускането на Скупщината и Сената през август 1939 г. слага фактически край на югославския парламентаризъм. До гибелта на кралска Югославия не са проведени избори и на официално политическо ниво темата за мястото на Вардарска Македония в държавата не е засягана. Полученият от Хърватия специален статут в Кралство Югославия обаче засилва надеждите, че пробив във великосръбското третиране на Вардарска Македония е възможен.

При тези условия стремежът към обособяване и получаване на права се обвързва най-удобно с регионалното име, като самоназоваването с него се превръща в откровена демонстрация на съпротива срещу сръбската деноминация и денационализация. Така, както и във времето на защита срещу гърцизма, също и на съпротивата срещу османската власт и агресивните чужди въоръжени пропаганди, се наблюдава прилив на поредната вълна на привързаност към македонското име. Без да забравя българската си идентичност, която подчертава при всяка възможност пред външните политически фактори, мнозинството от македонското население предпочита да употребява като своя характеристика регионално си име. В докладите си до централната власт управниците на Вардарска Македония ще отбележат: „народът се залъгва с мисълта за създаване на самостоятелна Македония или поне на Бановина Македония, по примера на Бановина Хърватия“[761]. Така създадената атмосфера на несигурни надежди в реформирането на държавната структура се оказва не само единствено възможната среда за постигане на някаква частична реабилитация на югославизма сред македонското население, но и пропаганден модел пред югославските комунисти за по-късното му утвърждаване след комунистическата модификация на югославската идея.

Постепенното публично заместване на етнонима с регионима се оказва твърде удобно както за югославските – особено за сръбските опозиционни пар-

[761] Цит. по: Цветковска, Н. Цит. съч., с. 117.

тии, така и за официалните политики на ангажираните с поддържане на европейското статукво държави. Въздействието на всички моделиращи политическата обстановка на Балканите фактори – вътрешни и международни, обективно подхранват утвърждаването на стария политически македонизъм, разбиран като единствено средство за противопоставяне на сърбизацията, за извоюване на малцинствени права и за политическо обособяване в Югославия. Тези настроения са забелязани още към края на 20-те години в специален доклад до ЦК на ВМРО, по който е подготвен годишен бюлетин за положението на населението във Вардарска Македония. В него се констатира, че „действително, колкото за форма, много българи казват ние сме „македонци", но това е за пред сърбите и съмнителните македонци". Удобната употреба на формулата за компромисна идентичност обаче отваря пространство за постигане на ерозиращ българската идентичност ефект. Отбелязано е, че има и „мнозина, които добродушно вярват в това и приемат да се казват, че са македонци – нито българи, нито сърби, без да помислят, че и влахът, и гъркът, и евреинът, и албанецът е македонец, но всички те не се казват македонци по народност, а си остават грък, влах, турчин, евреин, албанец и пр."[762]. Огромното мнозинство от граждански активните македонци обаче действат до гибелта на Кралство Югославия като етнически българи – позиция, която защитават въпреки репресиите и която потвърждават, както стана ясно, при започването на войната.

От поредното съживяване на политическия македонизъм ще се възползва и болшевишката централа, която налага чрез Коминтерна своята доктрина за радикално решаване на Македонския въпрос. Тя вече е мотивирана от комбинираното въздействие на всички насочени към ерозия на българската самоличност обстоятелства: от примера на стария етнополитически македонизъм на Новакович и подкрепилата го впоследствие руска имперска политика, от трайно действащите вътрешни и външни фактори, ограничаващи свободната изява на българската идентичност на местното население, и преди всичко – от своите дългосрочни интереси. Този план ще получи политическа реализация, но не като следствие от вътрешното развитие на Югославия и на Вардарска Македония конкретно, а единствено под диктата на едно глобално моделиращо света историческо събитие – Втората световна война.

[762] Македония. Документи и материали. С., 1978, с. 711.

Седма глава

ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ В ПЛАНОВЕТЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ: ЮКП, КОМИНТЕРНЪТ, БКП и ВМРО (об.)

ЮКП и македонските комунисти

За разлика от противопоставените идейно-политически, но по националния си знак традиционни буржоазни партии, възприелата приниципа на интернационализма левица е идеологически и политически обединена в Югославия. Тя обаче, както и другите партии, няма последователна и категорична позиция по един от най-същностните проблеми не само на общата държава, но и на историческото време – националният въпрос. Тъй като възгледите за Македония на ранната сръбска социалдемокрация и на наследилата я комунистическа партия са в идейната основа на по-късния комунистически македонизъм, ще им отделим повече и по-специално внимание в сравнение с идеите на буржоазните партии в Югославия.

Доколкото възгледите на Маркс и Енгелс са водещи при идейното изграждане на първите поколения социалдемократи и социалисти в Югоизточна Европа, е необходимо да напомня, че според тях мисленето на и за нацията, както и отношението към цялостната национална проблематика, е подчинено на политическата стратегия за победа на пролетариата в класовата борба. Разглеждани в идеологическия контекст на историческия материализъм, националните отношения се обвързват с интересите на буржоазията и остават на заден план в общата идейна основа на левите партии[763]. Те се оказват теоретично обременени и от схематизма в оценките на двамата „корифеи“ за бъдещето на народите, подвластни на Османската и Хабсбургската империя. Според Маркс и Енгелс те са „контрареволюционни“, обречени „в близко бъдеще да загинат в бурята на световната история“[764]. Това отношение е предизвикано главно от оценката им за контрареволюционната роля на Русия през 1848–1849 г., от която то се пренася и върху поробените славянски народи. Изключение е направено единствено за поляците, които заради конфликта си с Русия са причислени към „жизнеспособните“ народи като германци и унгарци.

Познанията на Маркс и Енгелс за събитията на Балканите обаче са недостатъчни и доста объркани. Така, оценявайки създадената ситуацията, Енгелс говори освен за сърби и българи, още за „босненци“ и за „тракийски и македонски славяни“, но не им отрежда каквато и да било историческа роля[765]. Го-

---

[763] Маркс, К., Фр. Енгелс. Съчинения. Т. 35, с. 216.

[764] Маркс, К., Фр. Енгелс. Цит. съч., т. 8, с. 83; т. 16, с. 174, 294.

[765] Маркс, К., Фр. Енгелс. Цит. съч., т. 6, 180–181.

дини по-късно, въпреки че осъзнава ретроградната роля на османската власт, той продължава да предпочита запазването ѝ на Балканите, тъй като щяла да създаде условия за запазване на местните „родови институции", разглеждани като „отправна точка за по-нататъшно развитие към комунизма"[766]. Въобще на границата на XIX и XX век в отношението на европейската социалдемокрация и на оформящото се нейно по-радикално „комунистическо" крило се налагат идеи за съответното национално развитие, лишени от национална привързаност и от сетива за национални интереси. Така се стига до пренебрежение към националноосвободителните движения, които са свеждани до израз на икономическите интереси на буржоазията и са разглеждани като повлияни от „дипломатическите игри" на заинтересуваните държави.

Това отношение е характерно и за българската социалдемокрация от това време, към която принадлежат и малцината македонски българи – социалисти. Сред тях доминират неясни и объркани идеи, често доктринерски или еклектични, с подчертана склонност към анархизма. Така групичката около В. Главинов в началото на XX век приема за своя основна задача не борбата за национално освобождение, а внушаването сред „народните маси" на „омраза към всяка светска власт"[767]. Дори Д. Благоев, който по това време все още защитава категорично необходимостта от национално обединение на българите, мери с класов аршин националноосвободителното движение, определя ВМОРО за „дребнобуржоазна организация без идейна основа" и препоръчва центъра на борбата да е в македонските градове и да е оглавена от „пролетариата"[768]. Впоследствие, повлияна от доминиращите идеи на европейската социалдемокрация, българската левица постепенно се отдръпва от идеята за национално обединение и в навечерието на Балканската война акцентът е поставен върху общите интереси на международното работническо движение.

През първото десетилетие на XX век международната социалдемокрация (Вторият интернационал) разглежда основните балкански проблеми, включително и Македонския въпрос, в тяхното международнополитическо измерение, но без националното му съдържание. Първоначално той е определян за вътрешнополитически турски въпрос, като очакванията са демократизиране на управлението по пътя на политическите реформи, а впоследствие като общ Балкански въпрос. Всъщност класовият подход, миролюбивата фразеология и повлияните от тях неясни формулировки при оценката на задълбочаващата се криза в европейските владения на Турция, отчитат и се стремят да заобиколят ясно изразеното разминаване между интересите на малките балкански държави и на определящите европейския ред влиятелни държави. Въпреки че лишените от национална привързаност идеи на балканските левици се развиват в руслото

---

[766] Писмо на Енгелс до Ед. Бернщайн. – В: М а р к с, К., Фр. Е н г е л с. Цит. съч., т. 36, с. 452.

[767] Подробно вж. П ъ р в а н о в, Г. Българската социалдемокрация и Македонския въпрос (от края на XIX век до 1918 година). С., 1997, с. 53.

[768] Пак там, с. 92 сл.

на европейското социалистическо/социалдемократическо отношението към националните проблеми, върху тях влияят и традиционните местни национални идеи. Една съпоставка между изразяваните позиции по националния въпрос от българските и от сръбските социалдемократи обаче показва, че при сърбите въздействието на национализма е далеч по-силно.

Любопитен пример в това отношение са наблюденията на определяния в Скопие като родоначалник на модерния македонизъм Мисирков за нагласата спрямо националните проблеми на българските и сръбските студенти в Русия, затова заслужават по-обширно предст: вяне. Според него „бугарцките студенти имаат големи претенции да сет представители на най новите течения на човечката мисла. За ниф немат никаков значаі национализмот, коі щчо се броит за нешчо, шчо имат одживеіано свойот век. Они сет интернационалисти. Они сет най напред лугье, па после, ако им останит за тоа време, сет бугари. За ниф човечеството имат по голем значай от Бугариіа, и за тоа повеке ги интересуваат Швейцариіа, Сойединените С.-Американцки Држаи и нивната историіа, отколку Бугариіа со нейните национални интереси. Бугарцката младеж овде употребуат сите своіи сили и средства, да се покажат напредничаа, т.е. социалистична“. След като обяснява, че затова българските студенти пренебрегват националните въпроси за сметка на политическата икономия, Мисирков прави преднамерения извод, че „тоа неразбиране на националните интереси, тоа отсуство на национални идеали и таіа... приврзаност кон социализмот, іет отражеіние на дуовното состоіаіние на бугарцкиіот народ... Оттука много іасно се видит, до колку бугарите не сет во стаіние да бранат не само нашите, но и собствените интереси“.

На тази склонност към ирационално следване на модерните социалистически идеи Мисирков противопоставя поведението на сръбските студенти. Според него „србите не сет интернационалисти, а сите буквално, без разлика дали іет некоі от Србиіа, Босна, Ерцегоина, или Црна-Гора, сите сет националисти. Они знаіат да сет они прво срби, а после лугье... Србите сет националисти... србите сет шовинисти; они сет отчаіани во борбата со своіите априіатели за зашчита на нивните национални интереси... Во тоа време, кога србите от кралот и министрите до последніот амалин сет националисти и наогаат за нужно сите да се сплотат во іедно, за да достигнат со обшчи сили народните идеали, бугарите се цепат на социалисти и саакакви други – исти, коіи наі малу сакаат да оправдаат послоицата, да соіединеіньето праит силата. – Туку се тоа іет резултат на политичната зрелост на народот: србите во течеіньето на цел век изработуваат националните идеали и изучуваат националните интереси, а пак бугарите го праат тоа само от ¼ век.“ Противопоставил националистическата екзалтация на двата народа, според тесните си представи за съответните студентски колонии в Петербург, Мисирков прави основния си извод: „Како и да іет, но одделеіньето наше от бугарите ке ни даіит возможност критично да се односуаме кон бугарцките работи, а не слепо да и копираме и да насадуваме во Македониа, на место национализм, социализм, како шчо го праела тоа натрешната македонцка революциіна организациіа. Значит одделуаіньето на нашите

интереси от бугарцките... ке не избаіит от положеіньто како маімуни да копираме бугарцките неомислени постапоци, и на вера да прііимаме бугарцките увереніња да іет... Русиіа нашиоіот наі голем неприіател“[769].

Не може да има съмнение, че обобщените оценки на Мисирков са пряко повлияни от директното въздействие на няколко фактора, които доминират в началото на XX век и конкретно в трагичното лято на 1903 г. и които предопределят появата на неговата книга: хладните отношения между Русия и България, неуспеха на Илинденското въстание, влиянието над него по това време на сръбския/стояновиковическия македонизъм, но преди всичко пълното му обвързване с руската политика. Това е основната причина за прекомерния акцент в сравнението върху социалистическите идеи, които далеч не са били широко популярни както сред българското общество, така и сред ВМОРО. За доминацията на национализма в сръбската общност обаче Мисирков има право.

Всъщност в навечерието на Балканската война и през цялото второ военно десетилетие на XX век сръбската социалдемокрация заема, особено в лицето на водещите си фигури като Димитрие Туцович и Душан Попович, подчертано еклектична позиция спрямо Македония. В нея се признава съществуването на българи в Македония, но акцентът е поставен върху смесването на идеите на Ст. Новакович за македонските славяни като отделен народ/южнославянско племе, на Й. Цвиич за състоянието им на „флотантна маса“ и на сръбския национализъм за сръбско историческо право над областта и за необходимост от нейното притежание[770]. Смесването при Туцович на иначе различни идеи става на основата на представата му, че „въпросът за националността е второстепенен“ и че е необходимо сръбско водачество за съединението на южнославянските племена. Така обаче се „заличават“ историческото наследство и политическият контекст на формираните национални различия, а основното внимание се насочва към южнославянската племенна близост и свързаност, за да се формира нова „национална общност“[771].

Идеята за естествената племенна близост е всъщност елемент от идеята за южнославянския интегрализъм, с която сръбският национализъм отхвърля

---

[769] М и с и р к о в ъ, К. П. За македонцките работи. С., 1903, 64–67. След дълго отсъствие от Македония Кр. Мисирков пристига като учител в Битолската мъжка гимназия в навечерието на Илинденското въстание (1 декември 1902 г.). Той обаче остава изолиран от общия подем, тъй като от революционната организация разбират бързо, че е под прякото влияние на руския консул Ростковски и е противник на въоръжената националноосвободителна борба. Краткият му дневник от това време разкрива ясно колизията му на патриот, неспособен да преодолее страховете си пред риска на революцията и от противопоставянето на руската политика. Вж. Известия на държавните архиви. 64, С., 1992, 183–200. През 1913 г. обаче, както вече бе посочено, той анализира събитията като български националист и сам стига до остро осъждане на руската антибългарска политика.

[770] Вж. за тях – Ц ъ р н у ш а н о в, К. Цит. съч., 348–349. И двамата най-авторитетни сръбски социалдемократи умират рано – Туцович през 1914 г., а Попович през 1919 г., но оказват трайно влияние върху развитието на сръбската/югославската левица.

[771] Пак там, с. 348.

при създаването на СХСК стремежа към самостоятелно развитие на включените в общата държава отделни нации и национални малцинства. Същевременно сръбският социалдемократ възприема идеята за неоформения национален характер на македонското население и, въпреки че знае добре българския национален знак на съпротивата срещу установената през 1912 г. сръбска и гръцка власт в Македония, смята че „от политическата [му] съдба ще зависи неговото национално бъдеще“[772]. Очевидно Туцович е фетишизирал идеите, залегнали в политическия план за създаване на Балканска федерация, което не му позволява да го пригоди към съществуващата по това време политическа действителност, с характерните за нея остри национални противопоставяния. Ходът на историческите събития потвърждава извода му, че в тежко обременено геополитическо пространство като Македония политическата власт ще получи възможност да моделира според интересите си неговия национален образ, т.е. да създава нови образи, но опровергава вярата му в съществуването на условия за създаването на южнославянска нация на базата на „политическата общност и културното съгласие“.

Сблъсъкът между балканските държави през 1913 г. поставя пред сръбската социалдемокрация пряко въпроса за мястото на Македония в една изглеждаща вече химерично Балканска федерация. Представата за неговото решение е показателна за уплътняването на националистическия пласт в позицията на ССДП. Според нея Македония има място във Федерацията, но не като самостоятелна държава, а само като автономен, макар и равноправен член, заради пъстротата на нейното население. Затова Църнушанов е прав, когато вижда в идеите на Туцович възможност да се върви едновременно и към сърбизиране, и към македонизиране на населението във Вардарска Македония. Всъщност сръбският социалдемократически лидер, който загива на фронта още през 1914 г., приема за нормално сърбизирането на завладяната през 1912 г. територия.

Същото, вече с категоричността на изявен пропагандатор на сръбската национална кауза, прави през Първата световна война и неговият най-близък сподвижник и наследник в партийното ръководство Попович. Оказва се, че глобалният ход на събитията диктува на сръбските социалдемократи позиция, която подчинява идеята за балканска общност на сръбските национални интереси – ситуация, превръщаща Попович не просто в адепт на сръбската доминация на Балканите, но и в противник на българските интереси и идеен опонент на неприемливата за него исторически коректна интерпретация на миналото. Той изцяло приема тезата за „македонските славяни като флотантна маса“, лансира абсолютно погрешния извод, че „царските (руските) дипломати направиха от македонските славяни екзархийски българи“ и със замаха на опитен публицист сочи „аргументи“ за уж някакво инцидентно, емоционално и тактическо приобщаване на македонското население към българското национално движение.

---

[772] Пример за това разминаване е дори само фактът, че социалдемократическият партиен вестник „Радничке новине“, с който Туцович е тясно свързан, съобщава през 1914 г. за бунта на новобранците от Вардарска Македония в Крагуевац.

Този тип аргументация не е нов за сръбския национализъм, но превърнат в официализирано отношение на социалдемокрацията я отвежда през военните години до обосноваване на правото на сръбско владение над Вардарска Македония, т.е. до позиция, близка с национализма. Негови опорни точки са тезата, че като „класическа земя на етнографски национален хаос“ Македония не може да има собствена държавност, както и настояването за запазване на сръбската власт над Вардарската долина – като неин основен жизнен интерес; още повече, че тя е установена, според. Попович, над национално аморфно местно население („под българското име на македонските славяни не стои нито българско национално съзнание, нито въобще българска национална особеност“), иначе близко по обичаи до сърбите и с език, „преходен диалект между сръбския и българския“[773]. В същата тоналност са и представите за Македония на още един от първите сръбски социалдемократи – Живоин Балугджич. Той успешно смесва тезата за неоформения народностен облик на „македонските славяни“ със социалистическата теза за икономическия характер на техните проблеми. Според него македонският селянин нямал „национално чувство“, докато живеел „при благоприятни икономически условия“ и „не бил нито сърбин, нито българин“, а „християнин“[774].

Въпреки приближаването през военните години към националистическото разбиране за нуждите на собствените държавни интереси, сръбските социалдемократи остават, поне на фона на цялостния сръбски политически спектър, най-близо до реалностите в Македония и до способността да държат сметка и за местните български интереси. Тази нагласа изпъква особено в първите следвоенни години, когато конкуренцията между различните идеологии и национални партии в СХСК превръща „аморфната“ Вардарска Македония в територия на най-силно изразена в държавата подкрепа за противопоставянето на югославските комунисти срещу налагания сръбски национален диктат[775]. Парадоксът най-слабо развитата промишлено област, в която сръбската левица няма никакво собствено влияние, да даде на изборите за Учредително събрание (28 ноември 1920 г.) най-голяма подкрепа за комунистическата партия се дължи на подкрепяния от комунистите федерализъм, но преди всичко на признанието им, че Вардарска Македония е населена и от българи, и че тъкмо те са основните противници на сръбската власт.

При невъзможността местното население да гласува за свои избраници, ВМРО решава да подкрепи комунистическите кандидати при условие да рабо-

---

[773] Цит. по: Църнушанов, К. Цит.съч., с. 350.

[774] Първанов, Г. Цит. съч., с. 64.

[775] През април 1919 г. е осъществено обединение на левите социалдемократически партии и групи от Сърбия, Хърватия, Босна и Херцеговина, Войводина, Далмация, Черна гора и Вардарска Македония в Социалистическа работническа партия на Югославия (комунисти). Партията напуска Втория интернационал и влиза в болшевишкия Комунистически интернационал. Вж. Манчев, Кр. История на балканските народи..., с. 372.

тят за федерализиране на държавата и за отстояване правата на малцинствата. Революционната организация се надява, че така ще получи парламентарна подкрепа за вдъхновените от нея искания на местното население за възстановяване на българските национални институции – училището и църквата, отправени до властите, до дипломатическите представители на страните-победителки в Белград и до Обществото на народите. Тактическият характер на това решение е ясно изразен в изпратеното окръжно до членовете и съмишлениците на организацията: „Ако тази легална борба не успее, събитията ще ни научат какво да правим по-нататък“[776].

С гласовете на българското население комунистите печелят изборите във Вардарска Македония, където получават 15 депутатски места – най-много от всички участвали в изборите политически партии, а постигнатият резултат им осигурява над четвърт от спечелените общо 58 депутатски мандата в цялата страна[777]. Този неочакван успех се дължи на нежеланието на сръбските национални (буржоазни) партии да приемат исканията на ВМРО, но би могъл да бъде и по-голям, ако югославските комунисти не отказват включването в листата си на посочени от организацията доверени „независими кандидати“. По тази причина в някои райони от източната част на Вардарска Македония (Велешко, Щипско, Брегалнишко и др.) комунистическата партия не е подкрепена[778].

В желанието си да прикрият влиянието на ВМРО и да омаловажат случилото се, управляващите лансират тезата, че все още неизбистрилото сръбското си национално съзнание местно население е било подведено от комунистическите агитатори. Обещанието за автономия на Македония, с което то уж било спечелено, обаче само по себе си е доказателство за провала на правителствената политика. По този повод един депутат ще възрази на министъра на вътрешните работи Драшкович: „Ако комунистите създават агитатори за автономия на Македония, това е все пак знак, че ония, които гласуват за комунистите не са за това, което вие предлагате. Казва се, че народът там е подведен. Ако маса от 10 000 гласува като един, тогава не вярвам в подвеждане... интелигентността на нашия човек е такава, че да знае какво иска“[779].

Югославските комунисти не правят нещо забележимо в защита на интересите на македонските българи по две причини: едната е формално политическа, а другата – идейна. Първата е свързана със забраната на партията им скоро след

---

[776] Окръжно писмо на Т. Александров до членовете на ВМРО от 28 юни 1920 г., цит. по: М и х а й л о в, Ив. Цит. съч., т. 2, 1965, с. 117, 125. Когато през 1924 г. болшевишката централа подготвя привличането на ВМРО към участие в съветските планове за Балканите, представител на съветското разузнаване потвърждава, че подкрепата през 1920 г. за комунистите е станала по решение на ЦК на ВМРО. Вж. Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Документи. Кн. 2, Скопје, 2008, с. 230.

[777] Ц в е т к о в с к а, Н. Македонското прашање..., с. 55; М а н ч е в, Кр. История на балканските.., с. 374.

[778] Македонска трибуна, № 747, 12 май 1941.

[779] Ц в е т к о в с к а, Н. Цит. съч, с. 97.

приемането на Конституция и на Закона за защита на държавата (1 август1921 г.), а втората – с господството на възгледа за класовата борба като средство не само за икономическо и политическо освобождение на пролетариата, но и за постигане на национално единство в национално еднородната според тях Югославия. Комунистите противопоставят на обвиненията в противодържавна дейност тезата си, че „единствената сила, която се бори за националното единство на южните славяни е пролетариатът“ и че тяхната партия е „един от най-здравите стълбове на националното обединение“[780]. Така те работят фактически за унитаризма, включително чрез утвърждаването на организационната си структура, недопускаща създаването на самостоятелни ръководни тела в Хърватия и Босна и Херцеговина. Ако се абстрахираме от типичното за това време противопоставяне на смятаните за конкурентни земеделски партии, тъкмо заради пренебрежението си към националния въпрос в СХСК комунистите се обявяват срещу другата голяма опозиционна сила ХСС, която обвиняват в национален сепаратизъм.

Свеждането на националния въпрос след Първата световна война до въпроси за правата на националните малцинства и до очертаване на държавните граници е обяснимо с комунистическите планове за овладяване на политическата власт, но всъщност – от гледна точка на реалностите – улеснява моделирането на държавата във великосръбски дух[781]. Стига се до парадокса, обвинената в разрушителна престъпна дейност и действаща в нелегалност комунистическа партия да защитава удобната за великосърбизма теза за единната югославска нация. В тази идейно-политическа рамка югославските комунисти разполагат и Македонския въпрос. Доминиращата сред тях сръбска гледна точка води до оценки, утвърждаващи аморфния характер на мнозинството от населението на Македония и дори до безсмислици като официалното твърдение, че „македонците са етнографски преход между сърбите, българите и гърците“[782]. Естественото следствие от тази интерпретация на проблема „Македония“ е, че след като нейното население е „флотантна маса“, сред която българите не са мнозинство, статуквото трябва да бъде запазено.

След забраната на Комунистическата партия, нейните ръководители намират начин за легална дейност чрез създаването през януари 1923 г. на Независима работническа партия на Югославия, която няколко месеца по-късно създава свой временен секретариат за Македония. Позицията на тази партия обаче

---

[780] Радничке новине, 19 септ. 1919; Радничке новине, 14 ян.1920; Църнушанов, К. Цит. съч., с. 352.

[781] Временните колебания на сръбските комунисти след Първата световна война и около изборите от 1920 г. са бързо преодоляни и партията се обединява около принципа за защита на единството на нацията. Според ЮКП кралството трябва да се разглежда като национално единна държава, в която националният въпрос се свежда до въпрос на малцинствата и на държавните граници. По-подробно вж. Църнушанов, К. Цит. съч., 352–353.

[782] Изказване на Пленум на Централния съвет на партията, цит. по: Църнушанов, К. Цит. съч., с. 353.

продължава линията на незачитане на българското население и интерпретиране на националните въпроси в кралството в духа на интегрализма. Нейният секретар Сима Маркович се придържа към тезата, че „сърби, хървати и словенци могат да бъдат третирани като три клонки от един народ“ и свежда националния въпрос до конкурентна борба на буржоазията за обществено утвърждаване. Той дори развива в книга, посветена специално на националния въпрос, идеята, че в КСХС той е всъщност конституционен проблем и се свежда до реформа на уредбата и управлението на държата. Маркович обаче признава, че етнически пъстрата Македония е населена от представители на съществуващите балкански нации и затова бъдещето ѝ не трябва да се решава в полза само на една балканска буржазия[783].

Коминтернът и Македонският въпрос

Еклектизмът в отношението на югославските комунисти към Македония е предизвикан не само от смесването на партийната идеология с противоречиви идейно-политически мотиви от сръбското политическо наследство, но и от въздействието на един особено важен външен фактор – ръководната роля на Коминтерна. В началото на 20-те години години в Съветска Русия/СССР все още властва идеята за осъществяване на световна пролетарска революция и специалното внимание на Коминтерна е насочено към предизвикване на революционни метежи в „болезнените“ европейски точки: победените в Първата световна война страни и териториите с усложнени национални въпроси. В началото на 20-те години (до 1923 г.) Централна Европа (Германия, Унгария, Австрия) е смятана за най-податливо на революционизиране политическо пространство. Сред основните цели в подривните планове на комунистическата централа – редом с големите победени в Първата световна война – обаче попада и съюзническата им България, морално смазана от претърпяната катастрофа, превърната в убежище за поредния бежански поток от разкъсаната ѝ от победителите национална територия и обезсилена от бремето на непосилни репарации и политически ограничения. В случая победената и териториално ракъсана България е разглеждана и като изходна база за действия в Македония, Тракия и Добруджа, където усложненият национален въпрос се превръща в удобен мотив за действие на пропагандираната социална революция.

Традиционно принадлежащата към руската сфера на първостепенни геополитически интереси България попада специално в политическото полезрение на болшевиките и по още една особено важна за тях причина: между 1920 и 1923 г. тук е настанена значителна част от Бялата армия на ген. Врангел[784]. Това

---

[783] Историја на македонскиот.., кн. 3, с. 44; М а р к о в и ч, С. Национално питање у светлости марксизма. Београд, 1923.

[784] Съветските власти смятат, че в България е концентрирана значителна и опасна за тях военна сила от близо 15 000 боеспособни руски войници. Вж. Р е в я к и н а, Л. България във външнополитическите концепции и планове на СССР и в дейността на

е допълнителен повод за започнатата подривна дейност, която се разгръща без особени задръжки, поради прекъснатите през 1919 г. по Ньойския договор дипломатически отношения между двете страни. Липсата на дипломатически отношения обаче създава особено благоприятни условия за активни действия на Коминтерна чрез структурите на БКП.

Всъщност съветската външна политика между двете световни войни се води на две нива и от два центъра: на официално ниво от правителството и неофициално от Коминтерна, чрез местните комунистически партии. Там, където двустранни дипломатически отношения не са установени, подривната политическа и разузнавателна дейност чрез структурите на Коминтерна получава размах, удобно защитена от възможното предизвикване на дипломатически скандал. Въпреки това обстоятелство съветското правителство успява да установи между 1920 и 1923 г. по-близки връзки със земеделското правителство на Александър Стамболийски, рязко прекъснати след деветоюнския преврат (1923), когато неговите официални представители са принудени да напуснат България. Арестуването за подривна дейност и прогонването на мисията на Съветския Червен кръст от правителството на Александър Цанков засяга интересите и честолюбието на съветското правителство до такава степен, че съответното извинение е поставяно задълго след това като условие за започване на преговори за възстановяване на двустранните отношения[785].

През периода 1923–1925 г. България е не просто територия на най-интензивните действия на Коминтерна, но и главна цел в подривните усилия на съветското правителство. Организираното от болшевишката централа въстание през септември 1923 г. е опит за пренасяне на социалната революция в Югоизточна Европа и въпреки неуспеха му, страната и нейните проблеми продължават да са разглеждани като най-подходящ плацдарм за акция срещу установения следвоенен ред в Европа. Още през октомври 1923 г. БКП сочи като изход от създадената ситуация подготовката на ново въстание – решение, съгласувано с Изпълнителния комитет на комунистическия интернационал (ИККИ) и официално подкрепено от него през февруари 1924 г. Комунистическата централа не само разработва план за подготовката на въстание, но и се ангажира с доставката на оръжие и започва изпращането на своите емисари, представляващи всички съветски структури, свързани с подривна дейност. Свидетелство за съсредоточеното внимание върху България е един специален анализ на условията за подготовка на революция на Балканите на зам.-началника на Щаба на Червената армия Б. М. Шапошников, който през юли 1924 г. прогнозира, че „преди всичко комунистическа революция на Балканите може да се очаква именно в България“[786]. В съветските планове Македония – особено нейният завладян от

Коминтерна (1919–1944). – В: Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Константин Косев. С., с. 255.

[785] Пак там, с. 259.

[786] Анализ на Б. М. Шапошников от 27 юли 1924 г. вж. в: Македонското прашање во советската.., кн. 2, с. 406.

Сърбия дял, където дейността на ВМРО е най-силна – е третирана като територия, пряко свързана с подготвяната българска революция.

По това време нито българските комунисти, нито структурите на Коминтерна поставят под съмнение българската идентичност на мнозинството от населението на Македония, а оценката за ВМРО е, че организацията разполага с потенциал за въздействие върху политическото развитие на целия регион. За придаваното на ВМРО значение свидетелства обстоятелството, че още през есента на 1923 г., непосредствено след комунистическото въстание, на което организацията се противопоставя, съветски представител търси контакт с нея. Съществуващите резерви към ВМРО, разглеждана в Москва като подкрепяща „реакционните сили" в България и като окървавена при потушаването на въстанието, бързо са преодолени[787]. Пратеникът на комунистическата централа Андреев-Базаров се среща първоначално с нейните задгранични представители К. Пърличев и Г. Баждаров, а скоро след това и лично с Т. Александров. Въвличането на ВМРО в преговори за сътрудничество със Съветска Русия е успешно осъществено и още през декември 1923 г. Т. Александров подготвя проект за споразумение, в който като цел е изведено обединението на Македония като самостоятелна политическа единица, готова да участва равноправно в бъдеща балканска федерация, или – като първа стъпка – в „една югославска федерация"[788]. Споразумението рязко променя нейната дотогавашна ориентация към независимост и я обвързва както с комунистическата централа, така и с другите зависими от Москва балкански революционни организации. Срещу това Съветска Русия се задължава да признае ВМРО като „единствена изразителка на суверенната воля на Македония" и да и оказва „материална, дипломатическа и морална подкрепа"[789].

Т. Александров едва ли е вярвал, че комунистическата централа ще фаворизира една национална организация пред балканските комунистически партии, третирани като поделения на Коминтерна. Каквито и да са били тактическите му намерения обаче, обръщането на ВМРО към силата, изповядваща осъществяването на световна пролетарска революция, вкарва в организма на революционната организация нова доза от вируса на националния компромис. И довежда до трагични сътресения и противопоставяния в македонското освободително движение.

---

[787] Първоначално съветският представител във Виена Голдщайн отхвърля предлаганото от Д. Влахов сътрудничество на комунистическата централа с ВМРО. Вж. П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с.151; От началото на 1924 г. обаче са поддържани трайни контакти и на 9 януари 1924 г. в доклад на ОГПУ до комисаря на външните работи Чичерин се твърди, че „ВМРО осъзнава изцяло, че помощ в борбата за свобода на Македония може да получи единствено от СССР. Вж. Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 231.

[788] Вж. Доклад на Андреев (Борис Шпак) за проведените през декември 1923 г. разговори с Т. Александров в: Македонското прашање во документите на Коминтерната. Кн.1, т.1, Скопје, 1999, с. 226 сл.; П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос..., 151–152. – В: Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, 676–677.

[789] П а л е ш у т с к и, К. Пак там, с. 152.

Опитът на Москва да привлече на своя страна ВМРО, оценявана като единствено способна да се противопостави с въоръжена сила на мощта на държавата, завършва скоро след провокацията около т.нар. Майски манифест и убийството на Т. Александров. Въпреки това българският фактор е разглеждан в съветските институции до 1926 г. като сила, способна да предизвика замислените революционни усложнения в Югоизточна Европа, и местните комунистически партии се съобразяват с неговото значение. Те не само признават българския характер на значителна част от населението на Македония, но и правото на БКП да работи със структурите на националноосвободителното движение като единствена възможност за привличането му към плановете за радикална промяна на Балканите. Дори през ноември 1924 г. зам. народният комисар на външните работи Максим Литвинов заявява: „Ние... нямаме намерение да поддържаме Югославия, или когото и да било, срещу България. Ние се отнасяме враждебно не към българския народ, а към сегашното правителство на България. При нормални отношения някои национални стремежи на България биха намерили от наша страна подкрепа и съчувствие“[790].

Изправени пред задълбочаващите се междуетнически противоречия в СХСК, отчитайки усилията на Коминтерна да спечели на своя страна ВМРО и принудени от фактите да признаят българския характер на антисръбската съпротива във Вардарска Македония, югославските комунисти стигат в началото на 1924 г. до становището, че кралството е многонационална държава, в която един народ господства над другите. На Третата си партийна конференция те дори оценяват ситуацията във Вардарска Македония като остър междунационален конфликт: „Сръбската буржоазия провежда в Македония най-остър терористичен режим, унищожава или принуждава към изселване съзнателната част на българското, турското и албанското население, а на негово място докарва преселници от други области на Югославия; тя угнетява всички несръбски народности, закрива техните черкви и училища, забранява техния печат и преследва езика им. На всеки акт на възмущение на доведеното до отчаяние население сръбските власти отговарят с кървави репресии“[791].

Доказателство за признатата от ЮКП водеща роля на българския фактор в съпротивата срещу властта във Вардарска Македония е осъщественият по това време контакт между ВМРО и Областния комитет на ЮКП в Скопие. В началото на февруари представител на ВМРО, иначе официално член на Сръбската републиканска партия, проверява възможностите за единодействие в замисляно от организацията въстание през пролетта. От местното ръководство на ЮКП обаче отговарят, че такова единодействие е възможно само след предварително съглашение между ВМРО и БКП[792].

---

[790] М. М.Литвинов до представителя на МИД в Италия. Вж. Македонското прашање во советската ..., кн. 2, с. 496.

[791] Резолюция на Третата партийна конференция, т. 5, от 1–4 януари 1924 г. Цит. по Ц ъ р н у ш а н о в, К. Македонизмът и съпротивата..., с. 353.

[792] Доклад на съветското разузнаване от февруари 1924 г. за положението в Югославия. – В: Македонското прашање во советската.., 296–298.

Публикуването на Майския манифест във Виена, без подписа и одобрението на Александров, е замислено като коминтерновска операция, стесняваща максимално възможностите на ВМРО за маневри[793]. Дискредитирайки организацията чрез несъгласувано публично оповестяване на нейното обвързване с нов, радикално променен политически курс, комунистическата централа фактически се стреми да предизвика Александров към окончателен избор. Според Манифеста ВМРО приема единението с „федералистите" и заявява, вече според новата си ориентация, че ще се бори освен за освобождението и превръщането на Македония в „независима и самостоятелна политическа единица" още и към „демократизирането на съседните на Македония балкански държави и тяхното съюзяване в една Балканска федерация". За постигането на тези свои цели ВМРО обявява, че „може да разчита само на крайните прогресивно-революционни движения в Европа" и затова се залага за създаването на „единен македонски революционен фронт", опрян върху „единния балкански революционен фронт", за да „наложи създаването на Балканска федерация"[794]. В Манифеста е заложена идеята за откъсване на „македонския народ" от българската нация, за разглеждането на Македония като геополитическа единица в предвижданата балканска държавно-политическа структура и за приравняване на България с Гърция и Югославия, като македонски завоеватели и потисници.

Зад обявените нови цели и средства ясно прозира замисълът на комунистическата централа да дискредитира ВМРО в България и пред македонските българи като отстъпник от националната кауза, да постави цялото националноосвободително движение под пълен комунистически контрол – на БКП и на Коминтерна – и да го превърне в инструмент за овладяване на властта в България и за дестабилизация на целия регион. За това говорят конкретните искания към ВМРО от страна на българските комунисти и московската комунистическа централа: да бъде осигурена „свобода на компропагандата в окръзите на автономистите, допускане на комунистите във всичките организации на ВМРО и в нейните ръководни инстанции, участие на комунистите в печатните органи на ВМРО, връщане на Димо х.Димов като член на ЦК на ВМРО", защита на преследваните от властите комунисти, единодействие в Парламента и общините и

---

[793] Манифестът е публикуван на 18 юли 1924 г. в комунистически ориентирания в. „Балканска федерация". Вж. и БКП, Коминтернът ..., т. 1, 216–222; Националноосвободителното движение..., т. 4, с. 110 сл. За създатели на манифеста са смятани завербуваните от съветската комунистическа централа Д. Влахов и П. Чаулев, но реалният автор е далеч по-образованият и отдавна работещ подривно срещу самостоятелността на ВМРО Влахов. Вероятно сериозно участие в подготовката на манифеста взема и Н. Харлаков. На Чаулев са възлагани само пропагандни и практически задачи, въпреки че заради репутацията му на популярен войвода той е готвен от комунистическата централа за бъдещ лидер на ВМРО. Изключен е от организацията на 31 август 1924 г. по време на организационен конгрес по предложение на Ал. Протогеров заради ролята му в събитията около Манифеста. Вж. Македонското прашање во советската.., 612–614.

[794] Цит. по БКП, Коминтернът..., т. 1, с. 218, 220, 222.

т.н.[795]. Успоредно със засилването на натиска върху ВМРО и с въвличаненето ѝ в схемата за нейното дискредитиране, претенциите на БКП стават все по-крайни и неприемливи. Настояването ВМРО да предаде складовете си с оръжие на комунистите, без те самите да са изпълнили нито едно свое обещание, е окачествено дори от един съветски дипломат в Австрия като „абсолютно неприемливо“[796].

Отделянето на по-специално внимание върху опита на СССР/Коминтерна да употреби за целите си ВМРО и поставянето на тези усилия в контекста на оформяната обща комунистическа позиция по Македонския въпрос изглежда задължително по няколко основни причини. Най-напред то сочи националната идентичност на македонското освободително движение като българска: чрез самоопределянето и на ВМРО, и на левицата по това време, както и чрез отношението към тях на комунистическата централа и балканските комунистически партии. Опитът за привличане и подчиняване на ВМРО доказва ясно и че разположението на силите в самото движение е категорично в полза на „автономистите“ – факт, признат и от анализите на съветското разузнаване. Той дава и първостепенна по значението си информация за разбирането на комунистическото отношение към Македонския въпрос: за лишения от каквито и да е скрупули съветски подход при създаването на кризисни ситуации, за пълното пренебрежение и за фактическото игнориране на националното измерение в пропагандираната социална революция, и особено за безмилостното разпореждане с човешките съдби. Най-накрая случаят е емблематичен като обобщение на съветската комунистическа нагласа за моделиране на света единствено според собствените политически интереси. Тези изводи всъщност очертават няколко знакови пласта в отношението към Македония, което преминава от стремеж към овладяване и употреба на нейните вътрешни сили, през усилия по разбиването и игнорирането впоследствие на ВМРО, до формирането на нагласа за изграждане на виртуална действителност, в която проблемите ще бъдат обявени за формално решени.

Публикациите на документи от архивите на Коминтерна, на съветското Министерство на външните работи и на съветското разузнаване дават обилен материал за доказване на посочените изводи. За тяхното фактографско уплътняване е достатъчно да посоча тук само частица от свидетелствата за обрата в отношението на комунистическата централа към македонската идентичност, настъпил след 1924 и през 1925 г., при неуспеха ВМРО да бъде подчинена и чрез България да бъде подпален, поне в Югоизточна Европа, пожарът на световната пролетарска революция. Впрочем Президиумът на ИККИ, а това значи съветската политика, официално излиза с решение за снемане на курса към въоръжено въстание в България на 15 април 1925 г., в самото навечерие на подготвения от Военната организация атентат в църквата „Света Неделя“[797].

---

[795] Акцентите са поставени от В. Коларов на специално съвещание за Македония на съветски държавни дейци и на висши представители на Коминтерна на 11 януари 1924 г. вж. Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 243.

[796] Пак там , с. 387.

[797] Резолюция на Президиума на ИККИ по българския въпрос...от 15 април 1925 г. – В: БКП, Коминтернът..., т. 1, с. 448.

През 20-те години съветските институции употребяват обичайно за родените в Македония неутрално звучащият регионим „македонец“, който отговаря изцяло на стремежа им националните особености да бъдат стопени в интернационалната комунистическа амалгама. Въпреки това в някои документи се подчертава ясно, че гледат на македонците като част от българската общност. Причината е, че на водещите фигури в Коминтерна, както и на съветската дипломация и разузнаването е добре известно, че огромното мнозинство от участниците в освободителното движение са българи и затова разполагат плановете си за действие в българската организационно-политическа сфера и действат чрез Българската комунистическа партия. Този подход очевидно не е възприеман като формално конюнктурен, а като единствена възможност за постигане на поставената цел.

В комунистическата централа знаят отлично, че „македонските автономисти“ се самоопределят като българи, назовават ги в анализите си „националисти“ и ги поставят сред реакционните „контрареволюционни сили“ на българското общество[798]. Въпреки значителните си различия с „националистите“ от македонската десница, с българска национална идентичност обаче са и прокомунистически ориентираните „федералисти“, както и представителите на левицата – факт, подчертаван от най-видните фигури сред участващите в националноосвободителното движение комунисти като Димо Хаджидимов и Владимир Поптомов.

Емблематично свидетелство за характера на ВМРО е отношението на Т. Александров към исканията на комунистическата централа за обвързване на организацията със съветската политика чрез доставяне на разузнавателни сведения за България. Вече попаднал в опасната територия на политическия компромис, Александров загатва на среща с отговорен съветски разузнавач, на която са засегнати всички интересуващи Москва важни теми, че е склонен да приеме политическия македонизъм, но категорично заявява: „Помощ във военния шпионаж против България не ни изглежда сега възможна по морални мотиви, защото ние самите сме българи“[799].

Българската национална същност на македонското освободително движение е изразена от него още по-ясно в писмо до Александър Протогеров (20 август 1924 г.) след кризата, предизвикана от Майския манифест и по повод обвиненията, че ВМРО е „оръдие на българското правителство“. Като отрича подобни оценки, Александров твърди: „Мога да докажа пред безпристрастен арбитър, че никога не сме били и сега не сме оръдия на бълг.[арските] правителства, а сякога сме били и трябва да бъдем „оръдия“ на независима България, на борческа Македония и на цялото бълг.[арско] племе“[800].

---

[798] Оценката е на пом. началника на Щаба на Червената армия Шапошников. Вж. Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 408.

[799] Цит. по: Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 240.

[800] ЦДА, ф.1933 к, оп. 2, а.е. 29, л. 40–45.

Само дни преди това той дава в писмо до Янко Пеев безпощадна оценка на провокационната комунистическа игра с ВМРО чрез Майския манифест, в което неколкократно подчертава, че „ВМРО е национална организация и тя не може да стане болшевишка“. Александров е категоричен: „Ако някога даже бих бил подписал манифест с подобни щури мисли и непосилни за ВМРО цели в момент на слабост, увлечение или заблуда, щом разкрия истинските намерения на авторите му, банда мошеници, предател бих бил, ако не съзнаех грешката си, не се откажех публично от стореното и не се възвърнех в изпитания прав път. Аз, обаче, не съм слагал подпис под подобен партизански и престъпен манифест, във всички разговори съм се изказвал: против комунизиране на ВМРО и нагърбването ѝ с не нейни и непосилни за ръста ѝ цели и като го прочетох, възмутих се до дън душа за извършеното мошеничество от Харлаков–Данилов...“[801].

Временното обръщане на ВМРО и лично на Александров към СССР не е по идейни причини. То е само тактически ход в политическата безизходица, в която е поставено решаването на Македонския въпрос при установения следвоенен ред; решение, подтикнато и от пренебрегващата следвоенната подредба в Европа помощ на Съветска Русия за Ататюрк по време на Гръцко-турската война през 1921–1922 г. Това потвърждава и облеченият с доверието на Москва Чаулев, наричан в разузнавателните доклади „нашият приятел“ и подготвян от Коминтерна за наследник на Александров като ръководител на ВМРО[802]. Пред съветски журналист той обяснява: „Някога, в по-старите времена, някои македонски течения се стремеха към освобождението на нашата родина и присъединение към България... Обаче световната война... сключеният Версайски и другите договори, които не решиха националния въпрос в Европа, а още повече го объркаха... убедиха всички македонци в необходимостта да приемат нашата програма и издигнатия лозунг „пълна самостоятелност на Македония“, която можело да бъде постигната чрез „създаване на Балканска федерация на свободните републики“[803]. Въпреки че изцяло се придържа към тезите на Майския

---

[801] ЦДА, ф.1933К, оп. 2, а.е. 29, л. 29. Данилов е псевдоним на Димитър Влахов.

[802] На заседание на „Българската комисия“ от 24 септември 1924 г. е решено тя дя се преименува на Балканска комисия – решение, само по себе си подчертаващо отместването на погледа от България след неуспеха на Септемврийското въстание (1923) – и „да се вземат мерки за създавне на нов ЦК на ВМРО начело с Чаулев и върху платформата от 6 май 1924 г.“ (Майския манифест). Вж. Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 472. Чаулев е наречен „нашият приятел“ от наркома за външни работи Чичерин, което доказва какво значение е отделяно на подчиняването на ВМРО. Вж. пак там, с. 476. Самият Чаулев демонстрира изискваната от него активност и на 15 ноември 1924 г. се обръща от Виена с „позив към македонските революционери и македонския народ“, в който изисква отстраняването на ген. Протогеров и като „останал единствен член на ЦК на ВМРО“ иска конгрес на основата на Майския манифест и фактическо подчиняване на организацията на болшевишката централа. Позивът е подготвен от комунистически дейци, сред които вероятно е и Г. Димитров. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 1, 404–408. Публикуван е във в.„Балканска федерация“, 15 ноем. 1924 г.

[803] Македонското прашање во советската..., кн. 2, 354–356.

манифест, който лично е подписал, и въпреки че представя невярна картина на съвременните настроения в Македония, Чаулев потвърждава, че „новият курс" се е появил реално едва след българската катастрофа през 1918 г. Защото старият, предвоенен „федерализъм" на левицата във ВМОРО е ориентиран действително към самостоятелно политическо развитие на Македония, но е доста объркано разбиран като демократично мотивирана вътрешна децентрализация. За негова движеща сила е приеман българският народ в Македония, но акцентът е поставян върху тесносоциалистическият призив на Димо Хаджидимов за бъдеща Балканска конфедерация. Точно той обаче остава в сянката на масовите тежнения към общобългарско единство и е смятан по-скоро за неизпълнимо политическо мечтателство.

Скоро след убийството на Александров в Коминтерна е подготвена инструкция за обновяване на ВМРО „върху платформата от 6 май ", като бъдат обединени „всички македонски революционни организации на Балканите", начело с Чаулев[804]. Последвалите събития обаче бързо опровергават представите, че Александров е бил главната пречка пред желаното комунизиране на националноосвободителното движение. По-многобройни и силни в сравнение с „федералистите", последователите на неговата национална линия отстояват самостоятелността на организацията, опряни на масовата си подкрепа както в България, така и във Вардарска и Егейска Македония. Последвалите сблъсъци между различните крила в македонското движение след убийството на Александров, които довеждат до смъртта и на Хаджидимов, и на Чаулев, намаляват значението на българския революционен фактор и специално на неговото македонско измерение в плановете на Москва и ги преориентират от преобладаващо подривните действия към опити за постигане на политическо влияние на Балканите.

Малко преди убийството на Чаулев Балканската комисия на Коминтерна, в която участват и представители на Министерството на външните работи и на разузнаването (ОГПУ), все още смята, че революция тъкмо в България е най-възможна и че тя може да даде начало на „общобалканска революционна акция". През февруари 1925 г. обаче, вече след смъртта му, изводът е, че „в най-близко бъдеще... не трябва да очакваме успешна социална революция"[805]. Само два месеца по-късно заради рязко влошената обстановка в страната след организирания от комунистическата централа атентат в църквата „Света Неделя" революцията е отложена, т.е. курсът на БКП е променен от борба за завземане на властта към активна политическа и професионална работа сред масите[806].

---

[804] Пак там, с. 473, 504.

[805] Проект на представителя на МИД във Виена А. А. Йофе. – В: Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 523. Също Чичерин до Йофе. – Пак там, с. 633.

[806] Официално това е решено с резолюция на Президиума на ИККИ по българския въпрос... от 15 април 1925 г. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 1, с. 448. Решението обаче е взето предния ден на заседание на Балканската комисия, с който се приема за правилно съответното предложение на българските представители (В. Коларов). Вж. Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 680.

Проваленатa възможност в България да бъде запален революционният комунистически пожар, а ВМРО да бъде използвана като оръдие на социалната революция, изтласква страната относително бързо от центъра на съветските планове за преустройство на Балканите. В желанието си да се противопостави на стриктно укрепващата статуквото в региона френска политика, както и на по-внимателните към българските интереси английски опити за поддържане на създадената политическа конфигурация, да противодейства на италианските амбиции за утвърждаване на Балканите, използващи умело и нерешения македонски въпрос, а и амбицирана да получи официално признаване от Югославия, съветската политика насочва основното си внимание към нея. След като в началото на 1926 г. обстановката на Балканите е оценена вече като „временно стабилизирана“ и неподходяща за „широко революционно движение“, а поведението на Югославия е окачествено като „стремеж към хегемония на Балканите“, сигналите за специален интерес към нея зачестяват. Така след като на 27 юли 1924 г. Югославия е оценена сред „държавите на този полуостров (Балканския – б.а., А. Д.) като най-непримирим враг на революцията“, две години по-късно вниманието се насочва главно към нея[807]. В специален доклад от 23 юли 1926 г., озаглавен „Основни тези на нашата дипломация на Балканите“, вече се посочва, че Югославия е „единствен ключ за нашата политика към Балканите“[808]. Най-важен обаче е изводът, че „в отношението на СССР към сегашна България огромно значение ще има позицията на сърбите“[809].

Особено интересен момент в споменатия анализ е, че вниманието е съсредоточено изцяло върху възможностите за пробив чрез сръбски и хърватски политици, докато македонската тема остава обвързана с България. Това не би могло и да бъде иначе, тъй като създадената през октомври 1925 г. във Виена ВМРО (об.) – група, включваща свързаните с освободителното движение комунисти и необвързаните със сръбските власти прокомунистически настроени „федералисти“, продължава да стои на позицията за българския произход на македонското население. Обосновавайки през лятото на 1925 г. необходимостта от нова посока в македонското движение и създаването на „единна националреволюционна организация“, Георги Димитров прави следното заключение: „Македонското движение... губи вече своя теснобългарски характер и се развива на общомакедонска основа в балкански мащаб“[810]. Съзнание за българския характер на мнозинството от населението и на своите членове, конкретно, новосформираната ВМРО (об.) обаче не губи. В своите основополагащи документи организацията употребява политическия термин „македонци“ за цялото насе-

---

[807] Оценка на Шапошников вж. в Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 415.

[808] П ак там, с. 796, 798.

[809] Пак там, с. 792.

[810] Статия на Г. Димитров „Положението на Балканите и задачите на Балканската комунистическа федерация“, публикувана в „Комунистический Интернационал“, бр. 7, 1925. Цит. по БКП, Коминтернът ..., т. 1, 471–472.

ление на Македония или за родените в нея, но подчертава, че те имат различна народност. Въпреки стремежът националните буржоазии в страните, владеещи части от Македония, да бъдат уеднаквявани като потисници, отделните им характеристики са коренно различни. Така в резолюцията от Учредителния конгрес на ВМРО (об.) се подчертава, че „населението в Македония под българска власт не само е лишено от... конституционни свободи – същото може до се каже и за българския народ – но то пъшка под най-страшен терор", като специално се подчертава, че правителството „продава неговите интереси", че се е „отказало да защитава дадените от мирния договор права на българските малцинства в Македония под Сърбия и Гърция", изброяват се насилия и убийства, сочат се тежките икономически условия, заклеймява се историческата ВМРО и т.н.

Още по-тежки политически и икономически обвинения са насочени към властите в другите части на Македония, но основният акцент там е националното потисничество. За „Македония под Сърбия" се подчертава, че „населението е лишено от всяка свобода на убеждение, печат, слово, събрания и сдружавания"; че са му отнети „най-елементарните национални и културни свободи, каквито е имало и при най-черното турско робство; че се преследва „всяка проява на национален живот на македонците", че правителството прави всичко за да денационализира и асимилира македонския народ" и т.н. Подобна е оценката и за „Македония под Гърция", където „на македонския народ са отнети всички възможности за национално и културно развитие", а „гръцкото правителство, подобно но сръбското", въпреки че е поело „международен ангажимент да даде възможност на националностите, които населяват Гърция, да се ползват с национални и културни права, преследва всеки македонец, който би помислил даже за такива права"[811]. На фона на ясната идентичност на ВМРО (об.) е необходимо да отбележа, че сред първите ѝ ръководни членове са фигури с директна роля при създаването на македонската държавност като Павел Шатев, Панко Брашнаров и Димитър Влахов. След 1944 г. продължителната подривна роля на Влахов срещу ВМРО ще го превърне в личност, олицетворяваща „исторически" новата македонистка доктрина, докато неспособните да се приспособят към нейната агресивна антибългарска същност Шатев и Брашнаров скоро ще станат жертва на югокомунистическото недоверие към дейците на старото националноосвободително движение.

---

[811] Цит. по БКП, Коминтернът ..., т. 1, 491–497. Разграничаването между социално-икономически и политически проблеми на „македонското население" в България и национални проблеми в „Македония под Сърбия" и в „Македония под Гърция" е ясно различимо във всички основни документи и оценки на ВМРО (об.). Вж. пак там, 484–485 (Устава); 485–490 (Декларация на ВМРО (об.) и др. Основните документи са публикувани и в: ВМРО (обединета). Документи и материјали. Кн. 1. Скопје, 1991.

ВМРО (обединена), или комунистическият опит за овладяване на македонското революционно движение

Въпреки пропагандно внушаваните претенции, че създадената нова организация въплъщава борческите традиции на националноосвободителното движение в Македония, тя е с многократно по-слабо влияние от ВМРО и в България, и във Вардарска Македония. Скоро след създаването на ВМРО (об.) Вл. Поптомов посещава Вардарска Македония и констатира съществуването на едва няколко малобройни групи „със съвършено слаба или почти никаква организационна и политическа дейност“[812]. Организацията не изглежда по-добре и през следващата 1926 г., неспособна да се конкурира с историческото ВМРО и саботирана, според Брашнаров, от „несхващащата правилно националния въпрос ЮКП“, която „забранява на комунистите да вземат живо участие в националните движения“, въпреки „категоричните наредби на КИ и БКФ“[813].

В опитите на българските комунисти да изтласкат на заден план малцината приближили се към тях националреволюционери и да превърнат ВМРО (об.) в поделение на комунистическата партия, от една страна, и в усилията на ЮКП да саботира съществуването на организацията, от друга, са заложени не само конюнктурни политически мотиви, но и трайни постулати от собственото национално идейно наследство. Докато българските политически действия са изцяло в контекста на трудно преодолимия след събитията от 1923 и 1925 г. конфликт между комунисти и националисти, межд „ляво“ и „дясно“, обструкциите срещу ВМРО (об.) на слабата, „откъсната от масите“ във Вардарска Македония ЮКП, изглеждат по-скоро като натиск за отстраняване на политически конкурент. Зад тях обаче действително прозират различни подходи към националния въпрос в Македония. Докато за житейски изградените в българските националноосвободителни традиции комунисти като Брашнаров, Поптомов и Влахов, националното движение е резерв за успеха на социалната революция, за ЮКП съществуването на национална и обособена, макар и идейно близка организация, е неприемливо. На фона на традиционното сръбско нежелание да признае българския характер на македонското население, постепенно обхванало и сръбската левица, опасенията, че националната и комунистическата идеологии трудно могат да бъдат докрай споени, стимулират действия, реално обслужващи официално наложения процес на денационализация на Вардарска Македония. Защото, ако за българските комунисти постигането на общата цел – Балканска комунистическа федерация (БКФ) – е изглеждало единствено възможно средство за решаване на националния въпрос, за сръбските им съидейници тя е представлявала преди всичко идейно-политически инструмент за преобразя-

---

[812] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос..., с. 181.

[813] Пак там, с.182. На противодействието на ЮКП срещу новосъздадената ВМРО (об.) обръща внимание и Вл. Поптомов, според когото областният партиен секретар в Скопие заплашил с окръжно всички „комунисти македонци, членове на националреволюционни групи“. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 1, с. 500.

ване на властовото статукво. Затова ЦК на ЮКП заема категорична позиция по усложнените отношения между Областния секретариат на ЮКП в Скопие и ВМРО (об.), като се обявява против „създаването на нац.[ионална] б.[ългарска] организация в Македония“[814]. От този документ става ясно, че само комунистите от Скопската, Кумановската и Прилепската организация не са взели участие в подготовката на новата националреволюционна формация[815].

Въпреки липсата на регулирани отношения между ЮКП и ВМРО (об.), двете леви формации съществуват във Вардарска Македония през втората половина на 20-те години като „скачени съдове“, макар че тези политически „съдове“ остават почти празни. За това състояние свидетелства вътрешноорганизационен анализ, който констатира общата слабост на ВМРО (об.) в областта, особено в нейната западна част (Битолско, Охридско, Дебърско и др.), където нямало комунистически организации[816]. Всъщност през 1927 г. ЮКП е много слаба в цялата Вардарска Македония, защото действаща партийна организация има само в Куманово. Според отчет на областния секретариат останалите местни комунисти, включително в по-големите градове като Скопие, Щип, Велес и Прилеп, били „активни изключително във ВМРО (об.)“. Те не били готови за дейност „от името на ЮКП“ и съществувала реална опасност партията да изгуби „всякакво ръководство в тази нац.[ионална] рев.[олюционна] орг.[анизация][817].

Активизирането на ВМРО (об.) по това време е лесно обяснимо. За мнозинството от малобройните местни комунисти националното потисничество изглежда е било по-непоносимо от социално-икономическото, а опитът на лявата революционна формация да интернационализира националния въпрос им дава повече надежди за политическа промяна от вече позатихналото съветско подривно настъпление на Балканите. Пример за това е мемоарът за положението на националните малцинства на Балканите до заседаващия в Женева конгрес по малцинствените проблеми (юли 1927 г.), изпратен като общ документ от няколко български и албански политически формации: ЦК на ВМРО (об.), Комитет за освобождение на Косово, Комитет на албанската организация за национално освобождение, ЦК на Добруджанската революционна организация и др. В него

---

[814] В други документи паралелно с „национална българска“ се използва и определението „национална болшевишка“ партия. Вж. П а л е ш у т с к и, К. Македонският..., с. 174.

[815] Пак там.

[816] Пак там, с. 185. За началните стъпки на ВМРО (об.) във Вардарска Македония вж. и З о г р а ф с к и, Т., Д. З о г р а ф с к и. КПЈ и ВМРО (обединета) во Вардарска Македонија во периодот 1920–1930. Скопје, 1974, с. 165.

[817] ВМРО (обединета). Документи и..., с.139. Вж. там Доклад на областния секретар на ЮКП за състоянието на партията през септември 1927 г. Според него работещата организация в Куманово наброявала 14 членове, а останалите са: „в Скопие 8 души, от които фунционери на ВМРО са трима, във Велес 8 души, мнозинството работи във ВМРО, Щип – 8 души, (мнозинството работи във ВМРО), Прилеп – 12 души, (мнозинството работи във ВМРО).“, т.е. общо 40 души.

положението във Вардарска Македония е характеризирано като непоносимо за всички националности, съставящи „македонския народ", назовани като българи, албанци, турци, евреи, румъни, гърци, цигани[818].

Проследяването на относително по-активната дейност на ВМРО (об.) през 1927 г. има смисъл единствено като възможност за разбиране на реалната обвързаност на левицата с националноосвободителното движение и за обозначаване на етапите в нейното отношение към националната идентичност на македонското население. Защото по това време организацията наброява само 170 души, чието обществено влияние във Вардарска Македония е ограничено и публично неразличимо[819]. Това констатира и външен наблюдател като иначе заинтересуваното от нейното укрепване съветско разузнаване. Според доклад на ОГПУ за 1928 г. дейността на ВМРО (об.) не предизвиква особени очаквания, тъй като нейният „организационен успех в Македония е незначителен", влиянието ѝ в България е още по-слабо, защото макар и да прониква в някои братства, тя не успява да създаде свои организации, а крайната оценка е, че „македонските маси са все още под влияние на автономистите"[820]. Макар и да приема броя на привържениците на ВМРО (об.) във Вардарска Македония като неясен, докладът на съветското разузнаване допуска, че организираните членове са приблизително около 250, а симпатизантите около 300 души. Преувеличеността на тази бройка обаче очевидно смущава автора на сведението и го задължава да изтъкне, че тя е според предположенията само на един от членовете на Областния комитет[821].

В края на 20-те години се оформят две противоречиви тенденции: на стремеж за стимулиране на македонското движение чрез създаване на единен революционен фронт и на затихване на революционното и комунистическото движение във Вардарска Македония. Зад първата стоят намеренията на Коминтерна и БКФ, като на ВМРО (об.) е отредена главната роля за тяхното осъществяване; другата е следствие от слабостта на ЮКП във Вардарска Македония, която не може, а и не желае, въпреки формално декларираната подкрепа, да работи в сътрудничество дори с комунистическото македонско освободително движение. Макар че към края на 1928 г. към ВМРО (об.) се приближават някои от привържениците на убития през юли ген. Ал. Протогеров, дейността на организацията е съсредоточена повече върху прокомунистическото пропагандиране на Балканска федерация, отколкото към действия, печелещи подкрепа от потиснатото население. Организацията обаче продължава категорично да защитава тезата за необходимост от създаване на независима македонска държава върху нейните три дяла. Според нея населяващите я националности, сред които доминират количествено българите, трябва да бъдат равноправни като олицетворение на

---

[818] Балканска федерация, 1 септ. 1927; Македонско дело, 25 септ. 1927. Цит. по ВМРО (обединета). Документи..., 129–131.

[819] П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., с. 187.

[820] Македонското прашање во советската..., с. 933, 937, 939.

[821] Пак там.

македонския народ[822]. През 1929 г., след арестите на нейните най-активни дейци, ВМРО (об.) фактически прекратява дейността си във Вардарска Македония, а през 1934 г. ЮКП официално я обявява за разпусната[823]. В този последен период от нейната дейност обаче ВМРО (об.) не нараства числено във Вардарска Македония и по официална вътрешна оценка към края на 20-те години членската ѝ маса „достигаше до 200 души". През 1932 г., откогато датира анализът за нейното състояние на Задграничното бюро (ЗБ) на ЦК, организационните членове във Вардарска Македония са 50 души[824].

След провала на опитите за предизвикване на революция на Балканите, регионът и Македонският въпрос са изтикани постепенно встрани от центъра на съветската външна политика. От 1929 г. акцентът върху подривните действия е преместен към дипломацията и основните усилия са насочени вече към развитие на отношенията с балканските страни[825].Така в стремежа си към доближаване до позиция, близка на традиционното руско влияние в Сърбия, съветската политика прави опити да внуши на Белград, че едно от средствата за югославското вътрешнополитическо стабилизиране е защитата на „нейната ахилесова пета" – Вардарска Македония[826].

Интересна особеност на „дипломатическия" период е, че тъкмо тогава съветската политика лансира, с познатия от времето на декретите болшевишки замах, коминтерновската теза за „македонската нация". Нейна същност е обявяването на мнозинството от населението на Македония/македонските българи за самостоятелен славянски народ със свой език, специфична култура и отделна от българската собствена история. Замислена с претенцията, че отстранява

---

[822] ВМРО (обединета). Документи..., 147–154. Апел към всички прогресивни организации и групировки и всички приятели на угнетените поробени народи. – Македонско дело, 25 апр.1928.

[823] ВМРО (об.) е най-активна във Вардарска Македония в първия етап от съществуването си – между 1925 и 1929 г., когато там е центърът на нейната дейност. Тя обаче не успява да конкурира сериозно влиянието на историческата ВМРО, а една от причините е слабото влияние в областта на левите идеологии. През следващия период нейната дейност е съсредоточена главно в България. На Общата конференция през 1929 г. ВМРО (об.) за пореден път потвърждава своята комунистически идейна, но и национално ясна идентичност. В приетата резолюция се потвърждава, че Македония трябва да бъде отделна държавна единица в желаната Балканска комунистическа федерация, но за пореден път се заявява, че мнозинството от нейното население са българи. Вж: П а л е ш у т с к и, К. Цит. съч., 194–195. Всъщност в документите и изявленията на ВМРО (об.) до 1932 г. все още се говори за „българското македонско население" или се говори за Българска Македония. Вж. БКП, Коминтернът ..., т. 1, с. 484–497; 524–528; 535–539; 559–562; 594–595; 600; 627 и т.н.; БКП, Коминтернът .., т. 2, с. 723, 759, 795, 803. През май 1932 г. Обаче в информация за състоянието на организацията до ръководството на Коминтерна определението Българска вече се появява поставено в кавички, като сигнал за новите настроения относно бъдещето на Македония. Вж. пак там, с. 811.

[824] Пак там, с. 808.

[825] Македонското прашање во советската..., с. LXI. Вовед от Владо Поповски.

[826] Така Чичерин определя македонския проблем на Югославия още в края на 20-те години. Вж. Македонското прашање во советската..., с. 835.

„ябълката на раздора“ между балканските държави и съответните компартии, тя само формално се противопоставя на официалната югославска политика. Възраждайки теорията на Новакович и неговите последователи, новият комунистически македонизъм се оказва насочен срещу исторически формираната българска идентичност на мнозинството от местното население и срещу българските интереси в Македония, но не и срещу компромисния вариант на сръбския денационализаторски план за Вардарска Македония. Най-малкото, защото коминтерновската теза се вписва удобно в неговата цел, като атакува основния проблем, стоящ пред нея: латентно съществуващата готовност на това население да се върне при първа възможност към българския си корен.

На фона на направляваното от Москва комунистическо отношение към българския фактор на Балканите и към неговото македонско измерение конкретно се очертава ясно една твърде удобна за сръбските комунисти ситуация. Тяхното съобразяване с реалностите в Македония и с директивите от Москва до очакваната революция, в която българските комунисти и ВМРО е трябвало да имат водещата роля, след 1925–1926 г. постепенно губи смисъл. Разликите в личните позиции на отделни членове на ЮКП спрямо Македония вече са без значение – съществена през 30-те години става отново традицията в партийната гледна точка, а за нея македонската тема си остава сръбско национално изкушение. Коминтерновската форма на доктрината на македонизма предлага най-удобното решение и за ЮКП, тъй като обслужва едновременно и старата сръбска теза за небългарския произход на македонците, и идеята за федерализация, или за разпадане на Югославия, и дори инфилтрираната сред част от левицата унитаристка теза за необходимото смесването на южнославянските „племена“ в единна югославска нация.

Краят на 20-те години очертава условна граница между два особено важни периода в хода на националноосвободителното движение във Вардарска Македония, от една страна, и в отношението на московската комунистическа централа към проблема „Македония“, от друга. В първия случай тя обозначава качествено различни състояния на неговата активност и появата на пукнатини в представата му за етническия образ на местното население, а във втория – промените в поведението на специфичен външен фактор с амбиции за решаването на Македонския въпрос, несъгласен със състоянието му при установената следвоенна подредба на Балканите, но и противопоставен на българската надежда за постигане на национално обединение. Тъкмо това обстоятелство, превърнато от непредвидимия ход на историята – чрез последиците от Втората световна война – в механизъм за национално моделиране на Вардарска Македония, дава тласъкът за създаването на македонската държавност. Разглеждан в този държавотворен контекст, външният фактор действително се оказва с далеч по-голямо значение от местното съпротивително движение срещу сръбската власт, тъй като създава идейно-политическата рамка, в която то е принудено да действа оттук нататък. Независимо дали формите на съпротива срещу властта се проявяват като инструмент за утвърждаване на наложен отвън нов идеен постулат, какъвто през втората половина на 30-те години внася (про)комунистическото

течение, или като усилие за съхранение на традиционния образ и цели, олицетворени от историческото ВМРО и новите формации за политически отпор с българска етническа същност като ММТРО, МАНАПО и различните инцидентно формирани групи.

Отношението на съветската политика към Балканите и конкретно към Македонския въпрос заслужава специално внимание, тъй като е решаващият външен фактор и за политическото конструиране на съвременната доктрина на етнополитическия македонизъм. Това става, след като между края на 20-те до края на 30-те години на XX век революционното му решение вече престава да е между нейните приоритети, а и подривните планове за овладяване на Балканите отстъпват място на усилията за изграждане на дипломатически отношения с балканските държави и за заздравяване на съветските позиции чрез подписване на договори за сътрудничество.

През периода на затихваща подривна активност в региона – 30-те години на XX век – новопоявилата се идея за обособяване на македонска нация, вече обявена за исторически съществуваща, се превръща в решаващия аргумент за създаване на македонска държава и в свързващо звено за желаната балканска комунистическа федерация. Новото за разлика от предходния период е, че реалностите се игнорират тотално в името на геополитически мислената нова конструкция: недостатъчно въздействащата теза за необходимото обособяване на македонска политическа нация, състояща се от исторически съществуващите народи в Македония, се заменя с формално противодействащата на разнопосочните местни интереси теза за съществуване на македонска етнополитическа нация. Реалният обект на атака обаче се оказва българският интерес към решаване на собствения национален въпрос, тъй като именно българското мнозинство е обявено за македонска нация.

Големият исторически парадокс е, че този план е създаден с компенсаторна роля в идеологическата кухня на Коминтерна тогава, когато възможностите на централата за постигане на реално влияние върху националноосвободителното движение в Македония стават непосилни. Той всъщност е елемент от новата тоналност на сталинската политика за моделиране на условия за разширение на съветската империя, заменила по-абстрактната идея за световна революция. В конкретния случай сталинският модел за решаване на националните въпроси е насочен главно срещу България и изглежда твърде близък до отношението към нея на старата руска политика от времето на прекъснатите и впоследствие трайно охладени отношения между Петербург и София: след 1885 г. и практически до гибелта на царска Русия[827].

---

[827] Въпреки възстановените междудържавни отношения през 1896 г. българският владетел Фердинанд не успява да спечели доверието на руската политика и царския двор. Двустранните отношения остават в сянката на фаворизираната от Петербург Сърбия, което довежда до игнорирането на българските интереси от руска страна, до нейната изолация през 1913 г. и до провала на заплатените с кръв български обединителни усилия.

През този период руската политика трайно противодейства на българските обединителни усилия, изисква подялбата на Македония и поддържа „равновесието“ в противопоставените интереси на балканските съперници чрез подкрепа на сръбската македонистична теза. Причината за това отношение към България тогава е геополитическа и империалистическа, защото българското национално обединение обезсмисля необходимостта от руско покровителство, превръща уголемената държава в регионален конкурент на руския стремеж към доминация в Европейския югоизток и блокира географски руските домогвания към топло море. Мотивите на Съветска Русия са същите, защото социалната революция изглежда възможна само в една национално разпокъсана, изолирана и безсилна България, чиито надежди за бъдеща промяна трябва отново да бъдат насочени на Изток. Затова надеждата за национално единство е трябвало да бъде разбита и мястото на нейните традиционни политически носители да бъде заето от подвластните на интернационализма български комунисти.

Замахът, с който се осъществяват съветските балкански кроежи, за чието осъществяване българите стават обект на комунистическата идейно-политическа етнотомия – наред с македонската са замислени и тракийска, и добруджанска нации – изглежда повлиян дори от модната през 30-те години и в Москва евгенична теория[828]. Опитите за „подобряване на човешката природа“, които се правят в различни страни от началото на XX век нататък, са осъдени и отхвърлени след Втората световна война, но тази нагласа за моделиране на обществата допълва политическите усилия на болшевишкото национално „инженерство“ и в следвоенните условия му помага частично да успее. През 30-те години обаче осъществяването на комунистическата македонистка доктрина все още изглежда подвластно на неизвестността, в която е потопено бъдещето на глобалната цел за разрастване на съветската империя, отколкото на успеха, зависим по това време само от ограничения потенциал на нейните балкански идейно-политически адепти.

Гледано на фона на заявеното радикално комунистическо решение на Македонския въпрос, националноосвободителното движение през 30-те години прави впечатление на реална, но затихваща дейност на обезсилени структури. Въпреки че с атентата в Марсилия и убийството на сръбския крал Александър през 1934 г. ВМРО връща в световните медии темата за поробената Македония, организацията реално свежда до минимум/прекратява въоръжените си действия във Вардарска Македония. Всъщност националноосвободителното движение навлиза от началото на 30-те години във фаза, белязана от рязкото ограничаване на възможностите му за дейност и от последвалата загуба на активност и пряко влияние. Прекъсването на традиционната въоръжена съпротива и като цяло на активната нелегална дейност е предизвикано от три основни фактора:

[828] Внимание върху тази връзка обърна внимание и Светлозар Елдъров при официалното представяне през 2009 г. в Македонския културен център в София на книгата „Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Документи“, съставители Владо Поповски и Ленина Жила, издадена в Скопие през 2008 г.

засилващата се конфронтация между неговите идейно и политически противопоставени и вътрешно нехомогенни организации, успоредно проявяващото се укрепване на репресивната сръбската власт и засилване на федералистките настроения в Югославия, и примирението на значителна част от приспособяващото се към модернизацията на обществения живот местно население. Въпреки тези негативни тенденции, обективно усложняващи отстояването на българския образ на Вардарска Македония, възраждането на стария, български по характер политически македонизъм, създава сериозни проблеми на властите. Но вече и на новия му идейно-политически съперник – комунистическата македонистка доктрина.

Все по-честото поставяне от началото на 30-те години насетне на въпроса за федерализация на Югославия и дори за нейното разширяване, оказва влияние и върху позициите на ЮКП около евентуалното балканско обединение. За разлика от ВМРО (об.), която и по това време защитава българския характер на местното население и вижда решението на Македонския въпрос в създаването на Балканска комунистическа федерация, ЮКП дава сигнали, че решение може да бъде постигнато и в една обновена комунистическа Югославия[829]. Тъкмо по тази причина югославските комунисти не критикуват остро лансираната от полибералните среди идея за южнославянска федерация, нито приелите югославизма „федералисти“ и „протогеровисти“ в македонското движение[830]. Въпреки това, осъзнаващата слабостта си във Вардарска Македония ЮКП, продължава до края на 30-те години да приема областта като зона на единодействие с БКП и се въздържа от обявяване на македонския проблем като вътрешноюгославски[831].

Преориентирането на съветската политика от началото на 30-те години нататък към дипломатическо настъпление на Балканите води и до промяна в отношението на болшевишката централа към лозунга за Балканска федерация.

---

[829] В началото на 1930 г. ВМРО (об.) излиза във в.„Балканска федерация“ с реакция срещу мнението на германския публицист Макс Фишер, който в духа на Цвиич твърди, че „македонците не са нито българи, нито сърби“ и че „представляват едно особено племе от югославянската националност“. От името на организацията тезата на Фишер е определена като реплика на официалната... великосръбската наука (Цвиич)“ и е опровергана така: „В Македония отделна македонска народност не е имало и няма, както не е имало и няма, например, швейцарска народност“. След като изброява народностите, населяващи Швейцария, авторът уточнява: „И както тези четири главни народности, обособени в една географска, политическа и икономическа единица, носят общото название швейцарски народ, така и българите, гърците, турците, власите, албанците и сърбите, доколкото ги има родени и живущи в Македония, образуват разнородностната мозайка, която носи общото название македонски народ“. – Вж. Балканска федерация, 20 март 1930. През август 1930 г. дори Д. Влахов пише статия „Обществото на народите, македонските меморандуми и петиции и тяхната съдба“, в която обръща внимание върху насията и преследването, на които е подложено българското население в Македония. Вж. Балканска федерация, 20 авг.1930.

[830] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос..., с.196.

[831] П а л е ш у т с к и, К. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1945. С., 1985, 233–236.

Той вече е определен като неефективен и пропагандистки, а акцентът е поставен върху борбата срещу актуалните проблеми, предизвиквани от националния гнет, т.е. до действия, които да водят до правото на национално самоопределение. От тази постановка произтича директивата към отделните комунистически партии за „изработването на нова национална програма", а това прехвърля отговорността за проблемите във Вардарска Македония на ЮКП[832]. Новосъздадената ситуация дава възможност на югославските комунисти да наложат своята интерпретация на Македонския въпрос, в която общото определение „македонци" заличава българския народен образ на мнозинството от населението на Вардарска Македония, за чието признание до този момент се застъпва дори комунистическото течение в македонското освободително движение. На пленума си в Сплит през лятото на 1935 г., възприелата директивата за създаване на национална програма ЮКП поставя акцента не върху разрушението, а върху съхраняването на Югославия, вече като федерация с равноправие на нейните народи. За тази цел се предвижда и самата партия да се реорганизира в съюз от национални комунистически партии. В тази нова национална програма на ЮКП обаче единствено за Македония/Вардарска Македония не е предвидено категорично федериране, а независимост[833].

Изтласкването на ВМРО (об.) през 1933–1934 г. от комунистическото движение в областта се дължи не само на арестите на нейни дейци и на последвалата организационна криза. На фона на новия курс в съветската политика, състоянието на (про)комунистическото крило в освободителното движение дава основание то да бъде смятано като вече несъществен фактор при определяне на „националната програма" на ЮКП. Причините за това обаче са свързани не само с партийната слабост в областта, но и с още непосилните за овладяване от нея измерения на Македонския въпрос. Така, въпреки че ВМРО (об.) продължава да действа в България и предимно сред емиграцията в чужбина до 1937 г., когато финансирането ѝ от Москва е прекратено, тъкмо във Вардарска Македония връзката с националреволюционната традиция е прекъсната. Персонално значение в този процес имат действията на Влахов – стария политически играч, лавирал постоянно между амбицията си да играе съществена обществена роля и личния си интерес, и осъществил под знака на идейно-политическата си повратливост прехода от висш български държавен служител до предател на българските национални интереси. Всъщност неговите деструктивни действия срещу България и историческото ВМРО намират естествения си завършек в активното му участие при идейно-политическото поставяне на националноосвободителното движение изцяло под властта на Коминтерна и на ЮКП.

През 1933 г. ВМРО (об.) и комунистическото движение като цяло изпадат в конфузна ситуация спрямо Македонския въпрос и въобще по отношение на националния въпрос на Балканите. При положение, че историческото ВМРО

---

[832] П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос..., 197–199.

[833] П а л е ш у т с к и, К. Югославската комунистическа..., 233–236.

и неговият водач Михайлов стоят зад тезата за обединена и независима Македония, а комунистическото движение се отказва от лозунга за Балканска федерация и се противопоставя на буржоазните идеи – българската за автономия, или сръбската за южнославянско обединяване – призивът на Комунистическия интернационал за национално самоопределение на потиснатите започва да изглежда опасно двусмислен. По тази причина комунистическата централа решава да наложи общовалидно за всички балкански комунистически партии становище по Македонския въпрос, което да премахне възможността от конфликти между тях. След продължителни спорове в Балканския лендерсекретариат на Коминтерна през 1933 г. има ли, или няма македонска нация – обсъжда се и възможното съществуване на добруджанска и тракийската нации – с резолюция от февруари 1934 г. въпросът е решен утвърдително[834]. Така и без това пъстрата етническа картина на Балканите се обогатява с три нови нации – за сметка на българите, но в името на интернационализма и общото комунистическо бъдеще. Старият призив за решение на проблемите чрез създаване на Балканска комунистическа федерация, обявен за неленински „тесняшки лозунг", отстъпва място на една псевдонаучна политическа конструкция, създаваща обаче възможности за социално моделиране на засегнатите територии при подходящи условия и централизирана защита[835]. По този начин директивата за съществуване на новооткрити, но иначе обявени за „исторически" балкански народи, не само осмисля новия коминтерновски лозунг за самоопределение на потиснатите от балканските буржоазии нации, но и обещава нов тласък на неподатливото на комунизиране националноосвободително движение в желаната от Москва посока.

Влахов изпълнява особено активна роля в утвърждаването на новата доктрина, като се възползва умело от непознаването на Македонския въпрос и на историята на балканските народи сред голяма част от дейците на Коминтерна, както и от началната резервираност на българските комунисти в апарата на централата към наложената етнотомия на българската национална общност. Интересна подробност е, че начело на Балканския лендерсекретариат по това време е чехът Бохумил Шмерал, а с изработването на решението е натоварен полякът Валецки – доскоро ръководил лендерсекратариата, който пък прехвърля задачата на друг свой сънародник. Така, оторизиран с изработването на резолюция с фундаментално значение за комунистическото движение по един от най-сложните проблеми в европейската политика, се оказва човек, нямащ, според признанието на Влахов, „и понятие от македонския проблем". Затова

---

[834] Резолюцията е приета в политическия секретариат на 11 януари, а е утвърдена последователно на 23 и 25 февруари 1932 г. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, 881–884; В л а х о в, Д. Мемоари. Скопје, 1970, с. 356; вж. и П а л е ш у т с к и, К. Македонският въпрос..., 198–199.

[835] В информация за състоянието на ВМРО (об.) за пленум на ИККИ от май 1932 г. „тесняшкият" лозунг е противопоставен на „ленинския лозунг за „самоопределение на народите до отделяне в самостоятелни държави". Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 820.

той самият се превръща, по собствените му твърдения, в негов съветник и фактически съавтор[836].

На фона на цялостната противоречива роля на Влахов в македонското освободително движение, стремежът му към налагане на решение с антибългарски смисъл изглежда разбираем. Авторитетът му в БКП през 1930 г. вече не е достатъчно висок и мястото му в ръководството на ВМРО (об.) е определяно като стечение на обстоятелствата, а поведението му като безпринципно: „Ако Влахов стои там, където е, то е затуй, защото няма кой да го замести. Българската партия няма време да се намеси по-сериозно в работата на ВМРО (об.), защото тя е заета със своите вътрешни гюрултии... Отделни нейни членове си разиграват коня, както си щат във ВМРО (об.), но това става... защото имат насреща си В., който е еветчик“[837]. Съгласяващият се с всичко Влахов, макар че по-вярно е да се каже с позицията на силните фигури и с водещите конюнктурни тенденции, е разбирал накъде духа политическият вятър в Коминтерна и осигурява политическото си бъдеще с цената на националното ренегатство. Което обаче не му пречи да остане член на БКП, както правят и мнозинството комунисти – македонски българи, които приемат коминтерновската македонистична конструкция, обещаваща химерата на обединена Македония като политическа панацея. Човек на компромиса, Влахов използва своя трупан в продължение на десетилетия богат и разностранен политически опит, за да лавира между заинтересуваните от македонската тема в комунистическото движение. Затова той, по думите на Поптомов, „въпреки всичките си недостатъци“... ще трябва да остане и за в бъдеще в една или друга форма в ръководството на ВМРО (об.). Неговото име е свързано тясно с новата революционна ориентация в македонското движение след Виенския манифест и образуването на ВМРО (об.) и като така е значително популярно...Този политически капитал на др. Влахов е още необходим за ВМРО (об.)... “[838].

Само след няколко години, когато ВМРО (об.) е разформирована (1937), ще се окаже, че Влахов е бил нужен като политически капитал не толкова на организацията, колкото на новия политически курс на Москва за македонизация на македонските българи. Защото през 1933 г. кадровото състояние на комунистическото „националреволюционно“ течение е оценено като напълно незадоволително. В цитираното писмо на Поптомов кадровият проблем на организацията – всъщност признание за незначителността на нейното политическо влияние – е посочен ясно и категорично по следния начин: „В голяма степен причините за неуспеха на ВМРО (об.) да си създаде крепка масова база в Македония, въпреки обективно благоприятните условия, се крият в липсата на подготвен кадър, разбиращ правилно същността и характера на националосвободителното движение, с добра теоретическа и практическа подготовка, която ще му позволи да се

---

[836] В л а х о в, Д. Мемоари. Скопје, 1970, с. 357.

[837] Тук турцизмът „еветчия“, т.е. човек, който се съгласява с всеки и всичко, е получил русифицирана апаратно-бюрократична форма. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 744.

[838] Писмо на Вл. Поптомов до БРЦ от 1 януари 1933 г. – Пак там, с. 823.

ориентира правилно и с успех в сложната обстановка на днешната македонска действителност. Досегашният опит във ВМРО (об.) показа, че старите македонски дейци, стария македонски кадър, формирал се политически в друга историческа обстановка, въпреки някои положителни качества, изобщо се показа повече или по-малко непригоден за положителна масова работа при днешните условия“[839].

Ключовите оценки в този апартно-бюрократичен политически документ са: неуспех, неразбиране на същността и характера на националноосвободителното движение от „старите“, създаване на нова историческа обстановка. Преведени на нормален език те означават само едно: до 1933 г. комунистическата струя в националноосвободителното движение не успява да бъде конкурент на историческото ВМРО, ръководено от Михайлов, а нейните дейци продължават да отстояват традиционната си българска идентичност. За да се промени тази ситуация се предвижда не само помощта на човек като Влахов, но и създаването на нови кадри, изцяло отчуждени от борческите традиции на освободителното движение. Те е трябвало да бъдат подготвяни основно в СССР, а и натам да бъдат насочвани хора „измежду политическата и икономическата емиграция и студентство, доколкото има такива в капиталистическите страни“.

Според директивата връзките на ВМРО (об.) със съответните комунистически партии на Балканите „трябва да се поддържат по линията на комфракциите във ВМРО (об.)“. Констатацията обаче е, че „това на практика не става“, защото те „са или съвсем слаби или не съществуват никакви (в Югославянска Македония)“, а „където ги има, те се практикуват по начин, че... се получава открито командуване на компартията“[840]. От тази гледна точка оценката на Поптомов за Вардарска Македония е особено негативна. Там организацията се оказва изолирана „както от ЦК на ВМРО (об.), така и от Югославянската компартия“, а като една от причините се сочи, че в Задграничното бюро не е имало представител от тази част на Македония, „който да е свързан с живи връзки“ с местната организация. За цялата безпомощност на комунистическите планове особено силно свидетелства изводът, че всъщност тъкмо „югославянската част на Македония представлява главната база на македонското освободително движение“[841]. Последвалите събития показват, че „новите кадри“ са почти изключително младежи, формирани в сръбска среда. Това предопределя обвързването на новата македонистка доктрина с нейния югокомунистически прочит и трактовка. Това е и причината, че впоследствие националноосвободителните цели се оказват само удобен лозунг за получаване на подкрепа за партизанското движение, а носителите на „новите идеи“ бързо отстраняват „старите кадри“.

---

[839] Пак там, с. 821.

[840] Пак там, с. 822.

[841] Пак там.

Коминтернът, доктрината на македонизма и БКП

Всеки преходен период между противопоставени исторически периоди, както и между обществени позиции с противоположен, или поне нехармоничен смисъл, изисква по-специално внимание, защото чрез него ясно изпъкват механизмите на налагащата се нова тенденция и формите на съпротива срещу нея. Периодът между 1931 и 1935 г. е точно такъв, затова му отделям повече място. Всъщност в контекста на наложената промяна в Коминтерна по отношение на Македонския въпрос създаваната обстановка по това време особено през 1933–1934 г. може да се характеризира като комбинация между стремеж към радикално партийно доктринерство, масово невежество по македонските проблеми сред апарата на комунистическата централа и безотговорно отдръпване на българските комунисти от притесняващата ги с изпадане в изолация дискусия. Макар и подчинени повече на пропагандни цели, стоящи извън строгото установяване на същинските механизми за утвърждаване на комунистическия македонизъм, написаните след югославското излизане от съветската орбита спомени на Влахов едва ли отразяват неточно началното стъписване сред българските комунисти от наложената им антинационална позиция. Той свидетелства, че през 1933 г. най-влиятелните по това време български комунисти в Коминтерна като: Васил Коларов, Антон Иванов, Станке Димитров, Вълко Червенков, отсъстват от заседанието на Балканския лендерсекретариат, на което е даден сигнал за подготовката на резолюцията. Според него тяхното отсъствие го навеждало „още тогава на на мисълта, че тия хора не признават, че съществува македонска нация и че са противници на нейното оформяне и развитие“[842].

Наложената сталинска дисциплина в международното комунистическо движение обяснява както първоначалната пасивност на българската партия, прикриваща нежеланието ѝ да поеме отговорност за замислената етнотомия на българите, така и бързото приемане впоследствие на новите тези; за непринадлежащи към националното тяло са обявени, освен македонците, още и тракийците и добруджанците. В такава атмосфера готовността на непознаващите балканската проблематика и страсти представители на коминтерновския апарат да решават комунистическото бъдеще на Европейския югоизток изглежда още поразбираема. И двамата ръководители на Балканския лендерсекретариат, натоварени със задачата да осигурят разбирателство между регионалните компартии, представляват общества, които са решили националните си въпроси в резултат на победата на Антантата в Първата световна война и на последвалото рухване на Русия и Австро-Унгария. И за двамата изпълнението на партийната задача е очевидно по-важно от притежанието на необходимите знания и опит, така че аргументите на българската национална традиция, доколкото въобще са ги зна-

[842] В л а х о в, Д. Цит. съч., с. 356; Сред трудно приспособилите се към новата линия е и М. Шатаров. Вж. Писмо на Тр. Костов до Шатаров от май 1941 г., в което му се напомня, че първоначално е отхвърлял съществуването на македонска нация, а впоследствие е приел че тя „е в процес на оформяне“. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1060.

ели, едва ли са им изглеждали по-смислени от аргументите на югославските им съмишленици за необходимост от комунистическо обновление на Югославия. В тази обстановка личната активност на Влахов се оказва особено резултатна, а въпреки формално силните позиции на българите в международното комунистическо движение по това време – след Лайпцигския процес популярността на Георги Димитров е използвана от Сталин, който го лансира през 1935 г. за генерален секретар на Коминтерна – те, приемайки новия курс, се проявяват единствено като удобно алиби за неговата правилност.

След директивата на Коминтерна за преобразяване на политическия македонизъм в етнополитически, прокомунистическата ВМРО (об.) практически съществува като поделение на комунистическата партия. Продължилото между 1934 и 1937 г. поддържане на организацията извън Вардарска и Егейска Македония – фактически само в България – изглежда мотивирано единствено от пропагандните цели за лансиране на новия македонистки курс на Коминтерна. Показателно за атмосферата на безусловна партийна дисциплина, налагана по това време в международното комунистическо движение е, че тезите на новата доктрина са безкритично възприети в партийната публицистика и пропагандните материали на организацията. Стига се до уникалния политически парадокс тъкмо българските комунисти, увлечени от спиралата на омразата си към собствената национална буржоазия, да пропагандират идеята за българско национално и държавно раздробяване.

Още през 1933 г. ЦК на БКП излиза с резолюция, изработена съвместно с Балканския секретариат и вдъхновена от политическия секретариат на ИККИ, в която призовава, между другото, и „За национално освобождение на окупираните от българския империализъм части от Македония и Тракия, за тяхното право на самоопределение чак до държавно отделяне“[843]. В случая е особено интересен иначе неизяснението въпрос за географските граници на „окупираната“ част от Тракия, макар че като обект на новото етнополитическо „инженерство“ обичайно се визира Западна Тракия. Защото, ако Пиринска Македония може да бъде „очертана“ на север и на изток с относително ясна, макар и условна граница, за българско „империалистическо“ завоевание в Тракия би трябвало да бъде обявена почти цяла Южна България (Горна Тракия) с нейното преобладаващо българско население и ключова роля в националната история. Макар и формално чужд на изследваната тема, този въпрос всъщност засяга сърцевината на проблема с възприетото като оръжие в класовата борба „национално“ инженерство. Защото, илюстрирайки лекомислената геополитическа игра с древните макротопоними, той разкрива отчетливо политическата безскрупулност на московската комунистическа централа и дискредитира послушно възприемащите нейните планове български комунисти като национално безотговорни и политически несъстоятелни.

Седем месеца по-късно – септември 1933 г., въпреки че ВМРО (об.) осъществява единствено пропагандна дейност, при това само в България и сред

[843] БКП, Коминтернът..., т. 2, 829–830.

емиграцията в Европа и Америка, членът на нейното Задгранично бюро на ЦК Влахов констатира, че „нашето движение се развива правилно". От същия документ обаче става ясно, че тази оценка на ЗБ на ЦК на ВМРО (об.) не означава сигурно познаване на аргументите за новия курс. Защото от ЗБ настояват „БРЦ да ни съобщат окончателните решения по някои основни въпроси на нашето движение, повдигнати и разглеждани през м.г. горе (Независима Македония, Балканска Федерация, македонска нация, македонски език и пр.), което се явява безусловно необходимо за правилната политическа подготовка на конгреса и за провеждане на правилна ориентация в нашата печатна и устна пропаганда"[844].

Партийната дисциплина в БКП помита постепенно всички вътрешни колебания в правилността на наложеното решение. Така след директивата до БРЦ за преминаване на реално несъществуващите организации на ВМРО (об.) в трите дяла на Македония под ръководството на съответните комунистически партии, вече се поставя под съмнение и извършваната до момента пропаганда на български език. Твърди се, че „македонското славянско население" в Егейска Македония „едва ли може да се ползва от българския литературен език, който е различен от диалекта на който то приказва" и че той ще е неразбираем за младежта, „която се е учила и чете само гръцкия официален език". Въпреки очевидното колебание на подписалия директивата Поптомов да противопостави категорично диалекта на българите от Егейска Македония на българския книжовен език, партийната дисциплина го задължава да направи още по-неубедителния извод, че това „в голяма степен може да се каже и за най-активната част (младежта – б.а., А. Д.) от македонското славянско население... в частта на Македония под Югославия, което учи и чете само на официалния сръбски език"[845]. Документът дава още по-категорично доказателство за вътрешната му несигурност спрямо новата линия, защото той говори за дялове на Македония „под Гърция" и „под Югославия", докато за третия употребява израза „македонски маси в България"[846].

Също толкова двусмислено звучи и аргументацията на автора Поптомов за предлаганото премахване на единната организация, мислена преди като средство за съхраняване на единството на Македонския въпрос. На критиките, че така се поставя под съмнение създаването на самостоятелна и единна Македония, той отговаря: „Преди всичко за нас въпросът за единна и самостоятелна Македония не е един абсолютен принцип, а произтича от правото на самоопределение на македонския народ. Следователно, то... може и да не се използва, особено като се вземе предвид засилващия се процес на все по-голямо диференциране на политико-икономическите и етническите условия в отделните час-

---

[844] Пак там, с. 854. Под „м[иналата] г.[одина] горе" се разбира заседание на Балканския секретариат на Коминтерна в Москва през ноември 1932 г., когато са поставени някои от въпросите на новия „македонски" курс.

[845] Писмо на Вл. Поптомов от 23 октомври 1933 г. до Балканския революционен център. – Пак там, с. 856.

[846] Пак там.

ти на Македония и отслабване все повече на обединяващите елементи". След като изтъква, че различните възможности не трябва да „ограничаваме в едно единство, което ги обезсилва", Поптомов изтъква слабата вероятност, че „след революцията гръцкото население, съставляващо болшинство в Македония под гръцко, ще предпочете да се обедини с българското население в Петричко в една държава, вместо да... влезне в състава на Гръцката съветска република"[847].

Колебанията на българските комунисти преди обявяването на резолюцията на Коминтерна са документирани и от един позив, в който се говори против Ньойския договор, „против националния гнет върху Македония под сръбска и гръцка власт", но само „против двойния икономически и политически гнет над населението в Македония под българска власт"[848]. Решението за прекратяване на партийната пропаганда на български език в Егейска и Вардарска Македония е не само решаваща стъпка към окончателния отказ от българския характер на мнозинството от тамошното население, но и политически реверанс към съответните комунистически партии. Това те, особено ЮКП, ще използват не толкова за организационното си проникване и укрепване в Македония – до Втората световна война местните комунисти са малобройни, а партията слаба и зле организирана – колкото за повишаване на собствената партийна тежест пред Москва и в ущърб на БКП. Трябва да отбележа обаче противоречията в цитирания по-горе текст – очевидно следствие от вътрешните колебания не само на отговорния за прилагането на партийните решения Поптомов, но и на значителна част от българските комунисти.

Въпреки няколкото директиви за работа на комунистите в национално-освободителното движение, идващи от московската комунистическа централа в края на 1933 г., дори водеща фигура като Васил Коларов допуска индиректно утвърждаване на дълбоката историческа връзка между България и Македония. Критикувайки позицията на българските буржоазни партии срещу решенията на Женевската конференция по разоръжаване и Лондонската икономическа конференция, които обективно задълбочават изолацията и ограниченията на България, той признава общата българска нагласа да бъде търсена „мирна ревизия на договорите". И веднага я иронизира: „Но кой наивник ще повярва, че по „мирен начин", без война, само чрез дипломатически преговори може да бъдат ревизирани териториалните клаузи на Парижките договори? Кой работник и селянин ще повярва, че след като българската буржоазия проигра Македония, Тракия и Добруджа в три кръвопролитни войни, сега чрез „ума" и „такта" на своите дипломати тя ще си възвърне изтръгнатите земи? "[849]. Ключовата дума тук е *проигра*, тъй като се проиграва, т.е. губи, пропилява, проваля или опропастява нещо свое и особено важно.

---

[847] Пак там.

[848] Позив на Централния акционен комитет на македонското прогресивно движение, 23 ноември 1933. – Пак там, с. 858.

[849] К а б а к ч и е в, Хр. Външната политика на българската буржоазия и борбата за революционен изход от кризата. – Комунистическо знаме, 1933, № 12. Цит по: К о л а р о в, В. Избрани произведения. Т. 2, с. 297.

Българските комунисти заемат официално позиция на пълно съгласие с изискването за утвърждаване на новата доктрина, но в по-аналитичните текстове достатъчно ясно подчертават, че я приемат като конюнктурен политически отговор на променящите се политически обстоятелства. Христо Кабакчиев например прави историческа справка в обширна статия, посветена на отношението на БКП към националния въпрос, в която твърди, че преди балканските войни българите са „по-малко от 1/3" от наброяващото 2 300 000 души „население на Македония", „а останалите са турци, гърци, албанци, сърби, власи и др.". Разглеждайки съвременното състояние на Македония, той загърбва национално обособяващата гледна точка и поглежда към спорната област от политически „обединителен" ъгъл с твърдението, че и „днес населението на Македония представлява в етнографско отношение голяма пъстрота". Но и че заради „еднаквия път на капиталистическо развитие на тези националности, живущи в Македония... техните политически и икономически интереси, тяхната обща борба... доведоха днес те да се считат по свързани един с друг, отколкото със своите сънародници в България, Сърбия и Гърция". Очевидно е, че въпреки знанието на историческите факти и извън недостатъчно прецизното им поднасяне, Кабакчиев приема позиция, която пренебрегва реалното национално измерение в националния въпрос и го поставя в пълно подчинение на класово интернационалните цели. Показателно за механичното му приспособяване към декретираната партийна позиция по националния въпрос е, че я защитава с цитати от една коминтерновска директива от 1932 г.: „Националният въпрос е единен въпрос, подчинен на общата проблема за пролетарската революция, пролетарската диктатура" и че „трябва да се подготвят условия за най-бързото прерастване на предстоящата буржоазнодемократическа национална революция в Македония, Тракия, Добруджа, в пролетарско-социалистическа"[850]. През 1932 г. в Коминтерна или трябва да е съществувала сериозна теоретична бъркотия, щом в условията на още несмущавано властване на Версайската система очакват буржоазнодемократична революция в Македония, Тракия и Добруджа като неизбежна фаза от развитието на националния въпрос, или пък все още са признавали техния български характер. Защото според всички предхождащи документи на комунистическото движение, мнозинството от местните буржоазии и традиционното освободително движение са се изявавали винаги под български национален знак.

Колебания при употребата на формулировки, свързани с историческата достоверност на новата доктрина, са допускани от много активисти на Коминтерна. Допуска ги дори Георги Димитров, който скоро след Лайпцигския процес се затруднява като българин да изрази политически „коректно" родовата си връзка с Македония[851]. При липсата на солиден житейски фундамент за новата

---

[850] Статията е публикувана в сп. „Комунистически интернационал" (1934, кн. 13, кн. 14). Цит. по: К а б а к ч и е в, Хр. Избрани произведения. С., 1953, 670–692.

[851] Запазена чернова от писмото на Г. Димитров до ЦК на Македонския народен съюз в Америка от май 1934 г. разкрива затруднението му да формулира като българин собствената си връзка с Македония. Вж. БКП, Коминтернът ..., т. 2, с. 904.

теза, уеднаквяването на нейните теоретични постановки с традиционното за партийния апарат декретиране се оказва недостатъчно. Затова са потърсени услугите на публицисти и „научни работници“, които да я уплътнят исторически и лингвистично.

Пряко заинтересуваните от новата политическа линия на Коминтерна по националния въпрос балкански компартии я приемат като полезна за всички, макар че тя ги засяга по различен начин. За разлика от гръцката и югославската комунистическа партия, на които новата „македонска“ коминтерновска политика предлага удобна възможност за контрол над почти цяла Македония и над етнически чуждо население, българските комунисти са поставени в парадоксалната ситуация да ерозират собствената държавна територия и да пропагандират денационализирането на своите собствени сънародници. Парадоксът придобива уникални за световната политическа история измерения от факта, че докато другите компартии просто приемат подаръка, тъкмо българските комунисти се заемат с утвърждаването на комунистическия македонизъм. Ако за едни от тях това е просто израз на партийна дисциплина и пълна отдаденост на „пролетарския интернационализъм“, някои от родените в Македония навлизат, увлечени от разкрилия се пред тях компенсаторен политически хоризонт, в емоционалната територия на историческото „новаторство“. Особено активно се включва в изпълнението на новата задача партийният публицист Васил Иванов(ски), който под псевдонима Бистришки прави през 1934 г. опит да обоснове исторически съществуването на македонска нация. За научната несъстоятелност и идейно-политическия схематизъм в неговото мислене е достатъчно да цитирам един от ключовите пасажи в статията му. След като твърди, че има отделен от българския македонски език, той прави уговорка: „Дори еднакъв да бъде езика на македонците с този на българите, **това не може да означава**, че ние македонците сме „част от българската нация“, **щом живеем редица** поколения **в друга територия, представляваме отделно икономическо цяло, щом имаме своя история и специфични нрави, обичаи и пр.**“. Това твърдение на Ивановски ясно показва, че механичното напъхване на Македония в сталинската концепция за нацията води до доктринерско пренебрежение към историческите факти. Попаднал в силовото поле на вярата в истинността на собствената „научна“ конструкция, той ще се окаже впоследствие непригоден за политическия живот и в НР Македония/Югославия, и в НР България[852].

---

[852] Цит. по БКП, Коминтернът .., т. 2, с. 909. Бивш член на пловдивската организация на БРП (к), Ивановски е емигрант в СССР между 1926 и 1932 г., където учи. Членува във ВКП (б). Член е и на ВМРО (об.). През 1995 г. в Скопие е издадена книга с негови студии и статии, озаглавена по основното му съчинение „Защо ние македонците сме отделна нация“. Според някои македонски автори то е писано в затворите в Пловдив и Идризово (Скопие) през 1942–1943 г., но самият Ивановски никъде не твърди подобно нещо. През 1944 г. е партизанин във Вардарска Македония и заради приноса му в пропагандирането на македонизма става пръв главен редактор на в. „Нова Македония“. През 1945 г. напуска Скопие по „политически причини“, т.е. заради несъгласието си с антибългарската и просръбската политика на Колишевски. Завръща

Партийната директива за замяна на политическия македонизъм с етнополитически се оказва все пак недостатъчно сигурен фактор за моделиране на обща и неоспорима позиция по въпрос с исторически характер и международни измерения. Затова се пристъпва към „опаковането" му с научни аргументи, за чието утвърждаване от Коминтерна се обръщат към съветски учени, между които предимно български емигранти – комунисти. Готовността на един от тези българи да съдейства за научното утвърждаване на новия курс по националния въпрос на Балканите звучи като емблематично свидетелство за конюнктурния характер на организираното по комунистически взаимодействие между наука и политика. Той съобщава до ЦК на БКП, че група професори-слависти от Киев се ангажират с „научна разработка на следната тема: **Явява ли се македонския език самостоятелен славянски език или той е само една разновидност (наречие) на бълг. [арси] език?"** Изтъквайки, че самият той не се занимава „с езикови въпроси" и че няма „окончателно установено мнение за македонския език", авторът констатира: „Аз не знам нашата партия и КИ имат ли точна и напълно определена установка за езика на македонците. Ако такава установка има, ако БКП и КИ смятат, че македонският език е самостоятелен език, **вие ни съобщете веднага**, за да насочим изследователската работа по правилен път"[853].

БКП и Коминтернът обаче имат по това време единствено политическите тезиси и приетата резолюция „по въпросите за македонската нация и език", но не и каквито и да било научни разработки, които да аргументират новата политическа линия. Предлагайки създаването на „специална бригада", която да „разработва македонските въпроси", в ЦК на БКП се спират едва на три-четири имена с „известна подготовка по тези въпроси", между които и споменатият Величков[854]. Неслучайно в отговора, който той получава, се казва: „Коминтернът и компартиите стоят на становището за признаването на самостоятелна македонска нация и език. Трябва да се каже обаче, че постановката по тези въпроси както на компартиите, така и на македонското националреволюционно движение изхожда по-скоро из фактическото положение на нещата. Една разработена и установена научно-историческа теория няма. Тази празнота може да бъде запълнена и поставените въпроси успешно разрешени от марксистко-ленинско

се в България, където продължава дейността си сред македонските организации, като критикува политиката и на ЮКП, и на БКП. Крахът на коминтерновската доктрина, към чиято политическа цел е емоционално обвързан, оставя трагичен отпечатък върху живота му: приеман с недоверие в Скопие и Белград и фактически прогонен от ФНР Югославия, впоследствие е съден в процеса срещу Трайчо Костов като „югославски шпионин". Повече подробности за него в предговора от Ив. Катарджиев към по-горе посочената книга.

[853] Авторът на писмото (юни 1935 г.) А. С. Величков е старши научен сътрудник в Украинската комунистическа академия, където се занимава със западноевропейска литература и пише изследване за Ромен Ролан. В това си качество той разбира значението на западното обществено мнение и предлага подготвените статии да бъдат публикувани на Запад, за да получат международен отзвук. Вж. БКП, Коминтернът.., т. 2, с. 953.

[854] Писмо на Вл. Поптомов до ЗБ на ЦК на БКП. – Пак там, 954–955.

гледище само от съветските учени. Буржоазните учени са заинтересувани не да изнесат истината по тези въпроси, а в нейното фалшифициране в интерес на тази империалистическа национална групировка, на която служат“[855]. Десет години по-късно обаче, след края на Втората световна война, когато в Скопие започва създаването на македонски език и обосноваването на собствена национална история, най-меродавно се оказва не мнението на съветските учени, а на ЮКП.

На фона на утвърждаването на новата коминтерновска политика по националния въпрос запазването на ВМРО (об.) изглежда сякаш е предназначено главно за преодоляване на вътрешната съпротива сред българската левица, сред която продължава да е силна привързаността към идеята за решение на Македонския въпрос чрез Балканска федерация. Коминтерновската линия се оказва естествено далеч по-приемлива за югославските и гръцките комунисти, които си поставят за цел да я пропагандират сред македонските българи. През 1937 г. в Коминтерна вече разглеждат ВМРО (об.) като изчерпана, нейното финансиране от Москва е прекратено и след разпускането на организацията мнозинството от членовете ѝ се вливат в местните комунистически партии[856]. Специално във Вардарска Македония те стават част от малобройната местна група на ЮКП, макар че някои от членовете на организацията, като Брашнаров например, не се приспособяват към лансирания етнополитически македонизъм и замразяват партийната си активност. Това обяснява защо в навечерието на Втората световна война комунистическата организация във Вардарска Македония е малобройна и слаба, а общият брой на нейните членове е едва 200–400 души[857].

Вторият период в съветското отношение към Македонския въпрос продължава до 1939 г., т.е. до Втората световна война, в чиято начална фаза германско-съветското съюзничество е белязано от съперничеството на двете тоталитарни държави за постигане на превъзходство на Балканите. В новите условия геопо-

---

[855] Писмо от ЗБ на ЦК на БКП до А.С. Величков. – Пак там, с. 957. Едва ли е необходимо да се доказва, че под „фактическо положение на нещата“ съветската политика и Коминтернът разбират интерпретация на фактите, подчинена единствено на собствените им геополитически и идеологически планове.

[856] През ноември 1939 г. Д. Влахов прави предложение до ЦК на БКП, в която членува, и до Г. Димитров лично за възстановяване на ВМРО (об.), но в новосъздадената обстановка желанието му не среща разбиране. – Пак там, 1033–1042.

[857] Св. Вукманович-Темпо, който посещава през 1940 г. Вардарска Македония като пратеник на ЦК на ЮКП, дава в спомените си негативна оценка за състоянието на партийните групи, в които наброява едва няколко десетки комунисти, повечето от които били „стари кадри“. Колкото и да е крайно преднамерено отношението му към местната организация, ръководена по-това време от Шатаров, тя очевидно не е била многобройна. Вж. V u k m a n o v i c-T e m p o, Sv. Revolucija koja tece. Memoari. Zagreb, 1971, 102–106. През май 1941 г. от областния комитет съобщават до ЦК на БКП, че в партията членуват „около 400 души“ – численост, която е приблизително потвърдена и от новия сръбски инструктор Др. Павлович-Шиньо, който пет месеца по-късно смята, че са били около 300 души. Вж. БКП, Коминтернът ..., т. 2, с. 1051; Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941–1945. Т.1, кн. прва, Скопје. 1968, с. 54.

литическите и военностратегическите императиви диктуват поредния обрат в отношението на СССР към България и към българското измерение на македонската тема. Познаваща на експертно ниво реалностите и амбицирана да спечели на своя страна България с нейното стратегическо значение за контрола над Черноморските проливи, съветската политика изразява готовност да подкрепи българските национални интереси. За разлика от първата половина на 30-те години, през втората – особено след 1936 г. – в съветската дипломатическа документация вместо обтекаемата характеристика „македонци" се споменава отново за българския език и самосъзнание на мнозинството от македонското население. В един обобщаващ преглед на Македонския въпрос дори се уточнява, че „700 000 македонци говорят на български език и смятат себе си за българи"[858]. Така че в анализа на този период се налага впечатлението, че съветската политика се осъществява фактически по две трасета: на официално дипломатическо равнище и по неофициалния коминтерновски канал. Силната съветска позиция в началото на Втората световна война обаче снижава значението на Коминтерна, наречен сполучливо от един български полицейски агент „съветско Министерство за провеждане на световна революция"[859]. Коминтерновските канали и партийните директиви остават непроменени и използването им продължава, но акцентът вече е поставен върху възможността Москва да постигне своите цели с политически и военни средства. Въпреки тази нагласа на съветската политика, използването в България на коминтерновските, т.е. на комунистическите структури, е единствена възможност за упражняване на съветско влияние върху общественото мнение и след възстановяването на дипломатическите отношения. Предпазливостта на българските власти осуетява съветските предложения за разширяване на културните и стопанските връзки и до съветско-германското сближение през 1939 г. България не е за Сталин нещо повече от „наблюдателен пункт на Балканите"[860].

Новата тоналност на двустранните отношения през 1940 г. довежда до разширяване на културните контакти, до създаването на активни търговски представителства и дружества и до разширен обмен на информация: до онова оживление в общуването, което е веднага използвано от съветското разузнаване. От „наблюдателен пункт" България бързо се превръща в негов регионален център, от който се поддържат връзки с агентурата не само на Балканите, но и в Средна Европа[861]. Цената на България в плановете на Сталин се повишава и старите руски имперски рефлекси за нейното третиране като част от собствената сфера на влияния са отново активизирани.

В атмосферата на подобрени българо-съветски отношения, на установения германско-съветски контрол над Средна и Източна Европа и започнатата

---

[858] Македонското прашање во советската..., кн.. 2, с. 1292.

[859] Донесение за дейността на КИ в България от ноември 1934 г. – В: БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 913.

[860] Р е в я к и н а, Л. Цит. съч., с. 260.

[861] Пак там.

силова ревизия на Версайската система, вниманието на македонските българи е привлечено отново към възможностите на СССР да играе важна роля в разплитане на „македонския“ възел. След присъединяването на Бесарабия към комунистическата империя, което „приближава“ географски започнатите промени в европейската политическа карта към Балканите, до съветското държавно ръководство през посолството в София са отправени петиции за трайно решаване на Македонския въпрос от идейно разнородни македонски организации. Всъщност надеждите за промяна на мъчителното статукво са адресирани чрез петиции и към другите носители на ревизионистичния дух – Германия и Италия. Това обстоятелство е важно, защото организациите на македонските българи всъщност демонстрират, че за тях са важни не идейно-политическите характеристики на склонните към ревизия на Версайската система държави, а самата промяна в духа на националните реалности.

Във всички отправени петиции искането е за присъединяване на Македония към България, като специално към съветските власти се обръщат през август 1940 г. от Македонските културно-просветни и благотворителни братства, от Македонския научен институт, от Илинденската организация, от Съюза на Македоно-Одринските опълченски дружества, от Македонския женски съюз, както и от Общия македонски народен съюз. Последната декларация е подписана от представители на левицата и от „протогеровисти“ – федералисти като Туше Делииванов, Павел Шатев, Тодор Павлов, Перо Шанданов, Пецо Трайков, Димитър Ефтимов и др., някои от които доскорошни членове на ВМРО (об)[862]. Всъщност 1940 г. – годината, през която противниците на Германия изглеждат безпомощни, а германско-съветският съюз обещава скорошна цялостна ревизия на установения в Европа следвоенен ред – поставя на изпитание валидността на новия македонизъм сред иначе дисциплинираната левица. В обзорния си доклад за годината съветското посолство в София съобщава за „големи спорове в кръговете на лявата македонска интелигенция, която се раздвои по въпроса: има или няма македонска нация и македонски въпрос?“[863]. Сред тези, които са смятали, че при новите обстоятелства денационализацията на македонските българи е излишна, вероятно е бил и роденият в Щип философ-марксист Тодор Павлов. Основания за това дава не само подписът му в петицията за присъединяване на Македония към България, но и един документ на Г. Димитров, в който се опровергава някакво становище на Павлов „по макед.[онския] и трак.[ийския въпрос]“и се уточнява, че, упълномощена да представя партийната позиция е Цола Драгойчева, а не той[864].

В желанието си да привлече България в сферата на своето влияние и същевременно да постигне вековната руска мечта за контрол над Проливите и за излаз на топло море, съветската политика включва в предложенията на своя пратеник – генералния секретар на Съветското външно министерство Аркадий

---

[862] Македонското прашање во советската..., кн. 2, с. 1298.

[863] Пак там, с.1332.

[864] БКП, Коминтернът.., т. 2, с. 1046.

Соболев, готовност за промяна на балканските граници. Обещанията са насочени главно към подкрепа за присъединяване към България на Одринска и Западна Тракия. В шифрограма на Г. Димитров до ЦК на БКП измеренията на обещаното са категорично уточнени: „Съветският съюз се ангажира да поддържа справедливите териториални искания на България и специално връщането на Одринската област до линията Мидия–Енос, Западна Тракия с Дедеагач, Драма, Кавала, както и да окаже на България всемерна помощ“[865]. По този начин и след като съдейства за връщането на Южна Добруджа, Москва фактически обезсмисля коминтерновското решение за създаване на добруджанска и на тракийска нация.

Въпреки масовите петиции за присъединяване на Македония към България, Съветска Русия запазва мълчание по Македонския въпрос. Причина за това е не само придържането до тезата, че обявената македонизация на българите в Македония премахва възможността за междудържавен, а оттам и за междупартиен комунистически конфликт на Балканите, но и съветското желание да демонстрира баланс между собствените си преки интереси и вече утвърдената коминтерновската постановка по въпроса. В цитираните територии, признати като обект на справедливите български искания, като принадлежащи към Западна Тракия обаче се споменават Драма и Кавала, т.е. градове, разположени географски в Югоизточна Македония. Тъй като и съветското правителство, и особено Г. Димитров, са имали ясна представа за смятаните като общоприети териториални очертания на Македония, „пропускът“ показва ясно, че за Москва лансираните съветски „фундаментални“ принципи са били валидни само ако не пречат на собствените ѝ геостратегически и политически интереси. В случая частичната ерозия на принципа за „македонско самоопределение“ подсказва, че самият принцип с цялата му аргументация е въведен не като единствено възможно решение на реален проблем, а като оперативен механизъм за постигане на резултат, който може да бъде коригиран в зависимост от обстоятелствата.

Стратегическото географско положение на България и съветските намерения за постигане на политически пробив и в Югославия карат правителството да съсредоточи вниманието си върху България: за сметка на Румъния, Турция и Гърция, но без да руши собствената си геополитическа конструкция по Македонския въпрос. Всъщност въпросът за контрол над България е смятан от съветската политика за основен в преговорите с Германия, водени от Молотов през ноември 1940 г. в Берлин. Емблематичен за придаваното му значение е фактът, че в директивите за посещението като главна цел на преговорите е определено получаването на съгласие от Хитлер страната да бъде „призната за сфера на интересите на СССР върху основата на гаранции... с влизане на съветски войски в България“[866].

Дипломатическата документация сочи, че съветските интереси – специално по отношение на македонския проблем – са свързани главно с противо-

[865] Пак там, с. 1043.
[866] Пак там, с. 1310.

действие срещу неизгодни за съветските амбиции чужди външнополитически планове: италианското намерение за създаване на самостоятелна македонска държава под италиански контрол и германската готовност да подели Македония между България и Италия. Въпреки че възможността за успех на съветския дипломатически натиск върху България е изглеждала непостижима не само заради острата реакция на Хитлер, но и заради решимостта на българските власти да отклонят внимателно предлаганите „гаранции", новата ситуация се оказва тревожна за Югославия и Гърция. Притеснени за властта си над притежаваните части от Македония, двете страни търсят обяснения за достигналата до тях откъслечна информация, а югославският посланик в Москва дори си позволява да заяви, че „противоречията между Югославия и България са получили характер на „исторически закон"[867]. На фона на сгромолясващата се Версайска система обаче претенцията за валидност на подобен, силово налаган във Вардарска Македония „закон" вече изглежда не само абсурдна, но и комична. Сръбски свидетелства от областта разкриват, че през 1940 г. респектът на местното население към властите е така рухнал и надеждите в българското завръщане край Вардар са толкова силни, че по кафенетата открито слушат Радио София, а децата от улицата пеят подигравателно зад гърба на разхождащите се сърби: „Дай на сърбина паричка, па му е... мамичката"[868].

Това състояние на сръбската власт във Вардарска Македония неизбежно пробужда българските надежди за възможно завръщане край Вардар. Опасенията на ЮКП от възможна загуба на организационния контрол над областта очевидно са били големи, след като Тито настоява пред ИК на Коминтерна ЮКП и БКП да излязат със „съвместно възвание относно споровете между великосръбските и великобългарските шовинисти в югославската част на Македония". В него той очаквал да бъде потвърдена коминтерновската постановка за Македония, „ориентиране на македонския народ към политиката на неутралитет и мир, провеждана от Съветския съюз", и запазване на „днешните граници между Югославия, България и Гърция", за да не се стигне „до война и изпадане на участващите балкански държави в пълна зависимост от една или друга империалистическа велика държава"[869].

Дали тогава е подготвено такова възвание не е известно, но от същото време има писмо от ЗБ на ЦК на БКП до ЦК на БКП, в което се потвърждават коминтерновските постановки за Македония и за пълно обвързване на балканските народи със СССР, т.е. че „при наличието на Съветския съюз" и в „сегашните

---

[867] Пак там, с. 1325, 1328.

[868] В цитирания по-нашироко в Глава пета обширен доклад до министъра на вътрешните работи за политическите събития в „Южна Сърбия" един пенсиониран сръбски полковник и бивш депутат привежда многобройни примери за трагичната ситуация на сърбизма и предлага мерки за „спасяването на сръбския Юг".

[869] За това предложение се споменава в писмо на Вилхелм Пик, по това време член на ръководството и секретариата на КИ, до Г. Димитров. Писмото е от 3 януари 1941 г. и очевидно отразява проблемите, които ЮКП има с Покраинския комитет на партията във Вардарска Македония. Вж. пак там, с. 1045.

условия“ „лозунгът „Балканска федерация“... е неправилен“[870]. В това писмо обаче има интересен акцент, който подсказва за съобразяването с двойнствените моменти в съветската балканска политика. Според Задграничното бюро, т.е. партийния елит в Москва, „различното положение на балканските народи, различната степен на подготовка на масите може да създаде такова положение, когато за един народ може да стане възможно неговото присъединяване към СССР преди да бъдат създадени предпоставките за една бъдеща Балканска федерация“. Този хипотетичен вариант, очевидно разглеждан като най-възможен за българите, изглежда способен да предизвика дори само на фона на съветските действия през 1940 г. политическа ревизия на коминтерновския подход към македонската тема. В политиката на направляваните от Москва балкански комунистически партии обаче валидна продължава да бъде коминтерновската директива за признание на отделен македонски народ с право на самоопределение.

Двойнственото отношение на значителна част от българските комунисти към коминтерновските тези за Тракия и Македония излиза на политическата повърхност веднага след нацистката инвазия в Гърция и Югославия. Въвеждането на български войски и администрация в територии – обект на националните аспирации, създава проблеми на българското комунистическо ръководство, което се затруднява „самостоятелно да определи отношението си към окупирането на Тракия и Македония“, за да не „изолира партията“ от засегнатите от „шовинистично опиянение.. трудещи се маси“. В специална телеграма от ЦК на БКП до Изпълнителния комитет на Коминтерна се искат инструкции как де се излезе от това положение, защото се оказва, че „ръководството на Работническата партия не може да даде разумни отговори на левите политически дейци и не може да даде инструкции на своите членове, които по разни причини заминават за Тракия и Македония[871].“

Задграничното бюро и лично Г. Димитров опровергават в Москва липсата на ясна позиция на БКП, но въпреки това през май са изпратени няколко писма, с които се разяснява необходимостта от придържане към линията на Коминтерна. Интересен акцент в едно таково писмо е изискването за специално пропагандиране на тази политика, предназначена да засили съветската позиция за Балканите в самата Вардарска Македония: „Тази разяснителна работа трябва да се върши както между македонската емиграция, така и сред населението в самата Македония“[872]. Това очевидно е било необходимо, защото Покраинският комитет на КПЮ за Вардарска Македония използва ситуацията при рухването на Югославия, за да напусне югославската партийна орбита и да премине под ръководството на БКП. Промяната става повод за изясняване на състоянието на тамошното комунистическо движение, като в писмо на ЦК на БКП до Г. Димитров се подчертава, че тази промяна става „по споразумение с КПЮ“. На-

[870] Пак там, с. 1044.

[871] Пак там, с. 1046; Телеграмата е съставена от Тодор Павлов.

[872] Пак там, с. 1051.

правена е и схематична картина за самоличността на населението в областта, което е разделено на три групи: „една трета...(предимно младежта) били с ясно оформено македонско съзнание. 1/3 (по-старото поколение) с българско национално съзнание, а останалото 1/3 – неоформено напълно, но със симпатии към македонското съзнание“[873].

Опитът с изтъкването на „аргументи“ за правотата на възприетата коминтерновска теза обаче не е бил достатъчен, за да хармонизира гледните точки на БКП с нейния нов Областен комитет, от една страна, и много повече с неприемащата новата ситуация КПЮ. Но докато проблемът между двете партии е ограничен до спора чие да бъде организационното ръководство над областния комитет в поставената под българска власт територия, разминаванията между позицията на областния партиен лидер М. Шаторов и официалната линия на БКП по Македонския въпрос са от идеологически и политически характер.

Рухването на Югославия през 1941 г. заварва във Вардарска Македония малобройна група комунисти, поддържащи слаба партийна връзка с ръководството на ЮКП[874]. Затова няма да е пресилено твърдението, че след прекратяването на дейността на ВМРО (об.) през 1939 г. и въпреки приемането на коминтерновския подход за решаване на Македонския въпрос, който прекъсва традиционната връзка на левицата в освободителното движение с България, ЮКП не успява да се утвърди във Вардарска Македония. Един от основните проблеми, стоящ между централното партийно ръководство – респективно сръбските комунисти – и комунистите във Вардарска Македония, е в различното им отношение към сръбските колонисти: докато югославското партийно ръководство гледа на присъствието им като историческа даденост, за местните комунисти те олицетворяват денационализаторската сръбска власт и основната причина за нерешаването на аграрния въпрос. Опитът на Шаторов да получи на Петата земска партийна конференция през 1940 г. партийна подкрепа срещу присъствието на колонистите обаче е неуспешен и той дори е обвинен, както вече бе посочено, в „национален шовинизъм“[875].

Това уточнение изглежда необходимо, тъй като хладните отношения на македонските комунисти с КПЮ и между Шатаров и Тито отпреди войната, са реална последица от усложеното общуване между югославските комунисти и ВМРО (об.). Може да се смята, че в голяма степен тъкмо влиянието на това наследство, засилено от политическия обрат край Вардар, насочва местното комунистическо ядро отново към традиционната му българска комунистическа среда. На фона на сърдечното посрещане на българската армия и администрация, а и при подхранваната от военно-политическата ситуация в Европа масо-

---

[873] Пак там.

[874] Както вече бе споменато, броят на комунистите по това време е по различни данни между 200 и 400 души.

[875] На V конфереция е направен опит за привличане на македонските комунисти и на самия Шатаров към единомислие с ръководството на партията и той е избран за член на ЦК на КПЮ.

ва нагласа, че завръщането им този път няма да е краткотрайно, македонските комунисти логично достигат до извода, че Вардарска Македония е освободена. Търсената от тях възможност да засилят позициите си сред македонското население ги кара да възприемат поведение, максимално близко до неговите политически настроения. Представа за тези усилия дава едно обширно писмо на Шаторов до ЦК на БКП, което представя позицията му като далеч по-задълбочена, гъвкава и далновидна от официалната линия на БКП по Македонския въпрос от това време.

Това писмо заслужава по-специално внимание, тъй като разкрива една унищожена от външни интереси линия за възможно политическо развитие на Вардарска Македония, чиято алтернатива впоследствие става наложената отвън югославизация на местно комунистическо движение[876]. Личността на Шаторов – сатанизиран от КПЮ и МКП, а и от съвременната македонска историография – олицетворява тази политическа линия, затова е необходимо да бъдат изтъкнати три важни обстоятелства от неговата политическа биография: тясната му връзка с левицата в българското освободително движение в Македония, солидният му опит в международното комунистическо движение и липсата на обвързващи контакти с ЮКП[877].

Тези биографични характеристики му помагат да анализира обстановката във Вардарска Македония по различен начин от доктринерския подход на апаратно създаваните партийни директиви и предопределят противоречивата ситуация, в която изпада през пролетта на 1941 г.: да е следван от местните комунисти, да има различия с БКП и да бъде остро нападан от ЮКП.

Като дългогодишен участник в комунистическото движение и във ВМРО (об.) Шаторов е запознат добре с традициите в идеите и действията на местната левица, а заради дейността си в Коминтерна – тъкм по време на промените в линията по Македонския въпрос – и с конюнктурния политически заряд на нейна-

---

[876] Въпреки че при оценките на историческите процеси съсредоточаването в техните хипотетични, неосъществени варианти изглежда неприемливо и непродуктивно развитие на Вардарска Македония след 1941 г. по различен начин от познания, дори при същия резултат от Втората световна война не може да бъде изключвано.

[877] М. Шаторов е роден в Прилеп (10 януари 1898 г.), възпитаник е на местното българско училище и на педагогическото училище в Скопие, от 1920 г. е в българското комунистическо движение и от 1925 г. – във ВМРО (об.). В периода 1929–1934 г. е в СССР, работи за Коминтерна и завършва партиен университет. Завръща се в България, но скоро е принуден отново да емигрира. Работи в апарата на Коминтерна, а между 1937 и 1939 г. е в Задграничното бюро в Париж. По нареждане на Коминтерна пристига във Вардарска Македония и оглавява местната комунистическа организация през октомври 1939 г. През 1940 г. е избран за член на ЦК на КПЮ, но демонстрира стремеж към самостоятелно поведение на македонските комунисти и отстоява личната си независимост. Миналото му на български комунист, международният му опит и личният му авторитет го превръщат в дразнител за Тито и югославските партийни лидери. Още за Шаторов вж. у Балкански, Т. Методи Шаторов – между македонизма и българизма. С., 2006; Стефанов, И. Убийството на Методи Шаторов. С., 2005.

та етнополитическа модификация. Този негов опит е изразен в поставянето на ред становища и въпроси, на които очаква положителни отговори. Обобощено те могат да бъдат сведени до следните основни тези:

Становище първо: създадена е ситуация, в която населението на Вардарска Македония се чувства освободено от сръбския гнет и не би приело връщане в Югославия дори под формата на „автономия... в една нова югословска държава, дори когато последната би била в отношение на пакт за взаимен неутралитет със СССР". Шаторов е категоричен: „За мене е съвършено ясно, че няма да се намери словом нито един македонец, който да се съгласи с подобно решение на въпроса, и следователно ние бихме се откъснали абсолютно от масите, което би било непоправимо нещастие за нас"[878]. От тази ситуация произтича неговият въпрос: „Може ли да се издигне още сега, **да се издигне актуелен въпрос**, като задача за непосредствено решение, искането МАКЕДОНИЯ ДА БЪДЕ ОТКЪСНАТА ОТ БЪЛГАРИЯ И ДА БЪДЕ ОФОРМЕНА КАТО НЕЗАВИСИМА МАКЕДОНСКА ДЪРЖАВА?". Но макар и да признава, че „теоретически това може да е много право и много изгодно", Шаторов смята: „издигането на подобен АКЦИОНЕН (т.е. не само пропагандистки) ЛОЗУНГ също така би ни откъснало от големи части от македонското и българското население, което, макар и заблудено, гледа на присъединяването на Македония към България, като решение на нашите национални вековни въпроси".

Становище второ: „крайно време е да се тури точка на всички доктринерско сектантски спорове и дразнения около въпроса дали македонците са отделна нация или са македонски българи". И след като заявява, че е изказвал мнението си по този въпрос многократно, добавя: „Ще кажа само, че за ИСТИНСКИ СВОБОДНА МАКЕДОНИЯ СА ГОДНИ ДА СЕ БОРЯТ НЕ САМО ТАКА НАРИЧАЩИТЕ СЕ МАКЕДОНСКИ СЛАВЯНИ, НО И МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ, а също така... и всички онези национални малцинства, които съгласно новото положение остават в пределите на присъединените към България земи. Гоце Делчевата постановка на този въпрос продължава да има и сега своето пълно значение, а ние в никой случай не би трябвало да развиваме македонски или български шовинизъм"[879]. И след като се застъпва за толерантност към всички, предупреждава: „...**срещу Бадевия великобългарски шовинизъм** ние не бива и не можем да противопоставяме някакъв си нов **великомакедонски шовинизъм**, стигащ понякога до обявяването на изпитани и прекрасни македонски дейци за... национални ренегати, само защото... не искали да се чувстват „македонски славяни". На чисто културната работа на последните ние няма да пречим, напротив, ще трябва да ѝ гарантираме свобода и дори да я **подпомагаме**, но доктринерството и сектанщината в този въпрос трябва да бъдат жестоко бити, като за тази цел дори и в „Работническо дело" би трябвало да се напише

---

[878] Писмо на М. Шаторов до ЦК на БКП от 15 май 1941 г. – В: БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1053.

[879] Пак там, 1053–1054.

овреме подходяща статия, която ще изиграе прекрасна роля тъкмо в настоящия момент".

Становище трето: Шаторов смята, че и комунистите са задължени да се борят срещу поредно разпокъсване на Македония, т.е. срещу „домогванията на италианските и другите империалисти за нови делби на Македония (Дебър, Кичево, Гостивар и пр.), за реализиране на целокупна Македония, като... се разобличават овреме всички интригантски, противомакедонски и противобългарски, и въобще противобалкански аспирации и маневри". Засегнал въпроса за македонското освобождение и обединение, той остава внимателен пред неясната на военната ситуация, за да обобщи: „В каква точно ФОРМА ще се реализира истинското освобождение на Македония – това е въпрос, който ще бъде решен с оглед на реалните исторически възможности и с безусловното съдействие на СССР"[880]. Антидоктринерското мислене на Шаторов личи и от препоръката му към комунистите да не „таксуваме всяка радост от станалата промяна като пример за реакционен шовинистически бяс... Ние не можем и не бива да изпадаме във фалшивия патос на Бадевци и компания... но едва ли е целесъобразно да стоим **олимпийски безстрастни** и да обиждаме чувствата на голяма част от македонското население, което по едни или други причини не е още дорасло до нашите по-дълбоки и по-далечни съображения и предвиждания".

Становище четвърто: въз основа на създадената нова ситуация, Шаторов поставя на обсъждане въпроса за идейно-политическия формат на бъдещото балканско сътрудничество. Като обръща внимание, че въпреки пропагандирането на „съветския опит, съветското решение на националния и на социалния въпрос" и че поставянето на лозунга „за съветска власт у нас и целокупните Балкани", като „акционен лозунг за непосредствено реализиране... не е предстоящо", той напомня за необходимостта от обмисляне „за ФОРМАТА, в която евентуално би се изразило едно държавно сътрудничество между балканските народи (респективно държави)"[881]. И напомня, че при изменените условия би трябвало да се ревизира становището към старата идея за Балканска федерация: „не би ли следвало и ние да изменим, да уточним, да детайлизираме отношението си към идеята за Балканската федерация, като не правим... капитал от името (Балканска федерация, или Балкански съюз, или Балканско сътрудничество). Във връзка с това се поставя и въпросът с коя партия би следвало да се свърже по-непосредствено днес македонското партийно комунистическо движение – с югославската ли пак или с българската".

Шаторов обяснява писмото си с необходимостта да получи директиви по поставените въпроси, тъй като те вълнуват хората в Македония и предизвикват „известно смущение у нашите хора и нашите съчувственици". А като дисциплиниран комунист заявява, че дори и директивите да са „несъгласни напълно с моето лично мнение, аз ще се постарая да ги проумея и да ги приложа най-точ-

[880] Пак там, с. 1054.
[881] Пак там, с. 1055.

но в личната си практика“[882]. Директивите, които Шаторов получава от ЦК на БКП, се оказват „несъгласни“ с неговите идеи и този факт разбива не само личната му позиция, но и възможността да бъде предотвратена югославизацията на МКП, а в перспектива – и прикритата сърбизация на федералната македонска република. Погледнато от дистанцията на времето, случилото се е неуспех за самия Шаторов, но много повече за БКП и за съветската политика, на които той е точно толкова предан, колкото и на идеята за освобождение и обединение на Македония. Неговият главен проблем е, че като напомня за възможната поголяма ефикасност в новите условия на старата идея за политически, а не за етнополитически македонизъм, както и за общобалканско, а не за югославско решение на македонския проблем, той засяга не само югославските интереси, а и самомнението за непогрешмост на съветската политика тъкмо в периода на най-самоуверените планове на Сталин за настъпление в Европа.

Важно е да се отбележи, че отговорът, който Шаторов получава от секретаря на ЦК на БКП Трайчо Костов, е поднесен интелигентно и с приятелски тон, но в същността си е подчинен изцяло на официалната позиция на Коминтерна. Макар в БКП да приемат, че лозунгът за „връщане на Македония на Югославия“ е неадекватен на създадената обстановка, директивата е не само да се отрича изцяло освободителния характер на българското влизане във Вардарска Македония, но и отношенията между властите и населението да се представят като конфликтни от самото начало. Този пропагандно-политически подход търси подкрепа в поредната спекулация с фактите, които, според Тр. Костов, говорели че „една голяма част от македонското население е вече с **македонско**, а не **македонобългарско** съзнание“[883]. Доказването на това твърдение обаче става по начин, който прави задължително неговото цитиране: „Според **наши** сигурни сведения, изхождащи от компетентни, оторизирани среди от самата Македония, македонското съзнание е проникнало много дълбоко, особено сред младото поколение, незасегнато от екзархийската пропаганда. Според тия другари, познаващи отлично положението в Македония, не по-малко от 80% от славянското население в Македония се чувства македонско, а не българско (**не разбира български език** и нашите документи се канят да превеждат на македонски)... Очевидно, процесът на оформяване македонския народ в нация е твърде много напреднал. **И ние не можем да не се отнасяме положително към тоя процес** и активно да не го подпомагаме...“[884].

Ситуация, в която от центъра обясняват на местния ръководител, че случващото се в неговата област – по стечение на обстоятелствата и негов роден край – е различно от това, което той наблюдава, като се позовават на анонимни „наши сведения“ и „оторизирани среди“, би изглеждала абсурдно, ако се абстрахираме от източника на оценката и от конкретното историческо време. Ако се върнем обаче към съответната партийно-политическа среда – болшевизира-

[882] Пак там.

[883] Пак там, 1057–1058.

[884] Пак там, с. 1058.

ната и строго подчинена на Коминтерна БКП и към пролетта на 1941 г., нещата идват на мястото си: случаят е типична реплика на характерния за това време сталинстки стил на ръководство. Неслучайно Тр. Костов намира обяснение за самостоятелните размисли на Шарло (Шаторов) не в друго, а в „неизживените още от тебе остатъци от **великобългарска постановка на въпроса“.** Суровата му оценка за „прегрешилия“, илюстрирана с определения като „**ГРУБА** грешка“, „**рецидив** на... антинаше разбиране на орг.[анизационни] проблеми, **пакостно** дело“ (има се предвид загърбването на КПЮ – б.а., А. Д.) и с обещанието, че „по него... ще си поприказваме специално – и сериозно!“, обаче е само бледа имитация на криещия смъртна опасност тогавашен комунистически образец на ръководно поведение. Шаторов, чието влияние сред комунистите във Вардарска Македония по това време е неоспоримо, не е сменен, но БКП бързо отстъпва на югославския натиск и на проюгославското решение на случая от Коминтерна[885]. В ЮКП обаче изглежда са се придържали далеч по-близо до кремълския образец на поведение, тъй като съществуват сведения, че Шаторов не само е изключен от партията, но и е осъден от Тито на смърт.

За разлика от българските комунисти, които „безрезервно се съгласяват“ с решенията на Коминтерна, Тито и КПЮ правят всичко възможно – въпреки изключително слабата си позиция във Вардарска Македония – да задържат местните комунисти под свой контрол като аргумент за югославското право на власт над областта. В личната си атака срещу Шаторов Тито дори използва етническа характеристика като обвинение – нарича го „Стария (българина)“, но това не смущава интернационалната обсесия на българските комунисти. Ако обвинението, че постъпките му са „антипартийни“ е разбираемо от гледната точка на ЮКП, настояването че са „контрареволюционни“ може да бъде защитено само ако партийният интерес се отъждествява с държавния, т.е. със задължението за защита на Югославия. Всъщност точно това Тито иска от македонските комунисти, а едно от доказателствата за липсващото чувство за югославска общност е и обвинението, че Шаторов е заел „неприятелска позиция спрямо другарите сърби“[886]. Същите обвинения, допълнени с нови негативни квалификации, са повторени и в писмо до ЦК на БКП. Тито се оплаква, че на свиканото заседание, „когато Югославия беше поробена от окупатора“, дошли от всички областни и покраински комитети, „освен македонците“, защото „тамошните ръководни хора, сред които главен виновник беше Шарло“, заели „саботьорски и антипар-

---

[885] Комунистическият интернационал се произнася по всички открити въпроси между БКП и ЮКП, възникнали след рухването на Югославия, в полза на югославските комунисти. Това става заради стриктното придържане към утвърдената коминтерновска линия по националния въпрос, но и по политическа целесъобразност, т.е. заради диаметрално противоположното положение на двете съседни държави спрямо страните от Оста и заради различните условия в тях за развитие на комунистическа въоръжена съпротива. Това отношение продължава и след закриването на Коминтерна през 1943 г.

[886] АИНИ, к. 7, бр. 45. Писмо на Тито до Покраинския комитет във Вардарска Македония от 24 юли 1941 г.

тийни позиции“. Лично към него вече са добавени обвинения не само в „национал-шовинизъм“, но дори в „германофилство“[887]. Междувременно Тито и КПЮ търсят помощта на Коминтерна, като оттогава, още преди да е развито забележимо партизанско движение дори в районите със сръбско население, главен аргумент става противопоставянето с държавно-политическия статус на България. Така се обяснява настояването, че заради различните мотиви, цели и възможности на съответните комунистически съпротивителни движения, фаворизиране на югославските искания е необходимо и оправдано.

Справедливостта изисква да отбележа, че освен с безпрекословна вярност и партийна дисциплина, оцеляващите в ръководните среди на Коминтерна българи са се отличавали и с добри познания за конюнктурата в съветската политика. Те приемат решенията на Коминтерна за поставяне на „македонските другари... под ръководството на Югославия“, но успяват да издействат изпращането на български „пълномощник в ОКМ (Областен комитет на Македония)“. Успяват да защитят и Шаторов. В отговор до ЦК на КПЮ от ЦК на БКП се съгласяват, че той е „направил груби политически и организационни грешки... за което го осъждаме“, но добавят: „Но ние смятаме... че пресилено е охарактеризиран като класов враг и контрареволюционен елемент“[888]. Обективно погледнато, това е и единственото вярно, смело и отговорно решение, което българското комунистическо ръководство взема в разразилия се междупартиен сблъсък. Оттук нататък то ще бъде в постоянна отбрана срещу настъпателната позиция на КПЮ по Македонския въпрос, натоварено с историческата отговорност за пълното отстъпление от коректната интерпретация на миналото и от запазване на българските интереси.

Въпреки че формално ЮКП получава още през лятото на 1941 г. правото да третира отново Вардарска Македония и местните комунисти като част от югославската държавна и партийна територия, Тито продължава атаката срещу Шаторов и БКП пред ИК на Коминтерна. В писмо от 4 септември 1941 г. той се оплаква че „Българският ЦК поддържа Шарло и казва, че Македония е присъединена към БКП по решение на Коминтерна. Разглеждаме тази позиция на БКП като неприятелска“. След този военновременен донос в откровен интригантски стил, Тито определя действията на Покраинския комитет и Шаторов като „злосторнически“ и заплашва с „военен партизански съд“[889].Точно тези заплахи и сатанизирането на Шаторов във всички документи на ЮКП оттогава насам, неясните обстоятелства около убийството му (4 септември 1944 г.) и специалното желание на югославската делегация да се увери в неговата смърт броени

---

[887] АИНИ, к.7, бр.50. Писмото не е датирано, но вероятно е от края на юли или началото на август, тъй като българският отговор е от края на август 1941 г.

[888] Писмо от ЦК на БРП (к) до ЦК на ЮКП от края на август 1941 г. – В: БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1061.

[889] АИНИ, к.7, бр. 4942.

дни след погребението му, са главните причини да се смята, че „присъдата“ над него всъщност е изпълнена[890].

Ходът на събитията след краха на Югославия ограничава твърде бързо съветската политика само до нейните твърди коминтерновски стандарти. Българското присъединяване към Оста и към Антикоминтерновския пакт, както и последвалият скоро след югославската гибел военен сблъсък между доскорошните съюзници Германия и СССР, обръщат отново в духа на старата имперска руска политика съветското отношение към България. И затвърждават убеждението на Сталин в изгодата от ново национално моделиране на македонските българи. В създадената ситуация на него вече се гледа не само като на средство за превръщане на местните комунисти в доминиращ политически фактор, но и като задължително условие за преодоляване на възникналите проблеми между ЮКП и БКП.

Напрежението, създадено между двете партийни ръководства и предизвикано от избора, направен от македонските комунисти веднага след рухването на Югославия, дава същевременно удобен повод на Тито и ЮКП да опитат да се докажат пред Москва като най-важна комунистическа партия в Югоизточна Европа. Живели дълго в сянката на БКП, сега те използват ситуацията, в която са поставени, за да дискредитират българските комунисти като недостатъчно активни във въоръжената съпротива[891].Това противопоставяне ще се превърне в постоянен лайтмотив на съперничеството за вниманието на Москва, който Тито ще използва ефективно до 1948 г., а и след това.

Постоянно атакувани, българските комунистите ще обясняват в своя защита не само дълбоките различия между окупираната Югославия и сателитната, но самостоятелна България, но и разликите в положението на Вардарска Македония спрямо другите югославски области. В едно от разменените през есента на 1941 г. писма между ръководствата на двете партии от българска страна е изрично подчертано: **„Що се отнася до Македония... ние все пак смятаме за необходимо да ви обърнем внимание върху това, че и тук не може изцяло да се идентифицира ситуацията със ситуацията на Сърбия или дори с Хър-**

---

[890] Броени дни преди съветската окупация на България М. Шаторов е убит в гръб, най-вероятно от съпартизанин. При очакваното скорошно овладяване на властта от комунистите не само в България, но и в Югославия, той се превръща в неудобна политическа фигура за планираното тясно сближение между тях. При новите условия остава неясно и дали авторитетът му във Вардарска Македония няма да засенчи новите проруски/проюгославски ориентирани македонски партийни лидери. Съществуват сведения, че водената от Темпо югословска делегация, в която са включени Л. Кулишевски и М. Апостолски и която пристига в България в средата на септември, е настоявала за ексхумация на тялото на Шаторов. Вж. Б а л к а н с к и, Т. Цит. съч., с. 227.

[891] АИНИ, к.7, бр. 50; к.7, бр. 4942; Особено подчертани са внушенията, които Тито и ЮКП правят в Москва за обвързване на македонското бъдеще единствено с Югославия от началото на 1944 г. Тогава ходът на военните действия създава у тях опасения, че е възможно да бъде предпочетено българско решение, затова лансират тезата, че „опората на Съветския съюз в Европа“ не е България, а Югославия. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1100.

ватско“. И след като напомнят, че **„македонският народ беше най-потисканият от великосръбските шовинисти и най-обезправеният народ“**, от ЦК на БКП изтъкват основното политическо обяснение за нежеланието на тамошните комунисти да се отъждествяват със задачата за общоюгославска съпротива срещу окупаторите – съществуващата в него **„омраза към бивша Югославия“**.

Приели решението на Коминтерна и готови да доказват интернационалната си същност, те правят и важна крачка към ерозията на собствената си позиция: едновременно дават сигнал, че не искат да изгубят влиянието си във Вардарска Македония, но и конкретни съвети на КПЮ как тя да спечели доверието на македонското население. Тъй като в няколко реда от БКП казват всичко, което по-късно КПЮ прави, си заслужава те да бъдат цитирани: **„...за да се разчисти почвата за работа на КПЮ сред македонското население и по-бързо да се спечели неговото доверие... КПЮ открито и недвумислено да осъди национално-потисническата политика, провеждана по-рано от великосръбските шовинисти... за неправилното решение на аграрния въпрос в Македония и да признае правото на македонския народ на самоопределение. Наред с тази основна точка... би било целесъобразно да се дадат автономни права на македонската организация (доколкото вие бихте запазили общия политически контрол над нея), която в своята практика би действала от свое име и по своя инициатива, подчертавайки, че работи в най-тесен контакт и с пълно съгласие с братската КПЮ и БРП“**[892].

Тито и ЮКП охотно ще се възползват от тези съвети, макар и по начин, който ще ги представя като единствени носители на идеите за самостоятелност на Вардарска Македония и за създаване на македонска комунистическа партия. Те ще ги лансират обаче, едва след като подменят не само ръководството, но и значителна част от състава на партията, за да я откъснат от българското влияние и да я югославизират. Поставени в неблагоприятни за развитието на партизанско движение условия, югославските комунисти ще използват накрая и единствения политически коз, способен да им осигури възможност за успех: обещават на Вардарска Македония след евентуалната победа освобождение от сръбската власт и собствена държавност.

[892] Писмото е от октомври 1941 г. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1063.

Осма глава

СЪЗДАВАНЕ НА ФЕДЕРАЛНА МАКЕДОНСКА ДЪРЖАВА: ОТ ПОКРАИНСКИ КОМИТЕТ НА ЮКП КЪМ МКП И ОТ АВНОЮ КЪМ АСНОМ

АСНОМ: между надеждата за самостоятелност и предначертания път

Република Македония приема за рожден ден на своята държавност 2 август 1944 г., когато в манастира „Свети Прохор Пчински" – сега извън територията на страната – е проведено първото заседание на Антифашисткото събрание на народното освобождение на Македония (АСНОМ). На него е обявено създаването на македонска федеративна държава като единица на федерална Югославия[893]. Странното име на една също толкова странна „революционна" институция, която би трябвало да изпълни едновременно учредителната роля на парламент и на правителство, е прието като знак за официализиране на някаква вече съществуваща политическа власт във Вардарска Македония. Всъщност името, а и вложената историческа символика в акта, би трябвало да означат победния край на едно продължително националноосвободително движение, но преди всичко – суверенната воля на населението на Вардарска Македония.

Каква всъщност е реалната ситуация на 2 август, Илинден – ден, избран като знак за приемственост между комунистическата /антифашистка съпротива срещу българската и италиано/албано/германската власт във Вардарска Македония, от една страна, и старото националноосвободително движение на македонските българи, от друга? Отговорът на този въпрос е съществен заради осмислянето на самия държавотворен акт като събитие, но много повече като знак за същността и характера на утвърждавания впоследствие образ на македонската република. Затова е необходимо да се разбере дали е съществувала и друга причина, извън стремежа към идентифициране със старите националноосвободителни традиции, за обявяване на македонската държавност като елемент от създаването на нова федерална Югославия тъкмо в началото на август? И ако това е така, коя е реалната движеща сила за обявената промяна и каква е тя: местен, регионален или глобално действащ политически фактор? Какъв е

[893] Събранието се провежда в манастира, основан на мястото на подвижничеството и наречен на името на българския монах от XI–XII век Прохор Пчински, обявен впоследствие за светец. В случая манастирът е използван по-скоро като удобно убежище, без да е търсена някаква специална символика. Светата обител се намира в планинския масив Козяк, в района на условната граница между Северна Македония и Южното Поморавие, между градовете Куманово и Враня. Този планински район, в неговите по-широки очертания, се превръща в една от партизанските бази през 1944 г., откъдето действат сръбски, македонски и български партизански отряди и където те се сблъскват със съперничеството на сръбските четници.

също така социално-политическият формат на регионалния носител на промяната във Вардарска Македония и до каква степен тази сила отразява масовите нагласи и очаквания? И по-конкретно: какви са делегатите на АСНОМ, кого представляват, кога взетото решение става масово известно и затова какви са неговите реални политически измерения?

Според официалната теза, обясняваща появата на държавността, АСНОМ е победният завършек на една масова народноосвободителна антифашистка революция, който официализира вече достигнато военно-политическо състояние на власт над македонската територия, доказвайки правотата на революционните цели и на тяхното идеологическо съдържание. Според нея това състояние е постигнато от местното комунистическо движение с подкрепата на широките маси, които откриват в него изпълнение на „вековните си стремежи" и въплъщение на своите исторически герои, т.е. АСНОМ е колкото символ на промяна, толкова и знак за приемственост в борческите традиции на Македония. Критичното осмисляне на политическите процеси във Вардарска Македония за времето до Втората световна война, разгледани в предходните страници и неизбежно свързани с осъществената промяна, дава обаче основания за много по-различна интерпретация от официално наложената. Ако добавим и резултатите от един аналитичен подход към ключовото в нашия случай военно време, освободен от натиска на глорифицираното му оценяване от победителите и същевременно вгледан в драмата на победените, се създава друга историческа картина, чието разминаване с официализираните представи за времето на АСНОМ би могло да обясни вътрешните противоречия и напрежението в образа на съвременната македонска държавност.

Периодът от рухването на старата Югославия до възстановяването ѝ като комунистическа федеративна държава под ръководството на Тито е приеман основателно в Р Македония като фундаментален за държавата и нацията и е изследван най-много и хронологически най-рано. Разглеждан като доказателство за правото на югославски ориентираните македонски комунисти да упражняват властта и да моделират македонското общество, той е интерпретиран строго идеологически, като подходът към него е не просто политизиран, а митологизиран и фетишизиран[894]. Смятам за напълно излишно да отделям специ-

---

[894] В усилията за утвърждаване на новата македонистка идентичност след 1944 г. на историята се гледа като на политически инструмент, необходим за моделиране на обществото. Това политическо гледище е улеснено и от факта, че по това време във Вардарска Македония няма професионални историци и започва създаването на историческа колегия. Въпреки че с новата интерпретация на миналото още от това време започва цялостното обсебване на избрани периоди, събития и личности от българската история, акцентът е поставен върху самоутвърждаващите новата власт проучвания на НОБ. Това се доказва и от обстоятелството, че в началото на 50-те години вече е издадена първата библиография на изследванията за военновременния период. Вж. Библиографија на статии и книги за НОБ во Македонија. Сост. Н. Динич. Скопје, 1952. За състоянието на македонската историческа наука и нейното прекомерно политизиране вж. подробно у М и х о в, М. Политика в историята. Велико Търново, 2006. Стремеж

ално внимание на натрупаното огромно количество исторически съчинения, в които този подход доминира, които са пиедестал на комунистическия югомакедонизъм и са – успоредно с него – средство за повторно утвърждаване на сръбското влияние във Вардарска Македония. Покрай тях обаче е публикуван и значителен масив от документални свидетелства за състоянието на местното комунистическото движение, на неговата структура, характер и развитие, чийто критичен прочит – опрян на конкретни цифри и оценки от терена на отговорни фигури и акредитирани към партизаните чужди наблюдатели – открива друга, по-различна и по-адекватна на съответното историческо време, политическа и социалнопсихологическа картина.

Първото заседание на АСНОМ и неговите сигнали

Първият факт, който не може да бъде игнориран като сигнал от АСНОМ, е, че държавотворното събитие е подготвено, по собствените признания на делегатите, набързо и без да обхване „известни краища на Македония“[895]. От допълнително кооптираните по този повод трима делегати обаче става ясно, че „пренебрегнатият край“ е югозападната част на Вардарска Македония, където партизанското движение иначе има своя трайна база[896]. Това означава, освен че там вероятно е било трудно да намерят обществено различими фигури за ангажирането им като делегати, че е имало, освен наближаващия Илинден, и друга причина за „бързото свикване на АСНОМ“. Причина, поради която овластените да решават водещи фигури в комунистическото съпротивително движение са се концентрирали и задържали през лятото на 1944 г. на север, в общия район на действие със сръбските партизани. Така по признанието на член на местното партийно ръководство в иначе смятания за активен район Дебърца, „работата доста се обърка с отиването на другарите на събранието“[897].

Планинският район, свързващ Северна Македония и Южното Поморавие, където впрочем намират убежище и български партизани, е давал възможност за поддържане на пряка връзка чрез Главния партизански щаб на Сърбия с Върховния щаб на Тито. А тъкмо през юли започва подготовка за среща между Чърчил и Тито, планирана за началото на август. След капитулацията на Италия, успешното дебаркиране на Съюзниците във Франция и приближаването на Из-

---

към критична оценка на македонската историческа наука има и в статиите на Виолета Ачкоска и Зоран Тодоровски в юбилейния сборник по случай 50 години от създаването на македонския Институт за национална история. Вж. Македонската историска наука – достигнуваньа и проблеми. Скопје, 2000.

[895] Президиум на АСНОМ. Записници. Скопје, 1994, с.18.

[896] Зборник на документи АСНОМ 1944–1964. Скопје, 1964, с. 327.

[897] Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941–1945. Т.1, кн. петта, Скопје, 1975, с.142; Всъщност подготовката на АСНОМ започва още през април–май и рязко се ускорява от средата на юли, след заповед на Св.Вукманович-Темпо повечето от членовете на ЦК на КПМ и на военното ръководство да заминават „горе“. Вж. Извори за ослободителната војна..., т. I, книга трета, Скопје, 1970, с. 353.

точния фронт към Балканите, Македонският въпрос отново влиза в дневния ред на политиците от Антихитлеристката коалиция. Особено интересен той става за британската политика с нейните усилия да съхрани позициите си в Гърция и да ги засили в Югославия, а и лично за Чърчил с неговия собствен горчив опит от Балканите.

Ако разглежданият в контекста на международните отношения проблем „Македония" изглежда за Москва по това време тактически овладян – чрез решенията на Коминтерна, на АВНОЮ и заради военното значение на смятаното за идеен съюзник югославско партизанско движение – а стратегическото му решаване остава в зависимост от съветската военна позиция в края на войната, за Великобритания опасенията от възможно нарушаване на статуквото стават все по-силни. Или иначе казано, непредвидимият финал на конюнктурния военнополитически съюз между Запада и Съветския съюз заплашвал да доведе Балканите до опасно неравновесие, в което изцяло печеливша да се окаже Москва.

Макар да няма сведения, че на срещата си на 12 август 1944 г. Чърчил и Тито са обсъждали македонската тема, очевидно за югославския комунистически лидер е било важно да демонстрира индиректно както властта си над Вардарска Македония, така и вероятността чрез нея да предяви претенции към цяла Македония. Значението на подобен сигнал за него очевидно би било ключово, защото го утвърждава като силен регионален играч, получил освен благосклонността на Москва, и британското признание като основен фактор за югославското бъдеще. По това време плановете на Тито са възприемани на Запад като чертани в синхрон с намеренията на Сталин, затова британската готовност за противопоставяне срещу комунистически/съветски излаз на Егейско море през Македония става непоколебима[898]. Растящите амбиции на Тито за по-значителна собствена роля – а и въобще на югославските комунисти – обаче са му диктували необходимостта да определи цената си на реален югославски лидер в британските очи не просто като партизански маршал, а като политик със силни геополитически козове. Македония без съмнение става един от тях и насрочването на АСНОМ преди срещата му с Чърчил вероятно е усилило бързането при организацията. При липсата на някакви важни събития в регионален контекст, освен все по-очевидната готовност на България да търси излизане от войната, свикването на събранието изглежда предизвикано повече от югославските, отколкото от местните интереси. От тази гледна точка 2 август – денят на празника Илинден – е колкото съзнателно избран собствен македонски символ, толкова и утвърждаваща югославските планове дата: повод за представяне на обявената македонската държавност като единствена възможност за глобално решение на Македонския въпрос под югославска егида.

Увереността на Тито, че Македония може да бъде използвана като средство за утвърждаването на комунистическа Югославия като доминираща сила

---

[898] Македонија во дваесеттиот век. Скопје, 2003, с.126; Чепреганов, Т. Судирот на британските и германските интереси на Балканот 1939–1945. Скопје, 2000; Велика Британија и Македонија 1944–1945 – документи. Избор Т. Чепреганов. Скопје, 1995.

в Югоизточна Европа, е подсилена и от проведеното в края на юни заседание на Националния комитет за освобождение на Югославия; комитет, създаден на второто заседание на АВНОЮ с прерогативи на временно югославско правителство[899]. В Националния комитет няма представители на Вардарска Македония, но на заседанието от 24 юни 1944 г. присъстващата македонска делегация – Методи Андонов-Ченто, Емануил Чучков и Кирил Петрушев – поставя въпроса за обединение на трите дяла на Македония. След като признава на „македонския народ" този стремеж като „национално право и... постоянно искане", комитетът тактически отлага възможността за поставянето му „под формата на акционно искане или от страна на върховния представител на федеративна Югославия, или от страна на ръководните органи на македонския народ"[900].

Искането за обединение на Македония в рамките на Югославия е определено като преждевременно, заради „международното състояние, вътрешното положение и степента на развитие на въоръжената борба на македонския народ" – очевидно приемана като ниска – но преди всичко заради опасността да попречи на единството в „антихитлеристкия фронт на Обединените народи" и да усложни „международното положение на Югославия в цялост и на македонския народ особено". Комитетът обаче утвърждава фактически посоката на бъдещи действия като препоръчва създаването на „широко освободително народно движение против фашисткия окупатор" във всичките дялове на Македония, като „македонският народ може и извън границите на стара Югославия да постави искането за национално самоопределение и демократични права"[901].

В контекста на растящото международно значение на македонския проблем може да се осмисли и представянето от югославска страна пред британците именно на Ченто, като водеща фигура в македонското съпротивително движение и тъкмо в навечерието на АСНОМ. Изборът на М. Андонов-Ченто за тази роля е елемент от интереса на ЮКП съпротивителното движение в Македония да бъде представяно не толкова като комунистическо, колкото като масово и общонародно. Югославските партийни водачи разбират добре, че само такъв негов образ би заличил представата за нетърпимостта на мнозинството от местното население към Кралска Югославия, затова и се стремят да го представят точно по този начин пред западните съюзници.

---

[899] Въпреки че точно на това заседание е взето решение за изграждане на Федеративна Югославия от пет федерални единици, съответстващи на пет югославски нации, наименованието на нейния ръководен орган изразява по-скоро представата за единна югославска общност (нация). Симптоматично за отношението към иначе обявената за отделен ентитет „македонска нация" е, че в Националния комитет няма единствено неин представител.

[900] Методија Андонов-Ченто. Документи и материали..., с. 89.

[901] Пак там. Очевидно опасенията от разбиване на единството в антихитлеристата коалиция, при открито изразяване на аспирации за поставянето на цяла Македония под югославска власт, са били свързани главно със западните съюзници, а не с балканските съседи.

Ченто, както и придружилият го на заседанието на Националния комитет Чучков, са сред малцината обществено популярни фигури – некомунисти, обвързали се с комунистическата съпротива. На тях се разчита да привлекат политически активните местни хора, включително вемереовците, и макар че не постигат успех са представяни за кратък период – 1944–1946 г. – като водещи фигури в АСНОМ. В случая Ченто е трябвало да олицетвори пред англичаните внушението, че югославският път е избран от цялото население на Македония и че то припознава югославския комунистически водач Тито като застъпник и на неговите интереси. Заминаването на Ченто за срещата с Тито и с англичаните в Италия става на 15 юли 1944 г., а той сам описва по-късно маршрута си така: от Лесковец с американски самолет до Бари, оттам на остров Вис, пак в Бари и отново с американски самолет, но с руски пилоти обратно в Лесковец, а оттам в манастира „Свети Прохор Пчински", където провеждат Събранието[902].

Радио „Свободна Югославия" обявява за заседанието на АСНОМ едва на 15 август, а британското правителство е официално информирано за създаването на федерална Македония на следващия ден. На 18 август вестта е съобщена и от Радио Лондон, което, естествено, е имало несравнимо по-многобройни слушатели от нелегалната радиостанция на югославската комунистическа съпротива. Това уточнение обаче не означава, че с интернационализираното оповестяване на решението на АСНОМ то става достояние на македонското население. По това време радиоразпространението е все още силно ограничено и едва ли много от жителите на Вардарска Македония са разбрали, че вече имат държавност, че тя е отново част от югославската, така както е било и напълно неясно къде се намират носителите на новата революционна власт.

Идеята за създаване на федерална Македония като част от нова Югославия обаче е отдавна известна на британската политика, така че АСНОМ не е изненада за нея. Още повече, че на 2 август в манастира „Свети Прохор Пчински" присъстват представители и на британската, и на американската военна мисия към Главния щаб за Македония[903]. Британската мисия съобщава лаконично за събитието в радиосеанс с центъра още на 4 август, но първоначално не му отделя специално внимание[904].

---

[902] Пак там, с. 359; По това време британският флот практически контролира Адриатическо море и далматинският остров Вис е седалище на Националния комитет за освобождение на Югославия.

[903] Зборник на документи АСНОМ..., с. 185.

[904] Британски воени мисии во Македонија 1942–1945. Скопје, 2000, с. 211. Вероятно актът е разглеждан като рутинно и очаквано следствие, а не толкова като тържествен, фундаментален акт. Това е основната причина за сухото информативно отбелязване на събитието в кратък радиосеанс, тъй като в района не е имало военни събития, които да са нарушавали нормалната радиокомуникация. Доказателство за спокойната обстановка е, че АСНОМ остава там до оттеглянето на българската армия и администрация от Вардарска Македония. Представителите на британското разузнаване сигурно са дали предварително достатъчно точни и ясни сведения на своето командване и правителството за подготовката на АСНОМ, а на 4-ти само се потвърждава конструирането на „временно правителство" начело с Ченто.

Британската предпазливост към предприеманите югославски стъпки около бъдещето на Македония проличава и от факта, че при откриването на АСНОМ говори не британският представител, а по-незаинтересуваният американец. От името на двете военни мисии майор Сричка поставя акцента единствено върху продължаващата война, като поздравява „геройските партизански борби в Югославия под водачеството на Маршал Тито“ и водените от генерал Апостолски македонски партизани. Той изразява готовност да осигурят „колкото се може повече оръжие и военни материали за унищожаването на Хитлер и неговите помагачи“, но въобще не споменава в изказването си основното събитие и смисъл на АСНОМ – обявеното създаване на македонска държава[905]. При отсъствието по това време на съветска военна мисия при партизаните – координацията с Москва е осъществявана в отдавна установената идейно-политическа рамка и през Главния югославски щаб – прави впечатление, че на първото и натоварено с учредителна роля заседание не са поканени представители на българската комунистическа съпротива, с която иначе са поддържани връзки. Това отсъствие едва ли е било тактически мотивирано от предпазливост към подозренията на западните съюзници за замисляно балканско комунистическо обединение, а по-скоро изразява нарастващата самоувереност на Тито и ръководството на ЮКП, че именно те ще диктуват събитията при решаване на Македонския въпрос.

По време на войната британската политика продължава да се придържа към нагласата за съхраняване на установения предвоенен политически ред в Европа. Тя не се занимава с македонския проблем, който приема за решен. В търсенето на компромис между нагласата за преутвърждаване на собствената политическа правота, приемането на етнокултурната реалност и съобразяването със сръбските претенции върху Вардарска Македония, в Лондон разделят условно нейното население на (про)българско, македонско и сръбско, като към сръбското причисляват сърбоманските анклави в Азот и Поречието. Точно тези райони са приемани като сигурни бази на четническото движение начело с Наумович и Воислав Търбич, затова през май 1943 г. в Поречието е спусната първата британска военна мисия, в която са включени и сръбски офицери. При започналата офанзива на съюзниците в Средиземноморието военно-комуникационното значение на Вардарско-Моравската долина прави Македония твърде важна за тях и привлича вниманието на британското Управление за специални операции[906]. Първата спусната мисия на македонска територия обаче е веднага предадена и заловена, което компрометира представите за „сръбския“ характер на споменатия район. Всъщност съществуващите там и в Скопие четнически

---

[905] Зборник на документи АСНОМ..., с. 199; В други македонски изследвания Сричка е обявен за британски представител, което обаче не променя направения по-горе извод.

[906] Задачите на Управлението за специални операции (Special Operation Executive – SOE) са свързани с установяването на трайни контакти със съпротивителните движения в завладяните от Оста чужди територии. Разглеждани като естествени съюзници, те са снабдявани, независимо от идеологическия им профил, с пари, оръжие и различни диверсионни средства, както и с пропагандни материали.

групи са малобройни, изолирани и по-скоро със символична дейност[907]. А и в оценката на обстановката през пролетта на 1943 г., и позовавайки се на информация от ген. Дража Михайлович, британските мисии са предупредени за несигурността и опасността на „каналите южно от Враня и Качаник... поради пробългарското чувство на населението във и на левия бряг на долината на р. Вардар по цялата граница“[908]. Затова след разрастването на югославската комунистическа съпротива, чийто подем разкрива ясно краха на сръбския националистически план за власт над държавното бъдеще, Лондон преориентира вниманието си от ген. Михайлович към новата силна фигура – партизанският маршал Тито.

През есента на 1943 г. вече има малки британски военни мисии към почти всички регионални партизански щабове, а една от тях преминава в началото на октомври макар и само за 11 дни, през Вардарска Македония[909]. Съществен момент от взаимоотношенията между югославската комунистическа съпротива и британския интерес за подривни действия на югославска територия е, че първоначално Тито се противопоставя на изпращането на британска мисия на македонска територия[910]. Най-вероятната причина за това е, че при слабостта на местното партизанско движение по това време югославските комунистически претенции към Македония биха могли да изглеждат несъстоятелни. Действително при първата среща между македонските партизани и англичаните възниква подчертано напрежение, предизвикано както от неподготвеността на комунистите да общуват с представители на „класовия враг“, така и от продължаващата все още английска раздвоеност между сръбските четници и партизаните. От македонска страна това напрежение е определено като „резервираност и недоверие... и винаги игра на дипломация“[911].

Интересът на британските власти към някогашния югославски Юг се засилва след второто заседание на АСНОМ (29 ноември 1943 г.), когато за Вардарска Македония е предвиден нарушаващият статуквото федерален държавен статус. Британските военни мисии следят през 1944 г. хода на събитията

---

[907] Британските воени мисии..., с. 94–99; 102; 107–111; 113; К о т е в, Н. Война без правила. С., 1994, с.142; Ч е п р е г а н о в, Т. Британските воени мисии во Македонија и нивните оценки за воено-политичката состојба во 1943–1945 година низ нивните извештаи. – В: Главниот штаб на НОВ и ПОМ (1941–1945). По повод 90 години од раѓањето на Михаило Апостолски. Скопје, 1997, с.193

[908] Ч е п р е г а н о в, Т. Британските воени мисии..., с. 118. Рухването на Югославия заварва Дража Михайлович с чин полковник, но заради активността му е удостоен от сръбския крал с генералско звание.

[909] Пак там, с. 193.

[910] Т и т о, Јосип Броз. Собрани дела. Т. 17, Скопје, 1983, с.41.

[911] Извори за ослободителната војна..., т. 1, кн. шеста, Скопје, 1979, 29–30; Британските мисии, които се задържат на територията на Вардарска Македония, са изпратени през 1944 г. – през януари е спусната мисията, водена от кап. Макдоналд, която реално остава извън територията под българско управление, а през април към партизаните в североизточната част на областта се присъединява кап. Ламби. Вж. Ч е п р е г а н о в, Т. Цит. съч., 193–195.

внимателно, макар че сведенията и анализите им особено за бойните успехи на македонските партизани са неточни заради получаваната през комунистическата съпротива едностранчива и пропагандно формирана информация. Всъщност във Форин офис си дават ясно сметка, че информацията им за развитието на събитията в Македония/Вардарска Македония е недостатъчна. През април 1944 г. британската дипломация признава, че представата им „по отношение на сегашната Македония и македонското движение е далеч непълна и тъй като партизанските действия в Македония са под контрола на Тито, бихме желали да узнаем гледището на бригаден генерал Маклийн по отношение на тях“[912]. В същия документ, който очертава препоръчителната линия, до която трябва да се придържа британският представител по Македонския въпрос при разговорите с представители на югославското емигрантско правителство, се признава, че „Българският интерес в Македония, разбира се, е очевиден“. Просръбската нагласа на британската политика обаче не е преодоляна и Титовият план за създаване на „автономна Македония“ е окачествен като „част от намаляването на сръбското влияние, тъй като такава държава би могла да бъде създадена само за сметка на Сърбия. Нашата поддръжка за Тито обаче не включва неговите антисръбски цели“[913].

Британската политика посреща крайно резервирано плана за федерализиране на Югославия, в която ръководната роля е отредена на ЮКП и чиято политическа система ще бъде радикално променена. Очакванията им за възможни усложнения около македонския проблем възникват, след като югославски/македонски комунистически партизански формации установяват свои бази и се задържат трайно в планините на гръцка и албанска територия, където се чувстват по-сигурни. Изпращаните информации до ръководния център на СОЕ за поведението им там очертават картина на активни трансгранични и междупартийни контакти за единодействие с местната комунистическа съпротива, при които изпъква стремежът на „Титовите партизани“ югославската гледна точка към Македония да бъде наложена като общовалидно решение, подкрепено от Москва/Коминтерна[914].

Британското нежелание да бъде допусната и най-малката възможност за осъществяване на „Титовите схеми за автономна Македония“, т.е. за някакъв нов формат с надюгославски измерения, карат Британското радио (ББС) да съобщи в края на август, че „някакъв югославски комитет“ води преговори с България[915]. В случая обаче нарушаването на постоянно добрия синхрон на действие, съществуващ иначе между Форин офис и ББС, е само привидно. Съоб-

---

[912] Цит. по документалния сборник: България – своенравният съюзник на Третия Райх. С., 1992, с. 244.

[913] Пак там.

[914] Британски военни мисии.., с. 139; 141–157.

[915] Президиум на АСНОМ..., с. 27; Изразът „Титовите схеми“ е в телеграма на Форин Офис до резидента за Централното Средиземноморие. Вж. Велика Британија и Македонија..., с. 13.

щението не изглежда като неинформираност, а по-скоро като предупреждение, че Лондон следи и анализира югославските планове около Македония. В този контекст поставеният акцент върху възможно скорошно югославско-българско сближение не е нищо друго освен британски политически ход за възпрепятстване на „Титовите схеми". Същественият момент обаче е не кога и как Чърчил научава за АСНОМ, а че обявената македонска държавност като част от федерална Югославия става фактор в Титовата стратегия за увеличаване на югославската политическа тежест. А особено важна последица от появата на новата югославска федерална единица е нейната претенция да поставя от името на комунистическа Югославия „въпроса за Македония под Гърция и България"[916].

Назоваването на АСНОМ „югославски комитет" е обяснимо с британската политическа интерпретация на македонската тема, но и заради реалностите в югославската комунистическа съпротива. За британската политика създаденото статукво около Македония е задоволително решение, в което Вардарска Македония продължава да изглежда част от сръбския териториален дял на Югославия[917]. Новите реалности поставят под съмнение валидността на тази представа, без обаче да ревизират нейното югославско/сръбско ядро: очертаващото се комунизиране на Югославия все още не изглежда безвъзвратно, а и партизанското движение е с ясен „югославски характер" и под неоспоримото ръководство на Тито.

Въпреки консервативната си нагласа към македонския проблем, Форин офис анализира всички възможни варианти за неговото развитие. Още през август 1944 г. неговият Изследователски отдел подготвя обширен Меморандум за Македония, който показва, че въпреки стремежа към придържане до отдавна приетите в британската политика тези и терминология по въпроса, както и въпреки някои неточности и грешки, експертите на Министерството на външните работи го познават добре. Главната цел на този текст е свързана с анализ на вариантите за държавно бъдеще на Македония, разглеждана в нейната географска цялост, но съобразно статуквото. Затова основните акценти са поставени върху интересите на претендентите за нея, като оценките произтичат от официалните британски представи за идентичността на населението в трите части на областта: Егейска, Пиринска и Вардарска Македония.

Показателно за британските предпочитания е позоваването на предвоенното състояние (1938), при което населението от „гръцка и българска Македония" е назовано съответно „гръцко и българско по национално чувство"[918]. Като по-комплицирана е определена ситуацията в „югославска Македония", населявана от „по-големия дял от славяните, които не може напълно да бъдат

---

[916] Президиум на АСНОМ..., с. 31.

[917] Оценката е от обширен меморандум за Македония на изследователския отдел на Форин офис от 26 август 1944 г. В него се казва: „югославският интерес в Македония е сръбски". Вж. Велика Британија и Македонија..., с. 31.

[918] Позоваването е в споменатия Меморандум от август 1944 г. Вж. Велика Британија и Македонија..., с. 15.

идентифицирани като сърби или българи". Към тази недостатъчно ясна констатация обаче е добавено уточнението: „Тук те станаха по-малко българофили, отколкото бяха преди", последвано от допълнително прецизиране на тезата за намаленото българско влияние. Причината за това, според британските дипломати, е „двадесет и три годишното югославско (сръбско) управление, което намали връзката с България, но политическото чувство на македонските славяни беше прикривано"[919].

Темата за нагласите във Вардарска Македония е допълнена от оценка на британския вицеконсул в Скопие през ноември 1940 г., че „мнозинството от славяните и турците... са автономисти, само малка част от славяните все още се надяват на анексия от България"[920]. Британската теза за различните „национални чувства" в различните дялове на Македония е илюстрирана и от напомнената разлика в поведението на българските власти вече през 1941 г., които били извършили сурови репресии над гърците в Източна Македония, докато „в югославска Македония такива не били предприети"[921].

Българският характер на македонското население е подчертаван по това време и в други британски анализи. Така в оценка на СОЕ за ситуацията във Вардарска Македония през 1941 г. се отбелязва, че „македонците" наброяват около 600 000 и „са с голяма смесица на българска кръв, но повече с македонски, отколкото с български национализъм". Към тази етнически и политически объркана оценка е добавена констатация, изцяло повлияна от западните антибългарски стереотипи спрямо ВМРО от времето на идейно-политическото му разслояване: че и двете групи са „убийци, които, когато тръгнат, се убиват помежду си толкова, колкото убиват и другите"[922].

Особено интересен е подходът към най-съществената част от Меморандума – анализът на възможните решения на Македонския въпрос, които са отделени според хипотетичния македонски държавен формат в шест групи. Като първо възможно решение, макар и обявено за „остаряло", е посочена идеята на ВМРО за създаване на независима държава върху цялата географска територия Македония. Причина за скептицизма към него е убеждението, че при възможността „Македония да е наистина независима" и за разлика от очакваното непримиримо противопоставяне на Сърбия/Югославия и Гърция, единствено „българският отпор... не би бил голям"[923]. Вторият предвиден формат на „македонска автономия" е в рамките на някаква федерация: Балканска, която би била отхвърлена от Гърция, и Южнославянска, създадена от Югославия и България. „Южнославянският" вариант би „сложил край на антагонизма" между двете

---

[919] Пак там, с. 15, 20.

[920] Пак там, с. 29.

[921] Пак там. В случая става въпрос за потушаването от българската власт на бунта на гръцкото население в района на Драма. Значителна част от това население са преселници от Мала Азия и Кавказ след Гръцко-турската война от 1921–1922 г.

[922] Чепреганов, Т. Цит. съч., с. 190.

[923] Велика Британија и Македонија..., с. 35.

държави и би получил според британския анализ подкрепа от СССР за сметка на страховете и противопоставянето на Гърция и Турция.

Третото възможно решение е с характера на историческа реминисценция и подсказва, че през 1915 г. надеждите на британската политика за привличане на България към Антантата са били достатъчно сериозни. То предвижда източната част на Вардарска Македония да бъде присъединена към България, макар че споменаването му е по-скоро акт на историко-политическа коректност. Това възможно решение е смятано за твърде уязвимо поради очакваното непримиримо противопоставяне от Сърбия, вероятно и от Гърция, тъй като би нарушило тяхната „комуникационна връзка"[924].

Четвъртото решение е подобно на второто, но е свързано с възможността „нетрадиционните, ляво ориентирани сили да станат господстващи в Сърбия и България". То, т.е. СССР да постави Балканите под свой контрол, би предизвикало противопоставянията на Гърция и Турция, също както и при петия вариант. Решение на македонския проблем в рамките на контролирана от Москва балканска/южнославянска комунистическа федерация обаче е смятано за невъзможно, не само заради очакваното противопоставяне на другите балкански народи, но и заради неизбежните международни компликации.

Като шесто и предпочитано от британската политика решение е предвидено „реставрирането на status-quo от преди 1941 г. с неизбежното продължаване на непримиримия национализъм в Македония". Във Форин офис обаче си дават ясно сметка, че макар и осъществим, този вариант „не дава крайното решение нито за македонския, нито за балканските проблеми"[925]. В крайна сметка формираните в драматичните обрати на войната реалистични нагласи в британската политика предизвикват експертите към впечатляващо като откровеност заключение. Според него „балканската ситуация включва такива непредвидими фактори, че е възможно и друго практическо решение, което в момента не може да бъде предвидено"[926].

Развитието на събитията ще потвърди само след три-четири години наличието на такива фактори в „балканската ситуация", от които поне един вероятно е бил добре осмислен от британските експерти: способността на сръбския национализъм да вгради наследството си в аспирациите на новия комунистически югославизъм. Затова през късното лято на 1944 г. те като че ли възприемат обявената македонска държавност само като знак за предстоящи усложнения в отношенията с амбициозен балкански партньор като възраждащата се Югославия, на чиито прекомерни аспирации са готови да противодействат, но чиито амбиции за водеща регионална роля са готови да поощрят.

Ако в общ политически план случилото се в манастира „Свети Прохор Пчински" е изглеждало в очите на най-заинтересувания западен съюзник само като анонс за югославското притежание на македонската „карта" и за нейна-

[924] Пак там, с. 36.
[925] Пак там, с. 37.
[926] Пак там.

та неизбежна бъдеща употреба, в конкретното си значение то става сигнал, че е създадена ситуация, в която традиционните методи за едностранно външно въздействие върху проблема „Македония“ стават несъответни на глобалните обстоятелства. Във Вардарска Македония процесът на македонско регионално обособяване вече е получил политическа посока, определена отвън и реално ограничена до предвоенната териториална рамка: решението за създаване на македонска федерална единица в новата югославска държава е взето от ЮКП/АВНОЮ още през 1943 г. и е само потвърдено от АСНОМ. Затова то е идейно-политическа модификация на предвоенното статукво, въпреки че излъчва далеч по-едромащабни амбиции, отвеждащи към предвидената от британските експерти четвърта възможност. Нежеланието на британската политика да го приеме като свършен факт обаче се дължи не само на фактическата незавършеност на процесите в условията на продължаваща война, но и на опасенията, че с възможното излизане извън стария югославски формат ще бъдат застрашени не само Гърция и британските интереси, но и цялостното политическо равновесие в региона.

Вниманието, което отделих на британското игнориране на АСНОМ, е оправдано, поради симптоматичното разглеждане на решенията му като елемент на по-широкоформатни намерения за установяване на контрол над Балканите – югославски и съветски. Възприемането на обявената македонска държавност като част от плановете на Тито за създаване на нова Югославия, способна да извлече – както и през 1918 г. – максимума от очертаващата се военна победа на антихитлеристката коалиция, насочва вниманието и към сигнала, излъчван от късното оповестяване на взетото решение. Дори да приемем, че забавянето е по тактически външнополитически причини, обявеното съдбоносно решение има по-скоро символично значение, отколкото качеството на акт с претенция за скорошно овладяване на властта. Силите на македонското партизанско движение в началото на август са твърде слаби, за да се стремят към военна победа и поемане на властта, затова и АСНОМ напуска планинското си убежище едва след оттеглянето на българските власти.

Всъщност обявената държавност остава неизвестна за широките слоеве от населението дори месец след Илинден. Партийната документация разкрива, че в края на август 1944 г. инструкторите за Прилеп и Кичево все още получават информация за АСНОМ, позоваваща се на съобщението на Радио Лондон от 18-и, като се препоръчва за неговите решения „да се извести народа“[927]. Подобно обаче е положението в цяла Вардарска Македония, защото дори на 5 септември членът на ЦК Страхил Гигов съобщава, че е подготвен нов пропаганден материал за областните комитети. Подчертавайки, че не разполагат с достатъчно хартия, той съобщава за отпечатания едва тогава Манифест на АСНОМ и настоява „да си дадат по него думата“[928].

---

[927] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. петта, с. 221.

[928] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 369.

АСНОМ и властта

Македонската историография определя като „свободни територии“ в средата на 1944 г., повтаряйки лексиката от партизанското време, районите на партизанските бази в Славей планина (Дебърца), на север от Кумановско и в Азот, макар че те се простират само върху ограничени и слабонаселени планински пространства, без значение за политическата власт и военната сигурност[929]. Дори между 4 и 9 септември 1944 г., когато българската армия започва изтеглянето си от Вардарска Македония предвид очаквания военен сблъсък с Вермахта – това част от българската администрация прави по-рано – и когато територията, оставена на самоуправление бързо се разширява, партизаните не предприемат опит за повсеместно завземане на властта. Основната причина за това е, че въпреки започналата масовизация на партизанското движение, АСНОМ не разполага с необходимите военни и политически ресурси за овладяване на „държавната“ територия.

Всъщност през първата десетдневка на септември България се озовава в парадоксалната ситуация да бъде във война с всички воюващи на европейския военен театър държави. Бидейки във война с Великобритания и САЩ, правителството на К. Муравиев взема решение да скъса съюзните си връзки с нацистка Германия и да ѝ обявяви война, както и да напусне Антикоминтерновския пакт. То обсъжда въпроса за войната още на първото си заседание и възнамерява да я обяви на 4 септември, но по настояване на военния министър ген. Ив. Маринов решението е отложено[930]. През последните години основателно бе изтъквано, че военният министър прави това в изгода на отечественофронтовските среди и дори публицистично бяха лансирани подозрения, че е зависим от съветското разузнаване. Все пак най-реалистична за обяснение на позицията му изглежда нормалната военна причина: необходимостта да се осигури време за прегрупирането и по-сигурното изтегляне на V армия към старата българска граница.

Растящото напрежение в българо-германските отношения довежда на 6 септември до внезапно и предупредително блокиране и разоръжаване на изтеглящи се от старата югославска територия български части. В отговор правителството прекъсва още същия ден отношенията си с Германия, а на 8 септември 1944 г. в 18 часа, ден преди просъветския отечественофронтовски военен преврат, ѝ обявява война. Заявената официално още през август от министър-председателя Ив. Багрянов готовност за излизане от войната свързва българските

---

[929] За постоянно контролирани от партизаните територии всъщност е пресилено да се говори, тъй като те са силно ограничени, а властта над тях е несигурна. Иначе първият район се намира в германската/албанската югозападна част, вторият е граничен с Южното Поморавие, а третият се опира на един сърбомански анклав, който през лятото на 1944 г. се преориентира от сръбското четничество към комунистическия югославизъм.

[930] За аргументите на ген. Маринов вж. М у р а в и е в, К. Събития и хора. Спомени. С., 2004, с. 349.

опасения с удар, очакван от доскорошния съюзник[931]. Ударът обаче идва внезапно, неочаквано и от изток: на 5 септември, в 20 часа, СССР обявява война на България, въпреки съществуващите дипломатически отношения между двете страни и въпреки че същия ден, сутринта, българското правителство къса съюзните си отношения с Германия, фашистка Италия, Хърватия и Словакия[932].

Този акт на Москва е посрещнат с изненада дори от нейните западни съюзници и е сигнал, че въпреки договореностите за общо съюзническо присъствие в Югоизточна Европа, Сталин планира нейното комунизиране. Новообявената война поставя България в изключително тежка ситуация не само и не толкова от военна гледна точка, колкото политически. От една страна, тя предизвиква падането на просъществувалото едва седмица демократично правителство и замяната му с контролирано от комунистите правителство на ОФ, а от друга, усложнява фатално международноправното положение на страната. Поддържаните на всяка цена и въпреки драстичната съветска намеса в българските вътрешни дела между 1941 и 1944 г. дипломатически отношения със СССР са обезсмислени, а България се оказва във война с всички страни от антихитлеристката коалиция. Същевременно българските опити за преговори със западните съюзници за излизане от войната са блокирани от тях в края на август, тъкмо от желание за съюзническа лоялност спрямо Москва. В тази обстановка политическата връзка на България с Македония/Вардарска Македония започва да изглежда безвъзвратно разкъсана, защото е обречена на въздействието само на два фактора: съветската политика, следваща утвърденото коминтерновско русло, и предопределената санкция от западните съюзници. Създадена е изключително сложна ситуация и пред българските части във Вардарска Македония, които са принудени да се изтеглят без необходимата подготовка и конкретни заповеди за бойни действия, притискани от две страни: от македонските партизани и от Вермахта.

Неяснотата около българското присъствие край Вардар, която обхваща държавната политика още през юли и август 1944 г., влияе пряко върху поведението не само на армията, но и на всички осигуряващи порядъка структури. В документацията на МКП дори се сочи, че в Битоля „българската войска, някои

---

[931] Министър-председателят Ив. Багрянов и министърът на външните работи П. Драганов на няколко пъти през август изразяват в публични речи, включително и пред Народното събрание, категоричен стремеж „към мир с Америка и Великобритания, защото българският народ никога не е имал желание да се меси в конфликта между великите сили“ и защото „войната със САЩ и Великобритания е грешка, която трябва да се поправи“. Цит. по: България. Своенравният съюзник на Третия райх. С., 1992, 310–313.

[932] Въпреки че на българска територия са разоръжени няколко хиляди германски войници (8800) и се стига до самопотопяването на 113 германски морски съда, страхът от съветско нападение не е бил напълно чужд на новото правителство. Именно за предотвратяването на какъвто и да е повод за война, първото му постановление е нареждане до административните и военните власти „в случай, че съветските войски, по една или друга причина, преминат българската граница“, „да не оказват съпротива и да им дадат необходимото съдействие“. М у р а в и е в, К. Цит. съч., с. 328, 339, 341, 351, 378.

офицери изказват...своето одобрение на самия атентат (атентата срещу Хитлер – б.а., А. Д.) и същевременно неодобрение на българската политика и съюза с Германия“[933]. Опитът на назначения през юли 1944 г. командир на V армия ген. Константин (Кочо) Стоянов да активизира войската в действия срещу партизаните среща вътрешна съпротива и той е обвинен в „прогерманско поведение“[934]. През този последен период от българската власт във Вардарска Македония поведението на войската е пасивно и отбранително. Тя го възприема притисната от противоречието между задължението си да поддържа сигурността в областта, с преминаващите през нея важни комуникации, и очаквания от София знак за оттегляне. Особено неприятни са двусмислените предизвикателства в общуването с Титовите партизани: да се защитава, от една страна, от техните засади и да внимава, от друга, от попадането в конфликтни ситуации с тях, заради несвоевременните им опити за въвличане на армията в сблъсъци с германците[935].

Решението за изтегляне на българската армия и администрация от Вардарска Македония и въобще от предвоенната югославска територия назрява още след обявения от министър-председателя Ив. Багрянов курс към примирие с Великобритания и САЩ и пълен неутралитет спрямо войната между Германия и СССР. Той е официално оповестен на 26 август, като е обявена и готовност за разоръжаване на германските войскови поделения, намиращи се на българска територия. Македонските архиви разкриват, че тази дефанзивна политическа тенденция е добре известна на партизанското командване, но въпреки това през август и дори през септември то предприема провокационни и нападателни действия срещу избягващата конфронтация българска войска. В средата на август командващият М. Апостолски даже настоява пред английската военна мисия британската авиация да нанасе удар върху намиращи се в Куманово и придвижващи се към българската граница войскови части[936].

При липсата на военна необходимост, както е в случая, тази активност би могла да бъде отнесена към опроверганата от военните събития англо-американска военна логика, според която наказателните бомбардировки над противникови селища би трябвало да предизвикат съпротивата на засегнатото население срещу собствената му власт. Британските разузнавачи предават искането без коментар, ако не приемем исканото бързо съгласие за бомбардировки като

---

[933] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. петта, с. 87.

[934] В британска радиограма от 29 август 1944 г. се твърди, че „Българските войски обвиняват ген. К. Стоянов за твърдата му прогерманска позиция“. Същевременно се съобщава, че на различни места в Южното Поморавие и Вардарска Македония българските войски започват да разоръжават германските части. Споменава се дори, че в района на Бояновец (Буяновац) „българският гарнизон организира с помощта на партизаните отбрана от албанците“. Британски военни мисии..., с. 245, 246.

[935] Това поведение на българската армия е било ясно различимо, защото е отбелязано дори в радиограмите на британските мисии. Вж. пак там, с. 237, 246–247.

[936] В радиограмата се твърди, че „имайки предвид възможната българска евакуация, Апостолски планира да нападне“, но иска да знае още сега дали ще получи „въздушна помощ“. Вж. пак там, с. 229.

задължително условие за партизанската активност. Те вероятно са очаквали въздушните удари да доведат поне до масово дезертьорство сред българските войници, въпреки че до този момент насочената към тях „пропагандна война" е била неуспешна[937].

Анализът на опитите за някаква военна активност срещу дефанзивно настроените и подчертано пасивни български части, отнесен само към македонските партизани, обаче подсказва по-скоро за тяхно политически компенсаторно поведение. В основата му, както изглежда, е заложен преди всичко стремежът за разбиване на изразяваното от ръководството на югославската съпротива и лично от Тито мнение, че приносът на Вардарска Македония в общите югославски партизански действия е минимален. Същевременно то е знаково и за готовността на определени проюгославски/просръбски настроени среди сред македонските комунисти да наложат в бъдещите отношения с България духа на претенциите и конфронтацията.

Август 1944 г. е ключовият месец за македонската държавност, но не защото тя е обявена в неговото начало, а защото тогава македонската комунистическа съпротива и АСНОМ придобиват идентичност като реални участници в антихитлеристката коалиция. Докато през 1943 г., въпреки категоричния обрат в глобалния ход на войната, македонските партизани са по-скоро символични участници в събитията, а до август 1944 г. остават местен фактор със силно ограничена способност да им влияят, през август те получават задача от съюзниците с надрегионално значение, която ги прави действително и за пръв път външнополитически разпознаваеми. Това става отново в югославската политическа рамка, но, разглеждани като самостоятелни изпълнители на част от международно планирана операция, те придобиват самочувствие за собствена стойност.

След десанта в Нормандия и откриването на Втория фронт за западните съюзници става особено важно да нанесат повече загуби на Вермахта и да попречат на организираното германско изтегляне от Гърция. За тази цел е плани-

---

[937] Ефектът от този вид бомбардировки се оказва навсякъде обратен и, ако останем само в сферата на българския военновременен опит, е една от възможните причините за неадекватното отношение към пленения в България английски майор Томпсън. Той е заловен към края на май 1944 г. при с. Батулия и, въпреки статута му на военнопленник е убит. Има опити за обяснение на случая като емоционална реакция след бомбардировките, но запазването на живота на неговия радист може да ни отведе и в друга посока. Случаят обаче е изолиран и е по-скоро в сферата на злощастните отклонения от военните правила, защото отношението в България към пленените британски и американски летци не е било лошо и е било изцяло съобразено с приетите международноправни норми. В началото на септември 1944 г. в пленнически лагер край Шумен се намират 313 пленени летци. Още на 3 септември 1944 г., „без да се чака сключването на примирие", правителството разпорежда тяхното освобождаване и репатриране. – М у р а в и е в, К. Цит. съч., с. 323. Що се отнася до Вардарска Македония, хвърлянитe от въздуха позиви на български език с призиви българската армия да напусне Сърбия/Югославия са предизвиквали само недоумение.

рана операцията „Ratweek“, чието начало е предвидено за 1 септември. През „Седмицата на плъховете“ е предвидено британската и американската авиация и флотът да нанесат удари върху германските сили на югославска територия, а на партизаните е възложено да осигурят съвместно със съюзнически диверсионни групи разрушаването на мостове по железопътните линии и да атакуват придвижващите се германски части. За тази цел в Италия (Бари) е проведена среща между командващия съюзническите сили в Средиземноморието ген. Хенри Уилсън и Тито, за когото включването на югославската комунистическа съпротива в операцията е своеобразно признание на очакваната самостоятелна държавнополитическа роля на планираната нова Югославия. В тази операция на македонските партизани е възложена задача да нанесат удари по преминаващите през Вардарска Македония германски комуникации като повреждат железопътни линии, мостове, тунели. За изпълнението на задачата съюзническите мисии стимулират започването на мобилизация и масовизация на партизански сили и осигуряват тяхното екипиране, въоръжаване и снабдяване[938]. Всъщност на фона на дефанзивното поведение на българските войскови части и на силите на реда, тъкмо през август партизаните набират истинско самочувствие на пълноценни участници в антихитлеристката коалиция – не само като звено от нейната комунистическа част, но и като партньор на западните демокрации.

При очакваното оттегляне на българските власти от Вардарска Македония, амбициите на комунистите да поемат контрола над страната остават без вътрешна алтернатива. Опитът от германска страна да бъде активирано ВМРО на Ив. Михайлов като прогермански носител на властта е предварително обречен на неуспех, поради политическата резервираност на организацията, осъзнаваща ясно безвъзвратния ход на събитията и нежелаеща разразяването на масов вътрешен конфликт[939]. Провалът на тези усилия е знаков не само за провала на Третия райх, но много повече за невъзможността ВМРО да се противопостави на глобално моделираните военни обстоятелства. Иначе симптоматичен за ре-

---

[938] Британски воени мисии..., с. 243; 227–228.

[939] За хронологията на събитията около пристигането на Ив. Михайров в Скопие (6 септ. 1944 г.) и неуспеха на замисляното от германска страна създаване на Македонска държава. Вж. Д и м и т р и ј е в с к и, М. Обидот на Ванчо Михајлов за создавање на „Независна Македонија“ 1944 година. – В: Македонската историска наука.., 309–329. Публикуваните български документи около германския план за създаване на македонска държава – собствени и германски, разкриват безперспективността на намерението и обясняват лесния отказ на Ив. Михайлов от опит за осъществяването му. Германската документация – разузнавателна и дипломатическа – ясно сочи още към края на август, че българското излизане от войната е очаквано от немска страна, но и че плановете около Македония не са категорични. Държавният секретар на Министерството на външните работи фон Щеенграхт например смята, че „използването на базите в завоюваните от Германския вермахт старобългарски македонски територии е нещо естествено от военна гледна точка и... няма да представлява бреме за българските националистически среди. Съвсем друг е въпросът, ако ние сега провъзгласим независимостта на Македония... С такава една стъпка против нас ще се възмути цялата българска нация... Затова в момента не трябва да съдействаме за обявяване на македонската независимост, но с

алното положение във Вардарска Македония е фактът, че през лятото на 1944 г., дори през август, структурите на организацията не смятат вътрешнополитическото си влияние за провалено и насочват усилията си за защита на българите в района на Леринско и Костурско в Егейска Македония, където те са поставени едновременно под натиска на гръцките въоръжени формирования и на югомакедонските партизани. По този случай от МКП възнамеряват да обърнат внимание на „гръцката КП" за дейността на ВМРО, защото „ВМРО-овците ще имат успехи, ако това не се прекъсне благовременно", а организацията продължава да „пропагандира за автономна Македония или за Македония под България"[940].

Очевидно е, че в случая противопоставянето между МКП (ЮКП) и ВМРО излиза извън политическата сфера и изразява настъпващото фундаментално разминаване около македонската идентичност, за да се превърне в сблъсък меж-

---

подходящи мероприятия трябва да я подготвяме и ако е необходимо да я провъзгласим в удобен за нас момент. Този момент ще е настъпил... ако... загубим останалата част на България за нашите цели... Привличането на Михайлов и неговото движение засега е приемливо само при условие, че неговото сътрудничество с нас не трябва да се забелязва отвън" – телеграма от 30 август 1944 г. Вж. Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса. (Документален сборник). Предговор и съставителство Цочо Билярски. С., 2006, с. 492. Събитията бързо активират идеята за прогермански преврат, ако не в цяла България, поне в Македония, но тя се оказва неосъществима. Самият Бекерле заявява че, не съм много убеден в успеха на нашите военни начинания" (31 авг. 1944), но добавя, че под ръководството на областния директор в Скопие Петров и с подкрепа от V армия е възможно да се обяви независимост на Македония. Михайлов напуска Загреб на 31 август, а на 2 или 3 септември вече е в София, откъдето заминава на другия ден за Скопие. Валтер Шеленберг е песимистично настроен за развитието на мисията: „Днес и утре в хода на няколко разговора Михайлов трябва да се опита да спаси каквото може. Положението обаче изглежда безнадеждно" – телеграма на Шеленберг до Главната квартира на Хитлер. Вж. пак там, с. 498. Българските власти са били информирани за начинанието, то е подкрепяно от отделни фигури с националистическа ориентация, но за всички е била ясна неговата неосъществимост. Съществуват данни, че българското правителство още в началото на лятото на 1944 г. е обмисляло идеята за обявяване на автономна област в Западна Македония, макар че политическите обстоятелства обективно са възпрепятствали нейното осъществяване. Важни, а според мен и напълно достоверни за поведението и решението на Ив. Михайлов, са сведенията на Хр. Огнянов, присъствал също на разговорите в Скопие. Още с пристигането си Михайлов охладил стремежа на някои местни дейци за ангажимент на ВМРО в събитията, като подчертал че „народът не може да се хвърля на произвола" и че за Македония ще дойдат и по-добри времена. Вероятно на 6 или 7 септември се есъстояла срещата му с представителя на немското командване д-р Грабен, на която, според превеждащия Хр.Огнянов, отказва предложението да оглави една новосъздадена независима македонска държава с думите: „Благодаря за предложението, но то идва твърде късно. Вече часът е дванайсет и пет минути". Цит. по: К и р я к о в, Б. Христо Огнянов. Биография. С., 1999, 103–108. Ив. Михайлов и придружаващите го напуснат Скопие на 8 септември 1944 г. Това пътуване довежда до невъзможността Огнянов да се срещне със съпругата си, която остава в България до края на живота си, затова изостената му памет за събитията заслужава доверие.

[940] Извори за ослободителната.., т. 1, кн. петта, с. 27, 189.

ду политическия македонизъм, от една страна, и етнополитическия македонизъм, от друга. В този сблъсък подходите са твърде различни: националният и донякъде политически патерналистичен подход на ВМРО към новото поколение Македонски комунисти се сблъсква с тяхната безскрупулна идеологическа претенция за непогрешимост, позволяваща използването на исторически обременен по македонския въпрос външен фактор за действие срещу вътрешен противник. Така, докато в първия случай представителите на традиционното националноосвободително движение запазват своите стари ориентири и цели, но отхвърлят възможността за масов конфликт с новите комунисти в името на кръвното родство и приемат обстоятелствата като временно поражение, доминираща при противниците им е нетърпимостта, в чиито измерения местните комунисти са само изпълнители на едно интернационализирано становище за Македония и оръдие на югославския интерес към нея.

Всъщност тъкмо през август и началото на септември, сътрудничество между партизаните, от една страна, и британските и американската военни мисии, от друга, позволява на АСНОМ да привлече отделни личности от автономистки настроената некомунистическа, традиционно антисръбска и прозападно настроена част от населението. В представите си тази група очаква Великобритания и особено САЩ да играят сега далеч по-ефективна политическа роля за македонското следвоенно бъдеще от ролята им след Първата световна война, ограничавана до демонстрации на благосклонно съчувствие към потиснатата Вардарска Македония; очакванията са, този път, западното ядро на антихитлеристката коалиция да влезе в нова роля, способна да задържи Македония извън комунистическата сфера. В благоприятната обстановка на разширяваща се социално-политическа подкрепа обаче ЮКП/МКП бързо преодолява външнополитическите си задръжки и започва да гради по-амбициозни планове за югославизация на цяла Македония, но преди всичко – за овладяване на нейния Пиринski дял. Започва и култивирането на високомерно политическо поведение спрямо България, което се насочва вече и към български комунисти, на които дори ЮКП е признавала до преди петнайсетина години водещата роля и превъзхождащо влияние във Вардарска Македония[941].

Ако се върна на проблема около осъществяването на държавността, трябва да отбележа, че заповед за изтегляне на българския окупационен корпус от Сърбия е дадена още на 29 август, а за изтегляне на войската от Вардарска Македония на 6 септември, макар че то започва още на 4 септември с евакуирането на някои спомагателни служби. В случая и двете дати са важни, тъй като граничната територия между Южното Поморавие и Вардарска Македония, в която смесено действат сръбски, македонски, косовски и дори български партизани, е под отговорността на на V българска армия с щаб в Скопие. Въпреки това комунистически опит за повсеместно поемане на властта в създадения след

[941] Израз на тази българска връзка, както вече бе споменато, е кратката история на ВМРО (об.), чиито членове трудно се приобщават към ЮКП и които – като комунисти – се стремят през 1941 г. към единение с Българската комунистическа партия.

8 септември „интеррегнум“ във Вардарска Македония не е направен. Под политически контрол са поставени предимно села и едва няколко града, сред които по-значителен е само Прилеп. Това става на 9 септември, след като разквартируваният в града български 15-и артилерийски полк се противопоставя на разоръжаването си от германските части и влиза в битка с тях. Това е първият опит за съвместни действия на българска войскова единица с македонски партизани, макар че отношението на партизаните далеч не е било като към партньор на бойното поле. След изтеглянето на полка на 19 септември, по други сведения към 24 септември, градът попада отново под германски контрол чак до ноември 1944 г.[942].

Всъщност в началото на септември и особено след 8 септември, македонските комунисти очакват и настояват българската армия да започне веднага военни действия срещу частите на Вермахта във Вардарска Македония. В едно възвание на АСНОМ от 10 септември, вероятно повлияно от случващото се край Прилеп, се казва: „Часът на освобождението от германската окупация дойде... Червената армия влезе в Югославия и България, тя идва и към нас. И България обяви война на Германия. Всичките германски дивизии на Балканите ще бъдат в скоро време унищожени или пленени от Червената армия, от нашата НОВ и ПО и от българската войска“[943]. Македонското ръководство обаче смята, че намиращите се все още на територията на Вардарска Македония български поделения трябва да изпълняват техните нареждания и да им предадат значителна част от въоръжението си. Например при една двустранна среща, свързана с намиращия се в Прилеп 15-и артилерийски полк, македонската страна първоначално настоява или полкът да воюва под македонско командване, или да предаде въоръжението си[944]. Тази абсурдна ситуация отразява не само партизанските представи за водене на военни действия, но и незачитането на военните и политическите реалности.

---

[942] Според македонските източници датата е 19-и, защото в този ден македонското командване уведомява българските войски, че иска незабавното им изтегляне от Вардарска Македония. Вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1119. Реалното им изтегляне обаче вероятно се удължава до 24 септември. За решаващата роля на 15-и артилерийски полк и присъединилите се към него войници от 15-а пехотна дивизия при спирането на германските войски край Прилеп и за освобождението на града свидетелства фактът, че тъкмо на 24 септември 1944 г. ген. М. Апостолски изпраща благодарствено писмо до военния министър ген. Д. Велчев, в което се сочи „достойното и героично държане на 15-а пех. дивизия в общата борба при Прилеп против хитлеристките орди“. Вж. ЦВА, ф. 2, оп. 1, а.е. 36, л. 209.

[943] Зборник на документи АСНОМ..., с. 371.

[944] При двустранна среща, свързана с намиращия се в Прилеп 15-и артилерийски полк, македонската страна първоначално настоява или полкът да воюва под македонско командване, или да предаде въоръжението си. Вж. Л а л о в, И., В. Я н а ч к о в. Бойната дружба между 15-а пехотна дивизия и народоосвободителните войски на Македония. – Исторически преглед, 1969, кн. 2–3; Д а с к а л о в, Г. Българо-югославските отношения 1944–1945. С., 1989. Германската документация съобщава за съдбата на 15-а дивизия така: „Докато акцията за обезоръжаване на българските сили в района на Битоля бе

Свидетелство за тази нагласа е едно „Възвание на Главния щаб на НОВ и ПОМ и Президиума на АСНОМ до македонския народ“ от 14 септември 1944 г. Седмица след смяната на властта в България и след изтеглянето на по-голямата част от българската войска към старата граница и само четири дни след цитираното по-горе възвание, тонът е сменен. Сега вече се твърди, че „Народно-освободителната войска на Македония... след тежки битки и смели действия... прогони българските фашистки окупатори“, но и че „Македония още не е... освободена“. В същото време българската войска, според партизанското военно и „държавно“ ръководство, била „изгубила всякакъв морал, поради довчерашната си окупаторска... служба“ и „ръководена комай само от фашистки офицери“ изиграла „предателска роля към македонския народ“, защото „не застана да се бори заедно с нас против германците, ами направи споразумение с тях и им предаде оръжието и властта в някои македонски градове“[945].

проведен при незначителна съпротива, в района на Прилеп се водят ожесточени боеве“. Вж. Дневник на група армии „Е“ (10 септ.1944 г.); България, непризнатият противник..., с. 25. При създадената ситуация всъщност Vармия престава да съществува като организирана структура, тъй като съставящите я дивизии не успяват да се изтеглят съгласувано, а най-затруднена се оказва разположената най-далеч от старата граница 15-а пехотна дивизия. Щабът на дивизията е в Битоля, а другите ѝ поделения са разквартирувани в Прилеп, Охрид и Ресен. Отговорност на 15-а дивизия е и охраната на временната гранична линия с Албания и Гърция, където са разположени седем гранични участъка. Значителна част от състава на дивизиите, разположени във Вардарска Македония, са местни войници, които остават по родните си места. При новите обстоятелства, а и по силата на предприетата мобилизация от страна на партизаните, някои довчерашни български войници се присъединяват към партизанските части. По това време се създава драматична ситуация, напомняща дилемата на българските войници от Македония и Южна Добруджа през октомври 1918 г. Както тогава те са раздвоени между патриотичните си предпочитания да живеят в българската държава или да се завърнат в останалите извън пределите ѝ родни краища.

[945] Повод за тези нападки става разоръжаването на 9 септември 1944 г. в Битоля на части от 15-а пехотна дивизия. При внезапната промяна на властта в оказалата се в състояние на война срещу всички България поведението на поделенията на дезориентираната армия е зависело в голяма степен от личните политически предпочитания на техните командири, но и от съхранената субординация. За част от офицерите и редовия състав бързото противопоставяне срещу довчерашните съюзници особено на терен, който е трябвало да бъде напуснат, е изглеждало смущаващо както по прагматични, така и по морални причини. Някои от частите пък губят своята боеспособност, след като създадените войнишки комитети практически отнемат командването от офицерите. Очевидно е обаче, че в първите дни след политическия обрат в България и обявената война на нацистка Германия и при неясните отношения с местните партизани, готовността за бойни действия на някои дезориентирани части не е била висока. Интересен пример не толкова за прогермански настроения сред българските офицери, колкото за едва сдържана неприязън към безпричинно нахлулата в България Съветска армия, дава Молотов при разговор с българската делегация в Крайова. Според думите му на едно българско летище български пилот предизвикал съветски летец – герой на Съветския съюз, да излетят и си премерят силите, като българинът бил сигурен, че ще победи. Цит. по: България, непризнатият противник ..., с. 111.

От странната ситуация, в която българската войска е едновременно прогонена от партизаните като окупаторска, но и бидейки още край Вардар и не желаейки да се бие, предава властта на германците, следва изводът: „Благодарение на това хитлеровите банди все още си седят в нашето Скопие“[946]. В случая, освен демонстрираната от Асномското „държавно“ ръководство нетърпимост към българската армия, заради провалените очаквания да овладее чрез нея властта веднага – партизанското командване е негова неразделна част, независимо че е под върховно югославско командване – възванието разкрива чрез отношението към България и новия комунистическо-югославистки образ на македонската държавност. В самото начало на възванието се оповестява, че „Фашистката, империалистическа България загина от Балканите завинаги!“ и че така удря „часът за пълното и крайно освобождение на... Македония“. Ако определението „фашистка“ е обяснимо с комунистическото мислене и стилистика, характеристиката „империалистическа“ изглежда неадекватна дори за македонските комунисти. Тази оценка за България, както и заключението, че така отпада причината за въздържаност от „пълното освобождение“ на Македония, е сигнал, че македонската държавност е разположена не просто формално в югославската/сръбска интерпретация и на миналото, а че вече изразява нейните планове за бъдещето. Този извод би могъл да изглежда преувеличен, ако не отразяваше в случая оценка, в която дори коминтерновската гледна точка към Македонския въпрос е хиперболизирана негативно спрямо България.

Всъщност югославските и македонските комунисти вече са изразили политически претенциите си към Пиринска Македония: в създадената обстановка на дневен ред идва нетърпението да я присъединят реално. Тъкмо затова и за разлика от мнозинството партийни позиви и възвания от времето на българското управление върху част от Вардарска Македония, в които България и българският народ се споменават като близки и бъдещи съюзници, от АСНОМ насам отношението към тях става все по-дистанцирано. В поредицата лозунги, с които завършва възванието от 14 септември, те са вече пропуснати. Независимо че лозунгите са насочени към продължаващата война, че новото българско правителство е контролирано от Москва и комунистите, че България се намира във война с Германия и че военно-политически вече се стреми към активно участие в нея, в случая източният съсед е забравен. В лозунгите обаче има симптоматични акценти, свързани с прославата на „нашата славна народно-освободителна войска на Югославия“ и „нейният гениален стратег... маршалът на Югославия Йосип Броз-Тито“, както и на „нашата татковина демократична федеративна Югославия!“[947]. Те са различни от обичайните пропагандни клишета като ясен знак, че асномското ръководство вече се стреми да изгради югомакедонска идентичност, в която няма място за български остатъци и за изразяване на някаква самоличност извън югославската рамка.

---

[946] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 124.

[947] Пак там, с. 127.

Събитията скоро ще потвърдят, че югославското комунистическо ръководство се опитва да използва максимално в своя изгода парадоксалния международноправен статус на България, отреждайки ѝ в двустранните отношения ролята на териториален и материален донор, и въобще на второстепенен участник в планираната разширена Югославия. Само няколко дни след установяването на отечественофронтовската власт в София, от Вардарска Македония пристига делегация начело с Вукманович-Темпо. В нея не е включен Ченто, но участват силните и доверени на ЮКП фигури в македонската партия като Л. Кулишевски и М. Апостолски, както и познатият на БКП Б. Андреев[948]. Това посещение слага началото на постоянния натиск срещу България за бърза македонизация на Пиринска Македония и за нейното присъединяване към Югославия.

В писмо до ЦК на МКП за посещението в България Темпо самодоволно обяснява, че при срещите с представители на българското партийно ръководство ги „притиснахме добре": „те си признаха всичките свои грешки и заявиха, че ще сторят всичко отношенията между нашата и тяхната партия да се поправят. Поставихме им нашите искания за българска Македония и те се съгласиха с всичко". Убеден, че властта му върху МКП го прави основен фактор по всички въпроси свързани с Македония, той съобщава, че в Пиринска Македония вече започва бързо формиране и въоръжаване на „македонски бригади и дивизии", както и повсеместно организиране на „македонски народноосвободителни комитети във всички градове и села... и организиране на политическо-пропагандна работа сред народа за присъединяване към нашата Македония"[949]. Важен момент от посещението е, че югославската делегация проявява специален интерес към смъртта на М. Шаторов и дори настоява за ексхумация, за да се увери, че противникът на Тито е наистина мъртъв[950].

ЮКП и БКП: „македонски" разминавания между съветските съюзници

През септември и началото на октомври 1944 г. отношението на ЮКП/МКП към новата българска власт изглежда нелогично на фона на военната ситуация в региона, но е твърде показателно за югославските намерения не само спрямо Пиринска, но и към Егейска Македония. Изчакващи развитието на во-

---

[948] Бано/Бане Андреев е от по-старото поколение македонски комунисти и принадлежи към кръга на Шаторов. След неговото прогонване от Вардарска Македония е политически секретар на Покраинския комитет на ЮКП до лятото на 1942 г. През 1944 г. настоява за по-близко единодействие с България и БКП, а през 1948 г. подкрепя линията на Коминформбюрото и е изключен от ЮКП.

[949] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 387. Писмото е на сръбски език, на който Темпо и всички останали инструктори кореспондират с македонските комунисти.

[950] Б а л к а н с к и, Т. Методи Шаторов между македонизма и българизма. С., 2006, с. 74, 227.

енните събития, ръководствата на македонските части от НОВЮ и на АСНОМ не предприемат активни и последователни действия за изтласкване на Вермахта от Вардарска Македония и за овладяване на властта, а дирижирани от Темпо настояват и последните български войскови части да се оттеглят на българска територия. Нещо повече, те насочват енергията си към фактическо окупиране на Пиринска Македония. Поведението им през този период е изцяло в духа на самоуверения и безпардонен стил на Темпо, който се опитва да внуши на МКП, че бързото поглъщане на Пиринския дял е вече договорено с българската страна. Той залага изцяло на грубия политически натиск срещу намиращите се в международна изолация български власти, като игнорира демонстративно позицията на българските комунисти, че въпросът за присъединяване на „Горно-Джумайската област" е несвоевременен и че трябва да се „свърже с предварителното създаване на тесен съюз между Югославия и България"[951]. Всичко това принуждава ЦК на БКП/(БРП(к) на специално заседание да иска личната намеса на Г. Димитров и Тито за прекратяване на политиката на „свършените факти", обосновавана от подхранвано високомерие на победител към победен: „ние сме победители, вие сте победени и ще изпълнявате каквото ние искаме"[952]. В радиограма на Тр. Костов до Г. Димитров поведението на македонските представители в Петрички окръг е описано като опит за „създаване нещо от рода на държава в държавата", а стремежът им за създаване там на македонски бригади за изпращане „към Гръцка Македония и Солун" е окачествено като сериозна заплаха за България. Той отбелязва, че „сега македонците искат да приложат към нас политиката на свършените факти" и подчертава, че „голямата част от населението не само е против, но и остро реагира на такова присъединяване, ако то не е свързано със сближаване между България и Югославия"[953]. Всъщност тревогата от все по-агресивното поведение на македонските пратеници в Пиринския край, незачитащи нито постигнатите договорености, нито българските власти, е тема на няколко подобни телеграми, разменени между Костов и Димитров[954].

През втората половина на октомври – тъкмо по време на изтласкването на Вермахта от Вардарска Македония, в което водеща роля има българската войска – отново Темпо направлява натиска срещу София с директиви към делегираните в България македонски представители К. Мильвски и Л. Арсов. Той заявява директно: „Въпросът за присъединяване на българския дял на Македония е за нас основна и главна задача. Към осъществяването на тази задача трябва да се пристъпи веднага и неотклонно". Нарежданията му са „да се форсира организирането на македонската дивизия „Яне Сандански", а „всяко двоумене" от българска страна да се определя като „саботаж"; „да се форсира превръщането на комитетите на Отечествения фронт в Горноджумайската област в комитети

[951] БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1126; 1128–1129.
[952] Пак там, с. 1126, 1129.
[953] Пак там, с. 1126.
[954] Пак там, с. 1129, 1130, 1131.

на обединението“ и пак „да се форсира по пътя на пропаганда, събирания, митинги и др. борбата за обединение и да се пренесе в масите чрез комитетът по обединението“. Ключовите думи в писмото-директива са „форсиране“, „притискане“ (на БКП и правителството на ОФ – б.а., А. Д.) и „пропаганда“, затова Темпо одобрява и създаването на вестник „Пиринско ехо“, но „под директна контрола“ на македонските пратеници[955].

Емблематично за грубия натиск, с който ЮКП иска да принуди намиращото се в международна изолация българско правителство да се откаже от Пиринска Македония, е признанието му, че „ние ње сме съгласни, че трябва да се чака да се подготви българското обществено мнение. Ние поставяме пред българската партия тя да подготви българското обществено мнение, а ние ще се погрижиме да го подготвиме македонския народ в българския дел на Македония“[956]. Вукманович-Темпо е разбирал отлично, че българското население в Пиринска Македония трябва да бъде специално подготвяно, за да подкрепи като „македонски народ“ желаната от ЮКП промяна. Защото само няколко месеца преди това той „се съгласил да признае“ пред представители на британското Управление за специални операции в Бари, „че Добруджа, Струмица, Пирот и други гранични райони са чисто български“[957].

През есента на годината обстановката вече е различна: след фактическото окупиране на България от Съветската армия договореното между Сталин и Чърчил разпределение на влияние там е нарушено безвъзвратно. Британските надежди, че постигнатото разбирателство за тяхно доминиращо влияние в Гърция и поделено наравно в Югославия могат да бъдат съхранени, карат Чърчил да подкрепя югославските искания за изолация на България и нейното недопускане като участник във войната на страната на антихитлеристката коалиция[958]. Но и след включването на Българската армия във военните действия, ползващата се и от съветска, и от британска подкрепа Югославия не губи самоувереността си и насочва вниманието си към Македония. Само дни след овладяването на Скопие Вукманович-Темпо, фактическият създател и партиен ръководител на МКП, отново и вече пред АВНОЮ, говори за „необходимостта от присъединяване на Българска и Гръцка Македония“[959].

---

[955] Писмото на Темпо е от 26 октомври 1944 г. Вж. Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, 417–418.

[956] Пак там.

[957] Срещата с британските разузнавачи е проведена непосредствено преди подготовката на самия документ, който е от 24 май 1944 г. Вж. България. Своенравният съюзник...., с. 258.

[958] В документ за разговор на британския министър на външните работи Антъни Идън с Молотов се потвърждава популярната договореност, според която съветското и британското влияния в България се поделят съответно на 80% и 20%, а в Югославия на по 50%. Вж. България, непризнатият противник..., с. 94.

[959] За „парламентарните“ изяви на Темпо през ноември в Белград съобщава Тр. Костов в писмо до Г. Димитров. Вж. пак там, с. 143.

Сложното външнополитическо положение, в което изпада България след деветосептемврийския преврат, по няколко причини има пряко отношение към темата за утвърждаване на новия югославизъм във Вардарска Македония. Най-напред става ясно, че без сключено примирие със западните съюзници третирането на страната остава в контекста на наследеното предубеждение и недоверие. Става ясно също и че ЮКП и Тито имат цялата външна подкрепа и че създаването на новата Югославия такава, каквато е замислена от АВНОЮ, е предрешено. Затова и пропагандното раздухване на антибългарски настроения чрез негативно хипертрофиране на последиците от българската власт в Югослави или чрез обвинения към изтеглящата се армия отекват като присъда не само върху цялото българско минало на Македония, но и над надеждите за истинско сближение на двете страни[960].

Заради амбициите си за бързо присъединяване на Пиринска Македония, Тито и АВНОЮ се стремят да не допуснат българско участие в предстоящото изтласкване на Вермахта от старата югославска територия, а в най-деликатно положение се оказват македонските комунисти и АСНОМ. Демонстрираният от тях негативизъм към българската армия в създадената военна обстановка обаче далеч не подсказва за увереност в собствените сили. Странно обвързан с желанието им да получат от България значителна военна помощ в хора, оръжие и снаряжение, но само под македонски знак и командване, той изглежда по-скоро като израз на латентните им опасения от възможно посрещане на българите във Вардарска Македония отново като освободители – ситуация, която би могла да усложни плановете им за бързо дебългаризиране и югославизиране на населението във „федералната държава".

Към такъв извод водят и впечатленията на британския военен наблюдател майор Хеникър, който след разговор с висок македонски функционер отбелязва, „че македонците биха предпочели да ги разбият (германците – б.а., А. Д.), но да имат до себе си неутрална България, срещу която да насочат своите искания,

---

[960] В периода на още неустановена изцяло комунистическа власт, тихата съпротива срещу антибългарската пропаганда се проявява чрез многобройни случаи на изразявано доверие в България и подкрепа за изтеглящите се войници. Сред тях знаково изпъква спасяването в Охрид на група български войници от германски плен, което предизвиква командващият германски офицер да заплаши, че ако българските войници не му бъдат предадени, градът ще бъде запален. Охридчани, начело с кмета Илия Коцарев, приемат да откупят укритите от тях войници срещу половин килограм злато за всеки от тях. Когато събраните от гражданите скъпоценности се оказват недостатъчни, е добавен златният кръст от историческата църква „Света Богородица Перивлепта", известна днес и като „Свети Климент". Респектираният германски офицер връща златото и задържа като спомен за доблестта на охридчани единствено пръстена на кмета Коцарев. Веднага след изтеглянето на германската част в града влизат партизаните и събраното злато е конфискувано. Интересно е, че в документацията на АСНОМ се говори за получена през ноември петиция от охридските граждани, без да се конкретизира по какъв повод е тя. Петицията е насочена за проучване към службата за сигурност по това време ОЗНА, което би могло да се свърже с гореспоменатия случай. Вж. Зборник на документи АСНОМ.., с. 496.

а не България, която би могла да се причисли към групата на победителите“[961]. Тази нагласа, стимулирана от амбициите на ЮКП и Тито и директно направлявана от Темпо, е главната причина за рязко засилените им претенции към България, главно за получаване на въоръжение и оборудване, както и на военни попълнения от обучени войници с потекло от Македония, макар че ЮКП/МКП продължава да се противопоставя на български действия на югославска територия. Едва след натиск от Москва, която се нуждае от организирана армейска структура, способна да води съвременна война на левия фланг на съветската армия (Трети Украински фронт), българската войска започва бойни действия в Сърбия и Вардарска Македония. Така че при създадената военно-политическа обстановка реалното поемане на контрол от македонските комунисти над „държавната“ територия става поетапно в зависимост от темповете на германското оттегляне и завършва на 20 ноември 1944 г., благодарение на решаващата роля на българската войска за изтласкването на Вермахта.

Периодът не само до 5 октомври, когато в Крайова е сключена българо-югославската спогодба, разрешаваща настъпление на българската армия срещу Вермахта на югославска територия, но и по време на самите военни действия там, е зареден с многобройни свидетелства за целенасочено политическо сатанизиране на България, нейната армия и дори на българите. Те имат пряко отношение към процеса на „дебългаризация“ на Вардарска Македония, затова напомнянето само на няколко примера изглежда необходимо.

Неотстъпчивостта на Тито и ЮКП намира подкрепа сред водещите сили в антихитлеристката коалиция, срещу които България формално продължава да бъде в състояние на война, така че тяхната позиция се превръща във външнополитическа опора за местната антибългарска кампания. Емблематично в този смисъл е преднамереното отношение към България, демонстрирано от британския министър-председател Чърчил, който заявява: „Не можем да забравим многобройните жестокости и разорения, за които са отговорни българите както пред Гърция, така и пред Югославия. Тя не пострада с нищо през тази война... с изключение на няколко бомбардировки, от които те не пострадаха с нищо. Някои от най-лошите военнопрестъпници са българи“. Тази неадекватна на реалностите и в значителна степен изцяло невярна оценка става мотив за заключението: „Ние не ги искаме в земите на нашите съюзници“[962].

---

[961] България, непризнатият противник.., с. 178.

[962] Реч на Чърчил на 26 септември – цит. по: България, непризнатият противник..., 76–77. Твърденията на Чърчил очевидно се опират на пропагандните клишета от разпръсканите над България военновременни позиви и на антибългарските кампании, инспирирани от гръцки и югославски кръгове, които целят моделирането на крайно негативен образ на България. Фактите за причинените щети и за жертвите от времето на българската власт във Вардарска Македония, както вече бе посочено, категорично опровергават подобни твърдения. За сметка на това срещу цинично звучащото твърдение, че българите не са пострадали от бомбардировките стоят данните за около 2600 убити, от които над 90% цивилни – само в София 2477 души – за хиляди ранени и за сериозни разрушения. Изразяваната твърдо негативно позиция обаче е по-скоро тактическа, опит

В същата тоналност, но с още по-директно изразено отношение на исторически формирана преднамереност, звучи и британският външен министър А. Идън, според когото дори Сталин и Молотов били съгласни, че „България би трябвало да бъде наказана за това, че е била и през двете войни на страната на Германия", а и „българите биели британските и американските пленници"[963]. Британското отношение е обяснимо не само с политическата инерцията от времето на „символичната война", но и с опасенията, че разполагащата със своя етническа база и влияние България би могла да реокупира част от югославската територия, т.е. да разшири пространството, пряко контролирано от Съветския съюз[964].

Установеният сигурен съветски контрол над България обаче прави Москва по-склонна за жестове към западните съюзниците и Тито, отколкото към страната, позволила си в миналото да се противопостави на руските, а след 1917 г. и на съветските интереси. Съветското отношение към нея е двойнствено: от една страна, съветската политика се нуждае от българска военна подкрепа за левия фланг на съветската армия и от политическо утвърждаване на новата власт в България, заради което настоява за българското включване във военните действия, но от друга, се солидаризира с преднамереното отношение на съюзниците си към нея. Така външният министър Молотов се съгласява с Идън, че „българите трябва да почувстват, че не са победители... и въпреки че България има ново правителство, тя трябва да бъде държана отговорна за миналите си престъпления"[965]. Неговият заместник Вишински пък директно заявява на българския посланик в Москва Д. Михалчев, че „въпросът за вашето съвоюване, доколкото не е намек за едно съюзническо отношение, се свежда според мен само до тачене

за повишаване цената на евентуалното британско отстъпление по въпроса за българското участие, защото в писмо до А. Идън от 21 септември Чърчил вече е допуснал възможността руското искане за българското участие да бъде прието. Той обаче изрично отбелязва, че „няма нужда да ги признаем за съвоюващи". Вж. Котев, Н. Война без правила..., с. 184; К о т е в, Н., Д. М и н ч ев. Някои военнополитически аспекти на англо-американските бомбардировки над България (окт. 1943–ян.1944). – В: Военноисторически сборник. С., 1982, № 6 и мн. др.; ЦВА, ф. 23, оп. 1, а.е. 821; а.е. 465. Извършвани са и бомбардировки над градове във Вардарска Македония като Скопие, Велес и др., които са защитавани от български летци. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а.е. 465.

[963] България, непризнатият противник..., с. 94; Твърдението за насилия над пленниците е невярно. Единственият случай на действие в разрез с подписаната от България спогодба за третиране на военнопленници е убийството на майор Томпсън. Всички останали пленени британци и американци са третиране не само в съгласие с Женевската конвенция за военнопленниците, но и с подчертана коректност. Вж. Р у м е н и н, Р. Военнослужащи от антихитлеристката коалиция, загинали или пленени на българска територия (1943–1944). – Известие на Националния център за военна история и Военноисторическото дружество. Т. 54, С., 1992; В и с о к о в, Г. Спомени за пленените англо-американски летци. Един завет. 1998, № 2, с. 42 и др.

[964] Впоследствие британските наблюдатели съобщават в поредица документи, че никъде българите не се намесват в местното управление и напускат територията на Югославия и Гърция съгласно поетите задължения.

[965] България, непризнатият противник..., с. 90.

на България“[966]. В крайна сметка българската армия е приета само като съвоюваща, без България да получи дължимото ѝ се признание – политическо и морално – за над 16-те хиляди жертви (убити, ранени и изчезнали), които дава при изтласкването на Вермахта от Вардарска Македония и Сърбия[967].

Ако съпротивата на ЮКП срещу българското участие във войната е част от политическия натиск за бързо присъединяване на Пиринска Македония към Югославия, обвиненията срещу поведението на армията по време на последвалите военни действия – и дори обобщено срещу българите – се превръщат в средство за борба с „българофилите“. Особено интересно е, че най-конфликтни отношения се създават между командването на „македонските единици от Народноосвободителната войска на Югославия“ и IV българска армия, които действат в югоизточната част на Вардарска Македония – район, в който само допреди месец партията и партизанското движение са много слаби, а и външните наблюдатели смятат, че е под „българско влияние“[968]. Въпреки призива на Бане Андреев да се намери „съгласие с българите“ за обща офанзива срещу Струмица, Кочани и Щип“, откъдето „изглежда германците се оттеглят“, македонското командване постоянно повдига обвинения срещу IV армия и пречи на нейните действия във фронтова обстановка.

В обширен доклад с многобройни примери за целенасочено враждебно отношение от македонското командване към армията, сред които и един фрапиращ случай на жертви от „приятелски“ огън, нейният помощник-командир ген. Борис Копчев горчиво отбелязва: „**Откровено казано на нашата армия се гледа като на осъден на смърт престъпник откаран на първа огнена линия с цел не да изкупи греховете си в борбата, а непременно да загине**. Може би сравнението е неудачно. Във всеки случай, то е непълно. Обреченият го чакат да загине и тогава му задигат вещите, а на нашата армия другарите македонци се мъчат приживе **да сторят това**“[969].

---

[966] Пак там, с. 199.

[967] В Меморандум на министъра на външните работи П. Стайнов до Съюзната контролна комисия се съобщава, че само до 16 ноем. 1944 г. армията е загубила общо 16 187 убити, ранени и изчезнали войници и офицери. Вж. пак там, с. 185; Смята се, че убитите през първата фаза на войната са 3339 души.

[968] В случая използвам на името на войската, за което настоява Темпо в инструкция до македонския представител в София К. Мильовски. Той се възмущава, че в българските военни комюникета се говори как българската войска се бие редом „със славната Червена армия, с Нардноосвободителната войска на... маршал Тито и македонските партизани и бригади“. Темпо настоява да се каже на българите, „ако вече не са схванали, че македонските бригади и дивизии се намират в състава на Народноосвободителната войска на легендарния маршал Тито... и се викат „Македонски единици на Народноосвободителната войска на Югославия“. Вж. Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 435.

[969] Доклад от генерал-майор Б. Копчев, помощник-командир на IV армия, до Г. Димитров. – БКП, Коминтернът... , т. 2, с. 1151; За отношението на македонските партизански части вж. и Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 410; 426–430; По-подробно за създаденото напрежение вж. Д а с к а л о в., Г. Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989, с. 59 сл.

Опитите от македонска страна вината за по-мудните и некоординирани действия в тази част на фронта да се прехвърля върху българската армия обаче не са били изцяло успешни. Очевидно наблюдаващ съветски генерал е анализирал критично обстановката, защото Темпо гневно напомня: „За нашата войска най-голям срам е руски генерал да казва, че... Титовата войска се бори слабо“[970]. Негативните последици за развитието на военните действия от фаворизирането на югославските политически интереси и от неотстъпчивото поведение на самия Темпо все пак не остават незабелязани както от съветския, така и от британския наблюдател в СКК в България ген. Уолтър Оксли. След като изтъква общата висока оценка за действията на българите при Страцин, отбелязва овладяването на Царево село (Делчево) и настъплението от Враня към Куманово, както и към Прищина, той констатира, че българските войски целят с „флангови операции“ и с „двоен обхват да се прекъсне германското отстъпление към Скопие“. Според него обаче операцията на IV армия при Царево село закъсняла именно заради настояването на Темпо да се чака споразумение с Тито[971]. От военна гледна точка тъкмо тези забавени действия позволяват на германските части да удържат контрола над Вардарската долина до средата на ноември, защото южният „сегмент“ на „клещите“ не успява да се движи със скоростта на северния. А и реалното значение на една войскова сила може да бъде открито именно в оценките за нея на нейния противник. В това отношение германските анализи са недвусмислени: те разглеждат като заслужаващ сериозно внимание противник именно българската армия и в докладите редовно се съобщава за техните действия, докато партизанските части са високомерно наричани „банди“[972].

Почти същите обвинения срещу българската армия, като отправяните във Вардарска Македония, се появяват и в Сърбия, където обаче има британски военни представители. Затова британските оценки и особено аналитичните наблюдения на военния разузнавач майор Хеникър там звучат – поради липсата

---

[970] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 430.

[971] Цит. по: България, непризнатият противник..., с. 121; За разговорите с Тито вж. БКП, Коминтернът..., т. 2, с. 1123.

[972] Вж. германската документация, намираща се в: АИНИ, NAV-N-T 311, 194/281, 194/315–318, 194/321–323, 194/345–348, 194/362–363, 194/378–374, 194/400–401, 194/411–414, 194/510–512, 530–533, 534–536, 194/545–551, 567–569, 586–588 и др. Атаката срещу Страцин и локалният пробив при Царево село, дн. Пехчево, са оценени така: „Пробив на българите по посока Велес и Куманово служи за отваряне на пътя София–Кюстендил–Куманово и заплашва Скопие... Евентуалното превземане на Скопие би имало специално значение за група армии „Е“. Силата на атаката кара германското командване да допусне „участие на руски сили“. Вж. пак там, 194/536. Събитията потвърждават обобщената предварителна оценка на щабовете на групите армии „Е“ и „F“, които още в средата на септември съгласуват подготовката си за действия срещу българската армия, тъй като очакват „България да атакува в Македония като руски авангард“. Вж. България, непризнатият противник..., с. 44, 70, 73, 99. Вж. и: Отечествената война на България 1944–1945. Документи и материали. Т.1, С., 1978.

на непосредствен и относително неутрален наблюдател в югозточна част на Вардарска Македония – като обобщение за действията и поведението на българската армия, от една страна, и като потвърждение, от друга, за едно общо и, изглежда, централно дирижирано югославско отношение към нея.

Британските военноекспертни оценки за българските действия през първата половина на октомври са особено важни, защото показват политическата несъстоятелност на югославското, а и на британското политическо настояване българските войски да се изтеглят „от окупираните територии“ като условие за подписване на примирие с България[97] . Най-напред анализът от терена констатира, че „много голяма част от сръбското население (визира се населението от Южното Поморавие и Пиротско – б.а., А. Д.) е настроено пробългарски и антипартизански – особено в градовете. Тези чувства са толкова силни, че може да се стигне до гражданска война след като българите се оттеглят“[974]. След това и още през първите дни на българската офанзива, мнението на британския офицер за свързка е, че българските действия са с „решаващо значение срещу германците в долината на Морава.“ Според него „българите са единствената сила, която е в състояние да задържи германците в Моравската долина. Партизаните не успяха да се справят с положението до датата, когато българите овладяха Лесковац, така че това не бе тяхна заслуга. Следователно всяко оттегляне на българските войски... ще има катастрофални резултати“[975].

За разлика от тази британска оценка сръбското официално отношение, също както и във Вардарска Македония, не само отрича българските военни постижения, но постоянно отправя тежки и недоказуеми политически и морални обвинения към българската армия, като: че се включва мудно в бойните действия, че „не се бият твърдо и искрено с немците“, че „българите не са се променили... и са войници от които няма полза“, „че имат крадливи инстинкти“ и че „всички българи в основата си са еднакви“[976]. Военният разузнавач майор Дж. Хеникър, пряк наблюдател на действията както на сръбските, така и на българските и съветските войски в Сърбия, обаче дава в обширен обобщаващ доклад коренно различна оценка на бойните постижения и поведението на българите. Според него българската армия е била използвана от „русите... за левия си фланг, за да нанесат удар по отстъпващите немци, за което те не могат да отделят свои войски, а партизаните не са достатъчно добре въоръжени“[977].

---

[973] България, непризнатият противник..., с. 107.

[974] Пак там, с. 89; В случая се натрапва сравнението с Вардарска Македония, където и до август–септември 1944 г. МКП и партизанското движение остават слаби, а възможната реакция на „българофилите“ – тревожно неизвестна.

[975] Пак там, с. 108. Интересно е, че доскоро тъкмо в близост до този район е имало концентрация на партизанските сили – както сръбски, така и македонски. Изглежда контролът им над него, както и връзките им с местното население, да са били далеч по-ограничени от изтъкваните.

[976] Пак там, с. 170, 175–176.

[977] Пак там, с. 168. За реалните възможности на югославските партизански части свидетелства и ген. Оксли, според когото в района те са „ малко... липсва им здрава

Причината за нейното по-бавно навлизане във войната той вижда не в друго, а в политическото решение за изтеглянето ѝ от Вардарска Македония и Сърбия: „всички войски, разположени в Югославия, по-рано бяха изтеглени, въпреки че това бе направено в ущърб на бързото провеждане на военни операции срещу немците, за да не бъдат обвинени, че са окупатори“[978].

Според британският майор другото обяснение за по-бавното напредване на българската армия в началото на кампанията е свързано със съществуващите транспортни и логистични проблеми: „заетите във военните действия дивизии трябваше да бъдат прехвърлени от България при наличието на тежко увредени връзки и снабдяване, което се извършваше с конски транспорт“ и в климатично влошените есенни условия. Партизаните веднага окачествяват забавянето „като предателство“, но според британския офицер „те нямаха никаква представа от проблемите в снабдяването на една средно модерна армия, каквато бе българската“.

Що се отнася до бойните действия и постиженията на българската армия, той е категоричен, че сръбските оплаквания заглъхнали „с успешната офанзива на българите“, че „българите... вършеха добра работа“ и „благодарение на значителните успехи на българите във военните действия, отношението към тях ставаше все по-приятелско“[979]. Всъщност британският офицер изцяло опровергава обвиненията в лошо поведение на българските войници. Той го определя „като коректно“ и изтъква, че не ги е виждал „при никакви обстоятелства да се държат като окупатори“. Нещо повече, майор Хеникър опровергава и обвиненията за лошо поведение на българската войска през годините на окупацията: „Всъщност в големите градове не бе необходимо много време, за да бъдат приети като съюзници. Хората там бяха свикнали с тях от времето на окупацията. И в Ниш, и в Лесковац чух от непартизански източници, че по време на окупацията българите са се държали добре и в противовес на нацистите, четниците и хората на Недич, изобщо не са се опитвали да тероризират населението[980]. Британският офицер прави още една крачка в тази посока, като изтъква личното си мнение за морала на българските войници в едно деликатно за военното време сравнение: „Проявиха се като по-дисциплинирани и по-сериозни от руските войски, разположени в района на Ниш... Не чух никакви оплаквания от цивилното население... и в това отношение може да се направи сравнение в тяхна полза в сравнение с русите“[981].

В своята обобщаваща оценка обаче майор Хеникър подчертава, че преднамерено негативното сръбско отношение към българите е трайно и официално стимулирано. Наблюдението му не би могло да бъде поставено под съмнение,

---

военна дисциплина... трудно се контролират пред организираната хитлеристка отбрана“. – Цит. по: К о т е в, Н. Война без правила..., с. 191.

[978] Пак там.

[979] България, непризнатият противник..., с. 177.

[980] Пак там.

[981] Пак там, с. 175.

дори само заради сръбските настоявания, че „всички българи в основата си са еднакви“, защото те показват ясно, че сръбските комунисти гледат към съседния народ през традиционната сръбска националистическа призма. Всъщност майор Хеникър констатира, че „почти всички членове на Генералния щаб бяха дълбоко антибългарски настроени“ – като изключение изтъква ген. Коча Попович – и въпреки че „скоро бяха принудени да променят отношението си публично, запазиха в себе си дълбоко недоверие към българите“. Затова „продължават да подценяват подкрепата и успехите на българите“, като използват „всеки удобен случай... за критикуване“[982].

Анализът на майор Хеникър е типологично съвместим със ситуацията, създадена във Вардарска Македония. Всъщност той се е интересувал и от нея и я е познавал достатъчно добре като част от усилието му да обобщи основните военновременни проблеми в югославския югоизток. Затова, разглеждайки я от познатата британска гледна точка към предвоенното поделяне на Македония, той отбелязва: „по всичко личи, че Югославия не възнамерява да отстъпи (на България – б.а., А. Д.) нито инч от Македония“, но „предвижда да потвърди своите претенции за част от българска Македония“[983]. Очевидно британците са допускали, че след българската военна подкрепа за изтласкването на Вермахта от Югославия и при съветския интерес от сближение между двете страни, е теоретично възможно и някакво решение, отчитащо българските интереси. Съзнанието си за нереалистичността на подобно развитие обаче Хеникър подчертава и с една бележка за Косово. След като констатира, че то „сега не е преобладаващо сръбско“, той изтъква очакването си именно българските войски да бъдат „хвърлени срещу андартите в Косово (има предвид албанската антикомунистическа съпротива през 1944 г. – б.а., А. Д.), за да бъдат мразени те“[984].

Въпреки обективността на неговите заключения – такива в много случаи са и институционално по-авторитетните оценки на ген. Оксли – официалната британска политика не напуска линията на резервирано отношение към българското участие във войната. Преследваща като основна цел запазването на силни позиции не само в Гърция, но и в Югославия, решена да работи срещу моделираното от Москва българо-югославско сближение и евентуалното признаване на България за съюзник, тя официално омаловажава българските военни приноси и заслуги. От Форин офис се отправя поредица от препоръки към Би Би Си, чиято същност е създаването на информационно затъмнение за българските успехи. В една от тях, след като се констатира медийна „тенденция да се дава гласност на това, което се нарича „успехи на българите срещу германците“, се признава, позовавайки се на собствените британски рапорти, че те са „действали действително много добре“, че са дисциплинирани, че са „не просто... добри

[982] Пак там, с. 176.

[983] Пак там, с. 169.Тази бележка напомня за цитираното по-горе признание на Св. Вукманович-Темпо пред британски представители, че „Струмица, Пирот и други гранични райони са чисто български“.

[984] Пак там.

войски, но са и добре екипирани". Изтъква се обаче, че заради британските политически интереси не тряба „да привличаме вниманието върху... българските войски", за да се стигне до внушението: „Мислите ли все пак, че бихте могли да направите каквото можете, за да заглушите всяка тенденция за възхваляване на България и българските бойни подвизи, когато е възможно..."[985].

Би Би Си прави очакваното от нея с последователност, която принуждава британския политически представител в София Уилям Хаузтаун-Босуъл да напомни с нарочен доклад до отдел „Южна Европа" на Форин офис за популярността на британската радиостанция в България и за създаващото се сред българите впечатление, че „Би Би Си абсолютно отказва да признае заслугите на Българската армия за освобождаването на Югославия – дали за да не обиди маршал Тито, или гръцкото правителство, или заради някакви... наши съображения". Босуъл обаче предупреждава, че политиката, следвана от Би Би Си, може да доведе до рухване на доверието в популярното сред българите Радио Лондон и ще компрометира възможностите на британската политика да влияе чрез „верни новини... при по-нататъшните случаи, когато може би ние ще имаме повече интерес на тях да се вярва"[986].

Можем само да гадаем дали в Би Би Си, особено в българската му редакция, са приемали изискванията от Отдела за политическо разузнаване на Форин офис като правилни, но по-вероятно е да са изтъквани известни възражения. За това свидетелства писмо на служителката на отдела Елизабет Баркър от 12 декември 1944 г., т.е. след завършване на кампанията в Югославия, разкриващо тъкмо отношението към действията на българските войски във Вардарска Македония. Тя признава, че за Българската служба е било трудно да „дава ясни и точни сведения", тъй като „Червената армия не бе пряко ангажирана" там, а „югославските и българските комюникета в редица случаи бяха направо противоречиви". Решението в случая според нея е чисто политическо: „...тъй като българите са бивши противници, Би Би Си е склонно изцяло да отдаде предпочитание на югославските комюникета. В същото време службата на Би Би Си... включи съобщения за участието на българските войски няколко пъти, например за битката около Скопие. Нямам намерение да искам от Би Би Си да дава повече публичност на българите, защото би било трудно да разбере къде да спре"[987].

Вниманието, което отделих на отношението към действията на българската армия във Вардарска Македония и Сърбия ми изглежда особено важно, защото то създава информационно-политическия фон, върху който изпъква драматично усещането за предопределената безперспективност на всичко българско във Вардарска Македония. Историческият анализ обичайно избягва капаните на психологизма. Зад доминиращата власт на фактите при интерпретацията на миналото обаче стоят човешки характери, лични и групови съдби и интере-

---

[985] К о т е в, Н. Война без правила..., с. 187, 204.

[986] Пак там, 188–189; България, непризнатият противник..., с. 144.

[987] България, непризнатият противник..., с. 185.

си, подвластни на често безогледния натиск на социалните и политическите обстоятелства. Особено при събития с радикален заряд, които стесняват възможността за личен избор до инстинктите за оцеляване. В условията на война с предопределен изход, в сблъсък, в който дори бъдещите победители са политически и ценностно неравнопоставени, ефектът от публичното игнориране на българските военни заслуги е имал значението на сигнал, че регионалните позиции на България са обречени. А с тях и надеждите, че тя ще има някаква роля в бъдещето на Вардарска Македония.

Исторически иронично, но напълно в духа на коминтерновския подход към Македонския въпрос и преди всичко на глобалния диктат на военно-политическите събития е, че след политическия обрат в България тъкмо българската армия помага за утвърждаване на властта на югославските/македонските комунисти и на антибългарския македонизъм. От военна гледна точка тя прави нещо подобно на съветската армия в страните от Източна и Средна Европа: разчиства пътя на местните комунисти към тоталния контрол над тях, но единствено във Вардарска Македония външната помощ е оценена от новите властници с обратен знак – тя е премълчавана или омаловажавана. Другата разлика е, че лишено в кралска Югославия от собствено политическо представителство, македонското общество не е в състояние да противопостави на комунистическите партизани някаква вписваща се в политическата ситуация гражданска алтернатива. Така, след като доктрината на македонизма е наложена и в поставената под съветски контрол България като основен елемент на нейното приобщаване към глобалния комунистически проект за „южните славяни“, привържениците на ВМРО и въобще македонските българи остават и без външна подкрепа. В екстремалната военна ситуация, превърната в трамплин за силово налагане на един радикален идейно-политически и социално-икономически преврат, традициите рухват под натиска на масив от обстоятелства, в който се сплитат глобално и регионално, външни/чужди и собствени интереси, конкретни партийни цели и илюзорни масови представи за бъдещето. В конгломерата от фактори на промяната обаче категорично доминират външните: глобалният ход на войната, чуждата гледна точка към македонския проблем и тяснопартийният комунистически замисъл.

Тези особености на „македонската революция“ не представят решенията на първото заседание на АСНОМ като израз на политическа реалност, а само като идейно-политически проект. Затова и обявената държавност преминава през фаза на условно съществуване, повече като заявка за бъдещето, чието осъществяване е планирано не чрез неизбежна победа със собствени сили, а върху глобалния ход на войната и на съпътстващия очакваната съветска победа план за комунизиране на Балканите. Тъкмо затова българският принос за овладяването от македонските комунисти на реалния контрол над „държавната“ територия смущава легитимираща ги пред обществото пропагандна схема, която представя промените – от АСНОМ до установяване на властта им в Скопие – като собствено решение с исторически измерения и като резултат от последователни победоносни действия. Затова задължителното единодействие между партизанските части и българската армия на територията на Вардарска Маке-

дония през октомври-ноември 1944 г. остава непълноценно и е целенасочено компрометирано от македонското командване, а постиганите български военни успехи са по правило омаловажавани и дори отричани. След разрива в Коминформбюрото отричането на българския принос за изтласкване на Вермахта от Вардарска Македония е доведено до крайност и въпреки фактите се превръща в основен мотив за самоутвърждаване на новата власт чрез тезата за освобождение единствено със собствени сили.

Поставянето и разглеждането на АСНОМ по-скоро в международен контекст, отколкото като резултат от хода на местното партизанско движение, не оспорва стремежа на мнозинството от участниците в него за създаване на македонска държава. Тази идея, както вече стана ясно, има корените си и в дългогодишните борби на ВМРО за македонска автономия, и в плановете на балканските социалдемократи за създаване на Балканска федерация, и в плановете на Коминтерна, и дори в очакванията за възможно федериране на кралска Югославия. През късното лято и есента на 1944 г. тези различни идейни течения се сливат в желанието на мнозинството от населението на Вардарска Македония за предотвратяване на възможно връщане към предвоенния статут на областта. Така там се създава ситуация, в която хоризонтът на масовите очаквания изглежда светъл не защото е ясен, а защото обещава, че предвоенното време няма да бъде повторено.

АСНОМ, МКП и ЮКП: пътят към еднопартийната държава

На фона на очертаващия се крах на Оста, а за македонското население това означавало на България, именно надеждата за придобиване на равноправен статус в една бъдеща Балканска, или поне Югославска федерация, дава тласък през лятото на 1944 г. за приобщаване на повече хора към комунистическата съпротива. Показателна за оформящата се нагласа към раздвижване сред част от населението „по линията на НО фронт“ (Народноосвободителен – б.а., А. Д.) е оценката на политическата ситуация, направена от един партиен функционер. Извън типичната комунистическа склонност към обобщения и оптимистично-пропагандни апаратни преувеличения на собствената дейност, той намира обяснение за привличането на „антиф.[ашистките] слоеве“ в Битоля и околията в успешния ход на Втората световна война и на „решенията на II скупщи.[на] на АВНОЮ“ за „утрешния... равноправен живот и свобода на макед.[онския] народ (– което най-много ги интересуваше тия слоеве –) в нова дем.[ократска] фед.[еративна] Югославия“[988].

Следващият пасаж от този доклад е емблематичен за реалното състояние на съпротивителното движение в средата на май 1944 г. във втория по големина

[988] Доклад от 17 май 1944 г. на Бл. Талески, секретар на Втори областен комитет на КПМ до Д. Радосавльевич, инструктор на ЦК на КПЮ във Вардарска Македония. – В: Извори за ослободителната..., т. 1, кн. четврта, Скопје, 1975, с. 363.

град на Вардарска Македония и в област с традиции в освободителните борби, затова ще го цитирам изцяло: „Всичко това и специално блестящите победи и приближаването на Черв.[ената] арм.[ия] пред Балканите ги размърда и разните бивши борци (членове на КП в мирното време), които имаха капитулантско, сектантско отношение към НОБ. Стоейки на линията на окупатора („още не е време“ и т.н.) и осъждайки „прибързването“ на партизаните, те искаха да се оправдаят пред масата, която ги познаваше като борци – „стари комунисти“. Сега те искат да работят „защото времето ще ни изпревари“ и ще бъдеме неподготвени да посрещнем новата ситуация. Ние ги приемаме и ги подготвяме за НОВ“[989]. От текста обаче става ясно, че приобщените са едва „20–30 души“ – най-вероятно хора, свързани с някогашната ВМРО (об.) и очевидно привързани към българските си корени, на чието обществено влияние новата революционна група всъщност разчита. Тази словесна „фотография“ на политическия момент ясно разкрива, че „народноосвободителната борба“ под ръководството на ЮКП не е знак за приемственост не само със старото българско националноосвободително движение, но и с предхождащите я действия на неговото (про)комунистическо крило. Тя е феномен на военната конюнктура и дело на младото „югославско“ поколение, което търси социална и политическа реализация под ръководството на ЮКП и конкретно на сръбските комунисти.

През 1944 г. част от македонските комунисти и особено присъединяващите се към обещанието за промяна на предвоенното статукво и повлияни от хода на събитията некомунисти, започват да се надяват, че възможността за македонско обединение и дори за самостоятелност е осъществима. Британският офицер Макдоналд отбелязва, че идеята за държавна независимост като че ли доминира над комунистическата дори сред партизанското командване (Апостолски, Абаз (Цв. Узуновски), но уточнява: „техните идеи са смешно големи. Техните лидери сериозно смятат, че Гърция и България ще отстъпят територии на нова Македония. Според тях границите ѝ биха се протягали от река Места до Охрид и от Солун до Куманово“[990].

Всъщност политическата реалност през 1944 г. е друга и идеите, споделени от партизанските водачи пред британския офицер, приличат повече на тест за възможната британска реакция, отколкото на откровение. Действията на маке-

---

[989] Пак там, с. 363.

[990] Британски воени мисии во Македонија..., с. 425. За разлика от обикновените политически мечтатели за обединена и независима Македония в партизанските редове като Ченто и близките нему, които след 1944 г. са заклеймени като националисти, споменатите партизански водачи запазват високи управленски позиции през целия си живот. Те разполагат лоялно поведението и действията си в югославската държавнополитическа рамка, затова македонският им национализъм е насочен само срещу противниците навън, трансформиран е в държавен национализъм и е толериран от Белград. Този подход обяснява защо кадровият военен ген. Апостолски е пренасочен впоследствие за „командир“ на младата македонска историческа наука като директор на Института за национална история, председател на МАНУ и председател на Дружествата на историците на Македония.

донските комунисти никога не са били самостоятелни и не те определят пътя си към желаната държавност, нито нейния формат: както в доминираното от Коминтерна предвоенно време, така и след военния крах на Югославия през 1941 г. За създаването на македонската държавност е решено не през 1944 г., а година по-рано, не в македонските планини от АСНОМ, а в босненските от АВНОЮ, и не от македонски делегати, а от югославските в македонско отсъствие. Политическата санкция за включване не само на Вардарска Македония, а и на цяла Македония в една бъдеща южнославянска комунистическа федерация обаче е дадена от Сталин и е изцяло в духа на утвърдените коминтерновски решения. Иначе формалното определяне на намиращите се в Москва членове на БКП Д. Влахов и Вл. Поптомов за делегати на Второто заседание на АВНОЮ – първият като представител на Егейска Македония, а вторият – на Пиринска, не би било възможно. Впоследствие те са включени и в състава на Народното вече на Югославия[991]. Затова, без да отделям специално внимание на отношенията между комунистическото движение във Вардарска Македония и ЮКП по време на войната, само ще очертая основните фази, през които те преминават, а заедно с тях и идеята за македонската държавност.

Ако съветската идея за етнополитическа македонизация на Македония цели преодоляването на регионалните противоречия за българска сметка и работи както за комунизирането на региона, така и за поставянето му под контрола на Москва, намеренията на ЮКП и Тито са да я използват като средство за югославизация на областта и за разширяване на Югославия. Всъщност идеята за „югославизация“ на новата комунистическа Югославия е в основата на обявената готовност за федерализация на държавата и е замислена като основно средство за нейната идеологическа хомогенизация, на първо място, както и за примиряване на наследените остри вътрешни междунационални противоречия. Затова неин девиз става призивът за „братство и единство“.

С опита си от работа в национално, верски, културно и икономически нехомогенната и вътрешно противопоставена обществена среда на старата Юго-

---

[991] И двамата не присъстват на заседанието, но за разлика от Влахов, който отдавна лавира между БКП и ЮКП и вече е приел да следва Тито, ангажиментът на Поптомов изглежда по-скоро като партиен избор на БКП. Впоследствие той остава верен не само на партията си, но и на своя български корен. Чрез техния избор обаче се афишират открито югославските претенции към цяла Македония и скоро ОФ излиза с декларация (декември 1943 г.), която издига лозунга „Македония за македонците“ и поставя въпроса за създаване на „цялостна, свободна и независима Македония“, за да „престане да бъде ябълка на раздора и да се превърне в здрава съединителна брънка между балканските народи“. Цит. по: БКП, Коминтернът.., т. 2, с. 1084. През април 1944 г. Влахов е избран за „представител на македонския народ“ във Всеславянския комитет, но ЗБ на ЦК на БКП настоява, че като член на БКП той трябва да бъде ръководен от Задграничното бюро. ЮКП и Тито остро атакуват декларацията на ОФ и очевидно е създадено известно напрежение между двете партии. Затова и Г. Димитров пише на Сталин, че е реагирал пред Тито с предложение изборът на Влахов и Поптомов, като членове на БКП, живеещи в Москва и „без връзки с Македония“, да бъде анулиран. Вж. пак там, с. 1102.

славия, кръгът около Тито – съставен от представители на различни етноси – осъзнава ясно, че югославизацията на Македония не може да бъде постигната само от тесния кръг на местните комунисти и югославофили. Затова още при обявяването на Покраинския комитет на ЮКП за Македонска комунистическа партия е лансирано изискването за приобщаване на колкото се може по-широки слоеве от македонското население. Идеята за осъществяване на „единен Националноосвободителен фронт на македонския народ" в известен смисъл е повторение на замисления в Москва с универсално приложение модел за създаване на масови „единни фронтове" срещу фашизма и националсоциализма. Проблемите във Вардарска Македония обаче са няколко: най-напред самата партия е малобройна, общественото ѝ влияние е ограничено, а мнозинството от населението – лоялно към българската власт, независимо от нарастващото му след лятото на 1943 г. безпокойство за бъдещето. Затова, за да си представим по-ясно пътя на една незначителна партия от положението ѝ на символичен участник в обществения живот до позицията на политически хегемон, само ще посоча данни, очертаващи хрониката на нейното нарастване, както и на ръководеното от нея партизанско движение и на реалното ѝ обществено влияние.

Както вече бе посочено, съветско-германският флирт между 1939 и 1941 г. и установяването на българска власт във Вардарска Македония ерозират бързо установената от Коминтерна организация на комунистическото движение в Македония. Рухването на Югославия през 1941 г. заварва във Вардарска Македония малобройна група комунисти, поддържащи формална партийна връзка с ръководството на ЮКП[992]. Посочено бе и че след прекратяването на дейността на ВМРО (об.) през 1939 г., и въпреки приемането на коминтерновския подход за решаване на Македонския въпрос, с който се прекъсва практически традиционната връзка на левицата в освободителното движение с България, ЮКП не успява да се утвърди във Вардарска Македония.

Когато в навечерието на войната Св. Вукманович-Темпо – бъдещият реформатор на македонската част от ЮКП и фактически ръководител на МКП (1943–1944) прави обиколка сред най-големите и партийно най-активни селища във Вардарска Македония – той наброява едва няколко десетки комунисти. С присъщото му самомнение и високомерие, подчертавано по-късно често от неговите критици, той оценява мнозинството от тях като хора с неподходящ социален произход и неподготвени за радикални действия. Вниманието му привличат едва няколко по-буйни млади работници, сред които изпъквал с почти анархистичната си нагласа един шлосер от военната работилница в Крагуевац – Лазо Колишевич. Единственият местен комунист, от когото Темпо е респек-

[992] Един от основните проблеми, стоящ между тях, е в различното им отношение към сръбските колонисти: за разлика от македонските комунисти, партийното ръководство гледа на присъствието им като историческа даденост. Както вече бе споменато, опитът на М. Шатаров да получи през 1940 г. партийна подкрепа на V земска конференция срещу оставането на колонистите във Вардарска Македония е неуспешен и той е обвинен в „национален шовинизъм".

тиран, но към когото не крие своята неприязън, е секретарят на Покраинския комитет Методи Шатаров[993].

Очевидно в ЮКП са се отнасяли с недоверие към мнозинството от по-старите комунисти във Вардарска Македония, чиято категорична антисръбска нагласа ги кара в новите условия, веднага след рухването на Югославия, да се приобщят отново към БКП. Дори и да са били омаловажаващо преднамерени, скептичните оценките на Темпо кореспондират, в техните количествени измерения, с изтъкваните бройки от времето на ВМРО (об.), донякъде и с данните за членската маса от конфликтния период между ЦК на ЮКП и ръководения от Шатаров Покраински комитет. В началото на май 1941 г. от Вардарска Македония съобщават на ЦК на БКП устно, че „там партията наброява около 400 члена", но „организациите били млади, неукрепнали, кадрите неопитни и слаби"[994]. Тези цифри са относително потвърдени от упълномощения пратеник на ЦК на ЮКП Драган Павлович, според когото партийните членове по това време са били около 300, а местното партийно ръководство ги увеличило набързо до есента на 740. Това повече от двойно увеличение на членската маса обаче той намира за погрешно, защото старото ръководство „не изчистило партията от опортюнистичните и колебливи елементи", а извършило масов прием, така че поне „50% по своите качества не би трябвало да бъдат членове, както от старите, така и от новите". Затова имало „многобройни случаи на дезертьорство, паника, недисциплинираност и т.н."[995]. По данни на Покраинския комитет членската маса към септември 1941 г. е наброявала „близо 600–700" души[996].

При тезата на местния партиен комитет, че Вардарска Македония е освободена и че в нея няма условия за разгръщане на партизанско движение, бързото нарастване на партийното членство е лесно обяснимо. Вероятно посочените цифри са приблизително показателни за големината на активната група прокомунистически, или просто ляво ориентирани граждани на Вардарска Македония, които приемат, че в създадените условия ще могат да защитават политическите си убеждения. Също толкова ясна обаче е и позицията на сръбския пратеник. Неговата мярка за качество на партийния член очевидно е била съобразена главно с отношението към Югославия/Сърбия и с готовността да бъде следвана

---

[993] V u k m a n o v i c-T e m p o, Sv. Revolucija koja tece. Zagreb, p. 91. Впоследствие той лансира Лазо Кулишевски за секретар на Покраинския комитет и разчиства пътя на протежето си до лидерския пост в македонската партия и държава. Вж. и Ц ъ р в е н к о в с к и, Кр., Сл. М и л о с а в л е в с к и. Нашиот поглед за времето на Колишевски. Скопје, 1996.

[994] БКП, Коминтернът..., т. 2, с.1051.

[995] Драгослав Павлович-Шильо, инструктор на ЦК на ЮКП, е изпращан на два пъти във Вардарска Македония (юли и септември), за да установи връзка с групата на лоялните към ЮКП, т.е. просръбски ориентираните, начело с Л. Колишевски и да организира отстраняването на М. Шаторов. Това е постигнато през септември 1941 г. след намесата на ИК на Коминтерна в полза на Тито и ЮКП. Вж. Извори за ослободителната..., т. 1, кн. прва, Скопје, 1968, с. 54.

[996] Пак там, с. 156.

политиката на ЮКП. След прогонването на Шатаров през септември 1941 г. и опита за създаване на партизанско движение обаче комунистическата организация и нейната въоръжена съпротива преживяват истински крах. Няколкото малки партизански отряда, наброяващи общо към 80 души, веднага са унищожени, а самите партийни структури повсеместно се разпадат. Така през януари 1942 г. е констатирано, че в Куманово от 50 души в партийната организация са останали едва 8 (по други данни от общо 45 вече са „без организация"), в Битоля от 100 не е останал почти никой, в Прилеп от 120 – само 40, а в Скопие от 130 останали само 30 комунисти[997].

През август 1942 г. във Вардарска Македония пристига нов, вече постоянен инструктор от ЦК на ЮКП – сърбинът Добривое Радосавльевич. През септември той окачествява състоянието на местните организации и партизанското движение в писмо до ЦК на ЮКП като „много тежко", а „масовата работа като слаба"[998]. Радосавльевич съобщава, че членската маса по това време е около 650 души и около 1700 скоевци, т.е. членове на младежката организация, която обаче нямала общо областно ръководство, също че има 3 окръжни партийни комитета и 15 местни, но няма Главен щаб и Областен комитет на народноосвободителния фронт. Съобщава още, че имало 6 партизански отряда с общо „малко над 100 партизани", но нямат „диверсантски акции", а се ограничават до нападения на селски общини, палене на архиви, митинги, „убийства на кметове... и други неприятели"[999]. Посоченият брой на членската маса обаче изглежда силно преувеличен и по-скоро като прогноза за бъдещето, защото приведените конкретни данни за най-големите партийни организации го поставят под съмнение. Например в Куманово през септември 1942 г. от 48 комунисти останали само 10, а в Скопие от 130–150 останали едва 26, организацията в Битоля била изцяло разбита, а в Прилеп били арестувани около 100 души[1000]. Затова може да се смята, че през есента и до края на 1942 г. организацията едва ли е надхвърляла повече от 300 души, а след разбиването на Прилепския отряд партизаните са били доста под 100 души. Всъщност през лятото на 1943 г. Темпо уточнява, че шестте отряда били по 10–15 души и всичките били веднага разбити. Останал само Битолският отряд, който на своя глава преминал в Албания и „така оцелял"[1001].

Интересен акцент в писмото на Радосавльевич представлява исканата информация за няколко местни активисти, сред които вероятно е възнамерявал да подбира бъдещото ръководство. За някои от тях инструкторът използва македонските им имена, но други – дали защото така са се представяли – споменава с посърбени фамилии – Страхил Гигович, Страшо Пинджурович, Мирче Ацевич. Другият съществен щрих от картината на комунистическата съпротива към края на 1942 г. е бележката, че „подписът КПЮ", т.е. подчертаваната при-

[997] Пак там, 192–193, 158.
[998] Пак там, с. 284, 290.
[999] Пак там, с. 289.
[1000] Пак там, с. 288, 323.
[1001] Пак там, с. 187.

надлежност на местните комунисти към югославската партия е „много непопулярен“. Затова Радосавльевич иска мнение за българското предложение, направено още през 1941 г. „да се възстановят македонски права на македонската организация“ (писмо от БРП)“[1002].

Проблемът с обвързаността на местните комунисти с ЮКП по това време очевидно е бил сериозен, защото той го поставя и в други писма: „Онова Югославия пречи по отношение на масите и неприятелят... вещо го използва да удря върху нас“[1003]. На 20 ноември1942 г. Радосавльевич е още по-категоричен: „С подписа ЮКП искаме или не, ги отблъскваме масите... и оставяме впечатление, че ние още предварително обвързваме съдбата на македонския народ за Югославия, а не той сам да се определи. Македонският народ невероятно се плаши от връщането на Югославия (освен един по-малък дял – Азот, Поречието, Скопска Черна гора)“[1004]. Опасението му, че омразата към Югославия може да попречи дори на утвърждаването на коминтерновската схема за Македония, го кара да напомни че „се създава възможност за повторно разцепване на македонския народ на „сърби“ и „българи“[1005].

Всъщност през есента на 1942 г. сътрудничеството с БКП е още нормално и, въпреки съществуващите различия, югославският инструктор дава висока и коректна оценка за нейния представител във Вардарска Македония Боян Българанов: „този брат... ми помага (як човек е, опитен, директно от Кака, бил е горе) труди се да постави работата върху основите на нашата къща, но някак не е убеден (...той гледа от гледището на ситуацията в България, а ние пък от гледището на ситуацията в Югославия). Това е, което ме прави неспокоен...“[1006]. Очевидно година след възстановяването на ръководството на ЮКП над Вардарска Македония нейният пратеник ясно усеща, че българското влияние сред македонските комунисти е още силно. Затова той обръща внимание, че партийната членска маса не е прочистена от „опортюнистите“, че сред нея преобладават хора с „дребнобуржоазен произход, а работниците са малко“[1007].

Опасенията му, че решението на Коминтерна за оставането на местните комунисти в състава на ЮКП не е приемано все още като необратимо, го кара да напомни: „Христо Ботев“ говори за Македония, а „Свободна Югославия“ не, а това някои другари ги подлъга да правят заключения противоположни на решението на Дедо“[1008]. Така или иначе до края на 1942 г. комунистическата партия си остава малка и слаба, партизанското движение е по-скоро спорадичен смутител на обществения ред, а доминиращата нагласа в комунистическите среди е

[1002] Пак там, с. 302.

[1003] Пак там, с. 344.

[1004] Пак там, с. 397.

[1005] Пак там, с. 373.

[1006] Пак там, с. 304. „Кака“ означава ЦК на БРП (к), а „горе“ – СССР.

[1007] Пак там, с. 342.

[1008] Пак там, с. 347. Става въпрос за нелегалните комунистически радиостанции, излъчващи от Москва. „Дедо“ е Изпълнителният комитет на КИ.

далеч от желаното им от ЮКП приобщаване към „югославското единство“. Показателно за поддържаното равновесие в отношението към ЮКП и БКП по това време е обръщението на Областния комитет на ЮКП към македонския народ по случай 25-ата годишнина от т.нар. Октомврийска революция. В поредицата от лозунги, с които то завършва, първите три са посветени на събитието, СССР, Съветската армия и Болшевишката партия, четвъртият – на военния съюз между „СССР, Англия и Америка“, петият гласи „Да живее юнашката и доброволна войска на Югославия“, докато шестият е някак двупластов и затова по-обобщаващ „Да живее Отечественият фронт на братския български народ“[1009].

Югославизацията на македонските комунисти

Година и половина след отстраняването на Методи Шатаров югославизацията на партията във Вардарска Македония очевидно е била незадоволителна за Тито и ЦК на ЮКП, затова там е изпратен като специален пълномощник Св. Вукманович-Темпо. Почвата за неговата поява е подготвена от специално критично писмо за незадоволителното състояние на местното партизанско движение (16 януари 1943 г.), изпратено лично от Върховния комендант и секретар на ЦК на ЮКП Тито до македонския Покраински комитет[1010].

Темпо пристига – в района на Тетово – в самия край на февруари с предварително подготвен анализ за състоянието на комунистическата партия и партизанското движение в областта, в който акцентът е поставен върху продължаващото кризисно състояние на „фракционна борба“[1011]. Според него „фракционерството“ е създадено от Шаторов, очевидно заради опита за напускане на ЮКП, но е продължило и съществува дори в началото на 1943 г., като разминаване в отношението на значителна част от местните комунисти с позицията на ЮКП спрямо условията за разгръщане на масово партизанско движение. Виновникът за това според по-късен доклад на Темпо е намерен в лицето на пълномощника на БКП за Вардарска Македония Б. Българанов[1012].

Интересна подробност е, че малко преди пристигането на Темпо двете страни във вътрешнопартийните несъгласия са определени в Директива на Покраинския комитет до местните комитети на КПЮ като „ляво“ и „дясно“ и подсказват за по-различна нагласа от оценките на ЮКП. Тя се отнася не само до отношението към създаване на масово партизанско движение, но и до отзива към препоръчваната мобилизация. Раздвоено между местната политическа реалност и изискванията на ЮКП, областното ръководство предупреждава да не се отива в крайности и нежелаещите да станат партизани да не бъдат обвиня-

---

[1009] Пак там, с. 382. Естествено има лозунг и за символично съществуващия Македонски народноосвободителен фронт, а персонално е споменат само Сталин.

[1010] Историја на македонскиот народ..., кн. трета, с. 355.

[1011] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. втора, с. 108.

[1012] Пак там, с. 186.

вани като „предатели и страхливци“ („ляво“), както и да не се отрича партизанското движение като несвоевременно и да не се приема служенето във войската като възможност за трупане на опит („дясно“)[1013]. Според ЮКП, чието становище очевидно е било споделяно от „левицата“, „фракционерството“ е причината за това, че „народноосвободителната борба на македонския народ не се разви до онази степен до която достигна борбата в Сърбия, Хърватска, Словения и др. земи на Югославия, т.е. до общо народно въстание“.

При комунистическата склонност към отъждествяване с народа и въпреки реално съществуващата по време на окупацията гражданска война в споменатите страни, Темпо очевидно има предвид под „общо народно въстание“ не друго, а ръководена от комунистите съпротива върху цялата югославска територия като доказателство за някакво югославско народно единство. Същевременно, наред с конкретните критики към състоянието на партийните организации и партизанското движение, от които ЮКП иска „да се въведе железен болшевишки ред и дисциплина“, той подчертава необходимостта от разширяване на тяхната социална база като единствена възможност за постигане на успех. Това е обяснението защо тъкмо при незадоволителната оценка за дейността на Областната организация, тя получава партийна самостоятелност: „за да им помогне на партийните организации в Македония да ги съберат най-широките маси на македонския народ за неговото национално освобождение, ЦК на ЮКП реши да им даде автономия, формирайки Македонска комунистическа партия в състава и под политически контрол на Комунистическата партия на Югославия“. Обявен е и назначеният от ЦК на ЮКП „Главен щаб на народноосвободителната войска и партизанските отреди на Македония“, начело с Михайло Апостолски като комендант и Цветко Узуновски като политически комисар[1014].

Решенията на ЦК на ЮКП са категорично доказателство, че фиктивната самостоятелност, получена от МКП, е само инструмент за нейното дисциплиниране и пълно овладяване от ЮКП. Темпо успява да направи това с „основна реорганизация на всичките партийни организации“ и еднолично създава ЦК на МКП, в който включва като негов секретар своето намиращо се отдавна в български затвор протеже Л. Колишевски и като членове Кузман Йосифовски, Страхил Гигов, Мара Нацева и Бане Андреев. Своят личен избор той обяснява малко по-късно (август 1943 г.) така: „това го направих, за да дам възможност на КП на Македония да събере най-широките слоеве на македонския народ, при това както българофилските, така и гъркоманските и сърбофилските в борбата за национално освобождение“[1015].

[1013] Пак там, с. 104

[1014] Пак там, с. 113; Историја на македонскиот народ..., кн. трета, с. 357.

[1015] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. втора, с. 189. На фона на поредицата еднолични решения на Темпо уточнението му, че е взел решенията заедно с Радосављевич и „всички партийни активисти“ е твърде неубедително. Очевидно става дума за подбрани от него активисти и за изолирането и дори отстраняването на резервираните към пълната зависимост от ЮКП. Вероятно част от тях са онези „стари кадри“, за чието

Още по-подробно Темпо обяснява действията си в обширно писмо до ЦК на ЮКП от 8 август 1943 г., където повтаря същите обвинения, но и донякъде признава причините за състоянието на нещата преди неговата собствена намеса. Според него „фракционната“ и „опортюнистическа“ дейност на Областния комитет и продължилото и след 1941 г. в този дух поведение на значителна част от македонските комунисти, т.е. пробългарска от организационна гледна точка и тактически различаваща се от директивите на ЮКП, били улеснени от „политическата ситуация в Македония“, тъй като „българските окупатори, па дори и германските, народът ги посрещна с цвете“[1016]. Като изчистим текста му от целия пропаганден и самохвален баласт, оценките му са недвусмислени: старото ръководство и българският делегат всъщност оспорват правилността на постановките „на другаря Тито“, „партизанските отряди беха малки... всъщност комитски дружини... без никаква масова работа по селата... само неколко акции... разбиването [им] внесе паника... авторитетът на ръководството напълно рухна“[1017].

Когато обяснява, че със създаването на точно такъв Централен комитет търсел баланс между различните „филски“ течения, Темпо допълва: „Разбира се, насочих целокупното движение в посока на обединяване с другите народи на Югославия“[1018]. Това обаче той постига не чрез състава на ЦК, в който вероятният „българофил“ е по-възрастният и склонен към компромиси Б. Андреев, а чрез прочистването на всички нива на партийното ръководство и на членската маса според неговите критерии: „Всички стари опортюнистически, колебливи кадри отпаднаха. В ръководството влязоха нови, млади кадри, които са все още неопитни, но затова пък са предани на нашата Партия и народноосвободителната война“[1019]. Въпреки самонадеяната оценка, че за „три-четири месеца“ състоянието на партийните организации и партизанското движение е „значително подобрено“, фактите не говорят за чувствителни промени. Самият Темпо споменава за създаването на „доста ударни групи“ от по „70–80 партизани“ и няколко „по-малки партизански отряди“, но когато конкретизира данните ги свежда до „ударни групи“ в четири сектора и до четири-пет сигурни отряда, т.е. става дума за максимум 300–400 души[1020]. Оживената дейност, която им приписва, както и цялата картина на въоръжената борба, е представена обаче с общи думи и в изцяло пропагандистка тоналност.

повторно приобщаване през лятото на 1944 г. се говори във вече цитираното писмо на Б. Талевски.

[1016] Пак там, с. 187.

[1017] Пак там, с. 188.

[1018] Пак там, с. 189.

[1019] Пак там, с. 190.

[1020] Пак там, с. 190. В същия документ Темпо, който съсредоточава внимание си главно върху Вардарска Македония, но е упълномощен и за Косово и Метохия, сам дава свидетелство за несигурността на партийните данни. Така той отхвърля като неточни сведенията на Областния комитет на Косово за намиращи се там „2000–3000 партизани“ и уточнява, че „около 2000 селяни“ обещали да станат партизани за в бъдеще, но реално имало „две-тристотин въоръжени селяни“. Вж. пак там, с. 196.

В обширния документ, представящ състоянието на комунистическата съпротива във Вардарска Македония през погледа на нейния нов и реален политически ръководител Темпо, по-специално внимание заслужават още два пасажа. Единият е свързан с идеята за обединение на Македония, а другият – със силовото прекъсване на политическата връзка между МКП и БКП. В първия случай, доловил точно настроенията за преодоляване на Версайското наследство не само във Вардарска, но и в Егейска Македония, той не пропуска възможността да лансира пред ЦК на ЮКП идеята за обединение на Македония, но в рамките на Югославия[1021]. По този повод Темпо дори дискредитира действията на колегата си Радосавльевич, който разбрал погрешно неговите собствени намерения и написал изявление от името на ЦК на КПМ, в което обединена Македония „се отделя от рамките на Югославия и се третира като отделна балканска държава".

Текстът със сигурност не е дело на Радосавльевич, а Темпо вероятно е бил разгневен не само от разглеждането на проблема извън югославския контекст, но и от общата му тоналност, и от югославското обезличаване при обичайните финални лозунги. В тях възгласът „Да живее" е адресиран последователно към самостоятелно назованите „Македонски народноосвободителен фронт" и „Македонска народноосвободителна войска", към „Червената армия и... Сталин", към „нашите мощни съюзници Русия, Англия и Америка", към „братските народноосвободителни войски на Югославия, Албания и Гърция", и отделно към „Отечествения фронт и войнишките дружини на братския български народ"[1022].

Разбрал за въпросната „крупна политическа грешка", Темпо незабавно действа: „отпътувах от Гърция за Македония, за да изправя линията". „След дълга дискусия" в района на Преспа, на т.нар. Преспанско съвещание, погрешната според него политическа линия била „изправена" и като становище на ЦК

[1021] В Егейска Македония Темпо констатира, че само „малка част от македонския народ" бил обхванат в гръцкото партизанско движение, защото „под влияние на ВМРО служи на окупатора и се бори против гръцката партизанска войска". В противоречие с фактите обаче той твърди, че „всички контрачети доброволно си предаваха оръжието" на преминалите там югомакедонски партизани. Вж. пак там, с. 192. За реалната картина. Вж . Д а с к а л о в, Г. Българите в Егейска Македония – мит или реалност. С., 1996; Д а с к а л о в, Г. Участта на българите в Егейска македония 1936–1946. С., 1999.

[1022] Декларацията/Прогласът на ЦК на МКП е вероятно от края на юни 1943 г. и не е еднолично дело на Радосавлевич, защото впоследствие Темпо трудно налага „югославската линия" на целия ЦК. Целият текст вж. в Извори за ослободителната..., т.1, кн. втора, 146–155. Декларацията се залага за „свободна Македония", за „национална свобода, равноправие и братско сътрудничество със всичките балкански народи", позовава се на Илинденското наследство, на „Гоце Делчев, Дамян Груев, Гьорче Петров, Сандански и десетки други първоборци за нашата национална свобода", призовава за създаване на единство, „почвайки от старите революционери илинденци, опълченци, па чак до комунистите, да създадеме единство на всичките македонци, независимо дали по-рано са били „сърбомани", „българофили" или „гъркомани". В интерпретация, която свежда югославската роля единствено до моментната политическа конюнктура, Темпо е видял заплаха за досегашните си усилия за дебългаризирани и югославизация на МКП, затова реакцията му е изключително остра.

на МКП е наложено югославското решение на Македонския въпрос: „Най-накрая се съгласихме около това: бидейки народноосвободителното движение, се разви най-силно в Македония на територията на Югославия и бидейки това движение център за събиране на целия македонски народ, необходимо е да изхвърлиме парола за освобождение и обединяване на македонския народ в братската общност на всичките югославянски народи. Македонският народ има най-сигурна гаранция в нашата народноосвободителна войска на Югославия, че ще получи своето пълно равноправие и свобода... В тая братска общност ще му бъде отворена вратата и на братския български народ“[1023]. На фона на посочените по-горе данни за състоянието на партизанското движение във Вардарска Македония обаче е ясно, че през лятото на 1943 г. то далеч не е нито силно, нито пък център за „целия македонски народ“.

Съгласието на самия Темпо за общение с „братския български народ“ също ще да е било или само тактическо, или желано единствено въз основа на югославското гледище за бъдещето на Балканите, защото другият интересен пасаж в писмото разкрива конфликта му с Б. Българанов при тяхна среща в Скопие. След като си позволява, без да се съобразява с коренно различната ситуация в България и Югославия, да нарича „срамно“ липсата на масово партизанско движение в България, Темпо принуждава далеч по-опитния си колега да му напомни и различията в миналото на двете партии, и огромната разлика между една капитулирала и окупирана страна като Югославия, и една сателитна, но със собствена политика държава като България. В един странен политически спор между комунисти, вероятно изострен допълнително от засегнатата национална гордост на Българанов, той напомня на Темпо, че доскоро ЮКП е била слаба партия без значение, която дължи сегашното си самочувствие на благоприятните условия за съпротива, създадени след рухването на Югославия, нейната окупация, вътрешните междунационални конфликти и огромното количество оръжие останало сред хората при югославския военен погром[1024].

Особено интересен щрих от стила и характера на Темпо, в които се смесват агресивност, хитрост и коварство, е начинът, по който той съобщава за собственото си поведение при въпросния спор. След като в текста обяснява, че накрая се съгласили и за българско участие в лансиран от ЮКП общ Балкански партизански щаб, той отбелязва в послепис като нещо забравено, но важно, че съобщил – вероятно по-късно и не лично – на „българския делегат... който според

[1023] Пак там. Многозначителен пример за същинското отношение на Темпо и ЮКП към взаимоотношенията с „братския български народ“ и българските комунисти е, че на въпросното съвещание БКП единствена остава забравена при традиционната идейно-пропагандна декорация. Помещението било украсено с лозунги и приветствия към всички балкански комунистически партии, освен българската. На забележката на Б. Българанов за пропуска Темпо цинично заявил, че не им достигнала хартия. Вж. Драгойчева, Ц. Из моите спомени. С., 1979, 69–70. Вероятно тази демонстрация е била личното тържество на Вукманович-Темпо след успеха му при бламирането на „погрешната“ декларация на ЦК на МКП и налагането на югославската линия.

[1024] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. втора, с. 197.

решението на КИ работеше с партийното ръководство в Македония, че повече не е потребен“[1025]. И далеч надценил правата си, невинно пита: „Не знам дали не сгреших с това?“.

Темпо обаче не греши в основното: той вече е преценил, че единствената възможност ЮКП да овладее ситуацията във Вардарска Македония е свързана не само с постепенното ѝ изолиране от влиянието на БКП, но и с равноправното ѝ третиране в общоюгославски план. Затова основното му предложение в писмото до ЦК на ЮКП е в този смисъл: „По въпроса за Македония е необходимо Върховният щаб и Антифашисткото вече (АВНОЮ – б.а., А. Д.) да направят специално изявление, че Македония ще получи пълна свобода и равноправност с другите народи на Югославия в бъдещата нова, народна и демократична Югославия. Това изявление би се популяризирало широко в Македония и още по-силно би го вързало народноосвободителното движение на македонския народ за Югославия“. Сам кореспондиращ с МКП на сръбски език, Темпо добавя още едно предложение за утвърждаване на югославското влияние: „необходимо е също така през „Свободна Югославия“ да давате специални емисии за Македония на македонски език“[1026]. Три месеца преди второто заседание на АВНОЮ специално упълномощеният за Вардарска Македония Вукманович-Темпо ясно формулира механизма за нейната югославизация и в известен смисъл очертава образа на бъдещата македонска държавност: лишена от самостоятелност, но доволна от новия си федерален статус, тя ще вгражда идентичността си в югославската и затова ще се формира по подобие на своя вътрешноюгославски ментор Сърбия.

Вече подал „моркова“, Темпо обаче не захвърля „тоягата“. През лятото на 1943 г. той постоянно изисква от новия ЦК на МКП, позовавайки се на критиките на Тито, прекратяване на „автономистките“ тенденции от организационно-партиен характер, както и на „автономистките“ тенденции от национален характер“, от които произтичали „настояванията нашата партийна организация в Македония да се отдели от състава на ЮКП и борбата на македонския народ да се изолира от борбата, водена от другите народи на Югославия!“[1027]. И след като напомня за всички решения, взети в полза на македонската самостоятелност в Югославия, както и за съгласието да бъде приобщен и „братския български народ“, той „посочва“ тоягата: „Страхувам се, другари, дали не прибързахме със създаването на нашия ЦК на МКП“[1028]. В края на август, вече уверен, че е овла-

---

[1025] Всъщност Б. Българанов остава във Вардарска Македония до началото на 1944 г., но Темпо последователно работи за неговата изолация.

[1026] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. втора, с. 204.

[1027] Пак там, с. 206–207; Същите въпроси още по-настоятелно се разглеждат и в писмо от 25 август, където дори се лансира отречената през 30-те години от Коминтерна идея за Балканска федерация (232–235); В друго писмо се настоява вече и за използване на общи югославски партизански символи: петолъчка на шапките и знаме на ръкавите (237–239); Отново настоявания за утвърждаване на югославската линия (304–307) и др.

[1028] Писмо на Темпо от 10 август 1943 г. – Пак там, с. 208.

дял ситуацията, той пише в писмо до ЦК, че скоро ще се установи в Скопие, откъдето „ще ръководя цялото движение в Македония“[1029].

Югославизацията на формално обособената МКП продължава да се осъществява чрез натиск тъкмо в двете посочени направления: срещу нагласите за македонско обединение с реална самостоятелност, допускано дори извън югославската орбита, и срещу тенденцията за поддържане на близки отношения с БКП. Повод за сериозен натиск срещу споделящите ги комунисти и съмишленици предимно сред малобройните ляво ориентирани местни „интелектуалци“ от Акционния народноосвободителен комитет дава реакцията им по повод оповестения през октомври–ноември 1943 г. Манифест на Главния щаб на НОБ, т.е. на НОВ и Народноосвободителната войска и партизанските отряди на Македония (ПОМ). Отразяващ идеите и командния стил на действие на ЦК на МКП/ЮКП, той предизвиква многобройни несъгласия от организационно-политически, формално-правен и стилистичен характер, но основното е свързано с представата за македонското бъдеще.

Представителите на АНОК всъщност се противопоставят на тезата за обвързването му единствено с Югославия като настояват, че пътят към освобождението и обединението не е „през съюз с юго.[славянските] народи, защото „с този начин... каузата на мак.[едонския] народ от преди 50 години е поставена в опасност“. Според тях „свързването с Югославия конкретно значи отказване от съединяването на Македон.[ония]“, защото дори във Вардарска Македония „разположението на народа днес... не е такова, че той да се приобщи към една общност, която ще се вика Югославия“[1030]. Според представителите на АНОК темата за македонското бъдеще трябва да се интернационализира, тъй като проблемът е балкански, като се изпратят „открити писма до съюзническите формации“ и идеята за обединението се постави открито „пред народа, пред балк.[анските] народи и пред цял свят“ – политическа теза, която е в пълно противоречие с претенцията на ЮКП и Тито, че те са основният фактор за решаване на проблемите в региона, както и с намеренията им да използват югославската част от Македония като обединително звено за всички македонски дялове[1031].

След сериозен натиск над „заразените“ със стария „автономизъм“ членове на АНОК, те са принудени да замлъкнат и „погрешната линия“, особено след обявения на Второто заседание на АВНОЮ бъдещ федерален статут на Вардарска Македония, е изправена по югославски образец. Като особено важен аргумент в полза на партийната линия е изтъкнато не толкова самото Второ заседание на АВНОЮ, колкото участието в него на Д. Влахов, обявен за „правонаследник на Гоце (Делчев – б.а., А. Д.) и Крушевската република, вътрешен поборник за разрешаването на Македонския въпрос със сътрудничеството на

[1029] Пак там, с. 243.

[1030] Писмо на члена на ЦК К. Йосифовски до ЦК на МКП, в което обяснява позицията на АНОК . Вж. Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, 48–50.

[1031] Пак там, с. 49.

останалите балкански народи“[1032]. Както вече бе споменато обаче, въпреки че Влахов приема да следва линията на Тито и ЮКП, участието му в АВНОЮ е фиктивно, така както са фиктивни и намеренията за интернационализиране на проблема чрез създаване на Балканска федерация. С действията си обаче той за пореден път улеснява югославизацията на Вардарска Македония и практически обезсилва тенденцията за постигане на нейната реална самостоятелност.

Решенията на АВНОЮ се оказват сами по себе си последният и най-важен, но вероятно недостатъчен аргумент за пълното подчиняване на МКП на югославската политическа линия. Затова на 21 декември 1943 г. и в присъствието на Темпо е организирано специално съвещание на ЦК на МКП с партизанските формации. То се провежда в планинското с. Фущани на територията на Егейска Македония. В нарочен доклад политическият комисар Цв. Узуновски анализира политическото положение във Вардарска Македония изцяло в духа на югославската линия. Той определя предвоенната антисръбска позиция на Шатаров като „шовинистична, реакционна, контрареволюционна“, а политиката му след капитулацията на Югославия, както и на неговите приемници, като „автономистична“. След като обявява и издигнатата от ВМРО и Ив. Михайлов идея за „независима и самостоятелна Македония“ като „противопоставена на днешната борба и нашата политика“, той несъзнателно разкрива огромното разминаване между проюгославската партийна линия и масовите настроения във Вардарска Македония. Като основна задача за излизане от ситуацията той определя изграждането на „братска общност на всичките народи на Югославия“, защото във „всичките пропаганди от всичките империалистически страни не беше изживяна илюзията спрямо българите (че под великосърбите Версайска Югославия беше натрапена и омразна)“[1033].

Последната дума на съвещанието е на самия Темпо. За да не остане съмнение, че всяко отъждествяване с българския народ ще бъде третирано по друг начин освен като погрешно и че антисръбските настроения са „шовинистични и националистически“, той признава, че ще продължат усилията за заличаване на тези нагласи сред македонските комунисти. По думите му, въпреки че „с помощта на КИ ликвидирахме Шарло и неговото ръководство... не успяхме да ликвидираме следите от тази политика дори сред най-добрите активисти“. Затова Темпо лично потвърждава, че „основната политическа задача е преориентацията на партийните организации: линията и становището на ЮКП да се наложи в Македония“[1034]. Всъщност Св. Вукманович-Темпо многократно потвърждава в по-късните си политически изказвания и мемоари, че за него „Югославия като такава“ е основната ценност и че по време на комунистическата съпротива поставя борбата за Югославия и нейните интереси дори над партийната програма на ЮКП[1035].

[1032] Пак там, с. 65.

[1033] Пак там, с. 73.

[1034] Пак там, с. 76.

[1035] В у к м а н о в и ч -Т е м п о, Св. Револуција што тече. 330–331; Борба за Балканот и др. По-подробно в: Ц р в е н к о в с к и, Кр. Сл. М и л о с а в л е в с к и. Нашиот поглед за времето на Колишевски. Скопје, 1996, 116–229.

В характерния си силово моделиращ и безкомпромисен стил, който изключва алтернатива за поведението на обекта, но настоява то да се проявява като негово убеждение, той опитва да прикрие антибългарската тоналност в налаганата югославизация с риторичен интернационализъм. Така се стига до момент, в който Темпо всъщност потвърждава появата на онова, което Шатаров предвижда и за което предупреждава още през 1941 г.: че партийно налаганият етнополитически македонизъм може да се превърне в национализъм и дори в шовинизъм. Затова югославизиращият Вардарска Македония емисар на ЦК на ЮКП, едновременно внимаващ да не произведе нов регионален междупартиен конфликт и желаещ да поддържа баланса между основната цел и по-далечните намерения, предупреждава престараващите се неофити на македонския национализъм: „Често се изпада в друга крайност. Българските фашисти се уеднаквяват с българския народ. Това са редки случаи, но ги има. Ние искаме братска общност с българския народ и затова трябва да се изтъква борбата на българските партизани“[1036].

Стремежът към дисциплиниращо югославизиране на всички комунисти в обастта е тотален и не пропуска дори онези, които формално се намират извън директен партиен контрол – политическите затворници. Тъй като повечето присъди са били относително краткосрочни и партийното ръководство е гледало на затворниците и интернираните като резерв на партизанското движение, то взема специални мерки да ги обвърже с новата партийна линия. Така, в специална директива на ЦК на МКП до политическите затворници от Македония (21 март 1944 г.), им се внушава да се обособят от другите политически затворници. Тъй като наставленията за организацията на просветната работа сред тях разкриват ясно стремежа към предотвратяване на българското партийно влияние, ще цитирам един по-обширен пасаж: „Изучаването на парт.[ийния] материал, на марксизма-ленинизма, трябва да бъде отделно за нашите партийци и пол.[итически] затворници... и отделно за българите, защото нашата партия има своя линия, която се различава от линията на българската партия. Ваше задължение е да настоявате да усвоите линията на нашата партия, а това ще можете, ако грижливо ги простудирате всичките парт.[ийни] документи и „Илинденски път“, органа на Нар.[одно]-осв.[ободителния] фронт. Изучавайки ги специфичните условия в Македония и ролята и заслугите на КПЮ за правилното решаване на Македонския въпрос, много бързо ще можете да я схванете нашата линия. По икономика... можете да имате общи курсове с българите.“

Сектантският стремеж към заличаване в мисленето на политическите затворници на всичко обвързващо ги с България е концентриран в послеписа на директивата: „Във вашите некои писма говорейки за България се казва „стара България“, което е чисто фашистка, окупаторска формулировка и терминология, защото те Македония я сметат като „новоосвободена земя“, „България“. Обръщаме ви внимание на това, защото за нас съществува само България от-

[1036] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 77.

делно, Македония отделно. Това са две различни работи и техното мешане, доколкото не е фашистка пропаганда е голема политическа грешка“[1037].

През 1943 г. цялостният ход на войната в Европа и Северна Африка създава обстановка, в която югославският антифашистки фактор придобива далеч поголямо военно-стратегическо значение отпреди – обстоятелство, от което Св. Вукманович-Темпо се възползва успешно. В настъпилата радикална военнополитическа промяна той представя югославската гледна точка към Вардарска Македония, т.е. нейното пълно обвързване с целите на югославската съпротива, като необходим елемент от общото настъпление на съюзниците и постига с настоятелност и последователност налагането на югославските/сръбските интереси. Затова от организационна гледна точка македонската комунистическа съпротива може да бъде поделена на два основни периода: между април 1941 г. и март 1943 г., когато властта на ЮКП над местния Покраински комитет е слаба и оспорвана, и след март 1943 г., когато Темпо поема ръководството над формално автономната Македонска комунистическа партия.

Партизанското движение във Вардарска Македония: митове и реалности

Дебългаризацията на македонската комунистическа партия и наложеното следване на югославската партийна линия от пролетта на 1943 г. насетне обаче не променят радикално ситуацията с местната комунистическа съпротива. Тя продължава да е зависима много повече от морално-политическото въздействие на външните военно-политически обстоятелства и от степента на охлаждане във взаимоотношенията между българските власти и мнозинството от местното население, настъпващо под знака на очевидната им безперспективност за бъдещето. Решително преобладава обаче първият фактор, затова неговите ефекти тласкат партизаните към намиране на убежище отвъд границата, в намиращата се извън българска власт Западна Македония и в Егейска Македония. Така през юни 1943 г. в анализ за възможното развитие на партизанското движение и за изграждане на неговия център се определят четири „терена“: „под а. бъл.[гарска] окупац.[ия]; б. Преспа под Итал.[ия]; в.Струж.[ко]; г.Леринско, под герм.[анска] и итал.[ианска] окупация“. След като се отхвърля първата възможност – „сега... при това положение отпада теренът под българско, поради нашата слабост“, вниманието е съсредоточено към другите, като предпочитанията са към „терена в гръц.[ка] Мак.[едония] – Леринско и Костурско“: „Условия отлични, власт почти никаква, в Лерин 15–20 германци, в околията нито един. Гръцка власт няма... Теренът е планински, гори големи, непристъпен за неприятеля“[1038].

Преспанското съвещание (2 юли) става няколко дни след свалянето на Мусолини от власт и във времето, когато съветската армия вече е надделяла в

[1037] Пак там, с. 196.

[1038] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. втора, с. 136.

ключовото за съдбата на Източния фронт сражение за Курската дъга. Съвсем естествено едно от най-важните му решения е насочено към масовизиране на партизанското движение и окрупняване на партизанските единици. Това обаче реално става през есента, фактически след капитулацията на Италия – събитие с пряко значение за Вардарска Македония, защото създава още по-благоприятна обстановка за съпротива в западната част на областта[1039]. Към края на 1943 г. обаче общият брой на партизаните вероятно е между 500 и 1000 души, като огромното мнозинство са концентрирани в базите си на гръцка територия, по-малко са в опразнената от италиански войски западна част на Вардарска Македония, а други се задържат в граничния планински район между Вардарска Македония, Южното Поморавие и Косово.

В подготвените тезиси за съвещанието във Фущани (Егейска Македония) току-що обявеният от Тито за генерал М. Апостолски споменава за 1000 души в „района на Тиквешията", т.е. практически цялата партизанска сила, концентрирана по това време на гръцка територия[1040]. Този брой обаче изглежда неправдоподобно, ако се имат предвид няколко обстоятелства. Основното е, че допреди месец съществуват само няколко партизански отряда наброяващи общо около 300–400 души. При съществуващите данни за слабо провеждана мобилизация, вече през зимата и насочена **в** и **към** район извън Вардарска Македония, партизанските сили едва ли са нарастнали на повече от 600–700 души. Още повече, че самият Апостолски отбелязва, че от партизанското движение въобще не е обхванатата източната част от Вардарска Македония: „Щипско, Кочанско, Пиянец, Малешевско, Струмишко и Радовишко, Кратовско и Кривопаланечко"[1041].

Апостолски очевидно е преувеличил числеността на партизанските сили, защото в доклада на британската мисия, спусната с парашути при Главния щаб в началото на януари 1944 г., оценката е очевидно по-реалистична. Капитан Макдоналд определя цялата „приблизителна сила на партизаните" на „около 1000 души, които действат като 3 бригади". Оценката му е, че 1-ва бригада, съставена от „два косовски и един македонски бат.[альон] и под сръбско/черногорско командване (Брайович и Николич) е относително добре въоръжена. Нарича я „основата на македонското партизанско движение". 2-ра бригада била съставена от три „слабо екипирани и въоръжени македонски бат.[альони]".

[1039] Определянето на партизанските единици като батальони и бригади не съответства на военните им еквиваленти. В края на 1943 г. това несъответствие е особено силно подчертано, но и до средата на септември 1944 г. назоваването им по този начин има поскоро пропаганден смисъл. Батальоните обикновено достигат до 100 души, а бригадите дори през лятото на 1944 г. наброяват между 300 и 500 души

[1040] В случая под „Тиквешията" Апостолски всъщност разбира района на Паяк планина, където се намира и с. Фущани на гръцка територия. Извън тези сили той отбелязва още три отряда: в Битолско–Преспанско с база също на гръцка територия, в Дебърце (югозападната част на Вардарска Македония) и в Кумановско, и още един под сериозен въпрос (Шар–Скопска Черна гора), които общо би трябвало да наброяват съмнителната численост от около 1500 души.

[1041] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 97.

3-та бригада се състояла от един български (войнишкият батальон „Хр. Ботев“ – б.а., А. Д.) и един македонски батальон, като „българският е добре екипиран/въоръжен“, а „македонският не е“. Според плановете на Главния щаб, Апостолски и Темпо планирали да „заминат с 3-та бригада за КУМАНОВСКАТА област“, 1-ва да замине „за областта БОГОМИЛА“, а 2-ра „ за областта КАВАДАРЦИ“[1042].

През пролетта на 1944 г. нарастването на партизанските сили все още е незначително и едва през лятото, особено през август 1944 г., общият брой на партизаните вероятно достига около 2000 души. Както вече бе споменато, по това време започва подготовката на операцията Ratweek, а затова и масовизирането на комунистическата съпротива и нейното екипиране и въоръжаване с британска помощ[1043].

Когато става дума за точността на някои твърдения, свързани с измеренията на комунистическата съпротива във Вардарска Македония, особено за броя на партизаните и на дадените жертви, прави впечатление липсата на прецизност в македонската историография. Вместо точни данни за партизанските сили и за партийната членска маса, и особено за взаимоотношенията им с населението, обичайно се поднасят обобщени емоционални становища, предназначени да закрият реалната картина с идейно-политическа пропагандна завеса. Затова, а и за да стане по-ясна картината на отношенията между комунистическото парти-

---

[1042] Британски военни мисии..., с. 406; 407–408. Докладът съобщава и за т.нар. Февруарски поход, като авторът се придвижва с 1-ва бригада. Тя обаче ведната е била отблъсната на гръцка територия, като според кап. Макдоналд „партизаните се показаха много зле при засада... Всичките партизани ги обзе паника“.

[1043] Германските данни за този период подчертават, че след започнатата мобилизация партизанските сили нарастват и се активизират за саботажи по жп линиите, прекъсване на телефонните съобщения и нападения над рудници. Вж. Доклад от 23 авг. 1944. – В: АИНИ, NAV-N-T – 78 F.333/6290672-3. През лятото на 1944 г. германските сведения говорят за около 3000 партизани, но смятат че около 1/3 са извадени от строя (убити и ранени), а и включват към „Северна Македония“ районите на Прешевската Долина и Южното Поморавие със селища като Враня, Лесковец, Сурдулица и др. Темпът на нарастване на партизанските сили е забелязан по-точно от британските разузнавачи. Според цитираният доклад, „в началото на годината (1944 г. – б.а., А. Д.) батальонната сила беше приблизително 100 (души – б.а., А. Д.) с три батальона в бригада. През пролетта силата на бригадата беше 500–600, а... през август имаха приблизително сила от 1000–1200“. Това означава, че през пролетта са наброявали общо около 1500, а през август – около 3000 души. Британският офицер дава и характеристика на бойния дух и активността на македонските партизани. Според него „македонската бригада, която за времето на нашия престой никога не предприе голяма акция, поправи това впечатление по време на операцията RATWEEK. Те бяха способни да страдат... без жалене, но им липсва офанзивен дух. Апостолски призна през януари, че македонските партизани винаги са избягвали акциите и сам си казал, че косоварите няма да продължат да водят цялата борба. Някои от македонските командири като личности са храбри, но повече с хайдушки тип храброст, а само няколко имат тактически познания. Дисциплината е лоша и дезертирането беше често по време на офанзивата“. Вж. Британски военни мисии..., 417–418.

занско движение във Вардарска Македония и широките слоеве от населението – по принцип най-важното вътрешно условие за осъществяването на успешна социално-политическа промяна – ще посоча данни за състоянието им в навечерието на АСНОМ и периода до установяването на реалната му власт, като се ограничa основно до вътрешните оценки на самата МКП.

В края на юли 1944 г. например по македонски данни партизанските сили наброяват около 3000 души, но по български разузнавателни сведения те са около 1100 души; вероятно без част от партизаните в Западна Македония, много от които са били сърби и албанци[1044]. Така че, дори съобразена с откъслечните данни от местната партийна документация за темповете на нарастване на партизанските сили, тяхната численост в навечерието на българското изтегляне от Вардарска Македония изглежда да е около 2500 души, концентрирани основно извън територията с българско управление.

Косвено потвърждение за практическото партизанско отсъствие в управляваната от българска администрация част на Вардарска Македония е най-значителната партизанска акция, проведена там през първата половина на 1944 г., може би дори до края на българската власт – т.нар. Февруарски поход. Неговите основните цели всъщност са по-скоро демонстративни в източната част на областта и стратегически в централната част с конкретна цел: установяване в Азот и Поречието. В първия случай походът е предприет, по думите на участващия в него английски офицер Кларк, „за да се развее партизанското знаме... да се опита да получи рекрути... както и да подтикне дезертирането от българската армия“, а в другия – да създаде база сред местното сърбоманско население[1045]. Неслучайно военно острие на похода в източната част е командваната от Дичо Петров българска бригада „Христо Ботев“, а към централната част на Вардарска Македония е насочена т.нар. Първа македонско-косовска ударна бригада[1046].

Въпреки че изключително тежкият за партизаните Февруарски поход е величан от македонската историография като „голям обрат в съотношението на силите“, като акция с „голямо политическо и военно значение“, след която „инициативата напълно премина в ръцете на НОВ и ПОЮ“, той е изцяло неуспешен в основните си цели. Партизаните, насочени към централната част на Вардарска Македония, са отблъснати бързо и се изтеглят в Мегленско (Егейска

[1044] Димитријевски, М. Македонската војска 1944–1945. Скопје, 1991 с. 68; ЦВА, ф.10, оп. 2, а.е. 158, л. 246–247.

[1045] Британски военни мисии..., с. 307. Тази оценка е потвърдена и от цитирания доклад на кап. Макдоналд.

[1046] Пробивът на сръбската пропаганда в някои села в Азот, Поречието, Кумановски и Скопска Черна гора ги обвързва със сръбската държава и превръща част от населението им в противници на българската власт. Тъкмо сред тях пропагандата на борба за запазване на Югославия има известен успех. По тази причина и отношенията между властите и местното небългарско население – сърби, власи, турци и албанци, не са били хармонични и те са смягани за потенциално политически неблагонадеждни. Неслучайно в партийната документация се споменава за арести сред местните „сърби“ и „власи“, за акции срещу „сърбите“ в Азот и Поречието.

Македония), докато в източния дял на Вардарска Македония част от тях успява да се добере до Кумановско, но не получава по пътя си подкрепа от местното население[1047]. За провалените партизански очаквания споменатият Кларк пише: „Стана ясно, че те (партизанските ръководители – б.а., А. Д.) бяха прекалено големи оптимисти и че местните селяни в мнозинството си са неприятелски настроени към партизаните. Очевидно е, че те съобщаваха на българската армия през цялото време за нашето движение“[1048]. Друг офицер от британските военни мисии, кап. Ламби обобщава: „Населението от тази част на Македония (под българска власт – б.а., А. Д.) беше обременено от антипартизанска пропаганда и не бе приятелски настроено“[1049].

Доколко впечатленията на английските разузнавачи са били точни можем да съдим по вътрешнопартийните оценки за състоянието на комунистическото/партизанското движение през лятото на 1944 г. По това време територията на Вардарска Македония е разделена на четири оперативни зони, вместо петте от 1943 г., отговарящи на областните партийни комитети. Първа зона обхваща Кумановски, Велешки и Скопски окръг, Втора – Битолски, Прилепски, Кавадарски и Гевгелийски окръг и Ресенска околия, Трета покрива източната част на областта с Щипски и Струмишки окръг, а Четвърта – западната част с Тетовски, Кичевски и Охридски окръг[1050]. Взети са решения за ускорено масовизиране на партизанското движение и за създаването на партизански дивизии, така че – на фона на картината за състоянието на Вардарска Македония в навечерието на АСНОМ – е интересно какви са вътрешните оценки според партийната документация.

През пролетта в Куманово имало, по думите на секретаря на окръжния комитет на КПМ, само няколко „партийци“ – „5–6 другари, „въобще не са били активни, отказали да идат партизани, ние намерихме още 2 другари“. Освен тях имало „общо около 38 члена“ на младежката организация (СКОЮ), но „не може да се каже че СКОЮ е ръководител на младежта тука“. В допълнение се добавя, че в Кратово имало „някакъв „актив“ от 3–4 души“[1051]. Общата оценка за ситуацията в зоната е, че се работи „много тежко“, че има „опортюнизъм, страх“, че трябва да „се намерят, макар и млади и неопитни, други хора, които ще бъдат запалени... най-активните млади скоевци“[1052]. Няма успехи в мобилизацията,

---

[1047] Задачата, поставена на българския партизански баталион „Христо Ботев“, съставен от дезертирали и пленени български войници, е да достигне Южното Поморавие и да премине в България. Батальонът успява да я изпълни, но впоследствие е разбит в района на с. Батулия, а командирът му Д. Петров е убит (май 1944).

[1048] Британски воени мисии..., с. 307.

[1049] Пак там, с. 347.

[1050] На 6 август 1944 г. Президиумът на АСНОМ решава да раздели територията на Вардарска Македония на четири области – Скопска, Битолска, Щипска и Кичевско-Дебърска, в които са създадени Областни партийни комитети и които практически са съответни на т.нар. оперативни зони. Вж. Зборник на документи АСНОМ..., с. 332.

[1051] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. шеста, Скопје, 1979, 166–167. Сведенията са от април 1944 г.

[1052] Пак там, с. 173.

разчита се на повиканите в българската армия, но като „пречки“ се изтъкват „слабост в тила... и нередовните връзки с нашата войска“[1053]. По това време имало провали и в Кочани, Велес, Неготино, Кавадарци, а като обобщение за областта се изтъква: „Тук няма нищо ново. – Партията още слаба. Работата по НОО (бел. Народно-освободителни комитети) още в зачатък. Единственото, което малко върви, е мобилизирането на борци, и то повече интелектуалци“[1054].

Месец по-късно, през май, в писмо за състоянието на партията в Скопие се съобщава, че около „местната организация все още нищо ново. Не върви напред... Условията... се затягат... В СКОЮ стоиме малко по-добре... НОО още не успях да организирам“[1055]. През юни се оказва, че нещата в областта не са съществено променени: споменава се за разбити партизански групи, „други дезертираха... или се предадоха на властта, или се крият на своя ръка“. Споменава се за провали в Скопие, Куманово, Кавадарци, много от предалите се и от арестуваните се „държали слабо“. Обобщението е: „засега некаква по-масова работа не може да се проведе. Ще гледаме да приберем некои по-активни сили и отново да почнеме с изграждането на Партията... НОО още не може да се формира. Много от предвидените хора са интернирани“[1056]. В северната и източната част на Вардарска Македония (Първа и Трета зона) нещата не изглеждат по-различно и през юли. Съобщава се за известни успехи в селата, но не и в градовете. Там има много провали, „много партизани бяха хванати или сами са се предали и от техното слабо държане започнаха провалите“[1057].

Въпреки слабата партийна работа, под влияние на военните събития от районите на Скопие и Куманово до юли 1944 г. са изпратени при партизаните общо около 170–180 души, но в Кратово и Крива Паланка „нищо не успехме“[1058]. Всъщност това развитие е предопределено от все по-категоричните сигнали за желано излизане от войната, които българското правителство изпраща към Съюзниците и които довеждат във Вардарска Македония до освобождаване през юли на интернираните, до уволняване на повиканите в армията местни запасняци, до намаляване на присъдите на политическите затворници. По това време политическите събития в България са постоянно в центъра на вниманието и на обсъжданията в МКП, но както се отбелязва в едно писмо, „тук се говори за възможност България да капитулира, но това е повече желание или логично заключение“[1059]. Въпреки оформянето в тази част от Вардарска Македония през

[1053] Пак там, с. 177.

[1054] НОО е Народноосвободителни комитети. Вж. пак там, с. 189. За интелектуалци в партийните среди са смятани хората със средно образование, а към тях са причислявани дори незавършили гимназисти. Не се сочат бройки, но на общия фон очевидно става дума за ограничен кръг от съмишленици.

[1055] Писмо на члена на Областния комитет Л. Арсов до Д. Радосавльевич. – Пак там, 264–265.

[1056] Писмо от Л. Арсов до Д. Радосавльевич. – Пак там, 292–293.

[1057] Пак там, 334–335.

[1058] Пак там, 381–382.

[1059] Пак там, с. 392. Данни за освободените вж. пак там, с. 408, 415, 421.

лятото на 1944 г. на устойчива тенденция за нарастване на броя на мобилизираните в партизанските отряди, до края на август тя не може да бъде определена като масова, а комунистическата партия и връзките ѝ с населението остават слаби.

Подобна е картината и в останалите части на Вардарска Македония. Ако се вгледаме в партийната документация, в която е отразено реалното състояние във Втора и частично в Четвърта оперативна зона, картината изглежда още по-безцветна от гореописаната. Всъщност различията, доколкото ги има, идват не толкова от регионалните особености на комунистическото/партизанското движение, колкото от личните характеристики на партийните активисти и особено от степента на тяхната самокритичност. Според едно признание от юни 1944 г. за района северозападно от Битоля, иначе особено важен за оперативната зона, там „партията е още много млада", „принудени сме да работиме с компр.[ометирани] хора" (известни на властите – б.а., А. Д.), защото „другите трудно ни разбират"[1060]. В този район мобилизацията вероятно е била по-скоро принудителна, защото следва признанието, че „мобилизираните почнаха масово да дезертират"[1061]. Същият активист обяснява в друго писмо: „От селата отвъд пътя 205 (Битоля – б.а., А. Д.) – 506 (Ресен – б.а., А. Д.) нема ни един партизанин... ние сме тук ... безполезни сега за сега, а и без изглед в скоро време да станеме полезни... ние сме съвсем слаби в 205 (Битоля) Окръг и не виждам заякване в близко време"[1062].

В началото на юли констатацията му е, че „с масите сме страшно слабо в досег. Те са страшно неинформирани за истинското положение в света, нарочно при нас... начинът на работа ни е такъв: ги викаме извън село нощем, обясняваме им политситуацията, целта на нашата борба, потребата от нейното засилване и конкретно организиране. Тие с които дойдохме в досег успехме да ги убедиме, но те са един малък брой, а широките маси остават пак далеко от нас"[1063]. В Преспанския район, т.е. „отвъд пътя" и на югозапад от Битоля, ситуацията изглежда още по-тежка: „Организационно тук нема с какво да се похвалиме. Партия по-скоро нема никаква, освен некой който се крие и от нас... и от власта. НОО имаме в 3 села... По СКОЮ – нищо... Провалите си текат... "[1064].

През юли 1944 г. състоянието на комунистическата партия и партизанското движение в югозападната част на Вардарска Македония, в районите Дебърца и Дримкол, е също така далеч от представата за победоносно народно въстание[1065]. Въпреки че съюзническият десант в Нормандия е вече факт, че Съветската армия напредва на запад, а в този район се е прехвърлила от Егейска Ма-

---

[1060] Извори за ослободителната.., т. 1, кн. петта, с. 15.

[1061] Пак там, с. 19.

[1062] Пак там, с. 29, 31.

[1063] Пак там, 38–39.

[1064] Пак там, с. 23, 26.

[1065] По-голямата част от този район е извън контролирания от българската власт дял на Вардарска Македония.

кедония т.нар. Първа македонско-косовска бригада, предприетата мобилизация се проваля: „Когато дойде бригадата... започна с обща мобилизация. Ала успехите беха по-скоро никакви, защото всички дезертираха и побегнаха кой вкъщи, кой в планината, кой през границата... пак ще се почне с тая мобилизация, но мисля че няма да бъде обща“[1066]. При това състояние околийският комитет констатира, че „партийната организация не е на завидна висота“ и стига до извода, че по въпроса за „изпращане на борци (в партизанските отряди – б.а., А. Д.)... сме много слаби“[1067].

На фона на незавидното състояние в Дебърца (котловината северно от Охрид) партийната работа в Дримкол (север-северозападно от Струга)е била още по-зле: „В Дримкол е много слабо... Никаква партия, СКОЮ, нито НОО... Народът е убеден в близкия разгром на фашизма, но пак не искат да вземат участие в борбата“[1068]. В целия район – Струга, Стружко, Малесията и Дебърца, по партийни данни все пак е имало между 70–80 партийни активисти[1069]. Партийната работа обаче е вървяла все така трудно, защото и през август, вече след АСНОМ и въпреки увеличения брой партизани – „кой доброволно, кой мобилизиран“, желаното оживление не е постигнато. От Крушево пристигнали „8 борци“, но в Охрид имало провал и „тамошната организация се разкапа, ... нищо не остана“. Проведената втора мобилизация също „не даде големи резултати“: от Дебърца излизат в планината „само от някои села, а от другите не искат да излязат“[1070].

Неспособността на партийните активисти да убедят хората в собствените си идеи и да превърнат комунистическата съпротива в народна освободителна борба е отразена и в партийната документация за Битоля и Битолско. Един партиен активист обяснява трудното достигане до селяните в областта дори през август 1944 г. с липсата на разбиране за целите на комунистическата съпротива. Според него „ама баш никаква представа за борбата немат. Сега дори требва да им обясняваме болестите от 1942 г.: характера – нар[одно]освободителен (а не за комунизъм и Русия, както те си мислят); Своб.[одна] Макед.[ония] в дем.[ократична] фед.[еративна] Югосл.[авия] (а не автономна Македония) и т.н и т.н. Като кажем че добиваме помощ от съюзниците – радват се да видят шмайзера, ама веднага ни питат и „колко пари месечно ви плаща Англия“. Под думата „Югославия“ народът подразбира Югославия, но без Македония. Огромна политическа изостаналост (просто изгубени от света) – която иска от нас огромна просветна работа. Партизани от никое село нема – значи към борбата никак не са привързани“[1071].

Този обширен пасаж, отнасящ се до отношенията между партийните активисти и македонските селяни обаче подсказва нещо по-различно от високо-

---

[1066] Пак там, с. 68.
[1067] Пак там.
[1068] Пак там, с. 70.
[1069] Пак там, с. 74.
[1070] Пак там, 142–143.
[1071] Пак там, 154–155.

мерната и сектантски повърхностна оценка, която им дава членът на областния партиен комитет. Всъщност скептицизмът на селяните е предизвикан не от незнание, а от недоверие към пропагандната формула за обяснение на партизанското движение, наложена от ЮКП. Опитите на партийните пропагандисти да обясняват дейността си като освободена от идеологически цели и да внушават, че единственото правилно политическо решение за бъдещето на Македония е свързано с Югославия, са неуспешни не заради партийните грешки от 1941–1942 г., а защото партийните тези са в противоречие с историческата традиция и житейския опит на мнозинството от населението. А иронията, заложена в закачката за финансовата им обвързаност с британските покровители на старата Югославия, по-скоро подсказва, че хората са поставяли под съмнение и чистотата на техните политически намерения. Ако добавим и начина на работа – привикване на селяни „нощем извън селото“ и опити за насилствена мобилизация – става ясно защо връзката на МКП с „масите“ и доверието между тях остават много далече от плановете на ЮКП.

Така или иначе дори през август 1944 г. комунистическите позиции в Битолско остават слаби и лишени от перспективата за скорошно укрепване. Партийната констатация за преспанския район е, че „партията в тая околия е сведена до нула. Влияние върху масите по-скоро нема никакво... масата е абсолютно оставена на неприятелската пропаганда“, няма „борци в нашата войска от този окръг“, „по СКОЮ слаба ни е работата... в 14 села имаме 42 скоювци“[1072]. Доколко ситуацията е изглеждала тревожна за самите активисти говори фактът, че тези бройки са оценени като „не лоши“, но с уточнението, че не можели да влязат „в по-тесна връзка с тях след провала“[1073]. Всъщност към партизаните се присъединили „9 български войници (вероятно местни момчета – б.а., А. Д.), „италианци пленници“ и – споменавано на друго място – 11 души, от които двама бивши офицери от сръбската армия[1074].

Присъединяването на доскорошни войници и отпускари към партизаните, при очакваното всеки момент и отразявано постоянно дори в партизанската документация излизане на България от войната, с връщане в старите ѝ граници, изглежда лесно обяснимо. Макар че това по-вероятно е ставало под комунистически натиск в райони, където българската власт вече е била по-скоро формален, или в някои от случаите – под влияние на емоционалния стремеж за участие във войната срещу нацистка Германия. Такива настроения са съществували, след като дори в партийната документация се споменава за открити антихитлеристки настроения сред българските офицери в Битоля през лятото на 1944 г. Така през юли, скоро след неуспешния атентат срещу Хитлер, до ЦК на МКП се съобщава: „Българската войска, някои офицери изказват със своето поведение

[1072] Пак там, 158–159.

[1073] Пак там, 158–159.

[1074] Пак там, с. 159, 168. Данните са от доклад до ЦК на МКП, но не става ясно дали между 11-те не са и „българските войници“.

и говорене одобряване на самия атентат и... неодобрение на българската политика и съюза с Германия“[1075].

Подобни настроения обаче едва ли са били широко разпространени, а и отношението на мнозинството местни войници към службата в българската армия не е било негативно. Иначе партизанското движение щеше да стане масово далеч преди септември 1944 г. Интересно свидетелство в подкрепа на тази теза дава един от най-емоционално възбудените партийни активисти в зоната. Ентусиазиран от глобалния ход на войната и вероятно подвластен на очарованието на знойното македонско лято, той започва едно писмо с разказ за романтичната си нагласа, за да признае накрая, че една скорошна среща го е накарала да се върне към реалността. След като предложил на познат войник-отпускар, подофицер в българската армия, да стане партизанин, той му отговорил: „добре ми казвате да дойда с вас, ама как да си оставя хубавия живот в армията“, и така го накарал да се „освести и пак съм си сега на земята“[1076]. Че действителността е накарала партийния „романтик“ – иначе в друг случай той предлага да бъде избита „целата фамилия“ на един кмет, а в трети „всичко що е българско в Македония... да бъде премахнато от лицето на земята!“ – макар и за малко да „не се качвам за плуване по небето“, говори обобщаващата му оценка в друго писмо: „живееме в същите условия като през фамозната 1942 г... Но пречка нема за нас по света... ние ще ходиме само напред – пред нас е светло бъдеще!“[1077].

Към края на август във Вардарска Македония вече доминира усещането за предстояща промяна и представителите на младото поколение проюгославски ориентирани македонски комунисти сигурно са очаквали нетърпеливо своето „светло бъдеще“. Желаната от ЮКП/МКП общонародна революция в подкрепа на една югославска федерална държава обаче остава все така далеч от реалността. Въпреки увеличения брой на изпращаните към партизанските отряди, за бързо масовизиране на партизанското движение и за осигуряване на здрава връзка с „масите“ в партийните планове все още се говори в бъдеще време.

Картината на партизанското движение, сведена само до нейните количествени измерения и до заявените крайни цели, би изглеждала непълна, ако не добавим няколко думи за опорните точки на комунистическата пропаганда. Тъй като моята цел не е да анализирам подробно нито въоръжената комунистическа съпротива, нито всички нейни пропагандни теми и основни политически акценти, ще обърна внимание само върху две групи от тях: темите със социално-икономическо значение и с психологически ефект. В случая те са важни само дотолкова, доколкото, обвързани с общото състояние на тази съпротива, допълват представата за разминаването между реалното ѝ състояние и нейния създаден впоследствие пропаганден образ.

[1075] Пак там, с. 87.

[1076] Пак там, с. 171.

[1077] Пак там, с. 175 и с. 38; с. 229. Писмото е от 12 август 1944 г., а готовият да убива без задръжки в името на идеята партиен „романтик“ е Трайче Груйоски, член на Втори областен комитет на КПМ.

Стопанското състояние, житейските условия и свързаните с тях социални проблеми са по условие централни и традиционни теми за комунистическото движение, но военните условия им дават нов тласък и специфични аргументи. Извън съмнение е фактът, че както във всички въвлечени във Втората световна война страни, така и в България и респективно във Вардарска Македония е въведен различен вид икономически и битови ограничения, определени продукти и стоки стават дефицитни, ценообразуването и продажбите, и изкупуването на суровини е повлияно от поетите специфични външнотърговски ангажименти и от по-ограничения пазар, появява се необходимост от ангажиране на цивилни граждани за различни военновременни дейности. Всичките тези проблеми дават поводи за пропагандни обвинения към властите в ограбване на областта, в осиромашаване на населението, както и за налагане на генерални оценки за развихрена спекула и корупция[1078]. Но не допринасят за масовизирането на партизанското движение и за създаването на хармонични отношения между комунистическата партия и широките слоеве от местното население. Причината за това, извън ограничените възможности на комунистическата пропаганда, е само една: през периода май 1941– август 1944 г. Вардарска Македония остава, въпреки нарастващите икономически проблеми, влияещи пряко върху живота на местното население, една от най-сигурните, спокойни и по-слабо засегнати от масовия продоволствен недоимък територии във воюваща Европа. И по-голямата част от жителите на областта си дава сметка за това.

За разлика от пропагандата на засягащите директно качеството на живота социално-икономически теми, пропагандният тематичен кръг, чийто политически ефект е прицелен върху промени в масовите психологически нагласи, е много по-широк и разообразен. Той експлоатира четири основни теми: страхът от въвличане на рекрутираните във Вардарска Македония български войници в реални бойни действия, военните сблъсъци между армията и силите на реда, от една страна, и местните партизани, от друга, цялостният ход на военните действия в Европа и несигурността на българската власт във Вардарска Македония.

Последните две теми са всъщност най-трайните и централни, защото всички други са пряко зависими от тях. Те са и тясно свързани помежду си, защото съдбата на българската власт се разглежда и обвързва пряко с темата за успехите на съюзниците от антихитлеристката коалиция и с приближаването на фронта към областта. При слабите връзки на партийните комитети с населението и ограничените възможности на комунистическата пропаганда, тези теми обаче като че ли са насочени повече навътре, към укрепване на партийния морал. Те обаче постоянно присъстват както в различните (насочени навън) позиви и възвания, така и във вътрешнопартийната документация. Именно военните победи на съюзниците – най-сигурното доказателство за поредната обреченост на българската власт, осигуряват и най-силните, и най-всеобхватно действащите

[1078] Този вид пропагандни обвинения са неизменна част от всички позиви и обръщения на ЮКП/МКП към населението на Вардарска Македония, чрез които се призовава за масова подкрепа на комунистическата съпротива.

аргументи за постигане на психологическо въздействие върху масовите нагласи. Приносът на комунистическата пропаганда за това обаче едва ли е бил голям, ако съдим по несигурните връзки на нелегалното движение с населението почти до края на август 1944 г.

На другата важна тема от този тематичен кръг – участието на местни войници в българската армия – е отдавано голямо социалнопсихологическо значение, защото те са една от най-жизнените и психологически въздействащи връзки между областта и „Стара България". Първоначално акцентът се поставя върху възможното им изпращане на Източния фронт, срещу „братята руси", но впоследствие той е отместен към проблема за възможното им изправяне срещу комунистическата съпротива. Основният призив – да не се постъпва в армията, а в партизанските отряди, обаче не е бил, както стана ясно, реално въздействащ до лятото на 1944 г. А и тогава случаите на присъединяване на местни български войници и офицери към партизаните остават малобройни. Масовото им приобщаване към партизанските формации става фактически през септември и в повечето случаи като мобилизирани, след като са освободени от българската армия и се завръщат по родните си места.

Пропагандната тема, почти равностойна по значение с темата за глобалния ход на войната, е темата за военното значение на комунистическата съпротива: за героизма и бойните успехи на партизаните, от една страна, и за образа на противника, от друга. Нормални теми за всеки въоръжен сблъсък, те придобиват, също толкова обяснимо, силно хиперболизирани измерения, неадекватни на фактите от случващото се във Вардарска Македония. И тук, както във всеки подобен сблъсък, поведението на противопоставените страни не е еднозначно. Ако се вгледаме безпристрастно в поведението на партизаните, откриваме редом със случаите на проявени стоицизъм и героизъм и твърде много случаи на некадърност, страхливост и предателства. Съвсем естествено за комунистическата съпротива в условията на радикален политически блъсък е, че нейната пропаганда популяризира първите, а за другите търси или удобни обяснения, или просто ги премълчава.

Ако погледнем обективно към поведението на властите, ще открием в действията на нейните силови структури освен пропагандно изтъкваните осъдителни, така и ред достойни прояви, свързани както с изпълнението на професионалния им дълг, така и с прояви на снизходителност към поставилите се извън закона. Комунистическата пропаганда обаче хиперболизира единствено негативното и това е напълно обяснимо във военните условия[1079]. Защото ако

[1079] Най-фрапиращият случай на неоправдано насилие, довел през лятото на 1943 г. до смъртта на 12 младежи в с. Ваташа, е превърнат своевременно в пропаганден символ срещу „българския окупатор", какъвто продължава да бъде и до днес. Според пропагандната партизанска версия, тези непълнолетни момчета, между които и „деца от 14 до 16 години", са били арестувани и разстреляни абсолютно безпричинно. Всъщност групата младежи, между които е имало и три момичета, са били на път към партизаните. Момичетата са били освободени. Двамата най-възрастни сред убитите обаче

постигането на успехи изисква обективни анализи на противника и на случващото се – нещо, което партизанското командване е задължено да прави и което донякъде предопределя спецификата в хода на местната комунистическа съпротива – създаването на собствен публичен образ, способен да предизвиква обществено уважение, а и да поддържа партизанския морал, изисква противника да бъде представян във възможната най-неблагоприятна светлина[1080].

Проблем на Р Македония е, че онова, което е било военновременна пропагандна задача, се превръща впоследствие в средство за утвърждаване на комунистическата власт, за да застине като единствена възможна интерпретация на тази част от македонското минало. В подобни случаи обаче оценките са винаги идеологизирани и политизирани като доказателство за традиционно обременените отношения между политика и история. Защото, изоставяйки критичния

са родени през 1915 и 1916 г., а други двама – през 1923 и 1924 г. Останалите убити младежи са родени през 1925 г., като е възможно някои от тях да не са били навършили пълнолетие. Това уточнение не би могло да промени отношението към извършеното военно престъпление, но е необходимо да насочи вниманието и към измеренията на пропагандната му употреба. Интересна подробност е, че командирът на 56-и пехотен полк полк. Апостолов, в чийто район на отговорност е извършено военното престъпление, е родом от Вардарска Македония (Царево село, сега Делчево). Показателно за чисто пропагандното хиперболизиране на темата с възрастта на жертвите е, че дори в обвинението на т.нар. Народен съд в България срещу отговорния полицейски началник и полковия командир се говори за разстреляни 12 „малолетни момчета". Вж. ЦВА, ф. 1, оп. 5, а.е. 721, л. 441–444. Експлоатирайки темата за убитите „деца", паметникът на убитите младежи бе използван в годините на комунизма за възпитание на македонските ученици в антибългарски чувства. Превърнат в идеологически моделирано „място на памет", той се използва с тази цел дори и днес. Емблематичен пример за пропагандната интерпретация на събитието е книгата на Йован Павловски. Вж. П а в л о в с к и, J. Суденьата како последен пораз. Тетово, 1977, с. 153. Авторът обаче не е обърнал внимание на противоречието между неточно посочената от него възраст на младежите и реалната им възраст, отбелязана на снимания за книгата паметник.

[1080] Многократно споменаваните слабости на партизаните по време на битки, а и тяхната пасивност до лятото на 1944 г., сравнена с тази на косовските партизани в Македония – сърби и албанци, вероятно са свързани и с по-специфичната им нагласа при сблъсък с български войници. И партизанските, и германските, и британските сведения подчертават, че въпреки относителната си пасивност българските силови структури, особено армията, лесно контролират „българската част" от Вардарска Македония. Опитите на партизанската пропаганда да внушава някаква боязън на войските от сблъсък с партизаните обаче са недостоверни. Въпреки стремежът си предимно да изтласкват извън границите партизанските групи, частите от V армия са се чувствували достатъчно уверено при акции извън гарнизоните си. Така в британските анализи, въпреки нерядко споменавата пасивност на българските войници и желаното от тях излизане от войната, се подчертава, че поведението им на терена е доста по-различно от това на германците. Докато германците „винаги се движат в регулярни формации и не предприемат нищо непредвидимо", което улеснявало нападенията и отстъплението на партизаните, българите са „неортодоксални, движат се нощем. Движат се в планините извън камионите и нашият опит от двата похода на българска територия бяха, след първата среща с тях, че постоянно попадахме на засади, докато не се оттеглихме." Анализът е на кап. Макдоналд. Вж. Британски военни мисии..., с. 421.

анализ на фактите, те фетишизират политически наложените пропагандни стеротипи, за да ги превърнат в митове. Но ако победителите утвърждават дълго и завинаги само постигнатия краен резултат, а игнорират същността на отминалите събития, ако политиката моделира социалната функция на историята само за конюнктурната си изгода, те рискуват да загубят трайно усет за реалностите и дори посоката за нормално и успешно развитие. При такива отношения между история и политика и отношенията между минало и настояще започват да губят естествената си жизнена връзка, защото са заместени с политически конструирана привидност. И точно в това разминаване между същността на фактите и тяхната дирижирана интерпретация е скрит един от основните проблеми на съвременната македонска държава – драматичната несигурност на нейната вътрешнонапрегната и исторически митологизирана идентичност.

Тази тема изисква конкретна опорна точка, затова ще я илюстрирам с характерен пример за сериозните разминавания между действителните събития и техните отразени образи от времето на Втората световна война, така, както са видяни от двете противопоставени страни. Ако съпоставим партизанските данни със сведенията от българските армейски архиви, задължени да отразят точно, ако не друго, то поне собствените загуби и крайния резултат от докладваното събитие, изглежда, че партизанските оценки са били не само твърде неточни, но и подчинени изцяло на стремежа към пропагандно самоутвърждаване. Например срещу общото говорене за „хиляди жертви и разрушения", причинени от българските власти във Вардарска Македония, българските военни архиви съобщават за убити общо 353 души – партизани, сръбски четници, албански контрабандисти и загинали мирни граждани – при различен вид сблъсъци с намеса на армията и през целия период на българска власт[1081]. Макар че не разполагам с точни данни за възможните жертви при самостоятелни полицейски акции и действия на контрачетите, както и за екзекутираните нелегални със смъртни присъди, споменатата печална цифра не би могла да нарастне повече от двойно. Най-голям дял сред жертвите, специално във Вардарска Македония, имат участниците в комунистическата съпротива. Затова, на базата на реално съществуващите данни за осъдителни действия на силовите структури на властите и въпреки деликатността на темата, трябва да отбележим, че не може да става дума за масови военновременни жестокости и за хиляди убити; особено

[1081] В таблица с данни за жертвите сред югославските партизани дражевистките и недичевите четници, както и сред мирното население, при действия на части от V армия се съобщава за общо 843 убити. От тях 490 души са убити в Южното Поморавие, а останалите 353 във Вардарска Македония. Отбелязано е, че цифрите са „приблизителни, но вероятни". – ЦВА, ф. 91 оп. 41 а.е. 46, л. 272; Отбелязано е още, че при действията на армията са унищожени в Южното Поморавие и Вардарска Македония 169 къщи и 12 колиби с мебелировката и личните вещи, които са оценени на общо 50 976 000 лв. Ако механично приемем, че причинените материални щети във Вардарска Македония съответстват на дела от убитите, вероятно става дума за около 60–70 къщи и колиби. Данните са подготвени от Комисарството по примирието за нуждите на Министерството на външните работи и изповеданията.

при съпоставянето с другите части на Югославия. Всъщност измеренията на силовата конфротация във Вардарска Македония изглеждат далеч по-близки, макар и не изцяло съпоставими, със сблъсъка между властите и българската комунистическа съпротива в предвоенните граници на България. В количествено изражение данните са сравними, но за разлика от Вардарска Македония, там съпротивата се развива изцяло на българска територия и в нея не участват чужди партизански формации. Тази реална съпоставимост доказва, че в отношението на българските власти към комунистическите партизани в „Стара България" и в „новоприсъединените земи" всъщност няма забележима разлика.

Друга предпочитана тема е силното преувеличаване на състава и на количеството български войскови части, с които партизаните влизат в сблъсък, но най-вече на броя на убитите български войници[1082]. Като точна илюстрация на пропагандните преувеличения ще приведа само един пример, свързан с Трета македонска бригада и подробно описан и от двете страни. Той се отнася до акция на бригадата на 25 май 1944 г. срещу разквартируваната българска част в с. Витолище и намиращият се наблизо рудник.

Според партизанската версия „на 25 утринта бригадата извърши акция срещу рудника Витолище, Витолишката община, Полчище. В рудника имаше повече от 60 неприятелски войници... 6 бункера с 3 тежки картечници и 3 леки картечници. Имаше и малко германци и около 30 шиптари-контраши. Във Витолище имаше над 60 войника. В Полчище около 40." След като съобщава, че срещу трите обекта на нападение, действали съответно трите батальона на бригадата, авторът обяснява, че главният удар бил насочен срещу рудника, а другите две акции били за снабдяване с храна. Цялата акция е била неуспешна – „Рудника не успехме да го ликвидираме", а за резултата от другите не се съобщава. Вниманието в партизанския документ е насочено изцяло към битката за рудника, която е описана така: „Нашите се бореха геройски и показаха (особено руснаците) геройства, каквито при нас досега не са виждани... били завзети 3 бункера и 2 обезвредени", но „само поради това че един бункер останал неликвидиран, нашите требвало да се оттеглят". В битката били „убити 30 български войници и 4 германци... Нашите загуби са 8 мъртви и 16 ранени." При другите битки „неприятелят имал 8 мъртви, за които позитивно се знае... нашите там имали един мъртав и един ранен"[1083].

[1082] В партийната документация, а по инерция и в съвременната македонска историография се пише, че партизаните са преследвани от цели полкове и дивизии. Всъщност срещу тях са противопоставяни далеч по-малки и мобилни части, нерядко специално комплектувани, в които понякога са командировани офицери само за конкретните операции. При това основната цел на армията е била изтласкването на партизаните извън временните български граници.

[1083] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. трета, с. 264. Писмо на члена на ЦК на МКП Б.Темелковски-Лиляк до Д. Радосавльевич на сръбски език. Руснаците, за които се говори и на които се приписват чудеса от храброст, са избягали руски военнопленници. Описанието на действията им не намира потвърждение в българския доклад и е поскоро плод на митологизиране на Съветската армия от партийния активист Темелковски:

Докладът на българското командване очертава много по-различна картина. От него става ясно, че първият удар е нанесен върху охранителния взвод в с. Витолище, разквартируван в училището и в състав от 20 души, командвани от подпоручик от запаса. Нападението става в 4,30 часа сутринта, но бдителният часови убива един от нападателите, а в завързалата се престрелка загиват двама български войници, които се опитали да заемат позиции извън сградата. След като от селото искат с ракета помощ от охранителния взвод на рудника, оттам пристига в 6,30 часа взводният командир – фелфебел-школник с 6 войници и след няколкочасово сражение нападателите са принудени да се оттеглят. Намерен е един убит партизанин. Междувременно в 6 часа е нападнат и рудникът, където са останали 20 войници, начело с взводния подофицер и 10 минни полицаи. В завързалото се сражение е „пленено партизанско знаме“ и са убити поне няколко нападатели, като в доклада се допуска, че партизанските жертви са около 20. Собствените загуби са 2 убити, т.е. общо за двете сражения се съобщава за 4 убити и за 5 ранени войници. В доклада няма данни за третия обект на нападение Полчище и най-вероятно там е имало само краткотрайна престрелка. В нападнатите обекти не е имало германци, нито албанска контрачета[1084].

Двете описания разкриват ясно, че партизанската версия е разказана от партиен активист, който не е участвал в сраженията и създава удобен, героичен и изцяло пропаганден образ на една иначе неуспешна акция, в която на страната на партизаните е и изненадата, и значителното числено превъзходство; но не и необходимите военни умения[1085]. Сравнението между двете описания показва категорично, че достоверен е българският доклад. То ни отвежда косвено и към други партизански твърдения от това време, свързани с въпросната бригада и нейните бойни успехи. Така в партийната документация се съобщава, че след като в средата на май Трета македонска бригада, Четвърта южноморавска бригада и Косовският отряд не успели да преминат Вардар на път към Егейска Македония, след около месец, на 19 юни, се върнали в Кумановско и Южното

„Открит простор, постоянен огън от тежки картечници, а русите атакуват! Когато един дошъл до самия бункер и през амбразурата целел българите, те му хвърлили бомба. Той я хванал и я върнал в бункера и го унищожил. След това се хвърлил на друг бункер, където останал само един войник с лека картечница, отнел му я, но била празна... хванал я за цевта и с приклада смазва главата на българския войник“.

[1084] ЦВА, ф. 1, оп. 5, а.е. 692, л. 36–38. В редовния германски бюлетин за събитията също се съобщава за изненадващото нападение, като единствено се подчертава, че рудникът не е засегнат, а партизанските загуби са големи. – В: АИНИ, NAV-N-T-78 F.333/629511-12.

[1085] Ако приемем реалистичната сметка, че партизанските батальони са наброявали по това време около 100–150 души, съотношението между нападнатите охранителни взводове и партизаните е 1:5/1:7,5. Ако пък се доверим на изтъкваните на друго място партизански данни, че са наброявали по около 200–300 души, излиза, че съотношението е било 1:10/1:15. Подобно превъзходство прави необясним резултата от акцията и особено твърдението на партийния активист, че непревземането на само един от шест бункера запазило рудника.

Поморавие. По своя път партизаните имали 32 сражения с български части и унищожили през този период „318 офицери и войници", като очевидно сраженията от цитирания по-горе случай са част от тях. В друго писмо на същата тема вече се говори само за Трета македонска бригада, но посочените цифри остават същите[1086]. Очевидно е, че в късната пролет и лятото на 1944 г. партизаните, вдъхновени от постоянното германско отстъпление по фронтовете, активизират своята дейност. Също толкова очевидно е обаче, че комунистическата съпротива не разполага с необходимата сила да въздейства ефективно върху военнополитическата обстановка в областта.

Всъщност, ако организационно-политически комунистическата съпротива във Вардарска Македония може да бъде разделена на два периода – до и след появата на Темпо, от гледна точка на нейното развитие те са четири: период на политическо раздвоение (април 1941– началото на 1943 г.), период на югославизация (март 1943–юли 1944 г.), период на активизация (юли-август 1944 г.) и период на овладяване на властта (септември-ноември 1944 г.). През 1941 и 1942 г. партизанското движение е незначително и практически лишено от каквато и да е перспектива. Причините за това обаче не са партийно-политически, а произтичат – на фона на глобалните военни събития – от обективните политически условия във Вардарска Македония, в чиято характеристика изпъкват все още хармоничните взаимоотношения между мнозинството от населението и българската власт. Въпреки че през 1943 г. и в унисон с военните събития, които разкриват упадъка на германската мощ, комунистическата съпротива показва признаци на съживяване, дори до лятото на 1944 г. тя остава лишена от масова подкрепа и се проявява само като смутител на обществения ред, но не и като фактор за осъществяване на радикална политическа промяна. След това, макар че комунистическото влияние се простира върху тесен кръг от населението на Вардарска Македония, лавинообразният ход на военните събития в Европа разчиства пътя на МКП към властта и я превръща в единствена легална политическа структура, отъждествявана с придобитата държавност.

Всяко идейно-политическо движение и свързаната с него въоръжена борба, които достигат до успех, могат да претендират за притежаването на своя вътрешна логика и динамика на развитието. В комунистическото движение във Вардарска Македония и в ръководената от него въоръжена съпротива обаче трудно може да бъде открита онази собствена вътрешна енергия, която да води развитието им във възходяща линия. Те подчиняват дейността си изцяло на наложени отвън чужди политически решения и обективно следват посоката, начертана от хода на предопределящите успеха им глобални военни събития. В такъв политически контекст започва реалното създаване на македонската държавност.

[1086] Извори за ослободителната..., т. 1, кн. шеста, с. 332, 342; Писмо на секретаря на V областен комитет на КПМ Л. Арсов до секретаря на Втори областен комитет Бл. Талевски и до Третия областен комитет.

Девета глава

ОТ АСНОМ КЪМ ЮГОСЛАВСКА НР МАКЕДОНИЯ: ЮГОМАКЕДОНИЗМЪТ КАТО ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА

Световна война и локална революция, или за носителя на македонската държавност

Един от най-важните проблеми при всяка радикална и силово осъществена промяна на властта е осигуряването на доказателства за нейната легитимност; особено когато целта е социална революция, подчинена на теорията за класовата борба. И най-вече, когато тя се случва, както е във Вардарска Македония, в държава и под име, носещо бремето на негативните спомени от близкото минало. Тъкмо затова, а и заради ограничената си социална база и реално липсваща идейна традиция, необходими за налагането на комунизма, ЮКП/МКП се насочва към търсене на легитимност не чрез идеологически заострена пропаганда, а чрез акцент върху тезата за „освободителна борба на македонския народ за собствена държава в нова демократична Югославия". Затова, въпреки че македонската държавност е вградена по условие в югославската, акцентът в първите решения на АСНОМ е поставен върху усилието за създаване на разпознаваем собствен държавен образ, обвързан с борческите традиции на Македония. Това е основната причина за символичния избор на 2 август за свикване на събранието, както и за обявяването на Илинден за „народен държавен празник на македонския народ и македонската държава"[1087].

В периода на условна държавност, когато моделирането на македонския държавен образ е преди всичко пропагандна задача, а не израз на политическа реалност, в центъра на вниманието са поставени „националните" и универсално звучащи политически елементи на планираната идентичност. Така на първото заседание на АСНОМ са взети решения, предназначени да докажат македонската национална самобитност и да изтъкнат демократизма на прокламираната държава. Постигането на първата цел е обвързано с обявяването на „македонския народен език" за официален държавен език, а доказването на втората – с деклариране на политическа позиция, относно бъдещите права на юго/македонските граждани[1088].

Както е известно обаче, по това време не съществува единен македонски език, нито негова писмена норма, а само отделни регионални говори като част от масива на българските диалекти[1089]. При тези обстоятелства създаването на

[1087] Зборник на документи АСНОМ..., с. 250.

[1088] Пак там, с. 241.

[1089] Доколкото местните диалекти са назовавани обобщено и паралелно с българския като македонски език, това става в контекста на историческите събития и политическите

графична система и граматична норма за обявения за държавен „македонски език“ става една от първите и основни задачи на АСНОМ; задача, изцяло подчинена на идеята за отдалечаването му от българския литературен език и доближаването му до сръбския, разбиран като основа за моделираната югославянска общност. Успоредно със задачата за създаване на собствен литературен език, като първостепенна политическа задача е предвидено масово огрaмотяване на македонското население, 70% от което е смятано за неграмотно[1090]. Този процент е интересен в сравнение с данните, че в навечерието на войната средният процент на неграмотност за населението на Вардарска Македония, по сръбски данни, е около 89–90%. Очевидно в годините на войната разгърнатата мрежа на българското учебно дело е допринесла за неговото чувствително снижаване В случая обаче е важна не само идеята за огрaмотяване, а превръщането ѝ в инструмент за утвърждаване на новата македонска идентичност. Затова, макар и предвидено като средство за приобщаване на широките слоеве към югославската комунистическа държава, огрaмотяването е насочено главно към младите и към партийните активисти – социалните групи, от които се очаква да осъществят промяна в отношението към Югославия и да наложат новите идейно-политически стандарти.

Върховен израз на подхода за утвърждаване на АСНОМ като демократична държавотворна институция става обявената също на първото заседание Декларация за основните права на гражданите. Съставена в изцяло демократична

условия, обект на предходните глави. След премахването на българските образователни и духовни институции през 1912–1913 г. , след двайсет и пет години сръбска власт и краткото завръщане на българското училище във военни условия, две поколения са прекъснали връзката си с литературния български език и покрай официалния сръбски, общуват на родните си говори. Състоянието на езикова неустановеност е отразено в запазената македонска документация до пролетта на 1945–1946 г., където все пак личи придържане по-скоро до българската писмена норма, повлияна от регионализми, и порядко от сръбско влияние. Показателна в това отношение, а и с определено политическо значение е настъпилата промяна в изписването на българското име дори в партийната документация. До нормирането на новия македонски език, в който официално е наложен употребявания на отделни места, но иначе характерен за сръбския език изговор Бугария и бугарски, името се изписва – дори в комунистическата документация – по-близо и по-често до оргиналното произнасяне: България, Б`лгария, Болгария, Блгария, Богария, български, б`лгарски, болгарски, блгарски. В същото време доказателство за съществуващото сръбското влияние сред част от младите комунистически фунционери е, че пишат част от писмата си, особено адресираните до сръбските инструктори и пълномощника на ЦК на ЮКП Темпо, на сръбски език. Многобройни примери – Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941–1945. Т.1. Кн. Прва. Скопје, 1968; Пак там, кн. втора, 1968; Пак там, кн. трета, 1970; Пак там, кн. четврта, 1975; Пак там, кн. петта, 1975; Пак там, кн. шеста, 1978; Зборник на документи АСНОМ...; и т.н. Създадените малко на брой художествени произведения по това време се придържат основно към диалекта на своите създатели, а К. Рацин и В. Марковски пишат и на литературен български език. Поетът Цеко Стефанов пък подражава в „печалбарската елегия „Ленуш“ на Яворовите „Хайдушки песни“.

[1090] Зборник на документи АСНОМ..., с. 145.

тоналност, тя обаче е обективно несъвместима с идеологическите постулати и революционната практика на комунистическата идеология и комунистическата власт[1091]. Неприложима, а и практически непозната за населението на Вардарска Македония до овладяването на властта от МКП, Декларацията отразява двойнствеността на своето политическо време. Тя се появява като тактически създаден пропаганден документ, но и като краткотрайно убежище на надеждата за демократично бъдеще на малката група местни патриоти, последвали югославското обещание за държавност, но не и комунистическата идеология.

Разминаването между декларирани намерения и политическа действителност започва още във времето на условната държавност – в т.нар. свободни територии и главно чрез насилствената мобилизация – но става ежедневие веднага след поставянето на цялата територия под контрола на македонските комунисти. Тъй като изграждането на комунистическата власт във Вардарска Македония типологично се вписва в общия за цяла Източна Европа модел на идеологизиране на обществения живот и на силово прилагана политическа практика, тук само ще отбележа, че в неговото утвърждаване и развитие може да обособим две взаимно преплитащи се равнища: едното на реалното и неизбежно управление на обществото, и другото – на колизията между пропагандани фикции и действителност.

Фактите около първото равнище са достатъчно подробно изследвани от македонската историография и независимо дали отношението към тях е критично или утвърждаващо, те просто очертават пътя на овладяване на управлението във всички житейски сфери на „федералната единица". Навлизането в подробностите около изграждането на държавните структури и трупането на съответния управленски опит е важно за историята на македонската държавност, но тук то е напълно излишно. Не само и не защото властта в Скопие следва изцяло централно налагания образец, а заради целта да съсредоточа вниманието си върху средствата за преодоляване на масовите антисръбски/антиюгославски настроения, т.е. върху инструментите за югославизация на македонската общност.

Както е добре известно от историята на XX век, универсалният начин за налагане на комунистическа власт над едно общество включва едновременната употреба на интелектуална и физическа репресия, т.е. властта на идеологията и на силовите институции се слива, за да моделира подчинението пред тоталитарно налаганите стандарти като единствено възможен тип индивидуално и групово поведение. Това разбиране за властта е ясно различимо още при първото заседание на АСНОМ, когато е създадена специална „държавна комисия за утвърждаване на престъпленията на окупаторите и техните помагачи"[1092]. Всъщност още преди пълното налагане на новата власт основният инструмент за разправа с всички смятани за враждебни, неблагонадеждни или просто неудобни на властта лица, става ОЗНА – силова структура, създадена като звено

[1091] Декларација на АСНОМ за основниве права на граганинот на демократска Македонија. – Вж. Зборник на документи АСНОМ..., 239–240.

[1092] Пак там, с. 246.

за сигурност още в партизанските отряди през лятото на 1944 г. и направлявана във Вардарска Македония от сръбски наставници[1093]. Тъкмо тя е, ако не формалният, то идейният образец на формираната от АСНОМ „държавна комисия", на която е възложено не просто да „утвърди престъпленията", а да действа като репресивна сила: „да открие и арестува всички... отговорни за престъпленията... направени в Македония по време на окупацията". Доколкото на комисията е възложено да осигури аргументи за „раздаване" на справедливост в духа на революционната „правда", тя е замислена не само като репресивна, но и като легитимираща новата власт институция[1094].

За разлика от ОЗНА с нейния подчертан югославски образ тази комисия е вече нова вътрешна македонска федерална структура. Те обаче действат успоредно и в тясно единство, макар че ОЗНА си остава главният репресивен инструмент на югославската държава. В началото на 1945 г. Президиумът на АСНОМ дори решава да не създава политически отдел към структурата, изпълняваща функциите на Министерство на вътрешните работи, защото с това се занимава ОЗНА. Това решение обаче е предшествано, отново по сръбски образец, от създаването на Съд за съдене на престъпления срещу македонската национална чест (30 декември 1944 г.) – вид трибунал, чието функциониране е утвърдено три месеца по-късно с приемането на Закон за изменение и допълнение на началното решение[1095]. Макар и да са формално насочени към времето преди комунистическата власт, този съд и приетият впоследствие нарочен Закон за защита на македонската национална чест обезсмислят декларираното равноправие на всички етноси и условията им за „свободен национален жи-

---

[1093] ОЗНА, понякога изписвана и като ОЗН-а , т.е. Отдел за защита на народа, е преименувана впоследствие на УДБ-а (УДБА). Във Вардарска Македония ОЗНА е създадена през юли 1944 г. в с. Рамно, Кумановско, в изпълнение на съответната наредба на Тито. За неин началник е назначен Цв.Узуновски-Абаз. Вж: Б а т к о в с к и, Т. Активностите на ГШ на НОВ и ПОМ. – В: Главниот штаб на НОВ и ПОМ. Скопје, 1997, с. 175.

[1094] Зборник на документи АСНОМ..., с. 628.

[1095] АСНОМ. Документи. Т.1, кн. 3, с. 421. Водеща фигура в него става младият белградски възпитаник Лазар Мойсов, чиято демонстративна антибългарска нагласа бързо му отваря път към солидна политическа кариера. Решението за създаване на съд, който да осъжда за престъпления, извършени спрямо македонската национална чест, е осъществено на 15 февруари 1945 г. Като такива престъпления се определят „ония действия, с които се накърнява или може да се навреди достойнството и честта на македонския народ и на неговата борбена съпротивителна сила, до колкото тези действия не спадат към предателство и подпомагане на окупатора за извършване на военни престъпления". Като престъпления са третирани „Политическо, пропагандно, културно, в изкуствата, стопанско, правно, административно и всекакво друго сътрудничество с окупатора и домашните предатели", както и „всекакво поддържане на интимни и приятелски връзки с представители на окупаторските войски и власти". Всъщност под ударите на този закон може да бъде поставено всяко лице, тъй като са инкриминирани всички форми на забележимо участие в стопанския, културния и обществения живот за периода 1941–1944 г. Наказанията са свързани с отнемане на гражданските права и „губенето на националната чест" – временно и доживотно, принудителна работа до 10 години и конфискация на имота. Вж. АСНОМ. Документи.Т.1, кн. 4, 40–45.

вот“, защото отстояването на българска самоличност и дори само съмнението в налаганото различие между „българи“ и „македонци“, започва да се третира като действие срещу „македонската чест“.

Към групата на първите силови решения на АСНОМ може да причислим още едно, чрез което „се потвърждават и одобряват всички решения, заповеди и задължения на Главния щаб на Народно-освободителната войска и партизанските отреди на Македония, издадени и взети във времето до това заседание“[1096]. Тази формулировка обаче не само узаконява всички минали действия на въоръжената комунистическа съпротива и я представя като военна и политическа база на АСНОМ, но и представлява своеобразно утвърждаване на югославската принадлежност и обвързаност на партизанските сили. Така че, ако демократично-идентификационните решения на АСНОМ създават публичния му образ и са основните аргументи за неговата легитимност, силовите решения гарантират сигурността на институцията и ѝ осигуряват формално право на действие. Точно те обаче остават първоначално публично незаявени и дори скрити, за да бъдат задействани впоследствие като инструменти за разпространяване и за охрана на вече постигнатата политическа власт.

Възприетият от АСНОМ начин за начално легитимиране на държавността чрез настояване за приемственост с борческите традиции в Македония, с акцент върху демократично осмислените човешки права и свободи, е адекватен на обещаващата промяна политическа обстановка. Тъкмо затова има успешен, макар и временен и частичен ефект в периода на заявената условна държавност, т.е. при изтласкването на Вермахта от страната. Това се дължи не само на събитийното включване на Вардарска Македония в доминиращата съюзническа победна военна тенденция, но и на доминиращата – колкото емоционална, толкова и неясна – обществена нагласа за по-добро бъдеще. Тъкмо затова обсебените от МКП и официализирани за публична употреба имена и събития от по-далечното борческо минало на Македония са използвани като знаци за историческа приемственост и са лансирани пред некомунистическите среди като доказателства-ориентири за необратимост на избрания път към държавност и независимост.

Подходът за политическо узаконяване на АСНОМ чрез отъждествяване на комунистическата съпротива с местните освободителни традиции обаче си остава в своята същност само тактическо и конюнктурно средство за утвърждаване на новата власт. Той е времево ограничен до неизбежното ново и вече реално начало след края на войната, затова преследва основно две цели: масовизиране на структурите на промяната и представянето им като общонародно подкрепени чрез идентифициране с всички социални слоеве и етнически групи. От тази гледна точка, ако комунистическата идеология осигурява някаква, макар и символична възможност за пъстро етническо представителство, привличането на ограничен брой публично разпознаваеми личности извън партийните среди

[1096] Зборник на документи АСНОМ..., с. 247.

като делегати на АСНОМ се оказва недостатъчно за идентифицирането му като общомакедонска институция[1097].

Макар и формално македонско дело, АСНОМ е политически проект на ЮКП, организирането му е директно направлявано от Темпо, доминирано е от македонските комунисти и затова привлечената малобройна група образовани местни антифашисти не успява да заличи съществуващата дисхармония в реалното социално и политическо представителство между избраните делегати и цялото македонско население. Идеологическата претенция на комунистическите партии да се отъждествяват с „трудовите маси", в случая с „македонския народ", остава незащитена, заради фактическото разминаване между политическата цел на нелегалното движение за създаване на комунистическа федерална Югославия и масовите очаквания на местното население за бъдеще извън каквато и да е сръбска опека. А основната причина за това е, че МКП/ЮКП и АСНОМ обещават бъдеще, но нямат минало, обвързващо ги с мнозинството от населението. Нещо повече, те бързо дават институционални политически знаци, че са против съхраняването на онази част от македонското минало, която е трайно вградена в историческия образ на Македония: нейната българска култура и българско революционно наследство.

АСНОМ-ската логика им противопоставя новата доктрина на македонизма, вече разбирана като средство за пълно разграничение от всичко българско. Като използва с променен смисъл наследената от предвоенния период употреба на регионима „македонец", тя обезсмисля неговия реален исторически контекст, за да открие пътя към югославизацията на мнозинството от местното население и към експлоатирането му като инструмент за евентуално разширяване на югославската комунистическа власт над цяла Македония. В този смисъл на новия македонизъм се възлага и спомагателната задача да улесни налагането на революционната практика и на комунистическата идеология.

Усилията за заличаване на всичко българското във Вардарска Македония, разбирано като пречка пред утвърждаване на македонизма, се насочват в три сфери. Първо и най-рано, както вече бе посочено, на „дебългаризация" е подложен тесният кръг на местните комунисти и техните съмишленици чрез югославизацията на МКП. Редом с нея, но изцяло неуспешно по време на войната, ЮКП/МКП започва да лансира сред населението на Вардарска Македония и коминтерновския модел на македонистката доктрина. През есента на 1944 г. под ударите на комунистите и на създадения от тях репресивен апарат вече целенасочено попадат всички изявени македонски българи, независимо дали са

[1097] Например опит за постигане на внушение за цялостно македонско представителство чрез АСНОМ, освен социално и географско, е потърсен чрез включването на първото заседание на петима делегати родом от Егейска (трима) и Пиринска Македония (двама). Те обаче не представляват никой друг освен себе си. Между тях е и намиращият се все още в Москва Д. Влахов. Създаването на македонска държава като югославска федерална единица е подробно проследено у А н г е л о в, В. Македонската кървава Коледа. С., 2003.

участвали в българската власт, или просто са я приемали като своя. Успоредно с персоналните репресии, но и като начало на целенасочен и безвъзвратен процес, започва разчистването на сметките с цялостното българско наследство. Този процес обхваща цялото обществено пространство, за да осигури – добавени към политическите инструменти за натиск – подходящи условия за моделирането на новото македонско общество.

Македонският литературен език и неговата ортография: сблъсък между неизбежността на предизвиканото обособяване и дирижираната сърбизация

Първият акт на АСНОМ, символично натоварен със задачата да означи македонското обособяване, става решението за създаване на македонска азбука и за оформяне на македонски литературен език[1098]. В проекта на федералната власт на езиковото строителство се възлага да стане темел на новата македонска култура и, вградено в образованието, да задвижи процеса на формиране на македонско национално съзнание, като същевременно им придаде и югославско измерение. Това е постигнато чрез използването като езиков модел на част от централните македонски наречия (прилепското и велешкото), но реално чрез доминацията на най-силно сърбизирания скопски говор, чрез въвеждането като азбука на сръбската караджица, наричана още вукова кирилица, чрез изоставянето на някои букви от оригиналната кирилица и чрез лишаването от буквен знак на характерния за българския език „тъмен вокал", т.е **ъ**[1099]. В езика са наложени постепенно и ред характерни за сръбския език речеви (словесни) конструкции, а взаимното проникване между македонския и сръбския/сърбохърватския се улеснява и от цялостното потопяване на македонската култура в югославската, чиито образци следва и чиито институции използва[1100].

[1098] Зборник на документи АСНОМ..., с.351.

[1099] К о ч е в, Ив., Ив. А л е к с а н д р о в. Документи за съчиняването на „македонския книжовен език". – Македонски преглед, 1991, № 5; К р о н щ а й н е р, О. Разпадането на Югославия и бъдещето на македонския книжовен език (Късен случай на глототомия?). – Македонски преглед, 1992, № 3; К р о н щ а й н е р, О. Кой има изгода от Македонския език? – Македонски преглед, 1995, № 2; и др.

[1100] Първоначално лансираната идея, обсъждана още на първото заседание на АСНОМ, е за изучаване на „още един език на народите на Югославия", т.е. на сръбски/сърбо-хърватски в началното училище, на руски в основното и на още един от „другите живи езици" в гимназията. Вж. Зборник на документи АСНОМ..., с. 353; Приобщените към новата власт местни патриоти обаче очевидно са се противопоставили достатъчно убедително на ускорената югославизация чрез завръщането на сръбския език в началното обучение, затова през тази ранна фаза от развитието на македонската държавност като учебен език е въведен само руският. Вж. пак там, 646–647; След разрива с Коминформбюрото през 1948 г. руският скоро е заместен като изучаван чужд език в основното училище от сърбо-хърватския.

Смятам за излишно да описвам тук цялостния път от първите опити при създаването на отделен македонски език до достигането до съвременната езикова ситуация в Р Македония. Промяната на първоначално възприетата за временна употреба азбука и особено вътрешните противоречия в първите две комисии обаче заслужават специално внимание, защото са пример за сериозните разминавания на представите за развитието и на езика, и на страната между двете групи в оформящия се политически елит: на по-образованите и привързани към македонските традиции, и на просръбски ориентираните и на комунистическата младеж. Още в началото на септември 1944 г. е решено създадената езикова комисия да подготви „напътствия за унификацията на македонския език". На 30 септември вече е политически определена за временна употреба азбука от 25 букви, смятани като безспорни: без нежеланите от просръбската линия букви от българска азбука, но и без лансираните от тях букви от караджицата[1101]. По това време е замислено да бъдат привлечени като авторитетни консултанти съветските филолози Державин и Бернщайн – с Бернщайн е установен контакт[1102].

Съветите на Бернщайн са само частично възприети и на специална конференция на комисията за „установяване на македонски литературен език, азбука и правопис", съставена от 11 души и проведена между 27 ноември и 3 декември, се достига до заключения, които очертават насоката за езиково развитие,

---

[1101] Зборник на документи АСНОМ..., с.641; В първата временна азбука са включени следните букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѕ (дз), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш. Тук нова буква е единствено обявената за старомакедонска ѕ. За сравнение в съвременната македонска азбука са добавени ѓ (гь) ќ (кь), за да не бъдат пряко използвани различаващите се по гласеж съответни сръбски букви, и заетите от караджицата ј, љ, њ, џ (дж).

[1102] На 12 септември 1944 г. проф. Бернщайн изпраща писмо със свои становища относно избора на наречие, около което да бъде изграден македонският литературен език. В неговата въвеждаща част той всъщност признава, че създаването на „нова национална култура... и нов литературен език" са политическа задача за „формирането на нов славянски народ". За Бернщайн е ясно, че „доморо̀дното славянско население на Македония е било в миналото в близко родство със славяните в Мизия, Тракия и Родопите", както и че „огромното мнозинство македонци са използвали българския език". Двусмислеността на позицията му личи дори само от примерите, които споменава като опити за създаване на местен народен език и които свързва с имената на К. Пейчинов(ич) и Р. Жинзифов –всъщност представителни фигури в българския книжовен живот. Затова и препоръките му са за ядро на новия език да не се използват „източните говори", защото „този език би бил много близък до българския". В същото време той предупреждава, че „велешко-скопските говори не може да бъдат използвани", защото са сърбизирани и създаденият език би бил „близък до сръбския... далече от основната маса македонски славяни и би бил лишен от хармоничност на фонетичната система". Според Бернщайн най-подходящи за ядро на новия литературен език са „централният говор (Битоля, Поречие, Прилеп)...и говорите от охридската група", които „имат стара книжовна традиция... още от дейността на Климент". Очевидно позицията на Бернщайн не е била удобна за просръбските сили във Вардарска Македония, затова и съветските езиковеди не са привлечени за конкретна работа върху езика. – Вж. АСНОМ. Документи. Т.1, кн. 6, 219–220.

но остават временни и спорни. Това проличава от решението, че „македонската азбука има 32 букви", което всъщност примирява двете течения – на близост с българския език и на стремеж към приближаване на новия език до сръбския. Запазена е буквата за „тъмния вокал", т.е. **ъ**, но са добавени някои букви от сръбската кирилица[1103]. В случая е важно, че на създаването на отделен литературен език се гледа едновременно като акт на обособяването, но и като на средство за сближение между южнославянските езици. Така в резолюцията след конференцията се констатира, че „македонският език... диференцира и характеризира Македония, но в същото време той ясно говори за близката и тесната свързаност с братските югославянски народи и с великия руски народ. В бъдещето, политическата и културната свързаност между братските народи ще става все по-тесна. Тази свързаност ще се отрази и в езиците и тях ще настане един забързан процес на взаимно преливане и уеднаквяване". Членовете на комисията си дават сметка, че „във филологическата наука може би още ще продължат старите спорове около проблема за принадлежността на македонския език и неговото място между съседните славянски езици" и „може би нема да бъде общо усвоено обективното и точно становище на Кръсте Мисирков, че македонският език е самобитен.., близък до двата братски езика, не е различен от тех". Политическа панацея за преодоляване на вътрешната си несигурност обаче те намират в убеждението, че „македонският литературен език ще се развива под въздействието на руския език, както и целата млада македонска култура заедно с културите на братските южнославянски народи под влиянието на високо-прогресивната и хуманна култура на Съветският съюз"[1104].

Първата комисия е съставена предимно от хора с филологическо образование, макар и не от професионални лингвисти. Сред тях преобладават привържениците на решение за новата азбука и език, опазващо същността на македонските говори, а негов най-последователен изразител е Венко Марковски. Най-категоричен защитник на доближаването към сръбския език пък е Блаже Конески, по това време все още Конев(ски), който обаче разполага с по-силна политическа подкрепа. Характерен акцент в неговата позиция е, че „политическият момент" е също толкова важен, колкото и филологическият, „защото въпросът за езика въобще и за азбуката отделно, ние не можеме да го разглеждаме като чисто филологически въпрос, ами това носи със себе си и политическо съдържание". Той е безусловен привърженик за възприемане на „Вуковата", т.е. сръбската кирилица, за „фонетизиране" на правописа, както и за отхвърляне на **ъ** като буквен знак. Стремежът му за отхвърляне на буквата за „тъмния вокал", така подчертано отличаваща българския език от сръбския, той

[1103] Това е днешната македонска азбука, но без ъ. Най-откровеният изпълнител на идеята за сърбизация Бл. Конески напуска конференцията на третия ден. Вж. пак там, с. 247.

[1104] Пак там, с. 247, 251, 257–258.

обяснява с неубедителния аргумент, че „азбуката в никой случай не може да ходи до там да ги обгръща и най-тънките нюанси“, като се опитва спекулативно да внуши, че употребата на **ъ** е свързана само с турцизми[1105].

Запазената документация от работата на комисията и организираната дискусия разкрива, че са направени сериозни усилия да бъде съхранена българската кирилица. Поставян е въпросът за употреба в „новата“ азбука не само на **ъ**, но и на **щ, ю** и **я**, а към филологическата защита на това предложение е добавено откровеното признание: „да погледнеме истината право в очите: страхът от преголемото приближаване до българския език, ако ги въведеме горните букви – азбука – в нашия език, е без основание“[1106]. В подкрепа на въздържаните спрямо налагането на караджицата филолози се изказва и Д. Влахов, а обект на обсъждане става и бъдещото изписване на идентифициращи географски и народни имена, деликатно свързани с политическия момент, като *Македония* и *България*, *българин*. Във възникналия спор срещу сърбизираните форми *Македонија* и *бугарин* се предлагат *Македониа* и *болгарин* – най-активно от В. Марковски.

Всъщност тъкмо аргументът за важността от изписването и употребата на името Югославия, но по-скоро за подчертаване на принадлежността към нея, изтъкнат от бъдещата съпруга на Кулишевски Лиляна Чаловска, е използван срещу многократно изразяваните възражения, че сърбизацията на езика ще отблъсне „народа в Пиринска Македония“. Записът на нейните думи – тя не е филолог – е уникално свидетелство за налагания стил на политическо говорене, затова заслужава да бъде цитиран: „ние преди всичко треба да се спреме на най-научното решение, което можеме да го отбраниме и в такъв случай нема защо да се плашиме от нападките на неприятеля. От този поглед са преодолени/преминати много по-важни въпроси, отколкото е азбуката, като например въвеждането на името Югославия“[1107].

Политическият натиск за приближаване към „братските“ езици в югославското пространство става към края на 1944 г. все по-силен, а стрелите на партийното недоволство са насочени главно към най-решително съпротивляващият се срещу опитите за пристрастно политическо моделиране на езика Венко Марковски[1108]. Така, след като става ясно, че е настоял стиховете му да бъдат публикувани в Белград „със ерголем и ермалък“, той е обвинен в незачитане

[1105] Пак там, с. 259, 262.

[1106] Пак там, с. 264, 265, 267; Цитатите са от материал, подготвен и представен като „Основни правила“ за работата на комисията. Авторът му не е означен, но очевидно е авторитетен член на комисията.

[1107] Пак там, с. 281.

[1108] За разлика от другите филолози в комисията В. Марковски има солиден партиен актив и пряко участие в комунистическата съпротива. След неизяснено и досега убийство в един партизански лагер на недолюбвания от сърбите поет Кочо Рацин Марковски е смятан за най-значителния македонски поет. По това време Н. Вапцаров е практически неизвестен във Вардарска Македония и все още няма опити за обсебването му като „македонски поет“.

на „временната азбука... и решенията на конференцията“, но преди всичко – „в нарушение на партийната дисциплина“[1109]. Партийното недоволство от създадената противоречива ситуация и недокументираното пряко, но безспорно на фона на цялостното отношение на ЮКП към федералната македонска държава нетърпение на Белград за проюгославско, т.е. просръбско решение на езиковия въпрос, довежда до фактическо игнориране на постигнатия компромис. На заседание на президиума на АСНОМ е прието предложението на С. Гигов „резолюцията (на езиковата комисия – б.а., А. Д.) да не се приема... и да не се публикува, за да не се отвори широка дискусия в обществеността, която дискусия в днешно време би могла да бъде само от щета за нашата млада държава“[1110]. Той предлага още и „за да се даде по-голем научен авторитет на целата тая работа“, да бъдат поканени от Москва Бернщайн и Державин. Зад официализираната позиция на АСНОМ ясно личи страхът на новата власт, че въпреки компромисното решение на комисията, видимото приближаване към сръбската азбука и език е в противоречие с масовата нагласа за живот, извън сръбска опека; или иначе казано, в противоречие с очакванията за сближение между България и Югославия в новите условия, т.е. във фетишизираното „днешно време“.

Двамата съветски слависти, от които едва ли е можело да се очаква подкрепа за политически търсеното „югославизиращо“ решение на езиковия спор, обаче не са обвързващо поканени и не пристигат. Към края на февруари, или началото на март 1945 г., е създадена нова комисия за език и правопис от 10 души, в която има едва трима филолози, единият от които е Бл. Коневски. В. Марковски, който също е включен в нея обаче настоява предварително да бъде публикувана резолюцията на първата комисия и фактически отхвърля компетентността на новосъздадената[1111]. Една запазена бележка за изостряща се конфликт между него и носителите на партийния диктат, възникнал още на първото заседание на комисията, описва следната ситуация: „Свикана беше нова комисия, която не беше филологическа, но която претендираше да е филологическа, беше партийна – все от членове на партията – беше... за да си изяснат всички въпроси и после да излезат пред една конференция... на която партийната група безусловно ще може и ще треба да го наложи своето мнение... Др. Венко ясно и категорично каза пред комисията да почне работа, че това е смешна работа и че ученият свят ще ни се смеят...“[1112].

Венко Марковски напразно убеждава да бъде дочакан акад. Державин и предупреждава, че „требва да си отворим очите, че Македония не е само онова, което се намира в Югославия... че нашият въпрос е научен, но и политически

[1109] Пак там, с. 282.

[1110] Зборник на документи АСНОМ..., с. 513.

[1111] Даре Джамбас, който в първата комисия заема позиция по-близка до Марковски, е присъствал на заседанието на новата само за 5 минути. – АСНОМ..., Документи, т. 1, кн. 6, с. 291.

[1112] Бележката отразява състоянието на отношенията в комисията двайсет дни след нейното формиране, вероятно около 15–20 март 1944 г. – Пак там, 291–292.

въпрос и по езика не бива да допуснеме грешка, която да бъде фатална за Македония..."[1113]. Смятан за най-значителния жив македонски поет-комунист, В. Марковски е безспорен авторитет сред възприелите идеята за македонска федерална държавност. С противопоставянето си обаче на партийно дирижираната сърбизация на новосъздаваните азбука и литературен език и въобще на грубо налаганата партийна дисциплина, той всъщност предопределя скорошното си отстраняване от водещите позиции в македонския обществен живот. Като последица от конфликта му с групата на Колишевски, започнат със сблъсъка около езика, поетът ще се озове след няколко години сред концлагеристите на зловещия Голи оток.

Вардарска Македония в капана на комунистическата югославизация

Първите действия около конституирането на македонската федерална държава са следени отблизо не само от специално упълномощения за Вардарска Македония от ЦК на ЮКП Св. Вукманович-Темпо, но и от многобройни инструктори в различни сфери, както и от специално изпратения да помага при конструирането на държавата инструктор Миха Маринко. Интересно доказателство, че формално експертната им риторика прикрива единствено стремежът на Белград да не бъдат допуснати центробежни политически тенденции, е оценката на един инструктор за приложената териториално-административно подялба на федералната държава. Според него тя е вредна, защото „специфичното положение на македонския народ, в който дори сега се създава единно национално съзнание, изисква за Македония такава административна поделба която да свърже всичките делове на Македония колкото се може по-централизирано в една единица и с това от своя страна ще създава материални условия за създаване и утвърждаване на единно национално съзнание. Сегашната административна поделба с поставянето само на три големи центрове (Скопие, Битоля и Щип – б.а., А. Д.)... е недемократична, води към бюрократизъм, изолира народа от висшите органи на властта и с това едновременно разединява вместо да съединява, което може от друга страна да стане особено кобно в перспективата на развитието на цела Македония"[1114].

Очевидно е, че при постоянния контрол на случващото се във Вардарска Македония съпротивата срещу сърбизирането на азбуката и езика вероятно дава един от аргументите за провеждане на специално съвещение на политическото бюро на ЦК на ЮКП, с цел да бъдат анализирани персоналните качества и надежността на македонските политици, както и цялостната обстановка в стра-

---

[1113] Пак там, с. 292.

[1114] АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 4, 181–182. Докладът е от 13 януари 1945 г., а препоръките са били приети. Вж. и В е л ј а н о в с к и, Н. Македонија 1945–1991. Државност и независност..., с. 38.

ната. Съвпадението между това съвещание (21 март 1945 г.), на което е събран югославският комунистически елит, и съпротивата срещу втората, партийната комисия по „езиковия" въпрос, не изглежда случайно[1115]. Защото, гледано типологично, са обсъдени не просто водещи личности в официалния македонски политически живот, а бъдещото отношение към носителите на неговите три основни характеристики, персонализирани от Методи Андонов-Ченто, Димитър Влахов и Лазо Кулишевски. Първият е обсъждан като най-изтъкнат представител на приобщилиге се по време на войната към комунистическата съпротива местни патриоти с ясна антисръбска политическа нагласа, които тежнеят към само номинална зависимост от Белград. Вторият – макар и доказан приспособленец – е разглеждан като най-популярен представител на старото поколение македонски комунисти, обвързани биографично и емоционално с българското националноосвободително движение в Македония и затова несигурни членове на ЮКП. Третият – най-изявеният представител на просръбския комунистически югославизъм на „младите" и отдавнашно протеже на Темпо, единствен е приеман като сигурен представител на ЮКП и е означен като фаворит на Белград за македонски лидер.

На това заседание на югославското политбюро, изразеното отношение към Ченто се движи от преднамерено подценяване („няма големо влияние" – Миха Маринко), през високомерие („не е опасен... сектант спрямо ЦК на МКП... може да го превъзпитаме" – Темпо), политическа нетърпимост („да бъде поне наказан, ако не и изключен" – М. Джилас; „Ченто ползва всякоя ситуация против Партията. В Македония трябва да имаме сигурен човек" – Ал. Ранкович) и временно изчакване за удар („показа чужда боя... той е чужд елемент и... ще отпадне от Партията... засега е още рано" – Кардел) до политически тактизиращото му използване („Ченто трябва да се „зариби" в партията... въпросът на тези хора трябва предпазливо да се реши" – Тито.)[1116]. Само година по-късно обаче, първият председател на президиума на АСНОМ Ченто е политически ликвидиран и осъден като предател на Югославия.

Подобна е участта и на гледаните с недоверие в Белград стари македонски комунисти. На съвещанието не е пощаден дори Д. Влахов. Според Маринко той, въпреки „че е много добре разположен към Югославия", „не работи" и за много неща „има своя линия", а според Кардел е „по-опасен од Ченто", защото биографично си оставал чужд на ЮКП. На фона на тези оценки става ясно защо Влахов е съхранен политически като пропагандна икона на комунистическия македонизъм, но сравнително бързо е изтласкан извън властта. Съдбата на останалите емблематични фигури с дългогодишни революционни биографии като

[1115] Сведения за съвещанието вж. Методија Андонов-Ченто. Документи..., 150–151 (кратки записки от заседанието); Црвенковски, Кр., Сл. Милосављевски. Нашиот поглед за времето на Колишевски. Скопје, 1996, 72–75. Авторите от своя страна се позовават на документи от югославския партиен архив, публикувани в книгата на Драган Кљакиќ „Советизација на Балканската зона".

[1116] Црвенковски, Кр., Сл. Милосављевски. Цит. съч., 73–75.

П. Шатев и П. Брашнаров, както и на водещи фигури в АСНОМ като Ем. Чучков, Бл. Фотев, П. Пирузе, Л. Соколов и др. обаче е трагична. Те са отстранени бързо от водещите позиции, репресирани са при разрива с Коминформбюрото, а повечето от тях са и физически унищожени. Основната причина за разправата с тях е нежеланието им да приемат свеждането на македонската държавност до политическа фикция, да видят Вардарска Македония отново откъсната от България и напъхана в калъпа на новия югославизъм.

Между тези групи се намират и онези местни по-образовани и обществено изявени фигури, приобщени към ЮКП, които вече са изразявали различни гледища за решение на македонския въпрос от официалното партийно становище. Смятани за несигурни на македонски терен и за възможна конкуренция на водените от Колишевски „млади“ сили, те са сравнително бързо насочени на работа към Белград или други югославски градове. Някои споделят съдбата на близките си по нагласа, останали във Вардарска Македония, а други като М. Апостолски и К. Глигоров, се приспособяват към югославските норми и правят кариера на федеративно държавно равнище. Всъщност тоналността на кадровия анализ на политическото бюро на ЦК на ЮКП е в хармония с оценката на Ед. Кардел за работата на АСНОМ в края на 1944 г. Той присъства на неговата „втора сесия“, където обръща внимание, че е забелязал „автономистки“ тенденции – същият любим аргумент-обвинение на Темпо, чрез което се осъществява югославизацията на МКП.

Логиката в темпоралната връзка между това отношение към двете най-представителни групи от първите дейци на АСНОМ и вътрешнопартийния конфликт около азбуката и езика изисква да напомня, че те всички, дори Влахов, се противопоставят на сърбизиращото пристрастие към употреба на караджицата. Нещо повече, те отхвърлят натиска от края на 1944 и началото на 1945 г. за промяна на фамилните имена чрез добавка на наставката **-ски,** като чужда на местните традиции политическо увлечение. В специално писмо-наредба от Президиума на АСНОМ и управляващия просветата до областните народно-освободителни комитети (НОО) те окачествяват предприетата кампания така: „пристигат оплаквания от много места, за това че населението е принуждавано да сменя старинните окончания на фамилните имена и да слага окончанието „ски“... нещо, което не се оправдава нито от научно, нито от национално гледище. От граматическо гледище не се оправдава за това, че според свойствата на нашия език, на нашата македонска граматика, притежателните прилагателни винаги окончават на „ов“ или „ев“.“ След като в писмото се дават конкретни примери и граматически обяснения, просветното „министерство“ намира, че традиционните окончания трябва да се запазят като „напълно отговарящи на... нашия говор и на нашата граматика; заключение, подкрепено и с аргумента, че имената на „без малко всички наши сегашни водачи и буквално всички стари са с окончанието „ов“: Влахов, а не Влаховски, М. Андонов, а не Андоновски,... Делчев, Груев и др.“ Основният извод е, че тази практика „не е за препоръчване... още и за това, че с нея се влиза в конфликт с една традиция, пазена от

народа като очите през стотици години и векове и с това се дразнат от друга страна най-интимните чувства на народите, без каквато и да е полза за държавата.“ Наредбата, подписана лично от М. Андонов и просветния „министър“ Еп. Попандонов, е изпратена до всички НОО с изискване да ѝ се „даде най-широка гласност... за да се тури край навреме на една лоша практика“[1117].

Дали на тази практика тогава е сложен поне временно край не е ясно, но нейното прилагане се засилва през следващите години, за да наложи днешната масова употреба в Р Македония тъкмо на суфикса **-ски**. Ясно е обаче, че около нея също се сблъскват двете сили в официалния политически живот: противопоставят ѝ се тъкмо привързаните към традициите, т.е. определяните в Белград като политически съмнителни и несигурни, а е лансирана и налагана от младите комунисти, търсещи прекъсване на македоно-българското единство. За стриктно следващите югославските/сръбските предписания тъкмо опазването на традициите „от народа като очите“ не само че не е ценност, а е главната пречка за пълното преливане на местната идентичност, с нейната македоно-българска двупластовост, в югославската. Тъкмо затова натискът за бързо откъсване на Пиринска Македония от България става все по-силен, а разчистването на политическия терен в Скопие за избраника на ЮКП Л. Колишевски – все по-ускорено и по-брутално[1118]. От 1 януари 1945 г. той вече е не само партиен шеф, но и подпредседател на АСНОМ – на мястото на Панко Брашнаров – а в средата на април става и председател на първото правителство на ДФ Македония. Изборът му, безспорно налаган от Белград, следва формирането на първото югославско правителство начело с Тито и формално е част от конструирането на ДФ Югославия. От гледна точка на политическото моделиране на Вардарска Македония обаче този избор бележи началото на нова фаза от процеса на целенасочената комунистическа югославизация на областта: на последователното отстраняване от политическия живот на всички личности, смятани от Белград за несигурни. Така че почти всички сред онези, които приемат АСНОМ и новата власт не толкова като желан политически образец, а като възможност за достигане до реална самостоятелност, споделят бързо съдбата на широката маса от неблагонадеждни, за чието политическо респектиране са задействани методите на политическата принуда и революционния терор.

Трябва да се има предвид особено благоприятното обстоятелство за революционното хомогенизиране на Вардарска Македония: новата „национална свест“ и новата национална култура се налагат в общество без съхранени собствени културни институции и без необходимата – и от количествена, и от качествена гледна точка – интелигенция, ангажирана с промяната[1119]. По това време

[1117] АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 4, 375–376.

[1118] Всъщност на споменатото специално съвещание на политическото бюро на ЦК на ЮКП македонският партиен лидер Колишевски е определен като „политически най-силен, партийно добър, но твърдоглав“ или като „най-добър и най-позитивен другар“.

[1119] Създаването на каквито и да било културни, просветни и други дружества става само след разрешение от службата за вътрешни работи, т.е. тогавашното МВР. Вж. АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 3, с. 360.

преобладаващата част от македонското население е неграмотно или слабограмотно, включително мнозинството от партийните активисти. В новия пласт партийни активисти, формиран през 1944 г., доминират необразованите млади работници и селяни и незавършилите ученици. Така че новосъздаваните масови курсове за начално огрaмотяване са използвани същевременно и за политическа просвета и пропаганда; така се налагат по-лесно и новите „истини" за Македония и македонците. На партийните активисти и особено на партизаните се признават незавършените или пропуснати гимназиални години, а за учители са приемат дори младежи с незавършено средно образование. На най-благонадежните сред учителите, независимо от квалификацията и професионалния им опит, се възлага да изградят основите на „македонската култура" - на науката, образованието, изкуството и т.н.

При тези обстоятелства идейно-политическият критерий се превръща в главно условие за професионално развитие на ангажираните в широката сфера на културата, но и в доказателство за тяхната политическа благонадежност. А възприеманото като обект на начално обучение и културно възпитание македонското общество се оказва въвлечено не просто в типичния за Източна Европа процес на изграждане на култура от „нов тип", а в състояние на моделиране за постигане на „национален катарзис". Водено от партийно направляваната нова интелигенция, то трябва да открие и приеме също толкова новите истини за себе си. През 40-те години обаче, както стана ясно дори само от вътрешния сблъсък около македонската азбука и езика, тези истини не са нито безспорни, нито достатъчно убедителни. Налагането на новите културни стандарти като основа на македонското национално съзнание ще стане реално всеобхватно едва след обособяването на Югославия като комунистическа държава извън съветския блок. В този случай ще се задействава обаче не толкова факторът време, колкото политическият фактор, обвързал налаганата югомакедонска идентичност – в условията на враждебна изолация от България – с постигнатите при югославската блокова необвързаност предимства пред съветската система.

Дисциплиниране и хомогенизиране на общността

Опасенията на Белград от възможно отклоняване на Вардарска Македония, вече като федерална единица, от политическия план на ЮКП за Югославия, идват не толкова от предприеманите политически действия за овладяване на създадения цялостен обществен хаос – те всъщност следват едно общоюгославско русло – колкото от плахите сигнали за желана самостоятелност в решенията, изразявани от „чуждите тела" в партията. Иначе в областта, както и в другите федерални единици, се осъществява типичното силово налагане на властови решения, в което доминират характерните за съветския опит методи. В условията на продължаваща война един от най-ефикасните инструменти за демонстрация на репресивната мощ на държавата, независимо от нейния непълноценен статут, се оказва военната мобилизация. Обременено от негативната оценка на

Тито за македонския принос в югославската комунистическа съпротива, сега македонското ръководство си поставя основната задача да рекрутира и да изпрати на фронта армия, съответстваща на югославските очаквания.

Бившият командир на македонските партизански сили и след това на македонската историческа наука, генералът академик М. Апостолски смята, че в края на войната, т.е. през май 1945 г., „македонската войска" наброявала около 150 000 бойци. В средата на ноември 1944 г. те били около 66 000, но към тях той добавя „24 000 загинали в битките... после около 30 000 по затворите и интернирани" (до септември 1944 г. – б.а., А. Д.), с което ги допълва до „около 120 000". Броят до150 000 бойци Апостолски постига като прибавя – очевидно за да внуши представата за общонародно въстание – всички, които „с оръжие вършели своята функция, като например, около 1000 народноосвободителни комитета (НОО)... с най-малко по 5 члена, също толкова комитета на НФ, АФЖ, партийни и младежки организации, както и партизански стражи, организирани в много села по цялата територия"[1120]. Споменавам тези числа като ярко доказателство за научно несъстоятелния, пропаганден характер на използвания метод за определяне числеността на войската, но преди всичко за обяснение на ключови за Вардарска Македония исторически събития. Абсурдно изглеждащите и никога доказвани с конкретни данни бройки на загиналите, осъжданите и интернираните – числа, които са в пропагандна употреба и днес – изглеждат лансирани единствено, за да оспорят с късна дата общото мнение в Югославия, както и на самия Тито, че приносът на македонската комунистическа съпротива в общоюгославската е незначителен. Още повече, че в обобщените бройки за НОВ и ПОМ, а след това и за „югославската армия в Македония", Апостолски включва и части, съставени от партизани и войници немакедонци, които след войната напускат Вардарска Македония[1121].

Според съвременната македонска историография, претендираща да изброява само военно ангажираните в македонските части от югославската армия,

---

[1120] Броят на загиналите през периода септември–ноември 1944 г., т.е. при директните сблъсъци с оттеглящите се германски войски на македонска територия, със сигурност не е малък. Но още по-сигурно е, че дори с добавените жертви за периода 1941–1944 г., тази бройка е многократно преувеличена. Броят на бившите затворници и интернираните също е мнократно завишен, а и отделянето им е нелогично, тъй като след освобождаването им в края на август и началото на септември 1944 г. те се вливат в „македонската войска" или различните, също свободно броени, служби. Както бе споменато обаче, прецизността при споменаването на данни с пряко значение за определяне измеренията и характера на югокомунистическия път към държавността не е присъщо на македонската наука. Вж. А п о с т о л с к и, М.. Создавањето на „Македонската војска". – В: Историја. II, кн. 2. Скопје, 1971, с. 24. НФ е Народен фронт, а АФЖ – Антифашистки фронт на жените, т.е. към войската той прибавя съществуващите организационни форми на управление и партийно направлявана публична активност.

[1121] Д и м и т р и ј е в с к и, М. Македонската војска 1944–1945. Скопје, 1999, с. 23. В случая става дума за партизански части, които в известни периоди действат на територията на Вардарска Македония като бригадите: 1-ва косовско-метохийска, 6-а и 7-а южноморавска, 8-а прешевска, 12-а и 13-а буяновски, българските „Хр. Ботев"

в средата на септември 1944 г. те достигат 12 000 души. Впоследствие обаче сочените цифри почти изцяло съвпадат с тези на Апостолски: 66 000 войници и офицери през ноември 1944 г., които през януари 1945 г. достигат след извършване на редовна мобилизация през декември – до 83 814 войници и офицери от всички народности. В края на войната, след отново проведена мобилизация през март и април, те вече били около 108 000 души. Твърди се, че още 34 925 войници били поставени извън командването на „ГЩ на ЮА за Македония", т.е., че общо във Вардарска Македония били мобилизирани 152 925 войници и офицери[1122]. Въпреки желанието на автора тази бройка да се приема като достоверна, той прави признание, че всъщност не съществува пълноценна документация и изчисленията са по преценка, т.е. че темата остава неизяснена.

Дори само вглеждането в числеността на отделните, иначе неотговарящи функционално на наименованията си части, подсказва, че измеренията на „македонската войска в югославската армия" може би са значително по-скромни. Достатъчно е да напомним, че за изследователите всъщност остава неясно дали в общата бройка на „македонската войска" са включени македонските войници, сражаващи се на Сремския фронт, както и изпратените в IV югославска армия македонски албанци и турци[1123]. Нещата обаче стават по-ясни ако напомня, че след създаването на съюзното правителство на Югославия начело с Тито е направена военна организация, която прекратява формалното съществуване на „Генерален щаб на югославската армия за Македония" и дислоцира във Вардарска Македония V югославска армия. Това става на 4 май 1945 г., а за командир, политически комисар и началник на щаба на армията са назначени сръбски военни. Докато 24 000 войници от Вардарска Македония се намират на Сремския фронт, V армия, наброяваща 50 000 войници и офицери, има преобладаващо сръбски етнически облик, тъй като в нейния състав са включени четири сръбски и две македонски дивизии[1124]. В средата на май 1945 г. тя вече има 75 000 войници и офицери и още 33 000 войници, ангажирани в тиловите служби, в които не влизали частите от Корпуса на народната отбрана[1125].

Ето как на 15 април 1945 г. Л. Колишевски оценява македонското участие във войната: „...нашата помощ за фронта досега не отговаря на възможностите на нашата страна, която е пострадала най-малко в сравнение с другите страни на Югославия. Ние можеме, требва под паролата „Всичко за фронта" да дадеме

и „Г. Димитров", една словенска рота, италианската рота „Гарибалди", сформирана от италиански пленници, както и присъединилите се към партизаните избягали руски пленници, дори пленени германски войници. Към тях можем да добавим и формираната в България през есента на 1944 г. бригада „Гоце Делчев" и недоокомплектованата „Яне Сандански", наброяващи около 12 000 души, които са присъединени към формираните македонски дивизии.

[1122] Пак там, с.17; 21–22.

[1123] Те са около 7000 души и са изпратени в Хърватия. – Пак там, 20–21.

[1124] Пак там, 203–204.

[1125] Пак там, с. 205.

много повече за нашата армия. Ще бъде нужна още една проверка на сите сили, способни за оръжие, които според... Генералния щаб подлежат на мобилизация... Ние сме страна, където всички граждани имат еднакви права, а за еднакви права се дължат и еднакви задължения. Ние нема и не смееме да си позволиме за свободна Македония едни да са дали и да дават всичко, па и живота, од некои семейства по двама, трима, а и изхранващите ги да са на фронта, а некои мамини синковци... неотговарат на задълженията... Паралелно с това е нужна поголема мобилизация и по-планово разпределяне на работните сили за работния фронт“[1126].

Отъждествяването на интересите на властта с интересите на нацията започва с навлизането на света в буржоазната епоха, но особено демонстративно и безпрекословно то е налагано при комунистите; разбира се, не с нацията, а с народа. Така е навсякъде в подложената на комунизиране част от Европа, но македонските комунисти от типа на Колишевски са особено ревностни в желанието си да дисциплинират обществото и да се докажат пред ЮКП. Какво всъщност означават бройките на мобилизираните в армията през 1944–1945 г., официално приемани от македонската историография? Ако те са верни, това означава по най-груба сметка, че върху населението на Вардарска Македония е стоварено изключително тежко бреме; при това, прилагано често в нарушение на обявените принципи. При население от общо около милион и половина души, в армията са повикани и са поставени под военен контрол около 10% от населението на Вардарска Македония. Ако се ограничим само до физически годните да носят оръжие мъже на подходяща възраст, това означава, че всеки втори-трети мъж е военно мобилизиран. Дори и да приемем далеч по-реалистичната численост от около 80 000 мобилизирани, това все пак означава, че всеки четвърти-пети трудоспособен мъж е откъснат от естествената си среда и е подложен на дисциплиниращото въздействие на една от най-мощните институции за моделиране на личността – армията.В същото време все по-усложняващата се икономическа ситуация в страната, зачестилите доказателства за разминаване между пропаганда и реалности, но най-вече за провала на очакванията за бъдеще извън нежеланото сръбско опекунство, довеждат до напрежение в армията и дори до бунтове на „новомобилизираните войници в гарнизоните в Скопие и Щип[1127].

[1126] Политически доклад на Президиума на АСНОМ. – Вж. АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 3, с. 350.

[1127] Своевременните на бунтовете обяснения и съвременните историографски описания в Р Македония на събитията по Коледа 1945 г. са противоречиви и неубедителни. Те са обобщени и анализирани от В. Ангелов. Вж. А н г е л о в, В. Цит. съч., 2003, 181–190. Обстоятелството, че разбунтувалите се войници са носели по това време български военни униформи, е само знак на съвпадение с очевидната им нагласа на неприязън към повторното сърбизиране на военното командване и поставянето на македонските интереси в служба на югославските. В този смисъл суровата разправа с най-активните офицери и войници е не само и не толкова военновременна реакция срещу военно “.

Всъщност направено е всичко възможно прекалено младите или физически негодните да носят оръжие, също да бъдат обхванати от някаква форма на мобилизация. Още през 1944 г. те са включени в НОМСМ и освен че са подложени на възпитаваща ги политическа пропаганда, са организирани повсеместно в различни трудови бригади, занимаващи се от почистване на сгради и улици до тежък физически труд[1128]. В един доклад се съобщава например, че в Кавадарско са обхванати в „работни бригади" всички младежи, предимно от 12 до 17-годишна възраст. Те работят за „поправка на пътища, секат и пренасят дърва, правят мост, поправят телефонни жици, копаят дупки за електрически стълбове" и т.н. – все дейности, при които дирижираният ентусиазъм е трябвало да прикрие факта, че са твърде неподходящи за непълнолетни[1129].

Въпреки че използването на детско-юношеския труд под формата на доброволни ученически бригади задълго, а и навсякъде в комунистическите страни остава неизменна част от работата на властите с младежта, през „македонската" зима на 1944–1945 г. ангажиментите на непълнолетните са били свързани все пак предимно с новото училище – другата основна институция за моделиране на личността. Част от родителите им обаче са изложени на далеч по-суровото изискване да доказват лоялността си към държавата чрез извънреден труд: на 18 февруари 1945 г. е създадена, по силата на специална наредба на АСНОМ, възможност „лица и предприятия" да бъдат граждански мобилизирани[1130]. Допустима мярка във военновременни условия, решението за гражданска мобилизация всъщност открива огромни възможности за произвол и натиск върху всички неудобни за властта лица, тъй като тя е всеобхватно насочена за прилагане на нерегламентиран „умствен или физически труд". Мобилизацията се извършва по решението на съответния повереник и по предложение на Народноосвободителните комитети (НОО)[1131]. Дали мобилизираният ще получава заплата, надница или помощ за семейството си и колко, решава еднолично повереникът, като жалба срещу решението му „не се допуска".

Наказателните разпоредби, на които са подложени граждански мобилизираните, са особено тежки и зависими от субективни преценки, затова заслужават специално внимание. Според тях, ако мобилизираният „не се яви без законни причини в определеното време на работа, или я напусне самоволно или не я върши съвестно и грижливо... се наказва с лека физическа работа от шест месеца до две години. В повторен случай с тежка физическа работа до пет години". Наказанията са предвидени и като стъпка към гражданската ликвидация

[1128] НОМСМ е Народноосвободителен младежки съюз на Македония.

[1129] Извори за ослободителната војна. Т.1, кн. петта, с. 283.

[1130] АСНОМ.Документи..., т. 1, кн. 3, 118–120. Утвърдена три дни след създаването на съда срещу „македонската национална чест", тази наредба позволява да бъде практически неограничено разширен кръгът на хората, които биха могли да бъдат репресирани.

[1131] Повереник е политически отговорната фигура в АСНОМ за някаква сфера, нещо като „министър".

на политически неблагонадеждните и към национализация на „мобилизираните предприятия“, тъй като предвиждат „собствениците и отговорните лица... за злонамерената си работа или саботажи“ да бъдат осъдени на „десет години тежка физическа работа и конфискация на предприятието в полза на държавата“. При това „престъпленията“ на граждански мобилизираните са предават, при липсата по това време на редовни граждански съдилища, „на военен съд“[1132].

Освен гражданската мобилизация, използвана както за необходими трудови дейности, така и за дисциплиниране на смятаните за несигурни слоеве от населението, се провеждат и ред репресивни мерки срещу спекулата, черната борса и „военните богаташи“. Те се прилагат не само за същинското си предназначение, а и като средство за разправа с политически неудобни фигури. Например жертва на подобна мярка през април 1945 г. става кооптираният като член на АСНОМ свещеник Методи Гогов – бъдещият, вече във времето на Република Македония, архиепископ Михаил. Той е обвинен в злоупотреби, но зад това обвинение се крие политическата неприязън на просръбските среди, защото е обявен и за „близък сътрудник на българския окупатор“. Към обвиненията е добавено и подозрение в „сепаратизъм“, заради желанието му да бъде обособена автокефална македонска църква, отделна от Сръбската патриаршия[1133].

Стремежът на АСНОМ-ското ръководство и особено на партийните радикали като Колишевски да изпратят за фронта колкото се може повече храни, материали и добитък от обективно по-слабо засегнатата от войната Вардарска Македония, водят до тежки реквизиции на селскостопански продукти, на жито и коне, до финансово обременяване чрез заеми и високи данъци[1134]. Те придизвикват не само недоволство, но и прояви на открита съпротива. Ако добавим и многобройните оплаквания от поведението на различни партийни активисти, на военни и на местни администратори, които най-често отнемат от населението коне, за да се придвижват, или изискват да бъдат хранени, бихме могли да си представим, че слабата доскоро връзка между „партията и народа“ не се е заздравила[1135]. Интересно е твърдението, че такива прояви е имало най-често от представители на „Поречката бригада“, която „ширела сърбизъм“, а комендантът ѝ настоявал до го поздравяват на сръбски език. Очевидно сърбоманите от Поречието и сръбските командири в македонската войска са възприемали новата ситуация като възможност за връщане към предвоенното си привиле-

---

[1132] Пак там.

[1133] АСНОМ.Документи..., т.1, кн. 6, 124–126. Свещеник М. Гогов е кооптиран за член на АСНОМ на 27 октомври 1944 г. Вж. Зборник на документи АСНОМ..., с. 453.

[1134] Методија Андонов-Ченто. Документи..., 141–142 .

[1135] В оплакванията на селяните, потвърждавани и от някои сътрудници на АСНОМ, особено внимание заслужава недоволството от прояви на произвол, подсказващи в привидно дребни случаи на злоупотреба с власт, за тенденция към драстично игнориране на традиционния морал. Така, ако изискващите храна не харесвали поднесеното, настоявали да им бъдат изпържени яйца. Или ако вземели кон, за да се придвижат донякъде, не полагали грижи за него, изоставяли го на произвола или дори го уморявали до смърт. Вж. Зборник на документи АСНОМ..., 459–460; 461–463.

гировано положение. Подобни случаи имало и в Кумановско, където сръбски емисари внушавали нетрайността на македонската самостоятелност чрез слуха, че скоро щели да пристигнат „20 000 чиновници от Сърбия, за да вземат властта в свои ръце". Тези действия са окачествени като „тенденциозна, злонамерена и деструктивна пропаганда", чието възможно разрастване представлявало „директна опасност за нашата власт... и за самата държава"[1136]. Всъщност при относително бързото нарастване на членската партийна маса след завземането на властта от комунистите – явление типично за комунизираните общества и зависимо колкото от пропагандата, толкова и от приспособленството – мнозинството от активистите и началниците на различни равнища възприемат позициите си като индулгенция за своите заслуги или за поведенческия си радикализъм.

След създаването на югославско правителство начело с Тито, подписването на договор за приятелство между СССР и Югославия и почти цялостното изтласкване на Вермахта от югославска територия, федералните държави постепенно преминават от военно положение към мирновременен живот. Успоредно с конструирането на легитимни органи на управление във Вардарска Македония натискът не само срещу опозиционно настроените македонски граждани, но и срещу смятаните за пробългарски настроени партийни активисти, става все по-силен. Проведените първи избори за селски, градски, районни и околийски НОО, т.е. за местна власт – започнати на 11 март 1945 г. – демонстрират, че македонските комунисти контролират сигурно страната. При откриването на третата сесия на АСНОМ (14 април 1945 г.) неговият председател М. Андонов-Ченто ще признае: „Ние не бехме избрани от народа, когато образувахме нашето първо Антифашистко събрание на Македония". В духа на революционната риторика обаче ще добави, че са си заслужили правото на власт с борба, значи с „нещо повече отколкото да ни е избрал народа"[1137]. Ченто обаче вижда в тази ситуация отговорността на управляващите, които призовава да докажат правото си народни водачи. За разлика от него Колишевски, който прави анализ на вътрешното положение в страната на същото заседание, приема властта като даденост и единствено като задължение чрез нея да бъде осъществена политиката на ЮКП[1138].

Това мислене, подчинено на революционните комунистически стандарти за достигане до властта, очевидно е приложено при изборите през март, тъй като политическите рестрикции, заложени в изборните правила, напълно обезсмислят заявените от АСНОМ граждански права. Така обявеното всеобщо избирателно право е компрометирано от решението кандидатски листи да предлагат само „организации, които участват в НО борба и тия които сътрудничат

[1136] Пак там, 617–618. Данните са от доклад на „повереника" за вътрешни работи до президиума на АСНОМ от края на ноември 1944 г. Очевидно е съществувала подчертана нагласа в Сърбия, на която не е била чужда и СКП, за масово завръщане на колонистите и за компрометиране на идеята за македонска държавност.

[1137] АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 3, с. 341.

[1138] Пак там, с. 351.

в НО движение", т.е., че кандидати могат да бъдат само избранници на властта[1139]. Ако прибавим към това и административният натиск за масово участие в изборите като доказателство за лоялност, става ясно, че първите избори са превърнати в инструмент за политически моделирано легитимиране на МКП/ЮКП и на югославското бъдеще на Вардарска Македония.

На спомената трета сесия на АСНОМ, на която Колишевски е избран за първи министър-председател на федерална Македония, той заявява: „Изборите ни доказаха, че в своето най-пълно мнозинство македонският народ стои безкомпромисно на линията на ЕНОФ". Изцяло в стила на югославската политическа линия той отдава успеха на властта в предизборната агитация на темите за помощта за фронта, за изграждането на новата държава, за братството и единството с малцинствата, както и на борбата с предателите, спекулантите и военните богаташи[1140]. Партийната документация обаче сочи, че в предизборния период не само са се разкрили „много народни неприятели и рушители на народното единство" (Колишевски), но и че подготовката на изборите е използвана за разчистване на вътрешнопартийни сметки. И че отново е употребена за елиминиране на по-старите партийни кадри и за лансиране на просръбски настроени млади комунисти.

Емблематичен за този тип партийно поведение е случаят, описан в протестно писмо до президиума на АСНОМ от кумановския адвокат Никола Стойков. На квартално събрание в Куманово той бил предложен за градски съветник от гражданите, докато партийното ръководство игнорирало демократичното предложение и наложило своя кандидат – млада комунистка. Описвайки миналото си, адвокатът твърди, че е свързан с комунистическата дейност от 1918 г., когато съперничката му още не е била родена. Като изтъква популярността си сред своите съграждани, както и че се е борил против сръбската власт, че е бил интерниран при българската, че е осъществил на 5 септември 1944 г. и по нареждане на комунистическата партия контакт между партизаните и българското военно командване за съвместни действия срещу германците, че далеч преди това, по времето на ВМРО (об.), чрез него пристигали от Виена вестниците „Балканска федерация" и „Автономна Македония", адвокатът Стойков всъщност не разбира, че съобщава факти, точно заради които се оказва неудобен на доминиращата партийна линия. Нейният просръбски характер става ясно различим дори само по имената на поддръжниците на предпочетената пред него и избрана Филимена: „Баба Ружа", Милева Сабо, Найдан Тричкович, Йован Джуканович и други"[1141].

Случаят е особено интересен и заради цитираните квалификации, с които са били „наградени" недоволните от партийния натиск. От тях обаче става ясно, че словестното им обругаване очевидно не е било инцидент, а типична практика

[1139] Пак там, 141–143.

[1140] Пак там, с. 348. ЕНОФ е Единен народноосвободителен фронт.

[1141] АСНОМ. Документи..., т. 1, кн. 4, 199–201.

в публичните отношения по това време: „Най-леко и без доказателства и факти е да се каже в днешно време за некого, че е непочтен, че е фашист, че е курва човек“[1142]. Подобни вътрешнопартийни конфликти вероятно не са били редки, за което свидетелства и друго писмо до президиума на АСНОМ от с. Маджари, Скопско. И там се разиграва подобна история под режисурата на секретарката на околийския НОО, като особено важен акцент отново е сблъсъкът между „млади“ и „стари“. Писмото по този случай добавя и още един важен щрих към югославизиращо прочистване на партийните листи – кариеризмът на новите политически играчи: „Според другарката Рада излезе, че ние, старите членове на комитета, сме против нашата власт, а новите членове, които са обещали на Рада (да я изберат) за околийски пратеник, излезе, че са за народния фронт“[1143].

Споменатите конфликтни случаи са с вътрешнопартиен характер, но ясно подсказват за цялостната изборна атмосфера и за отношението, на което е бил подложен всеки осмелил се да се противопостави на партийните манипулации. Създадената обстановка на първите избори във Вардарска Македония привлича вниманието на Политбюро на ЮКП, което и без това следи внимателно как се изгражда новата „федерална държава“. На вече споменатото заседание дори е отбелязано, че „се прекалява с агитацията... и с лозунга „Който не гласува е предател“, че отношението на партийните комитети спрямо Народния фронт е „сектантско“, че „комунистите са наслагани в листите“ и че „съществува напрежение между младите комунисти и старите ликвидатори... “[1144].

Линията на все по-радикално политическо поведение, в което споменатите увлечения са обичайна практика, обаче не само не се смекчава, а се утвърждава след като партийният лидер Колишевски става и министър-председател. Тя ясно личи при подготовката на изборите за съюзната Скупщина и за Скупщината (събранието) на народите, започнала пет месеца след първите местни избори. Задачите, поставени от Колишевски пред секретарите на окръжните комитети на партията, са все в същата рестриктивна политическа тоналност: „Главният комитет на Народния фронт... да състави своята листа, т.е. да определи кой къде ще се кандидатира, а по партийна линия ще решиме кой да се избира“. И още: „...в някои екипи за съставяне на избирателните списъци са влезли и неприятелски елементи, което не е смеело да стане. Може в екипите да има некое техническо лице за чисто техническата страна, но другите трябва да са политически подготвени агитатори“. И като доказателство за циничната игра с демокрацията идва и наставлението: „Изхвърлянето от списъците на недобрите елементи трябва да дойде не... от екипите, ами по предложение на масите по разни конференции и по сигнал, писмен или устен, на отделни лица, както и по предложение на организациите...“[1145].

[1142] Пак там.

[1143] Пак там, с. 203.

[1144] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 150.

[1145] Пак там, с.156, 157. Задачата, която Л. Колишевски поставя във връзка с партийната пропаганда на изборите, е показателна не само за нейния манипулативен

Ако сравним оценките на ЦК на ЮКП за местните избори и на ЦК на МКП за подготовката на съюзните, изпъква една интересна подробност. В първия случай и в духа на желаното югославизиране на масите като „сектантско“ е определено пренебрежението на комунистите към Народния фронт, докато при втория за „сектанство“ на места е определяно отдръпването от „сърбофилите“[1146]. Това противоречие обаче е само привидно, защото твърдата партийно-политическа линия на Колишевски е всъщност изцяло в духа на изискванията от центъра: за изтласкване извън политическия живот на „старите“, разбирани като „ликвидатори“, т.е. заразени от Шарло и БКП, и срещу „шовинистите“, обвинявани във враждебност към фаворизираните сърби и власи, и преди всичко, смятани за противници на югославизма.

Едно по-внимателно вглеждане в двете съществуващи основни тенденции в редовете на АСНОМ – на „автономистката“, олицетворявана от Ченто, и на югославистката/просръбска, оглавявана от Колишевски, сочи, че тъкмо през март-април 1945 г. втората надделява категорично. С формирането на съюзното правителство на Тито и приближаващия край на войната демократичните и идентификационно хиперболизиращи македонската самобитност акценти от първите възвания на АСНОМ губят пропагандното си значение, за да станат нежелани и излишни. Без политическата звезда на Ченто да е помръкнала и без да е загубил популярността си сред значителна част от македонското население, той вече става неудобен. С превръщането му през лятото на 1945 г. дори в обект на вътрешнопартийно следене и осъждане, той е политически обречен[1147]. Започва времето на Лазо Колишевски – време, чиято основна характеристика е ескалацията на антибългаризма като средство за ускорена югославизация на Вардарска Македония. Това е и времето, в което започва изграждането на трайния образ на съвременната македонска държава.

Стартът на тоталната дебългаризация

Репресивният характер на изградената югославска комунистическа държава, в геополитически обременена балканска територия като Вардарска Македония, предизвиква естественото противодействие на всички етнически и политически сили, чиито представи и планове за бъдещето са други, които тя засяга или обрича на неуспех. Особено подчертана е съпротивата на големи етнически групи като местните албанци и турци, както и на антикомунистически настроените сръбски националисти. В случая обаче по-важно е да отделя случващото

характер, но и за културното равнище в страната. Той настоява по съветски образец да се организират масови четения на различни места, на които „хора, които умеят хубаво да четат и да коментират...да разпространяват и тълкуват нашия печат“. – Пак там, с. 158.

[1146] Пак там, с.168.

[1147] В партийната документация съществуват материали от лятото на 1945 г. срещу Ченто, които носят белезите както на доноси, така и на изпълнение на поставена партийна задача. Вж. пак там, 161–163.

се с македонските българи, с привържениците на ВМРО и с онези македонски комунисти, за които македонската държавност е изглеждала изпълнена с исторически смисъл само в близко общение с България. Тази тема е огромна и непосилна за изчерпателен анализ, затова тук само ще посоча тенденциите, характеризиращи този ключов за бъдещето на Вардарска Македония проблем[1148].

Както вече бе подчертано, комунистическата доктрина за етнополитическия македонизъм е теоретичният продукт на политиката на Коминтерна за решаване на македонския проблем. Превърната в знаме за комунистическото утвърждаване в Македония, тя е употребена за денационализацията на македонските българи и като основен инструмент за югославизацията на страната. Лансирана до овладяването на властта основно сред тесния кръг местни комунисти и техните привърженици, след това тя става фундамент за изграждане на новата македонска идентичност чрез създадения литературен език, чрез образователната система, културните институции и всички структури на държавата, определяна едновременно като национална и като част от югославската държавна общност. Така е постигнато уеднаквяване на новомакедонската и сръбската гледна точка по една особено чувствителна за Югославия/Сърбия тема: във Вардарска Македония няма българи, има само „българофили"/„бугараши". Всъщност и сърбизацията, и безусловната македонизация са форми на денационализация на македонските българи, но приложението на втората – поне в началния период на македонската държавност и при очаквано съединение с Пиринска Македония и обединение с България – не е приемано драматично.

След близо едновековно паралелно съществуване на националното име „българи" и на регионима „македонци" в идентифицираща мнозинството от населението симбиоза, налаганото ограничение засяга болезнено главно политическите противници на новата власт. Отнесена към приспособяващото се множество македонизацията прилича повече на нетипична етнополитическа асимилация, при която политически доминиращата група, т.е. активните македонисти, налагат своята хегемония над българофилите, за да ги претопят и „асимилират". В случая налагането над другите със сила е не само с политически, а с тотални измерения, защото новата държава е територия на пълната им власт, реално неоспорима от техните опоненти. Наред с успешната бърза асимилация

[1148] Проблемите в българо-югославските отношения през втората половина на 40-те години са изследвани, повече или по-малко цялостно и с различни акценти. Вж. Панайотов, Л., К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., 1991; Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата срещу него. С., 1992; Мичев, Д. Македонският въпрос и българо-югословските отношения 9.IX.1944–1949. С., 1994; Палешутски, К. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос. С., 1985; Лалков, М. От надежди към разочарование. Идеята за федерация в Балканския югоизток, 1944–1948. С., 1993; Даскалов, Г. Българо-югославските политически отношения (1944–1945). С., 1989; Баева, И., Е. Калинова. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003; Ангелов, В. Цитирани съчинения и ред други по-общи и многобройни частични проучвания.

на част от младежта и на искрените неофити сред по-възрастните, чието претопяване символизира объркания дух на историческото време, приспособяването на масата македонски българи става под знака на раздвоението, на обвързването между публичния македонизъм и съкровеното опазване на българския корен. Това състояние е точно изразено от едно признание с адрес от Егейска Македония, но емоционално съотносимо към атмосферата от началния период на македонската държавност: „Гърците ме назначиха за кмет. Измамих ги. Аз съм българин и ще умра като българин“[1149].

За обществено по-активните, за изявените „българофили“ извън кръга на арестуваните като „сътрудници на окупатора“ обаче ситуацията с приспособяването е далеч по-трудна. Останали без външната подкрепа на поставената под съветски контрол България, те определят отношението си към властта в зависимост от лични обстоятелства и конкретни политически очаквания. Македонската документация дава ясни примери за тяхната политическа колизия, предизвикана от сблъсъка между накърнената им самоличност, неясния образ на македонската държавност и несигурността на обещаното югославско-българско сближение. Така на 10 октомври 1944 г., когато въпросът за българското участие във войната още не изглежда сигурно решен, комунистическото ръководство за Битолска област оценява отношението на местните българи като приемливо, но неясно: „Що се отнася до българофилските елементи в Македония, с падането на българския фашизъм те беха принудени да се приближат към нас. Неясната позиция на днешното българско правителство на отечествения фронт по въпроса за Македония, даде възможност на тия елементи до известна степен да стоят настрана от Н.О. борба. Българското правителство не взема под внимание, че македонския народ се определи за нова демократична федеративна Югославия, ами тепърва поставя въпроса да има право на самоопределение... И нататък стоиме твърдо за съединяване на Македония. За съдбата на македонския народ под България и Гърция, директно са заинтересувани всичките народи на Югославия чрез АВНОЮ и Националния комитет“[1150]. От този пасаж, както и от препоръките да се върви към масовизиране на партията във време, когато Вермахтът е още край Вардар, става ясно, „че първоначалната цел е „българофилите“ да бъдат приобщени, че недоверието към тях остава и че към България се отправя зле прикрита, но политически наивна заплаха с мощта на Югославия. По същото време е отбелязано и че „бившите ВМРО-вци са приети и помагат на НОБ“[1151].

[1149] К а р а к а с и д у, А. Трансформация на идентитета, создаване на сознанието: принуда и хомогеност в Северозападна Грция. – В: Р у д о м е т о ф, В. Македонското прашање..., Скопје, 2003, с. 81.

[1150] Директива на Втория областен комитет на КПМ до околийските комитети. – Вж. Извори за ослободителната..., т. 1, кн. петта, 256–257. Н.О. е народноосвободителна.

[1151] Пак там, с. 276. НОБ е народноосвободителна борба.

След поставянето на страната под пълен контрол и след арестите на най-активните македонски българи ситуацията за „българофилите“ привидно остава същата. В самото начало на 1945 г. и отново в Битолска област оценката за тях е двойнствена: смята се, от една страна, че като цяло са вече приобщени, но от друга, определени групи са окачествени като реакционери: „Българофилството в тази област, специално в Тиквеш, Охрид, Преспа и във всички градове имаше яки корени... А днес, когато българофилството изгуби своя защитник поскоро не представлява никаква опасност. С правилна политическа работа още сега мнозинството на българофилските маси активно участва в Н.О.В. Само един малък дел още стои настрана. Охрид е град, където българофилството още не е напълно ликвидирано... ВМРО... сега е обезглавена и се намира в пълно разстройство. Привържениците на Ванчо сега стоят съвсем настрана и повечето от тех имат неприятелска позиция спрямо Н.О.В... но са само един малък брой недоволници“[1152]. Споменавайки за действията на сърбоманите в областта, както и на опозиционно настроените албанци и турци, в доклада се прави политически важния извод, че „великобългарската реакция и ВМРО още не показват тенденция за тесно свързване помежду си... но се отнасят неприятелски спрямо тия предходни реакционни клики“[1153].

Очевидно е, че въпреки недоверието си към новия югославски държавен формат, „българофилите“ по условие не биха могли да подкрепят и не подкрепят деструктивни действия срещу собствената македонска държавност, която сама по себе си е част от историческия им проект и чиято македонобългарска характеристика са защитавали от етнически чуждите си съграждани. А причините да приемат формално новата македонска държавност могат да бъдат обобщени открити в четири действащи фактора: разбиването на съществуващите организационни структури след изтеглянето на българската администрация и връхлетялата ги първа репресивна вълна, диктуваната от продължаващата война необходимост от установяване на вътрешен ред, присъствието във властта на „българофили“ с лява политическа ориентация и накрая, очакванията за държавно-политическо обвързване между България и Югославия.

След първите избори през март облаците над „българофилите“ започват да се сгъстяват, макар че до пълното утвърждаване на Колишевски като политическия наместник на Белград в Скопие отношението към тях остава двойнствено. Един от сигналите за предстоящо втвърдяване на югославистката позиция на нетърпимост към носителите на българската памет за Македония стават проведените по това време процеси срещу „сътрудниците на българския окупатор“. Макар и да се отбелязва в доклади от Битоля до Президиума на АСНОМ, че

[1152] АСНОМ.Документи..., т. 1, кн. 4, с. 172.

[1153] Пак там. Разграничението между „великобългари“ и „вемереовци“ се прави на основата на различните им представи за бъдещето на Македония: като част от България или като самостоятелна държава. И двете условни групи обаче са с ясно изразявана българска етническа идентичност и формират в представите на властта масата на „българофилите“.

„българофилския елемент от целия окръг все повече се приобщава към властта, особено с политическия курс провеждан от отечествена (sic!) България“, специално се подчертава съществуващото силно недоволство от демонстративно провежданите процеси.

Първоначално акцентът е поставен върху примирението на недоволните със създадената ситуация. Твърди се, че след като „отначало ясно се запазваше незаинтересоваността на този свет към новосъздаденото ново положение, дори се чуваха протести защо са арестувани българофилските първенци“, публичните процеси на „Народния съд“ убедили недоволните във вината на съдените[1154]. Впоследствие обаче силата на протестите привлича по-отчетливо вниманието към протестиращите, още повече, че вероятно е бил пробуден споменът за не толкова далечните остри сблъсъци в града между българи и гъркомани: „След съдените на интелектуалните убийци и агенти на фашистките окупатори в Битоля (Светиевци, Ризовци и др.) дойде до по-силна изостреност между българофилския и гъркофилския елемент. Едните са недоволни, а другите добре приеха присъдата. Недоволните искат да се ревизира целия процес, да се амнистират (осъдените – б.а., А. Д.), за която цел отделни личности мислят да дойдат в Скопие при Президиума на АСНОМ, където сметат, че ще намерят подкрепа от некои членове на Президиума. Също така техните привърженици, довчерашни сътрудници, и един дел от чаршията хвърлиха лозунг как след този процес сме искали „да унищожиме македонската интелигенция“, „Цветът на Македония“, „как сме съдели само българите“ и т.н.“[1155].

Създадената ситуация в Битоля очевидно е смутила местното окръжно ръководство, още повече, че от началото на годината, но главно през пролетта, започва провеждането на подобни процеси в Скопие и в някои от по-големите градове на Вардарска Македония. Затова в един обобщаващ доклад е намерено удобно средство за обяснение на съществуващите проблеми чрез генерализация на „македонския“ манталитет: „Нашия народ е навикнал да критикува секаква власт, не е навикнат да гледа държавнически, тежко се отказваше от този, така да се каже, „лукс“ или привилегия, което във всеки случай при организирането на нашата държава беше един минус. Често пъти, когато НОП, в някой конкретен случай излизаше докрай с поставените задачи, народа наш... немайки нещо, което би критикувал измислял некои работи само за да си задоволи душевната потреба от критикуване. Това е характерното, от първите дни на освобождението, критика“[1156].

За разлика от примирителния анализ на местната власт, югославското ръководство в Белград дава категорична оценка на случващото се: „В Битоля реакцията надига глава“[1157]. А с това дава и знак за действие на югослависткото крило, начело с Колишевски.

[1154] Пак там, с. 219.

[1155] Пак там, с. 245.

[1156] Пак там, с. 271. НОП е Народно-освободителен покрет. Покрет е сръбската дума за движение.

[1157] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 150; Оценката е направена на заседание на Политбюро на ЦК на ЮКП.

През лятото на 1945 г. антибългарските интонации чувствително се засилват: както спрямо България и политиката на българското правителство, така и във вътрешнополитически план. Независимо че още през април Г. Димитров и Тито започват разговори в Москва, а в присъствието на Сталин определят и фазите на „проектираното политическо съглашение между двете страни", партньорството между югославските и българските комунисти остава обременено от неяснота и двусмисленост[1158]. На тези разговори е решено като **„първи етап** – в най-близко време да се възстановят **дипломатическите отношения** между Югославия и България", „след известно време **като втори етап** – сключване на **договор за сътрудничество и взаимно помощ**" и „като **трети етап** – да се подготви след това от двете държави създаването на **обща федерация**" [1159].

Недоволни, че не са успели силово да наложат двувластие в Пиринска Македония още през 1944 г., югославските комунисти протакат започването на конкретни разговори с българските си колеги, за да си осигурят съветска подкрепа за нейното откъсване от България. Те използват като главен свой коз качествено различните позиции на Югославия и България пред съюзниците, както и обстоятелството, че България все още не е подписала мирни договори с тях. С недоизказаност е покрито и разминаването в представите на двете страни за формата на бъдещото им федериране: от конфедеративен тип, според София, или от просто нарастване на Югославия, според Белград, като модифицирано продължение на сръбската интерпретация на югославизма от 30-те години на XX век. Всъщност анализът на югославското поведение подсказва, че идеята за кон/федериране с България е възприета по-скоро като тактическа маневра в плановете на Тито, отколкото като категорично решение. Тя помага на ЮКП да утвърди позицията си във Вардарска Македония, да опита присъединяване на Пиринска Македония чрез практиката на „свършените факти" или с подкрепата на Сталин и чрез владението си над тях да заяви претенции и за Егейска Македония. В тази комбинация обещаното кон/федериране с България изглежда необходимо единствено за осигуряване на цялостната българска отстъпчивост по македонския въпрос. Защото реализацията на проекта би ерозирала вече създадената югославска комунистическа федерация чрез появата на прекалено силен нов участник в нея, който би могъл да застраши вътрешното ѝ равновесие и да превърне Съветския съюз, с неговата плашеща военна мощ, от политически ментор в непосредствен съсед на Югославия.

Желанието на Г. Димитров да използва военната обстановка за ускоряване на планираното сближение е отблъсквана внимателно от Тито и директно от мнозинството водещи фигури в ЮКП. В личната среща между двамата партийни лидери Димитров не спестява на югославския си колега впечатлението на българските комунисти, че съществуват „нездрави настроения в тяхната (юго-

---

[1158] Изразът „проектирано съглашение" е на Г. Димитров в писмо до Сталин. – В: БКП, Коминтернът.., с. 1203.

[1159] Димитров, Г. Дневник (9 март 1933 – 6. февр.1949). С., 1997, 474–475.

славска – б.а., А. Д.) среда", „главозамайване" и „надменно отношение" към „нашата партия и България". Въпреки че Тито отхвърля това мнение като неоснователно и отдава проблемите на претрупаност с работа и липса на директни връзки между двете партии и въпреки че изразява „голямо задоволство от българските войски, сражаващи се на югославска територия", конкретни решения не са постигнати. Затова Димитров инструктира Тр. Костов да осъществи лични срещи с югославското ръководство за изясняване на всички въпроси, като препоръчва българската позиция към тях „да бъде крайно дружествена, **но строго принципна и напълно достойна** в партийно и национално отношение"[1160].

В югославския натиск върху България да се откаже от активна роля в решаването на македонския въпрос и да се превърне единствено в донор за изграждането на голяма югославска Македония, ролите са йерархично разпределени: югославското партийно ръководство маневрира на междудържавно политическо ниво, в България се изпращат емисари от Скопие с разнопосочни послания, а македонското правителствено ръководство, в лицето на Колишевски, втвърдява все по-отчетливо и отношението си към „българофилите" и тона си към България. Като илюстрация на подаваните положителни сигнали в общо противоречивото югославско поведение може да послужи начинът, по който Д. Влахов, заменил Колишевски като подпредседател на АСНОМ, говори в София пред Комитета на македонската емиграция на тема „Федерална Македония". В началото на март 1945 г. той заявява: „Въпросът за македонската нация във федерална Македония не съществува. Македонците се чувстват като южнославяни. И оформяйки се като отделна нация, Македония помага и на българи, и на сърби, и престава да бъде ябълка на раздора... Докато съществува федеративна Югославия, ние сме сигурни, че Македония ще бъде свободна. Делото на Македония е дело на югославските народи и отечественофронтовска България. Така и делото на отечественофронтовска България е и наше дело. Връщане назад няма"[1161].

Идеолог на комунистическия македонизъм, но и политик с познания и дългогодишен опит в македонската тема, Влахов ловко лавира между етническата и историческата реалност и политическата конюнктура тъкмо в София. Очевидната неистина, че населението на Вардарска Македония вече се чувства югославско, е смекчена от признанието, че нацията тепърва се оформя, за да бъде превърната в претенция и към Пиринска Македония, и към състоянието на политическа необратимост на процеса, чрез обвързване на македонската свобода единствено с федерална Югославия. Същевременно той изразява – най-вероятно искрено – и вярата си, че Македония ще обвърже България и Югославия в единство на интерсите и на общото дело.

Въпреки умението на Д. Влахов да поднася официалната югославска теза по несравнимо по-умерен и дори двусмислен начин в сравнение с управляващи-

---

[1160] БКП, Коминтернът..., с. 1205.

[1161] Пак там, с. 1201.

те в Белград и Скопие, той и говорилият след него ген. Апостолски не успяват в главното си намерение: да привлекат специалисти от България за лишената от собствен капацитет за нормално развитие „федерална Македония“. Тези призиви, отправяни многократно към многолюдните македонски братства в България още през есента на 1944 г., практически остават без реален отговор. За стотиците висококвалифицирани експерти от различни житейски сфери, които посрещат с вътрешно раздвоение новосъздадената ситуация около македонския проблем, неизвестностите в прекомерно отстъпчивата позиция на българските комунисти изглеждат по-малко смущаващи от перспективата да се обвържат с една организирана и комунизирана по югославски образ македонска държава. За Скопие заминават ограничен брой македонски българи, основно комунисти и съмишленици, но успешна кариера в югославска Македония правят единици сред тях – всъщност само онези, които яхват надигналата се антибългарска политическа вълна[1162].

През лятото на 1945 г. проявите на антибългарско отношение в правителствената политика на Вардарска Македония придобиват характера на целенасочена кампания. Във вътрешнополитически план тя експлоатира съдебната разправа с македонските българи, обявени за „врагове на народа“, също и предстоящите избори за конструиране на федерацията, а във външнополитически – започналото по това време разпадане на Отечествения фронт в България, настъпило покрай другите причини и заради „македонската“ политика на БКП. Важен елемент от създадената обстановка е и решението на Колишевски и групата му да осъществят, естествено по инструкция от Белград, политическа „чистка“ сред редовете на македонските комунисти. Неин обект стават тъкмо „старите“ и всички смятани за противници на налагания курс към бърза югославизация, както и за привързани към представата за македонската държава като мост между Югославия и България.

През лятото в София пристигат поредица сигнали, че под формата на борба „срещу великобългарския шовинизъм“ се развихря безпринципна антибългарска кампания. В специално писмо до Г. Димитров регентът - комунист Тодор Павлов съобщава, че В. Марковски е докаран до състояние да „мисли за самоубийство“. Той сочи, че „Колишевски и някои негови другари, под предлог че се борят срещу великобългарския шовинизъм... поддържат всъщност една линия на всяване на омраза към самия български народ, към освободителната му ар-

---

[1162] Въпреки призивите си за привличане на „македонската емиграция“, властите в Скопие демонстрират недоверието си към нея чрез решението всеки завърнал се да преминава през проверката на ОЗНА. Всъщност едно конкретно проучване на заминалите за Вардарска Македония българи с македонски корени – не само след 9 септември 1944 г., но и във времето на очаквано оттегляне на България в предвоенните й граници – вероятно ще покаже, че броят на завърналите се обратно плюс убитите там е значително по-голям от броя на останалите. Това се отнася дори до видни фигури в комунистическото движение и в прокомунистическото крило на „протогеровистите“ като П. Шатев, В. Ивановски, В. Марковски, Ал. Мартулков, П. Шанданов, П. Трайков и др

мия и към цялата българска култура, като решително не допускат в Македония никакви, даже комунистически вестници, списания и книги, а напоследък са почнали кампания и срещу моята малка милост, като се мъчат да ме представят пред македонските власти като великобългарски шовинист... "[1163].

След като отбелязва, че Колишевски има подкрепата на „някои сръбски другари", Т. Павлов моли Г. Димитров за поредната намеса: „След първата Ваша интервенция положението като че ли беше тръгнало към подобрение, но сега отново се влошава. Ето защо... като оставям на Вас лично, с оглед на балканската и световната ситуация, да решите какво би могло да се направи, все пак се осмелявам да Ви помоля най-настоятелно при пръв сгоден случай да направите каквото Ви е възможно, **за да се спре главно антибългарската политика на Колишевски и другарите му, провеждана под формата на борба срещу великобългарския шовинизъм и оставаща и до ден днешен насочена срещу Венко Марковски, а отчасти и срещу др. Влахов**..."[1164].

Вътрешното несъгласие с налаганата партийна линия на отчуждаване от България и игнориране на мнението на българските комунисти за развитието на Македония е изразявано всъщност от най-дългогодишните, най-популярните и най-образованите личности сред македонските комунисти. През август 1945 г. във връзка с подготовката на изборите на пленум на ЦК на МКП и на съвещание със секретарите на окръжните комитети се разискват проблеми, които сочат както за нарастващото недоволство сред македонските граждани от положението в страната, така и за оформянето на групи в партийните организации (Охрид, Куманово, Радовиш, отчасти Битоля и др.) с отклоняващо се от официалната линия политическо поведение. Като най-голяма опасност е оценена групировката „днес, разширена, която води потекло от появата на манифеста на Гл.[авния] щаб".

Направеният на пленума анализ е безспорно свидетелство за антибългарската линия на МКП и на Колишевски, както и за съпротивата срещу нея, затова заслужава да бъде цитирана по-подробно: „Тази група твърдеше, че в Югославия не може да се освободи и съедини цела Македония, ами че е възможно само ако се бориме за македонска отделна държава, относно за балканска федерация. Това беше опит за отвеждане на нашия народ по странични пътища и лишаване от възможност за стабилизация на макед.[онския] народ. Тая техна платформа би означавала и опит за лишаване от възможност на създаването на Демократична Федеративна Югославия. Между другите в тая група беха: Мане Чучков, Киро Глигоров, Лазо Сокол. Некои, които видеха своята грешка отпаднаха. Междувременно тая група се разшири. Щом отиде на кумановски терен,

---

[1163] Пак там, с. 1235.

[1164] Пак там, с. 1236. Писмото е от 2 юли, а споменаването на вече правен опит за преустановяване на антибългарската кампания потвърждава, че тя е организирана поне от два-три месеца преди това, т.е. след сблъсъка около Втората езикова комисия и първите македонски избори. Към писмото на Т. Павлов е прибавено и писмо в защита на В. Марковски от Петър Стоянов.

почна там да води борба против Партията. Тия след това почнаха да обхващат нови нездрави и незадоволени елементи. Днес в тая група са: Ченто, Венко, Апостолски, Киро Глигоров, Лазо Сокол, Пере Пирузе, Благой Хаджи Панзо, подпомагани от Влахов стария, който е в групата и отстрани от младия Влахов. Тия по всичките въпроси си имат своя линия, противопоставена на партийната линия“[1165].

Съмненията на посочената от Колишевски група в югославския път, разбиран като единствено вярно решение за македонското бъдеще, става повод за обвинения в „сепаратизъм и шовинизъм“. Разсъждавайки по този повод върху икономическите интереси на македонското общество, колишевистите ясно разкриват съществуващата дистанция между обществото и югославската политика. Според тях появата на сепаратизъм и шовинизъм имала основание, „защото нашият народ е бил до вчера потиснат и защото младата търг.[овска] буржоазия се стреми да се развива капиталистически. Тъй като това е невъзможно в ДФЮ, тя се стреми към отцепване от ДФЮ. Тая опасност от сепаратизъм и шовинизъм обхваща и нашите маси, появява се и в парт.[ийната] организация“. Признало по тази начен реалната си неспособност да убеди „масите“ в правотата на партийната линия, овластеното партийно ядро признава и че упражнява репресивна политика, неприемлива дори за вътрешнопартийната опозиция: „Тия не се съгласяват и с нашата съдебна политика. Те искат да кажат, че тя е неправилна, т.е. (относно) че у нас има терор. Те искат да кажат че при нас има повече смъртни присъди, отколкото в Сърбия (!) и т.н. Искайки да притъпят остротата на борбата в Македония, те не виждат класовата същност на нашата борба, застават на линията на спасяване на злосторниците, т.е. македонската буржоазия“[1166].

Следващият акцент в партийния анализ всъщност разкрива къде е най-болезнената точка на вътрешнополитическото разминаване в МКП: „Тия нападат нашата политика спрямо България и конкретни изявления на някои другари (Лазо на II заседание). Ние сме игнорирали българския печат, затваряли сме българската граница, неправилна била линията Скопие–Белград– София, ами требвало Скопие–София. Какво се иска с това?“. Продължавайки темата за различията около партийната ориентация, колишевистите всъщност потвърждават основанията на противниците им за несъгласие с „нашата кадрова политика“ и за обвинения, че докато отстраняваните от Скопие „бранели интересите на македонския народ... нашата Партия, нашият ЦК водел... „сърбофилска“ политика... казват, че при нас съществувала диктатура на Партията... оплакват се, че само двайсетина души работат целата работа а другите били фигури, т.е. те били фигури“ (фигуранти – б.а., А. Д.)[1167].

Партийният анализ от август 1945 г. е емблематично самопризнание за реалната ситуация във „федерална Македония в Югославия“. Само година след

[1165] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 166.
[1166] Пак там, 166–167.
[1167] Пак там, с. 167.

Илинденския манифест на АСНОМ от декларираните граждански права и демократична посока за развитие на Вардарска Македония не е останало нищо друго, освен обвързаността с Югославия. Осем месеца след овладяването на реалната власт в страната водещите фигури в АСНОМ са вече фигуранти, а някои от тях дори са нападани като врагове. Четири месеца след като Колишевски оглавява правителството, реалната власт в Скопие е в ръцете на неговата малобройна просръбска „гвардия". Всъщност отговорът за истинския двигател на тази политика е в цитираната на пленума позиция на югославското партийно ръководство: „Становище на ЦК на КПЮ. Линията на ЦК на КПМ правилна. Успоредно с нея съществува линия на контрареволюция, линия антипартийна – линията на тая група, която иначе е и свързана със странство. Благодарение на бдителността на ЦК на КПМ за тех се е знаело от порано. Спрямо групата да не се заема фронтална позиция... удряне принципно по такава група, по становищата. Поради небдителността на нашата парт. организация много от тех са популяризирани. Поради това е толкова важно затвърждаването на единството на КП. Да не се предприема тяхното разбиване, ами поединично ще се предприемат мерки спрямо тях"[1168].

Този текст е категорично свидетелство, че политически направляваната дебългаризация е първият значителен процес, насочен към моделиране на македонското общество под диктовката на ЦК на ЮКП. Той съпътства наложените промени в сферата на културата и предхожда икономическите преобразования, но преди всичко показва Вардарска Македония като първата „държава" не само в ДФЮгославия, но и в подложената на преобразяване по съветски образец част от Европа, в която се установява комунистическа диктатура[1169]. Става ясно и друго: веднага след края на войната и изграждането на мирновременната югославска държавна структура, във „федерална Македония" дебългаризацията е насочена не само към редовите граждани, но и към приобщените до властта.

Случващото се с Венко Марковски и игнорирането на споделящите неговата позиция не само спрямо азбуката и езика, но и към отношението към културното наследство, дава основание на много от преселилите се от България в Скопие комунисти да сигнализират в София за оформящата се „тенденция към сърбизация на езика, културата и обществения живот"[1170]. Драматично обобщение на последиците от тази тенденция, както и на все по-негативното отношение към „старите кадри" и към България, дава едно писмо не на някой друг, а на Васил Ивановски – един от основните изпълнители на коминтерновската линия

[1168] Пак там.

[1169] Създаденият във „федерална Македония" Народен фронт се различава от подобните формации в Югославия или от Отечествения фронт в България, защото не обединява партии с предвоенна биография и с различна идеология. Той е доминиран от комунистите, а останалите членове са представители на новосъздадените сателитни обществени организации или пък са лоялни безпартийни.

[1170] Информация от Ал Мартулков до ЦК на БРП(к). – В: БКП, Коминтернът..., с. 1245.

за обосноваване на македонска самобитност и пръв редактор на вестник „Нова Македония“.

Дълбоко разочарован от югославското използване на идеята за превръщане на македонците в свързващо звено между България и нейните съседи, Ивановски се завръща към края на 1945 г. в България. В нарочно писмо до Г. Димитров и В. Коларов той обяснява, че е натоварен от най-уважаваните македонски комунисти, сред които Д. Влахов, ген. Апостолски, Ченто, В. Марковски, да ги „осведоми за това, що става там“. Ченто дори го „задължил... да каже, че **„по причина на някои отговорни фактори ние в Македония не можахме да си изпълним делото така, както трябваше“**. М. Апостолски дословно заявил: **„Аз вярвам, че работите ще се изменят в партията, иначе не намирам смисъл да живея и ще си тегля куршума“**[1171].

Предаността на Ивановски към коминтерновския план, идеалистично разбиран от него като средство за цялостно решение на македонските проблеми, го превръща в особено важен източник на сведения за конюнктурното модифициране на доктрината и затова заслужава по-специално внимание. Според Ивановски, „в корена на всичко се крие стремежът на ръководството да подбие старите българофилски чувства в македонския народ (които след 9 септември отново се засилват) и да насочи чувствата и симпатиите на тоя народ към другия братски народ – сръбския. За постигане на тая политическа задача се отива до там, че се работи за изнасилване и изменение на народностния характер на македонците като нация: искат да я направят по-близка етнически до сърбите, макар че в това отношение... тя стои много по-близо до българите. **Това е станало вече линия, определен курс, по който вървят една група хора, овладели ръководството, без да искат да знаят, че туй дава обратни резултати:** подсилва недоверието спрямо братския сръбски народ, дразни народа, дава се повод на местната реакция и на реакцията в България да ни атакува и най-после, страшно затруднява и усложнява обединението на македонския народ, както и по-дълбокото сближение и обединението с българския народ в една федерация.

С това се обяснява фактът, че във федерална Македония **не могат да се намерят и купят български вестници; в Скопие не е идвал нито един човек на изкуството от България**... С това се обяснява **въвеждането на една азбука, която не отговаря на македонския говорим език, както прокарването на силно посърбения скопски диалект за основа на литературния македонски език**, въпреки формалното изявление, че се взима за основа централното наречие. Нещо повече, много често **македонски думи се заменят със сръбски и самата конструкция на езика се отежнява, като се приема немската**, пренесена в сръбския език навремето... В това отношение те извършиха едно пре-

---

[1171] Житейските дела са най-сигурното доказателство за истинността на думите и случаят с Ченто и Апостолски е особено силно потвърждение за това. Докато Ченто последователно отстоява убежденията си и заплаща скъпо за това, партизанският генерал превива гръбнак и се превръща в глашатай тъкмо на партийната политика, която първоначално драматично отрича. Писмото е от 1 декември 1945 г. Вж. пак там, 1245–1246.

стъпление, като **отхвърлиха предлаганата им помощ от такива знаменити съветски учени като Бернщайн и Державин за азбуката и езика.**“

Анализирайки поведението на „ръководните другари в Македония“, Ивановски не може да допусне или дисциплинирано не си позволява да изрече, че те изпълняват директиви от ЮКП. Той заявява: **„те много ми напомнят нашите левосектанти от периода 1925–1935 г.** Те почти отхвърлят революционното минало на македонския народ (**за тях Гоце е един българин само, Илинден трябва да престанем да го празнуваме** и т.н.) и за тях историята на Македония почва, откакто ге се забориха за нея“. След като обяснява, че в МКП не желаят да им се припомня ВМРО (об.) и въобще македонското комунистическо минало до собственото им утвърждаване в тази партия, Ивановски обръща внимание, че последователно се „отхвърлят и пренебрегват кадрите, които са свързани с това минало“. И намира обяснението във факта, че „в дъното на всичко това лежи пак **страхът от някакво българско влияние**. Защото цялото революционно минало на македонския народ, неговите първи дейци са свързани с прогресивната мисъл и движения в България... “.

След като съобщава, че в Скопие вече не желаят да публикуват дори статии от Влахов, когото смятали за „опасен и вреден човек“, както и неговата собствена „Книга за Македония“, В. Ивановски допълва, че така е и с другите „стари кадри“ като изолираните Брашнаров и Мартулков, с обругавания В. Марковски и с всички „ценни местни кадри, които не се използват само защото някъде са направили възражение за азбуката или езика, други **само за това, че в затвора са се сближили много с българските другари... По отношение на българската партия не са престанали да пускат стрели и във връзка с грешките на Методи Шатаров**, и във връзка с тяхното превзето... **становище за Пиринска Македония**... В заключение ще кажа, че здравите, правилно ориентирани кадри в Македония много се надяват и разчитат на Вашата подкрепа и връзки, които имате със Съветския съюз и с маршал Тито за поправяне на положението. А народът, на народа е станала мечта, първа мечта сега, влизането на България във федерацията, убеден, че тогава „няма да е така, както е сега“[1172].

Писмото на Васил Ивановски е особено ценен документ за политическото състояние на „федерална Македония“ не само защото е написано от ангажиран с формирането на новата македонска доктрина коминтерновски деец, компетентен за първично вложените в нея идеи, но и защото оценките му са плод на „поглед отвътре“ от човек, натоварен именно с партийната пропаганда. За разлика от Влахов и Апостолски обаче, които той по това време приема за свои съ-

---

[1172] Пак там, 1246–1248. Написаната от В. Ивановски „Книга за Македония“, всъщност сбор от неговите статии, е издадена в Р Македония под друго име едва през 1995 г. Разглеждана извън „биографичния“ си контекст, тя се появява и използва по-скоро като аргумент в защита на македонизма, отколкото като закъсняло свидетелство за житейската колизия на своя автор. В този смисъл Република Македония прави в началото на XXI век твърде малка идейно-политическа крачка напред от състоянието, в което бе поставена задълго през мъчителната за Ивановски 1945 година.

мишленици, отхвърля просръбското моделиране на държавата на антибългарска основа. Ивановски всъщност свидетелства, че в МКП е започната повторна „дебългаризация“ след 1943 г., когато под диктовката на Темпо са отстранени от ръководни позиции всичките последователи на Шатаров и повечето стари местни комунисти. Използвани отново и заедно с привлечените некомунисти за увличане на широките слоеве в изграждане на АСНОМ-ската държавност, сега те отново стават неудобни за политиката на ЮКП и затова излишни. За разлика от военното време обаче, когато новите партийни лидери само ги изолират от организационната дейност, сега върху тях се стоварва репресивната сила на държавата, за чието утвърждаване под спорния за тях югославски знак са направили политически компромис с идеите си за македонското бъдеще. Между 1945 и 1949 г. мнозинството от тях заплащат най-скъпо за този компромис.

Политическата ситуация във Вардарска Македония през лятото на 1945 г. придобива характеристики, които се вграждат трайно в образа на македонската държава. Повсеместната и силово осъществявана дебългаризация е една от тях, но своята кулминация тя ще достигне след пълния разрив в българо-югославските отношения през 1948 г. Изчерпателното проследяване на този процес тук не е необходимо. Неговата цел, развитие и последици са ясни: те разчистват политическия терен за югославизация на македонското общество – обстоятелство, което в духа на традицията означава преди всичко сърбизация – и улесняват неговото идеологическо моделиране чрез официално заличаване на неудобната памет за миналото, както и чрез формирането на нови, виртуални, митологизирани и строго охранявани представи за Македония и македонците.

Тъкмо във времето между 1945 и 1948 г. – периодът, през който окончателно е разчистен социалният терен за комунизирането на Източна Европа – югославските комунисти печелят външнополитически битката си за Македония, а българските, притиснати между Москва и Белград, достигат дъното на националното си грехопадение. Емблематичен пример за незаличимите последици от безграничната зависимост на една държава от друга, този период е уникален в модерната европейска политическа история с тоталното разминаване между официално декларирани политически цели, реални политически действия и постигнати крайни резултати. В политическата игра около македонския проблем на страните от партньорския държавен триъгълник СССР–Югославия–България, неочакваният провал е за СССР и Сталин, цялата печалба – за Югославия и Тито, а трагичното бреме – за македонските българи и за България, а като историческо наследство – и за Република Македония.

Разминаването между цели и действия в югославско-българските отношения е илюстрирано най-ясно от крещящата диспропорция в осигуряваните условия от всяка страна за дейност на другата. Срещу абсолютната невъзможност българите във Вардарска Македония да защитят националната си самоличност, а България да им окаже очакваната от тях подкрепа, стои пълното съдействие на българските власти към дейността на югославските емисари в Пиринска Македония за македонизация на местното население. Подобна ситуация би била частично обяснима при отношения на едностранна зависимост между Бълга-

рия и Югославия, но реалността е друга: зависимостта на София е от Москва и българското поведение е само функция от съветските планове за контрол над Югоизточна Европа. На фона на проектирания съюз между Югославия и България обаче неестествените отношения между тях осигуряват подходящи условия за едно от най-тежките престъпления на комунистическата идея за радикално преобразяване на света – преднамерената денационализация на част от един народ и политически користолюбивото му превръщане в друг. Причините за създадената ситуация са в съветската и югославската политика, но отговорността е на българските комунисти и лично на Г. Димитров, въпреки че до пълната им капитулация по македонския въпрос се стига след известна, макар и слаба съпротива.

Колизията в българо-югославските отношения е предизвикана основно от разминаванията в интерпретацията на проблема „Македония" и намира конкретен израз в три политически явления: във втвърдяването на антибългарското измерение в просръбската политика на македонското правителство и в засилването на вътрешната съпротива срещу нея, във временния успех на югославските усилия за поглъщане на Пиринска Македония и в продължилата до пролетта на 1948 г. югославска политическа игра с федерирането между двете страни. За да останем при темата за целенасочената югославизация на НР Македония, тук ще се ограничa само до първото от тези явления, което е илюстрирано от твърде широк спектър на прояви на „българофилство" и на „сепаратизъм", изразявани както чрез политическо несъгласие с просръбската политика на Колишевски, така и с разрастваща се съпротива срещу нея.

От лятото на 1945 г. до лятото на 1946 г. в македонската партийна документация се съобщава за антиправителствени прояви, чийто териториален обхват и честота, особено през 1946 г., вече позволяват да ги определим като организирана антиюгославска дейност. Сред тях по-важни за това изследване са онези, на които е поставен „българофилски" или вемереовски етикет, макар че се съобщава и за албанска, турска и сръбска/сърбоманска националистическа съпротива, които общо дават безспорното доказателство, че силовото утвърждаване на югокомунистическата власт няма нищо общо с пропагандираната национална и социална революция. В част от случаите недоволството е свързано със социални проблеми, но и те са обвързвани в антиюгославски политически контекст: женски и работнически демонстрации срещу некачествения хляб, краткотрайни стачки, протести срещу високите данъци и заради конфискувани храни и стоки, недоволство от икономическата политика на Белград спрямо македонските тютюни, или от несправедливости при провеждане на аграрната реформа, недоволство от завръщането на част от сръбските колонисти, масови настоявания за бърза демобилизация на войниците, служили в българската армия, на които не признават прослужения срок [1173].

[1173] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 157, 165, 172, 176, 188, 190, 193, 204, 205.

На фона на социално-политическото недоволство съобщенията за активизиране на съпротивата на ВМРО, както и на различни младежки групи с „българофилска“ мотивация, са изцяло с политически измерения и ангажират специално вниманието на партийния и държавния апарат. Всъщност тъкмо през 1946 г. партизанската ОЗНА се превръща в УДБ – прочутата „Удба“, чиято дейност впоследствие е зловещо митологизирана във Вардарска Македония[1174]. Съществуващата документация от това време разкрива една твърде интересна тенденция: успоредно с увличането на част от младежта по пропагандно трасирания път на комунистическата революция се създава и организиран младежки отпор срещу югокомунистическото моделиране на „държавата“ и просръбската политика на Колишевски. В много гимназии (Скопие, Битоля, Прилеп, Щип, Струмица, Гевгели, Велес, Кочани, Градско, Кавадарци, Куманово, Св.Николе), включително Девическата гимназия (Скопие), също в специализирани средни училища като Техническото и Търговската академия (Скопие), Занаятчийското (Прилеп) се създават групи, които разпространяват антиправителствени позиви и плакати. В училищата и из тези градове се появяват „сепаратистки“ и антикомунистически лозунги като „Да живее свободна автономна Македония“, „За автономна Македония“ „Долу Тито“, „Долу Сталин“, „Смърт на пред*сед*ателя на македонския народ Димитър Влахов“ и т.н. Само в Струмица, например, били разлепени 58 подобни плаката. Надписите не са били дело единствено на ученици, но в политическите анализи се подчертава, че повечето от младежите били по време на войната „бранници“, „бивши Отец Паисиевци“, т.е. членове на български младежки организации, или от семейства „засегнати от този или онзи закон... чиито родители са разстреляни или са в затвора“.

Специално внимание се обръща и на факта, че връзката на много от македонските войници с българската армия е позволила да се образуват опозиционни групи дори във войската. Според Колишевски липсвала „координация“между комунистическата партия и войската, което било „констатирано и от ЦК на КПЮ“, и което „върховистките елементи използват за разлагане на нашата армия“. Недоволството от забавената демобилизация било използвано от ВМРО-вците за създаване на организации, като най-масова била в Струмица, а „се хващали дори и наши партийци“. Съобщава се също, че са зачестили и бягствата през граница в България, като в някои случаи са бягали цели семейства[1175].

Важен момент от съпротивата срещу все по-чувствителното сръбско завръщане край Вардар стават и призивите за създаване на автокефална църква. Обръща се внимание, че „има най-тесен контакт и връзки между православното свещенство и ВМРО-овските елементи“. Освен „активност около искането за автокефална църква“ имало и „чисто българофилско становище за присъединяване на Македонската църква към Българската“. Като особено опасен факт се отбелязва, че на проведения църковен събор придобили позиции „михайло-

[1174] УДБ е Управление за държавна (вътрешна) безопасност.

[1175] За споменатите опозиционни прояви и цитираните партийни оценки вж. пак там, с. 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 198,199, 200, 204, 205, 206; 207–215.

вистки и шовинистки елементи“. Тези позиции доминирали сред македонското население, но особено активни били свещениците в Охрид.

Интересно описание за дейността на „българофилите“ в Скопие прави градският партиен представител на съвещание на ЦК на КПМ през май 1946 г. Доколкото то сочи типологично обвързаността между вемереовци, обикновени граждани, свещеници и ученици, техният социален профил и връзките между главния град и провинцията, заслужава да бъде цитирано въпреки преднамереността и грапавината на изказа: „В Скопие преди се поддържаха тия ВМРО-вски връзки на чисто фамилиарна база. Тая техна работа порано се усещаше по приятелски връзки, по роднински връзки и случайно. Техната активност се усеща малко повече сега, отколко до сега. Това нарочно може да се забележи на ония бивши българофилски останали елементи, които, за времето на окупацията, са били активни българофили и са работили за тогавашната власт, а днеска са по разни учреждения, по разни държавни търговски предприятия и гледат на секой начин да се групират. Техният метод на работа е да го критикуват македонския език, печата и др., говорат че македонския език искаме да го приближиме да сръбския език, искаме да се върне положението като в стара Югославия... при тех се усеща активност и в друга посока...тия активни ВМРО-вски елементи често пътуват по Македония, често в Източна Македония, и от там също идат при тех хора от Източна Македония... държат тесни връзки със своите хора... тука може да се забележи и нещо друго, свещеници и ВМРО-вци тука в Скопие са найтесно сплотени... активност се усеща и в подръзки прояви... писане на лозунги... тия ВМРО-вски елементи се концентрират в гимназията, в разните училища и по техните директиви тия техни младежи излизат...Тия ВМРО-вски групи са влизали във връзки с други групи от Щипско и Кочанско, които са познати като ВМРО-вски центрове. И сичките тия ... се намират в разни наши предприятия и в разни индустриални центри и се появяват като приватни активисти, като способни хора, на които властта гледа с доверие и това им служи за камуфлаж, за да могат да работат по-активно“[1176].

Сред дейността на „българофилите“, или „големобългарите“, както ги нарича ръководителят на македонската ОЗНА (УДБ) по това време Цв.Узуновски-Абаз, за най-опасна е смятана дейността на ВМРО с нейните борчески традиции, конспиративен опит, връзки с българската опозиция и заради прозападната ѝ ориентация, но преди всичко – поради нейната широка популярност сред македонското население, включително сред членове на комунистическата партия и организациите на Народния фронт[1177]. Дейността на ВМРО става повод за свикването на специални заседания през май и юни 1946 г. На първото от тях Лазо Колишевски заявява, че „в последно време имаме по-голема политическа активност на ВМРО-вските групи“ и я обвързва с дейността на опозицията в

[1176] Пак там, с.191, 193;196–197; 200–201.

[1177] Протокол от заседание на ЦК на КПМ със секретарите на оръжните комитети, градския комитет в Скопие, ръководителите на ОЗНА и инструкторите на ЦК на КПМ на 13 май 1946 г. Вж. пак там, с. 191.

България и с нейното искане за „създаване на автономна Македония под протектората на големите сили“[1178]. Във връзка с неговите оценки са направени анализи на политическото състояние в различните райони на Вардарска Македония, от които са посочените по-горе примери. За завършек на темата ще използвам само някои от направените обобщаващи оценки, които сочат ясно, че тъкмо през пролетта на 1946 г. понеслата тежки удари ВМРО се самоорганизира отново за защита на македонските българи и за привличане на вниманието на Запада [1179].

След като отбелязва, че при успешното утвърждаване на югославския вариант за македонска държавност властите се отпуснали временно, че се „приспали за Ванчо-Михайловистката опасност“, Колишевски настоява чрез Държавната комисия за военни престъпници „Ванчо Михайлов да се обяви за военен престъпник“[1180].

Намерението му чрез държавно решение за Иван Михайлов да се инкриминира името му, за да се унищожи популярността на ВМРО и представата за различно македонско бъдеще от югославското, доказва, че по това време комунистическата власт започва да губи обществено си влияние, постигнатото при завършека на войната. Особено тревожен за партийното ръководство е фактът, че въпреки продължителните репресии над „българофилите“ и „ВМРО-вците“, организацията е не само жива, но и продължава да има голямо влияние върху македонската интелигенция. Тази част от изказването на Колишевски е емблематична за реалното разположение на силите във „федерална Македония“: „Тука много правилно се подчерта, че ако погледнеме съденията, процесите и присъдите във връзка с тия прояви, ние можеме да кажеме, че имаме доста голем брой арестувани и разстреляни хора от тия ВМРО-вски елементи. С това, чрез тия присъди успехме да ги обезглавиме ВМРО-вците, но ние не успехме да ги разбиеме политически, да ги разобличиме и да ги ликвидираме като политически неприятели, ... вижда се, че тия са много жилави в своята работа“.

Плашещият властите интерес към името на Иван Михайлов и обвързването на антиправителствената „българофилска“ съпротива с ВМРО обаче не означава, че по това време тя е възстановила старите си структури и организационната си цялост. И името ВМРО, и неотделимото от него име на Ив. Михайлов са по това време повече символи на възможността за отпор и на надеждата за промяна, отколкото знаци за дейността им като реални водачи на антиправителствената дейност. Освен оцелелите стари вемереовци, които поддържат връзки помежду си, през 1945 и особено през 1946 г. отделни групи по-млади съмишленици създават малки опозиционни формации, които използват името, целите,

---

[1178] Пак там, с. 187.

[1179] Вемереовците във Вардарска Македония могат да разчитат по това време единствено на политическата подкрепа на Запада, тъй като структурите на ВМРО в България са практически унищожени и повечето от членовете осъдени или убити, а връзките със задграничния център на организацията са прекъснати.

[1180] Пак там, с. 188.

идеалите и революционното наследство на ВМРО. Така се появяват организации като Демократичен фронт на Македония „Илинден 1903“, ВМРО–СДРМА, ВМРО „Правда“, ВМРО–СИМО, ВМРО-„Бура“ (буря – б.а., А. Д.) и др.[1181]. До началото на 50-те години те са разбити, а участниците в тях са осъдени. Съществуват сведения за открити от органите на сигурността около 105 „нелегално-терористични и сепаратиски групи“. Твърди се, че са осъдени 1045 души, а 245 от тях на смърт или на дълги години затвор. По други данни репресираните са няколко хиляди, дори се споменава за арестувани за опозиционни прояви през тези години невероятната бройка от над 7300 ученици[1182].

В условията на политически и милиционерски терор опозиционната дейност едва ли би могла да бъде много ефективна, ако не получава от поведението на властите ежедневни аргументи за смисъла и правотата на поетия риск. Бързото превръщане на Скопие в послушен и ентусиазиран имитатор на Белград обаче дава не само съвременни аргументи, но и постоянни поводи за сравнение с предвоенна Югославия. Те са особено неприемливи за най-образованите слоеве, включително и в партийните среди, сред които по признанието на Колишевски имало ВМРО-вско влияние: „Особено в редовете на нашата интелигенция, в която голема част беше действително възпитана от реакционната ВМРО-вска организация, сега при новите условия има характерни прояви... От тая интелигенция има в нашата парт.[ийна] организация благодарение на техната активност в отделните етапи на нашия живот...“[1183].

Един от участниците в съвещанието прави опит за систематизация на новата дейност на ВМРО, като я поделя „на три периода: през време на освобождението, след освобождението и в последно време, 4–5 месеца.“ През първия период задачата била да извършват „атентати на нашите ръководители от наша-

---

[1181] ВМРО–СДРМА е Самостоятелна демократична република Македония под протектората на Америка, а ВМРО–СИМО – Самостоятелна илегална [нелегална] македонска организация.

[1182] Т о д о р о в с к и, З. Политичката опозиција во Македонија по Втората светска војна. – Историја, 2000, 1–2, Скопје, 43–46; Г ь о з е в, Ил. Бунт против србизацијата. Меморандум на демократскиот фронт на Македон ја от 1945 г. испратен до ООН. – Македонско дело, 31 март 2000; Р и с т е с к и, С. Судени за Македонија. Скопје, 1993; К р с т е с к и, Г. Отпори и прогони 1946–1950. Скопје, 1994; В е л ј а н о в с к и, Н. Македонија 1945–1991. Државност и независност. Скопје, 2002, 64–67; А ч к о с к а, В. Братството и единството 1944–1974. Помегу хармонија и дисхармонија. Скопје, 2003, с. 84; М а к с и м о в с к и, Ил. Политичкиот затвореник за Македонја. Скопје, 1991, с. 15; Д. Гоцев твърди, че само през 1945–1946 г. са убити или безследно изчезнали повече от 4700 македонски българи – брой, за който няма конкретно потвърждение. Вж. ВМРО във Вардарска Македония (1944–1947). Модерна България. – В: Сборник исторически изследвания в чест на 65-годишнините на проф. д-р Величко Георгиев и акад. Илчо Димитров. С., 1999, с. 243. По собствените ми наблюдения част от оцелелите до създаването на Р Македония участници в тези формации признаваха цялостната си обвързаност с идеите на ВМРО, но други – в духа на „историческите“ промени – представяха дейността си единствено от „македонски национални позиции“.

[1183] Методија Андонов-Ченто. Документи..., с. 192.

та войска, на ръководителите на фронта (Народния фронт – б.а., А. Д.), на партията, на властта". Според него през този период „ВМРО-вците действаха чрез хора, които идеха от България като доброволци на фронта, а имаха за задача да вършат атентати. Тогава ние им нанесохме доста голем удар. След освобождението ние ги ударихме още веднъж... и тия беха разпръснати...Това може да се констатира от заловени писма до техни приятели в България, че положението за техната организация е тежко, че старите ВМРО-вци са сичките в затвора, че тука е затишие и че положението за работа е извънредно трудно." Преценката му е, че до преди „4–5 месеца" имало затишие, макар че по изборите говорели, „че празната кутия е за свободна Македония, а пълната е против нея", но сега „раздвижването... има и доста прояви на техната дейност на религиозна и национална база". Сегашният им лозунг е „За свободна Македония под закрилата на Англия, Америка и Сов.[етския] съюз."[1184]

Противоречията в този анализ с многократно изразяваните преди това партийни оценки за успешно приобщаване на „българофилите" и „вемереовците" не поставят под съмнение неговата достоверност. Преднамереността и шпиономанията към всички и всичко идващо от България обясняват добре липсата на единодействие между югомакедонските партизански части и българската армия, истинската причина за бързото разформироване на бригадата „Гоце Делчев", както и временното стъписване на македонските българи пред масовите репресии. Всъщност съвещанията ясно очертават няколко важни явления, характеризиращи състоянието на Вардарска Македония при началото на нейната повторна и силова югославизация/сърбизация: че значителна част от македонското население има ясна представа за случващото се и е готово да му се противопостави; че останало без подкрепа от България – обвиненията към българската опозиция са по-скоро пропагандни конструкции – то наивно се надява на защита от съюзниците – победители; че „българофилството" и ВМРО се проявяват най-силно в намиралата се под българска власт през войната част от Вардарска Македония, в големите градове, включително Скопие, регионално в нейния източен дял, както и в Битолска област; че обхваща най-образованите, но и голяма част от селското население, т.е. че има широка социална база; че македонските българи не се примиряват с наложеното проюгославско решение на Македонския въпрос и че недоволството обхваща и част от присъединилите се към структурите на политическата промяна.

Същевременно партийните съвещания дават ясно доказателство и че овладялото властта просръбско течение в МКП следва сръбската интерпретация на македонското минало; че поставя на съпротивата, идваща от мнозинството на населението, български знак; че обвинява това население в „шовинизъм и сепаратизъм"; че предприема срещу него сурови репресии; че търси враг в България, формално в българската опозиция, като ѝ приписва диверсионни акции във „федерална Македония"; че изпълнява цялостен замисъл за упражняване

[1184] Протокол от заседание на ЦК на МКП. – Пак там, 197–199; 205.

на натиск върху българите в Югославия като внушава, че диверсионни акции се осъществяват освен директно от България, а и през населените с българи Босилеградско и Царибродско; че изпитва недоверие към БКП и нейната политика по националния въпрос. Тази цялостна антибългарска нагласа при интерпретацията на темата за държавната сигурност на югославска Македония намира израз и в директивата на Колишевски „като основна задача... да се извърши чистка в редовете на нашата партия“[1185]. Чистката, отдавна започната на по-ниските партийни нива, следва партийната препоръка от Белград за поединично отстраняване на неудобните. През март 1946 г. вече е нанесен удар и върху най-високопоставения сред тях. Отстранен от политическия живот, впоследствие арестуван и осъден като противник на „политиката на ФНР Югославия, която по негово мнение била противна на интересите на македонския народ“, е председателят на Президиума на Народното събрание на НР Македония Методи Андонов-Ченто[1186].

Разправата с Ченто е симптоматична за навлизането на правителствената политика за югославизация на Вардарска Македония в нейната най-острата фаза. Тя излъчва предупредителни сигнали за безкомпромисност в няколко посоки заради връзката на репресирания М. Андонов с всичките македонски среди, смятани за опозиционно настроени към комунистическа Югославия. Ченто е смятан, въпреки формалното му присъединяване към МКП/ЮКП, за социално чужд на партията, затова ударът срещу него е превърнат в предупреждение към вътрешнопартийната опозиция. С отстраняването му е премахнат голям дразнител за югославския партиен връх и единственият реален и далеч по-популярен вътрешнополитически съперник на Колишевски.

Макар и приеман в комунистическите среди като македонист, Ченто е биографично свързан с антисръбската съпротива на водачите на македонските българи през междувоенния период, затова е оценяван и като „шовинист и сепаратист“, т.е. като антисръбски и антиюгославски настроен. Тъкмо тези македонски интелектуални водачи, осъдени приз 1945 г. като великобългари, той се опитва да защити пред Тито и затова – след завръщането му към идеите на ВМРО за македонското бъдеще – неговото репресиране става сигнал и за съдбата, очакваща „българофилството“. И накрая, гражданската ликвидация на смятания за прозападно ориентиран политик се превръща не само в предупреждение към всички вътрешни антикомунистически среди, но и в звучен сигнал за югославската вярност към политиката на Сталин и Съветския съюз. Последният сигнал очевидно е постигнал търсения ефект, защото тъкмо през пролетта и лятото на 1946 г. Тито успява да постигне желаната подкрепа от Москва за реален пробив в Пиринска Македония. И не само да сломи слабата съпротива на българското правителство срещу планираното настъпление, но и

[1185] Пак там, с.192, 213.

[1186] Ченто е принуден да подаде оставка на 14 март 1946 г., а на 23 ноември с. г. е осъден на 11 години затвор. – Пак там, с. 180; 301–302.

да превърне българските комунисти в свой съучастник при денационализацията на македонските българи.

През 1946 г. се оказва, че настъпателните югославски планове за Пиринска Македония получават изненадващ, но силен съюзник – Гражданската война в Гърция. С партизанската атака на 31 март срещу полицейския участък в намиращото се под Олимп с. Литохоро и точно в деня на първите следвоенни парламентарни избори започва продължилата 42 месеца гражданската война; сблъсък, който предизвиква поредното обезбългаряване на Егейска Македония и индиректно участва в усложняването на българо-югославските отношения[1187]. Първите признаци на гражданска война са още от времето на окупацията, при инцидентните сблъсъци между партизанската армия на гръцката левица (ЕЛАС) и въоръжените структури, обвързани със задграничното гръцко правителство в Кайро. Като реално „първо действие на гражданската война" – въведение към острото трайно противопоставяне между гръцката левица и дясноцентристките сили – обаче са смятани декемврийските сблъци през 1944 г., когато силите на левицата, ръководени от ГКП, са разбити от правителствените войски и разположените в Гърция британски войски, и е въведено военно положение.

Планинските райони на Егейска Македония, където югославските партизани намират още през 1943 г. удобни бази и където те засилват позициите си при оттеглянето на Вермахта, впоследствие са обхванати изцяло от гражданската война. Тито решава да подпомогне активно ЕЛАС още през декември 1944 г., заинтересуван от възможността да използва „федерална Македония" за проникване на юг – ситуация, теоретично възможна само при победа на ГКП. Навлизането на гражданската война в същинската ѝ първа фаза през пролетта на 1946 г. укрепва още повече югославската позиция пред Москва, защото Вардарска Македония се превръща в непосредствена база на гръцкото комунистическо движение[1188].

Радикалният поход на гръцките комунисти към властта в договорената за територия на западното влияние Гърция е важен елемент от бързо назряващата „студена война" между доскорошните съюзници от антихитлеристката коалиция. Само двайсетина дни преди нападението в Литохоро Чърчил е произнесъл

[1187] Данова, Н., Ап. Христакудис. История на нова Гърция. С., 2003, с. 274; Даскалов, Г. Българите в Егейска Македония – мит или реалност. С., 1996; Даскалов, Г. Участта на българите в Егейска Македония, 1936-1946. С., 1999; Даскалов, Г. Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и нихилизма на София. С., 2007; Кирјазовски, Р. Македонски национални институции во Егейскиот дел на Македонија (1941–1961). Скопје, 1987; Пановска, Л. Крајот на една илузија. Граганската војна во Грција и македонците 1946–1949. Скопје, 2003. Според македонския историк Р. Кирязовски, от общо „35 000 бойци на ДАГ повече от 14 000 беха македонци". Вж. Кирјазовски, Р. Македонското национално прашање и граѓанската война во Грција. Скопје, 1998, с. 335.

[1188] Силите на гръцката левица са подпомагани активно и през Албания, която по това време е под югославски контрол.

прочутата си реч в университета на американския град Фултън (5 март), в която обявява, че комунистическото настъпление в Европа е предизвикало спускането на „желязна завеса“ от Шчечин до Триест. На фона на усложняващите се събития в балканския Юг и при далеч по-внимателното поведение на международно изолираната България, която все още не е сключила необходимите ѝ мирни договори, Югославия се превръща за Сталин не само в необходимия инструмент за подкрепа на гръцките комунисти, но и във възможен „обединител“ на Македония. От март 1946 до септември 1947 г. въоръжените сблъсъци са все още с ограничен характер и ГКП е легална, раздвоена между легалната политическа дейност и въоръжената борба[1189]. Това е и времето, когато Тито и ЮКП/МКП получават пълна подкрепа от Москва да „изнесат“ извън Вардарска Македония процеса по създаването на македонска нация.

Превръщането през 1946 г. на Балканите, на Гърция и конкретно на Егейска Македония в територия на фронтови политически сблъсък между Запада и Изтока усложнява неимоверно възможността за политическо маневриране на българските комунисти. Въпреки че по това време те имат ясна представа за двусмисленото и високомерно отношение на ЮКП към проектираното двустранно сближение, и особено за антибългарската политика на Скопие, те дисциплинирано следват съветските внушения за компромиси и отстъпки. Българските очаквания за развитие на преговорите са охладени през април, когато Тито съобщава на Г. Димитров, че не „счита за целесъобразно сега да се пристъпи към сключване на съюзен договор... докато не се уреди международното положение на България“ и че „въпросът за Западните покрайнини трябва да се реши едновременно с присъединяването на Пир.[инска] Македония“[1190].

През май 1946 г. Вл. Поптомов отбелязва в анализ на югославското становище по македонския въпрос, че югославското „агитационно настъпление и отвън, и отвътре се усили особено напоследък и продължава да се усилва тъкмо сега, когато България е пред големи трудности на случването на мира. То се води планово, системно и организирано“[1191]. Според Поптомов югославският поход към Пиринска Македония е „тесногръд“ и егоистичен, заинтересуван „изключително... от нейното присъединение към Вардарска Македония в рам-

---

[1189] Данова, Н., Ап. Христакудис. Цит. съч., с. 275. След като лейбъристкото правителство изтегля през февруари 1947 г. британските войски от Гърция и подложената на съветски натиск Турция, този ангажимент е поет от САЩ по силата на доктрината „Труман“.

[1190] Г. Димитров записва на 15 април 1944 г. в дневника си, че е получил съобщението на Тито лично от югославския посланик, т.е. върху тази позиция вероятно е повлияло и началото на гръцката гражданска война. Вж. Димитров, Г. Дневник..., с. 525.

[1191] Мирният договор на България със страните – победителки във Втората световна война, е подписан на 10 февруари 1947 г. в Париж. Неговото отлагане е следствие от настъпилия разрив в Отечествения фронт и рязката критика от страна на Запада към репресиите, на които са подложени противниците на БКП и нейната политика на пълно обвързване със СССР.

киte на Титова Югославия“, без да „държи сметка за интересите на демокрацията и народния режим в България и оттук за демокрацията на Балканите“[1192].

Ще цитирам един по-обширен пасаж от неговата оценка, защото в него авторът преминава отвъд конкретното състояние на двустранните българо-югославски отношения и разкрива вътрешната колизия на личната си позиция по македонския въпрос – позиция на дисциплиниран комунист, но и на човек, дълбинно обвързан с българската си етническа принадлежност: „Ясно е, че да се води днес агитация за присъединението на Горноджумайската област към македонската държава, така също за създаване от македонското население на тази област национално малцинство (от което между впрочем населението не чувствува нужда и съвсем не предявява подобни искания), както и да се води агитация сред македонската емиграция на почвата на това, че те са македонци, отделна нация от българите – не само не са актуални въпроси днес за България, не само че те не са израз на волята на македонците в България, а, напротив, представляват нещо изкуствено и насаждано от горе чрез пропаганда...“[1193].

Като член на Политбюро на ЦК на БКП по това време и главен редактор на партийния орган „Работническо дело“, а и като най-добър познавач в комунистическите среди на македонската проблематика, Вл. Поптомов очевидно изразява в анализа си доминиращата позиция сред партийното ръководство. Затова становището му какво е „правилното гледище по македонския въпрос“, особено на фона на скоро последвалите събития, заслужава специално внимание. Според него: „Този въпрос да не се отделя като предварителен, особен въпрос, чието решение трябва да предшества решението на големия всъщност доминиращ въпрос за сближаването на двата народа – българския и югославските, на България и Югославия. Това сближение и обединение трябва да се вземе в неговата цялост, да се изхожда от общите интереси...В процеса и в рамките на това сближение трябва да се разгледат и решат както македонският, така и западнопокраинският въпрос. От степента на това сближение, от държавноправната форма, която то ще заеме, ще зависи и решението на всички така наречени спорни въпроси из националната политика. Да си представим едно такова положение: Горноджумайската област се присъединява към Югославия, което значи една загуба за България на долините на реките Струма и Места и още по-голямо отдалечаване от Егейското море, а отношението между България и Югославия остане на положението на съюзници, свързани с договор за приятелство и взаимна помощ. Това без съмнение ще се счете от българския народ за политически и икономически удар върху нашата страна. От това гледище, от гледище на общите интереси... да не се издига като актуален лозунг обединението на трите части на Македония в рамките на Титова Югославия. Това би означавало предрешаване на един сложен въпрос, който засега трудно може да се предвиди каква съдба ще вземе при бъдещото развитие на Балканите“[1194].

[1192] БКП, Коминтернът..., 1264–1265.

[1193] Пак там.

[1194] Пак там, 1265–1266.

Опит за югославизиране на Пиринска Македония: рухването на съпротивата на БКП

Само десет дни след формулирането на цитираните по-горе размисли Г. Димитров е привикан в Москва за среща със Сталин и Тито и събитията поемат в различна посока от българското желание. Стенограмата от разговора на българската делегация – Г. Димитров е придружаван от В. Коларов и Тр. Костов – сочи, че съдбата на Пиринска Македония вече е решена и българският партиен шеф е повикан, за да му бъде съобщено решението[1195]. Среднощният разговор със Сталин обаче едва ли е бил приятен за българите – някогашни коминтерновски ръководители, защото получават обвинения в „проспиване" на възможността да се „разправят с вътрешните врагове", за разлика от Югославия, където „се разправиха... по-здраво". Димитров е критикуван за „отстъпчивост" към опозицията и прекомерно съобразяване с „англо-американците", като му се внушава, че „международното положение не може да бъде спънка" за по-сурови вътрешнополитически действия. Политиката му е окачествена като „рачешка... поради страх от международни усложнения, само отстъпвате назад". Очевидно като отстъпка е било квалифицирано „търпението" към „десните звенари", наречени от Сталин „англо-американски агенти", и особено продължаващото присъствие в армията на част от стария офицерски корпус начело с министъра Д. Велчев. Българската войска Съветският водач дори ги окачествява чрез усещането си, че „като че ли сме въоръжавали нашите и вашите врагове"[1196]. Дадени са съвети относно бъдещите съюзници и предстоящите избори, очертани са очакванията от Парижката конференция и специално за величината на репарациите, които България ще трябва да плаща, отправен е съвет да се иска излаз на Бяло море, индиректно са разкритикувани и Димитров, и Коларов с оценката, че ликвидирането на Коминтерна е било положителна стъпка, защото така били „развързани ръцете на комунистическите партии" и т.н.[1197].

[1195] Тито вече е на посещение в Москва, когато на 1 юни 1946 г. Молотов съобщава на Г. Димитров, че очакват и него. Българската делегация заминава на 5юни, а на 6 юни, в характерния сталински стил за среднощни политически разговори, Димитров и придружаващите го получават инструкции по всички въпроси, засягащи ситуацията в България и отношенията с Югославия. В дневника си Димитров е лаконичен и натрапчиво подчертава съществуващата „изключително задушевна атмосфера" на съвместната вечеря, дадена от Сталин за югославската и българската делегации. Вж. Димитров, Г. Дневник..., 527–528.

[1196] На фона на тежките репресии, които заливат България до края на 1944 г., на фона на масовите присъди от т.нар. Народен съд за буржоазния политически елит и на периодично осъществяваните репресивни акции и чистки през 1945 и 1946 г., оценката на Сталин за мекушавост на българските комунисти, в сравнение с югославските, е косвено доказателство за размаха на югославския комунистически терор. Негови най-масови жертви във „федерална Македония" стават тъкмо македонските българи.

[1197] Оценката на Сталин за Коминтерна е уникално прехвърляне на собствената отговорност върху изпълнителите на собствената му воля. Тя обаче напомня, че именно изпълнителните български комунисти се оказват потърпевши и докато изпълняват решенията на Коминтерна, и докато търпят последиците от неговата дейност.

Подобни критики в присъствието на „отличника“ Тито сигурно са били неприятни за българската делегация. Най-неприятно обаче е било окончателното официализиране на предложението на Тито за отлагане на „съюза с Югославия... до мира“, съобщено вече като решение на самия Сталин. Това отлагане обаче не само че не е съобразено с българската позиция относно Пиринска Македония, а на Димитров и БКП е разпоредено започването на ускорен процес за македонизация на населението. Директивата на Сталин, съобщена на българската делегация в присъствието на Тито, е емблематичен пример за отнетата българска политическа самостоятелност: „Трябва да се даде културна автономия на Пиринска Македония в рамките на България. Тито се оказа по-гъвкав от вас – може би, защото живее в многонационална държава и трябваше да даде равноправие на народите. Автономията ще бъде първа стъпка към възсъединяването на Македония, с което при сегашната обстановка може да не се бърза. Иначе в съединението на македонския народ всичката заслуга за автономията на Македония ще остане за Тито, и вие ще бъдете критикувани... Че нямало развито още македонско съзнание у населението, това нищо не значи. И в Белорусия нямаше такова съзнание, когато я обявихме за съветска република. А сетне се оказа, че има...“[1198].

В политическия урок, изнесен от Сталин на отстъпчивите български комунисти, има и цинизъм, и заплаха, и снизходително високомерие, но най-вече очакване за безпрекословно изпълнение на очертаната линия на поведение. За дългогодишния апаратен опит на Димитров и Коларов, придобит в сянката на Сталин, подобно отношение не е било новост. В случая обаче им е заявено ясно, че очакванията им за равнопоставено третиране с Югославия едва ли ще се изпълнят. Изглежда, че тъкмо това среднощно заседание осигурява решаващия пробив на югославската политика в усилията за поглъщане на Пиринска Македония. В дневника си Г. Димитров отбелязва почти всички важни теми от водените разговори, без една: наложеното решение за културна автономия на Пиринския край. Едва ли я е смятал за маловажна – по-скоро я е приел като сигнал за вече силно застрашената си роля на най-авторитетен и най-близък до Сталин комунистически лидер на Балканите. А исторически погледнато, на 5 и 6 юни в Москва България губи за пореден път и отново по чужда воля правото си да защити своята национална цялост, своя държавен суверенитет и своите национални интереси в Македония.

В контекста на дирижираното от Сталин развитие на югославско-българските отношения и на наредената бърза македонизация на българското население в Пиринска Македония, ситуацията около македонския проблем в двустранното общуване не се променя: вместо желаното сближение тенденцията към дисхармония във взаимните усилия се задълбочава. Докато антибългарската политика на Колишевски става все по-откровена и агресивна, представяна естествено като част от югославския стремеж за бързо решаване на македон-

[1198] БКП, Коминтернът..., 1268–1270.

ския въпрос, българската отстъпчивост достига до своята крайна идейно-политически форма. Първата линия от създадената парадоксална ситуация може да бъде илюстрирана от разговора, който Павел Шатев провежда в българското посолство в Белград с настояване да бъде направен непременно достояние на Г. Димитров. В края на юли 1946 г. той е в югославската столица за заседания на Съюзната скупщина, на която е член, но намира за свой дълг да информира за случващото се в СР Македония.

Осем месеца след писмото на В. Ивановски до ръководството на БКП, Шатев е категоричен, че ситуацията във Вардарска Македония се влошава. Според него „в Македония се води борба срещу българите и българофилството", а като свидетелства за „упражняван тормоз" се съобщава за „неоснователните масови разстрелвания... в Велес, Битоля и Щип", за „херметично затваряне на границата между Македония и България", за проблеми с „изваждането на паспорт за пътуване в България", което било „много мъчно", а сега „почти невъзможно", за недопускане на българска книжнина, дори при съществуващ абонамент, за отстраняването от Скопие на „по-будните македонски дейци", върху които „тегне подозрението че са българофилски настроени", за сърбизацията на езика и т.н. П. Шатев съобщава, че разполага с „лични сведения [че] ЦК на ЮКП е решил българската книжнина да не допуща в Македония за един период от пет години. И това решение се провежда от ЦК на МКП." Оценката му е, че „това не е мярка, която да цели укрепването на израждащия се македонски език, а... проява на отрицателно отношение към Отечественофронтовска България".

Съобщавайки, че „по книжарниците в Македония не можеш да намериш нито една българска книга", Шатев се учудва, че е блокирана собствената му брошура, издадена в София, както и фундаменталното изследване на Хр.Силянов „Освободителните борби на Македония". Очевидно е, че старият революционер, а и повечето македонски комунисти, чиято политическа биография не започва с идването на Темпо във Вардарска Македония, са възприемали доктрината на македонизма не като научен, а единствено като конюнктурен политически проект, предназначен да разреши македонския въпрос чрез федерирането на България и Югославия. Иначе не би могло да очаква публикуването на български книги, които разглеждат борбите в Македония като българско националноосвободително движение.

Като добре образован човек, бивш министър на правосъдието и по това време подпредседател на Президиума на НР Македония, Павел Шатев отделя специално място и на фундаменталния за изграждането македонска идентичност проблем с езика. Той обръща внимание, че азбуката е изработена така, че „малцина от македонците могат да я приемат", че „тя не е пригодена за македонския език" и че „в оформянето на самия език съзнателно се вмъкват много сърбизми", за да обобщи: „Това е резултат от сърбоманските настроения на тия, които се занимават с това и които списват македонската преса и книжнина по един невъзможен начин, що се касае до езика."

Според Шатев в основата на всичко случващо се е фактът, че „Югославянската комунистическа партия, а заедно с нея и Македонската, се отнасят с

недоверие към БКП... и не ѝ вярват... не се колебаят да я обвиняват в погрешна линия... това... е в основата на всичките недоразумения“ и ако доверието „не се възстанови... работите в Македония ще се развиват по този лош път“. Той не анализира причините за съществуващото недоверие, поне що се отнася до ЮКП, защото за човек с неговия опит отговорът сигурно е бил ясен: той се корени в традиционното сръбско отношение към смятаната за исторически съперник България. За македонските комунисти обаче Шатев е категоричен: „Втората главна причина е сърбоманството и угодничеството към Белград на всички, които стоят начело на управлението в Македония. Тези хора дотолкова се приспособяват, че обичат повече да говорят на сръбски, напълно са послушни в това, което им се нарежда от Белград и се държат враждебно към България“[1199]. Шатев решава да посети българското посолството и да разкаже за случващото се в НР Македония с надеждата, че БКП с нейните популярни в комунистическите среди водачи би могла да повлияе за промяна на създадената ситуация. Той обаче е усещал, че реалният възможен арбитър е друг, защото добавя: „ако тя не ни помогне, ние ще се оплачем в Москва.“ П. Шатев поддържа редовни контакти с българските дипломати, но след като БКП не успява или не прави нищо значително, за да помогне на търсещите помощта ѝ македонски българи, той действително се обръща за съдействие към Москва.

До разрива с Коминформбюрото репресивните мерки в Скопие срещу комунистите – „българофили“ са спорадични и избирателни. Рязкото влошаване на отношението към тях през 1948 г. кара П. Шатев и П. Брашнаров да се обърнат със специално изложение до ЦК на ВКП (б.), в което обвиняват ЮКП в преследване на великодържавни цели по отношение на Македония, в двулично отношение към България и идеята за българо-югославска федерация, в сърбизираща политика спрямо Вардарска Македония и в поведение на част от югославските лидери, доминирано от великосръбски национализъм[1200]. Скоро след това и двамата са арестувани и намират смъртта си – Брашнаров на „Голи оток“, а някогашният „гемиджия“ Шатев – захвърлен на битолското сметище, след като е оставен да умре от глад в пълна изолация.

През 1946 г. Г. Димитров и БКП затъват все по-дълбоко в политиката на отстъпките, надявайки се да осъществят сталинския замисъл за създаване на разширена южнославянска федерация и за установяване на съветски контрол над цяла Югоизточна Европа.

Водовъртежът на тази политика повлича към дъното доскорошната партийна готовност да бъде защитен българският контрол над Пиринска Македония. В доклад пред X пленум на ЦК на БРП (к) през август Г. Димитров всъщност формулира измеренията на предстоящата политика по македонския въпрос, която изцяло обслужва югославските искания. Чрез набелязаната от него „пътна кар-

---

[1199] Цялото изложение на П. Шатев – вж. БКП, Коминтернът..., 1276–1277.

[1200] Архивите говорят. Т. 31. Македонският въпрос в българо-югославските отношения, 1944–1952. Съст. В. Ангелов. С., 2004., с. 441.

та“ на новия курс към културна автономия и чрез политико-терминологичните му уточнения, македонският проблем придобива формата на експлоатираното в Скопие до днес българско съгласие с македонистичната интерпретация на македонския въпрос. Според Г. Димитров било „неправилно да се употребяват изразите: „Вардарска Македония“, „Пиринска Македония“ и „Егейска Македония“, защото „няма три Македонии, има само една и тая Македония в основната си част се представлява сега от създадената и развиващата се Македонска народна република в границите на Югославската федеративна народна република“[1201].

След като обръща внимание, че населението от Пиринския край „още сега трябва да се проявява като част от македонския народ, която част предстои да бъде присъединена към Народна република Македония“, неофициалният властелин на България набелязва стъпките за подготовка на присъединяването, т.е. за разкъсване на собствената му държава: задължителна мощна победа за ОФ/БКП в Пиринския край на предстоящите избори за Велико Народно събрание, последвана от създаване на отделна македонска парламентарна група, и преди всичко – пристъпване към практически действия за македонизирането на областта и „македонската емиграция“[1202]. Императивно поднесените му наставления предвиждат „широко културно общуване между пиринските македонци и македонците от Народна република Македония...усвояване на македонския език и използване на македонска литература...запознаване на македонците от Пиринския край с историята на македонския народ“, а „контактът между македонската емиграция в България и нашите пиринski македонци и между техните организации...да бъде най-близък...да има най-близко сътрудничество в полза на Македонската народна република, което е в общ интерес на всички южни славяни“[1203].

Макар че обвързва присъединяването на Пиринска Македония към югославската НР Македония с „възвръщането на Западните български покрайнини към България“, новата партийна линия е посрещната ентусиазирано единствено от вече ангажиралите се с агитацията на Скопие. Прави впечатление, че сред изказалите се не е Вл. Поптомов, а протоколът от обсъжданията подсказва за съществуването на сериозно недоверие в изборна победа на БКП в Пиринска Македония, ако бъде поставен въпросът за нейното откъсване от България: „Казаха много, че ако ние поставим въпроса за присъединяването на Пиринска Македония към Македонската народна република, пиринското население няма да даде своя глас за нас“[1204]. БКП печели изборите в страната с общо 53,14% от подадените гласове, но до този резултат се достига в атмосфера на неравнопо-

---

[1201] БКП, Коминтернът..., с. 1278.

[1202] Един ентусиазиран представител на Горноджумайско обещава, че ще „дадем 60% от гласовете, ако се наложи нашата партия да излезе самостоятелно и обявявам съревнование на всички областни комитети и организации“ – Изказване на Ефтим Георгиев при обсъжданията на доклада. – Пак там, с. 1281.

[1203] Пак там, 1278–1279.

[1204] Пак там.

ставеност между управляващи и опозиция, на натиск и терор, на изборни манипулации и фалшификации. Не е по-различна и картината в Пиринска Македония, а сред най-категоричните доказателства за административно осигурената комунистическа победа става провалът на въведената впоследствие „културна автономия".

Всъщност след юнската среща в Москва между Сталин, Димитров и Тито БКП се заема да разчисти пътя не само към федерирането между Югославия и България, но и към промяна на държавното устройство и легитимиране на еднопартийната си власт: такава е политическата реалност въпреки формалното съхраняване на съюзници в един силно редуциран и послушен Отечествен фронт. В изпълнение на сталиновата директива за разправа с всякакъв вид опозиция и нелоялни съюзници ускорено е задействано, покрай репресивната машина, и новото политическо моделиране на държавата[1205]. Пълното овладяване на властта от БКП разчиства пътя и за въвеждане на „културна автономия" в Пиринска Македония и за официализиране на новата „национална принадлежност" на нейното население чрез осъществяване на общо преброяване в страната. Скопските емисари – стотина учители и няколко десетки партийни агитатори, книжари, журналисти и др. – започват да пристигат в България през ноември, а преброяването започва навръх Коледа. В Пиринска Македония то се осъществява като партийно мероприятие, за чийто успех местните комунистически активисти са поели конкретни ангажименти. В хода на преброяването е изпратена директива, според която навсякъде народността „да се пише „македонска" с изключение само на евреите, циганите, турците и българите, дошли от пределите на България". Така се появяват близо 168 000 (167 544) „македонци" в България, от които едва 8903 извън Пиринския край, и Югославия получава „правен" аргумент за настояването си да им бъде осигурена „широка културна автономия". Трябва да се има предвид обаче, че резултатите от преброяването са далеч от очакванията. Оказва се, че въпреки административно-политическия натиск в Пиринска Македония като „българи" се записват 21,5% от населението, а като „македонци" 63,5% (160 641). Мнозинството от тях – 131 954 души – обаче отбелязват като свой майчин език българския, с което обективно поставят под съмнение дирижираното противопоставяне между регионима „македонец" и етнонима „българин". Още по-разочароващ за Скопие и Белград е фактически категоричният отказ на т.нар. македонска емиграция в България, наброяваща

[1205] На 26 юли 1946 г. Двадесет и шестото народно събрание приема Закон за допитване до народа за премахване на монархията и за провъзгласяване на народна република и за свикване на ВНС. На 15 септември 1946 г. България е обявена за Народна република, а на 7 ноември Великото Народно събрание „се свиква само". Негов председател става В. Коларов, а то – единствено в българската история – работи до края на 1949 г. в две функции: като учредително, за да изработи нова конституция, и като обикновено с обичайната му законодателна дейност. На 23 ноември 1946 г. е формирано ново правителство начело с Г. Димитров, което се заема да превърне страната в република по съветски образец.

според тях 600 000 души, да промени националната си идентичност, защото дисциплинирано изпълнилите партийното нареждане едва надвишават 1%[1206].

Новата „македонска“ политика на Г. Димитров и БКП среща масова съпротива, а неин изразител става все още съществуващият опозиционен печат. Във времето между нейното публично обявяване и преброяването – първоначално решенията на X партиен пленум са държани в тайна и са официализирани чак през септември – се появяват статии, които дешифрират точно намеренията и опасностите от новия партиен курс. Дни след създаването на Великото Народно събрание, в изданието на Демократическата партия в.„Знаме“ пише: „Значи картите се разкриха: действително се замислюва **отцепването на Пиринския край от България**. Това е ясно, но съвсем не е ясно защо само за сметка на България трябва да стане „обединението на македонския народ“, още по-малко убедително е, защо „бъдещото мирно развитие на България в най-близко сътрудничество с братска Югославия“ е възможно само на базата, че част от българската земя заедно с населението ще **трябва да отиде под чуждо владичество.**“[1207] Становището на опозиционно настроените земеделци е още по рязко: „Не е имало досега факт подобен на тоя, който се появи във в. „Работническо дело“ – да се предлага на чужда държава част от собствената родина... “[1208].

В навечерието на насроченото преброяване в. „Знаме“ отгатва правителствените намерения спрямо Пиринска Македония: „А пък искането да се присъедини към федеративна Югославия и Горноджумайска област, е явно произволно и неправилно, защото никой няма право да иска, щото **българско население да декларира нова народност** и да промени досегашния си политико-държавен живот.“[1209]. Всъщност още преди това Кр. Пастухов е дал своята и на социалдемократите оценка за политиката на българските комунисти, която сега намира категорично потвърждение: „Тя не е нито социализъм, нито марксизъм, нито народна, а чисто и просто **антинационална**“[1210]. Още в края на 1946 г. в. „Знаме“ е спрян от властите, а през май 1947 г. съдбата му е последвана и от в. „Свободен народ“ и в. „Народно земеделско знаме“.

По-разточително документираното внимание, отделено на водещите политически тенденции в развитието на „федерална/НР Македония“ през първите две години от нейното съществуване, ми изглежда необходимо, защото тогава тя изгражда своя образ, своите вградени в югославската външна политика „национални“ и „държавни“ претенции, полага основите на идейната конструкция на своята идентичност, а управляващата партия започва да гради митологията за своята поява и историческо място. През 1947 г. очерталите се преди това тен-

---

[1206] По-подробно за преброяването вж. А н г е л о в, В. Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония 1944–1949. С., 2004, 196–216; Т ю л е к о в, Д. Политическият мит..., 37–39.

[1207] Знаме, 19 ноем.1946. Цитатите в текста са от статия във в. „Работническо дело“.

[1208] Народно земеделско знаме, 19 ноем. 1946.

[1209] Знаме, 24 дек.1946.

[1210] Свободен народ, 7 дек.1945.

денции в политическото развитие на югославска Македония се утвърждват, не се променя нищо и в отношението към македонските българи и към България. В по-широк регионален контекст обаче няколко събития и свързаните с тях нови политически обстоятелства влияят неизбежно върху хода на двустранните отношения: подобреното международноправно положение на България след подписването на мирните договори в Париж, американската намеса в балканския Юг и опитите на Тито да започне самостоятелна политическа игра в региона.

Краят на дългоочакваното за България международноправно събитие – подписването на мирните договори – внася известно облекчение сред управляващите български комунисти, но те продължават да следват начертаната в Москва политическа линия и да работят както за осъществяване на замислената радикална промяна на държавно-политическата и икономическата система, така и за създаването на южнославянска федерация. Застаряващият и болен Г. Димитров продължава да е на балканската политическата сцена като централен, но по-скоро символично значим персонаж, защото главната роля е убедително поета от все по-амбициозния Тито.

Изглежда, че тъкмо през втората половина на 1947 г. той и най-близките му съмишленици в ръководството на ЮКП разбират, че съветската карта, на която са заложили всичко, няма да им донесе очакваната политическа печалба. След като през лятото на 1947 г. гръцките комунисти отхвърлят правителствените опити за прекратяване на гражданската война и възприемат въоръжената борба като единствено средство за решаване на гръцките проблеми, изцяло ангажираният с тях Тито очаква и съветска въоръжена намеса[1211]. След прякото американско обвързване със събитията в Гърция случващото се на Балканите действително придобива измерения с глобално геополитическо значение. Помощник-държавният секретар на САЩ Уилям Клейтън обосновава американската позиция така: „стратегическата важност на Гърция за безопасността на САЩ се заключава в това, че тя е единствената страна на Балканите, която още не е попаднала под съветска хегемония. Гърция и Турция се явяват единствено препятствие по пътя за установяване на съветско господство в Източното Средиземноморие, което е жизненоважен икономически и стратегически район“[1212].

При респектиращата военна мощ на САЩ, символизирана по това време от притежавания монопол над ядреното оръжие, допълвана внушително и от безспорната американска икономическа доминация в света, Сталин няма желание за сблъсък с доскорошните съюзници. Дълбоко обвързаният с вече забранената ГКП и с нейната обречена военна сила Тито изглежда скоро разбира, че постигнето на поне част от амбициозните му балкански планове е възможно само след

[1211] На 27 юни ръководството на ГКП приема т.нар.Страсбургска декларация за осъществяване на въоръжена революция въпреки прякото ангажиране на САЩ в Гърция. Вж. Данова, Н., Ап. Христакудис. Цит. съч., с. 278.

[1212] Пак там, с. 277. Към края на 1947 г. американските мисии в Гърция вече имат водеща роля в политическите действия за надделяване над комунистическата съпротива.

създаване на баланс във външнополитическите отношения на Югославия. Затова той се опитва, от една страна, да действа в регионален план без одобрението на Съветския съюз, а от друга, да открие път към Запада и към старата сръбска съюзничка Гърция. Първата линия е основна в югославското политическо поведение по това време и проличава в стремежа на Белград за поставяне на Албания под директен военен контрол и чрез опита Г. Димитров да бъде ангажиран не само с южнославянската идея, но дори за изграждане на несъгласувана със Сталин хипотетична конструкция за по-широко, югоизточноевропейско/подунавско комунистическо обединение[1213]. Българският партиен и правителствен лидер обаче изразява и в двата варианта предпочитание към конфедеративната структура – позиция, която е в известен смисъл изненада не само за Сталин, но и за Тито. И ако идеите на София за замисляния реално по-малък, „южнославянски" формат не са носели нещо ново, освен елемент на несъобразяване с планираното отлагане на междудържавното обвързване, публичното споменаване за интерес към по-широкото и несъгласувано с предвидените участници конфедеративно обединение разгневяват Сталин и обезпокояват Тито. Защото освен международните усложнения, които споменаването на втората идея би създало на Москва, тя променя съветските планове за демонстрация на квазидемократичен контрол над иначе формално свободен съюз от държави единомишленици. Този формат е бил неизгоден и за Тито, защото лансирането му е означавало отслабване на позицията на Белград и би позволило третирането на македонския въпрос извън югославската рамка. В публично изразените предпочитания на Г. Димитров към конфедеративните форми на обвързване на „народните демокрации" от Югоизточна Европа бихме могли да открием опит за напомняне на българските интереси. Идеята му, все пак, изглежда по-скоро като импровизиран политически ход, който обаче изиграва ролята на своеобразен катализатор за последвалите събития.

Коминформбюрото и българо-югославският конфликт: връщане към началото

Въпреки че регионалните комбинации на Тито и ЮКП са мислени в комунистическа идейна тоналност, практическото им насочване към несъгласувано с Москва териториално разширение и към доминиращо регионално влияние застрашава един от основните постулати на съветската политика – претенцията ѝ за неоспорвана ръководна роля и за непогрешимост. При очертаващата се невъзможност за успех в Егейска Македония след американската намеса в гръцка-

[1213] Г. Димитров развива подобна идея през октомври 1947 г. в интервю пред в. „Руде право", после и в началото на 1948 г. при посещение в Румъния, което предизвиква силното недоволството на Сталин и е един от сигналите, че цялостният контрол на Съветския съюз над балканските му съюзници може да бъде оспорен. Според Г. Димитров в една хипотетична бъдеща кон/федерация биха могли да влязат освен България и Югославия, още Румъния, Албания, Чехословакия, Унгария и дори Гърция.

та гражданска война и при съветската военна пасивност спрямо конфликта, регионалната политика на Тито става още по-амбициозна. В този смисъл ускореното постигане на договорености с Г. Димитров и Е. Ходжа за междудържавно обвързване очевидно е разглеждано като възможност за получаване на шанс за нова, международно по-значителна роля на Югославия. Затова все по-самоуверените сигнали за желана самостоятелност от Москва получават и второ, индиректно значение: проправят пътя на Тито към Запада, който ще бъде „утъпкан" политически относително бързо след разрива в Коминформбюрото. Същевременно се достига и до повторно сближение с Гърция след гражданската война, в която поражението на левицата и на ангажираното с нея местно македонобългарско население по парадоксален начин сближава интересите и на гръцките власти, и на югославското ръководство. Докато поредното масово прогонване на „славяногласни" извън Гърция улеснява продължителните усилия за гърцизация на Егейска Македония, насочването на емиграционната вълна главно към Югославия пък носи на ЮКП солидни политически ползи: увеличава „славомакедонския" демографски потенциал на „федерална Македония", представя я като желано убежище за всички „македонци" и осигурява на ЮКП още един аргумент за монополно право върху македонския въпрос.

Всъщност бежанците от Егейска Македония се превръщат още през 1944 г. в проблем на българо-югославските отношения, макар че неговото изостряне става чак след разрива през 1948 г. Темата е важна и обширна, затова тук само ще отбележа, че събитийно тя се подчинява на политиката на БКП по македонския въпрос. Поток от македонски българи от гръцка Македония се насочва към България още в края на 1944 г. и през май 1945 г. те са вече, според партийната документация, между 13 000 и 15 000 души[1214]. Всъщност броят им сигурно е бил доста по-голям, тъй като през 1945–1946 г. 17 000 бежанци са преселени от България във „федерална Македония"[1215]. Настанени основно в Горноджумайско и атакувани с щедри обещания от скопските емисари, те обаче не виждат като българи основания да заминат за Вардарска Македония и дълго отказват да го направят. Натискът от страна на Югославия за изселването им е силен, обвързан е с обещанията за „южнославянска федерация" и – както обичайно става по това време – е осъществяван с помощ от Москва. С нота от 30 май 1945 г.

[1214] БКП, Коминтернът..., с. 1241. Данните са от информация на Г. Димитров до Сталин от 21 юли 1945 г.

[1215] Подробно вж. Д а с к а л о в, Г. Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и нихилизма на София (Егейските бежанци през 40-те–80-те години на XX век). С., 2007, с. 82 сл. Като една от последиците от гражданската война в Гърция се смята, че над 50 000 македонци/македонски българи са принудени да емигрират. Вж. К и р ј а з о в с к и, Р. Македонското национално прашање и граѓанската војна во Грција. Скопје, 1998, с.340; К и р ј а з о в с к и, Р. Македонски национални институции во Егејскиот дел на Македонија (1941–1961). Скопје, 1987; П а н о в с к а, Л. Крајот на една илузија. Граганската војна во Грција и македонците 1946–1949. Скопје, 2003. Според Г. Даскалов, който цитира данни на ГКП, общият брой на емигрантите от Гражданската война е 55 881 лица, от които 17 529 деца. Вж. Д а с к а л о в, Г. Цит. съч., с. 128.

югославското правителство предлага, но всъщност настоява, да приеме всички бежанци от „Гръцка Македония, които са избягали в България“[1216]. Незначителна част от тях решават доброволно да се преселят, но огромното мнозинство изживява драмата да бъде насилствено изселено от властите на страната, която смятат за родина-майка и където вярват, че вече са намерили спасение. Няколко хиляди от тях категорично не приемат антибългарската атмосфера в НР Македония и не се приспособяват към чуждата за тях среда. Поради невъзможността да бъдат бързо асимилирани, те се превръщат в опасност за политиката на Колишевски и по негово предложение са преселени за пореден път, сега в северната сръбска провинция Войводина[1217]. Макар че повечето от тях имат българско гражданство, те са буквално депортирани в рамките на 24 часа и с ограничен до 30 кг багаж, като им се забранява да напускат района, в който са принудително заселени. Драмата на тези бежанци трае с години, за тяхно нещастие те се превръщат в заложници на крайно обтегнатите югославско-български отношения и в крайна сметка – в жертви на денационализаторската геополитическа игра с участта им на завинаги прокудени от родния край[1218].

Проблемите на съветското ръководство през 1947 г. се увеличават не само от силовата мощ на въведената в действие доктрина „Труман“, но и от изкусителния дори за източноевропейските комунистически страни икономически вариант на американското ангажиране с проблемите на Европа – планът „Маршал“. В стремежа си да предотврати ерозията на комунистическото единство Сталин става инициатор за създаване на организация за „доброволна координация“ на дейността на комунистическите партии. Към края на септември 1947 г. в Полша (Шкларска Поремба) е създадено Информационно бюро на комунистическите и работническите партии, по-известно като Коминформбюро с девет партии – членки[1219]. Тъй като по това време Югославия е примерът за изграждане на „народна демокрация“, т.е. за бърза съветизация, Белград става първото седалище на Коминформбюрото. А с това, успоредно с вече институциално утвърдената политическа роля на Тито, нарастват и неговата самоувереност и политически амбиции.

[1216] Пак там, с. 82.

[1217] Според данни, цитирани от Г. Даскалов, преселените във Войводина са около 7000–8000 души . Вж. Д а с к а л о в, Г. Цит. съч., с. 99.

[1218] Някои от изселените успяват да се доберат до българското посолство в Белград и след 1948 г. се води дълга, в повечето случаи безуспешна борба за тяхното завръщане в България. Същата съдба имат независимо от българското си гражданство и пожелалите да напуснат НР Македония. Перипетиите около упоритите усилия на насилствено преселените в Югославия българи – бежанци от Егейска Македония, са документирани в дипломатическата преписка, съществуваща в АМВнР. По темата вж. П е т к о в, Д. Въпросът за българите бежанци от Егейска Македония и отношенията между България и Югославия (1948–1955). – Македонски преглед, 2008, № 1.

[1219] В Информбюрото членуват комунистическите партии от източноевропейските страни, т.нар. народни демокрации, без албанската партия, но плюс френската и италианската, които по това време са коалиционни патньори в своите правителства.

Създаването на Коминформбюрото отбелязва навлизането в период на остра идеологическа конфронтация между Запада и Съветския блок, тъй като според неговата интерпретация светът вече е поделен на две: на подготвящ нова война „империалистически лагер", оглавяван от САЩ, и на противопоставящия му се „демократически лагер", начело с СССР. Появата на Комунистическото информационно бюро, като нова организационна форма за контрол над европейските комунисти, съвпада с времето, в което американските мисии в Гърция вече имат водеща роля в действията срещу комунистическата съпротива. Тъкмо в началото на септември по американско настояване там е съставено авторитетно коалиционно правителство, което в края на годината забранява със закон ГКП и ЕАМ и се заема с подготовката на планове за разбиване на ДАГ[1220].

Създадената нова ситуация в Гърция безспорно е повлияла допълнително за избора на Белград за коминформбюровски център, но и върху ускоряване на намерението на Тито да постигне решение за регионалните си планове извън съветската опека. От средата на 1947 и в началото на 1948 г. поредица от изказвания и политически срещи създават привидност, че Г. Димитров и Тито се приближават към някакво взаимноприемливо решение около планираното междудържавно федериране. Очакванията са подсилени след споразумението в Блед, което потвърждава намеренията за размяна на Пиринска Македония със Западните покрайнини, за създаване на митнически съюз и за скорошно междудържавно обвързване[1221]. Постигнатото състояние на готовност за действия е доразвито към края на 1947-а с подписването на двустранен Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, а два месеца по-късно, през февруари 1948 г., Г. Димитров в реч , произнесена на II конгрес на ОФ, отново обвързва българското бъдеще със сближаването с Югославия[1222].

Само дни по-късно (10 февруари 1948 г.) българска и югославска делегация са привикани в Москва, където им е внушено да пристъпят по-бързо към формирането на двустранно държавно обединение. Очевидно Сталин е искал да сложи край на опитите за самостоятелни маневри на Тито и Г. Димитров и да унищожи още в зародиш идеята за някаква далеч по-голяма комунистическа държавна формация, контролът на Москва над която би бил затруднен.

[1220] ЕАМ е Национален освободителен фронт – лявоцентристка организация, включваща комунисти, земеделци, социалисти и други леви формации. ДАГ означава Демократична армия на Гърция, въоръжена сила на ГКП.

[1221] В град Блед (30 юли–1август 1947 г.) е бил съгласуван подготвяният договор за дружба и взаимопомощ между България и Югославия, подписан през ноември в Евксиноград. Съществува теза, че срещата в Блед е предизвикала недоволството на Сталин, защото не е бил запознат в детайли с нейната подготовка и го е направила подозрителен към двамата балкански комунистически лидери. В случая Веляновски се позовава на руския историк Гибанский. Вж. В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., с. 108; Г и б и а н с к и й, Л. Я. К истории советско-югославянского конфликта 1948–1953 г.: Секретная архива. М., 1991, с. 13.

[1222] Спогодбата в словенския град Блед е от 1август 1947 г., а Договорът в Евксиноград – от 27 ноември 1947 г.

При съществуващите условия създаването на югославско-българска федерация би било по-неизгодно за България, защото би предопределило исторически трайната сецесия на Македония. Страхът на Тито, че тежката руска сянка ще легне скоро и над Белград, както вече е притискала София, обаче го кара да поеме риска на конфронтацията. Веднага след завръщането на югославската делегация от Москва е свикан пленум на ЦК на ЮКП, на който югославският лидер обявява идеята за федерация с България за неосъществима в момента. Като основен аргумент той изтъква странното икономическо съображение, че обеднялата, но иначе стопански здрава след войната България била „сиромашка страна", която дължи големи репарации на Гърция и би отежнила състоянието на Югославия[1223]. Към него е добавен и още по-неубедителният аргумент, че имало „идеологически различия" между югославската и българската партия, които иначе трябвало да се обединят, а това би било „троянски кон в нашата партия и нашата страна". Същинският мотив за промяната на югославската позиция най-вероятно е бил свързан със страха от политическото менторство на Сталин особено ако то бъде насочено към утежнените национални проблеми в Югославия, защото според Тито „русите... на националните въпроси гледат по-различно от нас"[1224].

През март напрежението между Тито и Сталин нараства, след като югославската страна решава да намали чувствително заплатите на изпратените в Югославия многобройни съветски военни и цивилни специалисти. Това е направено под претекст, че Югославия има финансови затруднения, но е бързо дешифрирано като политическо предизвикателство и на 27 март Москва съобщава за тяхното изтегляне. Съветската позиция изтъква многобройни политически и идеологически причини за взетото решение, които пък са оценени вярно от Тито като застрашителен израз на демонстрация на политическа неравнопоставеност. Така на 12–13 април , на продължило два дни заседание на ЦК на ЮКП, се стига до тезата, предопределила разрива със страните и партиите от Коминформбюрото. Обръщам повече внимание върху този момент, защото там Тито формулира идеята за собствен път към социализма, което в контекста на нашата тема означава и край на идеята за българо-югославска федерация. Той се залага малките страни, „като Югославия и другите... да останат... поради вътрешни и външни причини... цялостно самостоятелни, независими, но твърдо обвързани с разни взаимни договори, а всичките заедно със Съветския съюз".

[1223] Парадоксът в случая е, че икономически по-слабо засегнатата от войната Вардарска Македония осигурява храни за Сърбия и други „югославски федерални единици", но от своя страна се обръща за помощи от България.

[1224] Ц ъ р в е н к о в с к и, Кр., М. То м о в с к и. Заробена вистина. Скопје, 2003, 107–108. Книгата представлява записи от разговори с Цървенковски на близкия до него политолог и политик Сл. Милосавлевски, обработени от участващия в беседите журналист Томовски. Въпреки необходимата по-голяма критичност към подобни мемоари използваният тук пасаж изглежда не само достоверен, но е предаден в книгата като цитат от изказване на Тито.

При незадоволителните за Югославия резултати от „културната автономия“ в Пиринска Македония и при вътрешното напрежение в НР Македония необходимостта от съхраняване на ситуацията там очевидно му изглежда най-реалистичното и доброто решение: „Всяко... съединение на Федерацията преди да съзреят всичките проблеми, потребните условия, икономическите, политическите, културните, би било вредно и с непредвидими последици“[1225].

Не е било необходимо много време решеното в Белград да заработи и в Скопие. На 22 април 1948 г. на първа страница на „Нова Македония“ се появява обширна статия, озаглавена „За некои нови появи на великобългарския шовинизъм“. По своята същност статията е глобална критика срещу българската култура и образование, които са обвинени във „фалшификации“, защото продължавали да обявяват исторически събития и личности, паметници и артефакти, свързани с Македония, за български. Пуснати са в ход и обвиненията срещу българската интерпретация на войната срещу Вермахта на територията на Вардарска Македония, която оспорвала самостоятелното „македонско освобождение“. Българската страна, т.е „българските войници“, са обявени за „длъжни... да се борят против всякакви опити за неточно поднасяне на геройската борба на македонския народ за неговото освобождение, както в по-далечното, така и в най-близкото минало“[1226].

От гледна точка на комунистическата пропагандна практика, появата на уводна статия в партийния официоз от главния редактор е винаги сигнал за очаквано политическо събитие. Рязкото втвърдяване на тона спрямо България очевидно изразява вече взето решение за промяна на политическата линия. При създадената обстановка убеждението на Тито и ЮКП, че Г. Димитров и БКП няма да се отклонят от съветската орбита е достатъчно основание линията на нападки към България да бъде възстановена без задръжки. След юнската резолюция на партиите от Коминформбюрото за „състоянието на ЮКП“ започва размяна на взаимни обвинения, за да се стигне бързо до фактическо прекъсване на двустранните отношения.

[1225] Пак там, с. 108; В свои по-късни спомени Джилас твърди, че по това време разменил няколко думи с пътуващия през Югославия Г. Димитров, който го окуражил да се „държат твърдо“. На фона на известната документация това твърдение е по-скоро невероятно и е опит за интригантско прехвърляне на вината за проваленото федериране изцяло върху Съветския съюз и послушните на Москва български комунисти. По-късният конфликт на Джилас с Тито, който му създава спорния образ на демократично настроен дисидент, е част от внушението за достоверност. По описаното време обаче ръководителят на агитацията и пропагандата в ЮКП Джилас е един от най-изявените носители на сръбския национализъм в партията и неслучайно е наречен от един македонски лагерист на „Голи оток“ „югославския Гьобелс“.

[1226] Нова Македонија, 22 апр. 1948. Автор на статията е главният редактор на вестника Мито Хадживасилев-Ясмин. Всъщност съвременната македонска пропаганда продължава да използва срещу България и българската наука все същите аргументи за обсебване на „македонската история и култура“ и за неправилна интерпретация на миналото.

Рязката промяна на отношенията между Съветския съюз и Югославия е приета по-скоро с облекчение от обърканите български комунисти, които осъзнават, че оспорваната от населението в Пиринска Македония „културна автономия“ ще отпадне от само себе си. Затаяваното недоволство от високомерното и често арогантно поведение на различни югославски представители към България и БКП, както и публично премълчаваното възмущение от антибългарската политика на ЮКП, провеждана от Колишевски, в новата обстановка са допуснати в публичното пространство, за да се превърнат в български аргументи за подкрепа на Коминформбюрото и Съветския съюз.

В словесните престрелки между партийните официози темата за югославския/македонски национализъм заема централно място. Емблематичен пример за основателността тъкмо на това обвинение дава един отговор на в. „Борба“ срещу упрека на „Работническо дело“ срещу ЮКП в „неправилна линия по основни въпроси на външната политика“ и в „национализъм“. След като обвиненията са отхвърлени като „плитка демагогия“, „груби неистини и клевети“ и като„абсурдни“, вестникът достига до откровено по своя националистически заряд обобщение: „Това неизбежно предизвиква недоверие към **българския народ** (подч. а., – А. Д.), отвежда го на погрешен път и обижда **гордостта** на народите на Югославия“[1227]. Честта и гордостта на народите, с които ЮКП се отъждествява, сигурно са били толкава силно „обидени“, че твърде скоро УДБА изпраща няколко десетки хиляди югославски граждани, несъгласни с политиката на партията и правителството, в „Голи оток“, „Свети Гъргур“ и другите югославски лагери и затвори. Старата директива на ЦК на ЮКП към нейното македонско поделение за поединично отстраняване на неудобните сега губи смисъл: разривът с Коминформбюрото дава повод за масови чистки не само в МКП, но и за поредната мощна репресивна вълна, която залива Вардарска Македония[1228]. Притиснати като „българофили“ и „коминформбюровци“, през октомври 1948 г. Шатев и Брашнаров ще напишат писмо до ЦК на ВКП (б.), в което потвърждават националистическото отношение в нова Югославия към България и всичко българско: „Плодовете на тая с нищо неоправдана българофобска политика, както срещу македонския народ, срещу емиграцията в България и спрямо самия български народ, се проявиха още в началото на освобождението на Македония от фашизма. Още от началото... вместо да вървим към сближение с емиграцията и българския народ и цялото това движение да дойде отдолу, от самия народ, вместо да се улеснят съобщенията и общуването с Бъл-

---

[1227] Цит. по Нова Македонија, 2 юли 1948.

[1228] Съществуват данни, че само през 1948 г. на „Голи оток“ са изпратени 820 осъдени от НР Македония. Вж. А ч к о с к а, В. Братството и единството..., с. 97; Броят им се умножава през следващите няколко години, а броят на хвърлените в затвори или изпратени в трудови лагери е далеч по-значителен. Като коминформбюровци са отстранени от обществения живот и съдени по-голямата част от образованите членове на АСНОМ и по-старите дейци на македонската комунистическа партия, както и изтъкнати представители от македонските културни среди.

гария или между Вардарска и Пиринска Македония, напротив, те изкуствено се скъсаха... ". След като двамата напомнят, че всяко желание за „сближение и взаимна помощ" са тълкувани от властите преднамерено негативно и дават конкретен пример с изпратени от България помощи за Охрид, те заключават: „На тия прояви на състрадание, Лазо Колишевски показа, че „дипломатическия път за помощ от София за Скопие е през Белград"[1229].

На фона на най-високите оценки, които до този момент Белград получава от Москва, е ясно, че разривът между Сталин и Тито е предизвикан не от идеологически различия или сериозни отлики в представите им за начина на управление, а от сблъсъка между лични и държавни политически интереси и амбиции. До 1948 г. комунистическа Югославия е градена по съветския управленски модел, такава тя остава и през следващите няколко години. При създадената ситуация изолацията, в която изпада страната, позволява, от една страна, засилване на репресиите върху всички естествени противници на комунистическата власт, а от друга – разпростирането им и върху подложената на стриктни идеологически чистки вътрешнопартийна опозиция. Рязко се сгъстява съществуващата и без това атмосфера на политическа несигурност и правен произвол, в която разгромът над трудно формирания нов управленски елит е с дългосрочни негативни последици за цялостното икономическо и политическо развитие на страната. Кадровото прочистване на ЮКП изтласква от нея хората с идеали, романтично предани на интернационализма, на надеждата за социална справедливост и на уважението към собствените национални културни традиции, за да отвори път на десетки хиляди кариеристи и политически послушници. Репресивното ветрило се разширява и от брутално наложената колективизация на селото, като несъгласните с нея са обявени за „кулаци" и „врагове на социализма". Пристъпва се и към ликвидиране на частната търговия и въобще на частната стопанска инициатива. Радикалният курс към колективизация на предимно аграрната Вардарска Македония – 74% от населението е селско – предизвиква масова съпротива под формата на селски бунтове из цялата страна, а покрай репресиите – и бягства към градовете, постепенно обезлюдяване на цели териториални зони и нарушаване на етнодемографския баланс в районите със смесено население[1230]. Този период, през който Тито не се различава по управленския си стил от Сталин, продължава почти до средата на 50-те години. Защото, макар и между 1950 и 1953 г. да започва налагането на системата на илюзорното „работническо самоуправление", а през 1953 г. да се отказва от колективизацията, ЮКП продължава да управлява силово и да отстранява противниците си със средствата на

[1229] Архивите говорят. Т. 31, Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952). Съст. В. Ангелов. С., 2004, с. 441.

[1230] А ч к о с к а, В. Аграрно сопственичките односи, промени и процеси во Македонија 1944–1953. Скопје, 1998, с. 265; А ч к о с к а, В. Братството и единството..., с. 90; 101–103; А ч к о с к а, В. Задолжителниот откуп во Македонија 1945–1953. Скопје, 165–168; В е л ј а н о в с к и, Н. Македонија 1945–1991. Државност и независност..., с. 73; 101–107.

репресивния апарат. Или иначе казано, Титовият авторитаризъм, упражняван като вариант на сталинизма, надживява своя първоначален модел, а култът към неговата личност се оказва далеч по-дълготраен от култа към Сталин.

Тъй като целта на това изследване е да обозначи основните черти в македонския държавен образ, оформен още при началното изграждане на държавността, не смятам за необходимо да проследявам фазите на нейното развитие; впрочем на техните особености вече бе обърнато внимание във връзка с ерозията на югославизма. Макар че в тоталитарните държави вътрешнополитическите процесите имат отчетливи хронологически граници поради императивния характер на вземаните решения, социалният живот е способен по природа да „задържа" елементите на „старото" дори в механиката на въвежданите промени. Това обстоятелство е изцяло валидно и за вътрешната периодизация в съществуването на втората Югославия и естествено на нейната македонска федерална единица.

Съвременната македонска историография определя времето между 1945 и 1950 г. като период на „централизирана народна демокрация", но този термин е валиден по-скоро за югославската федерация и зад него се крие налагането на комунистическа диктатура по съветски образец[1231]. Времетраенето на периода обаче би могло да бъде удължено дори до 1953 г., защото по това време Тито и ЮКП, независимо от конфликта си със страните от Коминформбюрото, демонстративно се опитват да доказват, че не са се отклонили от общоприетия социалистически път. Тъкмо това е времето, в което се изгражда същността на официално наложената и трайно вградена в македонската идентичност представа за собствената държавност: тя е постигната под ръководството на ЮКП и Тито като последица от новия дух на „братство и единство" и е заслуга на македонските комунисти, чието право да управляват Македония е заслужено в борбата срещу фашизма. Тази представа е защитавана силово, а вътрешните ѝ пластове – партийни, личностни, исторически и политически – са превърнати в източници на идентификационни стереотипи и са целенасочено митологизирани. Това време може да бъде характеризирано и като период на силово налагани югославизация и съветизация. Държавността през този период е по-скоро от колониален тип, затова упражняваният от македонското ръководство държавен национализъм има антибългарско измерение и е федерално санкциониран като политически рационален инструмент на югославската политика.

Следващият период, когато съветският модел е изоставен и се експериментира собствен социалистически път към бъдещето, е определян като време на „самоуправна" дезориентация (1950–1970). По това време „самоуправлението" е издигнато до държавна идеология, но при еднопартийната система всъщност няма нито истинско самоуправление, нито свободна инициатива и пазарна икономика[1232]. Тази констатация е особено подчертано валидна за СР Македония не

[1231] В е л ј а н о в с к и, Н. Цит. съч., с. 376.
[1232] Пак там, с. 378.

само заради ролята ѝ на младши партньор във федерацията и изпълнител на волята на Белград, но и заради ограничените ѝ собствени ресурси за пълноценен държавен живот. През този период югославизацията на СР Македония достига своя връх, приемана като знак за предимствата на югославската социалистическа система и за специфичната международна позиция на федералната държава като лидер на т.нар. необвързани страни. Същевременно през този период доктрината на македонизма утвърждава своите постулати чрез изградените основни македонски културни и духовни институции. Политическото моделиране на обществото постепенно достига до задоволителна степен на хомогенизиране в идеологическата рамка на югославския македонизъм. Изграждането на антибългарска основа югомакедонска идентичност става доминираща като следствие от прекъснатото и впоследствие силно ограничено общуване между България и Югославия, което засилва пропагандния ефект на югославските предимства пред ограниченото само в съветската орбита българско съществуване. Не се променя съществено и характерът на македонската държавност – тя остава непълноценна и строго подчинена на федералната метрополия.

Периодът между 1970 и 1991 г. е характеризиран от процеси на децентрализация и разпад, които засилват националистическите тенденции и ерозират постулатите на югославизма. Крахът на илюзията, че е открит верният социалистически път, водещ Югославия към обещавания стопански просперитет, вкарва страната в спиралата на вътрешнополитическата нестабилност и изострящите се междунационални противоречия. Въпреки че СР Македония не е изключена изцяло от протичащите динамични общоюгославски деструктивни процеси, там доминира провинциалната инертност и дистанцираното следване на събитията. Завръщането към национализма в югославските републики внася промени и в характера на македонския национализъм: към насочения навън държавен национализъм се добавят и елементите на интегрален национализъм, който предизвиква, от своя страна, модификация на македонистката доктрина. Обръщането към античността, първоначално неофициално и недостатъчно категорично, обаче не се противопоставя радикално на югослависткия пласт в македонската идентичност и СР Македония остава „най-югославска“ по дух сред републиките от югославската федерация. Съчетаването на тоталитаризъм с доктринален македонистки национализъм създава условия за формиране на колективна психика, доминирана от еднаквостта, подражанието и примирението, при която индивидът започва да се отъждествява с нацията до степен на „принудителна фиксация“ (Юнг).

Новото македонско общество е идеен и културно-политически продукт тъкмо на последните два периода, през които югокомунистическият проект изминава пътя от радикалното си налагане като политическа панацея, през всеобхватната криза до своя провал. Така то се оказва обременено и на групово, и на личностно ниво, с латентно присъщите за това време вътрешна несигурност

и компенсаторна екзалтация. В такава обществено-политическа среда и с цялото обременяващо македонското настояще наследство на събитийно затворения кръг – от началната поява до краха на новия югославизъм – се ражда Република Македония. С обявяването на държавната независимост и въпреки историко-политически усложнените регионални обстоятелства около нейното съществуване, бариерите пред нормалното развитие на страната изглеждат преодолими. Ако тя самата осмисли вярно себе си в наложената ѝ колизия между история и политика, между минало и бъдеще.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Образът на съвременната македонска държава, или за колизията между реалност и митове

И така: каква е съвременната македонска държавност, какво е нейното историческо наследство, какви проблеми и предимства то носи, какъв е в крайна сметка нейният потенциал за развитие? Отговорите на сложните проблеми често са прости и близо до нас. Затова един синтез на последиците от основните факти за пътя на Вардарска Македония през Новото време до държавността изглежда достатъчен – поне като пръв обобщен опит – за анализ на основните реални черти, но и на основните митове, вградени в съвременната македонска идентичност и определящи посоката за развитие на македонската държава.

За държавата се мисли обичайно с респект: тя е социален, но и духовен феномен, тя е „управлявана териториална единица“ и затова „политически институт“, „политическа сцена“ и материализиран образ на общността, с която се отъждествява, но и своеобразна абстракция като „етична идея“ заради „идеалната“ си природа на организатор, който придава смислово единство на общността. Държавата е въплъщение на личен и обществен опит, тя е еманация на миналото, на пулсиращото настояще и заявеното бъдеще на всяка общност, постигнала държавен статус; независимо от нейното развитие, големина, хомогенност, сила и влияние. Така държавата става и най-представителният политически знак/символ за международното присъствие и позиции на поредната общност, завършила цикъла на своето национално изграждане.

Като всяко човешко творение, превърнато постепенно в условие за обществеността развитие, държавата предизвиква двойнствено отношение: респектът е предимно към нейния по-абстрактен исторически образ, докато конкретното ѝ политическо лице е често двусмислено оценявано, критикувано, оспорвано, отричано. Държавата, тъкмо като политически феномен, постоянно поставя на изпитание способността на нацията, на „въобразената общност“ да я приеме или отхвърли като изразител на нейните интереси: реални и също толкова въобразени. Модерната епоха създаде съвременните национални държави по пътя на тяхната естествена консолидация, но и съответните национални въпроси чрез политическата етнотомия на някои национални общности или на вече изградени държави. От тази гледна точка, ако Балканите са европейската територия, върху която двете явления получиха относително закъснял и затова особено радикален израз, тогава противоречивата тема „Македония“ е тяхната драматична емблема, а държавата Република Македония – последният исторически резултат от тяхната конфликтна среща.

За възникването на държавата като форма на обществена организация съществуват множество универсално звучащи определения, но появата в края на XX век на Република Македония като независима държава е събитие, чието

адекватно осмисляне изисква нещо повече от поместването ѝ в типологизирания списък на съществуващите държавни формации. Защото модерната македонска държава не се появява в зоната на исторически младите територии на света, а в „претовареното“ с история балканско геополитическо пространство. И още: защото името Македония, с което тя се представя пред света, е надживял автентичните си носители античен макротопоним, превърнат през Модерната епоха в изкушаващ мит за заелите географското им място съвременни нации и държави. Затова дори само тези две обстоятелства правят оценката ѝ като „политическа сцена“ и като „етична идея“ поне толкова необходима, колкото и прагматичното съвременно политическо съсредоточаване единствено върху нейния съвременен статус, състояние и заявени цели.

Появата на Република Македония на политическата карта е колкото исторически предизвестена, толкова и предизвестено обременена от поредица парадокси с географски, темпорален, исторически, етнонационален, структурен и идейно-политически характер. Първият от тях произтича от факта, че тя е създадена върху едва 39% от територията на географската област Македония, но – въпреки обективно недостатъчния количествено дял за безспорно отъждествяване с цялото – настоява да е единствен носител на неговата държавност. Или иначе казано, на най-представителното съвременно „македонско“ качество: стремеж, който защитава както чрез своето име, така и чрез предлаганата като единствено вярна своя интерпретация за историята и настоящето на Македония. Приемайки макротопонима като собствено държавно име, Република Македония се отъждествява неизбежно и с представите, които цялостният контекст на името поражда и които предопределят в политически смисъл нейната позиция на претендент за правото на наследство върху областта. Това обременява нейната държавна същност с конфликтен външнополитически товар, чието преодоляване е възможно само след сериозен критичен анализ на собственото минало.

При Република Македония дисхармонията между собствената величина и настояването, че представлява цялото, т.е. географската област Македония, ни отвежда и към пробема за относителността на неговото териториално очертание. Споменаването му тук е съществено, защото е пряко свързано с моделирането на масови представи, в които симбиозата между наука и политика е особено силно изразена. То е и необходимо, защото, въпреки че споменът за антична Македония е трайно вграден в европейската историческа памет, към категорично и с научни аргументи определяне на границите на историко-географската област се пристъпва през Модерната епоха. А това е време, когато представите за Македония като част от Османската империя се формират в цялостния контекст – обобщение на проблемната връзка минало – настояще, особено силно подчертавана от създаването на националните държави и размаха на национализма.

Успоредната употреба на термините географска територия и историко-географска област не би трябвало да крие в случая терминологичен конфликт, защото при оформянето на представите за границите на Македония са използвани

исторически и географски аргументи – най-удобното прикритие за политически аспирации. В този смисъл те се покриват взаимно, но акцентът върху втория термин изразява като че ли по-отчетливо възможността за глобална претенция върху наследството, които името „Македония“ обещава. Масово възприетите днес граници на географската област Македония са определени тъкмо през XIX век като отглас от влиянието на класическата образованост и съвпадат в голяма степен с границите на антична Македония от времето след Филип II, когато тя става регионален хегемон и получава трайно утвърденото си място в историята на Стария свят[1233].

Предмет на интерес предимно за географи и историци от претендиращите за Македония балкански държави в очертаването на нейните граници присъства и неизбежният политически подтекст. Правени още по време на турската власт над Македония, изследванията обвързват естествено нейния географски формат с различните собствени национални планове и при липсата на общоприети критерии не се стремят към максимална точност, а и неуспяват да я постигат, особено когато условната географска граница е преминавала през район с етнически еднородно население. В това отношение най-активни, но и политически най-недалновидни за последиците се оказват българските автори, които практически прокарват североизточната и източната географска граница на Македония като вътрешноетническа регионална граница. Така при нейното политико-географско разпокъсване след Балканските войни и при превръщането ѝ в интернационализиран обект на политически сделки и на конюнктурни интерпретации за етническия характер на нейните жители, България попада в положение да ѝ бъде отричана дори връзката с население, включено формално и донякъде спорно в македонските географски граници.

[1233] Всъщност името „Македония“ се утвърждава през V век пр.Хр. едновременно като държавно и като географско. От това време географското понятие се променя за гръцките наблюдатели в зависимост от своето „политическо покритие“ (История на България. Т. 1, 1979, с. 201). Приеманите днес граници на географската област Македония близки до границите на македонската държава след Филип II (втората половина на IV век пр. Хр.), когато към нея е трайно присъединена територията, наричана Горна Македония. В нея обаче е включена само част от най-южните райони на днешна Р Македония (Битолско), а територията на север – до и около днешния гр. Велес – е част от държавата едва около 80 години до римското завоевание на Македония. По-голямата част от нейното население са илири, пеони и траки. Тъй като аналогията с Вардарска Македония (Р Македония) е неизбежна, е необходимо да напомня, че за земите на север и северозапад от р. Вардар, населени от дардани, няма сведения да са били част от древна Македония; през римската епоха те са част от провинцията Горна Мизия. Що се отнася до античната Източна Македония, която обхващала земите между реките Вардар и Струма и крайбрежните долини между Струма и Места, тя е била населена изключително от траки. От същинската, т.е. Долна Македония, я отделя граница по условната линия от Дойранското езеро на юг покрай Килкис (Кукуш) до морето, западно от Терме (Тесалоники, Солун). Дори само тези обстоятелства правят абсурдна съвременната и все по-официално налагана в Република Македония претенция за пряка връзка на днешните македонци с античните обитатели на географската област Македония.

Върху очертаването на географските граници на Македония оказват влияние и становищата на хуманитарни науки като езикознание, етнография и фолклор, които се стремят да моделират представите за нейната етнодемографска характеристика и дават допълнителни аргументи на географите за „закръгляне“ на нейната цялост. Последица от географски етнограничното ситуиране на областта, това обстоятелство отвежда към нейния друг фундаментален проблем: етническата пъстрота. Въпреки безспорно многообразната етническа характеристика на Македония обаче, в навечерието на балканските войни македонските българи доминират в количествено отношение – особено подчертано в нейните Вардарски и Пиринski дялове. Този факт отвежда към исторически и политически най-поразителния парадокс: на денационализация са подложени не по-лесно уязвимите малцинствени групи, а мнозинството от населението. И не в цялата географска територия, а само в частите, подвластни на политически фаворизираните съюзници от победните коалиции Сърбия/Югославия и Гърция; поне до комунизирането на два от македонските дялове, когато моделираната чрез доктрината на етнополитическия македонизъм македонска нация и македонска държава (НР Македония) предявяват претенциите си върху цялото македонско наследство.

С това обстоятелство е свързан още един голям парадокс. Териториалната недостатъчност на Р Македония не би била проблем за претенцията ѝ да бъде държавотворно ядро, ако то обхваща най-голям дял от населяващото я етническо мнозинство и ако в нея се съхранява неговата исторически формирана идентичност. Формално гледано, днес Р Македония е населявана от най-голямата група някогашни македонски българи, днес официално обявявани за етнически македонци. Фактически обаче българските граждани с потекло от трите дяла на Македония – потомци на жители на Пиринска Македония и на бежанци от Егейска и Вардарска Македония в България – са ако не повече, поне не по-малко на брой. Още по-конфузен от гледна точка на претенцията за цялостно представителство на историко-географската област Македония е фактът, че тъкмо Вардарска Македония/Р Македония е територията на двукратно осъществена политически – пряко, силово и целенасочено – промяна на идентичността на това население. А тъкмо този парадокс отвежда към един от най-големите проблеми на страната – извънмерната симбиоза между история и политика, която прекъсва историческата приемственост и руши собствените традиции.

Всъщност Вардарска Македония се превръща в независимата Република Македония с исторически опит от живота в четири държави: Османската империя (Турция), Сърбия, Югославия – кралска и комунистическа, и Царство България. В първия случай цяла Македония изгражда основните си характеристики под двойнственото въздействие на османския държавноправен ред. От една страна, той задържа развитието ѝ като европейска територия и според европейските стандарти, но от друга, позволява съхранението на основните и традиционни черти в нейния етнокултурен и религиозен образ. Това дава възможност на етнически пъстрото население на Македония да живее под един

политически покрив със своите съплеменници в другите европейски области на Османската империя и в зависимост от особеностите на микрорегионалните си условия за развитие да участва, повече или по-малко синхронно и активно, в основните и определящи развитието на съответната общност идейни начинания и практически действия във всички сфери на живота.

Ерозията на Османската империя и възстановяването на християнските балкански държави през XIX век разкъсват само частично създадените отпреди вътрешнонационални връзки и добавят в ролята на новите държави смисъла на политически коректив за подвластното на султана християнско население. В този политически контекст, с навлизането на региона в Новото време и в относителен синхрон с общобългарското национално движение, в Македония отношението на мнозинството от населението към държавата също става негативно; тя е вече възприемана като враждебна сила и срещу нейната власт македонските българи организират мощно освободително движение. Негова главна задача става постигането на национално освобождение и обединение, но в конкретната си организация и в зависимост от поданството си активните участници в това движение се движат между две идейни цели: на радикалното решение чрез директно присъединяване към българската държава и на тактическото обособяване по пътя на автономията. Именно чрез втората линия се трасира единият път към македонската самостоятелност и държавност – идейно-политическият път на политическия македонизъм. Това е времето, в което се формират някои от най-представителните черти в македонския образ, които съвременната държава настоява, че ѝ принадлежат. През този период външните опити за пресичане на българския национален подем довеждат до появата на първото отрицание на българския характер на мнозинството от македонското население – сръбската доктрина за етнополитическия македонизъм.

Във втория случай на установена държавна власт отношението към държавата, независимо от нейната по-близка етнорелигиозна характеристика, остава непроменено: краткотрайното сръбско управление след Балканските войни (1913–1915) е посрещнато като смяна на една чужда власт с друга и е съпроводено от масова съпротива на българското население. Това отношение не се променя съществено и при повторното, вече продължително сръбско завръщане след Първата световна война, когато Вардарска Македония е обявена за част от Южна Сърбия, а македонските българи са подложени официално на денационализация и са обявени за сърби. Това е първият период на продължително насилствено заличаване на нейния български образ, стимулирано и от външните носители на следвоенното европейско статукво. Това е и време, когато се проявяват първите слаби признаци за ерозия на българската идентичност на местното население, стимулирана от разнопосочни вътрешно- и външнополитически фактори.

Обратът в отношението към югославската държавност настъпва при създаването на втората, на комунистическа Югославия. Двигател на трансформацията става нейната нова държавна идеология, която променя формално предвоен-

ните югославски стандарти, за да въвлече трайно македонското бъдеще в своята държавнополитическа орбита. Цената за повторното прекъсване на историческата българска връзка между Вардарска Македония и България е преобразуването на предвоенната Вардарска бановина във федерална република Македония и на предвоенните „южни сърби“ в етнически македонци.

В сравнение с многовековното османско господство над Македония и продължителната сръбска/югославска власт над нейната Вардарска част, българската държавна власт е краткосрочна и само в извънредните военновременни условия през Първата и Втората световна война, когато Македония е фронтова територия (1915–1918), а по-късно – обект на нарочен интерес за антихитлеристката коалиция и поле за действие на югославската комунистическа съпротива (1941–1944). При втория случай българската държавна власт не е осъществена върху цялата територия на Вардарска Македония и специфичният исторически период не позволява в нея да бъдат приложени пълноценните стандарти на държавен живот според българските държавно-правни традиции. Най-негативно въздействащото обстоятелство върху възможността структурните държавотворни следи, оставени от това време да бъдат признати, е, че Царство България е обвързана в съюз със силите на Оста – една осъдена и изцяло разрушена държавно-политическа система. Позицията на България в съвременния свят обаче предполага отговорности и открива възможности, които трудно ще бъдат защитени и осъществени без адекватно осмисляне на собствения драматичен опит. Затова смятам, че предложеният анализ на българския „отрязък“ от Втората световна война позволява да напуснем начертаната след войната от краткосрочните интереси на победителите политическа рамка, да преодолеем вътрешните си колебания към това трагично време и да се обърнем към неговите реални събития – подход, който позволява да открием и отричаните положителни измерения на българския принос за появата на македонската държава.

Вардарска Македония придобива най-продължителен социален опит от живот в модерна държава като част от двете Югославии. Основната последица от съществуването ѝ като дял от Сърбия във времето на кралска Югославия, извън материалните измерения на наследеното, е възприемането на метрополията като модел за развитие и единствен източник на средства за обществена модернизация. Тази нагласа, вече усилена от идеологическите постулати за политическо унифициране на живота в комунистическа Югославия, предопределя безусловното съществуване на Скопие след 1944 г. в силовото поле на сръбското влияние. Затова основен проблем пред Република Македония след нейното обособяване като независима държава става измъкването от традициите на следвоенния югославизъм, от неговата идеология, политическа практика и житейски манталитет. Сред тях и характерните за него властващи стереотипи във вътрешните междуетнически отношения, в отношението към външния свят и особено към съседите, а най-подчертано към България. Всъщност анализът на историческия фундамент на Р Македония, направен чрез обобщеното представяне на най-съществените характеристики на българското и на югославското

наследство, представят страната като раздвоена между въздействията на непризнаваните стари български културни и политически традиции и фетишизираните нови обществени стандарти, формирани през времето на нейния югокомунистически период. Опитът за съчетаването им чрез македонистката интерпретация на миналото, водеща към обсебване на македонската цялост, обаче е научно и културно-политически непълноцен. Затова вътрешната поделеност на основите на държавността поставя държавата и обществото в непреодолимо състояние на аморфност и постоянно вътрешно напрежение.

Доколкото реализацията на македонистката доктрина е неразделна от утвърждаването на комунистическия югославизъм, приемането или отхвърлянето на критичния анализ на югославското минало на Република Македония се превръща едновременно в история и в политика, която сплита и противопоставя наука, пропаганда и административно-политически действия. Степента на допускане и осъществяване на този анализ става фактор на промяната – на държавата и на обществото, въздейства върху променящата се съвременна македонска идентичност и фиксира измененията на социалната рамка, в която се проявява ефектът на историческата парабола. Формалните символи на новия държавен образ: знаме, герб, химн, конституцията като фундамент на държавното устройство – сами по себе си недостатъчно отдалечени от югославското минало – отразяват тези промени, но реалният им израз е в идеологическата и социологическата култура, чиито разнообразни форми помнят миналото, оживяват настоящето и очертават хоризонта на бъдещето.

Пътят на страната към държавността е белязан не само от политически събития, т.е. има свое хронологически различимо трасе, но и от доминиращи идеи. Доколкото появата на съвременната македонска държавност става по исторически нетрадиционен и политически специфичен начин, това събитийно трасе е кратко и подчинено на идея – партийнополитически императив. Идеята за създаване на федерална македонска държава в рамките на комунистическа Югославия – държавата, която Република Македония наследява, е партийно решение на наднационална структура като Югославската комунистическа партия, черпещо аргументи от решението на формално интернационална, но реално съветска структура като Коминтерна. Взето в отсъствието на македонски делегати, но представено като част от универсалния подход за създаване на комунистическа федерална държава от формално равнопоставени републики, решението на АВНОЮ е елемент от партийната стратегия за преодоляване на междунационалните противоречия, наследени от югославското кралство. От тази гледна точка решението за създаване на македонска република като югославска федерална единица няма свой собствен исторически контекст, а идва изцяло от сферата на идеите за радикално преустройство на Югославия и като следствие от коминтерновската идея за решаване на Македонския въпрос. То следва идеята за създаване на ново европейско пространство, организирано според сталинските принципи за решаване на националния въпрос и управлявано по комунистически, но като политически резултат е само модификация на югославизма.

Всички обстоятелства около появата на македонската държавност – от началното официализиране на идеята до формалното ѝ осъществяване – поставят политическите и идеологическите измерения на този акт в югославска партийна рамка и встрани от традицията на местното движение към каквато и да е форма на държавно-политическо обособяване. Структурната обвързаност на Р. Македония с югославската държава създава най-дълбоката колизия в нейния образ, защото исторически дългосрочният събитиен път на Македония/Вардарска Македония към държавността е изминат под български национален знак. А тъкмо това обстоятелство прекъсва реалната историческа приемственост между националноосвободителното движение и държавотворния югославски комунизъм. Под този национален знак се развива цялото антитурско освободително движение, той определя избора на страна в двете Балкански войни и по време на Първата световна война, той осмисля съпротивата срещу сръбската власт между двете световни войни и той обяснява посрещането на българската войска и администрация през 1941 г. като освободители. Под този знак се заражда дори феноменът на политическия македонизъм, чиято вътрешна колизия предизвиква и появата на двете основни форми на търсена самостоятелност: автономията и Балканската федерация.

Този български национален знак е дълбинно заложен в своеобразните „гени" на паметта, неизбежно свързани със съществени характеристики на държавността като национална идентичност, културноисторически традиции, степен на институционална и политическа самостоятелност, политическа култура. Особено важно е, че през Модерната епоха мнозинството от населението на Македония се представя с този национален знак пред властите и пред света не под натиска на български институции, а като израз на самосъзнание за принадлежност към българската нация, за единство в нейните културни и политически цели и за следване на единна посока за развитие. Затова в контекста на партийно и идеологически дирижираната промяна – следствие от глобалния ход на Втората световна война – новата македонска държавност търси опорни точки в нова и различна интерпретация на миналото. Към него тя подхожда избирателно и го подлага на идеологическо филтриране, за да го употреби за нуждите на променената македонска идентичност. Въпреки опитите за вграждане на македонското минало в новото югокомунистическо настояще, историята остава само фон за утвърждаване на новите стандарти, без да влива от своята енергия в развитието на радикално изменената социалнополитическа ситуация. Основната причина за това е, че държавността се случва през 1944–1945 г. като политическа заслуга само на настоящето, чието утвърждаване задължително отвежда към структури, идеи и цели, чужди и дори противопоставени на собствената политическа традиция.

Македонската държавност не се появява по еволюционен път. Тя е хибрид между радикалната промяна, осъществена чрез предизвикания от войната социално-икономически и политически „взрив", чрез структурите на модифицираната югославска държавна матрица и метрополно (колониално) направлява-

ното политическо развитие. Този хибриден тип държавност излъчва и хипертрофираната претенциозност от смешението между разнородни компоненти. В този смисъл емблематичен е не само стремежът към поглъщане на цялото наследството, което името Македония носи, но и темпоралният парадокс, че при обособяването си, вече като независима държава в края на XX век и в епохата на глобализма, най-младата европейска държава се конституира като унитарна национална държава („държава на македонския народ"). В случая проблемът е в обстоятелството, че тази държавна конструкция се гради чрез обсебване на историята в нейния цялостен общомакедонски контекст и с претенции за малцинства в съседните страни, т.е. според културно-историческия модел за изграждане на националните държави, валиден на Балканите през XIX век, с претенции върху историческото наследство дори на антична Македония.

Ретроактивната нагласа за постоянно разширяване на историческата среда, с която се обвързва македонската държавност, е типичен пример за политически подход към миналото. При него критериите за откриване на аргументи за правото на държавност са променливи и обвързани с политическата конюнктура. Така интерпретацията на миналото първоначално се ограничава до отъждествяването на републиката само с наследството от славянската сфера и с левите идейно-политически прояви и фигури от новата история. На по-далечното минало, използвано предимно като исторически фон за представяне на комунистическото движение и антифашистката съпротива, се възлага да обоснове появата на югославската федерална единица като единствено вярно решение на Македонския въпрос, а на току-що отминалото военно време – да легитимира местното комунистическо движение като естествен носител на държавността.

В исторически план възприемането на времето в неговото триединство чрез изглеждащата днес непоклатимо логична обвързаност между минало, настояще и бъдеще рядко е било хармонично и никога уравняващо трите му части. Защото настоящето не само задържа в себе си миналото – част от него неизбежно, генетично или чрез културната памет – но и го прави избирателно, интерпретира го и го валоризира. Това обстоятелство предопределя неизбежното свързване на история и политика, чиито сложни взаимоотношения са зависими в най-голяма степен от характера на политическото време, от степента на развитие на едно общество, от същността на държавно-политическата му система. А колкото повече епохата позволява силово моделиране на живота, колкото по-неразвит е обектът на въздействие и колкото по-тоталитарно той е управляван, толкова по-директен, мощен и, уви, непредотвратим е официалният политически натиск върху историята. И толкова по-успешна е спекулативната, конюнктурнополитическата употреба на миналото.

След създаването на професионална историческа колегия изследователският интерес към македонското минало се разширява и активизира, макар че продължава да е политически направляван главно в очертаната от доктрината на македонизма хронологическа и идейна рамка на „националната история". Последният щрих в държавния образ на републиката, с който тя застава на пра-

га на своята независимост, е добавен от масовизирания и вече публичен интерес в началото на 90-те към почти цялото вемереовско наследство и от обръщането към антична Македония. Несанкционираното официално напускане на утвърдената историческа рамка, съпътстващо започналия югославски разпад, разширява твърде амбициозно хронологическата и идейната среда на държавата, т.е. нейния историкополитически background, и отразява желанието ѝ да бъде приета не само като реален международноправен субект, но и като исторически равностойна на старите европейски държави.

В исторически кратката фаза от определянето на СР Македония за реална държавност до полученото първо международно признание на Република Македония като независима държава, в държавния образ са внесени минимални промени. Оставайки вярна на своя идеологически фундамент – фетишизирането на югославския ключ към държавността и на доктринерния държавен национализъм при интерпретирането на миналото и вграждането му в настоящето, Република Македония приема обновата си – в лицето на своите доминиращи институции и политически фигури – като ограничен, повърхностен и отчасти механичен акт. Затова въпреки частично извършваните структурни промени в държавата тя остава през първите години от съществуването си по-близо до страните, отказващи или имитиращи преустройство, отколкото до решително скъсалите с комунистическото си минало европейски държави. Това е и главната причина за задържането на Р Македония в силовото поле на нестабилните Западни Балкани.

Привързаността на Р Македония към героизираното време на нейния югокомунистически военновременен първообраз символизира ролята на мита в живота на съвременното македонско общество. Всъщност Македония е отдавна превърната в митологизирано геополитическо пространство. Нейното митологизиране реално започва с озоваването ѝ в центъра на балканските конфликти и затова като гореща новина в центъра на световното внимание. В това пространство основните митове – вътрешни и външни – се сменят или модифицират, но неизменно продължават да властват в общественото съзнание.

В живота на всяко общество действат укрепващите го митове: обяснителни, когато работят за запазването на представи, вярвания и нагласи, и нормативни, когато са ориентирани повече към бъдещето, към утвърждаването на нещо предстоящо. Днес Р Македония живее потопена в митологизираното си самопознание, като се опитва да съхрани митологията за различни епохи и противопоставени исторически ситуации. Но докато до Втората световна война македонските митове се появяваха естествено и спонтанно като хипербола на реалното, за да съхранят жизнеността и надеждата в трагично за Македония време, във времето на държавността те бяха организирано моделирани, идеологизирани и държавно охранявани като средство за управление на една оспорвана действителност. Докато през първия период е митологизирана освободителната борба на македонските българи и легендарната ВМРО/ВМОРО, а преклонението и боготворенето са насочени към саможертвата и страданието

на герои и мъченици, през втория „държавните“ митове са използвани за националното канонизиране на политически авторитети и за утвърждаването като исторически „факти“ на недостоверни събития и съмнителни стойности. Тъкмо тази митологична несъвместмост съжителства днес официално в Р Македония.

Нежеланието на държавата да направи необходимия критичен анализ на своето, а и на цялостното минало на Македония, превръща митовете в компенсаторна необходимост за запазване на националната идентичност и на общественото равновесие. Защото митовете събират енергията на общността чрез недоизказания идеал, обличан в многобройни и иначе несъвместими символи. В такава атмосфера „новият“ македонски човек бе формиран като подражаващ и фиксиран в пропагандните постулати неофит, чиято идентичност се разкрива вече двойнствено: като македонец и като латентен югославянин.

Разпадането на Югославия и превръщането на Република Македония в независима държава открива пътя към преодоляване на официализираните митове, идеологическите догми и антибългарските политически и квазинаучни стереотипи, но централизираната им охрана все още задържа страната потопена в ентропията на спорното си самопознание. Така, докато във федералната държава македонизмът се вписва в югославизма, сега югославизмът остава да съществува като елемент на македонизма. Накъде и как ще тръгне независимата Република Македония, с какъв образ и с какви цели, е въпрос пред политиката. Но ако проблемът за бъдещото развитие е неотделим от проблема за отношението към наследството, към извечната дилема за връзката между приемственост и промяна, тогава противоречивата история на Македония би могла да се завърне в днешния ден с всичките възможни последици от реалното ѝ въздействие върху настоящето. При Република Македония това е неизбежно.

Превръщането на Република Македония, югославска федерална единица без собствена традиция на самостоятелен държавен живот, в независима държава е подходящ случай за прилагане на изследователски подход, ориентиран от обобщената реконструкция на историята към анализа на отделните факти, и от формираните съвременни отношения към миналото като обект на историческа интерпретация. Напускайки Югославия по собствена воля, тя поема по своя исторически път с държавно-политическо наследство, от което само формално и само частично се отказва, но върху чиято цялост се опитва да гради фактически своето бъдеще. Раздвоена между привързаността към стария си идеологизиран образ, от една страна, и между императивите на промяната, която нейният нов статут и ориентация предполагат, от друга, Република Македония пристъпва към своята независимост обременена от колизията между съзнаваната необходимост от критичен анализ на миналото и властващата инерция при неговата охрана, между утвърдените си през това минало социокултурни и политически норми, поведенчески стереотипи и манталитет, и изкушенията на настоящето с вече неограничаваната информация и възможностите на свободния избор.

Всъщност изходната позиция на останалата встрани от кървавия югославски разпад Република Македония е комплицирана не толкова в политически

и икономически, колкото в идеологически план. Защото въпреки забавената смяна на системата поради съхраненото югославско/сръбско влияние в нейните основни институции и въпреки насочването на обществената енергия повече в сферата на емоциите, отколкото към идеологическото и структурното преустройство на държавата заради противодействието срещу нейното международно признание, наченатият процес на вътрешнополитическо обновление постепенно се освобождава от директното влияние на общоюгославските събития и се развива по своята вътрешна логика и възможности.

При създадената обстановка се оказва, че ритъмът на промените е най-пряко и най-силно зависим от продължаващата доминация на заварените структури на държавна власт и преди всичко от ограничените възможности на обществото да преработи постулатите, върху които е изградило съвременната си идентичност. Този проблем засяга главно мнозинството от населението на страната, защото другите етноси, особено албанците, демонстрират като македонски граждани различно отношение към случващото се в страната. Така те подсилват с публичното си поведение утвърдените в миналото представи, че за нейния образ са характерни етническата пъстрота и културната нехомогенност, както и етносоциалните противоречия и неизменното вътрешнополитическо несъгласие и напрежение.

Ако приемем Балканите като най-пъстрата етнически, културно и религиозно, също и като най-обременена от неравномерното си историческо развитие и затова най-нестабилна политически европейска територия – същинският европейски Изток притежава за разлика от Югоизточна Европа преходен евроазийски образ – тогава Македония е техният най-емблематичен пример. Като особено важна област с геополитическо и военностратегическо значение не само в контекста на регионалните, но и на глобалните международни отношения, тя бе превърната и остава сред най-нестабилните континентални зони на исторически натрупано напрежение, които бих нарекъл зони на исторически разлом. И ако политическите обстоятелства след Втората световна война доведоха формално и отчасти фактически до утвърждаване на представата за политическо овладяване на цялостния македонски проблем, появата на Република Македония като самосъзнаващ се претендент за общомакедонското наследство е сигнал за възобновената политическа тектоника в зоната на македонския исторически разлом. Затова от гледна точка на социалната история – и по подобие на отношението на геологията към случващото се със земната кора – можем да оприличим случващото се в тази част от Македония като политическа тектоника в зона с ясно изразени деформации върху формираните и видоизменящите се обществени структури[1234].

[1234] Използваният термин не търси паралел с геологията и геофизиката и не обяснява, а само потвърждава проблемите, които усложненото историческо развитие на дадено историческо пространство поставя пред изследователя. То е по-скоро знак, че използването на метафори е неизбежно не само за историческото време (Козелек), но и за състоянието на овладяното във времето историческо пространство.

Република Македония изпъква и като пример за действието на историческата парабола – условен исторически „механизъм“, при който социалният организъм е силно обременен от манипулативното сплитане на минало и настояще, което го моделира като вътрешнопротиворечива идейно-политическа конструкция и позволява движението му, т.е. растежа му, само до определена граница. Той се проявява чрез продължаващото фетишизиране на югославското наследство, което превръща съхранените ценности от времето на комунистическата власт над страната в политико-исторически вирус, отслабващ съвременните му сили и смаляващ възможностите му за бъдещето. Съзнателното оставане в едно ограничено и исторически компрометирано идейно-политическо пространство, затлачено от опровергани стереотипи и митове, не просто отнема част от обществената енергия за промяна, но крие и заплаха за сигурността на избраната посока за развитие. Съхранените черти от македонския държавен образ, присъщи на югокомунистическото време, всъщност показват, че част от вътрешните връзки на старата югославска държавна система, включително наследени стереотипи от нейния външнополитически модел, продължават да действат. Макар и да не е обект на това проучване, политическото състояние на Р Македония през XXI век потвърждава ясно тази зависимост и подсказва за проблемите, които непреодоленият натиск на недалечното югокомунистическо минало оказва върху започнатото обществено преустройство. Включително и във външнополитическата ориентация на държавата.

Това изследване проследява кратък период от съществуването на Р Македония: от нейната поява като независима държава до първото ѝ признаване като самостоятелна държава. Направен от България и концентрирал политически огромния български принос в историческото развитие на македонското общество, този акт предполага далеч по-осмислено, коректно и отворено към сближение общуване между двете държави от съществуващото досега. Защото натрапваното след 1944 г. противопоставяне между тях и съществуващото разминаване на представите им за себе си и за другия е късно явление – нищожен отрязък от едно компрометирано историческо време в сравнение с дълготрайността на съвместния им исторически живот. Идеологически вградено в една чужда за Македония и натрапена впоследствие югокомунистическа политика, то е превърнато в основна характеристика на различния прочит на миналото. То е и главната причина за превръщането на мита за „врага България“ в труднопреодолима пречка за коректно осмисляне на настоящето.

Политически несанкционираното въздействие на югославското наследство и опазването на някои стари вътрешносистемни връзки в Р Македония потвърждава относителната ефективност на радикалните средства при политическото моделиране на историята, на обществените нагласи и дори на фундаментална характеристика като националната идентичност. От тази гледна точка последиците от Втората световна война на Балканите се оказват по-устойчиви от очакваното, при регионалните опити за „нормализиране“ на отношенията минало–настояще. Пак в този смисъл югокомунистическият проект за власт

над Вардарска Македония надживява Югославия, а същността му, обективно съхраняваща сръбското влияние в областта, оцелява въпреки краха на комунистическата идеология. В случая обаче трайността на сръбския успех при овладяването на Вардарска Македония е относителна и по-скоро привидна. Историческото и политическото обезсмисляне на традиционните сръбски/югосръбски аргументи за право на власт над нея всъщност отвежда отношенията на двете страни към сферата на историческата, културната и политическата нормализация, а направляването им изцяло във възможностите на македонската политика и македонската наука. Затова коректният прочит на миналото от официално Скопие може да преутвърди европейското бъдеще на Република Македония и да приближи отношенията ѝ с България към съвременните европейски стандарти.

Преходът от митовете на етнополитическия македонизъм към културно-историческите и политическите реалности би могъл не само да стимулира създаването на непозната досега добросъседска атмосфера в триъгълника Скопие–София–Белград, но и да повлияе за постигане на необходимата стабилност в невралгичния балкански регион. Отговорността в подобен политически санкциониран процес е на всички възможни участници, но в македонското си измерение е главно на Република Македония. Защото нейният собствен критичен самоанализ е ключът към промяна на някои особено чувствителни, исторически формирани и взаимно преплитащи се регионални политически взаимоотношения.

Стимулирането на научния и политическия катарзис на страната от пряко заинтересуваните международни институции би могъл да го превърне в най-солидната гаранция за успеха на нейните европейски и евроатлантически интеграционни усилия. В този смисъл коректното отношение на политиката към миналото би осигурило нови възможности за преосмисляне и преодоляване на съвременните политически проблеми. Ако останем на терена на политиката, то би могло да даде силен тласък за трайно решение на спора за името между Скопие и Атина, би могло да успокои противопоставените македонски и албански политико-териториални страсти и дори да предложи модел за решаване на политически моделирани и исторически утвърдени сложни междудържавни проблеми.

През последните десетилетия бе налагана представата, че историческата наука е в криза и с постмодернистична лекота бе поставян дори въпросът за нейната реална социална функция. Преходът от комунистическата тоталитарна система към плуралистично осмисляния избор за собственото развитие като че ли възстанови част от респекта към историята, но и затвърди убеждението, че недобросъвестното ѝ използване е траен навик на политиката. Въпреки двусмислеността на проявленията си връзката между история и политика отново е ефикасно действаща в динамичната сфера на променящата се социално-политическа идентичност в Р Македония, донякъде и в България, а затова и в новите двустранни отношения през последните двайсет години. Истинското преодоляване на задържащите размаха на развитието им „македонистки бариери“ обаче

е не само билатерален проблем, но и цел с европейско измерение. Защото когато политиката има проблеми, историята винаги се завръща.

През XXI век Република Македония е изправена пред дилемата дали да следва конфликтната традиция, която нейното минало носи и която неизбежно я превръща в източник на нестабилност, а и в оръдие на външни интереси, или да си осигури европейско бъдеще, като се превърне в символ на пречистващото освобождаване от капаните на едно все още митологизирано, но вече исторически опровергано политическо време. На фона на трагичното македонско минало подобна метаморфоза изглежда обезкуражаващо трудна, но не и невъзможна.

РЕЗЮМЕ

Преобразяването на югославската федерална единица СР Македония в независимата държава Република Македония е историко-политически факт, чието значение се проявява в няколко тематични сфери. Първата обхваща нейното собствено политическо развитие в преходния период, чийто анализ позволява да проследим промените в държавната структура и образ, както и перспективите за утвърждаване на новата македонска идентичност. Втората сфера е по-обща и поставя промените в Република Македония в по-широкия контекст на рухването на комунистическата система, и конкретно – на краха на комунистическа Югославия. На този фон собственото македонско развитие подсказва доколко страната е способна да се измъкне от силовото поле на вътрешните зависимости в системата, от която е била част, за да определи самостоятелно и категорично своето бъдеще.

Третата сфера има външнополитическо измерение, защото македонската независимост създава качествено нова ситуация в регионалните междудържавни взаимоотношения. Проблемите в тази сфера са обвързани пряко с другите тематични сфери, защото са предопределени както от процеса на обособяване, който променя формите на международно общуване, така и от политическите цели, които младата македонска държава си поставя.

Четвъртата тематична сфера се вписва формално в третата, доколкото е ограничена – като естествена и неизбежна част от анализа на новата ситуация – до съвременните българо-македонски отношения. Тя обаче има специфични исторически измерения, дълбинно обвързани с цялостното минало на вардарския дял на Македония. Това превръща темата за Македония в българската история в един от основните мотиви на изследването, който обяснява пътя към македонската държавност и особеностите в образа и политиката на страната.

Отговорите на многобройните въпроси, които проучването на македонската държавност поставя, изглеждат трудни заради незбежната обвързаност на темата с политиката: като феномен от историята на съвременността, от една страна, и заради политическата инерция в историческото мислене, от друга. Тъкмо заради тази характеристика на проблема, изследването е организирано около два центъра. Първият е ситуиран основно в съвременната история и на фона на югославското разпадане проследява развитието на македонската политическа ситуация, довела до обявяването на независимост. Вторият център е разположен в значително по-широк хронологически и тематично по-разнообразен исторически пласт. Причината е, че появата на македонската държавност е предизвикана и моделирана – още при създаването си и извън обясняващите я идеологически постулати – от три основни фактора: българското наследство, сръбско/югославската матрица и фундаменталната роля на външните сили и глобално действащите световни/континентални събития. Точно чрез анализа на

тези основни фактори проучването на независимата македонска държава, проектирана на фона на регионалните събития през Модерната епоха, придобива исторически интегрален характер.

Анализът на отношението в Република Македония към деструктивните процеси във федералната държава сочи, че там доминират нагласите за съхраняване на Югославия. Те съпътстват дори обявяването на независимостта като израз на пасивната природа на македонската държавност, следваща от създаването си наложените й отвън събития. На фона на довоенната отчужденост на Вардарска Македония от югославската идея, генетичното ѝ обвързване с комунистическа Югославия след 1944 г. става доказателство за последиците от силовото разкъсване на нейния исторически континуум и пример за единствен успешно осъществен опит за етнополитическо инженерство извън съветските граници.

Под натиска на събитията в Източна Европа и в самата Югославия македонското държавно обособяване се вписва в общия процес на декомунизация, но се случва не като завършек на трайни собствени усилия, а по стечение на политическите обстоятелства. Осъществената от Република Македония политически двусмислена трансформация – да бъде нова, без същински да се променя – обаче я превръща в пространство, повлияно от остатъчната югославска митология по-силно, отколкото исторически обвързаните с югославизма републики. Страната влиза в новата фаза от развитието си, без да подложи своето югославско минало на сериозен критичен анализ и тази липса на дистанцираност отнема част от необходимата ѝ енергия за промяна.

Анализът на пътя на Република Македония от фиктивната държавност в югославската федерация до независмостта сочи, че нейната поява на политическата карта е колкото исторически предизвестена, толкова и предизвестено обременена от поредица парадокси с географски, темпорален, исторически, етнонационален, структурен и идейно-политически характер. Най-съществения факт е, че с приемането на макротопонима „Македония“ за държавно име, новата македонска държава се отъждествява с представите, които цялостният контекст на името поражда и които предопределят политически нейната претенция за право върху наследство на географската област и нейното население. Това обременява държавната същност с конфликтен външнополитически товар, за чието преодоляване критичният анализ на собственото минало е по-важен от конюнктурния политически компромис.

Вардарска Македония придобива най-продължителен социален опит от живот в модерна държава като част от двете Югославии. Това обяснява възприемането на метрополията като модел за развитие и единствен източник на средства за обществена модернизация – нагласа, която, усилена от идеологическите постулати за политическо унифициране на живота в комунистическа Югославия, предопределя съществуването на Скопие след 1944 г. в силовото поле на сръбското влияние. Затова основен проблем пред независимата Република Македония става измъкването от традициите на комунистическия югославизъм, от неговата идеология, политическа практика и житейски манталитет.

Анализът на историческия фундамент на Р Македония, направен чрез обобщеното представяне на най-съществените характеристики на българското и на югославското наследство, представят страната като раздвоена между въздействията на непризнаваните стари български културни и политически традиции и фетишизи-

раните нови обществени стандарти, формирани през времето на нейния югокомунистически период. Опитът за съчетаването им чрез политически дирижираната интерпретация на миналото, водеща към обсебване на македонската историческа цялост обаче е научно и културно-политически непълноцен. Затова вътрешната поделеност на основите на държавността поставя държавата и обществото в непреодолимо състояние на аморфност и постоянно вътрешно напрежение.

По своя генезис македонската държавност – такава, каквато е замислена и обявена през 1944 г. – се появява по исторически нетрадиционен и политически специфичен начин. Нейната най-съществена характеристика е, че замислена като част от идеята за радикално решаване на Македонския въпрос в духа на сталинското разбиране на националните проблеми и осъществена като дял от идеята на ЮКП за радикално преустройство на Югославия, тя реално се превръща в елемент от модификацията на югославизма. В този смисъл македонската държавност се появява в югославска партийна рамка, няма свой собствен исторически контекст и остава чужда на местната традиция в движението към държавност или държавно-политическо обособяване.

Структурната обвързаност на Р Македония с югославската държава създава и най-дълбоката колизия в нейния образ, защото исторически дългосрочният събитиен път на Македония/Вардарска Македония към държавността е изминат под български национален знак. А това обстоятелство прекъсва реалната историческа приемственост между националноосвободителното движение и държавотворния югославски комунизъм. Под този национален знак се развива цялото антитурско освободително движение, той определя местния избор на страна в двете Балкански войни и по време на Първата световна война, той осмисля съпротивата срещу сръбската власт между двете световни войни, и пак той обяснява посрещането на българската войска и администрация през 1941 г. като освободители. Под този знак се заражда дори феноменът на политическия македонизъм, чиято вътрешна колизия предизвиква и появата на двете основни форми на търсена самостоятелност: автономията и Балканската федерация.

Исторически безспорно е, че през Модерната епоха мнозинството от населението на Македония се представя с този национален знак пред властите и пред света не под натиска на български институции, а като израз на самосъзнание за принадлежност към българската нация, за единство в нейните културни и политически цели и за следване на единна посока за развитие. Затова, в контекста на партийно и идеологически дирижираната промяна – следствие от глобалния ход на Втората световна война – новата македонска държавност търси опора във формирането на нова национална идентичност и обосноваването ѝ от нова и различна интерпретация на миналото.

Македонската държавност не се появява по еволюционен път. Тя е хибрид между радикалната промяна, осъществена чрез предизвикания от войната социално-икономически и политически „взрив“, чрез структурите на модифицираната югославска държавна матрица и метрополно (колониално) направляваното политическо развитие. Емблематичен за претенциозното смешение между разнородни компоненти на този тип държавност става не само стремежът към поглъщане на цялото наследство, което името Македония носи, но и темпоралният парадокс, че при обособяването си като независима държава в края на XX век младата европейска държава се конституира като унитарна нацио-

нална държава („държава на македонския народ"). Проблемът е, че тази държавна конструкция се гради чрез обсебване на историята в нейния цялостен общомакедонски контекст и с претенции за малцинства в съседните страни, т.е. според културно-историческия модел за изграждане на националните държави, валиден на Балканите през XIX век и допълнен с претенции върху историческото наследство на антична Македония. Затова, въпреки настъпилите идейни и структурни промени в държавата, тя остава през първите години от съществуването си, а в известен смисъл и досега, по-близо до страните имитиращи преустройство, отколкото до решително скъсалите с комунистическото си минало европейски държави. Това е и главната причина за задържането на Република Македония в силовото поле на нестабилните Западни Балкани.

Привързаността на Р Македония към героизираното време на нейния югокомунистически военновременен първообраз символизира ролята на мита в живота на съвременното македонско общество. Анализът на нейната идентичност сочи, че тя продължава да живее потопена в митологизираното си самопознание, като се опитва да съхрани митологията за различни епохи и противопоставени исторически ситуации. Разпадането на Югославия и превръщането на Република Македония в независима държава откри пътя към преодоляване на официализираните митове, идеологическите догми и политическите и квазинаучни стереотипи, но централизираната им охрана все още задържа страната потопена в ентропията на спорното си самопознание. Така, докато във федералната държава македонизмът се вписваше в югославизма, сега югославизмът съществува като прикрит елемент на македонизма.

Напускайки Югославия по собствена воля, Република Македония поема по своя исторически път с държавно-политическо наследство, от което формално и само частично се отказва, но върху чиято цялост се опитва да гради своето бъдеще. Раздвоена между привързаността си към своя идеологизиран в югославското време образ и между императивите на промяната, която нейният нов статут и ориентация предполагат, Република Македония започва своето независимо развитие обременена от колизията между съзнаваната необходимост от критичен анализ на миналото и властващата инерция при неговата охрана, между утвърдените през това минало социокултурни и политически норми, поведенчески стереотипи и манталитет и изкушенията на настоящето с вече неограничаваната информация и възможностите на свободния избор.

Ако приемем Балканите като най-пъстрата етнически, културно и религиозно, също и като най-обременена от неравномерното си историческо развитие и затова най-нестабилна политически европейска територия – същинският Европейски Изток притежава, за разлика от Югоизточна Европа, преходен евроазийски образ – тогава Македония е техният най-емблематичен пример. Като област с важно геополитическо и военностратегическо значение не само в контекста на регионалните, но и на глобалните международни отношения, тя бе превърната и остава сред най-нестабилните континентални зони на исторически натрупано напрежение, които бих нарекъл зони на исторически разлом. Политическите обстоятелства след Втората световна война доведоха формално и отчасти фактически до утвърждаване на представата за политическо овладяване на цялостния македонски проблем, но появата на Република Македония в ролята на самосъзнаващ се претендент за общомакедонското наследство е сигнал за възобновената политическа тектоника в зоната на македонския исторически разлом.

Съзнателното оставане на Република Македония в едно ограничено и исторически компрометирано идейно-политическо пространство, затлачено от опровергани стереотипи и митове, не просто отнема част от обществената енергия за промяна, но крие заплаха за сигурността на избраната посока за развитие. Защото съхранените черти от македонския държавен образ, присъщи на югокомунистическото време, показват, че част от вътрешните връзки на старата югославска държавна система, включително наследени стереотипи от нейния външнополитически модел, продължават да действат. Политическото състояние на страната през XXI век потвърждава ясно тази зависимост и подсказва за проблемите, които непреодоленият натиск на недалечното югокомунистическо минало оказва върху нейното развитие.

Ограничеността в размаха и динамиката на промените, осъществени в Република Македония като независима държава, потвърждава относителната ефективност на радикалните средства при политическото моделиране на историята, на обществените нагласи и дори на фундаментална характеристика като националната идентичност. От тази гледна точка последиците от Втората световна война на Балканите се оказват, при регионалните опити за „нормализиране“ на отношенията минало–настояще, по-устойчиви от очакваното.

Накъде и как ще тръгне независимата Република Македония, с какъв образ и с какви цели, е въпрос пред политиката. Но ако проблемът за бъдещото развитие е неотделим от проблема за отношението към наследството, към извечната дилема за връзката между приемственост и промяна, тогава противоречивата история на Македония би могла да се завърне с всичките възможни последици от въздействието ѝ върху настоящето. През XXI век Република Македония е изправена пред дилемата да следва конфликтната традиция, която нейното минало носи и която неизбежно я превръща в източник на нестабилност и в оръдие на външни интереси, или да си осигури европейско бъдеще, като се превърне в символ на пречистващото освобождаване от капаните на едно все още митологизирано, но вече исторически опровергано политическо време. На фона на трагичното македонско минало подобна метаморфоза изглежда обезкуражаващо трудна, но не и невъзможна.

SUMMARY

The transformation of the Socialist Republic of Macedonia, a Yugoslav federal unit, into the independent Republic of Macedonia is a historical and political fact, whose significance is visible in several thematic spheres. The first covers its own political development during the transition period; its analysis allows us to trace the changes in the state structure and image, as well as the perspectives for affirming the new Macedonian identity. The second is broader and puts the changes in the Republic of Macedonia in the wider context of the Communist system's collapse – namely, the collapse of Communist Yugoslavia. In that context, Macedonia's independent development demonstrates the extent to which the country is capable of escaping the *force field* of internal dependencies of the system it once belonged to, so that it may determine its future separately and categorically.

The third sphere has a foreign policy dimension, because Macedonian independence creates a qualitatively new situation in the region's intergovernmental relations. The problems in this sphere are directly bound to the other thematic spheres, because they are predetermined both by the process of separation, which changes the patterns of international relations, as well as by the political goals set by the young Macedonian state.

The fourth thematic sphere formally fits into the third, for as far as it is limited (as a natural and inevitable part of the new situation's analysis) to the contemporary Bulgarian-Macedonian relations. It, however, has specific historical dimensions depth-bound to the whole past of Vardar Macedonia. That turns the topic of Macedonia in Bulgarian history into one of the main motifs of this research, explaining the road to Macedonian statehood and the peculiarities in the country's politics and image.

Answering the numerous questions, posited by researching Macedonian statehood, seems difficult due to the unavoidable connection between the subject and politics: both as a phenomenon of contemporary history and due to the political inertia in historical thinking. Precisely due to this characteristic of the problem, the research is organized around two centers. The first is situated mainly in contemporary history and traces the development of the Macedonian political situation, leading to declaring independence, with Yugoslavia's disintegration in the background. The second center is located in a chronologically much wider and thematically more diverse historical layer. The reason is that the emergence of Macedonian statehood is caused and modeled – already at its inception and outside the ideological postulated used to explain it – by three main factors: the Bulgarian heritage, the Serb/Yugoslav matrix, and the fundamental role of external forces and globally-influential events. The study of the independent Macedonian state acquires a historically integral nature, particularly

through the analysis of these main factors and when projected onto the background of regional events during the Modern Era.

The analysis of the Macedonian attitude toward the destructive processes in the federal state points to the fact that the attitudes in favor of preserving Yugoslavia dominated there. These attitudes accompany even the declaration of independence as a manifestation of the passive nature of Macedonian statehood, which has been following events forced on it from the outside since its inception. Considering the pre-war alienation of Vardar Macedonia from the Yugoslav idea, its genetic binding with Communist Yugoslavia after 1944 demonstrates the consequences of the forceful dismemberment of its historical continuum and exemplifies the only successfully executed attempt at ethno-political engineering outside the borders of the USSR.

Under pressure from the events in Eastern Europe and Yugoslavia itself, the Macedonian state separation fits into the common process of decommunization, but happens as a result of the political circumstances – not as the end result of Macedonia's own persevering efforts. The politically ambiguous transformation, carried out in the Republic of Macedonia – being new without changing properly – turns it into a space influenced much more strongly by residual Yugoslav mythology than the republics historically bound to Yugoslavism. The state entered a new phase of its development without subjecting its Yugoslav past through serious critical analysis and that lack of distance takes part of the energy necessary for change.

The analysis of the Republic of Macedonia's road from fictitious statehood in the Yugoslav federation to independence points to the notion that its emergence on the political map is as historically foretold as it is burdened by a string of paradoxes: geographical, temporal, historical, ethno-national, structural, and ideational-political in nature. The most significant fact is that by adopting the macrotoponym "Macedonia" as the state name, the new Macedonian state is identifying itself with the notions invoked by the complete context of the name. These also predetermine its political claim over the heritage of the geographic area and its population. That burdens the state's essence with a conflict-causing foreign policy load, whose overcoming necessitates critical analysis of the own past much more than a political compromise fitting the conjuncture.

Vardar Macedonia acquired its most continuous social experience with existence in a modern state as part of the two Yugoslavias. That explains the perception of the metropolis as a model for development and only source of means for societal modernization. That attitude, amplified by the ideological postulates for political unification of life in communist Yugoslavia, mandated Skopje's post-1944 existence in the force field of Serbian influence. Therefore, a primary problem before the independent Republic of Macedonia is escaping from the traditions of communist *Yugoslavism*, from its ideology, political practice, and mentality.

An analysis of the historical foundation of the Republic of Macedonia through the generalized presentation of the most important characteristics of the Bulgarian and Yugoslav legacies, presents the country as split between the effects of unrecognized old Bulgarian cultural and political traditions and the fetishized new societal standards, formed during its Yugocommunist period. The attempt for their blending through a politically-directed interpretation of the past, leading to claims over all of Macedonia's history, is scholarly, culturally, and politically inadequate. Therefore,

the internal split in the foundations of statehood puts the country and its society in an unmanageable amorphous position and permanent internal tension.

In terms of its genesis, Macedonian statehood – the way it had been intended and announced in 1944 – emerged in a historically non-traditional and politically specific way. Its most fundamental trait is that it had been planned as part of the idea for a radical solution of the Macedonian Question in the sprit of Stalin's understanding of national problems; implemented as part of CPY's idea for a radical reorganization of Yugoslavia, it actually turned into an element of the modification of Yugoslavism. In that sense, Macedonian statehood emerged within the Yugoslav party framework, had no separate historical context and remained foreign to the local tradition in the movement toward statehood or governmental/political separation.

The structural bonds of the Republic of Macedonia to the Yugoslav state creates the deepest collision in its image, because the long historical journey of Macedonia/ Vardar Macedonia toward statehood had passed under a Bulgarian national sign This circumstance disconnects the real historical continuity between the national-liberation movement and the statehood-causing Yugoslav communism. The while anti-Turkish liberation movement had unwound under that national sign and it determined the local choice of side during the two Balkan and the First World War; it also gave meaning to the resistance against Serb rule during the interbellum period; it also explains the welcoming of the Bulgarian military and administration in 1941 as liberators. Even the phenomenon of political *Macedonism*, whose internal collision caused the appearance of two primary forms of the desired independence (autonomy and the Balkan Federation), was born under that sign.

It is historically undisputable that during the Modern time the majority of the population of Macedonia presented itself with that national sign, both before the authorities and the world. Moreover, that did not happen under pressure by Bulgarian institutions, but rather as an expression of the people's self-awareness for belonging to the Bulgarian nation, for unity within its cultural and political goals, and for pursuing a single direction of development. Therefore, in the context of the party and ideologically directed change – a consequence of the global course of World War Two – the new Macedonian statehood sought support for itself in the formation of a new national identity and justifying it with a new and different interpretation of the past.

The emergence of Macedonian statehood did not follow an evolutionary route. It is rather a hybrid of radical change, carried out through the war-caused socio-economic and political "explosion", through the structures of the modified Yugoslav governmental matrix and the colonially-directed political development. It is emblematic for that type of statehood's pretentious mix of heterogeneous components that it strives not only for the whole heritage, carried by the name Macedonia, but also the temporal paradox that when it declared itself independent in the end of the 20th century, the young European state constituted itself as a unitary nation-state (a state of the Macedonian people). The problem is that this state construct is built through the appropriation of history in its complete all-Macedonian context and through claims of minorities in the neighboring countries, i.e. according to the cultural-historical model of nation-state building, valid in the Balkans during the 19th century and "completed" with claims over the historical heritage of ancient Macedonia. That is why, despite the ideational and structural changes that occurred in the country, during the first years of its existence and to some extent even now, the Republic of Macedonia

remained nearer to the countries imitating reform than to those European states that had decisively broken with their communist past. That is also the main reason for the "detention" of the Republic of Macedonia in the force field of the unstable Western Balkans.

The affection of the Republic of Macedonia for the glorified time of its Yugo-communist war-time prototype symbolizes the role of myths in the life of contemporary Macedonian society. The analysis of its identity points out that it continues to live submerged in its mythological self-knowledge, while attempting to preserve the mythology of different epochs and contradictory historical situations. The collapse of Yugoslavia and the transformation of the Republic of Macedonia into an independent country had made it possible to overcome the official myths, ideological dogmas, as well as political and quasi-scientific stereotypes, but their centralized defense still keeps the country submerged in the entropy of its controversial self-knowledge. Hence, whereas in the federal state, *Macedonism* fit into *Yugoslavism,* now *Yugoslavism* exists as a covert element of *Macedonism.*

Leaving Yugoslavia according to its own will, the Republic of Macedonia set off on its own historical path, but with a governmental and political heritage that it only formally and partially rejected, while at the same time attempting to build its future over its complete foundations. Split between its affection for its own image, mythologized during the Yugoslav period, and the imperatives of change that its new status and orientation implies, the Republic of Macedonia began its independent development burdened by the collision between the conscious necessity for critical analysis of the past and the ruling inertia in safeguarding it. The new state was further burdened by the conflict between the socio-cultural and political norms, established during the past, behavioral stereotypes and mentality, and the temptations of the present with its now-unlimited information and capability for free choice.

If we regard the Balkans as the most ethnically, culturally, and religiously colorful European territory, and also as the most burdened by its uneven historical development (and hence the most politically unstable), Macedonia is the region's most emblematic example. Being an area of high geopolitical and military-strategic importance, not only in the context of regional, but also in the context of global international relations, Macedonia was turned into and remains among the most unstable continental zones of historically built-up tension; I would call such areas, in analogy to the geological term, *zones of historical fault.* The political circumstances after World War Two led to a validation of the idea that the whole Macedonian problem had been politically contained. The appearance of the Republic of Macedonia in the role of self-proclaimed pretender for the all-Macedonian heritage, however, is a signal for renewed political tectonics in the *zone of the Macedonian historical fault.*

The deliberate stay of the Republic of Macedonia in a limited and historically compromised ideational-political space, clogged up by invalidated stereotypes and myths, not only takes away part of the societal energy for change, but also poses a threat to the security of the chosen direction of development. That is so, because the preserved traits of the Macedonian state image, intrinsic to the Yugocommunist time, demonstrate that some of the old Yugoslav state's internal connections, including inherited stereotypes from its foreign policy model, continue to operate. The political state of the country during the 21st century clearly confirms this dependency; it also

suggests about the problems for the country's development that unresolved pressure of the *Yugocommunist* past continues to exert.

The limited scope and dynamic of the changes carried out in the Republic of Macedonia as an independent country, confirms the relative efficiency of radical methods in the political modeling of history, public attitudes and even fundamental characteristics such as national identity. From that perspective, the consequences of World War Two in the Balkans, have turned out to be (in terms of regional attempts at "normalizing" the relationship between past and present) more resistant than expected.

In what direction and how the independent Republic of Macedonia will develop, and also with what image and aims, is a question waiting to be answered by politics. But if the issue of future development is indivisible from the issue of the attitude toward historical heritage, from the eternal dilemma about the connection between continuity and change, then Macedonia's burdened past could make a comeback with all possible consequences of its effect on the present. In the 21st century, the Republic of Macedonia is faced with the dilemma whether to follow its tradition of conflict that its past carries and that necessarily turns her into a source of instability and tool of foreign interest, or to ensure a European future by turning itself into a symbol of a purifying liberation from the traps of a still mythologized, but historically invalidated time. With the tragic Macedonian past in mind, such a metamorphosis appears discouragingly difficult, but not impossible.

РАЖДАНЕТО НА ЕДНА НОВА ДЪРЖАВА
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ
МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЗМА И НАЦИОНАЛИЗМА

Българска
Първо издание

Редактор *Маргарита Григорова*
Художник на корицата *Радослав Маринов*
Коректор *Жана Иванова*
Графичен дизайн *Десислава Бонева*

Формат 70×100/16
Печатни коли 36,25

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

Цена 18,90 лв.

www.baspress.com

ISBN 978-954-322-456-2

АНГЕЛ ДИМИТРОВ

е историк и дипломат. Научната му кариера е свързана с Института за исторически изследвания при БАН, а дипломатическата – с Република Македония, където става първият български посланик (1992–2001).

Изследователските му интереси са насочени към историята на Българското възраждане (култура и политическа мисъл), формиране на българската нация, проблеми на историческата приемственост, съвременни отношения между България и Република Македония, проблеми на Западните Балкани, българо-американски отношения, българска дипломатическа история. Автор е на 4 монографии и над 50 студии и статии.

Удостоен е с Академична награда „Паисий Хилендарски" на БАН и СУ „Св. Климент Охридски" за монографията „Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането". Носител е на Почетния знак на Министерството на външните работи.

ISBN 978 954 322 456 2

Цена: 18,90 лв.